ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 2 / 2019
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі **Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК**
Собственник **РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова**

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Анищенко О.А.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд. филол. наук, отв.сек-рь;
Нуржаксина М.	маг. филол.наук, корректор

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 2 / 2019
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 28.06.2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 26,25 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №75.

Подписано в печать 28.06.19 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 26,25 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №75.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Амренова Р.С. Ораторское искусство – один из важных компонентов концептосферы «человек» 6
Ашкеева М.М. Бұйрықты айтылымдардың зерттелу тарихы және олардың берілу жолдары . 12
Әбдуәлиұлы Б. Кірме есімдердің тек-тамыры және қазақ тіліне сіңісу жолдары 21
Әмірбекова А.Б. Тіл және халықтың ойбейнесі 28
Әбішева К.М., Симбаева С.О., Жұмашева Г.К. Лингвомәдениеттік бірлікті және оның түрлерін лингвокогнитивтік және прагматикалық тұрғыдан зерделеу мәселесі 33
Бекмаганбетова О.К., Шалабай Б. Тіл біліміндегі тілдік тұлға мәселесінің зерттелуі 39
Гришина А.А. Теоретические аспекты культурных кодов в современных исследованиях …. 45
Есенбекова Ұ.М. Продакт-плейсмент: трансмедиалық жобаларда қолдану ерекшеліктері …. 54
Жукенова А.К., Немченко Н.Ф., Рыспаева Д.С., Фаткиева Г.Т. Переговоры как специфическая форма межкультурной деловой коммуникации ……..… 58
Каирова М.К., Абишев К.К. К проблеме перевода терминов научно-технических текстов ... 63
Крыкпаева Э.В. Передача стилистических особенностей романа Кадзуо Исигуро «Не отпускай меня» (Kazuo Ishiguro “Never let me go”) в переводе на русский язык …..... 68
Сүйеркұл Б. М., Омарова А.Д. «Жер» және «су» архетиптерінің қатысуымен жасалған қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері 76
Таласпаева Ж.С., Рахманова Н.М., Абдраимова А.Г. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру реформасының тарих негізі 84
Tairova G.A. Linguocultural concept “Woman” in Jojo Moyes’ novel “Me before you” …… 90

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Айдарбек К.Ж., А. Конарбаева А.Т. Структурно-семантические особенности и способы перевода термина и слова 98
Бадагулова Г.М., Курмашева М.С., Салыкова А.О. Концепт «женщина» в тюркском (казахском) и германском эпосе ……... 105
Жабаева С.С. Особенности концептуализации общественно-политического дискурса в оригинале и переводе …… 111
Kaskataeva Z.A., Mazhitayeva Sh. Semantic characteristics of blue color in Kazakh and German languages…….. 118
Қалибекұлы Т. Қытай және қазақ тілдеріндегі фонетикалық бірліктердің салғастырмалы сипаттамасы 123
Курманбаева Д.Т., Жумагулова Б.С. Пространственно-временной континуум в романе К. Исигуро "The buried giant" …… 130
Kussainova A.B. Ethnolinguistic characteristics of paremis associated with the name of “four kinds of livestock” (camels, horses, sheep, cows) ……... 136
Сабиева Е.В., Какимова М.Е. Эллиптирование как способ образования тюркских топонимов ……... 141
Сабиева Е.В., Мисяченко С.В. Семантический способ образования тюркских топонимов северо-казахстанской области …… 147
Хамраева Ш.А., Ислам А. Особенности перевода лингвостилистических средств выражения менасивных речевых актов политического дискурса с английского на русский язык ……. 155

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абдимомынов Е.Б. М.Әуезовтің әңгімелеріндегі философиялық ой-толғамдардың танымдық сипаты 164
Богданова Ю.В. Этнокультурный хронотоп в поэзии Бахыта Каирбекова 172
Dyussekeneva I.M., Dyussekenev D.N. Poetics of ethnocultural details in the novel "Khan Kene" by I. Yesenberlin 178
Есенбекова Ұ.М. Бұқаралық сананы ақпараттық-психологиялық әсер ету арқылы басқару мүмкіндіктері 183
Каримова Г.С. Р. Отарбаев драмаларының көркемдік әлемі 189
Каримова Г.С. , Зайкенова Р.З. Ұлы дала бейнесі және алтай тауы 197
Кульбаева М.М. Үйлену ғұрып фольклорындағы ұлттық дүниетаным негіздері 202
Кыяхметова Ш.А., Жұмағазынова А. Ілияс Жансүгіровтің жарияланбаған өлеңдері 209
Қобланов Ж.Т. Уильям Шекспирдің «Король Лир» трагедиясындағы образдар ерекшелігі .. 214
Локтионова Н.П., Кондратович А.К. Эволюция понятия «поэтика» в литературоведении ... 219
Мамыров А., Шортанбаев Ш.А. Қажымтану және заман шындығы 225
Нургали К.Р. Литературно-художественный портрет как эстетическая суть критического жанра 233
Нургали К.Р., Сулейменова Ш.Б. Психологизм в прозе М. Ауэзова 20-х и 30-х годов 241
Nurbayeva A.M. Conceptual bases of research cognitive poetics of advertising text 245
Пчелкина Т.Р. Духовные ориентиры литературы XX-XXI веков 251
Султан Е., Даутова Г.Р., Султанбаева Г.С. Б. Мұқайдың «Өмірзая» роман-трагедиясының жанрлық ерекшеліктері 258
Samambet M.K., Buyanovskiy N.I. Brief History of Black Humor and Its Use in Literature, Films and Poetry 262
Тоқшылықова Г.Б. Жазушы Серік Асылбекұлының «Ақ қарға» повесіндегі экзистенциализм көрінісі 267

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Абнасырова Р.Ж. «Практикалық қазақ тілі» курсы арқылы жастардың сөйлеу мәдениетін дамыту 275
Аниева Н.Г. Кітапханалық қызмет көрсетуді әдістемелік қамтамасыз ету 281
Астафьева Ю.В., Заяц Т.В., Толыбаева К.К. Внедрение стратегий критического мышления в процессе изучения иностранного языка в вузе 286
Ахметова Г.С., Ашимова А.К. Жоғыры оқу орындарында шет тілдерін оқытуда онлайн платформаларын қолдану 291
Ахметова А.Ж., Дальбергенова Л.Е., Коста П. Традиционные и нетрадиционные методы преподавания иностранного языка 298
Aubakirova G.T., Sadirbekova M. The use of role games in the process of forming social-cultural competence of students 305
Беляев А.А., Нежинская Е.Ю., Степаненко Е.В. Формирование полиязычной личности на основе компетентностного подхода (из опыта преподавания профессионального русского языка в кокшетауском высшем медицинском колледже) 310
Duisenbina A.T., Zhunussova G.K. Podcastsing as a tool for improving listening comprehension 314
Yemelyanova Ye.V., Sarsenbayeva A.S. Practical experience of teaching academic reading for the first-year students at KAZGUU university 319

Zhakhina B.B. Developmental learning as a methodological basis of forming functional literacy .. 323
Жиеналина А.М., Искакова Г.Ж. Структурно-семантическая характеристика адаптированного текста 329
Искакова Г.Ж., Жиеналина А.М. Бейімделген көркем мәтін: мәтінді интерпретациялау тәсілдері 335
Кукенова Г.А., Муратбекова А.М. Көптілділік – заманауи тұлға қалыптастырудың негізі .. 340
Курманова М.Е., Дальбергенова Л.Е. Проблемы интерференции казахского языка на занятиях по немецкому языку …….. 346
Құрманбаева Ш.Қ., Шагирбаева Б.К. Жаңа қазақ жазуы – тілдің иммундық тетіктерін жаңғыртушы құндылық 352
Нурпеисова М.Ш. Практика внедрения интерактивных форм обучения в учебный процесс для студентов специальности «Библиотечное дело» ……. 357
Nemchenko N., Kairova A., Ryspaeva D. Grammar laboratory work as means of individual language acquisition …… 362
Смаилова Ф.И., Досжанова Г.Н. Использование ролевых игр в процессе преподавания иностранных языков …….. 368
Тяжина Е.Б., Бақытов А.Т. Шетел тілдерін кәсіби-бағдарлы оқытуға қойылатын қазіргі талаптар 375
Хаирова Г.М., Жунусова Н.А., Шаймаганбетова Ж.Ж. Применение активных методов обучения как одно из средств повышения эффективности учебного процесса …….. 379
Шагирбаева Б.К. Оқу мен тәрбие үдерісінде оқушы бойында ұлттық құндылықтар жүйесін қалыптастыру жолдары 387

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Газдиева Б.А., Фаткиева Г.Т., Сагындыкова Ж.О., Тавлуй М.В., Ахметжанова А.А., Габдуллина З.Е., Аубакирова Д.С. Совершенствование филологического образования в русле мировых интеграционных трендов (из опыта реализации научного проекта) ……..... 392

УДК 82.085

Р.С. Амренова

кандидат филологических наук, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, amrenova07@ mail.ru

ОРАТОРСКОЕ ИСКУССТВО – ОДИН ИЗ ВАЖНЫХ КОМПОНЕНТОВ КОНЦЕПТОСФЕРЫ «ЧЕЛОВЕК»

В настоящее время изучение казахской сказки является одной из приоритетных проблем в отечественной гуманитарной науке. Богатство и разнообразие природы, труд и быт, традиции и обычаи обусловили оригинальность, самобытность казахских народных сказок. В казахском устном народном творчестве отражаются и исторически сохраняются присущие черты характера и мышление народа. На данный момент актуальным является исследование с концептуальной точки зрения художественных произведений, изучение способов отражения объективной реальности в сознании народа. Концепт является не только когнитивным образованием, единицей мыслительных и психических ресурсов отдельной личности, но и фактом культуры и истории нации. Во всех концептах складываются идеи, которые возникали в разное время и в разные эпохи. Следовательно, концепт – это элемент сознания, зависящий от психической жизни индивида, ментальная структурная единица всей совокупности человеческих знаний (как коллективных, так и индивидуальных) о мире, об отдельном предмете, явлении действительности, имеющая отражение в языке и неразрывно связанная с миром культуры. Концепты, сформированные носителями языка и хранящиеся в памяти людей, образуют концептосферу языка. Концептосферу народа формирует смысловой потенциал, заложенный в словарном запасе национального языка.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, народные сказки, фольклор, язык казахских народных сказок, ментальная структурная единица, ораторское искусство.

ВВЕДЕНИЕ

В современном языкознании в связи с активизацией этнолингвистического и лингвокультурологического направления исследований язык рассматривается как ментальный портрет этноса, выражающий языковое мировосприятие этноса и вербально аккумулирующий духовный и материальный опыт народа. Именно язык способствует раскрытию образа жизни, особенностей менталитета, культуры народа и отражает жизненную философию этноса, его жизненные приоритеты и национальные традиции. Представляется перспективным когнитивно-культурологический подход к фольклору и к его языку, который ознаменовался обращением к анализу языка фольклора с позиций влияния на него народного менталитета, репрезентации языковыми средствами фольклорной концептосферы. На современном этапа развития лингвофольклористики характерно возвращение к пониманию фольклора, свойственное филологам XIX – начала XX в.в.: Н.И. Костомарову, А.А. Потебне, А.Н. Афанасьеву, А.Н. Веселовскому и др., к признанию его воплощением народного мировосприятия и миропонимания, формой выражения самосознания этноса.

В настоящее время изучение казахской сказки является одной из приоритетных в отечественной гуманитарной науке. Богатство и разнообразие природы, труд и быт, традиции и обычаи обусловили оригинальность, самобытность казахских народных сказок.

В казахском устном народном творчестве отражаются и исторически сохраняются присущие черты характера и мышление народа. Актуальным является исследование с концептуальной точки зрения художественных произведений, изучение способов отражения объективной реальности в сознании народа. Нельзя не согласиться с тем, что концепт является не только когнитивным образованием, единицей мыслительных и психических ресурсов отдельной личности, но и фактом культуры и истории нации. Во всех концептах складываются идеи, которые возникали в разное время и в разные эпохи. Следовательно, концепт – это элемент сознания, зависящий от психической жизни индивида, ментальная структурная единица всей совокупности человеческих знаний (как коллективных, так и индивидуальных) о мире, об отдельном предмете, явлении действительности, имеющая отражение в языке и неразрывно связанная с миром культуры. Концепты, сформированные носителями языка и хранящиеся в памяти людей, образуют концептосферу языка. Концептосферу народа формирует смысловой потенциал, заложенный в словарном запасе национального языка. Понятие концептосферы впервые было сформулировано Д.С.Лихачевым как совокупность концептов [1, с. 8-9]. Определяя ключевое понятие «концепт», Д. С. Лихачев исходит из трактовки С. А. Аскольдова-Алексеева, понимая «концепт или общее понятие как мыслительное образование, замещающее нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [2, с. 29]. В отличие от С. А. Аскольдова Д. С. Лихачев считает, что «концепт существует для каждого основного (словарного) значения слова отдельно и является его «алгебраическим» выражением значения («алгебраическим обозначением»), которым мы оперируем в своей письменной и устной речи, ибо охватить значение во всей его сложности человек просто не успевает, иногда не может, а иногда по-своему интерпретирует его» [1, с. 4].

Изучение концептов по материалам казахских сказок, их репрезентации с помощью различных языковых средств, их взаимодействия в структуре художественного целого может помочь понять мировоззрение целой эпохи и менталитет народа. Язык казахских народных сказок богат, поэтичен и точен.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

С целью выявления концептосферы казахского народа нами был исследован язык казахских народных сказок. Рождение сказки связано с обрядовыми традициями и культами народов, их мифологией. Казахские сказки – замечательный образец устного поэтического творчества народа, страницы его истории, отражающие быт, обычаи, нравы и традиции степного кочевника, заключающие в себе драгоценные жемчужины народной мудрости, остроумия, находчивости, душевной щедрости. В текстах казахских сказок наблюдается самое яркое проявление языковой картины мира. С этой целью была проведена исследовательская работа по выявлению концептосферы казахского народа. В результате исследовательской работы была выявлена наиболее значимая концептосфера "человек", в состав которого по материалам казахских народных сказок вошли такие наиболее часто встречающиеся концепты, как "гостеприимство", "скакун", "той", "ораторское искусство", "охотник", "батыр", "любовь", "женщина".

Концептосфера, по определению акад. Д. С. Лихачева, это совокупность концептов нации, она образована всеми потенциями концептов носителей языка. Лихачёв отмечает, что "концептосфера национального языка тем богаче, чем богаче вся культура нации". [1, 12] Действительно, чем большую историю имеет нация, чем богаче её литература, наука, фольклор, тем больше она будет содержать концептов, следовательно, тем больше будет её концептосфера.

В качестве одного из архетипов, сохранившихся на ментальном уровне казахского народа, можно назвать искусство слова (сөз өнері). По определению, которое дается в словаре Н.Д.Ондасынова "Персидско-казахский толковый словарь", "искусство слова "һонәр, өнер – требование, талант, мастерство, деловитость, художественная прикладная

профессия" [3, 264].

По мнению Д. Кишибекова, "казахскому народу издревле свойственно философское отношение ко всему, это народ, выражавший свое мнение, обдумав каждое слово, придававший значение слову. Пословицы, поговорки казахского народа – кладезь философии. Поэтому чтобы речь была аргументированная, красивая, ораторы активно использовали в своих выступлениях пословицы, поговорки. Издревле была заложена традиция говорить аргументированно, обдуманно, к месту" [4, 29].

Известно, что издревле казахский народ высоко ценил искусство слова. Свое отношение к окружающему миру народ выражал с помощью языка. Наблюдается, что искусство слова у казахского народа проявлялось в словесных дискуссиях, в философских концепциях. Наблюдается, что ораторское искусство, т.е. выражать свое мнение красиво, доступно, последовательно было свойственно каждому казаху.

Выдающийся российский востоковед-тюрколог, этнограф, археолог и педагог немецкого происхождения, один из пионеров сравнительно-исторического изучения тюркских языков и народов В.В. Радлов отмечал, "нет ничего удивительного, что народ, который так любит поболтать, как киргизы, достиг также и большого красноречия. Киргизы выделяются среди всех своих соседей даром речи. Речь каждого киргиза течет плавно и свободно. Киргиз так владеет словом, что он не только может произносить длинные импровизации в стихах, но и обычная его речь отличается определенным ритмом в построении фраз и периодов, так что и она нередко подобна стихам. Она образна, выражения ясны и точны, так что киргизов можно с полным основанием назвать французами Западной Азии. Нет ничего удивительного в том, что именно у такого народа, как я уже писал, возникла особенно богатая народная литература" [5, 17]. Ученый отмечает красноречие и ритмичную речь народной поэзии. По его мнению она достигла высокой ступени развития.

Особо хочется выделить тот факт, что слова основывались на сильную логику, слова следовали за мыслями и речь строилась последовательно, системно, излагалась доступно. Основное средство ораторского искусства – ум. Древние казахи старались не нарушать этику словесной дискуссии, умели признавать сильные стороны соперника и это качество считалось признаком ума, дальновидности. Например, в сказке "Ер Тостик" отец умной и красивой девушки Кенжекей во время выдаванья замуж дочери проиграв в словесной дискуссии, вынужден исполнить просьбу дочери: *"Рассердился отец на свою дочь. Говорит ее посланцу: Для Кенжекей хватит богатства Ерназара. Зачем она просит у меня Шалкуйрыка? Шалкуйрык – вожак моих лошадей. А где же видано, чтобы вожаком владела женщина? Куба инген – вожак моих верблюдов. Никогда не было случая, чтобы женщину наделяли такой верблюдицей. Аксырмалды сауыт – вооружение, переходящее от предков в наследство только к старшим сыновьям. Можно ли его отдавать младшей дочери? Поезжай к ней и передай мои слова".*

Прискакал посланец к Кенжекей и привез ей ответ отца.

Тогда Кенжекей говорит:

Отправляйся снова к отцу и скажи ему: я просила Дать Шалкуйрыка, потому что на таком коне подобает ездить только батырам. Мне хотелось, чтобы на нем ездил настоящий батыр – Ер-Тостик! Я просила Куба инген — она одна в силах поднять походную юрту батыра Ер-Тостика. Я просила дать в придачу аксырмалды сауыт, чтобы носил его достойный батыр – Ер-Тостик.

На этот раз слова Кенжекей убедили отца. Отослал он дочери Шалкуйрыка, Куба инген и аксырмалды сауыт".

Отсюда можно увидеть, что казахский народ словам придавал особое значение, умел ценить ум, признавать аргументированность речи. Народ считал, что "только глупый может не признавать умную, аргументированную речь" (сказка "Хан и муравьи").

Словесные прения между отцом и Кенжекей дают информацию о значимости коня, верблюда и головного убора воина в картине мира казахского народа и способствуют

выявлению обычаев казахского народа: 1) в табуне лошадей один из них признается вожаком или считается, что приносит удачу; 2) среди верблюдов тоже один считается как бы родоначальником, от которого пошел весь прирост табуна; 3) вожак табуна должен всегда остаться у хозяина; 4) вожака табуна обязательно должен унаследовать сын, а не дочь; 5) головной убор воина также должен по наследству передаваться сыну.

В данном отрывке, вместе с тем относительно лошадей используется слово *бас (голова)*. Как и у других народов слово *бас (голова)* в картине мира казахского народа имеет позитивное значение. Вместе с тем то, что слово *бас (голова)* используется в сочетании *мал басы (вожак табуна)* возможно соответствует понятию о том, что по сравнению с другими частями тела в миропознании тюркоязычных народов бас (*голова)* хоть на один шаг близко к небу и к хозяину животных (богу), которое связывается со священным понятием танири (тенгри).

В вышеприведенном фрагменте из сказки "Ер Тостик" слова отца Кенжекей передаются в форме риторического вопроса и с семантической точки зрения обеспечивают ответ.

Наблюдается, что в сказках казахского народа главным критерием ораторского искусства является построение речи на аргументах. Например, отец Кенжекей не отвечает дочери прямо "нет". Он аргументированно дает ответ дочери, по какой причине он не может дать дочери то что она просит. Ораторство, в понимании казахского народа определяется, во-первых, обоснованной, аргументированной речью. Во-вторых, считалось, лучше мысль свою довести до слушателя намеками, почему он совершил или собирается совершить то или иное действие. Построение диалога таким образом показывает, что казахский народ ораторство понимал как дискуссию, построенную на взаимном уважении.

Казахские народные ораторы «красоту и изящество выражения мысли черпали из фольклорного источника, из народных речений, пословиц и поговорок, отличающихся точностью и поэтической изобразительностью. В становлении казахской речевой культуры большую роль сыграли народные ораторы, которых называли би, шешен. В казахском языке слова «би, шешен» воспринимаются почти как синонимы и соответствуют русскому слову «оратор». Бием мог стать любой представитель черной кости, знающий нормы обычного права, обладающий красноречием и достаточным авторитетом. Одним из обязательных требований было знание норм обычного права. Но, кроме этого, к биям предъявлялось еще одно требование – красноречие и ораторское мастерство. Само право быть бием в казахской степи определялось двумя исходными моментами: требовались глубокие познания в судебных обычаях и учитывалось личное ораторское мастерство. Не случайно в казахском языке слова «би» (судья) и «шешен» (оратор) воспринимаются как синонимы. Би-оратор прежде всего хорошо знает историю своей страны, людей и события прошлого, знает порядок решения спорных вопросов, законы адата. Известно, что речам биев свойственна не только импровизационность как основополагающий принцип, но и философичность и аллегоричность. Все образцы судебных речей не просто незаурядны по форме своего преподнесения. Они, скорее всего, демонстрация того, какова возможная аргументация народного мудреца-судьи, когда он добивается торжества справедливости. Юридические нормы всегда имеют нравственно-философские корни, и народные судьи подтверждают это своей ораторской и одновременно судейской практикой. Речь известных казахских ораторов была насыщена пословицами, поговорками, афоризмами и назиданиями.

Наблюдается, что в казахских народных сказках сохранились мудрые, крылатые изречения, которые сохранились в памяти народной, используются назидания, подтверждающие красноречивость, афористичность, метафоричность высказываний.

Развитие казахского ораторского искусства исследователи подразделяют на несколько периодов и связывают с именами известных шешен (ораторов), которые внесли большой вклад в единение раздробленных казахских родов, создание и укреплении казахского ханства, были духовными отцами, обладая искусством красноречия, они выполняли

обязанности посланников в соседние государства, во взаимоотношениях народа с ханской верхушкой выражали волю народа, в эпоху бесконечных войн объединяли и поднимали его на освободительную войну, были эталоном казахского ораторского искусства (Аяз би, Майкы би, Асан кайгы, Жиренше шешен, Толе би, Казыбек би, Айтеке би).

Можно сказать, что традиции ораторского искусства являются одним из способов познания мира, отношений между людьми. Казахский народ свое мнение выражал намеками, издалека начинал свою речь, говорил загадками, мысль свою мог иногда выразить мимикой, жестами, речь свою мог начать жестами и закончить глубокой философией. Возможно, в связи с этой особенностью речи народ пришел к выводу "кто не понимает жест, тот ничего не понимает" ("ымды білмеген, дымды білмейді").

Например, такие устойчивые сочетания как "*несмотря на то, что труба печи кривая, дым идет прямой", "если правая рука затевает ссору, левая рука пусть будет заступником"*, которые встречаются в сказке "Аяз би", *можно назвать* образцами иносказательной речи. И сохранились они в сказках, преданиях казахского народа. Это является показателем того, что искусство слова реализуется в таких номинативных полях, как фразеологический аспект, паремиологический пласт.

По мнению исследователей, особенности ораторского мастерства, ораторские традиции передавались из поколения в поколение. По традиции, поэтическое, ораторское, певческое, музыкально-исполнительское мастерство почитались у казахов более всего, поэтому детей с малых лет учили петь, играть на домбре, говорить красиво, остроумно. Изречения, высказывания и наставления ораторов раннего периода сохранялись не на бумаге, а в памяти народа. Распространяясь устно, они претерпели немало изменений, сокращений, передаваясь из поколения к поколению в значительной обработке; говоря образно, сохранили лишь суть, зерно и стали народными изречениями.

ВЫВОДЫ

Таким образом, к фольклору следует подходить «как к определенной системе мировоззрения и народных представлений» [6, с. 48]. Все более утвер-ждающийся в науке последних десятилетий взгляд на фольклор как на воплощение традиционных культурных ценностей и народных стереотипов сознания и со-ответственно как на социокультурный фактор открывает новые перспективы изучения его языковых основ.

Казахский народ бережно хранит образцы речевой культуры, красноречия, назиданий, мудрых изречений, которые функционируют во всех сферах жизни и быта, отражая исторические события, этические и правовые нормы. Кроме того, в этих метких, точных и выразительных высказываниях проявляются процессы развития самосознания народа. Казахские ораторы предстают в преданиях как предсказатели, философы, постоянно скорбящие и думающие о будущем своей земли и народа, заботящиеся о его благе.

"Семантическое пространство языка и концептосфера однородны по своей природе, это мыслительные сущности. Разница между языковым значением и концептом состоит лишь в том, что языковое значение – квант концептосферы – прикреплено к языковому знаку. Концепт как элемент концептосферы с конкретным языковым знаком не связан. Он может выражаться многими языковыми знаками, их совокупностью, но может и не иметь представленности в системе языка, а существовать на основе альтернативных знаковых систем, таких, как жесты и мимика, музыка и живопись, скульптура и танец и др." [7, 88-89].

В. Маслова дает такое определение концептосфере: "Концептосфера – это совокупность концептов, из которых, как из мозаичных кусочков, складывается полотно миропонимания носителя языка". [8, 307] "Полотно миропонимания" и есть картина мира. В. Маслова также говорит о том, что богатство языка, помимо словарного запаса и грамматических категорий, определяется также богатством концептосферы, в которой формируется языковая личность. Концептосфера – область знаний народа – определяет его менталитет (особенности восприятия и понимания действительности), который внешне

проявляется в поведении людей, в особенностях их коммуникативной деятельности. Со своей стороны и менталитет направляет динамику концептосферы. Несмотря на тесную связь, менталитет и концептосфера – разные сущности, и их изучение требует разных методов и подходов.

Концептосферы разных народов имеют много общего, что обеспечивает возможность переводов с одного языка на другой. Однако практика переводческой деятельности показала, что в мышлении разных народов существуют отличия не только в составе концептов, но и в способах объединения их признаков друг с другом. Подобные различия обнаруживаются не только между концептосферами народов, но иногда и между концептосферами социальных и территориальных группировок людей, говорящих на одном языке. Широко практикуется в когнитивной лингвистике и сопоставление различных национальных концептосфер между собой, что позволяет выявить национальную специфику концептуализации сходных явлений сознанием разных народов, выявить безэквивалентные концепты и концептуальные лакуны.

Наблюдается, что в концептуализации слова "ораторское искусство" в сознании казахского народа реализуются такие культурные коды, соматический код *(бас),* зооморфный код *(значимость коня, верблюда),* содержательная речь с внутренним смыслом ("*только глупый может не признавать умную, аргументированную речь"),* слово требует к себе уважения, умение говорить иносказательно.

Мастерство владения словом является когнитивным признаком, составляющим основную сущность языковых номинаций концепта "сөз өнері".

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С.Лихачев // Русская словесность: Антология / Под ред. В.П.Нерознака.- М.: Academia, 1997.- 280-287с.

2 Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997.

3 Оңдасынов Н.Д. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы. – 2011, 350 б.

4 Кишибеков Д., Кишибеков Т. Қазақ – философ халық // Ақиқат. – 1994. -14.

5 Радлов В.В. Образцы народной литературы. – СПб., – 1870. – Ч. III.

6 Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // русская словесность . От теории словесности к структуре текста: антология. М., 1997.

7 Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. − М.: АСТ: Восток − Запад, 2010. − 314 с.

8 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск: "Тетра Системе", 2004. – 255 с.

Р.С. Амренова

Шешендік өнер – «Адам» концептілер аясының маңызды компоненттерінің бірі

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Қазақстан

Қазіргі кезде отандық гуманитарлық ғылымда қазақ ертегілерін зерделеу басыңқы бағыттардың бірі ретінде анықталып отыр. Табиғат байлығы, еңбек пен тұрмыс-тіршілік, салт пен дәстүр қазақ халық ертегілерінің өзіндік ерекшеліктерін қамтиды. Халыққа тән ойлау және мінез ерекшеліктері қазақ халық ауыз әдебиетінде көрініс тауып, тарихи сақталған. Халық санасында объективтік құбылыстың көрініс табу тәсілдерін зерделеу, әдеби шығармаларды концептуалдық тұрғыдан зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әр заманда және әр кезеңде пайда болған идеялар концептілерде жинақталған. Концепті когнитивтік құбылыс, жеке тұлғаның ойлау және психикалық ресурстарының бірлігі ғана емес, ұлт мәдениеті мен тарихының фактісі болып табылады. Демек, концепт – жеке тұлғаның психикалық өміріне тәуелді сана элементі, тілде көрініс тапқан және мәдениет әлемімен үздіксіз байланысқа түскен әлем, жеке зат, нақты өмірдің құбылысы туралы барлық білім жиынтығының ментиальді құрылымдық

бірлігі.Тіл иелерімен қалыптастырылған және адам жадында сақталған концептілер концептілер аясын құрайды. Ал халықтың концептілер аясын ұлттық тілдің сөздік қорында сақталған мағыналық әлеует қалыптастырады.

Nowadays, the study of the Kazakh fairy tale is one of the priority problems in the domestic humanitarian science. The richness and diversity of nature, work and life, traditions and customs led to the originality, originality of the Kazakh folk tales. In Kazakh oral folk art, the inherent traits and thinking of the people are reflected and historically preserved. At the moment, it is relevant to study from a conceptual point of view of works of art, the study of ways to reflect the objective reality in the minds of the people. The concept is not only a cognitive education, a unit of mental and mental resources of an individual, but also a fact of culture and history of the nation. In all concepts ideas that arose at different times and in different epochs are scored. Consequently, a concept is an element of consciousness that depends on the mental life of an individual, a mental structural unit of the entire totality of the world, a separate subject, the phenomenon of reality, reflected in language and inseparably connected with the world of culture. Concepts formed by native speakers and stored in people's memory form the concept sphere of the language. The endtosphere of the people forms the semantic potential of the vocabulary of the national language.

ӘОК 811.81’44

М.М. Ашкеева

педагогикалық ғылымдар магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: ashkeyeva.madina@mail.ru

БҰЙРЫҚТЫ АЙТЫЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Берілген мақалада бұйрықты айтылымдардың отандық, орыс, ағылшын тіл білімі ғылымдарындағы зерттелу тарихына және олардың сөйлеуде берілу жолдарына шолу жасалады. Автор отандық және шетел лингвистикасындағы бұйрықты айтылымдардың зерттелуін талдайды. Дәстүрлі грамматикада, өкінішке орай, етістігі екінші жақта, бұйрық райда тұрған сөйлемдер ғана бұйрықты сөйлемдер деп қана қарастырылғаны атап өтіледі. Дегенмен, бұйрықты сөйлемдердің берілу формасы тек қана бұйрықты формада келмейтіндігі, сонымен қатар, прагматикалық факторлар әсерімен хабарлы, сұраулы сөйлемдер формасында да жанама түрде білдірілу мүмкін екендігін автор мақалада шетел лингвистикасындағы зерттеулер арқылы баса ашып көрсетеді. Яғни, сөйлем түрлерін формасына қарап емес, интенциясына қарап бағалау маңызды екендігі айтылады. Соған сәйкес, мақалада бұйрықты айтылымдардың сөйлеуде конвенционалды және конвенционалды емес жолдармен, тура және жанама түрлерде берілетіндігі түсіндіріледі.

Түйін сөздер: бұйрықты айтылым, иллокуция, перлокуция, прагматикалық фактор, директивтер, тура, жанама

КІРІСПЕ

Тіл танымында бұйрықты сөйлемдерді зерттеудің өзіндік бір тарихы қалыптасқан десек, қателеспеспіз.

Жалпы, бұйрықты айтылымдар - бұл тарихи тұрғыдан алғанда адамзат тілімен бірге ең алғаш пайда болған сөйлем түрі, басқаша айтқанда бастапқы тілдесу формасы. Тіпті діни тұрғыдан қарастырар болсақ та, бұйрықты айтылым бірінші болған. Мысалы, Мұса пайғамбарға уахи етілген «Таурат»: «Сонда Құдай «Жарық пайда бол!» деді. Сөйтіп, жарық пайда болды. Жарықты Күн деп атады» деп басталса, Мұхаммед (ғ.с.с.) пайғамбарға уахи

етілген «Құрани Кәрім»: «Ол бір істі қаласа тек қана оған «Бол!» дейді. Сонда ол болады» дейді [2, 20-21].

Тіл танымы ғылымында бұйрықты айтылымдар, жалпы сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай жіктеу қашаннан бері өзекті мәселелердің бірі болып келе жатыр.

Сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай зерттеу тарихы сонау ертеден басталады. Ең алғашқы талпыныстар сонау антикалық кезеңде-ақ жасала бастаған, бірақ бұл кезеңде сөйлемдер «сөйлемдердің белгілі бір типі ретінде емес, көркем-әдебиеттегі ерекшелігі тұрғысынан зерделенді [3, 237]. Басқаша айтқанда, бұл зерттеулер риторика мен шешендік өнерде туындаған қажеттіліктер шеңберінде, таза практикалық мақсатта жүргізілді. Сонау антикалық дәуірден бастау алса да, сөйлемдері айтылу мақсатына қарай жіктеу мәселесі әлі күнге дейін өз жалғасын табуда, оның үстіне, әр ғалым, әр мектеп өз классификациясын ұсынады.

Құрылымдық лингвистика кезінде, яғни XX ғасырдың 70-80 жылдарына дейін лингвистикада тілді сөйлеушіден шартты түрде тәуелсіз жүйе ретінде қарастыратын теориялар үстемдік етті. Ғалымдарды бәрінен де бұрын тілді адамның қалай қолданатыны емес, тілдің формальдік құрылымы қызықтырды. Осыған орай сөйлемдер де, оның ішінде бұйрықты айтылымдар да біржақты тұрғыдан, «формадан мазмұнға» қарай принципінде зерттеліп, олардың нақты табиғатын ашу мүмкін болмады [4, 6]. Яғни хабарлап тұрған, соңында нүктесі бар кез келген сөйлем хабарлы деп, сұрап тұрған, соңында сұрау белгісі бар сөйлем сұраулы сөйлем деп, императивті формада тұрған сөйлем бұйрықты деп, ал адамның эмоциясын білдіріп, соңында леп белгісі тұрған кез келген сөйлем лепті сөйлем деп қарастырылды. Сөйлемдерді бұлайша таза формасына ғана қарап бағалау нәтижесінде неше түрлі классификациялар жасалды, әрбір классификацияда сөйлемнің жаңа қыры ашылып, жүйеге бағынбады, әсіресе, бұл сұраулы мен бұйрықты сөйлемге қатысты.

Бүгінде сөйлемдерді жіктеу мәселесі мүлде басқа қырдан, прагматикалық, оның ішінде сөйлеу актісі теориясы тұрғысынан қарастырылады. Дәстүрлі тіл біліміндегідей біржақты емес, ең алдымен, «мағынадан формаға» және кейін «формадан мағынаға» қарай принципін ұстана, сөйлемдерді жіктеуде сөйлемнің формасына емес, мағынасына, сөйлеушінің сөйлем арқылы білдірмек ниетіне басымдылық беріледі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Отандық лингвистикада дәстүрлі түрде сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай жіктеуде олардың төрт түрін бөліп көрсетеді: хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті. Сұраулы сөйлемнің келесідей мағыналық түрлерін бөліп көрсетеді: ашық сұрақ, альтернативтік сұрақ, риторикалық және түрткі сұрақ [5, 6]. Яғни мұнда сұраулы сөйлемнің өзінің анықтау, білу сияқты функцияларынан басқа оның іске қосушылық (риторикалық, түрткі) қасиеті бар екендігі мойындалады.

Сол сияқты орыс тілінің 1954 жылғы грамматикасында сөйлемдер хабарлы, сұраулы және бұйрықты сөйлемдер болып жіктеліп, сұраулы сөйлемдер өз кезегінде сұраулы-бұйрықты, риторикалық, және нағыз сұраулы деп үшке бөлінеді [7]. Яғни әртүрлі айтылымдардың бір-бірінің орын алмастыру мүмкіндігі осы кезеңен-ақ белгілі бола бастаған.

Ал Қ.Жұбанов болса, қандай сазбен айтылатынына қарай сөйлемді үш түрге бөлген: 1) хабар сазды сөйлем; 2) сұрау сазды сөйлем; 3) леп сазды сөйлем [8]. Яғни ғалым формадан бұрын интонацияның, экстралингвистикалық фактордың маңыздылығын алға қояды. Бұл орайда, орыс ғалымы А.М.Пешковкий де сөйлемдерді олардың формальдік тұрғысынан сипаттап жазып, олардың қатарына интонацияны да кіргізді. Ол айтылымның грамматикалық және интонациялық жақтары сәйкес келмеуі мүмкін екендігін атап өтеді. Арнайы сұраулы сөздер қатысқан айтылымдар интонацияға орай хабарлы да, сұраулы да, бұйрықты да немесе лепті де болуы мүмкін. Хабарлы сөйлемдер, өз кезегінде, сұраулы интонациямен айтылуы мүмкін. Сол сияқты императивті емес сөйлем бұйрықты интонациямен, керісінше, императивті сөйлем бұйрықты интонациямен айтылмауы мүмкін

[9].

Ағылшын тілінде ұзақ уақыт бойы бұйрықты сөйлемдер «формасына қарай мағынасы» қағидасымен зерттелді. О. Есперсен [10], Л.С. Бархударов, Д.А. Штеллинг [11], Е.А. Натанзон [12] тілек, өтініш, бұйрық, өкім, жалыну, сұрау, т.б. мағыналарда тұрып, адамды іс-әрекетке итермелейтін сөйлемдердің барлығын императивті деп атап, оларды императив, яғни бұйрық раймен ғана байланыстырды. Тек кейін, XX ғ. екінші жартысынан бастап ғалымдар (О.Есперсен, Б.А. Серебренников, А.В. Бондарко, Д.А. Штелинг, А.И. Изотов және т.б.) «императив», «повелительное наклонение» және «побудительные предложения» деген түсініктерді анықтау, анығырақ айтқанда, ажырату мәселесіне аса ден қойды. Императивті сөйлемдер – бұл баяндауышы етістіктің бұйрық рай формасында тұрған сөйлемдер деп анықталып, «побудительный» деген атау «императивный» деген сөзге қарағанда анағұрлым кеңірек екендігі мойындалды [4]. Бұйрықты сөйлемдерді тереңінен зерттеу оның тағы басқа қырын, қалау раймен байланыстылығын ашып берді, сөйтіп «волеизъявление» деген атау алдыңғы фонға шықты.

Мысалы, орыс тілінің 1980 жылғы академиялық грамматикасында алғаш рет оптативті сөйлемдер ажыратылып, бұл сөйлемдердің, яғни, бұйрық райдан басқа қалау райдың бұйрықты айтылымдарды білдіруде жұмсалуы мүмкін екендігі аталып өтті. Барлық сөйлемдер екі топқа жіктелді: сұраулы және сұраулы емес. Сұраулы емес сөйлемдерде сөйлеуші өз сөзі бағытталған кісіге белгілі бір ақпаратты хабарлауға тырысады, яғни белгілі ақпаратты жеткізуге талпынады. Ол не хабарлай, не өз тілегін айтады, талап етеді немесе сұрайды. Сұраулы сөйлемдер, керісініше, ақпарат іздеуге бағытталады [13, 88]. Сұраулы емес сөйлемдер шеңберінде айтылымдардың үш түрі ажыратылады: хабарлы, бұйрықты және тілек мағынасындағы.

Бірақ бұйрық пен тілекті (қалаудың) бұлайша синонимдес қарастыру ғасырдың тек екінші жартысында ғана басталды десек, сірә, қателесерміз. Тілекті сөйлемді (оптативті) айтылымдар классификациясы қатарында қарастыру қазақ тіл танымы тарихында да кездеседі. Сонау XIX ғасырдың басында-ақ А.Байтұрсынов өзінің «Тіл-құрал» еңбегінде сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай сұраулы сөйлем, лепті сөйлем және жай сөйлем деп жіктеумен қатар, олардың қатарына тілекті сөйлемді де енгізген. Ол тілекті тілек білдіруші деп қана қарастырмай, оның келесідей түрлерін атап көрсетеді: бұйрық түрде, өтініш түрде, үгіт (ақыл) түрде, жай тілек түрде [14, 160]. Осылайша, ғалым тілекті сөйлем мен бұйрықты сөйлем арақатынасын ашып көрсетеді.

Колшанский Г.В. бұйрықты айтылымдардың семантикасын зерттей келе, «она относится, в основном, к волеизъявлению, то есть осознанному выражению в языке побуждения» деп атап өткен [15, 99].

В.В. Виноградов та, бұл орайда, мазмұны бойынша ерік білдіру түсінігі анағұрлым кеңірек екендігін, оның «побудительность» түсінігімен қатар, тілек мағынасын қамтитындығын айтса [16], Ермолаева Л.С. хабарлы және сұраулыға қарама-қайшы келетін ерік білдіру түсінігін бөліп қарастыру сөйлемнің коммуникативті типтерін толық қамту үшін қажет, «побудительность» және «тілек» түсініктерін ерік білдіру түсінігі шеңберінде жеке бөліп қарастыру дәрежесі тарихи тұрғыдан алып қарағанда өзгермелі деп атап өткен [17, 46].

А.М. Пешковский «егер өз жеткізбек ойымызбен сөйлесушіге әсер етіп, оның еркіне ықпал жасағымыз келсе, оны өзіміз қалағандай әрекет жасауға итермелегіміз келсе, біздің сөзімізді бұйрықты деп атауға болады» деп атап өткен [9, 392].

Соңғы кездері орыс лингвистикасында да, қазақ лингвистикасында да бұйрықты сөйлемдер аясында тағы да бір атау «директивтер» пайда болды. Бұл атау өз негізін сөйлеу актісі теориясынан алады. Алғашында батыста пайда болған бұл концепция біртіндеп отандық лингвистикада да белең алуда. Бұл теория тұрғысындағы ерекшелік, сөйлемдердің айтылу кезіндегі экстралингвистикалық факторлар, олардың сөйлеуге тигізетін әсері ескеріледі.

Эрвин Трипп американдық ағылшын тілінің директивтерін зерттеп, мұндай сөйлемдер

арқылы сөйлеуші өзінің қандай коммуникативтік ниетін жеткізетіні жөнінде нақты баяндап берген. «Адамдар сөйлегенде жиі ойындағысын турасынан айтпайды, біз көздеген мақсатымызға әртүрлі жолдармен жете аламыз, олардың көбі жанама сипатта («people do not often literally say what they mean. We can accomplish the same ends by various means, many of them indirect») деп тұжырымдайды ғалым өз талдауында [18, 25].

Прагматиканың бұйрықты айтылымдарды зерделеуде тигізген ең үлкен қолғабысы осы, сірә, бұйрықты айтылымдардың берілу жолдарының сырын ашу болар. Прагматикалық тиімділік тұрғысынан бұйрықты айтылымдар басқа сөйлем түрлері кейпінде келіп те өз иллокутивті ниетін жүзеге асыра алады. Яғни белгілі бір иллокутивті мақсаты бар бұйрықты айтылымдар перлокуциялық нәтижеге жету барысында локуциялық тұрғыдан алуан түрлі формада келуі мүмкін. Локуциялық әртүрлілік, өз кезегінде, әртүрлі тілдік құралдар арқылы көрініс табады. Яғни кез келген сөйлеу актісін ішкі мағына және сол ішкі мағынаны сырттай білдіретін тілдік құрал бірлігі ретінде қарастыруға болады. Тілдік құрал мағынаға сай таңдалып, қолданылады және қолданылу өз кезегінде бірте-бірте тілдік форманың, яғни қайтадан тілдік құралдың қалыптасуына әкеледі. Яғни аталған бұл мағына, функция және форма өзара тәуелді: форма функцияға, функция мағынаға тәуелді. Сонымен қатар форма - бұл мағынаның сыртқы бейнесі, ал функция - сол ішкі көрінбейтін мағына мен сырттай оның бейнесі, форманы, байланыстырушы көпір, басқаша айтқанда мағынаны форма етуші.

Осыған орай, бұйрықты интенцияны (мағына) білдіретін тілдік құралдарды (форма) да 3 түрлі тұрғыдан сипаттауға болады: функционалдық (конвенционалды/конвенционалды емес); формальдік (негізгі және перифериялық); стратегиялық (тура және жанама).

Белгілі бір тілдік форманың иллокутивті күші оның тілдік семантикасына қандай мөлшерде сәйкес келетініне байланысты сөйлеу актілерінің берілу құралдарын екі топқа жіктеу бар: конвенционалды және конвенционалды емес.

Конвенционалды бұйрықты айтылымдар өз ішінде екі түрге бөлінеді: тілдік конвенциялар және сөйлеу конвенциялары[19, 80]. Тілдік конвенцияларға иллокутивті күші оның тілдік, жүйелік бекітілген семантикасына сәйкес келетін формалар жатады. Мысалға, бұйрық рай формасы тіл жүйесінде іске қосу мағынасын білдіреді. Сөйлеу конвенцияларына иллокутивті күші олардың тілдік семантикасынан емес, қолданылу конвенциясына байланысты туындаған құралдар жатады және соның нәтижиесінде бұл құралдар белгілі бір иллокутивті күшті білдірудің стандартты яғни конвенционалды тәсіліне айналады. Мысалға, бұйрықты сөйлемдердің берілуінің сөйлеу конвенцияларына қазақ тілінде ма,ме/ба, бе/ па, пе/ ағылшын тілінде can/could, will/would модальдік етістіктері бар жалпылама сұрақтарды жатқызуға болады.

Конвенционалды емес деп иллокутивті күші толығымен коммуникативтік жағдайға байланысты болып келетін құралдарды атайды. Ондай айтылымдардың бұйрықты екендігін тек сол контекст негізінде анықтауға болады. Мысалы: «Есік ашық қалды» деген сөйлем айтылған жағдайға, яғни контекстіге байланысты бұйрықты мағынада жұмсалуы мүмкін.

Сөйлеу актісінің коммуникативтік мақсатын жүзеге асырудың тілде әр түрлі жолдары бар. Тиімді қарым-қатынас орнатуға тырысқан, яғни тыңдаушы арқылы белгілі бір иллокутивті ниетін перлокутивті етуге тырысатын сөйлеуші сол ортаға және жағдайға ең лайық келетін тілдік құралдарды таңдауға тырысатыны хақ.

Бұйрықты сөйлеу актілерінің берілу құралдары тілдің әр түрлі деңгейлеріне жатады және келесідей бірліктер тобын құрайды: райдың морфологиялық формалары, лексика-грамматикалық құралдар, тұйық етістік және модальдік етістіктер, сөйлемнің айтылу мақсатына қарай түрлері (хабарлы, сұраулы, бұйрықты) интонация арқылы және күрделі толықтауышы бар синтактикалық конструкциялар (ағылшын тілінде). Бұл орайда, бұйрықты айтылымдарды білдіретін құралдарды функционалдық-семантикалық өріс тұрғысынан негізгі (орталық) және перифериялық топқа жіктеуге болады. Аталған тілдік құралдар негізгіге және перифериялық топқа бұйрықты айтылымдарды білдіру жиілігі бойынша жайғастырылады, яғни бұйрықты айтылымдарды білдіретін тілдік құралдардың

функционалдық-семантикалық өрісінің орталығын ең жиі қолданылатындар, перифериясын аса жиі қолданылмайтындар құрайды [20, 8]. Аталған тілдік құралдардың ішіндегі доминанттысы - императивті сөйлемдер және оның өзегі - тура мағынасы іске қосу болып табылатын бұйрықты рай. Бұйрықты рай формасы бұйрықтан бастап шақыруға дейінгі барлық мағыналық реңктерді білдіре алады. Ал қалған формалар кіші өріс преифериясын құрайды.

Бұйрықты айтылымдарды білдіретін тілдік құралдардың бұлайша қолданылу жиілігі бойынша негізгі және перифериялық тілдік құралдар деп және жоғарыда аталып өткендей, семантикасы бойынша конвенционалды және конвенционалды емес деп топталуының бәрі сөйлеушінің өз иллокутивті мақсатын перлокутивті ету үшін ойластыратын стратегияларына байланысты.

Сөйлеу актісін жүзеге асыру стратегиясы тұрғысынан бұйрықты сөйлеу актісінің берілуінің екі негізгі тәсілін бөліп көрсетуге болады: тура және жанама.

Тура тәсілде сөйлеушінің белгілі бір иллокутивті ықпал жасауда қолданатын тілдік құралдарының иллокутивті күшін тыңдаушы бірден таниды және түсінеді. Мұндай тәсілдегі сөйлеу актілерін тура сөйлеу актілері деп атайды. Яғни олардың коммуникативті функциялары сөйлемнің сәйкес синтактикалық формасымен, сәйкес перформативті етістікпен, т.б. индекстермен беріледі [21, 16].

Иллокутивті күш индекстерінің сипатына қарай сөйлеу актілерін тағы да екі формаға жіктеуге болады: эксплицитті (иллокутивті ниет жеке бір тілдік элемент арқылы беріледі) және имплицитті (иллокутивті күш астарлы түрде тілдік форманың семантикалық құрылымында).

Бұйрықты сөйлеу актілерінің тура эксплицитті тәсілі осы шақтағы ашық рай формасындағы преформативті етістіктердің 1-ші жақта тұрған есімдікті зат есіммен байланысуы арқылы жүзеге асады. Бұл эксплицитті перформативтер сөйлеушінің иллокутивті ниетінің сипатын нақты анықтайды. Перформативті етістіктің семантикасына қарай сөйлеу әрекеті бұйрық, өтініш, ұсыныс, кеңес, рұқсат, тиым, жалыну, талап, ескерту , т.б. ретінде қабылданды.

Тура бұйрықты айтылым имплицитті түрде формасының грамматикалық мазмұнында іске қосу мағынасы бар тілдік құралдар арқылы беріле алады. Мұндай формаға бұйрықты райдағы императивті сөйлемдер жатады. Императивті сөйлемнің грамматикалық формасы сөйлеушінің адресатты іске қосу не қоспау ниетін білдіреді, яғни бұйрықты иллокутивті күш оларда грамматикалық түрде көрініс табады және тілдік конвенцияға байланысты берілген синтактикалық форма бейнесінде жүзеге асады [22, 224].

Бұйрықты айтылымдар, сонымен қатар, белгілі бір лингвистикалық емес факторлардың ықпалына байланысты тура білдірілмей, тұспалданып та жеткізілуі мүмкін. Мысалға, бөтен не аз таныс адамдармен сөйлескенде, кішінің үлкенмен тілдесуінде немесе орындатқызуға ниеттенген іс-әрекеттің күрделілігіне т.б. жағдайларда жанама сөйлеу иллокутивті ықпал жасаудың тиімді тәсілі болмақ.

Жанама сөйлеу актісі коммуникативті функция және сөйлем түрі арасында сәйкестік болмаған кезде орын алады [23]. Тіл танымы ғылымында жанама сөйлеу актісін әркім әрқалай түсіндіреді деуге болар.

Орыс тіл білімі ғылымында жанама сөйлеу актісі транспозиция теориясы тұрғысынан түсіндіріліп, жанама айтылымдарды транспозицияланған сөйлемдер деп атайды. Оған сәйкес, транспозицияланған сөйлемдердің (формальдік сипаты бойынша бір прагматикалық типке жатса да, басқа бір прагматикалық типтің иллокутивті мағынасымен қолданылатын сөйлемдер) мағынасы көптеген лингвистикалық және лингвистикалық емес сипаттағы факторлардың әсер ету нәтижиесі ретінде қарастырылады [24, 281].

Шетелдік лингвистикалық прагматикада жанама сөйлеу актілерін логикалық-инференциалдық тұрғыдан түсіндіру кездеседі. Оған сәйкес айтылымның тура және жанама мағыналары арасында тілдік түсіндірме қарым-қатынастары орнайды. Мысалға, Дж. Серльдің пікірінше, жанама сөйлеу актісі белгілі бір иллокутивті акт басқа бір иллокутивті

акті арқылы жүзеге асқанда орын алады. Сөйлеуші өз коммуникативтік ниетін жанама түрде білдірген кезде бір локутивті актіге екі иллокутивті акт сәйкес келеді: біріншілік (жанама) және екіншілік (тура), яғни айтылым біруақытта екі иллокутивті күшке ие [23, 186].

Кейбір ғалымдар сөйлеу әрекетін тілдік құбылыстан тыс кең тақырыпта қарастыра отырып, тілдегі жанама сөйлеу актісін мүлде жоққа шығарады деуге болады. Атап айтқанда, Р.Конрад автобус жүргіншілерінің «Сіз шығасыз ба?» деген сұрағын тереңінен талдай отыра, жанама сөйлеу актілері деген шындығында жоқ, олардың астарында ойда елестетілген, реалды емес, потенциалды сөйлеу актілері жатады, бірақ олар коммуниканттардың санасында жоспарланған деген қорытынды шығарған [25, 358]. Ғалымның пайымдауынша, адресат өзіне қойылған сұрақты сөйлеушінің өз күрделі коммуникативтік ниетін жүзеге асыру үшін жасаған алғашқы қадамы, өзінше бір жалпы шолуы деп біледі және адресат қалыптасқан тілдік әдет әсерінен немесе логикалық тұрғыдан қорытындылай отыра, одан кейін сөйлеуші тарапынан келесі бір қадамның жасалатынын, нағыз іске қосатын айтылымның айтылатынын алдын ала біліп, сезіп, әдептілік хақында әрі қарай сөйлеушінің білдірмеген екінші қадамына жауап қайтарады, бұған сөйлеу актісінің перлокутивті актісі дәлел, яғни адресат айтылмаған бірақ айтылыммен ымдалған іс-әрекетті орындайды. Бірақ ғалымның жанама сөйлеу актісін бұлайша ойша толық айтылымның сырттай аяқталмай айтылған бөлігі деп қарастыруы қатаң сынға ұшырады.

Зерттеуші Е.И.Беляева Р.Конрадтың мысал ретінде алған айтылымы мен Дж.Серльдің талдап қарастырған жанама айтылымдарын екі бөлек құбылыс деп атап өтеді, яғни «Сіз шығасыз ба?» деген сұрақ қойылған жағдай мен «Тұз әперіп жіберсеңіз болмай ма екен?» деген сұрақ айтылған жағдайды екі түрлі деп есептейді. Себебі «алдыңғы сөйлем сұраулы сөйлеу актісіне лайық барлық параметрлерге ие, яғни ақпараттық қажеттіліктің болуы және сол қажеттілікті толтыруға тырысу мұнда айқын байқалады. Ал үстел үстіндегі жағдаятқа келер болсақ, мұнда сөйлеуші үшін адресаттың әрекетті жасай алатындығы айқын. Ендеше мұндай жағдайда сұраулы сөйлем өз межесінен тайқиды және сұрақ енді сұрақ болудан қалады, сұрақ кейпіндегі бұйрықты айтылымға айналады» дейді зерттеуші [23, 35].

Е.И.Беляеваның айтқан дәлелдеріне келісе отыра, біз де жанама сөйлеу актісін бұлайша аяқталмаған сөйлем деп қарастыруды жөн көрмейміз.

Бұйрықты сөйлеу актісінің жанама тәсілдері өте көп және алуан түрлі. Ағылшын тілінен таңдаған зерттеуіміз бойынша жанама тәсіл мысалдардың негізгі бөлігін құрайды. Ең жиі кездескен топ - әр түрлі модальдік етістіктер қатысқан хабарлы сөйлемдер. Одан кейін қолданылуы жиілігі бойынша сұраулы сөйлемдер тұр.

Бұйрықты айтылымдардың жанама берілу тәсілдерін де бұйрықты комплекс элементтерінің (айтылым адресаты, бұйрықты интенция актісінің агенті) сөйлемнің семантикалық құрылымында бар-жоқтығына қарай эксплицитті және имплицитті деп жіктеуге болады

Жанама имплицитті формалар коммуникативтік ниетті білдірудің конвенционалды емес тәсілдері болып табылады және олардың бұйрықты сөйлеу актілерінде қолданылуы коммуникацияның нақты шарттарымен анықталады және де сөйлеушінің орын алған жағдай күйін бағалауы, айтылым мазмұнының актуальді жағдайда орынды/орынсыздығы, коммуниканттар арасындағы қарым-қатынас иерархиясы, сияқты т.б. экстралингвистикалық факторларға байланысты. Бұйрықты айтылымдардың жанама имплицитті тәсіл арқылы берілуіндегі негізгі құрал - хабарлы сөйлем түріндегі ым-ишаралар.

Конвенционалды емес тілдік құралдар арқылы берілген кейбір бұйрықты сөйлеу актілерінің мән-мағынасы коммуникативтік акт орын алған жағдаймен тығыз байланысты болып келеді және тек коммуниканттардың сол жағдай туралы белгілі бір фондық білімдері болғанда ғана іс-әрекетке итермелейтін сөлеу актісі ретінде қабылданады.

Эксплицитті жанама тәсіл арқылы берілген бұйрықты сөйлеу актісінің семантикалық құрылымында сөйлеушінің иллоуктивті мақсаты көрінетін және сол сөйлеу актісінің

табыстылығымен байланысты жағдай компоненттері болады. Мысалға, сұраулы сөйлемдерді көп жағдайларда эксплицитті жанама директивті сөйлеу актісіне жатқызуға болады. Сұраулы сөйлемнің іске қосу мақсатында жұмсалғандығын, яғни өзінің міндетін, интеррогативті күшін жоғалтатындығын келесі жағдайларда білуге болады: адресаттың жауапты реакциясы ақпарат жайлы сұранысқа жауап болмайды; адресат өтінішті орындауға келіседі не одан бас тартады; бұйрықты сұрақтар оңтайлы бағдарланған болып келеді.

Прагматикалық тұрғыда олардың сипаты келесідей: адресаттың өзі қалаған әрекетті жүзеге асыру мүмкіндігі; талап етілген әрекетті орындауға деген ниеті; ниет етілген әрекетті орындауға қажет материалдық объектілердің болуы; адресаттың орындайтын әрекеттерінің аталуы [23, 29].

Сұраулы сөйлемдерің жоғарыда аталған семантикалық түрлерінің ішінде қазақ тілінде кеңінен тарағаны – адресаттың орындайтын әркеттерінің аталуы. Мұндай бұйрықты-сұраулы сөйлемдер сұраулық шылаулар мен «қайтеді» көмекші сөзі арқылы жасалады. Ағылшын тілінде кеңінен тарағаны - сөйлеушінің қалаған әрекетін адресаттың орындай алу мүмкіндігін анықтауға бағытталған сұраулы сөйлемдер.Ондай сөйлемдерде модальдік етістік индикатив формасында да (can), конъюнктив формасында да (could) қолданыла береді.

Бұйрықты сөйлеу актісі ретінде пайдаланылған хабарлы сөйлемдерге келер болсақ, олар бұйрықты иллокутивті күшке келесі жағдайда ие болады: сөйлеушінің пікірінше өзгерісті қажет ететін іс күйін хабарлап және сол арқылы адресаттың әрекет жасауына мотив ретінде қызмет ете алса.

Хабарлы сөйлемдер әр түрлі мазмұндағы ақпаратты береді:

- орындалуға тиіс әрекет әлі жүзеге аспағанын хабарлайды;
- адресаттың орындап жатқан әрекетіне теріс баға береді;
- сөйлеуші үшін жағымсыз жағдай не күйді білдіреді;
- әрекеттің уақытылы орындалуын ескертеді;
- іс-әрекет жасалса не берілген жағдай жалғаса берсе, оның қаланбаған салдарларға әкелуі мүмкін екендігін көрсетеді;
- көрсетілген әрекеттерді орындауға мүмкіндік беретін іс күйін баяндаса;
- бұйрықты сөйлеу актісінің шын ниеттілік принципі айқын көрініс тапса, яғни сөйлеуші не өзге бір мәртебелі тұлғаның тілегі баяндалса;
- адресаттың алдағы іс әрекеті болжанса.

Сөйлеу актісі бір немесе бірнеше айтылымдармен жүзеге асуына байланысты жай және күрделі сөйлеу актілеріне ажыратылады:

1) - Жатақханаға... - деді ол маған бірдеңесін өткізіп қойғандай қабағын шытып. - Сен енді мынаны түсіріп бермейсің бе? (Ә.Нұршайықов)

“I don’t want breakfast. Can I have the shutters opened please?”(E.Hemingway)

2) Содан соң әйел қызына қарады. - Майра, қалқам-ау, тал түс болды. Қонақтарыңа шай қайнатып бермейсіңдер ме? - деді. (Ә.Нұршайықов)

“Can you move just a little to this side? That’s fine. I’ll clean you up for breakfast.” (E.Hemingway)

1-ші реттік нөмірдегі бұйрықты айтылымдар жай бұйрықты сөйлеу актілері. Ал 2-ші қатардағы - хабарлы және бұйрықты сөйлемдер тізбегінен тұрған күрделі бұйрықты сөйлеу актілері. Күрделі сөйлеу актілеріндегі тізбектескен сөйлемдер өзара прагматикалық байланыста болып келеді, яғни хабарлы сөйлеу актісі, бұйрықты сөйлеу актісінің жүзеге асуына мотивация ретінде жүреді. Бұйрықты сөйлеу актісінің дискурстағы орнына байланысты хабарлы сөйлеу актісі бұйрықты сөйлеу актісінің алдында тұрып негіздеме немесе одан кейін тұрып, түсіндірме қызметін атқарып тұрады [23, 30-31].

Бұйрықты сөйлеу актілеріне ілескен семантикалық айтылымдар олардың табысты жүзеге асу шарттарымен сай келеді. Мысалға, күрделі бұйрықты сөйлеу актісінің құрамына кіретін хабарлы айтылымдар сөйлеушінің адресатқа өтініш не кеңес білдіру себебін түсіндіріп тұрады. Яғни күрделі бұйрықты сөйлеу актілерінде бұйрықты айтылымдардың

өзі доминантты рөлді иеленеді ал хабарлы сөйлемдер қосымша элемент ретінде жүреді және олардың алынып тасталуы коммуникативті мақсаттың жүзеге асуына үлкен кедергі келтіре қоймайды.

Күрделі сөйлеу актілерінде доминантты сөйлеу актісінің табысты жүзеге асуына септігін тигізе алатын өзге де қосымша элементтер кездеседі. Оларға мына келесі аталғандар жатады:

1адресаттың хабарламаны алуын қамтамасыз ететін, оның назар аудартатын элементтер;

2адресатты көптеген тыңдаушылар арасынан бөліп көрсететін немесе көңілін аудартатын қаратпа сөздер;

3қарым-қатынас орнату элементтері, бұлар сонымен қатар қосымша сыпайылық қызметін атқарады;

4алдағы сөйлемнің мазмұнын таныстырып тұратын метакоммуникативтік элменттер;

5өзінен бұрын тұрған сөйлеу актісін түзеу қызметін атқаратын қарсылықты жалғаулық қатысқан сұраулы айтылымдар;

6өз алдында тұрған доминантты директивті сөйлеу актісін күшейте түсу мақсатында қайталанып не түрленіп айтылатын императивті сөйлемдер;

7адресаттың іс-әрекетті жүзеге асыру мүмкіндігін не ниетіне шектеу қоя отырып, сол арқылы директивті сөйлеу актісін аздап жұмсағырақ ететін шартты айтылымдар [23, 32]

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, бұйрықты сөйлемге қатысты жоғарыдағы заманауи шетелдік лингвистика дәлелдеріне және XX ғ. басындағы қазақ тіл білімі ғылымындағы классификацияға негізделетін болсақ, бұйрықты сөйлем дегеніміз – бұл бір адамның келесі бір адамды іске жұмсау не итермелеу арқылы қоршаған орта жағдайына өз қалауынша өзгеріс енгізуге талпыныс нәтижесінде айтылатын сөйлем. Яғни, егер бұйрықты сөйлемді мұндай қырдан алып қарайтын болсақ, дәстүрлі тіл білімінде жіктеліп қарастырылған кез келген сөйлем түрі (хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті) кең мағынасында бұйрықты сөйлем бола алады деген сөз. Себебі кез келген сөйлем – не хабарлы, не сұраулы не т.б. болмасын, қоршаған ортадағы бір жағдайды өзгерпек үшін айтылады. Бірақ бұйрықты сөйлем мақсатының спецификасы сонда, ол қоршаған орта жағдайына екінші тараптың нақты сыртқы реакциялық іс-әрекетімен өзгеріс енгізуді көздейді. Сондықтан да, А.Жұбанов ағамыз жіктегендей, сазына қарап алғандағы кез келген сөйлем түрі, тек қана бұйрық рай формасындағы емес, сонымен қатар, хабарлы да, сұраулы да сөйлемдер, егер екінші тарапты белгілі бір нақты сыртқы іс-әрекетке жұмсау үшін айтылса, онда оларды хабарлы да, не сұраулы да емес, дұрысы, бұйрықты сөйлем деп қарастырған жөн. Осыған орай, біздің пайымдауымызша, бұйрықты сөйлемдердің қолданылуын кең мағынадағы және тар мағынадағы деп екіге бөліп қарастыруға болады. Кең мағынадағы бұйрықты сөйлемдер - тіл мәдениетіне қарай ауызекі тілде жиі қолданылатын екінші тарапты іске тура жұмсайтын, яғни көбінесе етістігі екінші жақта бұйрық раймен білдірілген бұйрықты сөйлемдер. Тар мағынадағы – бұлар күнделікті тіршілікте аса қолданыла қоймайтын, әдетте хабарлы не сұраулы сазбен оранып, астарында екінші тарапты іске жұмсау ниеті жатқан жанама бұйрықты сөйлемдер

Дәстүрлі грамматикада өкінішке орай, етістігі екінші жақта, бұйрық райда тұрған сөйлемдер ғана бұйрықты сөйлемдер деп қана қарастырылады. Қазақ, орыс не ағылшын оқулықтарында берілгендерге сүйенсек, әлі күнге дейін сөйлемді айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті деп жіктейді. Жалпы, бұлай жіктеудегі топ атаулары дұрыс болғанымен, жіктеу негізі, біздің пайымдауымызша, кезінде А.Жұбанов атағандай, сөйлем сазына (интонациясына) ғана сәйкес топтастырылуы керек. Ал сөйлемнің айтылу мақсаты әрдайым сөйлемнің сазына сай келе бермейді. Бұл ол сөйлемнің жанама мағынада астарланып тұрғандығының белгісі. Жанама сөйлеу актілерін мағыналық тұрғыдан талдағанда, жанама сөйлеу акітілерінің бірыңғай еместігін ескерген жөн. Анығы, бұл жерде

жанама сөйлеу актілерінің конвенционалдық деңгейі туралы сөз қозғаған жөн болар. Бірқатар жанама сөйлеу актілері бұйрықты жағдайларда тұрақты түрде және жиі қолданылуына байланысты бұйрықты сөйлемдер ретінде қабылданып кетеді. Бұл, өз кезегінде, берілген мағыналардың идиомалануына, тұрақты тіркеске айналуына әкеп соқтырады да, кейде олар тура бұйрықты ретінде қабылданып жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Зимняя И. А. Речевая деятельность и психология речи. Основы теории речевой деятельности. - М.: Наука, 1974. - 367с.

2 Елубай С. Қиямет-қайым ғасыры. - Алматы: Мереке, 2011. - 343 б.

3 Бахтин М.М. Проблема речевых жанров.Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – с.237-281

4 Лобанова Е.В. Автореферат дис. на канд. филол. наук. –СНЦ РАН., 2011. -23 с.

5 Әміров Р.С Жай сөйлем синтаксисі. -Алматы: Мектеп, 1983. - 199 б.

6 Қазақ ССР Ғылым Академиясы. Қазақ тілінің грамматикасы II Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1967. – 218б.

7 Грамматика русского языка. – М.: АН СССР, 1954 – 444 с.

8 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғалым, 1999. - 152- 390 бет.

9 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - М.:Учпедгиз, 1976. - 511 с.

10 Есперсен О. Философия грамматики. - М.: Иностр. лит., 1958. - 404 с.

11 Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка - М.: Высшая школа, 1963. - 428 с.

12 Натанзон Е.А. Побудительные предложения в современном английском языке: дис. . канд. филол. наук. -М., 1955.-204 с.

13 Русская грамматика. - М.: Наука, 1980. - 717 с.

14 А.Байтұрсынов. Тіл тағылымы – қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 300 б.

15 Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка - М.: Наука, 1984. - 175 с.

16 Виноградов В.В. Исследование по русской грамматике. -М.: Наука, 1975.- 559 с.

17 Ермолаева Л.С. Типология наклонений в современных германских языках // Вопросы языкознания. 1977. - № 4. - С. 97-106 с.

18 Davies E.C. On the semantics of syntax: Mood and Condition in English. -L.,1979. – 205 p.

19 Morgan J.L. Two types of convention in indirect speech acts // Syntax and Semantics:Pragmatics - N. Y.: Academy Press, 1973 – 261p.

20 Назари Ф. Способы выражения побуждения в современном русском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. - М., 2012. -18 с.

21 Хельбиг Г. Проблемы теории речевого акта // Иностранные языки в школе. 1978. - №5 - С. 11-21.

22 Brown P. Levinson S. Universals in language usage: politeness phenomena - Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – 323p.

23 Беляева Е.И. Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык. - Воронеж.: ВГУ, 1992. - 168с.

24 Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. - М.: Высш.школа, 1981. – 285с.

25 Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. - М.: Прогресс, 1985. - С. 349-384

М.М. Ашкеева

История изучения побудительных предложении и способы их выражения

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан,

Данная статья излагает краткую историю изучения побудительных предложении в отечественной, русской и английской лингвистике, а также, описывает способы их выражения. Автор статьи предполагает что, побудительное предложение понимается во многом, как предложение с местоимением 2-лица и глоголом в повелительном наклонении. Однако, стоит учитывать прагматические факторы в определении типа предложения, благодаря чему, в некоторых случаях, казалось бы, повествовательные и вопросительные по форме предложения могут оказаться, вовсе, не повествовательными и не вопросительными, а, вообще, побудительными. Такой способ выражения побуждения определяется, как не конвенцианальный способ выражения побудительного предложения. В статье, также, объясняются прямые и косвенные формы передачи побуждения в предложении. Анализируя исследования по побудительным предложениям, автор намекает на то, что, к сожалению, даже в нынешней отечественной лингвистике побудительное предложение истолковывается не должным образом и благодаря такой недооценке, побудительное предложение все еще понимается многими только как предложение, где имеется обращение 2-лицу с глоголом в повелительном наклонении.

M.M. Ashkeyeva

A short history of researches on imperative sentences and ways of their expression.

Sh. Ualikhanov Kokshetau state university, Kokshetau, the Republic of Kazakhstan,

The article gives a short outline to the study of imperative sentences in Kazakh, Russian and English linguistics and describes how they can be expressed in a speech. The author of the article assumes that the imperative sentence is understood in many respects as a sentence with a pronoun and a verb in the 2 person. However, if to take into account pragmatical factors in determination of the type of a sentence, then in some cases, sentences which seem at first to be declarative and interrogative in the form, can turn out to be imperative sentences as well. This way of expressing imperative sentences is called unconventional method. The article also describes direct and indirect forms of expressing imperative sentences (directives). Thereby, the author points out the importance of judging the type of sentence not by the form but by intention behind it. Analyzing researches on imperative sentences, the author slightly indicates, that, unfortunately, even in the modern Kazakh linguistics the imperative sentence is interpreted not properly and due to such underestimation, it is still understood by many wrongly.

ӘӨК 801.313:809.434.2=943.42

Б. Әбдуәлиұлы

филология ғылымдарының докторы, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

КІРМЕ ЕСІМДЕРДІҢ ТЕК-ТАМЫРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ СІҢІСУ ЖОЛДАРЫ

Қазақ есімдерінің тарихы көне замандардан бастау алады. Бүгінге дейінгі уақыт аралығындағы үздіксіз дамудың нәтижесінде өзіндік қоры қалыптасып, ономастиканың дербес саласына айналып отыр. Тарихи тұрғыдан қарағанда тілдің ішкі мүмкіндіктері және сыртқы факторлар арқылы үлкен екі бағытта дамығанын көреміз. Мақалада осылардың ішінде сыртқы әсерлерге, яғни тілімізге еніп, төл элементтерімізге айналып

кеткен кісі есімдеріне назар аударылады. Олардың ішінде түрлі тарихи дәуірлердегі қытай, араб, еврей (араб тілі арқылы), парсы, орыс тілінен енген есімдердің мағыналық ерекшеліктері айқындалады. Көне түркі жазбаларындағы есімдер мен қазіргі қолданыстағы нұсқалары қатар беріледі, сондықтан олардың құрылымындағы дыбыстық өзгерістер айқын көрінеді. Тілдің заңдарына бейімделіп, төл компоненттерге айналғаннан кейін де даму үдерістері тоқталмайды. Кірме сөздер өзара бірігіп, кісі есімдерінің жаңа бір үлгілерін жасайды. Тарихи еңбектер мен сөздіктер материалдарына сүйене отырып, жат сөздер мен есімдердің төл есімдерге айналу үдерісіне талдаулар жасалады.

Түйін сөздер: кісі есімдері, ішкі фактор, сыртқы фактор, қазақ есімдері, араб есімдері, парсы есімдері, көне еврей есімдері, моңғол есімдері, орыс есімдері, қытай есімдері.

КІРІСПЕ

Тіл лексикасындағы кісі есімдері қорынының қалыптасуында сыртқы және ішкі факторлардың болатыны белгілі. Яғни, қай дәуірде болсын мемлекеттердің өз ішіндегі қарым-қатынас, қоғамдық сана өзгерістері төл есімдердің пайда болуына, құрылымдарының жүйеленуіне себепші болса, өзге елдермен қатынас орнап, сыртқы әсерлер белең алған тұста кірме есімдер мен кірме сөздердерден жасалған есімдер арқылы лексикалық қор құрамы жаңарып, толығып отырады. Қазақ есімдерінің құрамы да бірыңғай төл элементтерден тұрмайды, мұнда сонымен қатар тарихи дәуірлерде түрлі тілдерден еніп, қалыптасқан кірме сөздердің де үлесі бар. Бұл жөнінде біршама зерттеулер жүргізілгені мәлім. Атап айтқанда Н.Оңдасынов «Парсыша-қазақша сөздігінде» [1] және «Араб текті қазақ есімдерінде» [2], сонымен қатар қазақ есімдері қалыптасуының тарихи кезеңдерге топтастыра зерттеген ғалым Т.Жанұзақов кірме есімдердің мәселесіне де біршама тоқталады [3]. Сонымен қатар «Қазақ тілінде қалыптасқан араб текті кісі аттарының этнолингвистикалық сипаты» атты кандидаттық диссертациясында Ж.Ағабекова кірме есімдердің игерілу ерекшеліктеріне талдаулар жасайды [4]. Рысбаева Г. Қ. Араб-парсы тілінен енген есімдер туралы мақаласында арнайы тоқталады [5]. Көріп отырғанымыздай бұл зерттеулердің барлығында негізінен араб-парсымен арадағы байланысқа назар аударылады да, басқа тілдерден енген есімдер туралы мәліметтер берілмейді. Антропонимдер тарихын жан-жақты зерделеу мен даму заңдылықтарын жүйелеу мәселесінде атқарылатын жұмыстарымыздың толыққандылығы үшін есімдердің лексикалық қорындағы әрбір бірліктің шығу тегі мен мағынасы анықталуы тиіс.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ тіліндегі көне тұлғалы кісі аттарының құрамында төл және кірме сөздерден жасалғандар бар. Алайда есім таңдауда барлығы бірдей қазақ есімі ретінде танылады. Өйткені олардың әрқайсысы дыбыстық әрі рухани-танымдық өңдеулерден өтіп, қазақтың тілі мен санасына етенеленіп, өткен тарихымыздағы түрлі кезеңдердің белгісі ретінде тілімізде сақталып келеді. Тілдік талдаулар нәтижесінде қазақ есімдерінің құрамында *қытай, моңғол, парсы, араб, еврей, орыс* тілдерінің элементтері бар екенін анықталып отыр. Шығу тегі жағынан өзге тілдерге тән сол есімдер түрлі елдермен арадағы тікелей немесе жанама (келесі бір тіл арқылы енген) байланыстың айғағы болып табылады және антропонимдік мағынасы арқылы сол елмен арадағы қатынастың мазмұнын да қамтиды. Бұл тарих деректерімен салыстырғанда айқындала түседі.

Көне түркі, онан әріректе ғұн дәуірінде де (ғұндардың түркі тілдес тайпа екені тарихтан белгілі [6, 60]), көрші жатқандықтан қытайлармен арадағы түрлі жағдайдағы байланыс үзілген емес. Л.Н.Гумилев өз зерттеулерінде біздің дәуірімізге дейінгі 25-ші жылдан бастап отыз жыл ғұндардың қытайға бағынып, мәдени өмірінде түрлі алмасулардың болғаны жөнінде деректер келтіреді [7, 184-186],. С.Ш. Хасановаңың пікірінше: «Батыс түрік қағанатына қарағанда, Шығыс түрік қағанаты Қытай империясы мен тибеттіктердің

ықпалында болған» [8, 80]. Көрші елдердің арасындағы қарым-қатынас тек тәуелділікте ғана емес, дербес жатқанда да болатыны белгілі. Тарихта жібек саудасы, саяси мәселелер және тағы басқалар бойынша Қытаймен екі арада түрлі байланыстардың болғандығы туралы деректер көп. Бұл екі тілге ортақ сөздердің қалыптасуында өзіндік рөл атқарғаны белгілі. Жазба ескерткіштер материалдары бойынша дайындалған «Көне түркі сөздігінде»1 *біршама есімдердің шығу тегі қытай тілімен байланыстырылады.* Олардың кейбірі *қазірге дейін антропонимдік қорда да, қолданыста да сақталып келе жатыр.* Екі тілге ортақ дыбыстық формасы мен мағынасы жағынан ұқсас ондай элементтер төмендегідей:

БҰРҚАН (*қыт*. burχan I [*қыт.тіліндегі* фо, bvyr 'будда'] 1. будда – нирванаға жеткен тұлға; 2. елші, пайғамбар; 3. бурхан, табынатын пұт. II *жалқы есім.* Будда – Будда ілімінің негізін салушы (Шакья-Муни деген сол; Burχan qulï (Бурхан құлы) *жалқы есім* [9, 127]. Қазіргі қазақ тілінде Бұрқан, Бұрқанбай антропонимдері бар;

ТАЙШЫ (tajši [*қыт.* даши, dai-ši] I. Ұстаз, аға тәрбиеші; 2. Белгілі адам) [9, 528]. антропонимдер Тайшыбай, Тайшыбек.

КҮНШАЙ (quncuj [*қыт.* гунчжу, koŋ-čy] I. ханша; текті тұқымнан шыққан әйел; II *жалқы есім*, яғни кісі есімі) [9, 466]. Бұл қазақ тіліндегі, қазір мағынасы көмескіленген Күншай есімімен (әйел есімі) сәйкес келетін секілді.

ТАУ (қыт. тілінде Тяо — «биік шың, тау» мағынасында) [10, 230-231]. Таудай биік болсын, ел-жұртқа тірек болсын деген мақсатта қойылған Таужан, Таумұрат, Таудай, Таубай секілді антропонимдер кездеседі.

ІНЖУ (jenčü I [*қыт.* ...чжэньчжу, činčyŋ] 1. Інжу; 2. *Ауыс*. Жас күң, тұтқын) [9, 256]. Ауыс мағынасында «асыл, қымбаттық» дегенді білдіретін Інжу, Інжугүл деген есімдер бар;

ШАҢ (čaŋ (чаң) III (*қыт*. тілінде [*қыт.* чжан, čioŋ] атақ, дәреже, шен... ČAƉ IV. čaŋ senüŋ (чаң сенүң) *жалқы есім және қытай әскербасының титулы*) [9, 139].

Қазіргі тілімізде Ақшан, Шантай, Шаңкерей, Шаңқұлақ т.б. антропонимдерінің құрамындағы шаң (шан) тұлғаларындағы компонент сол көненің қалдығы болса керек. Себебі көне түркі ескерткіштеріндегі атақ-дәреже атауларының көпшілігі кейінгі ғасырларда кісі есімдеріне айналып, антрополексемалар ретінде орныққаны белгілі. Ал көне түркі жазбаларында сол кездің өзінде-ақ *чаң* тұлғасының жалқы есім ретінде қолданылғаны туралы деректер бар..

ШЫН (čïn (чын) I [*қыт*. чжэнь, čin] шындық, ақиқат) [9, 148]. Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде осы мағынасымен кеңінен қолданылады, сонымен қатар Шынтас, Шынасыл, Шынболат, Шынтемір т.б. антропонимдерінің компоненті ретінде сақталып келеді. Ауыс мағынасы нағыз дегенді білдіреді.

ЖИЕН (*қыт*. тілінде *шен* тұлғасында кездеседі) [10, 230-231] – ұзатылған қыздан туған туыс мағынасында) Жиенбай, Жиенбек, Жиембет секілді антропонимдер туыстық атауларға байланысты қойылған.

ЖАМБЫЛ (*қыт.* тілінде ямэн > йамун мекеме мағынасында) [10, 232]. Қала, ел жиналған мекен мағынасында қойылған Жамбыл есімі бар. Синонимі қала (Қалабай).

Көрші жатқан екі ел арасында ғасырлар бойғы қатынастың нәтижесінде осындай ортақ лексикалық бірліктердің қалыптасқаны белгілі, алайда олардың нақты қай тілге тән екені арнайы зерттеулерді талап етеді.

Сөздік қорымызда сақталған бірліктердің арасында монғол тілімен байланыстыларын қазіргі тіл тарихын зерттеушілер үлкен екі дәуірге бөліп қарастырып жүр: «біріншісі – көне дәуір де, екіншісі – XII ғасырдан кейінгі, яғни Шыңғыс хан бастаған – монғол шапқыншылары Қазақстан мен Орта Азия жерін және оны мекендеген түркі тілдес руларды жаулап алып, үстемдік жасаған дәуір. Бірінші дәуірде түркі, монғол тілдерінің, соның ішінде қазақ тайпалары тілдерінің шығу тегі, базистік лексиканың, түбір тұлғалар мен сөз жасаушы моделдердің туыстығы, ортақтығы немесе сәйкестігі сөз болса, екінші дәуірде бұл тілдердің

1 Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», – 1969. — (XXXVIII) 127 б.

жоғарыдағы тарихи жағдайларға байланысты ықпал-әсерін, өзара ауыс-түйісті қарастырған дұрыс болады» [11, 56]. Қазақ есімдерінің лексикалық қорындағы моңғол тілімен байланысты көне антропонимдерді тілдік тұрғыдан талдағанда, осы екі түрлі байланыстың белгілерін көреміз: біріншісінде – екі халыққа ортақ тілдік моделдердің, ұлттық дәстүр мен дүниетанымның белгілері көрініс береді; екіншісінде – жорық жылдарына тән лексика: әскери шен, атақ және қару-жарақ атауларынан болған есімдер.

Тілдер арасындағы сөз алмасудың түрлі тарихи себептері бар. Соның бірі түркі-монғол тілдерінің ортақтығы жөнінде Ғ.Мұсабаев «Ең алдымен түркі тілдері мен монғол тілдері — ерте заманда бір тілден өрбіген туыс тіл. Нақты тарихи жағдайға, қоныстың шалғайлығына байланысты әрқайсысы өзіне лайық даму жолын тауып, алшақтана келе жекеленіп, екі басқа тіл болып қалыптасқан», — деп Г.Д.Санжеевтің пікірін қуаттайды [12, 13]. Мұндай пікірлер Л.Н.Гумилев [7, 22], І.Кеңесбаев [13, 47-48], Қайыржанов А.Қ [14, 275] т.б. ғалымдардың еңбегінде де кездеседі. Ә.Қайдаров пен М.Оразов екі тілге ортақ элементтердің бар екенін айта келіп, моңғол тілінде кездесетін сөздің бәрін кірме сөздер деп қабылдауға болмайтындығын ескертеді [19, 71-72]. Ал түркі-монғол тілдерінің ортақтығын тереңірек зерттеген ғалым Базылхан Б. «Қазақ-монғол тілдерінің сөздік қорындағы қырық мыңдай (40000-дай) сөздің — осы екі тілдегі тұлғасы мен мағынасы ортақ үш мыңдайы (3000-дай) бір және екі буынды түбір сөзден жасалған. Осы үш мыңдай түбір сөздің түбір морфемалары мен қосымша морфемаларының дыбыстық жүйесі дәл ұқсап сәйкеседі» — деген жолдар ілгеріде айтылғандай бір негізден тарағандығының дәлелі болса керек [16. 40]. Демек, қазақ-моңғол тілдеріне ортақ сөздердің алғашқы кезеңіндегі элементтер екі тілдің біріне тән дегеннен гөрі екеуіне ортақ деген орынды секілді. Енді солардың антропонимге айналған кейбіріне тоқталып көрелік. Монғол-қазақ тілдеріне ортақ сөздерден болған антропонимдер:

АҒА. *моңғ.* ақа > ах (аға) [17, 45] – Ағабек, Ақатай, Ақажан түрлерінде қолданылады.

БАДАЛ. монғол тобына жататын *бурят* тілінде бодо тұр (встать), ал *монғ.* тілінде: босох (тұру, түрегелу) тұлғасында «тоқталу, бөгелу» дегенді білдіреді [18, 38]. Қазақ тілінде Бадалов, Бадалбаев секілді фамилиялар бар. Бұл тұрғыда ол Тұр, Тоқта антрополексемаларымен мағыналас.

МӨҢКЕ (монғ. күміс ақша) [19, 322]. Мөңке ақшаға, дүниеге бай, күмістей асыл болсын деген мағынада қойылған. Синонимдері: Теңге, Теңгебай, Теңгеш;

НАҒАШЫ (*моңғ.* нагац) Нағашыбек, Нағашыбай антропонимдері бар [19, 124].

САДАЙ, САДАН (туыс, туған мағынасында) [19, 134]. Сатай, Сәден антропонимдері бар. Қазақ тілінде Туғанбек, Туғанбай секілді түрлері бар.

СҰҢҚАР (құс — монғ. шонқур > шонхор (сұңқар) [18, 40]. Қазақ тілінде Ақсұңқар, Байсұңқар, Сұңқарбек секілді түрлері қолданылады.

Мұнан өзге қазақ тіліндегі кісі есімдеріне негіз болған қазақ пен моңғолға ортақ Бөле (*монғ.* бүле > бүл (бөле) [18, 40 б.]; Дөнен *монғ.* дөнөн > дөнен (мал) [18, 40]; Темір «төмөр» [18, 40], Елші *монғ.* елчі > елч (елші) [18, 47] т.б. сөздер көптеп саналады. Бұлардың барлығы сонау ерте дәуірлерде ортақ негізден тарап, бүгінге жеткен тілдік-жәдігерлер болып табылады.

Қазақ-моңғол тілдік байланысының екінші кезеңінде енген есімдерге негізінен монғол хандары мен әскербасыларының аттары және әскери атаққа байланысты санаулы сөздер жатады. Олардың түрлері төмендегідей (аса көп емес): Шағатай, Батый, Сыпатай (Сүбедей), Ноян, Ноянбай, Нөкер, Түмен, Тұманбай, Сайын т.б. [3, 46]. Бұлардың барлығы Шыңғыс ханмен байланысты тарихтағы танымал тұлғалардың есімдері. Моңғол тіліндегі мағынасы қандай болғанына қарамай бұлар қазақ тіліне антропонимдік туынды мағынасы бойынша енген, яғни бала осы тұлғалар секілді болашақта ел бастаған көсем, сөз бастаған шешен, қол бастаған батыр болсын деген тілекпен қойылады.

Араб тілімен байланысты кісі аттарының тілімізге ену жолдары туралы тарих деректерінен белгілі. Антропонимдік тұрғыдан алғанда олардың мағынасы алуан түрлі:

– Ислами әдебиеттерде Алланың 99 сипаты, яғни есімі аталады, олар түгелге жуық

қазақ есімі ретінде қолданылады. Мысалы, Рақман (Рахман), Рақым (Рахим), Мәлік (Мәлик), Әзіз (Ъазиз), Жапар (Жаббар), Қапар (Ғаффар), Кәкім (Хаким) т.б.

– Төрт ұлы халифаның есімі: Әбу Бәкір Сыдық (қазақ тілінде әрқайсысы жеке есім), Омар, Оспан, Әли;

– төрт ұлы имамның есімі: Ағзам, Мәлік, Шәпи, Ақымет т.б. Мұнан өзге де пайғамбарлардың, сахабалардың, исламды ғылыми тұрғыдан негіздеп, тереңдете зерттеген ұлы ғалымдардың есімдері қазақ есімдеріне айналды.

Біршама есім өмірдің түрлі салаларында қолданылатын сөздерден жасалған: Ақыл (*ар*. ғәқыл – адамның ойлау қабілеті) [20, 23]. Қазақ тіліндегі нұсқалары: Ақыл, біріккен тұлғалы Ақылбек, Ақылбай, Ақылтай. Алуа (*ар*. Халуа — жаңғақ дәнінен қант немесе бал қосып істелген тәтті тағам [20, 22]): Қалуа, Алуа. Азамат (*ар*. ғәзәмәт — 1. Белгілі бір мемлекеттің азаматы; 2. Жасы кәмелетке келген адам [20, 20 б.]): Азамат. Хамза (*ар*. — дәрілік өсімдік [19, 149]): Хамза, Қамза, Қамзе. Біріккен тұлғалылар Қамзабек, Қамзабай, Хамзебай.

Қазақ антропонимдерінің құрамында парсы тілінің де элементтері көптеп кездеседі. Олардың мағыналық сипаты төмендегідей: Абат (*п.* абат Ел қоныстанған құнарлы, шаруаға қолайлы мекен [20, 18]): Абат, Абатжан, Абатнұр т.б. Азат (*п.* азад — ерікті, еркін, тәуелсіз адам [19, 21]).: Азат, Азатхан, Азатбай т.б. Ақан (п. ahən — темір): Ақан, Ақанай, Ақанәлі т.б. Ақын (п. ахун — өлең шығарушы, жыршы [19, 27]): Ақын, Ақынжан, Ақынбек, Ақынтай т.б. Баба (п. баба әкесінің әкесі, арғы ата [19, 40]). Баба, Бабалық, Бабажан, Бабахан, Ақбаба, Нұрбаба т.б. Дүрия (п. дүрие — жібектен тоқылған әдемі мата [19, 168]): Дүрия, Кекіл (п. кәкүл — баланың немесе жылқының маңдайындағы бір шоқшаш немесе қыл [20, 86]): Кекіл, Кекілбай және дыбыстық варианты Көкіл тұлғасында қолданылады. Көдек (п. кудәк — нәресте, бала, сәби [19, 89]) Көдек, Көдекбай, дыбыстық жағынан өзгерген түрлері: Қодық, Қодықбай. Рауан (п. рэван — таңның қылаң тартып, ата бастаған кезі, бозарып атуы [20, 145]): Рауан.

Қазақ есімдерінің құрамында мұнан өзге де тілдердің элементтері кездеседі, алайда олар араб, парсы, орыс тілдері арқылы енгеннен кейін осы тілдерге тән есімдер ретінде танылады. Олардың ішінде орыс тілі арқылы енгендері мынандай болып келеді: Мәтібай, Мәтіби (Матвей), Әндірбай (Андрей), Сәтен (Сатин), Болысбек (Волостной), Майыр (Майыр), Жандарал (Генерал). Шығу тегі жағынан бәрі орыс тіліне тән емес. Мысалы, Матвей көне еврей тілінен алынған – Матфей, мағынасы – ‘құдайдың сыйы’ (Құдайберген) [24, 235]. Андрей көне грек тіліне тән. Мағынасы – батыл, ержүрек [24, 54].

Белгілі бір сөздің бірнеше тілде өмір сүруі мүмкін. Мұндай құбылыс лексикалық қордағы жекелеген сөздерде ғана емес, кісі аттарына негіз болған немесе кісі аты ретінде қолданылып жүрген тұлғалардың арасында да кездеседі. Мысалы, тілімізде Адам, Адамбек, Адамбай секілді есімдер бар. Діни аңыз бойынша бұл адамзат атаулының атасына берілген есім. Адам сөзін Е.Б.Бекмұхаметов араб тіліндегі сөз деп берсе (Адам ата ар. миф. діни аңыз бойынша, жер бетінде бірінші пайда болған кісі [20, 19], Л.З. Рүстемов те осы пікірді қолдайды (ар. адам: Адам, человек [21, 17]), ал профессор Т.Жанұзақов Адам к.евр.қызыл, жирен түсті ер адам (балшықтан жасалған кісі, пенде) деп, еврей тілінен аудармасы бойынша түсінік береді [19, 21]. Бұл жерде алғашқы екі ғалым араб лексикасында бар болғандықтан, әрі осы тіл арқылы енгендіктен араб сөзі ретінде қарастыратын болса керек. Осыған ұқсас мысалды В.У.Махпировтың еңбектерінен кездестіреміз. Ол исламның Орта Азия антропонимдеріне елеулі ықпалы болғанын айта келіп, «...Muhammed, Ibrahim, Ishak, Nuh и.др. эти имена не исконно арабские, а в свою очеред, заимствованные исламом у иудеев. Заимствованные имена адоптировались на арабской языковой почве (например: Авраам — Ибрагим, Иисус — Иса, Исаак — Исхак и др.) и именно в этой форме были усвоены тюрками, что дает основание считать арабскими займствованиями [22, 23-29]» — деген пікір білдіреді. Сөздердің түрлі тілдерге ортақтығы жөнінде тағы бірер мысал: Батыр (Баһадүр) сөзінің дыбыстық нұсқалары араб-парсы, монғол, түркі тілдерінде кездеседі. Мұны Е.Б.Бекмұхамедов парсы тілінен енген кірме сөз деп қарайды [20, 42]. Ал Э. Севортян араб тіліндегі нұсқасын бере отырып, біздің жыл санауымыздың алғашқы жылдарында

Кавказда белгілі болғанын және шығу тегінің түркі-монғолға тән екеніне ғылыми дәлелдер келтіреді [20. 84]. Сол секілді Баба (п. әкенің әкесі, арғы ата) сөзін Е.Б.Бекмұхаметов «Баба (п.) 1. Әкенің әкесі, арғы ата. 2. Жасы ұлғайған, көпті көрген кемеңгер қария» – деп парсы тіліндегі нұсқасын көрсетсе, Бафин оның бір нұсқасы қытай тілінде де бар екенін айтады [20, 76]. Ал көне түркі сөздігінде (Баба – әке) түркі тіліне тән сөз ретінде беріледі [9, 76]. Бірнеше тілге ортақ бір түбірден тарайтын антропонимдерге негіз болған мұндай сөздер әлі де тереңірек зерттеуді талап етеді.

Кірме антропонимдер туралы айтқанда тілімізде көне еврей тілінің элементтері де бар екенін ескерген жөн. Олар исламның қазақ даласында қанат жаюымен байланысты, араб тілі арқылы, негізінен пайғамбарлар есімі ретінде енген. Тілімізге сіңісіп, кеңінен орын алған ондай антропонимдердің біразы төмендегідей:

Айша (ар. Гайше – көне евр. Айше – ұзақ өмір сүруші, өмірге құмар, құштар): Ғайша, Қайша [19, 155]. *Дәуіт* (Сүйікті, сүйген, ғашық болған мағынасында [19, 62]): Дәуіт, Дәуітбай, Дәуітәлі. *Жүніс* (Иона – көгершін [19, 84]): Жүніс, Жүнісбек, Жүнісбай, Жүнісәлі. *Жүсіп* (Иосиф 1. Көбейсін, көп болсын; 2. Әдемі, жақсы [19, 84]): Нұсып, Нүсіп, Жүсіп, Түсіп т.б. *Ибрагим* (Авраам есімінің айтылу түрі. Ел ағасы деген мағынада [19, 86]): Ыбырайым, Ыбырай, Ыбыш, Ыбыкен, Ыбыраш, Ибрак т.б. *Иса* (Иисустың арабша айтылу түрі — Құдай сыйы, құдай құтқарады [19, 87]): Айса, Ғайса, Ғайсын. Біріккен тұлғалы есімдер: Исалы, Исахмет, Исабай, Исабек, Исағали, Исатай, Исахан т.б. Ләйла (ар. әллайлун – түн, кеш. (Ләйләти-л-қадр). Көне евр. тілінде Лиля [19, 176]. Қазақша Ләйлә түрінде айтылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілі лексикасындағы кірме есімдердің табиғатына жүргізілген тілдік талдаулар олардың арасында тікелей есім түрінде енгендері мен түрлі ұғым атаулары ретінде енген сөздерден жасалғандары бар екенін көрсетіп отыр. Сөзіміздің басында атап өткеніміздей олар қазір дыбыстық жағынан үлкен өзгерістерге түсіп, жаңаша сипатқа ие болған. Сөйтіп қазақ антрпонимдері деген біртұтас жүйенің құрамдас бөлігі ретінде өмір сүріп жатыр. Кірме есімдер тек қана дыбыстық жағынан өзгеріп қойған жоқ, сонымен қатар қазақ тілінің антропонимжасамдық заңдарына сай формалары қысқарып, оған түрлі қосымшалар жалғанды (Мұхаммед – Мұқаш, Мұқатай, Мұқажан т.б.), шығу тегі түрлі тілдерге тән компоненттер бірігіп, тіркесіп, жаңа формалар қалыптасты. Мысалы, араб тілінен енген компоненттер өзара бірігіп, Ырысжан, Нұрәлі, Хақназар, Құрманәлі, Ғалымжан т.б.; парсы тілінен енген компоненттер өзара бірігіп, Досқожа, Досмырза, Есқожа, Досжан, Ақынжан есімдері; араб-еврей компоненттері бірігіп, Исахмет, Жүнісқали, Дәуітәлі, Нұржүсіп, Исағали, Исалы; еврей-парсы элементтері бірігіп, Жүсіпақын, Мырзажүсіп, Досмайыл; араб-парсы элементтері бірігіп, Бақытжамал, Рақымжан, Нұрақын, Есқали, Досалы, Нұрғалым, Нұрсерік т.б. есімдер жасалды. Шығу тегі жағынан өзге тілдерге тән болғанмен, дыбыстық әрі құрылымдық жағынан игеріліп, бұрынғы мағынасы қазақ халқының ұлттық дүниетанымына бейімделді. Сөйтіп, екі жақты өзгеріс (дыбыстық әрі мағыналық) осы есімдерді өзінің шығу тегінен мүлде алшақтатып, біртұтас қазақ есімдерінің құрамына сіңіріп жіберген еді, сондықтан қазір олар қазақ есімі ретінде ғана танылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Гумилев Л.Н. Хұндар. – Алматы: Қазақстан, 1998. 60 б.

2 Гумилев Л.Г. Көне түріктер. – Алматы, "Білім". 1994. 184-186 бб.

3 Хасанова С.Ш. Көне түркі жазба және араб-латын жазбалары. – Алматы: РБК, 1994. —88 б.

4 Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», – 1969. — (XXXVIII) 127 б.

5 Бафин Б. Қазақ пен қытай тілдеріне ортақ кейбір сөздер туралы // Қазақ тіл тарихы мен диалектологиясының мәселелері кітабында (4 шығуы). – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы. 1962. 230-231 бб.

6 Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998ж.

7 Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1988. 13 б.

8 Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы, "Білім". 1994. 22 б.

9 Кеңесбаев І. Қазақ тілі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1987. 47-48 бб.

10 Кайржанов А.К. (Астана) Этнолигвистическая ситуация в Евразийских степях. В сб.: Мир языка (материалы научно-методической конференции, посвященной памяти профессора М.М.Копыленко) – Алматы: КазГУМОиМЯ, 1999. 275 б.

11 Қайдаров Ә., Оразов М. Түркологияға кіріспе. – Алматы, 1982. 70-71 бб.

12 Базылхан Б. Алтай төркіндес тілдердің ортақтығы туралы мәселе// ҚР. Ғылым министрлігі. – ҒА Хабарлары. Тіл әдебиет сериясы, 1996 №2. 112-120бб.

13 Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. –Алматы: Рауан, 1994. 38 б.

14 Базылхан Б. Монгол-казах толь. – Улаанбаатор "Өлгеий". 1984. 322 б.

15 Жанұзақов Т. Есіміңіз кім? Ваше имя? – Алматы: Қазақстан, 1989. 124 б.

16 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы, «Ғылым», 1971. – 218 бет.

17 Бекмұхаметов Е.Б. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. – Алматы: Қазақстан, 1977. 23 б.

18 Рүстемов Л.З. Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1989. 17 б.

19 Махпиров Н.И. Антропонимы в "Дивану лугат ат-тюрк" и "Кутадгу билик" // в сб. Советская тюркология. 1979. №4. 23-29 бб.

20 Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в Азербайжанском языке. – Москва: Наука, 1962. 84 б.

21 Зима Дмитрий и Надежда. Тайн имени: Как назвать вашего ребенка: 365 тайн имени. – Москва: «РИПОЛ классик», 2006. – 640 стр.

История казахских имен берет свое начало из далеких времен. В результате непрерывного развития до сегодняшного дня приобрела собственное богатство и превратилась в отдельную сферу ономастики. С исторической точки зрения мы видим два направления развития: через внутренние возможности языка и внешних факторов. В статье особое внимание обращается внешним факторам, то есть, личным именам, вошедших из других языков и адаптированных законами казахского языка. Выясняется семантические особенности взаимствования имен китайского, арабского, древнееврейского (через арабский), персидского, русского языка. Продолжается процесс и после адаптации, заключающиеся в том, что взаимствовенные имена, объединяясь между собой, образуют новые модели. Опираясь на исторические материалы и словарии в статье обобщаются примеры и делается анализ осваивания элементов других языков в казахском языке.

The history of Kazakh names comes from ancient times. As a result of continuous development, up to today, own wealth has been transformed and turned into a separate area of onomastics. From a historical point of view, we see two directions of development: through the internal capabilities of the language and external factors. The article is described its attention to external factors, that is, personal names entered from other languages and adapted by the laws of the Kazakh language. It turns out the semantic features of the mutual names of Chinese, Arabic, Hebrew (through Arabic), Persian, Russian. In the nature of personal names continues the process even after adaptation - mutual names, joining together to form new models. Based on historical materials and dictionaries, the article provides examples and analyzes of the law of mastering elements of other languages in the Kazakh language.

УДК: 811.1/.8

А.Б. Әмірбекова
филология ғылымдарының кандидаты, лексикология бөлімінің меңгерушісі, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, marghan01@mail.ru

ТІЛ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҢ ОЙБЕЙНЕСІ

Мақалада тілдің ойтанымдық қызметі қарастырылады. Тіл мәдениеттің бір құрамдас бөлшегі ретінде анықталады. Тіл мен мәдениет қоғамдық сананы қалыптастырушы форма ретінде халықтың ойбейнесінде терең сақталатынын ұлттық құндылықтардың бірі ретінде дәлелденеді. Этностың даму үдерісінде түрлі өзгерістер болуы мүмкін, бірақ санадан тыс халық жадында сақталған этникалық ескіліктер (константалар) ұжымдық санамен қалыптасып қоғамдық санада көрініс табатыны, кейін қолданыс аясы тарылған сайын ұмытылу үдерістері талданады. Демек, тілдік сананы заманауи зерттеу тәсілдері арқылы, лингвокогнитивтік зерттеу арқылы әр кезеңдегі мәдениет тұтынушыларының санасындағы ақиқат дүние бейнесін айқындауға мүмкіндік туады. Мақалада тіл арқылы сақталған ұлттық құндылықтардың қоғамдық санада сақтау мүмкіндігін қолданыс контентінің кеңдігі мен тарлығы шететіні баяндалады.

Кілт сөздер: *тіл, ой, таным, қоғамдық сана, философиялық пайым*

КІРІСПЕ

Адамның ойлауы тілмен ажырамас байланыста. Біріншіден, тіл арқылы бір-біріміздің ойымызды білеміз. Екіншіден, сол жеткізілген тіл арқылы ойлау әрекеті әрі қарай қызметін атқара береді. Сондықтан тіл - ойлау құралы деп бекер айтылмаған. Егер адамдардан «қай тілде ойлайсыз?» деп сұрасақ, олар өздеріне ең жақын қолданыс тілін (көпшілігі ана тілін) атайды. Екі немесе үш тілде еркін сөйлейтін адамдар сол тілдердің барлығында да ойлай алады. Демек біз сөйленістің ықпалымен ойланамыз.

Тіл ойлау жүйесіндегі барлық жұмыстардың нәтижесін сөздердің мағынасы арқылы сөйлем құрамында үйлестіріп отырып жеткізеді. Демек тіл ойымыздың мәнін сөздердің бойында тіркеп, бекітеді.

Тіл - бұл сыртқы болмысы бар, яғни сөйлегенде даусы бар, тыңдағанға естілетін, ырғағы, тембрі, түрлі тондары бар дыбыстық құрылымы бар құбылыс. Осындай болмысымен ғана тіл қарым-қатынас құралы қызметін атқара алады. Ал ойлау үдерісінен өтіп, санада тіл күйінде жинақталып айтылуға дайын тұрған тіл - ішкі сөйленіс деп аталады.

Тіл - екінші сигналдық жүйе. Егер тіл осы қалпында қада берсе үздіксіз дамып отыратын санадағы таным әрекеттерінің нәтижесін толықтай жеткізе алмайды. Мәселен, сөз (екінші сигналдық жүйе) ақиқат дүниелердің атауы. Егер кез келген сөз қолданыста өзі білдіретін зат не құбылыстың шынайы бейнесіне сәйкес келмейтін болса, яғни форма мен мазмұн арасындағы байланыс үзілсе, онда танымдық мәнін де жояды. Демек, құр сөздің өзін оқып шығуға болады. Бірақ сол сөздердің бойындағы танымдық мағынаны, сөздік білімді түсінбесек, тіл екінші сигналдық қызметті атқара алмады деген сөз [1].

Саналы ойлау бірінші және екінші сигналдық жүйелердің үздіксіз қатар қызмет етуінің арқасында жүзеге асырылады. Сондықтан тіл - ойлаудың аса қажетті құралы деп аталады. Ой мен оның сөздік көрінісінде тек бір ғана айырмашылық болады. Ойды бірнеше тілде, яғни неше түрлі тілдердің сөзінде жеткізуге болады. Бұндай жағдайда әрбір тілдегі сол ойды жеткізуші сөздердің мағыналары бірдей болады. Демек бір ойды бірнеше тілдік формада жеткізуге болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл мен ой арасындағы сәйкессіздік жағдайлары болуы мүмкін емес. Сөздік формада түсініксіз жазылған мәтін берілсе, демек, ойдың дұрыс құрылмағанын білдіреді. Егер

адамның ойы нақты, тиянақты, шешімді болса, оны жеткізуге тілдің құдіреті толық жетеді. Егер сіздің айтпақ ойыңыз жазылғанда немесе айтылғанда, яғни тілдік формада дұрыс болмай, ойыңыздан шықпай жатса, ең алдымен досыңызға ішкі ойыңызды ауызша ақтарып айтып алыңыз. Себебі ойдың басталуы, баяндалуы, аяқталуы болады. Осындай нақты баяндалған ойдың вербалдық көрінісі де түсінікті жазылады.

Кейде адам «сөзбен жеткізу мүмкін емес» деп, сол сәтте эмоционалды күйде болғандықтан ішкі ойын тез арада жеткізе алмай жатады. Осындай жағдайлардан басқа уақытта адамның ойындағы ақиқат дүниені тілмен жеткізу мүмкіндігі шексіз екенін тағы да ескереміз. Тіл арқылы сыртқа жарқ еткен біздің ойымыз үнемі жетіледі, дамиды, анықтала түседі.

Демек, тіл - адамдардың қарым-қатынас құралы және ойлау әрекетіндегі басты қаруы. Сөйленіс әрекетін қалыптастыратын тіл мен ой құбылыстары өзара ажырамас байланыста. Қарым-қатынас құралы ретінде қызмет ететін ой дамыған сайын ауқымы кеңейе түседі, соған орай оның сыртқы көрінісі - тілдің де өрісі ұлғая бастайды. Ұғымның концептілік өрісі тереңдей түседі (вертикальді түрде), мағыналық өрісі қабаттала түседі (горизонтальді түрде). Мағыналар өз ішінде жіңішкеріп, нәзіктене бастайды.

Ойлау - бұл адам санасындағы ақиқат дүниенің жалпылама, жанама көрінісі. Егер тіл ұлттық ойбейненің көрінісі дейтін болсақ, онда әрбір тілде сезімдік бейненің суреттемесі жатыр деген сөз. Себебі әрбір ұлттың ойындағы «дүние бейнесін» , әсіресе сезімдік бейнесін жеткізу тілдің сапасын арттыра түседі, яғни тілді тек таңбалық жүйе ретінде ғана емес, ұлттық ойбейненің көрінісі деп қабылдауға негіз болады. Әрбір ұлттың ойбейнесін жеткізу сол ұлттың тілінің сапасына тікелей қатысты. Демек, тіл халықтың тұрмысын, халықтың мінез-құлқын, сезімін, халықтың ішкі ойын жеткізуші құрал. Қазақ халқы үшін бақыттың кілті - балада. Ал өзге ұлттар үшін бақыт құндылығының негізі жайлы үй, адал жар, туған жер, т.б болуы мүмкін. Тілімізде қазақ үшін «бақыт - балада» екенін дәлелдейтін дәйекті қолданыстар өте көп. Мәселен, қазақ халқы «Байлық қолға ұстаған мұз емес пе, бақыт тойға келген қыз емес пе, бала артыңда қалған із емес пе» деп баланың ұрпақ жалғастығы болатынына, балалы болу бақыттың басты нышаны екеніне баса мән берген. Демек, қазақ халқы «*балалы үй базар*» деп өздерінің бақытын балаға теңеген. Баланы бақытқа балайтын қазақ олардың рухани өсіп-жетілуіне де ерекше мән береді. Бойына салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты сіңіріп өсіреді. Қонақ болып келген баланы қомсынбай қабылдап, бала табақ тартып ас, дәм сыйлайды. Тіпті баланың шілдеханасын, қырқынан шыққанын, бесікке салғанын, сүндетке отырғанын тойлайтыны да ұрпағы үшін қуанышы деп түсініледі. Мысалы, сүндет тойының алдында ұл балаға арнап тай немесе құлын атап қою рәсімін - бәсіре дейді. Яғни балаға арнап -бәсіре мал атау. Негізінен ат аталады. «Бәсіре малдың басына түскен ауыртпалығы (ауруы, ақсауы, тау-тастан құлауы) арқылы баланың ілгеріде бақытты, бақытсыз боларын жорамалдаған, ырым еткен. Наным бойынша баланың болашағы оның бәсіре тайымен тығыз байланысты. Сондықтан оны мінбейді, жекпейді, соймайды, сатпайды. Қайта баламен бірге бұла етіп өсіреді. Өзінің атаулы малымен бірге өскен бала еркін болып, кішкентайынан мал қадірін біліп, шаруаға икемді келеді» [2].

Ата-ана баласын «қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай өсірдім» деп марқаяды. Қалағанын істетіп еркін өскен азамат ел үмітін түбінде ақтайды, алған бетінен қайтпайтын өр болады, «басына ноқта кимеген, көзіне қамшы тимеген» азамат, айбарлы да өжет тұлға боп өседі деп санаған. Қазақ ұғымында бетке ұрған шапалақ баланың бақытын ұшырып, жасқаншақ етеді деп есептеген.

Демек, тіл органикалық құрылымы жағынан рухани әлеммен, ұлттық мәдениетпен, психологиямен тығыз байланысты. Ал тілдің тек тіл білімі мәселелерімен ғана шектелмей, философияның шеңберіне еніп кеткенін айтып та жүрміз. Себебі тіл адамды танытады, адам ойлау жүйесі арқылы тілді жетілдіреді. Белгілі жазушы С.Довлатов «адам тұлғасы 90 % тілден тұрады» [3] деген пайымы шындыққа жанасатын секілді. Өйткені - тіл - адамның, яғни халықтың менталитетін бейнелеуші құрылғы. Сөз мағыналары ұғымды танытуға қызмет етеді, ұғым адамның ойлау әрекетінің жемісі. Сондықтан тілде ойдың мазмұны

сақталады. Тілде сақталған ой мазмұны жасырын болуы мүмкін. Бұл - сөздің ішкі мағынасы. Сөздің ішкі мағынасына сұхбаттасушы ерекше мән бермеуі мүмкін. Тілді автоматты қолдану барысында кейбір жасырын мағыналардың мәні бұрмалануы мүмкін. Ондай жағдайда ішкі мағынамен келген ойдың мазмұнына жойылуы қаупі туындайды. Тіліміздегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер жасырын мазмұнда жеткізілетін тілдік бірліктер. Мысалы, қазақ тілінде «*Жігіттің жақсысы ортамда сыналады, аттың жақсысы арбада сыналады*», – деген мақал бар. Бұл мақал күнделікті қолданыста жұмсала бермейді. Жігіттің мінін сынау үшін айтылады. Осы мақалдағы ортам сөзі қазіргі қолданыстан мүлде шығып қалды. Ортам - жерден терең етіп ор қазылып, жан-жағы айналдырыла қоршалған, яғни арнайы тұрғызылған тамға ұқсас абақтының бір түрі. Кезінде қылмыскердің аяқ-қолын байлап, ортам салып ұстаған. Ортамды тереңдеу қазса, зындан болады. Аталмыш мақалдағы ортамды түсінбегендіктен бүкіл мақалдың да жойылу қаупі туады. Сондай-ақ «*Айдауылдың алдына түспе, аламанның талауына түспе*» деген мақалдың да қолданысы сиреп барады. Айдауыл - сотталған адамдарды бір жерден екінші жерге айдап жүруші арнайы әскер. Мақалдың мәні солардың қаталдығына түспейден сақтауды тұспалдайды.

«*Төс айылдың батқанын иесі білмес, ат білер, Ағайынның қадірін жақыны білмес, жат білер*» дейтін мақалдың мәні көп ретте болмыстағы ауыртпалықтарды меңзегенмен, табиғи тұрғыдан дұрыс салынбаған айылдың атқа өте ауыр тиетіндігінен бастау алады. Өмілдірік пен құйысқанның қызметімен қатар, қазақ өрге, тауға шыққан кезде аттың төс айылын қаттылау етіп тартса, керісінше, еңіске түсерде, шап айылын тартыңқырайды. Осылай берік тартса ат шаршамайды, әрі аттың арқасы «кетпейді». Осындай жасырын мағыналы деректер тілде ғана сақталады. Мақалдың философиялық мәні қолданысқа қалғанымен, онтологиялық мәні жойылуы мүмкін. Оны тек тілде ғана сақтап қалу мүмкін болады. Сондықтан тіліміздегі ұлттық рухани құндылықтардың қолданыс жилігін жетілдіріп, философиялық мәнімен қатар, бастау алатын түпкі этимологиялық мағынасын да жаңғыртып отыру үшін лингвофилософия, лингвомәдениеттану ғылымдарының әдістемелік мүмкіндігін жетілдіру керек.

Мағынасы терең ұлттық философиялық пайымды білдіретін мақалдардың мәнін ашу үшін жіті ойлану қажет, мұқият талдау қажет. Мысалы, «*Дастарқан оң болмай, істе жол болмайды*» деген мақалдағы дастарқанның оң болуы оң жайылу дегенді білдіретініне көпшілігіміз мән бере бермейміз. Ал қазақтың ұлттық дүниетанымында «*дастарқан оң жағынан жайылады», «қос қабатты дастарқан болса, бүктелген тұйық жағын қонаққа қаратып, оң жағымен жаяды*» деген ырымдар бар. Аталмыш мақал осы ырымдарды сақтауға тұспалдайтын белгі іспетті.

Рухани құндылықтардың жиі қолданылатын түрі - мақал-мәтелдер жаңа қоладынстағы сөзді таныту қызметін де қоса атқарады. Қазақтың дүниетанымында *асар* ұғымын жергілікті ерекшеліктер бойынша әртүрлі айтылады. Батыста *үме* десе, кей жерде *мердігер* дейді. «*Үмеге келген үндемей қалмайды*» деген мақалдың құрамындағы үме сөзін көпшілігі түсінбеуі де мүмкін. Үме - асардың жергілікті қолданыстағы нұсқасы. Үмеге шақырушы адам оларға жақсы ас әзірлеп, дастарқан жаяды. Ұжымдасып жұмыс істеудің үлкен бір көрінісі деп қарауға болады. Үме әсіресе шөп шабу кезінде жасалады. Оған қыз-бозбаланың және әнші-жыршының жиналатынына байланысты осы мақал туындаған.

Қазақта жеті атаға дейін аталас туысқа саналып, отбасы құруға рұқсат етілмеген. Бұның түйіні «*адамның ана сүйегін, әке қанын, Тәңірі жанын береді*» деген өзіндік философиядан туған. Солай дей тұра «*қыздан туғанның қиығы жоқ*» деген мақал жиенді де өзіне икемдеген дәстүрлердің де болғанын айғақтайды. Оған қарама-қарсы «*Жиен ел болмайды, желке ас болмайды*» деген мақалдың астарында «тегі бір емес, қанша бауырға тартсаң да, қысылшанда өз аталасының сойылын соғады» деген мән жатыр.

Уақыт өте келе, қоғамның дамуына байланысты қазақ тіліндегі мақалдардың бір-біріне қарама-қарсы, кері айтылатын жағдайлары да кездесіп жатады. Ертеректе ауыл аталас, туыстық жақындығына қарай құрылған. Яғни бір ауылды бір рудан тараған туған-

туыстар тұратын болған. Осыған орай «*ат алсаң ауылыңмен*» дейтін мәтел туындағаны белгілі. Ауылдың түп негізі Етжақын туыстық жұрағаттан құралғанмен, шаруашылық кәсіптің дамуына байланысты ауылға басқа да әлеуметтік топтар біріктіріле бастады. Сөйтіп бұрынғы қандас туыстық мүдде ынтымағы жарасқан әлеуметтік құрылымның мүддесіне ауысты. Ауылда жаңа әлеуметтік байланыс орнады. Осы жағдаятты бейнелейтін жаңа мақалдар да қалыптасты. Мысалы, «*Ағайынның аты озғанша, ауылдастың тайы озсын*» деген мақал алдыңғы мақалға қарама-қарсы жаңа ауылдың әлеуметтік болмысын сипаттап тұрғандай көрінеді.

Мақалдың философиялық мәнінде тұспалдап сақтық білдіру, жамандықтың алдын алу мүдделері көзделеді. Мысалы, «*Тұзды көп сақтама су бұзар, қызды көп сақтама сөз бұзар*» деген мақал қазіргі таңда ел арасында кең тарағалмаған. Себебі бұл мақалды қолданудың орны мен жағдаяты жоқ. Өйткені қыздарға бұрынғы дәстүріміз бойынша 16-17 жаста тұрмысқа беру әдеті қоғамның даму ағымына қарай өзгертілген. Ал ертеректе қыз белгіленген жастан асып, оң жақ босағада отырып қалса, қыздың артынан жағымсыз әңгімелер өрбитін болған.

Кейбір мақалдардың бойында заңдық күші бар философиялық тұжырым болады. Мәселен, қазақ дүниетанымында жесір әйел ерінің елін тастап кетуге, балаларын жетімсіретуге құқығы жоқ. Жесір қалған әйелдің әрі қарайғы тағдырын сол елдің ақсақалдары біріге отырып, әмеңгерлікпен отбасылы етуін ойластырған. Жесір әйел панасыз қалмайды, ал жесірдің баласы шетқақпай көрмей, өз ағайын-туыстарының ортасында өседі, яғни, туысқандарына жат болмайды. Осы дала заңын айғақтайтын мақалдың бірі - «*Балалы үйрек көлден кетпес, балалы әйел елден кетпес» немесе «Әйел ерден кетсе де, елден кетпейді*».

Қазақы түсінікте байлықтың негізі отбасының ынтымағында, мал-дүниені табатын ер адам болса, оны жарастыратын, құрастыратыны да әйел деген ойды – *мал таппайтын еркек болмайды, құрарын айт, бала таппайтын әйел болмайды, тұрарын айт*, – деген мақалдан аңғаруға болады.

Рухани құндылықтың тілдік көрінісі - мақал-мәтелдердің өзіндік ерекшелігі ұқсатылмайтын дүниелердің үйлесімді нәзік белгілерінің өзара шебер жымбасуында. Әрбір мақалдың мәнінде философиялық ой жатады. Ондағы философиялық ой қазақтың дүниетанымынан туындаған ғұмырлық өнегесін көрсетеді. Мақалдың әсерлі метафораланауын дәлел болатын сөз орамына тоқталайық. Қазақы ортада «*Құданың құдасы – балықтың сорпасы*» деген сөз орамы жиі айтылады және ол балық сорпасының зәрушілікте емдік қасиеті болғанымен, мал етінің сорпасынан кенеуі кемшін, қуаты аз екендігін меңзейді. Ал бұл жердегі құданың құдасы дегені оның алыс туыс екендігін көрсеткені. Сонда аталмыш мақал құданың құдасы қаншалықты алыс туыс болса, балықтың сорпасы да қазақ дастарқаны үшін соншалықты зәру тамақ емес дегенді білдіреді [4].

Мақал қолданысы сиреген сайын, онымен берілетін когнитивтік білім де ұлттық санадан өшіріле бастайды. Себебі мақал бойында сақталған ұлттық мәдени коды жойылады. Қазіргі таңда тілімізде белгілі абстрактілі ұғымдарға қатысты мақалдар қолданыс шеңберінде жүр. Ал кейбір жағдаяттарға қатысты айтылатын тұрақты сөз орамдары мүлде қолданылмайды. Мысалы, «*Адам қартайса ағарады, құс қартайса қараяды*» деген қолданысының аясы тіпті тар. Осы мақалдың бойындағы когнитивтік білім, яғни құстың ана жасынан өткенде бойындағы ақ қауырсындары қарая бастайтыны туралы ақпарат та ұмытылады. Әдетте бұл құбылыс бүркітке байланысты айтылады. Бүркіттің балапан, тірнек, тастүлек кезінен ана жасына дейін құйрық пен қанатының асты ақ болады. Тек ана деп аталатын жасынан өткеннен кейін ақ қауырсыны қарайды.

«*Іздеген Мықан ағашын табады*» деген мақалдағы Мықан ағаш көпшілікке таныс емес болуы да мүмкін. Қазақ фольклорындағы Жер мен Көкті жалғастырушы Бәйтерек ағашы - Мықан ағашы деп те аталады екен.

В.Гумбольд: «Тіл - ұлттың шынайы ойлауы мен қабылдау үдерістерінің басты мүшесі» деген болатын [5]. Демек, ақиқат дүниені құраушы заттар мен құбылыстар

ойлаудың нысаны ретінде ойға тікелей ене алмайды, олар тіл арқылы санада қабылданады, содан кейін ой күшімен заттар мен құбылыстар өздігінше түсініле бастайды. Ойдың негізгі тетіктері қабылдау мен түсіну заттардың тілдегі белгіленген мағыналары арқылы ойлау үдерісін іске қоса алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тіл - әрқашан адам мен әлем арасын жалғастырушы дәнекер. Тіл адам санасында белгілі бір ақиқат дүниенің бейнесін суреттеп береді. Бірақ бұл пайымдаудың барлығы адамның ойы ұлттық тілге тәуелді деген теріс пікір тудырмауы керек. Себебі тілдік дүниетаным ұлттық дүниетанымға, қоғамдық дүниетанымға, әлеуметтік топтардың дүниетанымына, жеке тұлғаның индивидуалды дүниетанымына, т.б қарай өрістей береді. Соған орай дүниенің тілдік бейнесі мәдени, діни, философиялық, ғылыми бейнелермен толыға түседі [85]. Алайда, аталмыш дүние бейнелерін қалыптастыру үшін адамнан терең аялық білім, зияткерлік қабілет талап етіледі. «Ақиқат дүниені танудан ұғынуға, содан кейін тілмен жеткізуге әкелетін үдеріс жолдары әр халықта әртүрлі болады. Осы ойлау процесінің өтпелі сатылары сол халықтың тарихына, өмірлік тәжірибесіне, мекендеген аумағына, қоғамдық санасының қалыптасу дәрежесіне тікелей байланысты болады» [86]. Демек, тіл тікелей емес, екі кезеңгі өткеру арқылы бейнелей алады: шынайы ақиқат әлемнен ойлау жүйесіне және ойлау үдерісі арқылы тілге. Таным теориясына сүйенсек, ойлау әрқашан тілдің алдында қызмет еткенімен, тіл арқылы рәсімделіп, ықшамдалады (санадағы ой дәл сол қалпында сыртқа шықпауы да мүмкін). Сондықтан тіл қарым-қатынастың жеке бөлігі ретінде әрі ойлау жүйесін дамытушы ретінде мәртебелі қызметін атқара алады. Демек, тіл ойдың қалып-пішіні ғана емес, ойды толықтырып, бейнелейтін, ойдың әсерлі, мағыналы шығуын рәсімдейтін ажырамас құралы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Теплов Б. М. Избранные труды. — М.: Педагогика, 1985. -256б.
2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738б.
3. Довлатов. Жизнь и мнения. Избранная переписка. СПб.: Журнал «Звезда», 2011. - 384 стр.
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. – Алматы: DPS, 2011. – 598б.
5. Гумбольдт В Избранные труды по языкознанию. – М.: Издательская группа «Прогресс» 2000. - 400 с.

А.Б. Амирбекова

Язык и мыслительная картина народа

Институт языкознания имени А.Байтурсынова, Алматы, Казахстан

В статье рассматриваются центральные функции языка – коммуникативная и мыслеобразующая, язык представлен как составная часть культуры. Отмечается роль информации и коммуникации в трансформации казахской культуры и языка в частности. Язык и культура рассматриваются как формы существования общественного сознания, которое бытует как «образ себя» (образ мира своего этноса) и «образ другого». В процессе развития этноса образ мира может меняться, но неизменными остаются принадлежащие коллективному бессознательному структурообразующие элементы этнического бессознательного – этнические константы . Современный уровень исследований языкового сознания позволяет осуществлять не только описание особенностей образа мира носителей различных культур, но ставить и решать сложные методологические и теоретические проблемы в этой области лингвокогнитивной исследований.

A.B. Amirbekova

Language and mental image of the people

A. Baitursynov Institute of Linguistics. Almaty Kazakhstan

The article discusses the central functions of the language - communicative and thought-forming, the language is presented as an integral part of culture. The role of information and communication in the transformation of Kazakh culture and language in particular is noted. Language and culture are considered as forms of the existence of social consciousness, which exists as the "image of oneself" (the image of the world of one's own ethnic group) and the "image of another". In the process of the development of an ethnos, the image of the world may change, but the structure-forming elements of the ethnic unconscious - ethnic constants belonging to the collective unconscious remain unchanged. The modern level of studies of linguistic consciousness allows not only to describe the features of the image of the world of carriers of different cultures, but to pose and solve complex methodological and theoretical problems in this area of linguistic-cognitive research.

УДК 81-13

К.М. Әбішева[1], С.О. Симбаева[2], **Г.К. Жұмашева**[3]

[1] ф.ғ.д., профессор , «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail:abishevakm@mail.ru

[2] ф.ғ.к, доцент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail:Salima.Simbaeva@mail.ru

[3] ф.ғ.к, доцент, Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы.

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТІК БІРЛІКТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІН ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРДЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Берілген мақалада авторлар лингвомәдениеттік бірліктер мен оның түрлеріне тоқталып, лингвомәдениеттік концептілерді лингвокультурема тұрғысынан қарастырады, лингвокогнитивтік және прагматикалық тұрғыдан зерделейді. Лингвомәдениеттік бірліктер ұлттық мәдениеттің құндылықтарын, ұстанымдарын, халықтың көзқарасын, бағасын, қатысын, символикалық бейнелі түрде сипаттайтын сөздер ретінде алынып, жан-жақты талданған.

Лингвомәдениеттану - тіл мен мәдениеттің өзара байланысын сипаттайтын қазіргі заманның мәдени ұстанымдарына сәйкес ғылым саласы деп тұжырым жасауға болады.

Сонымен қатар авторлар өз зерттеулерінде шетелдік ғалымдар Ч. Моррис, А. Вежбицкая, Ю.Д. Апресян, қазақстандық ғалым І. Кенесбаев, Ә. Болғанбаевтардың еңбектеріне сүйенеді.

Кілтті сөздер: тіл, мәдениет, этнолингвистика, денотат, тілдік белгі, сөз шеңбері, когнитивтік деривация.

КІРІСПЕ

«Тіл, мәдениет және адам» сияқты келелі мәселелер көптеген ғалымдардың назарын өзіне аударып, бірталай салмақты зерттеулердің, жаңадан қалыптаса бастаған ғылымдардың пайда болуына ықпалын тигізді. Тіл мен мәдениет тоғысында қалыптасқан «лингвомәдениеттану» ғылымы «этнолингвистика», «лингвоелтаным» ғылымдарымен тығыз байланысты болса да, оның өзіндік пәні мен нысаны нақтыланып, анықталды. Егерде этнолингвистика көбінесе халықтың мәдени, психологиялық және мифологиялық түсініктерінің тілдегі көрінісін қарастырса, онда лингвоелтаным ғылымының пәні жеке

ұлттық, өзіне ғана тән, өмір сүру дәстүрі мен мәдениетін бейнелейтін тілдік бірліктерді зерделеу болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Лингвомәдениеттану ғылымының мақсатын және мәселелерін В.Н. Телия былай көрсетеді. «Лингвомәдениеттанудың» мақсаты - лингвомәдениеттік қауымдастықтың күнделікті мәдени- тілдік құзыреттілігін анықтау [1,10]. Ғалымның пікірінше, лингвомәдениеттану ғылымының шеңберінде шешілетін үш мәселе қойылған: 1) мәдени түрде белгіленген сигналдарды анықтау, сипаттау; 2) мәдени «коннотация»түсінігін қарастыру; 3) «мәдени коннотацияның» типологиясын көрсету [1, 17]. Ал осы ғылымның пәнін В.А. Маслова былай деп белгіледі: «ол халықтың көңілінде бейнеленген мәдениеттің құндылықтарын зерделейді» [2,101]. В.В. Воробьевтің ойынша, бұл ғылым «мәдениетпен тілдің арақатынасын зерттейді. Сонымен қоса лингвомәдениеттану мәдени мағынаны тілдік бірліктерде бейнелеп, тілдегі мәдени құндылықтардың (нормалы және жалпы адамзаттық жүйелерін) көрінісін арнайы әдіс-тәсіл арқылы талдау үшін қолданылды» [3, 37]. В.В. Воробьев «Лингвомәдениеттану» ғылымының нысанын лингвомәдениеттік салаға жатқызып, оған келесі анықтаманы берді: лингвомәдениеттік бірлікті-кешенді деңгейаралық бірлік деп санаймыз. Ол лингвистикалық және экстралингвистикалық (түсініктік немесе заттық) мазмұнның диалектикалық бірлігі болып саналады. Осы бірліктің мәні сөзден гөрі тереңірек, себебі сөздің (лексико- семантикалық нұсқалық) құрылымы тілдік белгі және мағынадан құрастырылса, онда лингвомәдениеттік бірліктің құрамына үш компонент кіреді: тілдік белгі-мағына [түсінік/зат]. Егерде сөз референтпен, яғни затпен (денотатпен) өзара байланыста болса, соған сілтеме жасаса, лингвомәдениеттік бірлік оның мазмұнын, заттардың тобын сипаттайтын, оларға жалпы түсініктеме беретін ұғым ретінде көрінеді. Егерде сөз тек нақты затты атаумен шектелсе, онда лингвомәдениеттік бірлік реалияларды (заттарды) жүйеленген түрде көрсетіп, олардың ерекшеліктеріне назар аударады [3, 45].

А.А. Потебняның ойынша, сөз бен лингвомәдениеттік бірліктің ұқсастығы мен айырмашылығы бар. Лингвомәдениеттік болмыстық бірлік заттарға түсініктік- заттық сипаттама беру тәсілдерінің барысында әртүрлі тәсілдерді пайдаланады. Болмыстық заттардың санада бейнелеу үшін қолданылатын тәсілдерді көрсету үшін А.А. Потебня сөздің екі мағынасын (жақын және алыс) қарастыруды ұсынады. Ғалымның пікірінше, жақын мағына сөздің мазмұнының тұлғасы ретінде көрініс береді. Болмыстың заттарын атаумен қоса оларға меңзейді. Ал алыс мағынаның мазмұны күрделірек, ол сөздің тілден тыс мағынасын көрсетеді, яғни сөздің кең, әлеуметтік мәні туралы түсінігін іске асырады. Бұл мағына әлеуметтік және мәдениеттік факторлармен тығыз байланыста болады.

А.А. Потебняның көрсеткен осы екі мағынасын тереңірек талқылап, Л.В.Воробьев келесі тұжырымдамаларды жасайды: 1) лингвомәдениеттік бірліктің құрылымы жай сөздің құрылымынан күрделілеу, себебі тілдік белгінің мағыналық компоненттеріне мәдени ұғымдық компонент қосылады; 2) лингвомәдениеттік бірлік тек қана тілдік көріністі (ойдың тілдік тұлғасы) білдірумен шектелмей, сөздің көріністерін, заттарын, олармен байланысты ассоциативтік көріністерді де сипаттай алады. Сонымен қоса, сол мәдени артефактілермен байланысты, халықтың санасында қалыптасқан мәдени мәндерді де білдіре алады[4, 48]. Г.К. Кажигалиева В.В.Воробьевтің лингвомәдениеттік бірлік туралы айтқан ойларын жалғастырып, сөз бен лингвомәдениеттік бірліктің арақатынасын жіктейді: 1) сөз бен лингвомәдениеттік бірлік тығыз байланысты болады, себебі сөз лингвомәдениеттік бірліктің бір бөлігі болып табылады (тілдік белгі- мағына- түсінік- зат); 2) сөздің шеңбері-тіл, ал лингвомәдениеттік бірлік бүкіл заттық әлеммен байланысты болады. Бұл жағдайда заттық семантика туралы айтуға болады; 3) лингвомәдениеттік бірлік өзінің құрамында тілдік көріністі (сөз-ойдың тұлғасы) көрсетумен қатар, сонымен тығыз байланыста болатын бірлік болып табылады. Ол мәдени орта (жағдаят, реалия) туралы түсінікті береді [5, 36].

Сөз мағынасының арғы жағында көрініс беретін мәдени компонент туралы ғалымдар бұрыннан айтып та, жазып та келеді. Мәселен, белгілі тілші С.Д.Кацнельсонның пікірі бойынша, лексикалық мағынаның концептуалдық өзегі зат туралы формальды ұғымға сәйкес келеді, «белгілі бір тілдік жүйенің бірлігі ретінде қарастырылатын сөздің мағыналық құрамында заттың атауы көрсетіледі. Соны тануға, дұрыс атауға қажет болатын ең басты белгілері де сипатталады. Ұғымдар адамның санасында екі қалыпта көрініс береді: адамның осы зат туралы ұғым денотат туралы біліктерді, түсініктерді қамтитын «мазмұнды ұғым». Ол жеке сөздің мағынасымен сақталады. Мазмұнды ұғымға байланысты түсініктер «жабулы» күйде сақталады да, қажетті жағдайда үйлеседі. Ғалымның ойынша, формальды түсініктер тілдік ұжымның барлық мүшелеріне таныс, ал қосалқы мәдени мағыналар, яғни (түсініктік- заттық) әртүрлі түрде аталады [6,31].

Тілдік мағыналардан басқа қосалқы түсініктік мәдени мағыналарды В.Н.Телия мәдени-коннотативтік мағыналарға жатқызады [1,78]. Бірақ коннотацияны кейбір ғалымдар тілдік мағыналардың қосымша компоненті деп санайды.

Егер де Ю.Д. Апресян, Р. Авакова, Ф.В. Колшанский коннотацияны семантикалық тұрғыда болатын номинативтік бірліктердің құрамдас бөлігі деп санаса, М.Н. Шаховский коннотацияны көбінесе сөздің эмоцияналдық реңкін білдіретін мағына деп санайды. Сөздің осындай эмотивтік мағынасы тек қана сөздік әрекетте ғана пайда болмай, тілдік жүйедегі сөздердің мағыналары ретінде қарастырылады. М.Ш. Шаховскийдің ойынша, коннотативтік мағыналар сөйлеушінің эмоцияларын білдірумен шектелмейді, олар әлеуметтік эмоцияларды да көрсете алады [7].

Байқап отырсақ, сөздің денотативтік (тура) мағынасынан басқа ғалымдар бірнеше мағыналарды да көрсетеді. Солардың ішінде ауыспалы мағына, мәдени- коннотативтік мағына, коннотативтік эмоцияналдық мағыналар бар. Сөздің ауыспалы мағынасы көптен бері бейнелі мағына ретінде зерделенген. В.В. Виноградов, И.В. Арнольд, І. Кенесбаев, Ә. Болғанбаев, т.б. ғалымдардың еңбектерінде ол метафора немесе метонимия негізінде пайда болатын ауыспалы мағыналарға жатқызылады. Ауыспалы мағынаның пайда болуына ықпалын тигізген тәсілдер - семантикалық немесе когнитивтік деривация тәсілдері. Ал коннотативтік немесе мәдени-менталдық, сигнификативтік мағыналарының пайда болуына қандай факторлар әсер етті? Осы сұраққа жауап беру үшін тіл білімінде когнитивтік лингвистикада және прагматикада таралған сөздің семантикалық құрылымының көп компоненттігі және оның қызметтері туралы теорияларды қарастырайық. Егерде В.Н.Телия сөздің құр семантикалық құрылымында лексикалық-грамматикалық, коннотативтік, стилистикалық мағыналардың барын растаса, көптеген ғалымдар соңғы кезде сөзге тән прагматикалық мағыналар туралы сөз көтереді. Ч. Моррис, А. Вежбицкая, Ю.Д. Апресян прагматикалық мағынаның белгілі бір жағдаятқа, адамның мінез құлқының көрінісіне қатысын көрсетеді. Бұл мағынаның бағалауыштық қабілеті бар, себебі ол субъектінің қатысын, оның бағасын білдіре алады. Ал адамның санасына, ойлау қабілетіне біліміне қатысы бар ғылымды «когнитивтік лингвистика» деп атайды. В.С. Ли осы ғылымның зерттеу пәнін, тілге қатысын былай деп сипаттайды: «Тіл адамның санасының және ойлау қасиетінің тұлғасы»[8]. Коннотативтік лингвистика тіл мен мәдениеттің байланысын қарастырумен шектелмейді, ол тіл мен мәдениетті адамның санасымен байланыстыра зерделейді.

Лингвомәдениеттік бірлікте кездесетін мағыналар (коннотативтік, прагматикалық) адамның эмоцияларын, субъективтік қатысын, бағасын білдіреді. Сонымен қоса, олар, А. Вежбицкаяның пікірінше, этноцентрикалық мәнге ие. Сөздің этноцентрикалық мағынасының қалыптасуы бірнеше жағдайлармен байланысты: 1) сананың селективтік қызметімен, яғни сана қоршаған ортаның заттарын, құбылыстарын сараптап, таңдаулы түрде сөз арқылы атайды; 2) лингвомәдениеттік қауымдастықтарда қоршаған ортадағы заттарды атау үшін әртүрлі уәждерге сүйенуі қажет, себебі әрбір қоғамда заттардың көрсетілуі мүмкін; 3) сөздің ұлттық мағынасының қалыптасуына халықтың әртүрлі экологиялық текше шеңберінде тұруы да әсер етеді; 4) сөздің ұлттық мағынасын

қалыптастыруына халықтың шұғылданған шаруашылығының түрі, кәсібі, мәдени, эстетикалық даму сатысы, психикалық қалыбының ерекшелігі де ықпалын тигізеді [9,25]. А.П. Комаровтың осы ойын В.Н. Манакин де қолдап, сөздің ұлттық-мәдени мағынасының қалыптасуындағы табиғаттың, мәдениеттің, гносеологиялық факторлардың (ұлттық ойлау тәсілі) ерекше рөлін дәлелдейді [10,45]. Осындай мәдениеттің «тілінің» қызметін орындайтын бірліктерге В.А. Маслова келесі лингвомәдениеттік бірліктерді жатқызды: 1) баламасыз сөздер, лакуналар; 2) мифологемалар, архетиптар; 3) паремиялық бірліктер; 4) фразеологизмдер; 5) стереотиптер, символдар; 6) метафоралар, ассоцияциялар; 7) әрбір тілдің стилистикалық қалыбы; 8) сөздік мінез-құлық; 9) сөздік этикет облысы [2, 36-37].

Г.А. Кажигалиева лингвомәдениеттік бірліктердің екі түрін (сөз және мәтін) сипаттайды. Зерттеуші олардың құрылымын ғылыми түрде қарастырып, тура және фондық лингвокультуремаларды зерделейді [5,51]. Ал З.К. Ахметжанова өзінің еңбектерінде лингвомәдениеттік бірліктерді олардың құрамындағы мәдени ақпаратқа орай жіктейді. Солардың ішінде: 1) материалдық мәдениеттің заттарын атайтын лингвомәдениеттік бірліктер (реалийлер); 2) халықтың перфоманстық коммуникациясын (рәсім, әдет- ғұрып, ритуалдарды белгілейтін сөздер). 3) халықтың аксиологиялық бағдарын білдіретін сөздер (аксиологиялық лингвомәдениеттік бірліктер). 4) мінез- құлықтық лингвомәдениеттік бірліктер [11,105].

Осындай бірліктердің ұлттық-мәдени мағыналарын дәлелдеу үшін реалийларды, ойықтарды, фразеологизмдерді талдап, олардың құрамындағы ұлттық компонентке назар аударайық, мәселен, «қара шаңырақ» реалийында мәдени мағынаның бары анық, себебі реалийды С. А. Моисеева, Е. А. Огневаның пікірінше, культуремаларға жатқызуға болады. Олардың құрамында келесі компоненттер бар: 1) мазмұн жоспары; 2) материалдық формамен байланысты көрініс жоспары; 3) реалия (зат) [12, 30]. Культурема да тілдік белгі, тілдік мағынаны көрсетумен қатар оның терең мазмұнын (мәнін) білдіру барысында мәдениеттің бір сегменті туралы түсінік береді. Лингвокультуремадағы мәдени фон, тілдік мағынамен тығыз байланыста болып экстралингвистикалық мазмұнның тұтастығы болып табылады. Сондықтан да Н. Н. Болдырев сөзді когнитивтік-семантикалық тұрғыдан қарастыру барысында мағына мен сөздің мәнін көлемді лингвомәдениеттік мәнмәтінде зерттеуді ұсынады [13,200], себебі көлемдік экстралингвистикалық контекст сөздің тереңде жатқан мәнін шығаруға себін тигізеді. Когнитивтік семантика лингвомәдениеттік бірліктің тереңдегі мәніне назар аударып, оны көзге түсетін тілдік мағынамен салыстыра отырып, тереңдегі мәннің мәдени мәнін білдірудегі рөлін көрсетеді. Лингвомәдениеттік концептінің, С. Г. Воркачевтың ойынша, лингвомәдениеттік таңбасы бар, яғни концептінің мазмұнына коммуникативтік маңызды ақпаратпен қатар құндылықты мәндер де көрініс табады. [14]. Міне, концептіге деген осындай көзқарас оны лингвомәдениеттік бірліктермен жақындастырады. Бірақ концептінің өзектілік белгілері де бар. Сөз бен лингвомәдениеттік бірлікті және концептіні салыстыруға болады. Оларды жіктейтін белгілерге келесілерді жатқызуға болады: 1) сөз қоршаған ортаның заттарын яғни денотаттарды атаумен шектеледі, ал лингвомәдениеттік бірлік көлемді экстралингвистикалық фондық білім туралы түсінік береді. Концепті де білімдерді көрсетеді; 2)концептінің негізгі белгілеріне оперативтік, субъективтік білімдердің кванттарын менталды түрде сақтауын жатқызуға болады. Концептіге Ж.А. Манкеева келесі анықтаманы береді: концепт тілдің семантикалық құралдары арқылы тілдік санада сақталған болмыстың, дүниенің бейнесі. Ол тұтас құрылым ретінде лексикада, фразеологияда, грамматикада көрініс тапқан ұлттық-мәдени тәжірибенің бейнесі [15,67]; 3) концепт санада ұялайды, ал, лингвокультурема әрбір деңгейде көрініс береді [7,47]; 4) концептілердің құрамында көбінесе құндылықтың компонент көрініс береді. Яғни концепт мәдени ақпаратты жеткізумен қоса халықтық мәдениеттік артефакты туралы мәлімет береді, халықтың құндылықтық бағдарын, көзқарасын білдіреді. Лингвомәдениеттік концептінің құрлымы күрделірек, себебі оның құрамына құндылықтық, фактуалдық, бейнелі компоненттер кірістіріледі [16, 97].

Лингвомәдениеттік концептінің лингвокультуремадан айырмашылығы бар болса да,

кейбір көптеген ғалымдар оны лингвомәдениеттену ғылымының шеңберінде қарастыруды жөн көреді. Ал, кейбір зерттеушілер лингвомәдениеттік таңбасы бар концептіні «лингвоконцептология» ғылымының негізгі пәні деп санайды. Зерттеу нысанының айырмашылығы бар болса да, осы екі ғылымның лингвомәдениеттік бірліктерді зерделейтіні анық. Солардың негізгі түрлеріне біз фразеологизм, паремиялық бірлік, реалияны, ойықтарды, лингвомәдениеттік концептіні жатқызамыз. Осындай бірліктердің мазмұнында ұлттық қауымдастықтардың мәдени артефактілері, менталитеті, көзқарастары құндылықтық мәндердің, ассоциалары көрініс тапқанын В. Н. Телия пікірді растайды. Ғалым фразеологиялық бірліктердің құрамындағы бейнелерде халықтың менталитетінің, көзқарастың ұстанымдарының көрініс табатынын растайды. Сонымен қоса, ұлттық мәдениеттің артефакт атаулары да фразеологиялық бірліктің құрамында кездеседі, қараңыз: қонақ келсе – құт, ат шаптырым жер, қозы көш жер, бие сауым уақыт, ат-шапан айып, бауыздау құда, шаш сипар, шаңырағың биік болсын, көк жарылқасын, т. б. Реалиялар белгілі бір халықтың мәдени заттарын атайды.

С. Влахов, С. Флоринның айтуынша, реалийлер – белгілі бір тілде сөйлейтін халықтың ұлттық -тарихи бояуын, ұлттық менталитетін сипаттайды. Осындай сөздердің туыс емес тілдерден басқа тілдерде дәлме-дәл баламасы кездеспейді. Бұлар сөзбе- сөз аударуға келмейтін сөздер. Сондықтан өзіне ерекше көңіл бөлуді талап етеді [17,33].

Осындай мәдениеттік артефактерді атайтын сөздерге келесілерді жатқызамыз: киіз үй, бесік, ер-тоқым, алаша, сырбаз, талқан, бауырсақ, қатырма, қуырдақ, киіз, қамшы т.б.

Ойықтарда мәдени мәндерді білдіре алады. Оларға көптеген тілде бар, бірақ мәндері басқаша болатын, не мүлдем жоқ сөздерді жатқызуға болады, мысалы «бауыр» сөзімен құрастырылған тіркестерде бұл сөздің жаңа мағыналары, мәндері пайда болады, мәселен, бауыры қатты, қара бауыр (қатыгез адам), бауыры суық (жаны ашымайтын адам), бауыры езілді (жұмсақ, жанашыр адам), бауыры құтсыз (бала таппайтын адам). «Көк», «қоңыр», «сары» сөздері де тіркестер құрамында жаңа мәнге ие болады, мәселен, қоңыр (түр-түс), қоңыр отыру (көңілсіз отыру), қоңыр үйлер (қарапайым үйлер), қоңыр жел, қоңыр күз (жылы, жағымды) мәндерді жүзеге асырады. Ал көк есек, көк ауыз, көк ми, көк езу, көк жалқау тіркестері жағымсыз мәндерді жүзеге асырса, көк етік, көк күмбез, көк (тәңір), көк өрім жас тіркестері жағымды мәнге ие. Қараңыз, көркем мәтіндегі қолданысын: жер де айғай, көк те айғай(Р. Тоқтаров – Бақытты құлдықтың ақыры, 270 б.); Көн етікті түгіл, көк етікке де қарамай қойғам (Р. Тоқтаров – Бақытты құлдықтың ақыры, 501б.); Көйлегі көк, тамағы тоқ (М. Әуезов – Алуа, 154б.) Көк өр жасқа не сын бар (Б. Алдамжаров – Ұлы сел, 114б.); Сен өзің көктен түскен шығарсың,- деп анау да тіксініп шыға келді (К. Исабаев, Арна, 31б.).

Ал Ш. К. Жарқынбекова «көк» концептісінің символикалық мағынасының бар екенін анықтайды. Мәселен көк – жоғары әлемді білдіреді, ал, «қызыл» - революция символы болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, лингвомәдениеттік бірліктердің, көптен бері зерттелгенімен, анықтамасы әлі дәлелденбеген, түрлері толық сипатталмаған. Сондықтан да мақалада осындай сөздердің анықтамасы қарастырылып, құрылымы, түрлері зерделенді. Лингвомәдениеттік бірліктерге ұлттық мәдениеттің құндылықтарын, ұстанымдарын, халықтың көзқарасын, бағасын, қатысын, символикалық бейнелі түрде сипаттайтын сөздерді жатқызуға болады. Олардың құрылымы күрделі, себебі құрылымында төрт құрама жіктелінеді (тура, бейнелі, коннотативтік және мәдени). Лингвомәдениеттік бірліктінде құрамында белгіленетін мағыналардың негізгі түрлері: бейнелі, мәдени, коннотативтік, прагматикалық мағыналарды, мәндерді жатқызуға болады. Халықтың мәдени менталитетін, көзқарасын осыгндай мағыналарды іске асыратын бірлік - лингвокультурема болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1 Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования

фразеологического состава языка в контексте культуры. - М. 1999. - С. 203-212.
2 Маслова В. А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001.
3 Воробьев В. В. Лингвокультурология. теория и методы. - М.: Изд-во РУДН, 1997. – 300 с.
4 Потебня А.А. Мысль и язык. - М.: Изд-во Лабиринт, 1999. - 300 с.
5 Кажигалиева Г. О лингвокультуремах «квас» и «кумыс»// Поиск. - 1999. - №6. - С. 35-40
6 Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. - М.: Наука, 1972. - 213 с
7 Шаховский В.И. Язык и личность. - Волгоград : Перемена, 2009. - 169 с.
8 Ли В. С. Парадигмы знания в современной лингвистике. - Алматы: КазПУ, 2003. 150с.
9 Комаров А. П. К природе общего и особенного в семантике языков // Национально-культурная ориентация при обучении иностранным языкам в вузе. - Бишкек, 1991. - С. 57 — 59.
10 Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. - Киев: Знання, 2004.
11 Ахметжанова З.К. «Алмазная колесница» Б. Акунина в лингвокультурологическом аспекте // З. К. Ахметжанова Сопоставительное языкознание. – Алматы, 2005. - С. 377-387.
12 Моисеева С.А., Огнева Е.А. Художественный текст как объект межкультрной адаптации. - М.: «ИРИС ТРУПП», 2010.
13 Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. - Тамбов, 2000. - 301с.
14 Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. - 2001. - № 1. - С. 66–70.
15 Манкеева Ж. А.Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: «Жібек жолы» баспасы, 2008. – 356 б.
16 Карасик В. И. О категориях лингвокультуролгии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Сб. науч. тр. - Волгоград: Перемена, 2001. – С.3–16.
17 Влахов С. И., Флорин С. П. Непереводимое в переводе. - М.: Валент, 2009. - 360 с.

К.М. Әбішева[1], С.О. Симбаева,[2] Г.К. Жұмашева[3]

Проблемы лингвокогнитивного и прагматического изучения лингвокультурологического единства и его видов

[1,2] Университет «Туран-Астана»
[3]Казахский национальный университет искусств
г. Астана, Казахстан

Статья посвящена изучению лингвокультурологических единиц и их видов. Акцентируется внимание на различиях слов и лингвокультурем и концептов, заключающихся вразном характере и лингвокультуремы. Слово о лингвокультуремы напрямую связано с экстралингвистичскими денотами, факторами. Кроме того, семантика лингвокультурем шире, что обьясняется учетом контекстных факторов с точки зрения когнитивно-семантического подхода. Описанны виды лингвокультурем и доказывается культурная обусловленность таких единиц.

K.M. Abisheva[1], S Simbayeva[2] , G. K. Zhumasheva[3]

Problems of cognitive and pragmatic study of linguistic and cultural unity and its types

[1,2] «Turan-Astana» University
Kazakh National University of Arts [3]
Astana, Kazakhstan

The article illustrates cultural linguistic units and their forms, studying linguistic and cultural concepts from the perspective of linguocultural units, studying the cognitive and pragmatic approach. Linguoculturological units were taken in the form of words that characterize the values, principles of national culture, worldview, evaluation, attitude, symbolic image.

Linguoculturology is a field of science in accordance with modern cultural principles that characterize the relationship of language and culture.

In addition, the studying is based on the research work of Ch. Morris, A. Skornicka, Y. D. Apresyan, and Kazakh scientists as I. Kenesbayev and A. Bolganbaev.

ӘОЖ 378.02:37.016

О.К. Бекмаганбетова[1], Б. Шалабай[2]

[1] филология мамандығының докторанты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: oralsyn90@mail.ru

[2] филология ғылымдарының докторы, профессор Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: bshalabai@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛДІК ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада тіл біліміндегі тілдік тұлға мәселесі қарастырылды. Осы орайда, зерттеуші ғалымдардың тілдік тұлға мәселесін сипаттайтын зерттеулеріне ерекше назар аударылды. Зерттеушілер пікірлеріне сүйене отырып, тілді тілдік қызмет құралы ретінде қарастыратын, тіл-мәдениет-тілдік тұлға үштігінен тұратын лингвомәдениеттану айқындамасы тілдік тұлғаны рухани, этикалық, психикалық, әлеуметтік компоненттерден тұратын және өзінің мүкіндіктерін сөз арқылы жүзеге асыратын «жеке адам» ретінде зерттелетіні анықталды.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, ұлттық тұлға, мәтін, көркем тілдік тұлға, нақты тілдік тұлға.

КІРІСПЕ

Қазіргі филология ғылымында адамның тілге тигізген әсері және тілдің адамға, оның ойлау жүйесіне, мәдениетіне етер ықпалы қандай дәрежеде екендігін анықтау мәселесін антропоцентризм бағыты негізінде зерттеуге кірісті.Осыған байланысты лингвистикалық зерттеулердің қазіргі кезеңінде «тілдік тұлға» ұғымына қатысты мәселе ерекше орын алады.

Антропоөзектік парадигмада «тілдік тұлға» түсінігі мен оның анықтамасының пайда болып, оның зерттеу қағидасы мен теориясы орыс тіл білімінде жасалғанымен, «тіл және тұлға» мәселесі, тілдің қызметі мен өмір сүруін оны тұтынушы тұлғамен байланыстылықта зерттеу идеясы тіл білімінде барлық кезеңдерде де болды. Еуропа тіл білімінде бұл теорияның пайда болуының тарихи алғышарттары *тілдің әлеуметтік табиғаты, тіл мен сөйлеудің, жеке адам мен ұжым тілінің ара қатынасы* (В. Гумбольдт, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.де Соссюр және т.б.) туралы мәселелердің қозғалуымен сипатталады. В.А.Маслова «Тілдік тұлғаға алғаш бетбұрыс жасалуы неміс ғалымы Й.Вайсгербердің есімімен байланысты, ал орыс тіл білімінде алғашқы қадамды тілдік тұлғаны зерттеудің екі жолын, яғни автор тұлғасы мен кейіпкер тұлғасы арқылы шығу жолдарын көрсеткен В.В.Виноградов жасады», − деп көрсетеді [1, 118].

«Тілдік тұлға» терминін нақтылап, ғылымға 1982 жылы МАПРЯЛ-дің VI Халықаралық конгресіндегі «Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности» атты баяндамасы арқылы енгізген академик Ю.Н.Караулов «Русский язык и языковая личность» еңбегінде тілдік тұлға теориясына қатысты тілді зерттеуге байланысты ғылыми тәсілдерді жинақтап, сонымен қатар В.В.Виноградовтың [2] және Г.И.Богиннің [3] еңбектерінде қарастырылған «тілдік тұлға» ұғымын толықтырады [4].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тілдік тұлға мәселесіне зерттеуші үш тұрғыда келетіні белгілі:

1. Сананың қалыпты және өзгерген күйіндегі тіл, сөзжұмсам және сөйлеу қызметі психологиясын зерттей отырып, яғни психолингвистика тұрғысынан;

2. Тілді үйрену процестеріне талдау жүргізетін лингводидактика тұрғысынан;

3. Таза филологиялық тұрғыдан, көркем әдебиет тілін зерттей отырып қарастыру, өйткені «Тілдік тұлға дегеніміз – тілде (мәтіндерде) және тіл арқылы көрініс тапқан тұлға. Оның негізгі белгілері тілдік құралдар негізінде реконструкцияланады» [4, 3]. Әрбір мәтіннің ар жағында тұлға, яғни оның авторы тұрады.

Қазіргі кезеңде «тілдік тұлға» және «тілдік тұлға құрылымы» ұғымдарының жалпы теориялық түсініктері анықталып, тілдік тұлға типологиялары, модельдері жасала бастады. Оны екі бағытта зерттеу үрдісі қалыптасқан. 1) *Лингво-мәдени бағыт* бойынша тілдік тұлға белгілі бір тілді және ұлттық-мәдени дәстүрді ұстанушының жиынтық бейнесі ретінде қабылданады. Соңғы кездері «тілдік тұлға» ұғымын лингвомәдениеттанушылық бағытта ұлттық мәдениетпен тығыз байланыстағы белгілі бір ұлттық-тілдік-мәдени қоғамның мүшесі ретінде қарастыру үрдісі белең алып отыр. В.В.Воробьев лингвомәдениеттанудың объектісі ретінде тіл мен мәдениетті ұштастырған ұлттық тілдік тұлғаны атап, өзінің монографиясында «адам» (ұлттық тұлға), «тіл», «ойлау», «мәдениет» (материалдық және рухани) ұғымдарының арақатынасын қарастырады [5]. В.А.Маслова тілдік тұлғаны әлеуметтік құбылыс деп танып, ондағы жекелік бастаманы атап, тілдік тұлғаның тілдік дәстүрлердің қалыптасуына әсерін көрсетеді [1,120]. Жоғарыдағы аталған зерттеушілер пікірлеріне сүйене отырып, тілді тілдік қызмет құралы ретінде қарастыратын, тіл-мәдениет-тілдік тұлға үштігінен тұратын лингвомәдениеттану айқындамасы тілдік тұлғаны рухани, этикалық, психикалық, әлеуметтік компоненттерден тұратын және өзінің мүкіндіктерін сөз арқылы жүзеге асыратын «жеке адам» ретінде зерттейтіндігін көреміз.

2) *Лингводидактикалық бағыт* жеке адамды тілдік қабілет жиынтығы ретінде жадығат негізінде зерттейді. Осы бағыт өкілі Г.И. Богиннің ғылыми еңбегінде тілдік тұлға моделі тілдік тұлға дамуы деңгейлерінің жүйеленген тізімінен тұратын құрылым ретінде көрініс табады. Зерттеуші тілдік тұлғаны тілдік іс-әрекеттерді орындауға, тілдік шығармаларды жасауға және қабылдауға қабілетті адам ретінде қарастыру тұрғысынан лингводидактиканың орталық ұғымы ретінде қарастырады [3, 9].

Осы екі бағыт шеңберінде төмендегідей аспектілерде зерттеу орын алған:

− *когнитивтік* (А.П.Бабушкин, Ю.Н.Караулов және т.б.) аспектінің негізінде «адамның іс-әрекеті мен қызметі көп жағдайда оның білімі арқылы, ал тілдік әрекеті тілдік білім арқылы айқындалады» [6, 22] деген қағида жатыр. Когнитивист ғалымдардың пікірінше, тілдік тұлғаның негізгі қасиеттері ұлттық концептілердің вербалдануының әр түрлі деңгейлеріндегі тілдік бірліктердің семантикалық толығуы арқылы көрініс табады;

− тілдік тұлғаны *прагматикалық* (прагмалингвистикалық) (И.П.Сусов, Е.А.Горло және т.б.) тұрғыдан зерттеу мәтін авторының тілдік әрекетін мәтіндегі жасырылып тұратын әсер ету тәсілдерін есепке ала отырып саралауды білдіреді;

− *коммуникативтік* (К.Ф.Седов, С.А.Сухих және т.б.) аспектіде тілдік тұлға ең алдымен коммуникативтік тұлға ретінде, яғни «тілдік-мәдени және коммуникативтік құндылықтарды, білім мен ұстанымдарды ұстанушының жалпы бейнесі»– ретінде қарастырылады [7, 22];

− *ұлттық* (В.В.Воробьев және т.б.) аспектідегі еңбектерде тілдік тұлға ұлттық тілмен қаруланған ұлттық мәдениеттің бір бөлігі ретінде анықталады.

Көрсетілген аспектілердің қай-қайсысы да тілдік тұлға феноменін объективті түрде сабақтастықта сипаттауға үлес қосары сөзсіз.

Қазіргі тіл білімінде зерттеушілердің ғылыми дәлелдемелері бойынша көптеген тілдік тұлға типтерінің барлығы айқындалған. Атап айтсақ, мәдени кеңістік тұрғысынан В.И.Карасик *сөздік тілдік тұлғаны*, коммуникативті қызмет тұрғысынан С.А.Сухих тілдік тұлғаның психологиялық типтерін, *сөйлеуші тұлғаны* И.П. Сусов, *диалектілік тілдік тұлғаны* В.Д.Лютикова, *эмоционалдық тілдік тұлғаны* В.И.Шаховский, *орыс тілдік тұлғасын* Ю.Н.Караулов, батыс және *шығыс мәдениеттері тілдік тұлғасын* Т.С.Снитко

қарастырған, сонымен бірге *тарихи тілдік тұлға*, *элитарлық тілдік тұлға* типтері бар. Тілдік тұлға типологиясы негізінде тілдік ерекшеліктер (адамның вербалдық іс-әрекетінің қайталанып отыратын ерекшеліктері) алынады. Зерттеушілер жекелей алғанда тілдік тұлға типтерін ойлау, мінез-құлық, әлеуметтік мәртебесі, білімі және т.б. қатысты ажыратады.

Тілдік тұлғаның даралық сипатын оның шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеуге арналған еңбектер қатары көбейе түсуде. Осы тұрғыда тілдік тұлға мәселесі қазіргі орыс тіл білімі мен қазақ тіл білімінде төмендегідей бағыттарда қарастырылып келеді деп шартты түрде белгілейміз: 1) *нақты тұлғаның тілін оның когнитивтік және прагматикалық интенцияларын назарға ала отырып талдау* – Д.Н.Шмелев [8], Т.Е.Пшенина [9], Н.А.Бурмакина [10], А.Б.Жуминова [11], Ш.С.Ниятова [12] және т.б. Катулланың тілдік тұлғасын зерттеген Т.Е. Пшенина «тілдік процесс кезіндегі жасаушы және қабылдаушы тұлға туралы сөз болған кезде тілдік тұлға (нақты тілдік тұлға, ұлттық тілдік тұлға) *ашық жүйе* болып табылады, біз белгілі бір автордың шығармасы сияқты аяқталған дискурсқа кездескен кезде ол *жабық жүйе* саналады» [9, 9] – деу арқылы тілдік тұлғаға қатысты жүйе түрлерін ұсынады.

2) *көптеген ғылыми еңбектерде тарихи тұлғалар тілін диахрониялық тұрғыдан сараптау орын алған*, жыраулар тілдік тұлғасын олардың поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесін таныту арқылы зерттеген Б.И.Нұрдәулетова: «біздің зерттеуіміздің нысанынына айналып отырған жыраулар феномені ерекше тұлғалық нышанда танылады. Жыраулық тілдік тұлғаны талдау арқылы көз жеткізген тілдік тұлға туралы өз пайымдауымыз бар. Біздің ойымызша, тұлға – интеллектуалды ерекше жаратылыс иесі» [13, 148] – дейді. І Петрдің тілдік тұлғасына диахрониялық тұрғыдан сипаттама берген Қазақстандық ғалым Н.И.Гайнуллина автор образы мен кейіпкер бейнесі проблемасының тіл білімінде кең көлемде зерттелуіне байланысты *нақты тілдік тұлғаны* бөлек, өз шығармашылығында *көркем тілдік тұлғаны* жүзеге аысратын көркем сөз шеберлерінің, яғни ақын-жазушылардың тілдік тұлғасын бөлек қарастыруды ұсынады [14, 12].

3) *бөлек-бөлек мәтіндер негізінде тілдік тұлғаны модельдеуге арналған зерттеулер де пайда бола бастады*: А.А. Реформатскийдің тілдік тұлғасын оның ғылыми еңбектерін зерттеу материалдары негізінде Е.В. Красильникова бастаған авторлар тобы [8]; сот материалдары арқылы А.Ф.Конидің тілдік тұлғасын З.В.Баишева [15] қарастырған; Б.С. Каримова [16] қазіргі кездегі саясаткердің тілдік тұлғасын публицистика материалдары негізінде зерттеп, «бірегей тілдік тұлға», «элитарлық тілдік мәдениетті ұстанушының тілдік тұлғасы» терминдерін қатар қолданады; Қазақ ғалымы Қ. Жұбановтың ғылыми еңбектері негізінде тілдік тұлғасын зерттеген Ф.Е.Терекова оны кәсіби қызметіне байланысты әлеуметтік тұрғыдан түсіндіріп, оны «қазақи тілдік тұлға» ретінде таниды [17, 26]; О.Ф.Кучеренко Л. Толстойдың тілдік тұлғасын оның хаттарының негізінде зерттеп, «күшті тілдік тұлға» терминін «қарапайым» тілдік тұлғаларды тілде, ғылымда, тарихта, өнерде із қалдырған өзіндік орны бар тұлғалардан ажырату үшін қолдануға болатындығын айтады [18].

4) *шығармадағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасын ашу арқылы шығарма авторының тілдік тұлғасына шығуды мақсат тұтқан зерттеулер де кездеседі*. Э.Хеменгуэйдің әдеби-көркем шығармаларындағы кейіпкерлерінің тілдік тұлғасын З.А.Кузневич [19], Б.Соқпақбаевтің шығармаларындағы кейіпкерлері арқылы жазушының тілдік тұлғасын Ж.Б. Саткенова [20], балалар әдебиеті кейіпкерлерінің тілдік тұлғасын З.А.Абдуллина [21] осы бағытта қарастырған.

5) *тілдік тұлға бойындағы қасиеттерді оның ұлттық болмысына сай қарастырған еңбектер* ғалым Ю.Н. Караулов зерттеуінен бастау алатыны сөзсіз. Осы тұрғыда әсіресе, орыс тіл білімінде біркелкі зерттелген бұл мәселеге қазақ тіл білімінде қазіргі таңда шындап ден қойылып, зер салынып өзіндік сала ретінде дамып келеді. Өз зерттеуінде ұлттық тұлға терминін қолданған Ислам Айбарша [22] ұлттық мәдениеттің тілде орныққан тілдік бейнелеріне талдау жасайды. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттарын зерттеген Ш.М.Елемесова [23] дара тіл өзгешелігін лингвостилистикалық және

психолингвистикалық сабақтастықта талдайды. Т.Ізтілеуовтың тілдік тұлғасының дискурстық сипатын зерттеген Ф.Б.Қожахметова «тілдік тұлға дегеніміз − ұлт тілі мен ұлт мәдениетінің ақпаратын сатылы деңгейде толық меңгерген тілдік-мәдени құзірет иесі» [24] ретінде анықтауға болатындығын айтады. М. Дулатұлының тілдік тұлғасын зерттеген Г.Е.Имашева М.Дулатұлы тіліндегі қазақ ұлтының рухани дүниетанымы оның тіліндегі «ғаламның бейнесі» ретінде байқалатындығын айта келіп, сонымен бірге тілдік тұлға туралы ««тілдік тұлға» есімі, оның айтқан сөздері, шығарған өлең-жырлары, жазған мақалалары ел есінде мәңгі қалуы тиіс» [25, 7], − деген пікір білдіреді. Абайдың тілдік тұлғасын зерттеген Г.Ә.Мұратова қазақ тіл біліміндегі тілдік тұлғаның классикалық үлгісін ұлы Абайдың қазақ әдеби тіліндегі орнын саралау арқылы айқын көруге болатындығын атай келіп, тілдік тұлға мәселесін анықтауда «өзі меңгерген ұлт тілі мен мәдениетін өзгеге таныта отырып, тілді тұтынушы ретінде әрі тілді жасаушы ретінде, тұтастай алғанда тіл тарихына (синхронды, диахронды күйіне), тілдің дамуына қандай үлес қосқанын айқындау мәселесі – тілдік тұлға мәртебесін одан әрі бекіте түсетін немесе оның тағы бір қырын, яғни толыққанды тілдік тұлға болмысын ашатын басты ұстаным болуға тиіс» [26, 11] − деп біледі.

Соңғы кездері тілдік тұлғаны түсіндіруге бірнеше бағытта келу үрдісі қалыптасқандығын байқауға болады:

1. Тілдік тұлға болып табылатын жеке адам қалыптасуының негізгі жүйелерін анықтау (тегі, өмір сүрген ортасы, әдеби және тілдік, ұлттық-мәдени ықпал т.б.);

2. Жеке адамның тілдік тұлғалық болмысын құрайтын жеке қасиеттерін танытатын ерекшеліктерді көрсету, яғни оны өз бетінше білім алу,өзін-өзі жетілдіру, тәрбиелеу, өз тілдік тәжірибесін ұрпақтарына мұра етіп қалдыруда жеке жауапкершілігін сезіну, білім дағдыларын игеру, шеберлік дағдыларын меңгеру, игерген білімдері мен тәжірибесін болмыс өзгерту үшін қолдану т.б. қасиеттерден тұратын күрделі, көпсатылы зерттеу нысаны ретінде оның тілінің ассоциативтік-вербалдық, лингвоковнитивтік, прагматикалық деңгейлерін сипаттаудан тұратын деңгейлік талдау арқылы қарастыру қажет екені айқындалды [27, 14-15].

Көрсетілген деңгейлердегі жеке тұлғаның ұлттық болмысын ашудың маңыздылығы туралы ғалым Ж.А.Манкееваның пікірлеріне жүгінсек: «Аталған деңгейлердің дамуының белгілі бір тілдік тұлғада көрініс табуы әртүрлі дәрежеде өрістеп, түрлі сипатта көрінеді. Оның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаны алдымен ұлттық тілдік тұлға ретінде түсінеміз. Себебі тілдік тұлға табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты», − [28, 281-284] болып шығады.

Сонымен бірге тұлғаның өмір сүруінің негізін құрайтын, оның мақсаттары, ниеттері мен ұстанымдарын белгілейтін шығармашылық қажеттіліктері туралы да айтуға болады. Тұлғаның қоршаған әлемге, айналадағы басқа адамдарға, өзіне деген қарым-қатынасы арқылы анықталатын құндылықтар жүйесі, яғни адамның материалдық және рухани игіліктері мен мұраттары, белгілі бір әлеуметтік, мәдени және адамгершілік құндылықтарды таңдап алуының себептері оның танымындағы ғалам бейнесін ашу арқылы анықталынады. Ал танымы мен мақсат-мүдделерінің прагматикалық әлеуеті оның тілі арқылы көрініс табады.

Зерттеушілер тілдік тұлға қалыптасуына әсер ететін факторлар ретінде «баланың өскен ортасындағы жағдайды, мектепте білім алу процесі мен білім берген оқытушылардың тілдік тұлғалары типтерін, прецеденттік мәтіндер сипатын, яғни жеке адам тілді қолдану барысында үлгі етіп алатын мәтіндерді атайды. Тілдік тұлғаның элитарлық типінің қалыптасуына классикалық көркем әдебиет мәтіндері тірек болып табылады» [29, 9] – деп тілдік тұлғаның қалыптасуы сәби кезінде басталып, өмір бойына жалғасатындығын айтады.

Тілдік тұлғаны сипаттау үшін көптеген терминдер ұсынылған, енді лингвистердің алдында олардың бәрін жинақтап бір жүйеге келтіру міндеті тұр. «Русский язык» энциклопедиясында Ю.Н.Караулов «тілдік тұлға» терминіне синоним болған атаулардың

тізімін берген: «Субъект (әлемді ұғынып, оны өзінің сөзжұмсамында бейнелеп көрсетуші адам), индивид, мәтін авторы, тілді ұстанушы, информант, актив//пассив (белсенді//салғырт) информант, сөйлеуші//тыңдаушы, сөйлеу портреті, идеолект, автор образы» [30, 672].

Осылардың ішінде ең жалпы және кеңінен таралғандары деп адамның тілге қатынасын көрсететін терминдер саналады, яғни «тілді ұстанушы», «сөйлеуші − тыңдаушы» адресат.

Тілдік тұлға типтерін градациялау (басқыштарға орналастыру) тарамдалған, бұтақталған күйде болуы мүмкін, ең кең таралғаны тілдік тұлғаны үш саты тұрғысынан қарастыру. Ол зерттеушінің тіл мен адам мәселесіне қай тұрғыдан келуіне, яғни абстракция дәрежесіне байланысты болады.

− Тіл нақты мәтіндер материалында зерттелуі мүмкін; ол мәтіндер тілдің жалпы жүйесінің мәтінде, нақты тіл ұстанушы – жеке тілдік тұлғаның сөйлеу актілеріндегі нақты көріністері ретінде қарастырылуы ықтимал.

− Тіл сол тілде жазылған нақты мәтіндерден тыс алынып, ұлттық тіл, этнос тілі, ұжым тілі ретінде және өзге ұлттық тілдерге, басқа тілдік құрылымдарға қарама-қарсы қойылып қарастырылады, бұл ұлттық тілдік тұлғаны талдауға мүмкіндік береді.

− Тілді жалпы зерттеу – homo sapiens үшін типологиялық жағынан жалпы, әмбебеп, семиотикалық және антропологиялық мәні зор тілдік жүйені зерттеу, бұл тілдік тұлғаны жалпы адамзаттық ауқымда қарастыруға мүмкіндік береді [12, 11].

Сонымен, тілдік тұлға деп бір жағынан, кез келген тіл ұстанушыны түсінсек, екінші жағынан, тілдің жүйелік ұғым, түсініктерін, мәтіндерді функционалды талдаумен қосатын индивидтің тілдік қабілетін сипаттаудың кешенді тәсілін түсінеміз [30, 671]. Өз еңбектерінде тілдік тұлғаға берілген бірнеше анықтаманың ішінен Ю.Н.Караулов мына нұсқаны дұрыс көреді: «Тілдік тұлғаның астарында мәтінді жасаушы мен қабылдаушы, адамның ерекшелігі мен қабілетінің жиынтығын айтамыз, олар (мәтіндер):

а) құрылымдық-тілдік күрделілігі дәрежесі бойынша;

ә) болмысты қаншалықты дәл және терең бейнелейтіндігі бойынша;

б) белгілі бір мақсаттық бағыттылығы бойынша бір-бірінен ерекшеленеді» [31, 3].

З.А.Абдуллина «Тілдік тұлға дегеніміздің өзі ұлттық тіл ортасында ұлттық құндылықтар арасында тәрбиеленген, ұлттық рух пен ұлттық тілді толық меңгерген жеке адам, бүкіл ұлттық болмысты бойына жинақтаған индивид», − деп тұжырымдайды [21, 15].

Б.И.Нұрдәулетова «тілдік тұлға» терминіне мынадай анықтама береді: «Тұлға – интеллектуалды ерекше жаратылыс иесі. Кез келген адам мен болмыс тұлғаның деңгейін бере алмайды. Кез келген шығармашылық адамы жеке-дара тұлға бола алмайтыны белгілі. Тұлғаға ең алдымен даралық қасиет тән. Яғни, «өзгелер» деп атауға болатын жалпылама ортақ болмыстан ерекшеленіп бөлініп шыққан өзіндік бітім-болмысымен анықталуы қажет. Екіншіден, тұлға адамзатқа тән құндылықтарды тап басып тани білуі, сезініп қабылдай алуы тиіс және сол құндылықтар үддесінен өзі де көрініс беруі керек. Үшіншіден, тұлға тудырған интеллектуалды таным нәтижесі белгілі бір мәдениет түрінде (сөз өнері, сурет, мүсін, музыка т.б.) көрініс беруі қажет» [13, 148].

Ф.Б.Қожахметова: «Тілдік тұлға – тілді нақты қолданушының жіктеме белгілерінің ғана жиынтығы емес, аялық білімнің де көрінісі, ғаламның тілдік көрінісі негізінде анықталатын суреткердің әлем үлгісі» − деп анықтайды [24, 16].

ҚОРЫТЫНДЫ

Өзге жеке адамдарға ұқсамайтын өзіндік ерекше сапалық қасиеті бар бірегей адам ғана тұлға бола алатыны белгілі. Яғни, елден ерек адам емес, тұлға талаптарына жауап беретін адам – тұлға. Адам тұлға болып тумайды, тұлға болып қалыптасады. Тілдік тұлға да солай. Тұлға өзге адамдармен, әлеуметтік институттармен қатынаста, әлеуметтік байланыстар жүйесінде танылуы тиіс, таныла отырып тарихи тұлға ретінде белгілі болады. Демек, тұлға өмірінің мәні «қарым-қатынас құндылығы» деңгейінде ашылады.

«Тілдік тұлға» ұғымы қоғамдық қарым-қатынастар, мәдениет жүйесі арқылы

анықталынатын және биологиялық ерекшеліктер себепші болатын саналы қызмет пен қарым-қатынастар субъектісі болып табылатын «тұлға» ұғымын тірек етеді. Тұлға – шығарманы жасаушы, сонымен қатар тарихтың, мәдениеттің әрі өнімі, әрі субъектісі. Адамның қажеттілігі таным, ойлау және қарым-қатынас құралы болып табылатын тіл арқылы қанағаттандырылады, сол себепті тұлға тіл арқылы, яғни тілдік тұлға ретінде ашылуы керек [27, 21.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Маслова В.А. Лингвокультурология . − М.: Академия, 2001.− 208 с.

2 Виноградов В.В. О художественной прозе. – М.,Л. 1930.− 360 с.

3 Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов//Автореф. дисс. докт. филол. наук. Л., 1984.− 31 с.

4 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность//Отв.ред. Д.Н.Шмелев.− М.: Наука, 1987. – 261 с.

5 Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы). – М., 1997 с.

6 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику//Учебное пособие.− М.: Флинт: Наука, 2004.− 296 с.

7 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс.− М.: Гнозис, 2004 с.

8 Язык и личность (Отв.ред.ак. Д.Н.Шмелев)// − М.:Наука, 1989.−21с.

9 Пшенина Т.Е. Дискурсивное описание языковой личности Катулла // Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 2000. – 31 с.

10 Бурмакина Н.А. Лингвокогнитивный и прагматическиий уровень языковой личности А.П.Степанова // Автореф. дисс. канд. наук. – Тюмень, 2007. – 22 с.

11 Жуминова А.Б. Тезаурус языковой личности О.Сулейменова // Автореф. канд. дисс. – Алматы, 2004. – 26 с.

12 Ниятова Ш.С. Махамбеттің тілдік тұлғасы. Фил. ғыл. канд. дисс. Алматы. – 2007. – 144 б.

13 Нұрдәулетова Б.И. Конитивтік лингвистика.− Алматы, 2011.− 311 б.

14 Гайнуллина Н.И. Языковая личность Петра Великого (Опыт диахронического описания). – Алматы: Қазақ университеті, 2002.− 141с

15 Баишева З.В. Языковая личность судебного оратора А.Ф.Кони // Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Уфа, 2007.− 46 с.

16 Каримова Б.С. Языковая личность современного политика (на материале русскоязычной публицистики Казахстана) // Автореф. канд. дисс. – Алматы, 2006.− 24 с.

17 Терекова Ф.Е. Языковая личность К.К. Жубанова (социолингвистическое освещение) // Дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 2004. – 131 с.

18 Кучеренко О.Ф. Языковая личность Л.Н.Толстого (на материале переписки) // Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Караганда, 2004.− 30 с.

19 Кузневич З.А. Языковая личность в литературно- художественном дискурсе Эрнеста Хеменгуэя // Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Иркутск, 1999. – 23 с.

20 Саткенова Ж.Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б.Соқпақбаев шығармалары бойынша) // Канд. дисс.автореф. – Алматы, 2005. − 24 б.

21 Абдуллина З.А. Балалар әдебиеті кейіпкерлерінің тілдік тұлғасы (Б.Соқпақбаев, М.Гумеров, М.Қабанбаевтың шығармалары бойынша) // Канд. дисс. автореф. – Алматы, 2008.− 24 б.

22 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті // Фил. ғыл. докт. диссертациясы. – Алматы, 2005. – 295 б.

23 Елемесова Ш.М. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары (Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романы бойынша) // Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2003.− 127 б.

24 Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты //Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2004. – 124 б.

25 Имашева Г.Е. Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі»

// Фил. ғыл. докт. дисс. автореф. – Алматы, 2009.− 56 б.

26 Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концеп туалды жүйесі // Фил. ғыл. докт. автореф. – Алматы, 2009. – 56 б.

27 Ермекова Ж.Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы// Филол.ғыл.канд.дисс.− Алматы, 2010.− 144 б.

28 Манкеева Ж.А. Абайдың шығармалары тілін «тілдік тұлға» тұрғысынан зерттеу мәселелері // Қазақ филологиясы: еіз негіз (ғылыми мақалалар жинағы).− Алматы: Арыс, 2010. – 352 б.

29 Сиротинина О.Б. Языковая личность и факторы, влияющие на ее становление // Термин и слово: Межвуз. сб.; Нижегородский ун-т. Н.Новгород, 1997.]

30 Караулов Ю.Н. Языковая личность // Русский язык. Энциклопедия / Гл.ред. Ю.Н.Караулов. – 2 – ое изд. – М.: Большая Росс. Энциклопедия, Дрофа, 1998.− с. 671-672

31 Караулов Ю.Н., Красильникова Е.В. Русская языковая личность и задачи ее изучения//Язык и личность.− М.: Наука, 1989.− С. 3-10

В статье рассматривается проблема языковой личности. В связи с этим особое внимание уделено исследованиям ученых, характеризующие проблему языковой личности.

Дано определение языковой личности, состоящей из духовного, этического, психического и социального компонентов, лингвокультурологическая позиция которой состоит из трех составляющих язык-культура-языковая личность и реализующая свои возможности посредством слова.

The article considers the problem of linguistic personality. In that regard, researches of the problem of linguistic personality is deserving of particular attention. It is given a definition for linguistic personality, that contains moral, ethical, psychological and social pillars, where linguistic cultural position representing three components: language - culture - linguistic personality, and fulfilling their personality by way of word.

УДК 80/81 (075.8)

А.А. Гришина

докторант, КазУМОИМЯ им. Аблай хана, Алматы, Казахстан**,** email:arinaalcone@gmail.com

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ В СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В настоящей статье рассматриваются концептуальные истоки формирующегося лингвокультурологического концепта «Коды культуры». Научные достижения семиотики, семиотики культуры, психологии, филологии и культурологии анализируются и синтезируются с целью выработать определение концепта «Коды культуры», отвечающее современному положению исследований данного явления в науке. Актуальность изучения кодов культуры подтверждается наличием родственных культурным кодам понятий в разных дисциплинах и у разных исследователей: лексикод, образ мира, символ, культурное пространство и т.д. Автор рассматривает коды культуры как культурный феномен человеческого общества, связанный с культурной обусловленностью процесса интерпретации. Культурно обусловленная интерпретация и коды культуры раскрываются как особенные отношения референции между знаконосителем (означающим) и значением (означаемым), где означаемое обладает не только денотативными свойствами, но и своеобразной, характерной определенному культурному пространству коннотацией.

Ключевые слова: культурный код, символ, лексикод, образ мира, значение, знак, символ.

ВВЕДЕНИЕ

Значительный объем накопленных знаний в разных областях гуманитарных наук позволяет сегодня констатировать феномен культурного кода. Этот феномен, в первую очередь, связан с культурой и особенностями культурного (а, значит, в значительной степени жизненного) опыта народов. Однако несмотря на внушительный объем исследований, посвященных кодам культуры, границы понятия «Коды Культуры», также как и содержание, и методы исследования остаются размытыми, а разные исследователи дают разные определения и механизмы действия кодов культуры. Одним из первых исследователей, использовавших понятие знака и символа стал Ф. де Соссюр, его понимание символа и знака с непротиворечащими изменениями переняла семиотика, наука, получившая бурное развитие во второй половине прошлого столетия. Выдающиеся семиотики Ч. Моррис и Ч.С.Пирс обратили внимание на фактор интерпретации в «дешифровке знака», т.е. зависимость прочтения значения от интерпретатора, т.е. человека. Шаг вперед в понимании культурных кодов сделала семиотика культуры и социальная семиотика в лице Ю.М. Лотмана, У. Эко, Р. Барта и других исследователей. Наконец, сегодня понятием «Культурные коды» оперируют культурологи, филологи, этнолинвисты (В.В. Красных, Г.Б. Гудков и др.), по-разному определяя сущность, функции и способы выражения кодов культуры. Данная статья исходит из того, что культурные коды это не только феномен человеческой культуры, базирующийся на свойствах человеческого восприятия, памяти и всего когнитивного аппарата в целом, но и формирующийся лингвокультурологический концепт, определение сущности которого – актуальная лингвистическая и – шире - междисциплинарная задача. В рамках решения этой задачи с помощью анализа и синтеза предшествующих научных трудов в статье предпринимается попытка рассмотреть находящийся в стадии выработки, становления концепт кодов культуры с разных научных точек зрения, сопоставить знания о кодах культуры и понятиях, родственных культурным кодам. На основе этого в статье также делается попытка дать определение данному культурному явлению и наметить дальнейшие проблемные вопросы в рамках изучения кодов культуры.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Истоки понимания феномена «Культурный код» следует искать еще в научной мысли Ф.де Соссюра о природе языкового знака. Языковым знаком Ф.де Соссюр называл соединение акустического образа и понятия (означаемого и означающего), подчеркивая, что не вещь, а именно *понятие* о вещи, т.е. психический отпечаток этой вещи, связывается в знаке с акустическим образом [1]. Так, во-первых, мы видим семиотическую природу образования языковых знаков, во-вторых, вслед за Соссюром фокусируемся на связях, существующих в знаках: знак это не просто образ и значение, а связанные определенными отношениями, закрепленными общественными отношениями, образ и понятие о вещи. Ф.де Соссюр указывал на семиотическую, т.е. знаковую природу языка, причисляя лингвистику к области семиологии или семиотики.

Концептуальные истоки кодов культуры в семиотике.

Семиотика широко использует понятия символа и знака. Описывая природу знака один из отцов-основателей семиотики, Ч. С. Пирс в своем труде «Grammatica Speculativa» дает следующее определение: «Знак (репрезентамен) есть нечто, что замещает собой нечто для кого-то в некотором отношении или качестве» [2, с.49]. Кроме термина самого знака Пирс вводит термин «интерпретант», слепок объекта в сознании человека. Интерпретант это не прямое отображение знака в совокупности его свойств, не прямое перенесение объекта в «мозг» человека, но нетождественное отражение и, возможно, развитие в сознании интерпретатора, т.е. того, кто этот знак воспринимает. Перенос объекта в человеческое сознание – вопрос психологии восприятия, который мы затронем далее. С семиотической точки зрения заметим, что интерпретант становится третьим, необходимым

звеном в конструкции знаконоситель – значение или репрезентамен – объект. О природе отношений репрезантамен-объект-интерпретант Ч.С. Пирс замечал следующее: относительно означиваемого объекта репрезентамен и интерпретант находятся в равных отношениях, т.е. оба они означивают некий объект (или идею, относительно знака-символа, что будет указано ниже), не являясь при этом тождественными, поскольку интерпретант есть порождение, отражение репрезентамена. Репрезентамен как знаконоситель устойчив и универсален в отдельно взятой культуре, интерпретант как его отражение перенимает некоторую совокупность свойств объекта, однако обладает более индивидуальной природой для каждого отдельно взятого интерпретатора, хотя по-прежнему отсылает его к тому самому объекту (идее), которую изначально замещает репрезентамен [2, с.75]. Ч.С. Пирсу принадлежит знаменитая классификация знаков, которые мы можем назвать семиотическими образованиями в силу выше упомянутой триады репрезентамен-интерпретант-объект, так, знаки разделяются на:

А. Иконические знаки, или иконы, где между знаком и его значением существуют отношения подобия. Например, глобус земного шара и сам земной шар.

Б. Индексальные знаки, или индексы, где отношения между знаком и значением характеризуются причинно-следстственностью или смежностью. Например, увеличение размера зрачков человека как следствие наступившей темноты.

В. Символические знаки, или символы, где отношения между знаком и значением установлены произвольно и закреплены «общественным правилом», символ в таком случае становится знаком с закрепленным значением только будучи известным и передаваемым.

Примечательно, что сам Ч. Пирс понимал некоторую условность собственной же классификации, подчеркивая, что семиотические образования классифицируются по преобладающим в них отношениях, но эти отношения не единоличны, т.е., к примеру, символы определяются отношением общественного согласия, но и в них могут прослеживаться причинно-следственные связи. Символ, в определении Ч.С. Пирса, - конвенциональный знак, т.е. он «представляет собой закон или регулярность, действие которой распространяется на неопределенное будущее» [2, с.88]. Примером символа для семиотика Ч.С. Пирса является, например, написанное слово.

Другой исследователь-семиотик, У.Эко, развивая идеи Ч.С. Пирса сопоставлял его триаду репрезентамен-интерпретант-значение с треугольником Огдена-Ричардса, где в одном углу основания лежит репрезентамен (символ), в другом – значение (объект), а вершина принадлежит интерпретанту. При чем, по мнению У.Эко, интерпретант(а) – это некий «иной способ представления того же объекта». В трудах этого исследователя уже встречается понятие «код», который определяет отношения референции между знаком и значением, т.е. «устанавливает соответствие между означающим и означаемым» [3, с.5] .. У. Эко расширяет понятие «означаемого» - теперь это не просто денотат, как в работах предшествующих семиотиков, но денотат и «коннотация», т.е. коннотация понимается исследователем как свойства, которые приписываются объекту. Далее исследователь вплотную, как нам кажется, приближается к феномену культурных кодов, например, в этом отрывке: «для того, чтобы определить значение слова "корова", житель Индии, как и мы, укажет на корову, но для него значение этого слова неизмеримо богаче, чем для нас» [3, с.8]. Зависимость значения знака от культуры к культуре меняется именно из-за наличия коннотации, обусловленной конкретными факторами жизни общества. Устойчивое сплетение денотата и коннотации, запуск сознанием ассоциативных и семантических полей при появлении репрезентамена У.Эко называет лексикодом. Лексикод У. Эко, на наш взгляд, это код культуры, культурный код . Он определяет или даже является отношением знаконосителя и богатого значения, которое сформировалось не только благодаря денотации, но и коннотации, и операциями сознания с семантическими и ассоциативными полями, активирующимися посредством знаконосителя. Исследователь называет эту часть значения (означаемого) «созначением», а лексикоды – «вторичными кодами», поскольку они построены не на первичной ступени семиозиса – денотации, но вытекают из

коннотаций (первичной, определенной жизненным опытом и вторичной, следующей из нее).Размышления о лексикоде приводят нас к мысли о том, что интерпретация символов является культурно зависимой: то, что доступно внутри одной общности людей может быть не доступно в другой. Таким образом, культурная интерпретация находится в некотором замкнутом пространстве. Такое пространство находим в трудах Ю.М. Лотмана.

Ю.М. Лотман, один из основоположников семиотики культуры, писал о существующей в каждом обществе семиотическом континууме, заполненном разнотипными и находящимися на разном уровне организации семиотическими образованиями [6, с.7]. Это Семиосфера культуры, культурное пространство или даже единый организм знаково-смыслового характера. Лотман называет семиосферу культуры организмом и уподобляет ее в некотором роде биосфере, потому что созданная людьми, семиосфера может существовать только в коллективе людей, вместе с перемещением людей она может расширять границы и находится в состоянии развития и изменения, т.е. динамична («жива»), Жизнь общества, его коммуникации и языки (Под языками Лотман подразумевает не только естественный язык, но и живопись, театр, моду) погружены в семиосферу, являются ею обусловленными. Всякая коммуникация погружена в семиотическое пространство. Семиосфера как знаково-смысловое пространство людей имеет границы, нередко совпадающие с границами пространственного распространения определенного однородного человеческого коллектива. Наличие границ у семиосферы необходимо предполагает ее замкнутость, индивидуальность, отличность от других семиосфер. Границы культурного пространства объясняют разницу культурных интерпретаций у разных коллективов людей. Семиосфера заполнена языками и текстами культуры, в ней символы и знаки, доступные пониманию, расшифровке ее носителей. Расшифровка семиотических образований в семиосфере культуры возможна благодаря ее «дешифрующим кодам» (термин Ю.М. Лотмана). **Дешифрующие коды семиосферы,** т.е. культурные коды, в нашем понимании– это устойчивые, культурно закрепленные связи, идущие от знака к значению. Те самые отношения между знаконосителем и объектом, которые создаются, выстраиваются и распространяются в разных контекстах разных текстов в рамках отдельной семиосферы культуры, или, по-другому, культурно обусловленные интерпретации, характерные в данном культурном континууме, т.е. коллективе людей. Важное свойство семиосферы культуры – это наличие **памяти**. Надо полагать, что культурная память хранится в семиотических образованиях семиосферы культуры. «Ячейками хранения» культурной памяти выступают символы, конвенциональные знаки языка. Ю.М. Лотман отмечает их «способность сохранять в свернутом виде исключительно обширные и значительные тексты», быть «отчетливыми механизмами коллективной памяти». [5, с.242]. Символ культуры, согласно Ю.М. Лотману, представляет собой законченный текст с единым, четким и отграниченным значением. Он обладает планом выражения и планом содержания, при чем оба они представляют меняющиеся варианты одного культурного инварианта: «символы характеризуются известной неопределенностью в отношении между текстом-выражением и текстом-содержанием. Последний всегда принадлежит более многомерному смысловому пространству. (…) Выражение не полностью покрывает содержание, а лишь как бы намекает на него. (….) Смысловые потенции символа всегда шире их данной реализации». [7, с.193] «Содержание лишь мерцает сквозь выражение, а выражение лишь намекает на содержание» [5, с.199].

Концептуальные истоки кодов культуры в психологии.

Выходя за пределы семиотики, мы сталкиваемся с процессами семиозиса и порождения семиотических образований в других науках и под другими именами. В своей статье «образ мира» психолог А.Н. Леонтьев представляет термин «пятого квазиизмерения», в котором живет человек, - это мир его внутреннего восприятия (трехмерное пространство плюс время есть суммарно четыре измерения). Пятое

квазиизмерение есть «смысловое поле», «система значений», фактически речь ведется о континууме интерпретантов, создающихся внутри человеческого сознания. Леонтьев пишет о том, что восприятие – это построение в сознании индивида многомерного образа мира, образа реальности [6, с. 256] Таким образом, интерпретант в учении Ч.С. Пирса есть не что иное, как результат восприятия. А человеческое восприятие, таким образом, предопределено к семиозису, т.е. создавать идеализированные образы мира путем взаимодействия с миром: «природа значения не только не в теле знака, но и не в формальных знаковых операциях, не в операциях значения. Она – *во всей совокупности человеческой практики, которая в своих идеализированных формах входит в картину мира* [6, с. 258]. *Однако говоря об образах предметов и образе мира по А.Н. Леонтьева, мы имеем ввиду «прямое» отражение этих объектов, процессы первичного семиозиса, т.е. создание денотатов.*

Развитие эта мысль получает в работе Л.С. Выготского «Психология искусства», где автор цитирует другого исследователя: «В современном русском слове „мышь“, — говорит Овсянико-Куликовский, — мысль идет к цели, то есть к обозначению понятия, прямым путем и делает один шаг; в санскритском „муш“ она шла как бы окольным путем, сперва в направлении к значению „вор“, а оттуда уже к значению „мышь“, и, таким образом, делала два шага». Так, интерпретант «мыши» или идеализированный образ мыши как животного и его название есть «первичный» образ, - «один шаг», а формирование интерпретанта, образа, с другим набором качеств – «вторичный образ», т.е. «два шага». [10, с.32]. По мнению Л.С. Выготского, создание образов – есть процесс познания, который идет по другому, нежели наука, пути. Создание некоего внутреннего слепка, т.е. «вычерпывание» (термин А.Н. Леонтьева) качеств и свойств из реального, объектного мира идет окольным путем. Образ вбирает в себя то, что по-другому описывает или не описывает вовсе естественная наука. Однако сам образ не является картинкой, это не наглядная модель, изображенная в сознании, а «**безОбразное впечатление предмета**», так образ предмета по А. Н. Леонтьеву, который также замечал, что образ мира это не «картинка» мира, является даже не сгустком свойств у Выготского, но безОбразным впечатлением от предмета. Процесс познания эмпиричен, невозможно представить познание без восприятия и закрепления результатов восприятия, т.е. работы механизма памяти. Таким образом, применяя термины области семиотики, семиотики культуры и психологии мы констатируем следующее: в целях осмысления, познания человеческие когнитивные и психические структуры воспринимают некое, доселе расположенное вне семиотического пространства явление или объект, предмет; воспринимая его или их, данные структуры «вычерпывают» определенные свойства, идеализируя, «шлифуя» его внутри собственного сознания, т.е. запуская процесс семиозиса. Так, создается репрезентамен, знак, замещающий предмет, например, слово в языке, и его интерпретант в сознании, т.е. образ предмета, сгусток свойств. Селекция свойств происходит не только объективно: интерпретант «шлифуется» в сознании в соответствии со множеством факторов: во-первых, это особенности жизни, во-вторых, культурный багаж, так, образ становится индивидуально и культурно особенным. Далее механизм памяти закрепляет связь между репрезентаменом, интерпретантом и объектом, устойчивая связь и есть некий код, нить, ведущая от репрезентамена и интерпретанта к объекту, это та связь, которая устанавливает значение. Такова, на наш взгляд, модель первичного, прямого семиозиса, т.е. такого, в котором, пользуясь цитатой из «Психологии искусства» один шаг. Процесс «вторичного» семиозиса, т.е. создание семиотических образований такого порядка, как, например, символ в понимании Ю.М. Лотмана, - процесс еще более сложный и тонкий, который нам предстоит изучить. Процесс вторичного семиозиса – процесс создания значимых или особенных в определенном обществе отношений, создание ментальных связей между предметами, событиями, явлениями, т.е. множеством означаемого, и схематичным (знаковым или символьным) их означиванием, т.е. множеством означающего. Вместе с тем принцип работы сознания, включающтй восприятие, познание и память, показанный психологией в отношении создания

интерпретантов, т.е. «образов предметов» или «безОбразных» впечатлений от предметов, также как и создание культурных кодов, дешифровальных связей, представляется нам принципом того же порядка, который можно описать цитатой из труда А. Ричардса: «Функция сознания — связывать; оно работает, только связывая, и может связать любые два предмета неисчислимым множеством разных способов. (…) и хотя мы далеко не всегда можем обнаружить эту модель, сознание никогда не действует бесцельно.» [7, с. 64].Интерпретант в символе Ч.С. Пирса и таковой же у Ю.М. Лотмана отличаются уровнем сложности.

Концептуальные истоки кодов культуры в филологии.

Понятие культурных кодов присутствует в современной российской филологии. Доктор филологических наук В.В. Красных определяет коды культуры как «сетку», которую культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризует, структурирует и оценивает его» [8, с. 232] Данное определение метафорично, а потому позволяет понимать и истолковывать его довольно свободно. Коды культуры, как считает автор определения, складываются из древнейших архетипических представлений человека, т.е. запечатляют «наивный» образ мира, сложившийся в сознании благодаря знакомству, опыту жизни в физическом мире и необходимости «зафиксировать» в памяти результаты познания. В языке культурные коды проявляются как метафоры, и с этим трудно не согласиться: символ (в понимании семиосферы культуры) метафоричен. Возвращаясь к психологическим терминам, образ мира, согласно В.В. Красных, складывается и развивается именно через культурные коды и культурно обусловленные семиотические, схематические ментальные конструкты: «Через осознание себя человек пришел к описанию мира, экстраполируя свои знания о себе самом на окружающую действительность». Данная точка зрения преобладает в современной когнитивной лингвистике, а именно в теории концептуальной метафоры: познание, постижение человеком реальности или какой-либо сущности происходит через метафору, когда более близкая и понятная область становится основой понимания другой области, менее понятной. Так, более «непонятная» область схематизируется, систематизируется в терминах первой области, при чем, когнитивная лингвистика утверждает, что метафора носит не только вербальный, а, в первую очередь, когнитивный характер. Таким образом, возникновение культурных кодов, устойчивых связей между одним объектом и другим объектом, В.В. Красных объясняет свойствами человеческого познания, и в этом, возможно, прослеживается один и тот же механизм, который запечатляет некое важное событие из хода исторической жизни в виде компактной схемы (символа) внутри памяти, сознания и способного «разворачиваться» в необходимый момент. Разница в том, что для В.В. Красных коды культуры – это универсальный механизм сознания, через который человек «понимает» мир, чтобы понять мир, необходимо его метафоризировать «семиотизировать». В целом мы склонны считать, что метафора справедливо является когнитивным средством постижения реальности и может служить (именно как механизм с вербальным воплощением) «сеткой координат», но отождествление ее с кодами культуры – вопрос спорный и требующий дальнейших исследований.

Исследуя вопрос культурных кодов от семиотики времен ее основателей до современных научных трактовок, невозможно не обратить внимание на «функциональную созвучность» понятия «интерпретант» и современного понятия «концепт». Напомним, что интерпретант является ментальным порождением, слепком репрезентамена, состоящим в связи также с объектом замещения. И хотя мы рассматривали это понятие с позиции первичного семиозиса, мы обозначили позицию Ч.С. Пирса о том, что интерпретант не тождественен ни объекту, ни репрезентамену, что роднит его с «образом предмета» А.Н. Леонтьева, т.е. такой ментальной конструкцией, сущностью, которая представляет некий выборочный набор свойств объекта и, на наш взгляд, может являться «продолжением» этого объекта, его развитием. Мы предполагаем, что обрастающие новыми чертами первичные интерпретанты входе жизни народа «разрастаются» до уровня концептов, в т.ч. и

национальных концептов, что интерпретант как ментальный «слепок» и концепт есть явление одного порядка. Для аргументации этой позиции мы представляем понимание «концепта» и «концептосферы» в трудах С.А. Аскольдова и его последователя Д.С. Лихачева. Так, Аскольдов определяет концепт как «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода». Определение было выведено автором в 1928 году, таким образом исторически и интерпретант, и концепт выходят из идеи необходимости замещения предмета, т.е. налицо их семиотическая сущность. Слова о том, что концепт есть мысленное образование ставят два понятие в ретроспективе в практически одинаковое положение, т.е. отождествляют их. Д.С. Лихачев пишет о том, что концепты «возникают в сознании человека (…) как отклики на предшествующий языковой опыт человека в целом – поэтический, прозаический, научный, социальный, исторический и т.д». [9,с. 147], т.е. память накапливает «опыт» в концепте, тем самым он обрастает и расширяется. Кроме того, концепт – это «алгебраическое выражение», заменяющее математические действия, пишет Д.С. Лихачев. И в этом определении явно прослеживается отсылка к схематичности, краткости, сжатости концепта и возможности его «развернуться», т.е. то, что мы видим в связке «репрезентамен – интерпретант». Национальная же концептосфера соотносима со всем историческим опытом нации, что делает очевидной и прозрачной отношение концепта с культурной памятью народа.

«Наивный», метафорический образ мира, «постигающая сетка» В.В.Красных представляется нам схожей с «Моделью Мира» В.Н. Топорова. Так, согласно научной мысли исследователя-этнолингвиста, модель мира – это «сокращённое и упрощённое отображение всей суммы представлений о мире внутри данной традиции», которое восходит к мифологическому типу сознания. Действительно, множество символов сегодня – архетипично, и в этом отношении «живые» культурные субкоды – это отголоски древних времен, и результат «вторичной перекодировки первичных данных». В.Н. Топоров противопоставлял этот период, период мифологического сознания более поздним – историческому, естественнонаучному, но семиозис осуществлялся и в эти, более поздние периоды. Семиосфера (семиотическая система в терминологии самого В.Н.Топорова), в отличие от модели мира, полностью актуальна и современна, она – «живой организм», вобравший и вбирающий себя не только архетипические символы эпохи мифологического сознания, но и более поздние образования, на наш взгляд. Это подтверждает и Г.Б. Гудков, относящий галстук к культурному коду, т.е. такой семиотизированной единице, в которой есть добавочное символическое значение. Рассуждая об архетипах, символах, древнейших семиотических порождениях – **универсальных знаковых комплексах**, создающихся в раннем коллективе людей, В.Н. Топоров также подчеркивает, что эти совокупности знаковых порождений – «эффективное средство усвоения мира первобытным сознанием». [*10,с.161-166*]. Таким образом, «постигающая сеть» культурных кодов относится более к прошлому, чем настоящему времени.

О культурной памяти писали и пишут такие исследователи как Ю.М. Лотман, Я.Ассман, А.Ассман и другие. В своем труде «культурная память» Я.Ассман пишет: «Идеи должны получить чувственный облик, прежде чем будут – в качестве предметов – допущены в память. (….) Всякий исторический факт при своем поступлении в эту память немедленно транспонируется в поучение, понятие, символ» [11, с.39]. Ассман пишет о том, что прошлое невозможно поместить внутрь памяти человека без изменений, т.е. отобразить его, поэтому прошлое и вовсе не существует, существует лишь его воссоздание, реконструкция в памяти человека. Реконструкция прошлого в памяти становится возможна благодаря «фигурам памяти» - таким семиотическим образованиям, символам, в которые «сворачиваются» исторические события, личности, словом, то, что коллектив считает исторически значимым, к ним «приклепляются» воспоминания [18, с. 54]. Это и есть те символы, которые пронзают толщу веков, следуя из прошлого в будущее, они не «застревают» в прошлом, а становятся ориентирами в настоящем и будущем, таким

образом, мы, во-первых, сталкиваемся с еще одним понятием, содержащим культурные коды, - это «фигуры воспоминания» по Я.Ассману, а, во-вторых, можем вывести из вышеописанного то, для чего появляются символы, а, следовательно, и культурные коды: эти сжатые, схематичные образования сознания и памяти способны архивировать огромные «массивы прошлого» в емких и кратких формах, хранить и воссоздавать их при реконструкции прошлого человеком. О том, что они семиотичны, говорит сам Я.Ассман, когда указывает, что реконструкция прошлого, «вспоминание» - это акт семиотизации. Соотнесенность «фигур памяти» с настоящим и будущим делает их значимой частью современного культурного пространства, семиосферы культуры какого-либо человеческого коллектива.

ВЫВОДЫ

Феномен кодов культуры был частично описан многими исследователями под разными именами: «лексикоды» У.Эко, «без*о*бразные впечатления» у Л.С. Выготского, «фигуры памяти» у Я.Ассман, «дешифрующих коды семиосфер культуры» у Ю.М. Лотмана, «постигающая сеть» у В.В. Красных, «вторичные моделирующие системы» В.Н. Топорова, символы в трудах поздних и ранних семиотиков, интерпретанты и концепты. Так или иначе исследователи описывали наличие неких ментальных образований – «сгустков свойств», «образов», имеющих свойство развиваться, модифицироваться, усложняться, эти ментальные образования (интерпретанты или концепты) не существуют сами по себе, они связаны нетождественными отношениями с объектами, которые они заменяют в сознании человека и коими это сознание оперирует и со знаконосителями (репрезентаменами), их активаторами. Эти сложные, культурно обусловленные, появившиеся и развившиеся в ходе исторической жизни и опыта связи между знаками (символами) и их значениями и есть в нашем понимании культурные коды. Культурные коды – это устойчивые, культурно-обусловленные связи между знаконосителем и значением, означающим и означаемым; это особенные отношения референции, когда знаку соответствует не только прямое, но и добавочное, «символическое», особенное значение, обязанное своим возникновением историческим и культурным факторам жизни некоторого человеческого коллектива. Культурные коды функциональны: они хранят огромные пласты значимой информации прошлого в виде свернутых, емких знаков (символов), становятся «архивами» прошлого; кроме того, вследствие постоянного процесса семиозиса внутри культурных пространств культурные коды существуют не только в древних, архетипических семиотических образованиях: относительно «молодые», новоявленные культурные коды – это также культурно обусловленные отношения между знаком и особенным значением, отличающимся от «прямого» денотата, где знак часто не воспринимается как симсвол (например, джинсы, галстук или автомобиль), эти культурные коды, на наш взгляд, носят более имплицитный характер. Культурные коды, кроме функции сохранения прошлого, т.е. «закрепления» результатов познания в памяти, могут обладать функцией постижения мира, когда коллектив людей, постигает нечто новое, неизведанное, малодоступное пониманию через нечто уже постигнутое. Культурными кодами мы назвали особенные, реально существующие отношения референции, ведущие от знака к необычному, сформировавшемуся в ходе жизни и принадлежащему культурному пространству коллектива. Вместе с тем мы не можем исключить значимость введенного Пирсом понятия «интерпретант». Культурная обусловленность значения сосредотачивается именно в интерпретанте, а сам интерпретант в современных исследованиях приобретает статус концепта.. В пользу этого утверждения говорит и способность обоих видоизменяться, развиваться, кроме того, они не являются отображениями объектов, а отражениями, и отражение является, в свою очередь, культурно-зависимым, т.е. складывается исходя из жизненного опыта и исторических реалий того или иного коллектива. В этом случае устойчивая, закрепленная в памяти и культуре метафорическая репрезентация концепта-интерпретанта будет являться репрезентаменом интерпретанта. Функциональность культурных кодов требует дальнейшего более глубоко изучения, однако мы считаем, что

она многопланова: во-первых, коды культуры это средство постижения мира. В этом случае культурный код, по выражению исследователей, становится «постигающей сетью» мира. Эта точка зрения более близка к позиции лингвокультурологии. Во-вторых, это механизм памяти, ответственный за сохранение исторически значимых событий прошлого, в силу когнитивных свойств человека, сохраняющий прошлое в виде сжатых, символических образований в памяти человека и в коллективной памяти.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

4. Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики. - Екатеринбург: Издательство Уральского Университета, 1999. – 416с.

5. Пирс Ч.С. Начала прагматизма. - Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – 349с.

6. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. - М: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432с.

7. Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах. - Т.3. Таллин: Александрия, 1994. – 248 с.

8. Лотман Ю.М. и тартуско-московская семиотическая школа. - М: Гнозис, 1994. – 560с.

9. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. - Т.2. - М: Педагогика, 1983.

10. Арутюнова Н.Д., Журинская М.А. Теория метафоры. - М: Прогресс, 1990. - 512с.

11. Красных В.В. Этнопсихолингвистика. - М: Гнозис, 2002. – 256с.

12. Лихачев Д.С., Концептосфера русского языка //Т.52 - №1. М: Известия РАН. - 1993. – 6-9с.

13. Токарев Мифы народов мира, Энциклопедия. - М: Советская энциклопедия, 1980. – 960с.

14. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность // Языки славянской культуры. – М., 2004. - 368 с.

15. Почепцов Г.Г. Семиотика. - М: Рефл-бук, 2002. – 432с.

16. Рапай Кл. Культурный код. - М: Юнайтед Пресс, 2008. – 168с.

Theoretical aspects of cultural codes in modern research

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

The article deals with the conceptual origins of the emerging linguistic and cultural concept "Codes of culture". Scientific achievements of semiotics, semiotics of culture, psychology, Philology and Culturology are analyzed and synthesized in order to develop a definition of the concept "Codes of culture" that meets the current state of research of this phenomenon in science. The relevance of the cultural codes study is confirmed by the presence of related to cultural codes concepts in different disciplines and at different researchers: lexicode, image of the world, symbol, cultural space, etc. The author considers the codes of culture as a cultural phenomenon of human society associated with the cultural conditionality of the interpretation process. The culturally conditioned interpretation and codes of culture are revealed as special relations of reference between the signifier (signifier) and the meaning (signified), where the signified has not only denotative properties, but also special connotation characteristics of a certain cultural space

Қазіргі заманғы зерттеулердегі мәдени кодтардың теориялық аспектілері

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

Мақалада тұжырымдамалық алғышарттары қалыптасып келе жатқан лингвомәдени концепт "Мәдениет кодтары ". Ғылымдағы осы құбылысты зерттеудің қазіргі жағдайына жауап беретін "мәдениет кодтары" ұғымын анықтау мақсатында Семиотиканың, мәдениет семиотикасының, психологияның, филология мен

мәдениеттанудың ғылыми жетістіктері талданып, синтезделді. Мәдени кодтарды зерттеудің өзектілігі әртүрлі пәндерде және әртүрлі зерттеушілерде: лексикод, әлем бейнесі,символ, мәдени кеңістік және т.б. мәдени кодтармен байланысты түсініктердің болуымен расталады. Мәдени негізделген интерпретациялар мен мәдениет кодтары тек денотативтік қасиеттерге ғана емес, сондай-ақ белгілі бір мәдени кеңістіктің ерекше коннотативтік сипаттамаларына ие мағыналы және мәні арасындағы референсияның ерекше қатынастары ретінде ашылады

ҒТАМР 19.01.11
(УДК 070)

Ұ.М. Есенбекова
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, ultmudde@mail.ru

ПРОДАКТ-ПЛЕЙСМЕНТ: ТРАНСМЕДИАЛЫҚ ЖОБАЛАРДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада трансмедиалық жобаларда қолданылатын жарнамалық тәсілдер қаралады, жіктеліп зерттеледі. Продакт-плейсменттің тиімділігі, қолдану ерекшеліктері талданады. Ақпаратты аудиторияға жеткізу, тартымды етіп көрсету үшін жарнамалық формада қолданылатын тәсілдер салыстырмалы түрде қаралған. Трансмедиалық жобалар мен продакт-плейсменттің арасындағы ықпалдасу дәрежесінің жоғары болатыны анықталған. Мақалада трансмедиалық технологияларды қолдануда туындайтын мәселелерді түсіну мен талдауға көңіл бөлінген. Трансмедиалық технологиялардың тиімділігіне әсер ететін факторлар зерттелген. Продакт-плейсментті трансмедиалық жобаларда қолдану ерекшеліктері көрсетілген. Трансмедиа мен продакт-плейсмент арасындағы ықпалдасу тетіктерін анықтау, аудиторияның көңіл-күйін болжау мәселелері бойынша тұжырымдар жасалған.

Түйінді сөздер: цифрлық орта, продакт-плейсмент, трансмедиалық технологиялар, медиа бизнес, франшиза, монетизация, жарнамалық форма.

КІРІСПЕ

Трансмедиалық жобалар үшін жарнама мен насихаттың маңызы ерекше. Әрбір жобаны көрермендер аудиториясына жеткізу, санасына сіңіру үшін қолданылатын жарнамалық тәсілдердің ішінде продакт-плейсмент жетекші орында тұрады. Мақалада талданатын трансмедиалық жобалар мен продакт-плейсменттің арасындағы ықпалдасу дәрежесінің жоғарылығы да осымен түсіндіріледі.

Ақпарат дәуіріндегі әрекеттердің барлығы жарнаманың ықпал ету шеңберінен шыға алмауда. «Жарнама – сауданың қозғалтқышы» деген қанатты сөз жиі айтылады. Афоризм авторы –XX-ғасырдың басында Мәскеуде алғашқы жарнама қабылдайтын фирма ашқан Людовик ресейлік кәсіпкер Метцель деген жорамал бар.

Біздерді қоршаған трансмедиалық технологиялар сияқты бүгінгі адам өмірін жарнамасыз елестете алмаймыз. Жарнама адамды шырмауықтай қоршап алған: көшеде үлкен баннерлер, телевизия мен радио, жарнамалық парақтарға толы үйіміздің пошта жәшіктері арқылы. Электронды поштамыз жарнамалық спамдардан босамаса, Интернет беттеріне жабысып алған баннерлер жүйкеге салмақ түсіреді [1].

Адамның өмірі жарнамалық кеңістікте өтіп жатыр. Трансмедиадық жобаларды жарнамалайтын формалар саналуан. Бәрі адамның санасына әсер етеді. Арнайы бағдарламалар арқылы Интернет қолданушыларға жаппай жарнамалық қысым жасалады.

Оңтайлы жарнамалық тәсілдерді зерттеу трансмедиа жобалардың тиімділігін өсіріп, монетизациясына жағымды әсер етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Цифрлық дәуірдегі тиімді жарнамалық формаға продакт-плейсмент жатады. Продакт-плейсмент – жасырын жарнама тәсілі. Бұл тәсілді фильмдерде, телевизиялық бағдарламаларда, компьютерлік ойындарда, бейне баяндарда, кітаптар мен газет-журналдарда жиі кездестіреміз. Бірақ, көпшілік оны байқамайды. Консалтингтік компаниялардың мәліметтеріне сүйенсек, жарнама берушілердің 63% продакт-плейсментті қолданады. Сол жарнама көлемінің 80% тележобаларға тиесілі екен.

Ең алғашқы продакт-плейсментті бейнелеу өнерінде қолданғаны белгілі. Импрессионизм бағытының негізін қалаушы француз суретшісі Эдуард Маненің «Фоли-Бержердегі бар» атты картинасында продакт-плейсмент әдісі анық байқалады. Атақты суретшінің бұл картинасы 1882 жылы жазылған. Картинада даяшының алдында тұрған шынылардың ішінен сол кездегі ірі сыра компаниясының өнімдерін көреміз. Анық танылатын қызыл үшбұрыш элементі бар шынылар үшін суретші продакт-плейсментті қолданып ақы алуы да мүмкін. Немесе Мане картинада шынайылық бояуын күшейту үшін осындай қадамға барғанын да жоққа шығара алмаймыз. Суретшіге түрткі болған себептің нақты сарыны белгісіз. Бірақ, продакт-плейсмент тәсілі бейнелеу өнерінде 100 жыл бұрын қолданыла бастағанын көреміз. Сол қызыл үшбұрыш формасындағы тауарлық белгі бүгінге дейін қолданылып келеді [2].

1934 жылы Мане картинасындағы кейіпкерлердің негізінде «Фоли-Бержардағы бар» атты балет қойылады. Бірнеше фильмдерде Мане туындысының идеясын қайталап салынған картина-пародиялар продакт-плейсмент түрінде қолданылған. Осылайша атақты Маненің картинасы трансмедиалық жоба түрінде бүгінге дейін жалғасып келеді.

Продакт-плейсмент кинематографиядағы трансмедиалық жобаларда жиі кездеседі. Белгілі брендтердің барлығы фильмдерден көрініп жүр. Қарапайым көрерменнің санасында мықтап сақталып қалған мысалдар жетерлік. Pepsi-Cola мен Coca-Cola сусындары, Mercedes-Benz пен BMW автокөліктері, LOUIS VUITTON, CHANEL, Hermes Fashion брендтерін өзіміз тамашалайтын фильмдер мен телевизиялық жобалардан жиі көреміз. Аудиторияның көзі үйреніп, оларға арнайы көңіл бөлмесе де танымал фирмалық белгілер адам санасында қатталып жинала береді. Қажетті кезінде тұтынушыға әсер етеді. Зерттеу тақырыбына алынған продакт-плейсмент тәсілінде адам санасының осындай психологиялық ерекшелігі қолданылады.

Кинофильмдердегі продакт-плейсменттің бірінші ерекшелігі – бір мәрте ғана ақы төлеп, тауардың жарнамасын экранда мәңгілік қалдырып қоюға болады. Бір мәрте төленген жарнамалық кампанияның ұмыры шектеусіз болып, фильммен бірге өмір сүреді.

Екінші ерекшелікті цифрлық технологиялар ұсынады. Компьютерлік технологиялар продакт-плейсмент үшін мол мүмкіндік ұсына алады. Цифрлық монтаж бен компьютерлік графиканың көмегімен кинокадрде кездесетін брендтердің жазуын, таңбасын өзгертуге болады. Әр елдің ерекшелігіне байланысты продюсерлер продакт-плейсменттің бір түрін екінші түріне алмастыра алады [3].

Фильмде кейіпкер отырған офистен қазақстандық көрермен «Самұрық-Қазына» қорының логотипін көрсе *(қазақстандық қор тапсырыс берсе)*, ресейлік көрермен «Газпром» логотипін байқайды. BMW концерні өз көліктерінің жарнамасында продакт-плейсментті жиі қолданады. Себебі, продакт-плейсмент тиімділігі жоғары жарнама тәсіліне жатады. 2003 жылы түсірілген ресейлік «Бумер» фильмінің сюжетінде төрт дос БМВ 750 моделімен түрлі оқиғаларға түседі. Трансмедиалық жобаға жататын бұл фильмнің «Бумер-2» сиквелінде бас кейіпкердің көлігі БМВ Х5 моделі.

«Тасымалдаушы» фильмінде БМВ 735 көлігі көрінеді. «Тастай жаңғақ 4» *(Крепкий орешек)* сиквелінде бас кейіпкер мінген көліктің маркасы БМВ 7 е38. Тек БМВ ғана емес Мерседес бренді де «Тастай жаңғақ 5» фильмінде продакт-плейсмент қолданған. Бұл

сиквелде бас кейіпкер *(Голливуд жұлдызы Брюс Уиллис)* Geländewagen көлігін тізгіндеген. Осы трейлерден немістің атақты авто өндірушілері продакт-плейсменттің қаншалықты нәтижелі форма екенін жақсы түсінгенін байқаймыз.

Көпшілікке таныс американдық философ және мәдениеттанушы Генри Дженкинс трансмедиалық технологияларды талдау барысында медиа ортадағы франшиза туралы айтады. Франшиза – әлемде танымал болған бизнес-модельдің бренді мен оның кәсібінің әдіс-тәсілдерін, тауарларын қолдануды айтады [4].

Бұны терең түсіну үшін танымал бизнес-кейсті талдап көрелік. 2016 жылы Астана мен Алматыда «Макдональдс» ресторандары ашылды. Осы ресторандар франшиза үлгісінде ашылған. Біздің қазақстандық кәсіпкерлер «Макдональдс» компаниясының франшизасын сатып алып, еліміздің 2 қаласында ресторандар желісін аша бастады. Жастар мен жасөспірімдер жиі баратын Ки-Эф-Си *(KFC)*, Бургер Кинг *(Burger King)*, Хардисс *(Hardee's)* фэст-фуд ресторандары да франшиза моделінде жұмыс істейді.

Цифрлық әлемде барлық технологиялардың мақсаты – монетизация жасау, ақпаратты, технология мен қызметті табыс көзіне, ақшаға айналдыру, табыс табу. Әрбір жаңашылдықтың артында оның көпшілікке ұнауы мен қанша пайда әкелетіні тұрады. Сондықтан да, цифрлық экономика, ақпараттық технологиялардың экономикасы мемлекет дамуының басты бағытына айналуда. Цифрлық немесе ақпараттық экономика деген бағыт АҚШ-та, Жапония мен Оңтүстік Кореяда кең өріс алған. Экономиканың жаңа секторы ақпараттық сектор ғылым-білім, зерттеулер, медиа және ақпараттық қызмет көрсетуден тұрады [5].

Қарапайым кейсті қарастырайық. Жеке тұлғаның ойында керемет идея туып, оны ақшаға айналдырғысы келді. Ол Интернетте сайт ашып, сол идеядан туған қызмет түрін сайтқа жүктеп қойды делік Идея біршама адамды қызықтырып, сайтқа кірушілер саны көбейеді. Осы кезде жеке тұлға табыс табу үшін сайтқа әртүрлі жарнама баннерлерін орналастырып немесе сайтқа кіруге ақы алады. Сайтын монетизациялап, пайда таба бастайды. Қазіргі танымал тұлғалар, өнер адамдары әлеуметтік желілердегі аккаунтарына жазылған адамдардың санына байланысты ашық немесе жасырын жарнаманың көмегімен табыс тауып келеді. YouTube, Фейсбук, Инстраграмм сияқты көпшілік білетін немесе бизнес бағыттағы Linked-in сияқты әлеуметтік алаңдарда миллиондаған жазылушылары бар аккаунт иелері жақсы табыс таба алады [6].

Трансмедиалық жобалардағы табыс табу жолдары да осыған ұқсас. Оқиға қызықты болып, үлкен аудитория жинаған сайын, жоба орналасқан платформалардың жарнама беттері көбейіп, монетизация көлемі өсе бастайды. Медиа мәтіндерді жазуда трансмедиалық қағидалар бірнеше міндетті қатар орындайды:

1. оқиға желісін интерактивті формада дамытады;
2. мәтінді барынша дараландырып көрсетеді;
3. мақсатты аудиторияның ниеттестігін өсіреді;
4. аудиторияны бірнеше коммуникациялық арналарды қолдануға дем береді;
5. мәтінді қабылдаушыға оқиғаның жаңа, бірегей әлеміне еніп, таңдауына, өзгертуіне, толықтыруына мүмкіндік береді.

Қазақстанда трансмедиалық жобалардың сипатына, өлшемдеріне жауап беретін жобалар жоқ. Халқының саны да көп, коммуникациялық технологиялардың сапасы да жоғары Ресейдің өзінде толық трансмедиалық деп атауға тұрарлық жобалар өте аз. Оларда ең алғашқы трансмедиалық жобалар «СТС медиа» холдингінде дайындала бастады. Бұл холдинг трансмедиалық жобалар департаментін құрып, оның стратегиясын бекіткен. Осы холдинг қазақстандық «31 арнаның» акцияларын 2008 жылы сатып алып, меншік иесі атанды. Өздерін отбасылық телеарна деп көрсетіп жүрген «31 арнаның» идеологиясы мен контентін басқарып отырған да ресейлік «СТС медиа» холдингі. Ресейлік және әлемдік үздік өнімдерді көрсету арқылы аудиторияны өздеріне жақындатып, сеніміне кіргісі келеді [7].

ҚОРЫТЫНДЫ

Трансмедиалық технологиялар тұтынушыға шынайы өмірде сезіне алмайтын жағдай туғызады және ерекше құралдар ұсынады. Тұтынушы осы құралдардың көмегімен оқиғаның өзіне ұнаған кез-келген бөлігін қолжетімді медиа құралдан көре алады. Медиалар үшін трансмедиалық технологиялар аудиториясының санын өсіруге, табысын көбейтуге таптырмас тәсіл. Бұл жерде интерактивтілік дәрежесі жоғарылап, медианың шынайылық келбетін күшейтіп, біздің өмірімізбен тұтасып кетеді.

Франшиза медиалық модельдерде, медиа бизнесте де қолданылады. Франшиза медиа салада бренд, франшизаның медиадағы бизнес-моделі деген ұғымдармен тұтасып кеткен. Бұл тұжырымды әлемдік кинематографтың жүрегі Голливудтің франшизаларынан көре аламыз. Трансмедиалық баяндау технологияларын Голливуд продюссерлері оқиғаны бірнеше бағытта сюжеттік және мәтіндік формалар арқылы дамыту үшін қолданады. Көрерменге ұнаған кейіпкерлер бір фильмнен екінші фильмге, мінездері мен табиғи болмысын сақтап көшіп жүреді. Сюжеттік желілер ұдайы дамып, өзгеріп отырады.

Трансмедиалық жобаларда қолданылатын жарнамалық тәсілдердің ішінде продакт-плейсмент өзінің жетекші сипаттарымен жарнама берушілерге барынша тиімді әрі қолайлы. Мақалада талданған трансмедиа мен продакт-плейсмент арасындағы ықпалдасу тетіктерін анықтау талғамы жоғары аудиторияның көңіл-күйін болжап, қажетті көрсеткіштерге жетуге көмектесері анық.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1 Pratten, R. (2011). Getting Started in Transmedia Storytelling: A Practical Guide for Beginners. –Seattle: CreateSpace, – p.13-15.

2 Rutledge, Pamela. (2011). Transmedia Storytelling: Neuroscience Meets Ancient Practices. Retrieved June 18, 2011.

3 Long, G.A. (2007). Transmedia Storytelling – Business, Aesthetics and Production at the Jim Henson Company. Master Thesis. Cambridge.

4 Jenkins, H. (2009). Transmedia Storytelling / H. Jenkins // «MIT Technology Review». – Available at: https://www.technologyreview.eom/s/401760/transmedia-storytelling/ (accessed: 21.03.16).

5 Miller C.H. (2004). Digital storytelling: A creator's guide to digital entertainment. Amsterdam: Focal Press, 453 p.

6 Shanton, Karen; Goldman, Alvin (2010). Simulation theory. Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science. doi:12.12/wcs.83. Retrieved 2012-10-09.

7 Lambert, J. (2003) Digital Storytelling Cookbookand Travelling Companion version, Digital Diner Press. p. 9-19.

У.М. Есенбекова

Продакт-плейсмент: особенности использования в трансмедийных проектах

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан

В статье исследованы и систематизированы рекламные формы, используемые в трансмедиа-проектах. Анализирована эффективность и особенности использования продакт-плейсмента. Рассмотрены методы и способы, используемые в рекламных формах в целях улучшения их привлекательности для аудитории. Изучена степень интеграции трансмедийных проектов и продакт-плейсмента. Целью статьи является анализ проблем, возникающих при использовании трансмедийных технологий. Изучены факторы, влияющие на эффективность трансмедийных технологий. Рассмотрены особенности использования продакт-плейсмента в трансмедийных проектах. Особое внимание уделено определению механизмов взаимодействия трансмедиа и продакт-плейсмента, их влияние на увеличение аудитории.

U.M. Yessenbekova

Product placement: pecularities of using in the transmedia projects

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Republic of Kazakhstan

The article investigated and systematized the advertising forms used in transmedia projects. Analyzed the effectiveness and features of the use of product placement. The methods and methods used in advertising forms to increase their attractiveness to the audience. He studied the degree of integration of transmedia projects and product placement.The purpose of the article is to analyze the problems that arise when using transmedia technologies. The factors affecting the efficiency of transmedia technologies are studied. The features of product use in transmedia projects are considered. Particular attention is paid to the definition of mechanisms for the interaction of transmedia and the placement of goods, their impact on increasing the audience.

УДК 80.075.56

А.К. Жукенова[1], Н.Ф. Немченко[2], Д.С. Рыспаева[3], Г.Т. Фаткиева[4]

[1]к.ф.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: almazhukenova@rambler.ru

[2] к.ф.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: nnemchenko@inbox.ru

[3] к.ф.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: goldensunrise@mail.ru

[4]к.ф.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail:fatkieva_2006@mail.ru

ПЕРЕГОВОРЫ КАК СПЕЦИФИЧЕСКАЯ ФОРМА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ДЕЛОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Статья посвящена одной из актуальных форм деловой коммуникации как деловые переговоры. Важно учитывать тот факт, что любой процесс переговоров существенно меняется под влиянием особенностей той или иной культуры. Выделяют три этапа переговоров: на всех этапах необходимо учитывать факторы культурной идентичности участников. Рассматриваются особенности организации и проведения международных переговоров с учётом основных черт национальных стилей. Национальные стили различаются в зависимости от поведенческих особенностей участников. Разрабатывая тактику переговоров, выбирая аргументацию, следует учитывать национальные особенности собеседников, их психологию, привычки, обычаи и увлечения. Участник переговоров должен проникнуть во внутренний мир собеседника, его культурное пространство.

Ключевые слова: межкультурная деловая коммуникация, деловые переговоры, участники переговоров, культура поведения, национальные стили.

ВВЕДЕНИЕ

Межкультурная деловая коммуникация – искусство, владея которым возможно преодолеть межкультурный шок, достичь взаимопонимания с иностранным партнером [1]. Под искусством в данном контексте подразумевается умение выразить мысли, убедительно и доступно их аргументировать во время деловых переговоров, профессионально вести деловую переписку – все те качества, которые необходимы для осуществления эффективной деловой коммуникации. Такого рода качества на языке специалистов

получили название – деловой этикет. На протяжении долгого времени он прогрессивно создавался как результат непрерывного эволюционного отбора коммуникативных условий, способов, техник и форм наиболее разумного делового поведения, которые должны способствовать успеху в деловых отношениях.

По причине культурного наследия, процесса развития истории, географического расположения и множества иных объективных и субъективных обстоятельств остаются неизменными отличия в правилах делового поведения и общения в разных странах. Национальные особенности, религиозные традиции, климат, исторически сложившиеся моральные нормы оказывают влияние на то, как бизнесмены одеваются, ведут себя, что считают приличным и достойным, и что является знаком ненадежности или неуважения к деловому партнеру. При всём том, что существуют различия в национальных традициях и правилах в разных странах современного мира, основные принципы, заложенные многовековой практикой делового взаимодействия между разными народами и культурами остаются неизменными. Речь идет об уважении к деловому партнеру, права на личную жизнь и собственность, поддержание определенной дистанции при деловом общении, уважение к особенностям культуры и традиций, а также к истории страны-пребывания.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Вопрос высокого качества деловой коммуникации становится особенно актуальным в такой форме межкультурной коммуникации, как деловые переговоры. По мнению М.М. Лебедевой, переговоры – одна из важнейших форм бизнес коммуникации и международного сотрудничества в сфере политики, экономики и торговли, а также, говоря в широком смысле, в самой культуре [2]. В узком смысле переговоры рассматриваются как индивидуальная форма коммуникации, в которой деловые партнёры имеют общую проблему, при этом существуют разные подходы и способы её решения. Цель переговоров – это всегда принятие общего решения.

Однако следует помнить, что при проведении деловых международных переговоров всплывают наружу разного рода характерные черты определённой культуры. В процессе подготовки к такому типу переговоров целесообразно понимать, как и по каким критериям собеседник отбирает участников переговоров, с учётом каких ценностей и приоритетов, которые имеют значение в настоящее время, а также понимать, что в конечно итоге он хочет получить, а также узнать особенности самого процесса обсуждения и дальнейшее развитие данных переговоров. И именно благодаря учёту полученной информации можно разработать эффективную стратегию взаимодействия, а также объективно понять и оценить действия участника по коммуникации.

Как уже было отмечено, любой процесс переговоров существенно меняется под влиянием особенностей той или иной культуры. Различия выражаются в языке, культурной обусловленности, стиле ведения переговоров, методе решения проблем, скрытых предложениях, экспрессии, принятых в данном социуме условностях и т.д. Лингвисты Н.П. Громова, Е. И. Ренер, Л. В. Скопова выявили, что участник европейских переговоров должен принимать во внимание следующие различия:

1. Культурная обусловленность, влияющая на преставление о процессе переговоров. Европейцы часто не довольны тем, что их собеседники не ведут переговоры в рамках взаимовыгодных соглашений, к которым привыкли западные бизнесмены;

2. Использование посредника. Во многих культурах, особенно в Японии, непринято открыто показывать своё несогласие. Для разрешения конфликтных ситуаций часто прибегают к участию третьих лиц.

3. Доверие к собеседникам. Французы часто не доверяют собеседнику до тех пор, пока он не докажет своей искренности. В США, наоборот, переговоры проходят в атмосфере доверия до тех пор, пока не будет доказана неискренность собеседника;

4. Переговоры рассматриваются как процесс решения проблемы. В этом случае заранее предусматриваются различные отступательные позиции. В некоторых культурах,

напротив, рассматривается только первое условие как единственное для принятия решения. Именно оно в соответствии с ожиданиями заинтересованной стороны будет обсуждаться и впоследствии должно быть принято;

5. Выбор участников переговоров. В США основным критерием выбора участников переговоров является их техническая компетенция. Однако в других культурах состав участников деловой встречи может быть определён исходя из степени их влиятельности и авторитета [3, 90].

Среди людей, которые работают в сфере бизнеса, достаточно известным считается мнение, что переговоры представителей одной расы и тем более одной национальности проходят намного легче. Однако так бывает не всегда. Чем ближе народы друг к другу этнически, тем более значительными представляются им различия во взглядах на ту или иную проблему. Но чем больше разнятся народы в этническом плане, тем более значимыми для их представителей будут совпадения во мнениях.

Также в зависимости от целей, характера, количества участников, уровня представительства и некоторых других факторов избирается форма переговоров. Формами межгосударственных переговоров являются конференции, саммиты, сессии, совещания, встречи на различных уровнях и т.д. В сфере бизнеса можно выделить такие формы делового взаимодействия как корпоративные встречи, семинары, брифинги и т.д.

В своей книге «Успешные переговоры» П. Форсайт отмечает, что переговоры – очень сложный, зачастую растянутый во времени процесс, имеющий собственную динамику развития. Можно выделить три этапа переговоров:

1. Начальный (исследовательский, дискуссионный, диагностический);

2. Аргументации и определения общих рамок будущего соглашения;

3. Заключительный – согласования позиций и выработки договоренностей [4].

Однако практика переговоров подтверждает тот факт, что каждый из данных этапов не имеет каких-либо чётко определённых рамок. Большую роль играет характер переговоров и ситуация, возникающая в их ходе.

Естественно, что перед переговорами происходит подготовительный этап, где в основном выявляются позиции и интересы партнёров. Однако, несмотря на это всегда остаётся множество непрояснённых моментов. Следовательно, основная задача первого этапа – конкретизирование, устранение неточностей в позициях участников. Часто случается, что уже на первом этапе вносятся предложения, что способствует более четкому пониманию проблемы, решаемой в ходе переговоров. Создается определенный психологический климат, который влияет на дальнейший ход переговоров.

Основной целью начального этапа является выявление точек соприкосновения в позициях, от которых будет отталкиваться дальнейшее развитие переговоров. Большой ошибкой на этом этапе считается глубокое выяснение деталей, что весьма затягивает время. Однако с другой стороны, если не до конца прояснить важные моменты, то в итоге у участников переговоров оказывается разное представление о заключённом договоре.

Если у участников переговоров имеются общие интересы, то без сомнений следует переходить ко второму этапу – аргументации предлагаемых решений. Здесь каждый участник борется за принятие именно своего предложения, стремится аргументировать его целесообразность. В случае спорных вопросов со стороны партнёра следует моментально ему об этом сказать. Можно сделать вывод, что на данном этапе аргументация предлагаемых решений происходит не только для того, чтобы уверить других участников переговоров в верности своей позиции, но и для того, чтобы показать, что в позиции партнеров не может быть принято. Важнейшей задачей этого этапа является достижение взаимопонимания, выработка общей согласованной позиции по ключевым вопросам, что создает предпосылки для определения общих рамок будущего соглашения.

Всё это даёт возможность перейти третьему, заключительному этапу – согласования позиций и выработки договорных документов. Это этап наиболее интенсивных переговоров, когда каждый участник переговоров вносит свои предложения.

Итоговые документы переговоров могут иметь различные наименования. Участники вправе выбрать любое из них, однако, как правило, они руководствуются содержанием документа. Двусторонние договоры составляются на языках договаривающихся сторон, многосторонние – на одном, двух и более языках.

Однако эффективность переговоров между представителями разных культур зависит от характера принятия решений – параметр, по которому различаются национальные стили. Национальные стили не являются некими застывшими образованиями, они меняются, развиваются, обогащаются. Г. Никольсон подчёркивал, что народы различаются по теоретическим подходам к переговорам и практике их ведения. Корни различий он видел в особенностях национального характера, культуры, традиций [5].

Национальные стили различаются в зависимости от поведенческих особенностей участников. К их числу относятся: значение, которое придаётся каждому этапу, ориентация на последовательность прохождения этапов, характерные тактические приёмы. Большое внимание подготовительной стадии переговоров уделяют, например, немцы, которые тщательно прорабатывают свою позицию.

Обобщая взгляды на проблему национальных особенностей переговорных стилей таких исследователей, как У. Зартман, М. Бергман и др., выделим три группы особенностей, характеризующих национальные стили в деловом общении.

К первой группе относятся те, которые связаны с формированием состава делегации и тем, насколько эта делегация свободна в принятии решений. Вторую группу составляют различного рода ценностные ориентации: нравственные, идеологические, религиозные. Третью группу отличает личностный момент поведения участников переговоров, который зависит от множества факторов и проявляется в мимике, жестах, использовании того или иного переговорного стиля, тактических приемов [6].

Разрабатывая тактику переговоров, выбирая аргументацию, следует учитывать национальные особенности собеседников, их психологию, привычки, обычаи и увлечения. Эти знания помогут быстрее найти с ними общий язык. Несмотря на все сложности и разнообразие контекстов делового общения, межкультурному деловому общению можно научиться. Учёные считают, что искусство проведения переговоров – это приобретаемое умение.

П. Касс, профессор Международного института развития менеджмента (Лозанна, Швейцария), подчёркивает, что участникам международных переговоров необходимо владеть следующими компетенциями:

1. Умение смотреть на мир глазами другого человека и понимать его поведение;
2. Уметь доказывать преимущества сделанного предложения так, чтобы другой участник переговоров присоединился к сделанному вами предложению;
3. Уметь управлять стрессовыми ситуациями и сохранять равновесие в двусмысленных и непредвиденных ситуациях;
4. Уметь показать восприимчивость к другой культуре и принять существующие несоответствия в различных культурах [7].

И. Унтерман, профессор Университета Сан-Диего (Мексика) отмечает, что лучший способ обучить навыкам ведения международных переговоров состоит в следующем:

1. Научить разрабатывать гибкий сценарий переговоров, в котором студент или стажёр может представить себе ряд стратегических планов и различных подходов;
2. Тренировать участников переговоров в осознании препятствий и использовании подходящих способов их преодоления (жесты, особое поведение, и т.д.);
3. Упражняться в постановке голоса, выборе адекватных терминов, слушании, умении сталкиваться с эмоциональными реакциями, бороться со стрессовыми ситуациями, в способности приходить в конце переговоров к соглашению [8, 69-76].

ВЫВОДЫ

Таким образом, рассмотрев особенности организации и проведения международных

деловых переговоров с учетом основных черт национальных стилей, мы можем утверждать, что для успешного проведения переговоров необходимо использовать основные достижения в области межкультурной деловой коммуникации. В связи с тем, что переговоры являются важной составной частью деятельности людей, от их грамотной организации зависит успешность деловой коммуникации.

Поэтому при проведении подготовительной работы, включающей организационную и теоретическую стадии, необходимо учитывать национальные и культурные особенности партнеров. Непосредственные участники переговоров всегда подчёркивают факт различия в характере ведения переговоров представителями разных стран и народов. Поэтому на всех этапах переговорного процесса – начальном, этапе аргументации и определения общих рамок будущего соглашения и заключительном необходимо учитывать факторы культурной идентичности партнеров.

Именно поэтому для того чтобы международные переговоры закончились сотрудничеством на долгосрочной основе, а не простым краткосрочным решением вопроса, участники переговоров должны знать, что процесс переговоров включает в себе разные культурные аспекты. Участник переговоров должен проникнуть во внутренний мир собеседника, его культурное пространство.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что межкультурная деловая коммуникация является неотъемлемой частью профессиональной культуры человека. Культура деловой коммуникации способствует достижению эффективного сотрудничества между деловыми партнерами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Малюга Е.Н. Английский язык профессионального общения. – СПб.: Наука, 2013. – 336 с.

2 Лебедева М.М. Вам предстоят переговоры. – М., 2006. – 189 с.

3 Громова Н.П., Ренер Е.И., Скопова Л.В. Особенности межкультурной коммуникации в деловых переговорах // Перевод и сопоставительная лингвистика. 2013. №9. – С.90.

4 Форсайт П. Успешные переговоры. – М., 2007. – 71 с.

5 Никольсон Г. [Электронный ресурс]. Дипломатия. – Режим доступа: **https://www.litmir.me/br/?b=567027&p=1**.

6 Зартман У., Бергман М. Участник переговоров. – М., 2006. – 156 с.

7 Касс П. Межкультурные переговоры. – Париж, 1987. – 202 с.

8 Унтерман И. Переговоры и кросс-культурная коммуникация. – Вашингтон, 1984. – С.69-76.

А.К. Жукенова[1], Н.Ф. Немченко[2], Д.С. Рыспаева[3], Г.Т. Фаткиева[4]

Келіссөздер мәдениетаралық іскери коммуникацияның ерекшелігі

[1,2,3,4] Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік Университеті, Көкшетау, Қазақстан

Мақала іскери қарым – қатынас келіссөздеріне арналған. Ескере кететін жәйт-келіссөздер процесі әртүрлі мәдени ортаның ерекшелігінеқарай өзгеріп отырады. Осы орайда үш түрлі келіссөздер сатысы пайда болды, барлық сатыларында қатысушылардыңмәдени бірегейлігін ескеру қажет. Ұлттық стиль ескеріле отырып,халықаралық келіссөздердің ұйымдастырылуы мен өткізілу ерекшеліктері қарастырылады. Ұлттық стильдеркатысушылардың іс- әрекетіне байланысты ерекшеленеді. Келіссөздер тактикасын ұйымдастыра отырып, әңгімелесушілірдің психологиясын,әдет, салттары мен қызығушылықтарын ескеру қажет. Келіссөз қатысушысы әңгімелесушінің ішкі жан дүниесіне, мәдени ортасына ену керек.

A.K. Zhukenova[1], N.F. Nemchenko[2], D.S. Ryspaeva[3], G.T. Fatkieva
[1,2,3,4] **Negotiations as a specific form of cross-cultural business communication**
Sh.Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The article is devoted to one of the relevant forms of business communication such as business negotiations. It is important to consider the fact that any process of negotiations significantly changes under the influence of different culture features. There are three stages of negotiations: at all stages it is necessary to consider the factors of cultural identity of partners. The article also considers preparation specifics of the organization and holding the international negotiations taking into account the main culture features of national styles. National styles differ depending on behavioral features of the negotiators. Developing tactics of negotiations, choosing the argument, it is necessary to consider national peculiarities of interlocutors, their psychology, habits, customs and hobbies. The negotiator has to get into inner world of the interlocutor, his cultural space.

УДК 811. 112

М.К. Каирова[1], К.К. Абишев [2]

[1]кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: kairova_mk@mail.ru

[2] кандидат технических наук, доцент, Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: a.kairatolla@mail.ru

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

В настоящей статье рассматриваются проблемы перевода научно-технических текстов. Целью статьи является представление ряда проблем, связанных с переводом терминов технической (транспортной) отрасли, в процессе перевода которых с русского языка (исходный язык) на казахский язык (язык перевода) возникают сложности, связанные с точным выражением их смысла. Выявлен ряд трудностей в переводческой деятельности русско-казахского языка. К ним относятся омонимия и синонимия терминов, термины-метафоры, принципы терминообразования исходного языка и языка перевода. Авторы подчеркивают о необходимости комплексных исследований по переводу технических терминов с русского языка на казахский язык. Результаты этих исследований могут быть использованы в качестве переводных словарей, рекомендаций переводчикам, специалистам в технической сфере, студентам технических специальностей.

Ключевые слова: перевод, термин, научно-технический текст, язык перевода, термины-метафоры, омонимия терминов, синонимия терминов.

ВВЕДЕНИЕ

Переводческая деятельность приобретает все большие масштабы и социальную значимость. В настоящее время большой интерес к проблемам перевода наблюдается также в вузах, где осуществляется подготовка специалистов на государственном языке. Изучение теоретических аспектов перевода, поднимает вопрос о современном состоянии теории перевода. Хотя перевод имеет многовековую историю, современное переводоведение начало формироваться как самостоятельная научная дисциплина в основном во второй половине двадцатого столетия. Как отмечает В.Н. Комиссаров, послевоенное расширение международных контактов во всех сферах человеческого общения, вызвавшее резкое увеличение потребности в переводах и переводчиках, стало мощным стимулом и для роста

теоретических исследований переводческой деятельности. Большой объём публикаций по различным проблемам переводоведения свидетельствует о том, что современное переводоведение характеризуется большим разнообразием теоретических концепций и методов исследования. Подобное разнообразие объясняется не только сложной многогранной природой перевода, но и принадлежностью ученого и его последователей к той или иной, чаще всего лингвистической, школе, а также их мивоззренческими позициями [1, 71]. Особый научный интерес к переводоведению в казахстанской науке вызван с обретением независимости страны. Сегодня современное казахстанское общество переживает интенсивный процесс национального самосознания (как и другие страны ближнего зарубежья), что сказывается на исследованиях переводческой деятельности.

Теория перевода прошла сложный путь для того, чтобы о ней стали всерьёз говорить, как о самостоятельной науке, со своим объектом, предметом, единицей перевода и методами исследования. Зародившись в литературоведении, а затем в лингвистике, теория перевода долгое время рассматривалась только в рамках лингвистических концепций перевода, в основе которых лежит идея преобразования текстов на основе нахождения эквивалентных или соотносимых единиц, и считалась «собственностью» лингвистических исследований, несмотря на попытки ряда ученых выйти за рамки узколингвистических направлений и утверждение Л.С. Бархударова о невозможности «строить теорию перевода на чисто лингвистической основе, без учета экстралингвистических факторов, то есть явлений, лежащих вне структуры самого языка, и непосредственно с ним связанных» [2, 43].

В сфере научно-технического перевода проблема перевода терминологии особенно актуальна. Правильный перевод терминов – один из важнейших аспектов любого переводческого процесса. Как справедливо отмечает Л.И. Борисова, «из всей совокупности исследуемых учеными проблем, возникающих в связи с изучением функционального языка научно-технической литературы, наибольшее внимание по праву уделяется исследованию лексики как наиболее специфическому уровню языка науки и техники» [3, 23].

Целью статьи является представление ряда проблем, связанных с переводом терминов технической (транспортной) отрасли, в процессе перевода которых с русского языка (исходный язык) на казахский язык (язык перевода) возникают сложности, связанные с точным выражением их смысла.

Фактический материал собран методом сплошной выборки из терминологических словарей транспорта, общий объем которых составляет 423 единицы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Одним из явлений, свойственных всем языкам и характеризующих лексико-семантическую систему каждого языка, является омонимия. В связи с тем, что это явление широко распространено во многих языках и имеет большое значение для характеристики лексико-семантической системы языка, проблема омонимии привлекает внимание как отечественных, так и зарубежных лингвистов.

Перевод омонимов явление многоаспектное, которое требует особого внимания и является одной из трудностей в деятельности переводчика русско-казахского языка. Лексические омонимы являются источниками ошибок при переводе. К примеру, *зеркало, камера, каток, ключ, колпак, коробка, кран, крыша, лампа (двухнитевая, контрольная, накаливания, переносная), лента (гусеничная, ободная, стальная), лист (коренной, стальной), масло (всесезонное, гипоидное, зимнее, летнее, моторное, смазочное, техническое, трансимиссионное), мост, одежда (дорожная), панель, парк, паспорт, паста, передача, петля, перо, подвеска, поле (гравитационное), полка (обода кольца), полоса (движения), рейка (зубчатая, рулевого механизма, топливного насоса), ремень (безопасности, трехточечный, передачи, диагональный, автоматический, поясной), сухарь, теплота, тесьма, узел, ферма, ход (педали, поршня, рабочий), штанга (буксировочная)[4].*

Особого внимания заслуживают термины-метафоры: *баба, бабка, барабан, башмак,*

бровка, гребной вал, ведущий мост, вилка, водило, головка, гусеница, червячный (дифференциал), дышло, звездочка (зубчатка), канавка, косогор, крыло, коленчатый вал, колесо, кулак, лебедка, ленивец, лопатка, манжета, направляющие салазки, носок, оперение, палец, парашют, передний мост, перо, петля, плечо, ползучесть, пятка, рубашка охлаждения двигателя, рукав, салазки, сальник, седло, серьга, сухарики, ушко, фартук, хвостик, храповик, червяк, шейка, штанга коромысла [4].

Для начала, вспомним, что такое метафора. Существует множество определений метафоры. В данном случае воспользуемся определением, данным Н. Д. Арутюновой: «Метафора – троп или механизм речи, состоящий в употреблении слова, обозначающего некоторый класс предметов, явлений и т. п. для характеризации или наименования объекта, входящего в другой класс, либо наименования другого класса объектов, аналогичного данному в каком-либо отношении» [5, 296].

Метафорические термины являются неотъемлемым компонентом терминологической системы. Важность правильного подхода к изучению способов перевода метафоры обусловлена необходимостью адекватной передачи образной информации и воссоздания стилистического эффекта оригинала в переводе. Однако метафоры, ставшие клише, нельзя переводить буквально. Буквальный перевод влечет за собой появление неверного значения, неверного понимания, неоднозначности, либо вовсе приводит к отсутствию всякого смысла.

Следует уточнить, что техническая метафора объясняет неизвестное при помощи его связи с событиями. По мнению Е. И. Головановой, «…метафора делает наглядным невидимое. Она позволяет говорящему формулировать свое открытие, а слушающему – понимать новизну и одновременно выстраивать свои стратегии интерпретации исследуемого явления. Метафору можно рассматривать и как своеобразный мнемонический прием в процессе создания новых научных открытий» [6, 17].

Отметим, что в современной лингвистике существует мнение, что с метафорой связана вся деятельность человека (Н. Д. Арутюнова, С. Г. Воркачев, М. Джонсон, В. И. Карасик, Е. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, В. А. Маслова, М. В. Пименова, А. П. Чудинов и др.). Вся сфера бытия предстаёт в человеческом сознании в виде некоторых устойчивых образов. Каждый образ есть сумма значимых и незначимых деталей. Человек наделен способностью проецировать одно явление на другое. Это позволяет говорить о том, что наш опыт организуется с помощью некоего стереотипного образа – когнитивной модели, которая проявляется в языке переносом по сходству или по смежности. В транспортной терминологии не всегда возможно заменить термин-метафору другим, отвечающим всем установленным требованиям. Существование же сразу двух терминов может создать неудобства, привести к путанице.

В плане перевода используемые в тексте метафоры достаточно непросто переносятся на казахский язык с использованием классических приемов, описанных Т.А. Казаковой. Так, по ее мнению, большинство терминов-метафор переводится полным переводом, реже – через замену, добавление и опущение [7]. Таким образом, нужно ли заменять термин-метафору его определением или использовать способ буквального перевода и переводческая трансформация замены? Данный вопрос в казахстанской лингвистике остается пока открытым.

Многие термины используются в переносном значении. Прежде чем перевести термин, необходимо понять метафорический образ, который скрывается в его смысловой структуре.

Переводчики сталкиваются с проблемой точного перевода научно-технического текста и обеспечивают правильность перевода полученной информации. Поэтому на перевод метафор необходимо обращать особое внимание.

Следующей важной проблемой лингвистики является перевод терминов, образующих синонимическую пару: *аккумуляторный автомобиль, электромобиль; автомобиль для нетранспортных работ, специальный автомобиль; спортивный автомобиль категории Б, гоночный автомобиль; горючее, топливо; демпфер-гаситель крутильных колебаний;*

силовая передача, трансмиссия; подвижность транспортного средства, проходимость; подвеска Макферсона, рычажно-телескопическая подвеска; промышленность (автомобильная), автомобилестроение; кантилеверная рессора, консольная рессора; аварийная тормозная система, запасная тормозная система; система холостого хода, устройство холостого хода, скоба тормоза, суппорт тормозного механизма; безопасное стекло, триплекс; трение, вязкость и др. [4].

Следует отметить, что синонимия терминов является одной из самых сложных и важнейших проблем, которые решают лингвисты, работая над нормированием любой отраслевой терминологии. Как известно, существует много исследовательских работ по переводу технической и научной терминологии, но проблема перевода специфической терминологии, в частности технической раскрыта недостаточно.

В речи синонимам свойственны две основные функции – функция замещения, когда одна единица замещается другой, семантически ей адекватной, для того, чтобы избежать повтора и функция уточнения. Уточнение состоит в раскрытии свойств и различных характерных признаков и явлений действительности. Эта функция реализуется обычно в пределах одного предложения при близком, контактном расположении уточняющих друг друга частично эквивалентных слов. Поэтому следует разграничивать термины: *тормоз – тормозной механизм – тормозная система; сцепное устройство – седельно-сцепное устройство – тягово-сцепное устройство и т.п.* Поскольку не всегда слова и сочетания слов в ряду являются синонимами, они чаще соединены по принципу «общее-частное». Необходимость уточнения в данном случае вызвана тем, что обозначаемое в силу своей многосторонности не «покрывается» одним словом. Поэтому возникает потребность одновременного употребления нескольких синонимов, несовпадающие семы которых вскрывают в обозначаемом предмете новые стороны. Уточняться могут степень проявления признака, качества, свойства, действия и т.п. Следовательно, в процессе перевода терминов-синонимов на язык перевода могут возникнуть проблемы тавтологии, что может привести к неудобству в понимании значений терминов.

Итак, синонимы в терминологии – явление неоднородное. Д.С. Лотте писал, что существование двух или нескольких терминов для обозначения одного понятия скрывает ту опасность, что один из этих терминов может сузить или расширить свою семантическую структуру, и в конце концов начать обозначать совершенно иное понятие [8, 117]. С этим вполне можно согласиться, и можно выступать за полное искоренение синонимов с терминологии. Но это возможно только в теории, так как уже отмечалось ранее, появление нового понятия вызывает часто появление не одного, а сразу нескольких терминов. Таким образом, наличие терминов-синонимов в терминологии является и нежелательным, и неизбежным следствием бурного развития науки.

Для успешной дешифровки терминов переводчик должен хорошо представлять себе общие принципы терминообразования исходного языка и языка перевода, знать латинские и греческие корни, суффиксы и префиксы, которые наиболее активно участвуют в процессах терминообразования, и обладать определенными навыками практического применения этих знаний. В связи с этим возникает необходимость изучения терминов исходного языка и языка перевода, образованных морфологическим и синтаксическим способами.

Термины, образованные без суффиксации (безаффиксным, способом усечения основы): *выбег, выброс, затвор, износ, наезд, накат (выбег), наклон, обогрев, обгон, обдув, объезд, отказ, отсек, перегрев, переезд, переход, привод, пробег, провод, прогрев, прокол, разгон, разжим, расход, расчет, уклон.* Термины, образованные суффиксальным способом: суффикс -к-: *обкатка, очистка, перегонка, перевозки, притирка, проверка, промывка, разметка, разрядка, регулировка, смазка, сцепка, укладка;*

Термины, образованные способом сложения основ с помощью интерфиксов (соединительной гласной): *маслоотражатель, маслоохладитель, маслоприемник, маслопровод, маслостойкость, машиностроение, металлопласт, мотосамокат, парообразование, пассажирооборот, пассажиропоток, пенообразование, пешеход,*

пленкообразование, почвозацеп, противовес, плотномер, пылеулавливание, равновесие, расходомер, силомер, смесеобразование, снегоболотоход, спектрометр, стеклообогреватель, шумогошение, шумомер и т.д.

Термины, образованные способом сложения основ без соединительной гласной: *автомобиль-тягач, фаэтон-универсал, хардтон-купе, хардтон- седан, автобус-экспресс, автомобиль-бензовоз, автомобиль-бетоновоз, автомобиль-бетоносмеситель, автомобиль-битумовоз, колесо-каретка, лампа-фара, модель-копия, мотор-генератор, мотор-колесо, октан- корректор, пассажиро-километр, пресс-масленка, прицеп-дача, прицеп-контейнеровоз, прицеп-роспуск, прицеп-тяжеловоз, прожектор-искатель, скоба-подножка, стартер-генератор, гараж-стоянка, реле-регулятор, ротор-поршень, стоп-сигнал, тормоз-замедлитель и т.д.*

Как видим, в словах второй группы встречаются термины, где одно из составляющих слов является сложным по составу и имеет соединительную гласную. Довольно часто встречаются в толковых словарях термины, образованные способом аббревиации, в основном в результате сложения сокращенной основы с целым словом и начальных слов:

А) слогово-словные: (авто) -база, -блокировка, -заправщик, -колебания, -колонна, -комбинат, -кран, -лесовоз, -любитель, -мастерская; вибро-, коррозие-, тепло (стойкость) и т.д.

Б) буквенные: *АБС (автоблокировочная система), АВП (аппарат на воздушной подушке), АЗС (автомобильная заправочная станция), АСУДД (автоматизированная система управления дорожным движением), АСУ (автоматизированная система управления), АТС (автоматическое транспортное средство), ГАИ (государственная автомобильная инспекция), ДТП (дорожно-транспортное средство), МСХ (механизм свободного хода), ПДД (правила дорожного движения), СО (сезонное обслуживание), СПС (специализированный подвижной состав), МСХ (механизм свободного хода) и т.д.*

ВЫВОДЫ

Таким образом, рассмотренные выше проблемы, возникающие в процессе перевода терминов транспорта исходного языка на язык перевода, характеризуются определенными трудностями в выражении точного объема выражаемых ими понятий, которые должны быть отражены в терминологических словарях. Исходя из этого, следует, что существует необходимость проведения комплексных исследований в области перевода терминов транспорта. Результаты, которых могут быть использованы в качестве переводных словарей, рекомендаций переводчикам, специалистам в технической сфере, студентам технических специальностей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1Комиссаров В.Н. Теоретические основы методики обучения переводу. – М.: Рема, 1997. – 110 с.

2 Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.

3 Борисова Л.И. Лексические особенности англо-русского научно-технического перевода: учеб. пособие. – М.: МПУ, 2001– 208 с.

4 Егоров Ю.И., Нарбут А.Н. Толковый словарь по автомобильному транспорту.– М.: Русский язык, 1989.

5 Арутюнова Н.Д. Метафора // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл.ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С.296-297.

6 Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение. – М., 2011. – 17 с.

7 Казакова Т. А. Практические основы перевода.– СПб: «Издательство Союз», 2001.– 273с.

8 Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М., 1961. – 158 с.

9 Политехнический словарь/ редкол.: А.Ю. Ишлинский (гл. ред.) и др. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 656 с.

М.К. Каирова[1], К.К. Абишев [2]

Ғылыми-техникалық мәтіндердің терминдерін аудару мәселесі

[1]Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
[2] С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,

Осы мақалада ғылыми-техникалық мәтіндерді аудару мәселелері қарастырылады. Мақаланың мақсаты техникалық (көлік) саласының терминдерін аударумен байланысты бірқатар мәселелерді ұсыну болып табылады. Техникалық (көлік) саласының терминдерін аударуға байланысты, орыс тілінен (бастапқы тілінен) қазақ тіліне (аударма тіліне) аудару процесінде қиындықтар туындайды. Орыс-қазақ тілі аудармашысының қызметінде бірқатар қиындықтар анықталды. Оларға омонимия және терминдердің синонимі, терминдер-метафоралар, бастапқы тіл мен аударма тілінің термин түзілу принциптері жатады. Авторлар техникалық терминдерді орыс тілінен қазақ тіліне аудару бойынша кешенді зерттеулердің қажеттілігін атап көрсетті. Нәтижелері аударма сөздіктері, аудармашыларға, техникалық саладағы мамандарға, техникалық мамандықтар студенттеріне ұсыныстар ретінде пайдаланылуы мүмкін.

M. K. Kairova[1], K. K. Abishev[2]

To the problem of translation of terms scientific and technical texts

Pavlodar state pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
[2] Pavlodar state University. S. Toraigyrov, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

This article discusses the problems of translation of scientific and technical texts. The purpose of the article is to present a number of problems. With the translation of technical terms (transport) industry in which process of translation from Russian language (the source language) in Kazakh language (the target language) have difficulty. A number of difficulties in the activity of the translator of the Russian-Kazakh language are revealed. These include homonymy and synonymy of terms, metaphor terms, principles of term formation of the source language and the target language. The authors emphasize the need for comprehensive research on the translation of technical terms from Russian into Kazakh. The results of which can be used as translation dictionaries, recommendations to translators, specialists in the technical field, students of technical specialties.

УДК 81`25

Э.В. Крыкпаева

магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: **elmira__1988@list.ru**

ПЕРЕДАЧА СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ РОМАНА КАДЗУО ИСИГУРО «НЕ ОТПУСКАЙ МЕНЯ» (KAZUO ISHIGURO “NEVER LET ME GO”) В ПЕРЕВОДЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

В статье предпринимается попытка выявления стилистических особенностей романа Кадзуо Исигуро «Не отпускай меня» и их переводческая адаптация на русский язык. Перевод романа на русский язык осуществлен известным переводчиком Леонидом Мотылевым. Автор статьи отмечает, что новизна материала заключается в недостаточном количестве исследований произведений Кадзуо Исигуро в переводческом аспекте. Указаны характерные черты жанра антиутопии, проанализированы

стилистические особенности текста перевода, а также выявлены трудности, возникающие при их передаче средствами русского языка. В ходе исследования автор приходит к выводу, что переводчику удалось сохранить заложенные в тексте композицию и сюжет произведения.

Ключевые слова: Кадзуо Исигуро, антиутопия, стилистические приемы, анализ, трансляция, перевод.

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день существует много писателей-романистов XXI века, которые позволяют нам насладиться языком их произведений и одновременно задуматься о смысле жизни. Одним из таких авторов современности является Кадзуо Исигуро, известный британский писатель японского происхождения, лауреат Нобелевской премии по литературе 2017 года. В его произведениях ощущается сочетание двух культур – японской и британской. При этом автор подчеркивает, что его романы носят «международный» характер, который понятен любому человеку.

Действительно, тематика произведений Кадзуо Исигуро во многом носит общечеловеческий характер, так как автор описывает общечеловеческие проблемы и взаимоотношения. Во многих произведениях Кадзуо Исигуро прослеживаются темы памяти и отношения к прошлому (как личному, так и историческому). Это связано с тем, что, являясь японцем по происхождению, Кадзуо Исигуро, как и весь японский народ, по сей день помнит те дни, когда города Хиросима и Нагасаки подверглись атомным бомбардировкам в 1945 году. Тема исторического прошлого исследуется и у наших современных казахстанских писателей, таких как: Мухтар Мугаин, Ермек Турсунов, Гульбахрам Кургулина, Сабыр Каирханов, Аян Кудайкулова, Ильмаз Нургалиев, Карина Серсенова. Например, в романе «Синхро» Сабыра Каирханова, поднимаются проблемы экосистемы и антропологии Казахстана, связанные с событиями на Семипалатинском ядерном полигоне. Также, в этом романе, как и в романе «Не отпускай меня», имеет место тема жертвенности: чтобы спасти близких людей, герои жертвуют своими жизнями во благо всего народа. И это далеко не полный список современных писателей, которые достаточно заметны в нашей стране.

Любое художественное произведение является в первую очередь выражением личности своего создателя, как в плане совокупности идей, так и на уровне их лингвостилистической реализации. Еще И.В. Гёте отмечал, что каждый писатель, хочет он того или нет, определенным образом изображает в своих произведениях и самого себя. Это значит, что, изображая тот или иной отрезок жизни, писатель тем самым показывает свое собственное мироощущение, стилистику собственных мыслей и чувств [1, 69].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Роман «Не отпускай меня» рассматривают как фантастический роман, как антиутопию. Жанр антиутопии как особое направление в литературе изображает общество, зашедшее в социально-нравственный, экономический, политический или технологический тупик из-за ряда неверных решений, принятых человечеством. Антигуманный тоталитаризм, диктат, отсутствие свободы, страх, доносительство, безнадежность борьбы – одни из тем, относящиеся к этому жанру. Сюжет часто выстраивается на противодействии личности или небольшой группы личностей правящему диктату, чаще всего заканчивающемся поражением героев [2].

Наше исследование посвящено проблеме стиля художественного произведения и его передаче в переводе. Для создания адекватного перевода, переводчику прежде всего необходимо рассмотреть жанр и стиль текста литературного произведения.

Слово «стиль» происходит от латинского «stilus» - название специальной палочки с острым концом, которой римляне пользовались как орудием письма на восковых табличках.

Метонимически слово «стиль» стало использоваться в смысле умения правильно употреблять лексико-фразеологические и синтаксические средства языка, а также пользоваться этими средствами, чтобы украсить речь [3]. Стиль является важным аспектом при переводе художественного текста, так как отражает языковые средства языка. Современная художественная проза отражает практически все стили английского языка. Стиль подразумевает индивидуальную манеру речи или авторскую манеру художественного произведения, которая делает произведение уникальным и узнаваемым.

Обратимся к непосредственному анализу стилистических особенностей романа Кадзуо Исигуро «Не отпускай меня».

Сразу отметим такую бросающуюся с первых страниц книги особенность - обилие разговорных и сленговых выражений, представляющее некоторые трудности для переводчика. При этом необходимо отметить, что при переводе современной антиутопии основной задачей переводчика является не сохранение исходной формы единицы, а сохранение задуманного автором эффекта на читателя. Не зря выдающийся британский филолог, переводчик и лингвист Питер Ньюмарк дает определение понятию перевода как «искусство, состоящее в попытке передать мысль, выраженную в тексте одного языка, с помощью текста или высказывания другого языка» [4].

В настоящей статье предпринимается попытка выявления передачи стилистических особенностей в романе Кадзуо Исигуро «Не отпускай меня» в переводе на русский язык. Перевод романа на русский язык осуществлен известным переводчиком Леонидом Мотылевым.

В ходе сопоставительного анализа исходного и переводимого текстов (далее – ИТ и ПТ) мы выявили стилистические приемы в ИТ и их передачу в ПТ. Стилистические средства рассматривались нами на следующих уровнях: фонетика, морфология, лексика, синтаксис и стилистическая семасиология.

На уровне фонетики в ИТ были выявлены такие способы инструментовки как аллитерация, ономатопея и ассонанс. Приведем пример использования автором аллитерации:

“What he wanted was not just to hear about Hailsham, but to remember Hailsham, just like it had been his own childhood” [5]

«Он хотел не просто слушать про Хейлшем, но вспоминать его, точно свое собственное детство» [6]

Аллитерация согласного звука «h» не передается в ПТ. В тексте оригинала этот звук-повтор позволяет автору показать о завершении донора, о том, как слова Кэти, словно колыбельная, действуют на него перед самой смертью. Она описывает Хейлшем, который видится ему замечательным местом и действует на него как «обезболивающее» перед смертью. Благодаря этому звуку создается ассоциация с шипением, тихим дыханием завершающего донора. Как видно, переводчик упускает этот прием. При этом повторение схожего глухого звука «с» носит случайный характер.

“The Square’s the obvious congregating point and the few bits behind the buildings look more like wasteland”

«Очевидным местом встреч служит Площадь, а те несколько участков, что имеются позади корпусов, похожи на пустыри»

Перевод данного отрывка практически идентичен. В предложении оригинала повторяются звуки [b] и [l]. Звонкий согласный звук [b] находится в анафорической позиции (*bits behind the buildings).* В отличие от русского звука [б], английский звук [b] более слабый, при его произношении губы не так напряжены. Автор стремится показать путем повторения этого звука уныние и блеклость территории кингсфилдского центра. Слово *“wasteland”* в этом предложении несет главный авторский замысел, аллитерация здесь выполняет экспрессивную функцию. При этом звук [l] повторяется (*buildings look more like wasteland*) в разных позициях слов. Данный художественный прием нашел отражение в переводе, аллитерация обусловлена здесь посредством повтора глухого звука

«п» в ряде слов, который в свою очередь несет «глухой» оттенок, пустоту и мрачность. Л. Мотылеву удалось выделить в переведенном отрывке ключевой замысел автора.

Пример действенного стилистического приема в виде аллитерации можно проследить в этом отрывке, который показывает подавленное, унылое настроение героини, перед которой расстилается лишь угрюмое пустое пространство:

"Maybe I just felt like looking at all those flat fields of nothing and the huge grey skies. At one stage I found myself on a road I'd never been on, and for about half an hour I didn't know where I was and didn't care. I went past field after flat, featureless field, with virtually no change except when occasionally a flock of birds, hearing my engine, flew up out of the furrows. Then at last I spotted a few trees in the distance, not far from the roadside, so I drove up to them, stopped and got out"

Звуковое впечатление здесь определяется согласными [l], [fl]. При этом звук [l] символизирует нежность, мягкость, теплые чувства. В памяти Кэти проскальзывают теплые воспоминания о ее друзьях, о поездке в Норфолк. Звук [fl] создает определенную тональность и атмосферу, где неуклюжие движения Кэти тревожат птиц, неожиданно вылетающих перед ней, и атмосферу безысходности, подавленности и опасности.

«Может быть, мне просто захотелось посмотреть на эти плоские пустые поля и громадное серое небо. В какой-то момент я обнаружила, что еду по дороге, на которой никогда не была, и примерно полчаса я не знала, где нахожусь, и не желала знать. Одно за другим тянулись плоские поля без всяких примет и практически одинаковые – разве что кое-где выпорхнет из борозды, услыхав шум моего мотора, стайка птиц. Наконец я увидела впереди, почти у самой обочины, несколько деревьев и, поравнявшись с ними, остановилась и вышла».

Леонид Мотылев при переводе попытался сохранить аллитерацию, используя при этом такие звуки как [м], [н] и [п]. Плавные и нежные звуки [м] и [н] иллюстрируют настроение героини, несмотря на свою безысходность, она продолжает жить воспоминаниями и принимает неизбежность своей судьбы. Преобладание глухого звука [п] создает зрительную картину эмоционального состояния Кэти, ее ассоциации и мысли.

Особыми ресурсами выразительности обладает словообразовательный уровень языка. На уровне морфологии нами были выявлены следующие уменьшительно-ласкательные (диминутивные) суффиксы как в ИТ, так и в ПТ. Автор использует этот прием, чтобы показать, как маленькая девочка слушала песню и тихо подпевала со словами *"Oh baby, baby, never let me go…"*, воображая, что она прижимает к груди младенца.

"Baby"

«Детка»

"…when the gardeners and the delivery men joke and laugh with you and call you «sweet-heart"

«…когда садовники и шоферы шутят с вами, смеются и называют вас «золотко»

В этой фразе также был сохранен прием, где автор пытается показать насмешливость и положительные эмоции (*"sweet – heart"* - «золотко»).

Еще один из примеров, где производное прилагательное придает эмоционально-оценочный оттенок, а именно отрицательную оценку с оттенком пренебрежительности: *"childish pictures"* - «рисуя по-детски».

Переводчик производит здесь грамматическую замену, а именно замену части речи - прилагательное на наречие, так как был использован деепричастный оборот, но при этом сохраняет оттенок, имитируемый автором.

Известно, что русский язык отличается широко развитой системой суффиксов. В переводе при передаче существительных или прилагательных (реже наречий) подлинника возникает возможность, если в контексте есть для этого условия, воспользоваться данной специфической чертой морфологии русского языка, способной выразить важный смысловой оттенок слова [7, 188]. И этой морфологической особенностью пользуется Леонид Мотылев: *the chairs with their swivels and castors* (вертящиеся кресла на колесиках);

Steve's magazines (журнальчики Стива); *Ruth had drifted away from the rest of us* (Рут отошла в сторонку); *the dark winding lanes* (извилистые дорожки); *full of fluttering flags* (реяло множество флажков); *we took the table right at the back* (столик выбрали самый дальний от входа); *stupid* (глупенький ты мой); *vans or lorries* (фургончики или грузовики); *the special things* (всевозможные вещицы); *mainly Juniors* (главным образом малышня); *the Senior boys* (старших мальчишек); *I finally cornered her* (я приперла ее к стенке); *a polished shoe* (лакированная туфелька); *circled* (обведенные кружками).

В ходе исследования в оригинале текста также были обнаружены композиты (синтаксические слова), а именно композиты с первым компонентом-существительным, образованные по следующим моделям:

Noun + Part I: *team-picking* (распределение игроков)

Noun + Adj: *half-heartedly* (вяло)

Автор использует эти словообразовательные модели для экономии языковых средств и, с другой стороны, к стилистической выразительности [8, 100]. Переводчик сохраняет конструкцию этих моделей, так как они совпадают с грамматическим значением в русском языке.

В тексте романа встречается и аффиксальное словообразование для экономии языковых средств путем добавления префикса *re-* со значением повторного действия.

Re-tying (перевязывали)

Автор также использует и словообразовательные возможности с нетрадиционным сочетанием компонентов, создавая новое слово:

Exhibition-cum-sale (выставка-продажа)

«Cum» - это латинский предлог, означающий «с, вместе с». С давних пор использовался в английском языке в некоторых устойчивых словосочетаниях: cum grano salis — с крупинкой соли; cum privilegio — с преимущественным правом на что-либо. В XIX в. он стал употребляться как соединяющее слово в сложных словосочетаниях, например: coffee-cum-chicory (кофе с цикорием), dinner-cum-cocktail dress (платье для обеда и коктейля), kitchen-cum-dining-room (кухня-столовая), watch-cum-compass (часы с компасом) [9]. Леонид Мотылев перевел это сочетание слов как «выставка-продажа», опуская предлог «с», поскольку смысл и так понятен.

На уровне лексики были обнаружены такие стилистические приемы, как сленг, вульгаризмы и фамильярно-разговорные слова.

Сленг:

Junkie – наркоман

Gutter - помойка

Wino - пьяница

Tramp - бродяга

Toilet – туалет

Rubbish bin – сточная канава

Вульгаризмы:

Prostitute – проститутка

Фамильярно-разговорные слова:

Don't talk rubbish, Tommy!

Не болтай чепуху, Томми!

You're not to breathe a word

Все равно молчи как рыба

If you're going to play stupid games, I can't be bothered

Я не из тех, кому можно вешать лапшу на уши

Let's not go through this again

Не заводи опять эту шарманку

You got him to pipe down

Ты заставила его заткнуться

В романе встречается большое количество примеров разговорной речи, которое ясно передает переживания и размышления героев. При этом, хотя рассказ ведется от лица Кэти Ш., в нем присутствуют как монолог, так и диалог. Это связано с тем, что посредством диалогической речи, автор пытается быть ближе к читателю, создавая свой вторичный авторский вымышленный мир.

Леонид Мотылев в своем переводе сохраняет стиль Кадзуо Исигуро, создавая адекватное понимание речи героев.

На синтаксическом уровне были выявлены такие приемы, как простой повтор, мезодиплозис, полисидентон, анаконозис и анафора.

Простой повтор:

“But these days, of course, there are fewer and fewer donors left who I remember, and so in practice, I haven’t been choosing that much”

«Но чем дальше, тем, конечно, меньше и меньше остается доноров, которых я знаю по прошлым годам, так что на практике я пользуюсь своим правом не слишком уж часто»

“Sometimes he’d make me say things over and over; things I’d told him only the day before, he’d ask about like I’d never told him”

«Иногда он заставлял меня повторять снова и снова: об услышанном вчера спрашивал так, словно я ни разу еще про это не рассказывала»

“The song was about what I said, and I used to listen to it again and again, on my own, whenever I got the chance”

«Песня была о том, о чем я сказала, и я слушала ее одна снова и снова при первой возможности»

В этих приведенных примерах переводчик сохраняет повторение элемента, которое подчеркивает значимость и привлекает внимание в отрезке речи. В первом случае повтор служит для выражения длительности времени, при помощи повтора подчеркивается старание и профессиональная этика Кэти по отношению к донорам. В остальных примерах повторы выполняют функцию эмфазы – привлечения внимания к повторяемому элементу.

Следует отметить, что в ходе исследования было также выявлено самостоятельное добавление данного приема в переводе:

That’s Hailsham for you

Хейлшем есть Хейлшем

Применяя повтор, Леонид Мотылев акцентирует внимание на говорящем, который так мечтал попасть в Хейлшем и думал, что некоторые хейлшемские доноры могут получить отсрочку.

Мезодиплозис:

“I know when to hang around and comfort them, when to leave them to themselves; when to listen to everything they have to say, and when just to shrug and tell them to snap out of it”

«Я знаю, когда надо подбодрить, побыть рядом, когда лучше оставить одного; когда терпеливо выслушать, что он говорит, когда просто отмахнуться и сказать, чтобы переменил пластинку»

В переводе этого приема Леонид Мотылев сохранил намеренное повторение автором одного и того же слова, которое выполняет большую смысловую нагрузку.

Полисидентон:

“I won’t be a carer any more come the end of the year, and though I’ve got a lot out of it, I have to admit I’ll welcome the chance to rest—to stop and think and remember”

«К концу года я уже перестану работать помощницей, и, хотя я очень много от этой работы получила, должна признаться, что буду рада возможности отдохнуть – остановиться, поразмыслить, кое-что вспомнить»

Анаконозис:

“And why shouldn’t they? Carers aren’t machines”

И правильно делают, по-моему. Помощники ведь не автоматы

Анафора:

“…none of you will go to America, none of you will be film stars. And none of you will be working in supermarkets as I heard some of you planning the other day”

«…никто из вас не поедет в Америку, никому из вас не стать кинозвездой. И никто из вас не будет работать в супермаркете – я слышала на днях, как некоторые делились друг с другом такими планами»

Как видно из приведенных выше примеров, переводчик сохраняет особенности всех упомянутых стилистических средств.

На уровне стилистической семасиологии были рассмотрены такие основные изобразительно-выразительные средства как сравнение, метафора, эпитет и ирония.

Сравнение:

“…it seemed like we were holding onto each other because that was the only way to stop us being swept away into the night”

«…и на миг мне почудилось, что мы потому ухватились друг за друга, что иначе нас просто унесет этим ветром в темноту»

При переводе сравнения Леонид Мотылев точно передал смысл, который показывает нам, как был огорчен Томми после поездки к Мадам и мисс Эмили. Ведь это был их с Кэти шанс на отсрочку от донорства.

Зоометафора (воображаемая):

Crow Face Клювастая

Crow в переводе с английского языка означает «ворона». Для сохранения авторского стиля переводчик использовал зоометафору на основе воображаемого сходства – суровая медсестра Триша, которая получила прозвище «клювастая».

Bulldoggy figure

Чем-то напоминала бульдога

В этом примере также используется воображаемое сходство, здесь выполнен прием опущения в переводе, так как слово «фигура» было бы лишним в соответствии с нормами русского языка.

The barn we called the Goosehouse

Строение, которое мы называли гусятней

В переводе сохранена образность и эмоциональное отношение к строению, которое герои прозвали «гусятней», поскольку «крыша там вовсю текла и дверь была сорвана с петель».

Эпитет:

Tranquil atmosphere

Сонное спокойствие

Автор редко использует яркие эпитеты. В приведенном выше примере использован прием семантической замены слова «атмосфера» на «спокойствие». При этом образность выражения не потерялась.

Ирония:

“Has Keffers recruited you for his porn patrol?”

«Кефферс подрядил тебя в полицию нравов?»

В тексте перевода полностью сохранена тонкая насмешка, используемая автором.

ВЫВОДЫ

В данной статье мы акцентировали свое внимание на изучении характера трансляции стилистических особенностей исходного и переводимого текстов. Стилистические особенности рассматривались на следующих уровнях: фонетика, морфология, лексика, синтаксис и стилистическая семасиология. На основе данного анализа, мы можем утверждать, что стилистические приемы в обоих языковых материалах репрезентированы полно и точно на уровне лексики, синтаксиса и стилистической семасиологии. Соответственно, на уровне фонетики, к сожалению, переводчиком была упущена аллитерация; на уровне морфологии обнаружена грамматическая замена, что довольно

характерно для англо-русских переводов.

Стоит отметить, что, несмотря на некоторые упущения переводчика, стиль Кадзуо Исигуро сохранен. Роман-антиутопия, который по-своему конкретизирует вопрос о человеке как таковом, и его проникновении в природу и попытках ее изменить, требует от переводчика тщательного анализа и поиска соответствующих средств языка перевода. Переводчику удалось сохранить заложенные в тексте композицию и сюжет произведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Домашнев А.И. , Шишкина И.П., Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. – № 2103 «Иностр.яз.». – 2-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1989. – 208 с.

2 Морсон, Г. Границы жанра [Текст]: / Г.Морсон. - Утопия и утопическое мышление. – М.: АСТ 1991. - с. 233-251

3 Лапшина М.Н. Стилистика современного английского языка//English Stylistics. – М.: Изд. центр «Академия», 2013. – с. 5-6

4 Newmark P. Approaches to Translation. – Oxford, 1981

5 Kazuo Ishiguro. Never Let Me Go. – London: Bloomsbury house, 2010. Ishiguro, 2005.

6 Кадзуо Исигуро. Не отпускай меня (пер. с англ. Л.Ю. Мотылева). – Москва: Изд. «Э», 2018. – 352 с. – (Культовая классика).

7 Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). – М.: Высш. шк. 1983, 303 с.

8 Сулейманова О.А., Беклемешева Н.Н., Карданова К.С. Стилистические аспекты перевода. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 176 с.

9 Академик [Электронный словарь] https://translate.academic.ru/cum/en/ru/ (дата обращения: 16.04.2019)

Э.В. Крыкпаева

Кадзуо Исигуроның «Не отпускай меня» (Kazuo Ishiguro “Never let me go”) романының орыс тіліне аудару кезіндегі стилистикалық ерекшеліктерін көрсету

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Кадзуо Исигуроның «Не отпускай меня» романының стилистикалық ерекшеліктері мен олардың орыс тіліне аударуын анықтау әрекеттері қолданылған. Роман атақты аудармашы Леонид Мотылевпен орыс тіліне аударылған. Мақала авторының материалдың жаңашылдығы, ол аударма аспектісінде Кадзуо Исигуро шығармаларының зерттеулерінің жеткіліксіз санынан құралғаның атап өтті. Антиутопия жанрының сипатты белгілері көрсетілген, аударма мәтінінің стилистикалық ерекшеліктері талданылған, сондай-ақ, оларды орыс тілі арқылы жеткізу кезінде туындайтын қиындықтар анықталды. Зерттеу барысында автор аудармашының мәтінде жазылған композиция мен туындының сюжетін сақтап қала алғандығын атап өтеді.

E.V. Krykpayeva

Presentation of stylistic features of “Never let me go” by Kazuo Ishiguro in Russian translation

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur - Sultan city, Republic of Kazakhstan

The article tries to identify the stylistic features of Kazuo Ishiguro’s novel “Never let me go” and its translational adaptation into Russian. The translation of the novel into Russian was carried out by the famous translator Leonid Motylev. The author notes that the novelty of the material lies in the scarcity of studies on translation aspect of Kazuo Ishiguro’s works. The typical features of dystopian fiction are indicated, the stylistic features of the translation text are analyzed, and the difficulties encountered in their transmission by means of the Russian language are revealed. In

the course of the research the author comes to the conclusion that translator had managed to maintain the composition and plot included in the text.

УДК 81.25.54

Б.М. Сүйеркұл[1], А.Д. Омарова[2]

[1] ф.ғ.д., А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы, akbotakoz@mail.ru

[2]магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы**,** awonai_jany@mail.ru

«ЖЕР» ЖӘНЕ «СУ» АРХЕТИПТЕРІНІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЖАСАЛҒАН ҚОС СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТҮЙІНДЕМЕ

Тіл мен танымның сабақтастығына ерекше мән беріліп отырған қазіргі ғылымда тілдің дәстүрлі қызметтерінен (қарымқатынас, хабарлау және әсер ету) бөлек, кумулятивтік қызметіне айрықша назар аударылуда. Мұнда халқымыздың сан ғасырлық тарихында үлкен, маңызды орын алған ұғымдардың, алуан түрлі тілдік бірліктердің қалыптасуына негіз болып, тұрақты сипат алып, сөздік қорымызда нық орнығу сияқты мәселелерді зерделеу айрықша маңызға ие. Осымен байланысты, мақалада жер, су архетиптерінің қатысуымен жасалған қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: кумулятивтік қызмет, архетиптер, қос сөздер, семантикалық ерекшеліктер.

Қос сөздер – туыстас тілдердің бәрінде бар тілдік құбылыс. Қос сөздер ең көне Орхон жазба ескерткіштердің тілінде де болған. Содан бері қос сөздер түркі тілдердің бәрінің сөздік қорынан мол орын алып, тілде жиі қолданылатын лексикалық бірліктер қатарында келе жатыр. Сондықтан олар ғылымда әбден танылған,сөздіктерде өзіндік орны бар тілдік құбылысқа жатады. Қос сөздер тілдің аналитикалық тәсілінің қосарлама тәсілі арқылы жасалады. Қос сөздер көптеген ғалымдардың назарын аударып, зерттеу еңбектерінің нысаны болды.

Мәселен, А.Есенғұлов көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қос сөздердің табиғатын көрсетіп, «Көне түркі жазба ескерткіштерінде қос сөздердің қосарлама түрі қолданылады да, қайталама қос сөздер кездеспейді» деп көрсетеді [1, 19-25].

Қос сөздердің морфологиясына қатысты мәселелер А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, А.Ысқақов, Т.Қалабаева еңбектерінде сөз болды. Олар қос сөздердің негізгі белгілерін, жасалу жолдарын, дұрыс жазылу жайын анықтап берді.

А.Байтұрсынов еңбегінде: «Қос сөз дегеніміз – қосарынан айталатын бір өңкей есімді сөздер.Қос сөз екі түрлі болады. Біреуі нәрсенің көбін айтады, екіншілері айыра атайды. Алдыңғысы **жалпылағыш қос сөз** деп, соңғысы **жалқылағыш қос сөз** деп айтылады» дейді [2, 182].

А.Байтұрсынов қос сөздерді жалпы екіге бөліп қарастырса, белгілі тіл маманы Ж.Сауранбаев қазақ тіліндегі қос сөздерді бес топқа бөліп көрсетеді.

1. Мәндес қос сөздер
2. Қайшы мәндес қос сөздер
3.Сыңар мәндес қос сөздер
4. Қайталама қос сөздер
5. Қоспа буынды қос сөздер [3, 64].

Ә.Қайдаров Н.Сауранбаевтың қос сөздерге қатысты классификациясын қостай келе, қос сөздердің осы бес түрі барлық сөз таптарына да ортақ екенін, бірақ қос сөздердің қай-қайсысы да кемінде екі сөзден құралатындығын, оның әрбір сыңарының кейде толық мағыналы, кейде мағынасы жоқ сөз болатынын айтады.

Профессор Қ. Жұбанов «Түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады. Мұндай, қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер дейміз» дей келе, қос сөздерді мынадай бес топқа бөледі:

8 теңдес қосар
9 сөздес қосар
10 матаулы қосар
11 тіркеулі қосар
12 қосақты қосар [4, 173-176].

Т.Қалабаева «Қайталама қос сөздердің кейбір мәселелері» деген еңбегінде тілімізде қайталама қос сөздерге жатқызылып жүрген кейбір сөз тіркестері жөнінде профессор А.Ысқақовтың «Жалпы түсіну, талдау мәселелерін жеңілдету үшін, қос сөздерді ең әуелі қайталама қос сөздер және қосарлама қос сөздер деген үлкен екі топқа бөліп алғаны дұрыс» деп түйіндеген, ол бұл екі топқа қысқаша ғана мәлімет беріп өтеді дейді [9, 70-76].

Сонымен қатар, А. Ысқақов қосарлама қос сөздерді үш түрге бөледі. Біріншісі, екі компоненті де бірдей мағыналы қос сөздер, екінші түрі бір компоненті мағыналы, бір компоненті мағынасыз қос сөздер, ал үшінші түріне екі компоненті де мағынасыз қос сөздерді жатқызады [5, 115-117].

Морфемалық құрамы жағынан қос сөз сыңарлары аса күрделі болады. Мәселен, қосарлама қос сөз компоненттері сөздердің қосымшасыз қосарлануынан, қосымшалы - қосымшасыз сөздердің қосарлануынан, күрделі сөз бен жалаң сөздердің қосарлануынан жасалады.

«Қазақ грамматикасында» қос сөздер мынандай заңдылықтарға сай жасалатыны көрсетілген:

1. Қос сөздер сыңарлары кез келген сөздерден бола бермей, екі сыңары да бір сөз табынан болады.

2. Қос сөз сыңарлары мағыналас, синоним, антоним сөздерден жасалады.

3. Сыңарлары буын саны жағынан үндесіп келеді, яғни сингармонизм заңы сақталады [6, 256].

Қосарлама қос сөздер мағыналық ерекшеліктеріне қарай екі салаға бөлінеді:

А) Мағыналы компоненттерден құралған қосарлама қос сөздер.

Ә) Мағынасыз компоненттерден құралған қосарлама қос сөздер.

Компоненттері мағыналы қосарлама қос сөздердің құрамындағы компоненттердің екеуінде де өзді-өзіне лайықты дербес мағыналар болады. Бірақ олар іштей мағыналары бір-біріне ұштас сыңарлардан құралған үш топқа бөлінеді.

Қарама-қарсы (антонимдес) сыңарлардан құралған қосарлама сөз жинақтау, топтау ұғымын білдіреді. Ондай компоненттер біріне-бірі жетекші я көмекші бола алмайды.

Мәндес сыңарлардан (синониммдес) қосарланған қос сөздер мағыналары бір-біріне жақын сыңарлардан құралады да, топтау, жинақтау ұғымын білдіреді.

Бірақ қосарлама сөздердің бәрі де топтау, жинақтау ұғымын білдіргенімен, олардың әрқайсысының мағынасында компоненттердің ерекшеліктеріне қарай, өзіне тән әр алуан олардың ішінде бірінші сыңарлары түсініксіз қосарлама сөздер де (көр-жер), екі сыңары да бірдей түсініксіз сөздер де бар. Бұл топқа тән түсініксіз сыңарлардың кейбіреулерінде тіпті ешқандай да мағына жоқ болса, кейбіреуінде әлдеқайда күңгірт, я кейде азды-көпті аңғарарлықтай мағына бары сезіліп тұрады. Олардың сыңарларының бірде-бірінде жеке тұрғанда ешқандай мағына болмайды.

Ұштас мәнді сыңарлардан қосарланған сөздер бір-біріне өзара құрамдас, ұқсас ұғымдарды білдіретін дара сөздерден құралады. Бұл сөздер де тым жалпыланған аса жинақталғыш ұғымдарды білдіреді. Мысалы, ыдыс-аяқ. Қос сөздердің бұл түрінде де әр қилы стилистикалық реңк, эмоциялық әсер жасайтын қабілеттер болады.

Компоненттері мағынасыз қосарлама қос сөздер сыңарларының не біреуі, не екеуі де жеке дара қолданылмайтын, мағынасы түсініксіз немесе некен-саяқтап қана қолданылатын

құрамдарынан жасалатын қосарлама сөздер екі түрлі болады: бірінші түрі бір сыңарлы ғана түсініксіз сөздер, екіншісі екі сыңары да түсініксіз сөздер.

Зат есімдердің қосарлануы өте ерте заманнан басталғандықтан, тілдің дамуы барысында сыңарлары әртүрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырайды.Жалпы, қосарлы зат есімдердің, көбінесе, екінші сыңарының мағынасы күңгірттенген, себебі, бірінші мағынасы басым, тілде көп қолданылатын сөздер айтылады, екінші болып қазақ тілінің төл сөздік қорындағы, алғашқысынан гөрі мағынасы тарлау, сирегірек қолданылатын немесе басқа тілдерден енген синонимдес сөздер тұрады. Екінші сыңарының мағынасы күңгірттенген қосарлама зат есімдердің көпшілігі, ассонанс, аллитерацияға, буын саны мен түрінің үйлесуіне негізделген және бір сыңарының немесе екі сыңарының да мағынасы күңгірттенген қосарлама зат есімдердің орындары өте тұрақты. Олардың орнын ауыстырып айтуға болмайды.

Қос сөздердің бірінші болып мағынасы басым немесе үлкен көлемді, бүтінді білдіретін сыңарларының айтылуы оларды күрделі сөздерден ажыратын белгісі болып табылады. Қос сөздерді тіліміздің ежелгі күй қалпынан хабар беретін категория деп санауға болады. Оның мағыналық топтары әр алуан. Сондықтан олардың ана тіліміздің сөздік қорынан алатын орны да ерекше. Ол ерекшелікті қос сөздердің сандық та, сапалық та сипатынан байқауға болады [7, 118-119],

Академик Ә. Қайдардың «Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік» еңбегінде қазақ тілінен жиналған 2205 қосарлама қос сөз бен 1998 қайталама қос сөз енгізілген[8]. Олардың басым бөлігінің мағынасы ашылып көрсетілген. Біз қазақ тіліндегі бір сыңары жер, су архетиптерімен жасалған қос сөздердің семантикалық ерекшеліктеріне тоқталмақпыз.

Архетип – әрбір заттың, болмыстың алғашқы үлгісі, түпнегізінің көрінісі. «Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» оған: «Архетип (грек. Archetypton — көне тұлға, прототип) – тарихи-салыстырмалы тіл білімінде туысқан тілдердегі заңдылықтарға сәйкес қайта құрылатын, кейінгі дамыған сөздердің бастапқы түбірі болатын тіл тұлғасы», ал «Философиялық сөздікте»: «Архетип (гректің arche – бастау және typos – пішін, үлгі) – бертінгі антикалық философиядағы түпкі бейне, идея» деген анықтама берілген.

Тіл білімінде бұл бірегей құбылысқа назар аударылып, әртүрлі деңгейде зерттеулер жүргізген ғалымдар көп емес. Мәселен, К. Юнг архетипті аналитикалық психологияда «ұжымдық бейсаналық» ретінде қарастырады. К.Юнг архетиптердің өзіне ғана тән айрықша қозғаушы энергиясы барын, архетиптер тұтас халық пен тарихи дәуірге әсер ететін мифтер, діндер және философияны тудыратынын айтады [9, 95].

Ал Н. С. Южалина әмбебап және этникалық архетиптерді атап көрсеткен. Оның пікірінше, архетиптің бұл түрлері этникалық топтың дүниетанымын, ұлттық мінез-құлқын, тарихын, шығармашылығын т.б. ерекшеліктерін көрсетеді[10, 59-60].

Қазақ тілінен жиналған қос сөздердің ішінде топырақ архетипінің қатысуымен жасалған қос сөздер ерекше маңызға ие. Себебі, аталмыш архетиптің ең мазмұны бай, мағынасы алуан түрлі бір көрінісі – жер. Бір байқағанымыз, архетиптермен келген қос сөздердің көбісі – екі сыңары да мағыналы болып келетін қос сөздер.

Жер – 1. Күн жүйесінің Күннен бастап санағандағы үшінші ғаламшары; 2. Сол ғаламшардың үстіңгі қабаты, сыртқы қыртысы, құрлық; 3. Бір елдің, облыстың, ауданның, ұжымшардың пайдаланатын меншікті жері, территориясы; 4.Қоғамдық байлықтың аса маңызды бөлігі, мемлекет тәуелсіздігінің негізі; 5. Мекен-жай, орын.

Жер-ана зат. тіршілік көзі, өмір негізі. Жаралғалы **жер-ана** зыр айналып ғаламды. Арқасына қондырып, аялаған адамды (А.Асылбеков, Көкорай). Мағыналы компоненттерден құралған қосарлама қос сөз. Ұштас мәнді сыңарлардан қосарланған.

Адам (с.а.с.) жаратылған топырақ жердің беткі қабатынан алынғандықтан «Ә′дәм» (жер қабығынан алынған) деп аталған. Бұл сөз тіліміздің өзіндік заңдылығына сай өзгеріп, «Адам» түрінде қолданысқа енген. Нұх сүресінің 17-18 аяттарында: «Алла сендерді жерден жаратты. Сосын сендерді (қайтыс болғандарыңда) оған (Жерге) қайтарады, (сөйтіп, қиямет

күні) сендерді қайта шығарады» делінген. Осылайша, адамзаттың бүкіл өмірі осы **Жер** мен оның **топырағына** байланысты екен.

Қазақ танымындағы «Жер – Ана» тіркесінің түпкі мәні осы адамзаттың жаратылысымен байланысты, яғни адам Жерден алынған топырақтан жаралды, кейін де ол бүкіл тұрмыс-тіршілігін топырақтан нәр алу арқылы жалғастырады, ал уақыты келіп, көз жұмғанда *қара жердің қойнына беріледі*. Мұны тіліміздегі «тал бесіктен жер бесікке дейінгі» кезең ретінде таңбаланған *өмір* мағынасынан көреміз.

Қазақ ұғымында ***«тал бесікті»*** (нәрестені ұйықтату//бөлеу үшін талдан иіп жасалған ағаш төсек) бір қолымен тербететін Ана екінші қолымен «бүкіл әлемді тербететіні» белгілі. Ал қайтыс болып, **«жер бесікке бөленген»** кісіні де Жер Ана «мәңгі тербететіні» *(Жер ғаламшарының үнемі айналып тұруы, қозғалыста болуы)* аян. Бұл жердегі сабақтас, өзара ұқсас ұғымдар «тал бесік//жер бесік», «уақытша ұйқы (көзін демалу үшін жұму//көз шырымын алу, көз ілу)//мәңгі ұйқыға кету», «тербелу, тербету, бірқалыпты, айналу, қозғалу» және «Әйел Ана» мен «Жер Ана»!

Түркі халықтары «құрсағында нәрестесі бар» әйелді «жүкті /йүклі/ әйел» десе, Құран кәрімде «сол кезде Жер өзінің *ауыр жүгінен құтылады*, (қойнауындағының) бәрін сыртқа шығаратындығы» айтылған. Яғни заман ақыр болғанда әлімсақтан бері жер қойнына берілген бүкіл тіршілік иелері (Адамзат баласы!) есеп беру үшін жер бетіне шығарылмақ!

Жер-әлем зат. Бүкіл дүниежүзі. Биікке шықсаң жер-әлем осылай көрінеді екен ғой,- деді ол (Ш.Мұртаза, Мылтықсыз). **Әлем** немесе **Ғалам** – алуан түрлі формада болатын әрі ұдайы өзгеріп отыратын, **кеңістік** пен **уақыт** бойынша шеті де, шегі де жоқ бүкіл **дүние**.

Мағыналы компоненттерден құралған, жер деген сөзді әлем деген сөз толықтырып, жалпылық мағынасын, кең мағынаны үстеп тұр.

Жер-әлемге сыймады. Байыз таппады, мазасызданды. Яғни, бүкіл дүние жүзіне сыймады, соншалықты қатты мазасы қашты деген мағынада.

Жер-әмір зат. Жер-әлем. Сол екі аралықтағы үнмен шырқағанда күштілігі мына күркенің ішіне сыймай, жер-әмірге жетіп жатқан сияқты (С.Мұқанов, Өмір өзегі).

Әмір сөзінің бірнеше мағынасы бар:

Әмір – Қосдәулет құмының солт.-шығысындағы қыстау. Атырау облысы Исатай ауданында. Маңайында Үшкемпір, Сұлтанбек, Тілеп құдықтары орналасқан. Құмдақты қоңыр топырағында жусан, әр түрлі жұлдызшөптер өседі.

Әмір (атақ) - шығыс елдеріндегі әскербасылық атақ. Араб тілінен енген бұл әскери дәреже түркі тіліндегі «бек» дәрежесімен сәйкес.[1]

Әмір Темір - тарихи тұлға

Әмір, қолбасшы

әмір-Әль-бахр - теңіз әмірішісі (адмирал).

Екі компонентінің де мағынасы түсінікті. Яғни, жер жүзіне әмірлік ету деген сөздің ауыспалы мағынасында бүкіл дүние жүзі деген мағынада қолданылады.

Жер-дүние зат. Жер бетін, жер жүзін түгел қамтитын барша әлем (аспан, ғарыш, жер су, тау дала т.т). Күн батар алдында жаяу борасын үдеп, жер-дүние қарауытып түнере бастады (Ә. Нұрпейісов «Қан мен тер»).

Дүние - өмір, тіршілік. Жер мен дүние лексемаларының қосылуы арқылы «барша тіршілік» деген мағына пайда болған.

Жер-жаһан бүкіл әлем, жержүзі. Жер-жаһанды түгел сатырлатып келе жатқан жойқын дүлей (Ә.Кекілбаев «Үркер»).

Жаһан - бүкіл әлем, жержүзі.

Жер- жебір жер-жебіріне жетті: а)сөзбен сөкті, қатты тілдеді, ұрысты.

Ә)әбден қажытты, титығына жетті.

Жер-жебіріне жетіп, тәубеге адам жоқ болған соң, күпір ойға бара береді де (О.Бөкей «Атау Керс»).

Жебір – 1. Мал азығында ас тұзы, витаминдер жетіспеуінен болатын ауру, індет. Жебірге шалдыққан малдың ішек қарны, ұлтабары қабынуы, қышыма ауруына шалдығуы

мүмкін (ҚСЭ).

2. Не болса соны талғамай жейтін, жемқор; жұтқыш. Жебір түйе жабуын жер (мақал).

3. Ауыс. Парақор, дүниеқор, озбыр. Жебір сұлтан, сен білмейсің, Мен бір аққау туған бөрімін, Көп екен деп саған иек сүйемен, Несібемді бір тәңірден көрермін (Ер Тарғын).

«Жебір» сөзінің өзі көріп отырғанымыздай, жағымсыз, теріс, ұнамсыз мағынада ғана жұмсалатын сөз екен. «Індет», «жемқор», «парақор» сөздерінің баламасы ретінде қолданылуы соның дәлелі. Жер деген сөзге жебір сөзін қосу арқылы қос сөздің тууы жебір сөзінің жерге негативті реңк үстеп тұрғанын көрсетеді. Сол арқылы біреуге қатты ұрысу, сөгу мағыналары пайда болған.

Жер- жерге үст. Әр жаққа, жан-жаққа. Басылып шыққан оқу кітаптары болсын, ойын, өлең кітаптары болсын, жер-жерге әлі тарап үлгірген жоқ (С.Сейфуллин, Шығ.).

Жер- жерде үст. Әр жерде, жан-жақта. Жер-жерде, жекен суда дегендейін Біздің ел мал бақтырды жығақ қылдай. Ау, қазиым, қияметтен Құдай білер, Сираттан айдағанда жалғыз Құдай (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Жер- жерден үст. Әр жерден, жан-жақтан. Шведагонға осындай бұйымтаймен жер-жерден келетіндер көп болатын көрінеді (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай).

Аталмыш үш қос сөз қайталама қос сөздің екінші сыңарына қосымша жалғану арқылы жасалған. Барыс, жатыс, шығыс септіктерінде тұру арқылы әр жер, әр жақ мағынасын түрлендіріп тұр.

Жер-жиһан зат. Жержүзі, бар әлем, жер-жаһан. Жер-жиһанды жайпап келе жатқан қалың қол қалт тұра қалды (ҚТТС).

Жиһан - бүкіл дүниежүзі, әлем.

Жер-көк - жер де, көк те бәрі, бүкіл әлем. Оңнан, солдан жиналған кісілердің алдында Ебейсін Құдаймендені жер-көкке сығызбай мақтады (Ә. Нұрпейісов «Қан мен тер»). Мағыналы, антонимдес компоненттерден құралған қос сөз. Екі компонент бір-бірін толықтырып тұр.

Әртүрлі екі лексемадан жасалған, яғни қосарлама зат есімдерге қосымша тек екінші сыңарына ғана жалғанады. Мысалы, **Жер- көкке сыйғызбады** – тым асыра мақтады, шектен тыс мадақтау. Кеше ғана жер-көкке сыйғызбай шалқытқан қуанышын ертесі алдамшы болып шықса, онда, тегі қуаныш не керек? (Б. Нұржекеев, Бір өкініш.).

Жер- көкте жоқ жұрттан бөлек, еш жерде кездеспейтін. Бұл үйді бәйбішесі жер-көкте жоқ сараң еді, етті қонақтан өлердей қызғанып қалды (І. Жансүгіров, Шығ.).

Жер- көкті басына көтерді қатты дүрліктірді. Сағила екеуін қосылып жер-көкті бастарына көтеретіндерің қайда? (М. Дулатов, Шығ.).

Жер- көкті шарлады көп жерді аралады. Қарғалар жер-көкті қоймай шарлап, ақыры өлдім талдым дегенде бір жерден адам тірілетін шөпті тауып алып, қасқырға алып кеп береді (Қаз. Ертег.).

Жер-су жер,өзен,көл бәрі. Сонда жас қойшылар көнекөз қариялардан көш жолында кездесетін жер-су аттарын сұрайды (А. Сейдімбеков «Күңгір күңгір күмбездер»).

Аталмыш қос сөздің тамыры тым тереңде жатыр. Мұның айқын дәлелі Орхон-Енисей ескерткіштер тіліндегі **жер-су** қос сөзінің көптеп кездесуі.Ескерткіштер тілінде көрініс тапқан көне түркілер дүниетанымының ерекше қырларының бірі – жер-суды қадірлеу: «Көкте түркі Тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: «Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін». Ескерткіштер тіліндегі жер-су тіркесі мәнмәтінде, сөйлемде, негізінен, Тәңірі, Көк лексемаларымен бірге қолданылады. Бұл жер-су ұғымының сакральді мәнін қоюлата түседі және діни-мифологиялық концептінің үш бірдей тірек репрезентанттарының қолданылуы түркілік дүниетанымынның сипатын айшықтай түседі. Көне түркілер танымында адамзаттың саналы тіршілік иесі ретінде пайда болуына Көктен Тәңірі жіберген жан негіз болса, оның тәнінің қалыптасуына Жер ықпал етіп, өсіп-өркендеуіне Су жағдай жасайды деген сенім қалыптасқан. Сондықтан жер мен суды қос сөз түрінде қатар қолданып «түркілердің қасиетті атамекені» ретінде қастарлеген. Адамзат жер ғаламшарында тіршілік ететіндіктен, жерсіз өмір жоқ, жер сілкінісі сияқты табиғи апаттар

жердің жарылып, опырылып түсуі адам баласына қауіп төндіреді. Күлтегін ескерткішіндегі «Үстіңнен Тәңірі баспаса, астыңда жер тілінбесе /айрылмаса/, түркі халқының ел-жұртын кім құртады?!» мәнмәтініндегі «жер тілінбесе» тіркесінен түркілер танымындағы шынайылықты көреміз. Зерттеушілер ескерткіштер тілінде жиі қолданылатын «ыдуқ//қасиетті» лексемасының қазақ тіліндегі «ұйық» сөзімен төркіндес екенін айтады. Көне түркілердің дүниетанымындағы «Ыдуқ йер-суб (Қасиетті жер-су)» ұғымы қазақ тіліндегі Туған жер, Отан және белгілі бір шекарасы бар мемлекеттік территория ұғымдарының баламасы ретінде танылғанын ескерткіштер тіліндегі деректер толық дәйектейді. Көне түркілердің Жер туралы аялық білімі – тылсым құбылыстардың құпиясын білуге ұмтылу, қатал табиғи құбылыстарға бейімделу, жер бетіндегі адам өмірін мүмкіндігінше жеңілдету позицияларымен қатар отаншылдық, елдік, туған жердің қадір-қасиетін бағалау, туған халқын сүю, түркілердің мүддесіне сай әрекет ету, түркілердің ұрпағы болып жаратылғанын мақтаныш ету сияқты түркілік патриотизм идеяларымен сабақтаса отырып жинақталғанын аңғаруға болады [11,24-28].

Топырақ-сопырақ зат.сөйл. топырақ және сол сияқты заттар. Негізінде, бұл жердегі «топырақ» сыңар жұмсалуға тиіс сөз . Алайда тіл ұстанушы ауызекі сөйлеу нормасына сәйкес негізгі зат немесе ұғым атауының алғашқы дыбысын басқа дыбыспен алмастыру арқылы місіркеу, жалпылау, топтау мәнді үстеген.

Жер- жерінде, жекен суында - айтылмай жасырынып тұрған ой: жердің де жері бар, сол жерде ғана өсіп өнуге болады; «жекен шөбі суда ғана өсіп өнеді». Әр нәрсенің өз жерінде ғана қадірі бар деген мағынада.

Жекен - зат. өс. сазды, батпақты жерде өсетін көпжылдық өсімдік. Жел түбі азық, жекен түбі қазық (Мақал).

Су архетипімен келген мынадай қос сөздерге талдау жасадық:

Ас-су - ішіп жейтін қоюлы, сұйықты тамақ, дәм. Ас-суда жұмысы болмасын! Бар, ісіңді қыл! Деп бетін қайырып тастады (Ж. Аймауытов, Шығ.).

Көл - айналасы табиғи не жасанды түрде тұйықталған, дөңгелек не сопақша біткен су айдыны.

Көл-көсір - сын. өте көп, ағыл тегіл, мол. Бәрі де таныс маған жер бетінің, Бәрімен бір бесікте тербетілдім. Көрдім мен ақ аспанда мамық ұшып, Көл-көсір ақ жауынның селдетуін (М.Мақатаев, Шығ.).

Арық-арна - суы мол өлкелерде суды дұрыс пайдалану үшін егістік арналарын өзара жалғастыру үшін жасалған арналар мен қазылған канал, арықтар жүйесі. Осылайша тағы да бірнеше арық-арна, шұқанақтардан ырғытып өтті ол (Б. Соқпақпаев, Алыс.ауыл).

Арық - суландыру жүйесіндегі өзен арнасынан не бөгеннен тартылған су жолы.

Арна - өзен аңғарының су ағып жататын терең өзегі.

Су-сөл диал. Лай, батпақ, жауын- шашынды.

Сөл - өсімдікте болатын шырын. Сөл де судың бір көрінісі. Жауын-шашынды, батпақты деген мағынаға су лексемасына басқа емес, дәл осы сөл сөзінің қосарлануы өте қызық секілді.

Ассыз-сусыз - ішіп жейтіні жоқ, азық- түліктен мақұрым. «Әлден жаурап бара жатқан түрі мынау... **ассыз- сусыз** әміреген кісілер қиян қашыққа қалай жетеді (Ә.Нұрпейісов «Қан мен тер»).

Балдыр-батпақ а)түбінде балдыры мен батпағы араласып, қоймалжың болып жатқан шалшық су; ә)ауыс. Адам түсінігіне сыймайтын, жаңылыстыратын былық. сын. Жүйесіз, ретсіз, жеңіл-желпі, түсініксіз (сөз, ой). Мұқаш бүктеулі қамшысын сермеп, балдыр -батпақ тілмен Балташтың қызмет бермегенін сөйледі (Ж.Аймауытов,Шығ).

Балдыр – төменгі сатыдағы өсімдіктер қатарына жататын су астындағы топырақтың беткі қабатында өсетін жұмсақ шөп.

Балдыр – Былдырлаған, түсініксіз. Кішкентай Зиядашының балдыр бал тілі де онша еліктірмейтін боп жүр өзін (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Балдыр лексемасының өзі жеке тұрып та ауыспалы мағынада, яғни «түсініксіз»

мағынасында жұмсалады, ал батпақ сөзімен қосарлану арқылы «түсініксіз» деген сөздің мағынасына экспрессивті реңк беріп тұр.

Дария-көл - жер бетіндегі су бұлақтардың жинақталып келіп, бір арнаға құйылған, бір сайға тоғысқан, яғни дария, көл болып ағып, толастаған көрінісі. Өзен бөгелген жерде шалқыған дария-көл пайда болған (І. Есенберлин «алтын құс»).

Дария - суы мол, көлемі кең өзен, көл, теңіз.

Су-су - жүректің бір нәрседен қорқып, суылдай беруін бейнелейтін еліктеуіш: қайта-қайта суылдап зуылдап тез өтіп жатқан заттың дыбысын бейнелеу. Желмен толқып су-су етпейді, қар сызып, жүрісін одан сайын тежейтін сүйреткіге айналды (М.Мағауин. Таңд.шығ.).

Кейде «өте қатты суланған» мағынасында да жұмсалады.Тізесінен асыра қайырып қойған балағы су-су (Ә.Кекілбаев «Бір уыс топырақ»).

Зат есімнен сын есім тудырушы **-лы,-лі,-ды,-ді,-ты,-ті** жұрнақтары қосарлама сын есімдердің жасалуында белсенді қызмет атқарады. Мысалы, Органогендік пайдалы қазбалар таяз теңіздердің жағалаулық бөліктерінде және құрлықтың **көлді-батпақты** жағдайында жинақталған өсімдіктер мен жануарлардың қалдықтарынан пайда болған [5, 104].

Ұшан- дария сын. көз жеткісіз, ұшы қиыры жоқ, орасан көп. Солтүстік ұлы мұхитым, Ұшан-дария шегімсің (Жамбыл, Таңд.Шығ).

Ұшан-теңіз сын. ұлан қайыр, шексіз шетсіз. Жайлау болып отырған ұшан-теңіз құба жонда соқа суыратын жер жоқ(Ғ.Мұстафин, Дауыл).

Ұшан - сын. Ұшы-қиыры жоқ.

Ұшан лексемасы дария, теңіз сөздерімен қосарлану арқылы шексіз, шетсіз мағыналарын әсірелеп, толықтырып, мағынасын күшейтіп тұр.

Архетиптердің қатысуымен жассалған қос сөздердің ішінен терминдерді де кездестіреміз. Бірақ олардың аса көп емес екенін байқадық.

Мәселен, **топырақ- климат** топырақ және ауа райы.

Әскери- әуе сын.әск. Әуедегі қарулы күштерге қатысты, әуе операцияларын орындайтын.

Мұхиттың платформалар **мұхиттық-орталық** жоталар мұхиттық тип құрылымына жатады [5,86].

Жерге түсетін Күн радиациясы мен оның бетінен шығатын сәулеленудің арасындағы өзара арақатынасты **Жер-атмосфера** жүйесінің жылулық балансы деп аталады [16, 141].

Арал **теңіз-көлінің** су көлемі азайып, тұлдылық деңгейі артады [16, 216].

Зат есімнен сын есім тудырушы **-дық,-дік,-тық,-тік,-лық-лік** жұрнақтары қосарлы сын есімдердің жасалуына негіз болады. Мысалы, Жер қыртысының осьтік бөлігінде, платформада, қатпарлы аймақтарда **мұхиттық-орталық** жота және рифт зоналары бар жылжымалы белдеу түзе отырып, бағытталған дамуы [16, 20].

Топырақтық-мелиорациялық топырақтық -мелиорациялық аудандау. Табиғи және мелиорациялық жағдайына байланысты топырақтың жер бетіндегі таралуына қарай бөлінуі.

Қорыта келгенде, кез келген елдің егемендігін көрсететін басты белгілері – тілі, мемлекеттік рәміздері және жер аумағының болуы, осындағы жер ұғымының ауқымына қасиетті туған жердің топырағы мен ауасы, суы мен таутасы, орманы мен даласы кіреді. Қазақы тілдік санада ерекше орын алатын осындай қасиетті ұғым жерсуқос сөзінің семантикалық аясына шоғырланған. Оған қазақ тілінің түрлі лексикографиялық дереккөздерінен жиналған мысалдарға талдау жасау нәтижесінде көз жеткізіледі. Сонау көне түркі заманында қалыптасқан «ыдуқ йерсуб» (қасиетті жерсу) тіркесінің тұрақты қолданылуы аталмыш ұғымның тамыры өте тереңде екенін көрсетеді және бұл келешекте арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Есенғұлов А. «Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қос сөздер және олардың қазақ әдеби тіліне қатысы жайында». – Алматы, 1981

2 Байтұрсынов А. «Тіл тағлымы». – Алматы, 1992
3 Сауранбаев Н. «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі». – Алматы: «Мектеп», 1984.
4 Жұбанов Қ. «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер». – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту институты», 2010.
5 Қалабаева Т. «Қайталама қос сөздердің кейбір мәселелері» Қазақстан мектебі. – Алматы, 1980
6 «Қазақ грамматикасы». Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 бет.
7 Ысқақов А. «Қазіргі қазақ тілі». – Алматы: «Ана тілі», 1918.
8 Қайдар Ә. «Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік» 2013, «Сардар» баспа үйі.
9 Юнг К. Проблемы души нашего времени. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994.
10 Южалина Н.С. Менталитет как социокультурная целостность : дис. … канд. культур.наук. – М. : РГБ, 2003.
11 Шаймердинова Н.Г. Когнитивная семантика языка древнетюркских письменных памятников. АДД. – Астана, 2008.
12 Қайдаров Ә. «Парные слова в современном уйгурском языке». – Алматы, 1956. – 160 бет
13 Кеңесбаев І. «Қазақ тіліндегі фразалық қос сөздер»
14 «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». Он бес томдық. – Алматы, 2011
15 Қайдар Ә. «Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік», 2013
16. «География» 8-сынып. – А.: Алматыкітап, 2018.

Б.М. Сүйеркұл[1], А.Д. Омарова[2]
[1] Институт языкознания им. А.Байтурсынова**,** г. Алматы, Казахстан
[2]Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Известно, что взаимосвязь между языком и познанием является самой основной проблемой науки на сегодняшний день, в связи с этим традиционные функций языка не имеют такой успех как кумулятивные функций. Здесь очень важно осмысливать такие вопросы как, влияние на формирование и твердое обоснование в словарном запасе языка понятий и разных языковых единиц, игравших важную и основную роль в многовековой историй народа. В связи с этим, в статье рассматриваются семантические особенности парных слов с архетипами «жер» и «су».

B. Suiyerkul[1], A. Omarova[2]
[1] A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
[2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

It is known that the relationship between language and knowledge is the most basic problem of science to date, therefore traditional functions of language do not have such success as cumulative functions. It is very important to understand such issues as the influence on the formation and solid foundation in the vocabulary of the language of concepts and different linguistic units that played an important and fundamental role in the centuries-old stories of the people. In this connection, the article deals with semantic features of pair words with archetypes "zher" and "su".

УДК 811.12

Ж.С. Таласпаева[1], Н.М. Рахманова[2], А.Г. Абдраимова[3]

[1]ф.ғ.к., профессор, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: talaspaeva@inbox.ru

[2]ф.ғ.к., профессор, Алматы университеті, Алматы қ.,Қазақстан Республикасы, e-mail: 55mm@ mail.ru

[3] магистрант, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: *a.gabitovna95@mail.ru*

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШІРУ РЕФОРМАСЫНЫҢ ТАРИХ НЕГІЗІ

Мақалада XX ғ. 20-40-шы жылдарында қазақ жазуын латын графикасына көшіру және оны жүзеге асыру барысы талқыланған. Қазақстан мен түркі түркі тілдес халықтардың әліпби реформасына тарихи талдау, жаңа әліпбишілер қоғамының мақсаты, қазақ жазуын латын графикасына көшіру жөніндегі қоғамдық пікір динамикасы туралы жазылған.Жаңа әліпбиді қабылдау мәселесі төңірегіндегі пікірталастар қарастырылған.1927 жылы құрылған «Жаңа әліппешілер қоғамының» жүргізген іс-шаралары туралы ақпарат берілген. Жазуды өзгертуге байланысты жүргізілген реформалар жайында деректер келтірілген. Латындандыру барысында ұлт республикалары Орталық Атқару Комитеті, өлкелік, аудандық атқару комитеттері жанындағы көмектесу бөлімдерінің атқарған рөлі талданған. ҚазАКСР үкіметінің қаралары бойынша жергілікті өкімет пен халық ағарту органдары жаңа әліпбиді үйрету жұмыстарының барысы қарастырылған.

Кілт сөздер: Латын графикасы, реформа, қазақ әліпбиі, тарихи-лингвистикалық саралау.

КІРІСПЕ

Қазақстанда қазақша оқулықтарды алғаш кирилл әліпбиі негізінде Ы.Алтынсарин жасаса, А.Байтұрсынов қазақ дыбыстарын араб әліпбиімен қазақтың төл дыбыстық артикуляциясына дәл келтіре отырып, сауат ашудың тиімді әдістерін ұсынды. Ал XX ғасырдың алғашқы жартысында Т.Шонанұлы, Е.Омаров, Ш.Сарыбаев, І.Кеңесбаев, Ғ.Бегалиев, Қ.Басымов, С.Аманжолов, А.Садуақасов, С.Жиенбаев сияқты т.б. ғалымдардың ғылыми мақалалары мен еңбектерінде әліпби мәселелері сөз болып, сауат ашу оқулықтарын жасап, бастауыш сынып әдістемесі ғылымына өзіндік үлестерін қосты. Бастауыш мектептегі сауат ашу, тіл дамыту, оқу дағдыларын қалыптастыру мәселелері Х.Арғынов, Ғ.Сүлейменов, М.Жұбанова, Ш.Әуелбаев, С.Рахметова, Т.М.Әбдікәрім, К.Бозжанова, Б.Баймұратова, Г.Уәйісова, Б.Қабатаева, Р.Ізғұттынова сияқты ғалымдардың еңбектерінде зерттеу нысанына алынды. Сауат ашудың кіріктіріле-сараланған жүйесі біртұтас білім беру құралы ретінде К.Д.Ушинский, И.Н.Шапошников, В.Г.Горецкий, В.К.Павленко, Ә.Мұханбетжанова зерттеулерінде қарастырылды.

XX ғ. 20-40 жылдарында Қазақстанда жазуды өзгертуге байланысты екі реформа іске асырылды. XX ғ. бірінші ширегінде Иран, Түркия, Әзірбайжан және Қазақстанның Мирза Мелкомхан, Әли Мухамадхан Уейси, Саид Нафиси, Мирза-Фатали Ахундов, Халел Досмұхамедов, Нәзір Төреқұлов, Мұхтар Мурзин және т.б. сияқты алдыңғы қатарлы интеллегенция өкілдері мұқият тарихи-лингвистикалық сараптау негізінде араб жазуы олардың елдеріндегі халықтар тілінің табиғатына сәйкес келмейді деген қорытындыға келген болатын. 1917 ж. революциядан кейін кеңес өкіметі орнаған соң, КСРО халықтарының экономикалық және мәдени сұраныстарына сәйкес және халық бұқарасының игеруіне оңай жазуға өту шұғыл қажеттілі деп саналды. Ол кезде кеңес өкіметі КСРО құрамындағы түркі халықтарының бұрынғы жазуын орыс әліпбиіне (кириллицаға) көшіру әрекеті қатты дауға айналатындықтан, оны елдің патша заманындағы ескі, орыстандыру

саясатының қалдықтары деп түсінбесін деген оймен мұны іске асырудың басқа жолдары мен сатыларын қарастырды [1, 46].

Араб әліпбиінің орнына латын әліпбиін енгізу мәселесін XIX ғасырдың 60-65 жылдары Әзірбайжандық ғалым, драматург Мырза-Фатали Ахундов көтерді. Ол өзінің жобасын Түркия және Иран үкіметтерінің басшыларына да ұсынып көрді. Алайда бұл елдердің билеушілері мен ғалымдары араб жазуына қарағанда, латын графикасының тиімділігіне келіскенімен, идея қолдау таппады. Тек 1908 жылы үкімет тарапынан болып жатқан қысымшылдыққа қарамастан, Түрік парламентінде жаңа әліпби мәселесі көтеріліп, арнайы комиссия құрылады. Бірақ құрамында түріктің атақты адамдары болған мүшелері арасында бірлік болмай, бір жылдан кейін комиссия тарап кетеді.

1923 жылдан бастап қазақ интеллигенциясының алдыңғы қатарлы өкілдері, оқушы жастар, оқытушылар латын әрпіне негізделген жаңа әліпбиге көшу мәселесін көтерген болатын. 1923-27 жылдар аралығында Қазақстанда жаңа әліпби төңірегінде жаңа әліпбиді қолдаушылар мен бұрынғы әліпбиді жақтаушылар арасында күрес жүрді. Қазақстан үкіметі әліпби мәселесіне байланысты бөлінген екі топқа ашық түрде пікірлерін айтып, талқылаулар өткізуге барлық мүмкіндік жасады.

1925 жылдан бастап жаппай Қазақстанның мектептерінде, жеке кәсіпорындарында және мекемелерінде латыншылардың «Жаңа әліпбишілер үйірмесі» немесе «Латыншылар үйірмесі» құрыла бастады. Соңғылары тек айтыс-тартыс жиналыстарын ғана емес, арнайы жаңа әліпбиді үйрететін үйірме сабағын да ұйымдастырды, баяндамашылар үшін тезистер құрастырды, жергілікті газеттерге ұжымдық мақалалар жазды және т.б. 1925 жылы Н. Төреқұловтың «Жаңа әліпби туралы» атты кітабы басылып шықты [2, 98].

1926 ж. ақпанда Баку қаласында Бүкілодақтық 1-түркологиялық съезі өткізіліп, КСРО-ның түркі тілдес халықтарының жазуын латын әрпіне ауыстыруға арналды. Осы съезде Жаңа түрік әліпбиінің Орталық комитеті құрылды.

Съезге дейін көпшілік ұлт республикаларында латындандыру мәселесі бойынша оқытушылармен кеңестер жүргізу, арабшылармен пікірталас өткізу, кейбір республикаларда латын әліпбиін сараптамадан өткізіп, жариялау сияқты бірқатар жұмыстар жүргізілді. Бүкілодақтық І-түрікшілер съезі тіл, жазу мәселесімен айналасқан әлемнің аса талантты ғалымдарының басын қосты. Арабшылар да өздерінің ең мықты күштерін көрсете білді. Бұл съезд Шығыс халықтары жазбасының даму жолдары жөнінде бүкілодақтық көлемде айтуға тиісті болды.

Жаңа әліпбиді қабылдау мәселесі дауысқа салынып, 7 дауысқа қарсы 101 дауыспен латын әліппесін жақтаушылар басым түсіп, латын әліппесінің негізінде құрылған жаңа түрік әліпбиін алуға қарар шығарылды. Съезге Қазақстаннан А. Байтұрсынов, Е. Омаров, Н. Төреқұлов және т.б. Қаз АКСР Ағарту Халық комиссариаты мен зиялы қауым өкілдері қатынасты. Басында А. Байтұрсынов бар қазақ арабшылары съезд реформаланған араб әліпбиін алсын деген ниетпен латындандыруға қарсы барлық күштерін салды [3, 115].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түрікшілер съезі латындандыруға көшу ісінде аса зор рөл атқарды. Республика делегаттары өз жерлеріне қайтып оралған соң жұмыстарын бастады. Бұл жұмыстың негізгі бағыттары: баяндамалар оқу арқылы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу, жиналыстар, конференциялар, сессияларда сөз сөйлеу, мерзімді басылымдарға жариялау, брошюралар шығару, одан кейін қолдайтын ұялар, мектептерде, кәсіпорындарда, оқытушылар даярлайтын курстарда латыншылар тобын құру мен оны нығайту арабшылармен айтыс-тартыс жүргізу.

1927 жылы Қазақстанда «Жаңа әліппешілер қоғамы» (ЖӘҚ) құрылып, Республика үкіметінің басшысы, белгілі мемлекеттік қайраткер Н. Нұрмақов төраға болып сайланды, құрамында Телжан Шонанов, Ғаббас Тоғжанов, Ораз Жандосов болды. Сондай-ақ республикада ресми мемлекеттік орган ретінде «Жалпы әліпби комитеті» (ЖӘК) құрылды. ЖӘК өзінің орталық, өлкелік, аудандық комитеттері және төменгі ұялары мен үйірмелері

болды. ЖӘК-тің жергілікті комитеттер мен ұялары сауатсыздықты жою пункттері мен жаңа әліпбиді үйретуші алғашқы үйірмелерді ұйымдастырды [2, 99].

Латындандыру барысында ұлт республикалары Орталық Атқару Комитеті, өлкелік, аудандық атқару комитеттері жанындағы көмектесу бөлімдері үлкен рөл атқарды. Бұл, әсіресе, латындандырудың орталық штабы Бүкілодақтық жаңа түрік әліпбиінің орталық комитеті құрылғаннан кейін күшейді. Бүкілодақтық орталық комитетінің пленумдарында бірнеше принциптік мәселелер қарастырылып, шешілді. Бүкілодақтық орталық комитет құрылғанға дейін латындандыру ісінде біртұтас басшылық болмады. Жер-жерлерде жаңа әліпбиді жасау ісі бұрынырақ басталған-ды. Территориясы араласып жатқан және тіл жағынан туысқан республикалар да бірыңғай дыбыстарды әртүрлі сызбамен қабылдады.

Латын әліпбиін енгізуді жүзеге асыру туралы мемлекеттік бағдарлама негізіндегі ҚазАКСР үкіметінің қарарлары бойынша жергілікті өкімет пен халық ағарту органдары жаңа әліпбиді үйрету жұмыстарын жан-жақты жүргізді. Ол үшін әртүрлі оқыту әдістері, соның ішінде алыс ауылдар мен қыстауларға мәдени жорықтар да қолданылды. Жаңа латын әліпбиін жалық арасында белсенді түрде енгізу барысында ауылдар, аудандар, округтар, оқытушылар бірлестіктері мен қоғамдық ұйымдар арасында социалистік жарыстар өткізу әдісі қолданылды. Қазақстанның еңбекші табы бұл мәдени жорыққа белсенді түрде қатынасты.

1928 жылдың басынан мектептерге жаңа әліпби енгізіле бастады. Халық ағарту комиссариаты коллегиясының 1928 жылдың 3 қаңтарындағы шешіміне орай барлық техникумдар мен басқа оқу-ағарту институттарында ана тілін оқыту мен барлық жазба жұмыстары жаңа әліпби негізінде жүргізілді.

Орталық Атқару Комитетінің қаулысы бойынша 1928-1929 жылдары барлық түрдегі мектептердің бітіруші топтары мен кейбір мектептердің төменгі топтарына жаңа әліпби енгізілді.

Біртіндеп латын әліпбиі білім, ғылым және мәдениет салалары мен жергілікті халық тұрмысына толықтай енгізілді. Жаңа әліпбиге көшу жұмысы қалалық мектептерде аса қарқынмен жүргізілді. Мектептерде арнайы ұйымдар мен үйірмелер ашылып, апта сайын латын тілінен сабақтар жүргізіліп, үгіт-насихат ісі қолға алынды.

Жаңа әліпбиге көшудің өз қиыншылықтары болды. Латын жазуының кейбір әріптерінің жиі өзгеріске ұшырауы оны қабылдаушылар арасында түсініспестік туғызды. Латын әрібінің кейбіреулері бірнеше рет өзгеріске ұшырап, оқытушылардың өздері де жазу барысында қай әріпті қолдану керектігін білмей қиналған кездері жиі кездесті. Латын әліпбиін жасауда мамандар арасында қайшы пікірлер туындады. Әліпбиді насихаттау барысында жас ерекшеліктері ескерілмеді. Жаңа түркі жазуының негізін ұзақ талқылау мен өңдеуден кейін 1929 жылдың 7 тамызында КСРО Орталық Атқару Комитетінің төралқасы мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі «Жаңа қазақ алфавитін (әліппесін) енгізу» турасындағы қаулыны қабылдады. 14 тамызда жаңа әліпбиді Халық ағарту комиссариатының барлық жағдайды ескере отырып, бүкіл қазақ мектептеріне латын әліпбиін толықтай енгізудің соңғы мерзімін 1930 ж. 14 тамызына, яғни Қазақстанның 10 жылдық мерейтойына дейін аяқтауды белгіледі. 1930 жылы құрылған жаңа түрік әліпбиінің Орталық Комитеті 1933 жылы КСР Одақтық ОАК-нің жанындағы жаңа әліпбидің Бүкілодақтық орталық комитеті болып қайтадан құрылып, 40- жылдың соңына дейін жұмыс істеді.

Қазақстанда латын жазуынан кириллицаға көшіру мәселесі ұлт зиялыларының еңбектерін, әдеби шығармаларын орыс тілінен аударудан басталды. 1934 жылдың 1 қаңтарындағы Қазақ АКСР-і ХКК-нің «Қазақ жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аудару үшін төленетін 10 мың сом бөлу» турасындағы бұйрығы шығып, біртіндеп қазақ тіліндегі шығармаларды орысшаға аудару мәселесі қолға алына бастады [4, 62].

Ал БК(б)П ОК-і мен Одақтық ХКК-нің 1938 ж. 13 наурызындағы «Ұлт республикалары мен облыстарында міндетті түрде орыс тілін оқыту» жөніндегі шешімнің қабылдануы орыс әліпбиін қабылдаудың уақыты жеткенін білдірді. Осы қаулы негізінде 5

ақпанда Қазақ КСР ОАК мен ХККнің бұйрығы шығып, міндетті түрде қазақ мектептерінде орыс тілін оқыту турасында қарары қабылданды.

Орыс тілін барлық қазақ мектептерінде оқытудың қажеттігі «біріншіден, КСРО-дағы көпұлтты халықтардың өзара байланысы мен шаруашылық пен мәдени саласының одан әрі дамытады, екіншіден, ұлт кадрларына орыс тілін білу ғылыми және техникалық таным саласында жетіле түсуіне жол ашады, үшіншіден, қазақ еңбекшілеріне Жұмысшы-Шаруа Қызыл Әскері мен Әскери-Теңіз Флотында әскери қызметін сәтті атқаруға барлық жағдайды туғызады» деп түсіндірілді. Осы үш себепті негізге ала отырып Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі мынадай қаулы қабылдады:

1. 1938 жылдың 1 қыркүйегінен бастап барлық қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті пән ретінде енгізу;

2. Барлық бастауыш қазақ мектептерінде орыс тілі сабағын 2 сыныптан, ал барлық толық емес орта және орта мектептерде 3 сыныптан бастап өткізу;

3. Бастауыш, толық емес орта және орта мектептерде оқылатын орыс тілі пәнінің қажетті ынғайына қарай бөліп көрсету.

Бұл қаулы негізінде бастауыш, толық емес және толық орта мектептердегі орыс тілін оқытудағы сағат саны нақты белгіленді. Орыс тілі мен орыс әдебиетін оқыту, Оқу-ағарту комитетіне 1938-39 оқу жылына арналған орыс тілі оқулықтарын, әліппесін, оқу кітабын, грамматикалық оқу кітабын шығару жүктелінді. Сонымен қатар орыс тілі пәніне арналған қосымша әдістемелік оқу құралдары мен сөздіктер шығару мәселесі де қойылды. Орыс тілі сабағын осы тілді жақсы білетін қазақ мұғалімдері немесе қазақша жақсы білетін ұстаздар жүргізуге тиісті болды. Арнайы қысқа курстар ашып, орыс тілі мамандарын даярлау міндеттелінді. 1 қыркүйектен бастап барлық жоғары оқу орындарына, атап айтқанда педагогикалық училищелер, мұғалімдік, педагогикалық институттар мен Қазақ Мемлекеттік университетінде міндетті түрде орыс тілін оқыту, олардың бағдарламаларына осы пәнді енгізу және арнайы үш жылдық орыс тілі мен әдебиетін оқытатын бөлім ашу көзделінді. Осы қаулыда айтылғандарды Оқу-ағарту комитеті тиісті бақылауына алып, тексеріп отыратын болды [5, 31].

Тура осы күні Қазақ КСР ХКК-і мен Қазақстан ОАК-нің «БК(б)П ОК-і мен Одақтық ХКК-нің ұлт республикалары мен облыстарында міндетті түрде орыс тілін оқыту іс-шараларын жүзеге асыруға байланысты қабылдаған қаулының орындалу барысына байланысты қаулы қабылдап, әр облыстан орыс тілін жүргізетін ұстаздарды даярлайтын курсқа қанша адам қабылдау жөнінде шешім шығарды. Мәселен, Ақтөбе облысынан бұл курсқа – 40, Алматы облысынан – 75, Шығыс Қазақстаннан – 55 адам қабылданатын болды [6, 28].

12 сәуірде республиканың Халық ағарту комитеті барлық облыстық, қалалық, аудандық халық ағарту бөлімдеріне орыс тілін оқытудың сапасын көтеру жөнінде бұйрық берді. Онда орыс тілін оқытудың саяси және мәдени маңызы барлығы айтылып, міндетті түрде орыс тілін енгізуді қолға алу қажеттігін көрсетті [7, 19].

«Орыс жазуы» мен оның емлесіне қатысты С. Жиенбаев, М. Балақаев, Ш. Сарыбаев, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев және т.б. тіл мамандары арасында түрлі пікірлер айтылды. Жаңа жазудың орфографияның қиын тұстары барлығы, бұл кірме сөздерге ғана емес, төл сөздерді дұрыс жазуға да қатысты екендігі талдауға алынды. Мәселен, 1939 ж. 16 наурызында ұлт зиялыларының арасында орыс әліпбиіне көшу мәселесіне орай кеңес тартысты өтіп, тіл мамандары арасында түрлі пікірталас туындады.

Ғ. Мүсірепов, С. Бәйшев, М. Әуезов, Н. Саурамбаев, Х. Әділгереевтер де орыс жазуының латыннан қарағанда жеңілділігін растай отырып, орыс әріпін қазақ жазуына ыңғайлауда Әзірбайжан республикасының жасаған жобасын негізге алып жасау мәселесіне тоқталған [8, 53].

1939 жылдың 13 желтоқсанында «Жаңа әліпбиге көшуге даярлық жасау» жөніндегі Орталық комитеттің қаулысы жарық көрді. Онда жаңа жасалған әліпбиді көпшілік талқысына салу, одан кейін Қазақ КСР ХКК-і мен К(б)П ОК-нің талқысына беру мәселесі

айтылды. Осы жылдың 20 желтоқсанынан 1940 жылдың 15 қаңтары аралығында барлық облыстық, қалалық, аудандық партия, комсомол, кәсіподақ белсенділері мен зиялылар арасында, ұжымдарда жаңа әліпбидің жобасын талқыдан өткізу белгіленіп, облыстық орталықтарға, ірі қалаларда әліпбиге байланысты жиылыстар өткізу үшін арнайы мамандарды жіберілді [6, 34].

1940 ж. 2 қарашасында Қазақ КСР ХКК-нің «Латындандырылған қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» қаулы қабылданды. Бұл қаулы бойынша 41 әріптен тұратын жаңа әліпбидің 32 әрпі орыс жазуына, ал қалған 9-ы қазақ тіліне ыңғайландырыла жасалды. Атап айтқанда і, қ, ғ, ң, ө, ә, ү, ұ, h сияқты әріптер енгізілді.

1940 ж. 13 қарашасында 2 қарашадағы қаулы негізінде «Латындандырылған қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» Заң қабылданып, орыс графикасына көшу елдің саяси және мәдени дамуына әсер тигізетіндігі, сондай-ақ КСРО құрамындағы ұлттар арасындағы достықты нығайта түсетіндігі айтылды. Жаңа жазбаға көшудің нақты мерзімі белгіленді. Бұл Заң республиканың өлкелік мерзімді басылымдарында жарияланды. [6, 34].

ҚОРЫТЫНДЫ

Мерзімді басылымдар да осы мерзімге дейін толық орыс жазуына көшірілуі көзделінді. Сондай-ақ барлық бастауыш, орта, жоғары оқу орындары да осы мерзімге дейін көшуге міндеттелінді. Бұл аталған іс-шаралар жүзеге асуы үшін үгіт-насихат жұмыстарын өрістету, арнайы үгітшілерді даярлау, мұғалімдер үшін екі апталық курстар ашу, барлық баспаханаларды орыс жазуына ыңғайлап даярлау, талқылаудан өткен жаңа орыс жазуын Қазақ КСР-нің V Жоғарғы Кеңесі сессиясына бекітуге қою көзделінді

Заң қабылдана салысымен ХКК-і орыс графикасына көшірудегі ісшараларды қадағалайтын арнайы комиссия құрылып, төрағалығына ХКК-нің төрағасы Н. Оңдасынов сайланды. Оның құрамында Қ. Шәріпов, Ғ. Бұзырбаев, М. Әбдіқалықов, С. Бәйішев, Киселев, Резник, Ә. Сәрсенбаев, І. Кеңесбаев, С. Аманжолов сияқты зиялылар болды [6, 36].

ХХ ғасырдың 20-40 жылдары қазақ жазуын үш бірдей арабқа, латынға, латыннан орыс жазуына(кириллица) көшіру еліміздің мәдени даму барысына біршама кедергілер келтірді. Бұл біріншіден, жаңа әріп жасауда, оны насихаттауда, жаңа оқу құралдарын, кітаптарды шығаруда баспаханаларды ыңғайлауда көп қаражатты қажет етсе, екіншіден, араб жазуынан енді латын жазуын қабылдап, терең біліп келе жатқанда орыс жазуына көшіру тұрғылықты халықтың арасында қобалжулар туындатты. Алайда үкімет пен партия бұның бәрін халық жауларының әрекетіне таңды. Сонымен қатар қазақ жазуының бірнеше рет өзгеріске ұшырауы мәдени құндылықтарымызды пайдалануда біршама қиындықтар тудырды.

Бүгінде барша қоғамның қызу талқысын тудырған латын жазуына көшу мәселесінің астарында да рухани тұрғыдан әр қазақтың ішкі жаны, жүрегі – тілін жаңа жазуға ауыстыру арқылы ұлттық бірегейлігін сақтау жатқанын көреміз. Елбасы Н. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керегін және болашаққа барлық саладағы іс-қағаздар мен оқулықтар да осы қаріппен жазылуы тиіс екенін айтты.

Латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз. «Ел бүгіншіл, менікі – ертең үшін» деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз. Латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақты анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздер қолданысындағы кірме сөздерден арыламыз. Сондай-ақ латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына, компьютерлік жаңа технологиялар арқылы ақпараттық кеңісткке кіруге тиімді жол ашылып, түбі бір түркі

дүниесімен рухани, мәдени, ғылыми, қарым-қатынас интеграциясы күшейеді деген сенімдеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақ әдебиеті. 1989.

2 Еңбекші қазақ. 1928. №137.

3 Төреқұлов Н. Жаңа әліпби неге керек? М., 1924.

4 Хұсайынов К.Ш. Латын графикасы негізделген қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы, 2007 ж. – 410 б.

5 Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010 ж. – 380 б.

6 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – 1992 ж. – 448 б.

7 Нысанбек Ү. Қоғам және дәуір. – Алматы, 2008 ж. – 57 б.

8 Күдеринова Қ. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы. – Алматы, 2016 ж. – 336 б.

Ж.С.Таласпаева[1], Н.М.Рахманова[2], А.Г.Абдраимова[3]

Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру реформасының тарих негізі

[1,3] М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан

[2] Алматы университеті, Алматы қ.,Қазақстан

Мақалада XX ғ. 20-40-шы жылдарында қазақ жазуын латын графикасына көшіру және оны жүзеге асыру барысы талқыланған. Қазақстан мен түркі түркі тілдес халықтардың әліпби реформасына тарихи талдау, жаңа әліпбишілер қоғамының мақсаты, қазақ жазуын латын графикасына көшіру жөніндегі қоғамдық пікір динамикасы туралы жазылған. Жаңа әліпбиді қабылдау мәселесі төңірегіндегі пікірталас қарастырылған.1927 жылы құрылған «Жаңа әліппешілер қоғамының» жүргізген іс-шаралары туралы ақпарат қарастырылған. Жазуды өзгертуге байланысты жүргізілген реформалар жайында деректер келтірілген. Латындандыру барысында ұлт республикалары Орталық Атқару Комитеті, өлкелік, аудандық атқару комитеттері жанындағы көмектесу бөлімдерінің атқарған рөлі талданған. ҚазАКСР үкіметінің қарарлары бойынша жергілікті өкімет пен халық ағарту органдары жаңа әліпбиді үйрету жұмыстарының барысы қарастырылған.

Zh. Talaspaeva[1], N. Rahmanova[2], A. Abdraimova [3]

History of the reform of the translation of the Kazakh alphabet into Latin script

[1,3] M. Kozybayev North Kazakhstan state University

[2] Almaty University, Almaty, Kazakhstan

The article deals with the issues: in the 20-40-ies discussed the translation of Kazakh writing into Latin script and the progress of its implementation. On the dynamics of public opinion on the translation of Kazakh writing into Latin script. The discussion on the perception of the new alphabet is considered.The information about the activities of the "society of New alphabets", created in 1927, is considered. Provides information about the reforms carried out in connection with the change record. In the course of romanization, the role of assistance departments at the Central Executive Committee of the national republics, regional Executive committees is analyzed. Under the resolutions of the government of the KazAKSR provides for the progress of local authorities and public education to study the new alphabet.

UDC 821.111

G. A. Tairova

PhD student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

LINGUOCULTURAL CONCEPT “WOMAN” IN JOJO MOYES’ NOVEL “ME BEFORE YOU”

Article focuses on the linguoculturological concept "woman" represented in Jojo Moyes' novel "Me before you". Author considers different definitions of this notion from the perspective of three approaches. Further, the author considers understanding of the concept "woman" displayed in four English dictionaries. As a basis was taken content analysis which helped to reveal various microconcepts of a concept "woman" such as "work" and "love". Also, the author reveals such cognitive aspects which are a part of the concept "woman" as "physical appearance" and "personal qualities" of the woman. Lexical representation of these aspects is presented in the form of tables with its subsequent discussion. The author gives understanding of the concept "woman" expressed in writer's individual-authorial consciousness of this novel.

Key words: concept, microconcept, individual-authorial consciousness, JojoMoyes, Me before you, content-analysis

INTRODUCTION

The term "concept" is one of the intensively and most often used terms in modern domestic and foreign linguistics and linguoculturology as one of linguistics’ directions allowing a set of different definitions. In general, in our opinion, all polyphony of the existing interpretations of the concept can be classified definitely, having taken as a basis three main approaches in modern linguistics to understand of this term: culturological, linguistic and cognitive which help us to consider and allow us to allocate the following main types of its interpretation. Supporters of the first approach are such Soviet erudite linguists as Yu.S. Stepanov, V.N. Thalia and Slyshkin G. G. who put emphasis on culturological aspect. Yu.S. Stepanov considered concept as a certain clot of culture, in the form of what culture is included into the mental world of the person. Yu.S. Stepanov calls concepts as cultural and mental units [1, 48].

Representatives of the second approach (linguistic) are such linguists and scientists as D.S. Likhachev, E.S. Kubryakova, S.A. Askoldov, V.V. Kolesov, V.N. Thalia whose judgements are based on representation of a concept as the intermediary between words and reality [2, 32].

Representatives of the third approach as cognitive one are N.D. Arutyunova and her scientific school which representatives are such scientists as A.D. Shmelyov, T.V. Bulygina, I.V. Gorokhova, N.F. Alefirenko and others. N.F. Alefirenko gives the following definition to the concept: the concept possesses a semantic content which as a basis has relevant concept, and leading concepts under this or that category models sphere of language concepts which is a basis of ethno-language consciousness [3, 7].

Having considered various definitions of this concept from the point of view of culture, cognitive science and linguistics, within this research we adhere to the definition given within the first culturological approach. We consider that the concept is the cultural term meaning understanding of a certain meaning or the idea from a position of various cultures as the same concept can be interpreted differently depending on experience, education, culture, place of birth of the person. Each culture interprets a certain concept in its own way. Also concept "woman" is perceived by all cultures differently in spite of the fact that it is a universal concept which can be found in each culture. Accordingly, the aim of our research is consideration and the subsequent analysis of the concept "woman" in interpretation of Jojo Moyes' novel "Me before you" and identification of the lexical means characterizing this concept which can be understood and interpreted in understanding of the writer's individual-authorial consciousness and the English cultural consciousness in general as the writer belongs to the English culture and displays

understanding of the woman through creation of the heroine.

Interpretation of the concept "Woman" in individual-authorial consciousness of a certain writer have already been analyzed and discussed in different domestic and foreign scientists' works and articles. Our work is also aimed at consideration and the analysis of the concept "woman", but in modern English prose through the novel "Me before you" to observe modern young woman and her characteristics. We can assume that the English author transmits understanding of the concept "woman" through creation of the main character's image - Louise Clark. Louise Clark is an ordinary, cheerful, good-natured and hardworking girl coming from the middle class family who has no higher education, but is the only supporter in her family.

To start searching the language means transferring concept "woman" in the above-mentioned novel, we would like to give a short description to this research method chosen by us which is content analysis. The content analysis is wide and one of the crucial methods used by scientists applied not only in linguistics, but also in sociology, psychology, history and other spheres of knowledge. This method will allow us to reveal those words, phrases and offers which have emotional understanding of the concept "woman".

MAIN PART

We chose the novel “Me before you” by Jojo Moyes on different reasons. Firstly, J. Moyes is one of the brightest representatives of chick lit genre and this novel became very famous and was distributed over 3 million copies all over the world which won the Romantic Novelist’s Award twice. As this novel is written in chick lit genre, actions are from the first perspective so that the main character could be closer to the readers. Literature is reflection of modern life, social values in modern society. This novel is not an exception; it reflects all norms and rules of contemporary English society which are reflected through the ideas and thoughts of the main hero – Louisa Clark.

Louisa Clark (Lou) is an ordinary young woman who lives an ordinary life with her parents, grandfather, younger sister with her little son in a small town where she was brought up, educated and worked last 6 years in a café until the moment when she was fired by her employer. She is the only caregiver of her family. Being sad, she begins searching a new job.

Before starting the analysis of lexical means of the concept "woman" in the novel "Me before you", we would like to analyze the main dictionary entries where are definitions of lexemes-representatives to get a full picture of the world of the concept "woman" in the British's cultural and linguistic consciousness. So, having analyzed definitions and examples of the word "woman" offered by such dictionaries as Oxford living dictionary, Macmillan dictionary, Merriam-Webster dictionary and Oxford Learner’s Pocket Dictionary, we can allocate the following conclusions meaning the following substantial principles of the concept "woman" in the English sphere of concepts:

1. The first definition of each considered dictionary is connected with women physiological and age features. They oppose the woman to the man and represent her as an adult (e.g. Adult female human being). 2. The woman is considered in the working and collective idea as the person who has to be engaged in something and a group of persons engaged in female certain work. As examples there are such jobs as servant, cleaner, worker or employee, the jobs are connected with services and cleaning. 3. The woman as the wife because throughout history it was known that almost the only woman's duty is to marry and be a mild wife, obediently carrying out husband's orders. 4. Only in one dictionary (Oxford Learner’s Pocket Dictionary), there is an example of Women's right and a Womanizer and their definitions. If to compare definitions of the concept "woman" in dictionary entries and in analyzed novel, then we will see that the concept "woman" in the novel almost corresponds with its "ordinary" notions that women have to have serving jobs and are considered as the wife. Estimated structure of the concept “woman” in any language is defined by a number of different parameters, among which of them are distinguished such dominant features like “physical appearance” and “personal characteristics”. The first group may include such features like “appearance”, “manners”, “behavior”, etc., while the second contains “character

traits", "temper peculiarities", etc.

1. Physical appearance features:

Does not take care of herself	You know my **beauty routine**. **Soap, water, the odd paper bag** [4, 15].
Likes unusual clothing	And you seem to like…**theatrical…clothing** [4, 18]. He glanced at **my tights, which were green and glittery**. I had though they would cheer me up [4, 18].

2. Personal characteristic features:

	Positive sides		Negative sides
Hardworking	Well, that's big of him, give she's **worked like a ruddy Trojan** in that place **for the last six years**. [4, 12] You can't **mope around**, babe. Got to get over it [4, 16]. How could I explain to this man **how much I wanted to work**? [4, 20] Did he have the slightest idea **how much I missed my old job**? [4, 20]. I had never considered that you might **miss a job like you missed a limb** – a constant, reflexive thing [4, 20].	Lazy	I **hate running** [4, 15].
Clever, smart	She's a **bright girl**. She'll **find herself** something [4, 13]. She'll **find herself** something. She's got a solid employment record, hasn't she? Frank will give her a good reference [4, 13]. And she's **smart**. You're **smart**, aren't you, love? [4, 13] I'm **not thick** [4, 21].	Wretched and helpless	Am I just allowed to just be bit **miserable** and **floppy**? [4, 15]
		Conservative	I had felt **comfortable** ther [4, 16].
			Did he have the slightest ide **how much I missed my old job** [4, 20]
		Oblivious	I sat with a group of twenty or so mismatched men and women half of whom wore the sam **slightly stunned expression** suspected I did [4, 16].
Wants to be useful	I had spent the day at home, trying to be **useful** [4, 14]. I'm guessing it was about an hour before I started to **get under my mother's feet** [4, 14]. Mum and Granddad had	Inability to engage with older people	I'm **not good with old people**, Syed [4, 19]. And I **can't cope** with hin [4, 19].
		Lost and pointless	The first time I had seen th Dandelion Lady **wanderin around** past the shops, looking a **aimless** as I felt… [4, 20]. Losing your job would mak

	their routines, and **having me there interrupted them** [4, 14].
Sensitive	For the first time that afternoon I **wanted to cry** [4, 14].
	I had felt an actual **brief pain in my chest** [4, 14].
Honest	I had realized pretty quickly that I was essential being instructed to befuddle old people into switching energy suppliers, and Syed, my personal 'adviser' that **I couldn't do it** [4, 17].
Communicative	You said you **were good with people** [4, 18].
	You said you **liked talking to people** [4, 18].
Purposeful	You want to move **upwards**, **onwards** [4, 15].
Can't stand silly people	I also **thought** the Sleeping Beauties **were sappy** [4, 17].
Open and trusting	…, I had fought the urge to go and **give her a hug** [4, 20].
	you **feel inadequate**, and a bit **useless** [4, 20].
Fearful	I had never considered that you might **miss a job** like you missed a limb – a constant, reflexive thing. I hadn't thought that as well as **the obvious fears about** money, and your future, losing your job would make you **feel inadequate**, and a bit **useless** [4, 20].

Conducted research of the concept "woman" in the novel shows that this concept is a multilayer concept and the onceptual field of the concept "woman" contains such subconcepts like "work" and "love". Already at the beginning of the novel, the main character Louisa Clark loses her job for which she devoted her 6 years which she finds very difficult situation because almost every member of her family depends on her wages. She cannot afford herself a holiday, even some training courses because of lack of the money.

1. Microconcept "work" which is reflected in the following components:

At Job Centre, by her parents and boyfriend she is offered mostly service jobs.	Go into **office work** [4, 13].
	You could be a **beautician**. You're pretty enough [4, 15].
	Factory work, machinist, roll butterer [4, 14].
	I did two weeks at a **fast food chain** [4, 14].
	But there is an opening for a **pole dancer** [4, 18].
	How about "**adult child line supervisor**"? [4, 18]
	And no to **semi-nude bar staff**. Or **masseuse**. Or **webcam operator** [4, 18]
	Night-time shelf stacking? [4, 18]
	So we're really left with **care assistant** [4, 18]
	Wiping old people's bottoms [4, 18]
	Haven't you got anything in any **cafes**? [4, 19]
	Care assistant position [4, 20].
	Care and companionship for a disabled man [4, 20].
	We could try **Kentucky Fried Chicken** [4, 19].
	Shop assistant. Secretary. Estate agent. I don't know…there must be something you want **to do** [4, 16].
	It's a …private position. **To help** in someone's house, and the address is les than two miles from your home [4, 20].

	Please, tell me you have not just advised me to get **a job that involves parading around in front of strangers in my underwear** [4, 18].
She has only experience of servicing and looking after someone because she lives with her granddad and little nephew.	Louisa Clark **is very good at** buttering toast, and a dab hand with the old teapot [4, 13]. So you have some **experience of caring** [4, 19].
She has a little amount of wages.	My **modest wages** had been a little bedrock of **housekeeping money**, enough to help see the family through from week to week [4, 13]. They **relied on my wages** [4, 13]. It's **thirty hours a week** on a **self-employed basis**. I believe **the tips** are good [4, 18]
Due to limited qualifications she can be provided only servicing jobs.	As my parents discussed what other **jobs my limited qualifications** might entitle me to [4, 13]. She'll **find herself** something [4, 13]. What do you want **to do**? You could **retrain** [4, 15].
Louisa's has a strong wish to quickly get any job which will help her to continue supporting her family.	I'm trying to **get a job** [4, 20]. How could I explain to this man how much I **wanted to work**? [4, 20]
She has relevant skills for her job.	You said you **were good with people** [4, 18]. You said you liked **talking to people** [4, 18].
She is not well qualified to get that job which she would like to get.	You're **not qualified** for much else [4, 18]. If you wanted to **retrain**, I'd happy to point you in the right direction. There are **plenty of courses** at the adult education centre [4, 19].
She has a fear that job loss will lead to poverty.	I had never considered that you might **miss a job like you missed a limb** – a constant, reflexive thing. I hadn't thought that as well as the **obvious fears about money, and your future, losing your job** would make you feel **inadequate**, and a bit **useless** [4, 20]. If I do that, I **lose my Jobseeker money**, right? [4, 19]
Other aspects.	And I **can't cope** with him [4, 19]. Did he have the slightest idea how much I **missed my old job**? [4, 20] I don't think there are enough **cafes** left to **guarantee you employment**, Louisa [4, 20]. I had realized pretty quickly that I **was** essential **being instructed** to

befuddle old people into switching energy suppliers… [4, 17].

The **hours** were okay, I could cope with the fact that the **uniform** made my hair static, but I **found it impossible** to stick to ... [4,17].

2. Microconcept "love" is reflected in the words like "love" which they address to Louisa. Her parents try to support Louisa after she loses her job. They try to support her because she feels unconfident about her future and she is afraid of not finding a proper job.

Support — You're smart, aren't you, **love**?

Care — I know we never had, you know, a formal contract or anything, but I wante **to look after you**.

Extracts chosen from the novel have components of semantics which are connected with the concept "woman" what were the selection criteria. So, the following meanings of the concept "woman" are mostly often met in correlation with such microconcepts like "work" and "love":

1. Concept "woman" in this novel is understood through the connection with the concept "Job". At the beginning of the novel, some chapters are devoted to her job search. When Louisa Clark went to the Job Centre she was also offered different kinds of stereotypical women's jobs by her "job adviser" such as masseuse, care assistant, waitress and even to be pole dancer which he thought would be suitable for her because of her unusual way of clothing like bright, colourful and rare clothes which ordinary people will not wear. And, when she was talking with her boyfriend … about ser search of a new job, he also gave her some ideas about such kind of typical female jobs where she needs to serve people like "shop assistant, secretary, estate agent".

On the other hand, Louisa Clark is almost the only person in her family who works and gets a stable salary with which she can support her big family which includes her father, mother, grandfather and sister with a little son. Her "rely on her wages". According to the words reflected in the concept "work" such as "wages", we can observe that her salary was not high and she got it twice a month or every week, "cafe", "KFC" , she used to work only in a café and she cannot do anything except serving people and she is searching for a café job; "limited qualification" she hasn't graduated from the college, she doesn't have a diploma and necessary qualifications to find more paid job; "temporary", with her limited qualifications she can find only temporary jobs and she is searching for any job which could be paid.

2. Concept "woman" is also reflected though the concept "love". Louisa's parents support her in her job search. When they address to her especially when they say about her qualities, they always finish their sentences with the word "love". Also, the day when Louisa was told that she lost her job due to the café's closure, he gave her three months' money so that she could find a job during this period and not to be in low water while she will be searching for a new job. And he told that "he wanted to look after" her which reflects his care and love towards this girl who worked in his café for 6 years.

Throughout the novel, we could find such cognitive characteristics of the concept "woman" as "physical appearance" and "personal characteristics":

1. Physical appearance of the main character Louisa Clark is reflected through not so many words which prove that Louisa does not care about her appearance much. She comes from a middle-class English family where she is the only breadwinner; she has a boyfriend on a regular basis that she does not even need to show off in front of him. That's why when she was offered a job of a beautician by her boyfriend she was surprised because her "beauty routine" is just "soap, water, the odd paper bag". She got used to an ordinary daily life where she goes to the café and returns back home, on the weekend she sees her boyfriend and she doesn't have time or doesn't need to use a makeover. But, at the same time, what differs her from her younger sister who is super smart is clothing. As her "job adviser" noticed, she likes "theatrical…clothing" which supposed to be bright and colourful and unusual. That's why her father call her as "character" and mother as "individual" meaning that she dresses not in an ordinary way like everyone in their small hometown. Also, her "tights, which were green and glittery" which cannot be suitable for every job position.

2. Talking about personal characteristics of the woman in the novel, this concept is reflected

in her diverse character traits which can be divided into positive and negative traits. Positive traits are represented in honesty, diligence, communicativeness, talkativeness, gaiety, nice, negative ones in lost and pointlessness, inability to engage with older people, obliviousness, conservativeness, and laziness. As we can see from the context, Louisa is shown as a hardworking woman, who according to the author "worked like a ruddy Trojan", this simile proves that she worked very hard int the café for last 6 years, but at the same time she doesn't like changes, she feels lost that she is left without any job and on the one hand she is afraid to be useless, helpless, that's why she tries to do something at home, not to bother her parents, especially her mum, who works a lot at home, she cares about every member of her family and especially about Louisa's granddad. On the other hand, she wants to feel helpless at least for a short time so that people could take care of her, take their responsibility to earn because she is the only breadwinner who supports her family not including her sister Treena who did not have a stable salary. She has been working for a long time and everyone relied on her, she took a role of a man, she did not even have a slight opportunity to relax, she got used to working and not thinking about her wishes, needs. Also, Louisa is told to be communicative and get along with almost every person, but at the same, she confessed that she can't deal with old people. Moreover, she is purposeful, but not concerning of high goals achievement, but, only in job search. When she lost her job, she cannot be at home motionlessly and aimlessly, she is aimed to get any job.

CONCLUSION

In conclusion, we would like to assume that the concept is a perception of features of people's worldview's relation speaking and writing on the language common for all of them. Perception of these features is expressed by various language speech means which reflect speaker's speech's wealth or scarcity which in turn depend on experience, education, an outlook, outlook of the person.

Linguoculturological concept "woman" is represented in microconcept "work" which fulfills our perception of woman in this novel. This microconcept is represented in different lexemes such as "machinist, roll butterer, beautician, office work, factory work, care assistant, cafes, care and companionship, care assistant position, secretary, estate agent, to help". Jojo Moyes speaks a lot about possible jobs offered to Louisa Clark by her "job adviser" who is a man, her boyfriend and her father. All of them are connected with services like "beautician, secretary, shop assistant, care assistant, pole dancer" and others. Author reflects thoughts of men and that on conscious level they still do not see woman on the same level with them, even at work. They do not consider her working on a heading position or working in an office. As from ancient times women have always been wives and mothers who would be at home and wait for a husband from work and doing different household chores and only then they think of them as workers but mostly on such positions where women will serve people.

Concept "woman" is also represented in microconcept "love" which fulfills concept "woman" in the novel. It does not correspond to its primary meaning like "affection or sexual love for someone" but here it carries out a secondary role and refers to supporting or backing up someone who needs to be cheered up. It is represented in such lexemes as "to look after you, love".

According to the research, concept "woman" is represented in "physical appearance" and "personal qualities". This parameter is represented in such lexemes as "theatrical clothing, my tights, beauty routine, green and glittery, soap, water". In individual-authorial consciousness of Jojo Moyes, woman does not pay too much attention to her physical appearance. There is a little description of her appearance rather than her personal qualities. Even if she is called as pretty much, she says that her "beauty routine" is just "soap and water". It shows that for a middle-class girl who works hard for supporting her family, there is not time for using makeover. She does not see herself as a beautiful girl but the only way which she can use to express herself is clothing. So, the way she dresses differs her from other members of her family as well as from other people living in her hometown. Parameter "Personal qualities" is represented in lexemes "miserable, comfortable, floppy, smart, find herself, not thick, useful, feel inadequate, useless, aimless,

wandering around, liked talking to people, give her a hug". Concerning her personal qualities, author presents us as positive as negative qualities of the hero. But, positive qualities outweigh negative ones presenting us honest, purposeful, communicative, open, sensitive, clever, hardworking young woman. So, we can say that according to the authorial picture of the world of the author, modern English woman is sociable, open-minded, smart in spite of not getting high education, very laborious who is not afraid of job because she needs to support her family if she is the only supporter, but she does not despair, she got used to such role and stays nice, communicative, confiding and funny girl.

REFERENCES

1 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 48 стр.

2 Телия В.Н. К проблеме связанного значения слова: гипотезы, факты, перспективы// Язык система, язык — текст, язык способность.- М.: 1995, – 32 стр.

3 Алефиренко Н.Ф. Концепт-понятие-категория в свете своременной лингвокогнитивистики. Научные ведомости. Сер.Гуманитарные науки. 2010. №18(89). Выпуск 7. – 7 стр.

4 Jojo Moyes. Me before you. – Stirlingshire: Penguin books, 2012. – 499 p.

5 Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. Алматы, 2010, – 314 с.

Г.А. Таирова

Лингвокультурологический концепт «женщина» в романе Джоджо Мойес «До встречи с тобой»

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

В статье рассматривается концепт «женщина», представленный в романе Джоджо Мойес «До встречи с тобой». Автор рассматривает различное количество определений с точки зрения трех основных подходов. Далее автор рассматривает понимание понятия «женщина» отображенных в четырех английских словарях. За основу исследования концепта был взят контент-анализ, который помог выявить различные микроконцепты концепта «женщина» - это «работа» и «любовь». Также, автор выявляет такие когнитивные аспекты, входящие в состав концепта «женщина» как «внешний облик» и «внутренние качества» женщины. Лексическая репрезентация этих аспектов представлена в виде таблиц с его последующим обсуждением. Автор приводит понимание концепта «женщина» выраженном в индивидуально-авторском сознании писательницы данного романа.

Г.А. Таирова

Джоджо Мойес романындағы лингвокультурологиялық "әйел" концепті «Сенімен кездесуге дейін»

Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

Мақалада Джоджо Мойес романында ұсынылған "әйел" концепті "сенімен кездесуге дейін" қарастырылады. Автор ұйғарымдарды үш негізгі тәсілдерінен басқа саны тұрғысынан қарайды. Одан әрі, автор төрт ағылшын сөздіктерінде көрсетілген "әйел" ұғымын түсінуді қарастырады. Тұжырымдаманы Зерттеудің негізі ретінде "әйел" концептісінің түрлі микроконцептілерін анықтауға көмектесетін контент-талдау алынды – бұл "жұмыс" және "махаббат". Сондай-ақ, автор "әйел" тұжырымдамасының құрамына кіретін "сыртқы келбеті" және "ішкі сапасы" сияқты когнитивті аспектілерді анықтайды. Бұл аспектілердің лексикалық репрезентациясы кесте түрінде ұсынылған. Автор осы романның жазушысының жеке-авторлық санасында "әйел" тұжырымдамасын түсінеді.

УДК 81-33

К.Ж. Айдарбек[1], А.Т. Конарбаева[2]

[1]к.ф.н., доцен, Научно-исследовательский институт языкознания им. А.Байтурсынова, г.Алматы, Республика Казахстан, e-mail: a_konar@inbox.ru

[2]докторант 2-го курса, КазНУ им. альФараби, г.Алматы, Республика Казахстан

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНА И СЛОВА

Роль обучения терминологии в сфере перевода очевидна тем, что дает четкое представление о термине, слове, терминологии и терминографии с множеством примеров. Терминология имеет двойное значение: 1. Это дисциплина, касающаяся принципов и методов, регулирующих изучение понятий и их обозначений (термины, названия, символы) в любой предметной области, а также работа по сбору, обработка и управление соответствующими данными; 2. Набор терминов, относящихся к специальному языку к определенной области. При изучении понятий и их представлений на конкретных языках терминология является междисциплинарной, поскольку он заимствует свои основные инструменты и концепции из ряда дисциплин (например, логика, онтология, лингвистика, информатика и другие специфические области) и соответствующим образом адаптирует их в определенной области. Междисциплинарность терминологии проистекает из многогранного характера терминологических единиц, как лингвистические потоки (лингвистика), как концептуальные элементы (логика, онтология, когнитивные науки) и как средства коммуникации в научной сфере, так и общий языковой контекст. Соответственно, теория терминологии может быть идентифицирована как имеющая три различные измерения: когнитивное, лингвистическое и коммуникативное [9, с.195]. Лингвистическое измерение теории терминологии можно обнаружить в основном в лингвистических структурах, которые устанавливают терминообразования и терминоформы.

Ключевые слова: термин, терминология, терминография, семантическая неоднозначность, онтология, терминослово.

ВВЕДЕНИЕ

Слово термин происходит от средневековой латыни «terminus-term» в значении «ограничение по времени, установлен или назначен время». Принципы названия в области естественных наук; химия, Зоология, ботаника, медицина и математика были начаты в конце девятнадцатого века. Поскольку именно в то время индустриализация стала первой причиной создания терминологии и стандартизации технической и научной терминология. Деятельность, связанная с систематизацией и представление концепций терминологии на основе установленных принципов и методов называется терминология, поскольку Хельми и Курт, цитируя определение [5, с. 10], сказали: «Терминология — это набор терминов представляющие систему понятий конкретной предметной области.

Линн Боукер упомянула появление терминологических ресурсов как основу терминов, подготовленных переводчиками ряду дисциплин: банк терминов, производственная терминология, электронные словари и онлайн-словари специальных терминов. Басси Иден Антиа отметил, что терминология является частью разработки Модель Хаугена, аспект

интеллектуализации в развитии языка Гарвина, часть модернизации в схеме Фергюсона и компонент в подходе совершенствования, утверждая, что проблемы на пути реализация или использование выбранного кода является основной причиной работы над терминологией [8, с. 305]. Практически любая отрасль нуждается в терминологии, особо острая необходимость в терминологии является техническая отрасль.

Слова, термин, терминология и терминография взаимосвязаны концептуально. Термин может состоять из слов. Термин — это слово, которое содержит языковые символы и системы [9, с. 132]. В книге К. Попп «Номенклатуры и компьютерная терминология» определила, что «термин» как знак, тесно связанный со специализированным концептуальным содержанием. В современном мире «систематическая терминология» основана на идее науки поскольку язык хорошо сформирован. [2, с. 1040]. Словарь лингвистики и фонетики определяет это, как «Единица выражения, которая имеет универсальное интуитивное распознавание носителями языка, как в устной, так и в письменной форме. Словарь указывает на проблемы, которые не могут быть решены с помощью регулярных определений, таких как «единицы значения» или «идеи». Это может быть орфографическим для письма и фонологическим для речи [9, с. 134]. Влияние определения, представленное Брумфилдом, как «минимальная свободная форма», что означает наименьшую единицу, способную составить полное высказывание. Дженнифер Пирсон, определяющий термин в соответствии с традиционной терминологией, как «понятий, которые являются абстрактными сущностями, изолированными от текста, где согласование может быть одним словом или многословной единицей». [2, с. 1035].

Основное различие между термином и словом заключается в характеристике. Термин характеризуется как одно-референтный в очень специфической концепции высокой степени, относящейся к конкретной области. Это включает в себя лингвистические (лексические, синтаксические и семантические) понятия, а также понятия (общие, переносные и случайные). Ученые разработали и прояснили различие между «словом» и «термином», цитируя известных ученых в этой области.

Краткое изложение работ:

1. Дифференциация Пирсона

Дженнифер Пирсон привела традиционные и прагматичные определения терминов. Она цитировала Рондо под традиционным определением термина, что «термин — это в основном лингвистический знак по Сауссури». Далее она процитировала Рондо, который упомянул слово, как «ярлык» с названием «деноминация» и с названием «понятие», затем она сравнила Рондо с Вустером, который предложил терминологам начать с концепции, а затем выбрать соответствующее название для конкретного предмета. Она упомянула об утверждении Рондо о различии между словами и терминами, которые, по его словам, используются в «особой предметной области» [10, с. 20]. Пирсон процитировал отличительное определение Сагера между «терминами» и «словами»:

«… Предметы, которые характеризуются особыми примечаниями в дисциплине, являются «терминами » дисциплины, и все вместе они составляют его «терминологию»; те, которые функционируют в общих чертах над множеством подъязыков, просто называются «словами», а их совокупность - «словарный запас» ».

Ян описал «субтехнические термины» как слова, имеющие особую ссылку с использованием в более чем одной дисциплине, также цитировал Пирсон. Пирсон отметил, что термин может состоять из одного или нескольких слов (то есть простого термина) или сложного термина. Более того, содержит символы и слова; самую маленькую лингвистическую единицу, передает определенное значение, способное существовать, как отдельная единица в предложении», тогда как «письменное слово помечается пробелами или знаками препинания перед и после» [10, с. 15].

Таблица 1 – Краткое изложение традиционного взгляда на работу Пирсона

Слово	***Термин***
	Понятие термина может применяться к лексической ссылке в ограниченном предметном поле.
	Это может быть метка или лингвистический символ для концепции.
	Это эквивалент лингвистического знака де Соссюра, то есть комбинация значимого и означаемое.
	Технические термины: используется в одной предметной области Общие термины: используется в нескольких предметных областях
Слова — это те, в которых значение не утверждено	*Термины* в значении согласованы и утверждены
Трудность в определении лексического предмета как термина или общего словарный запас в соответствии с традиционным взглядом.	Включение всех специальных предметных полей в отдельные объекты, относящие к точным наукам, являются проблемой дисциплины из-за междисциплинарности.
	Значение термина развивается в соответствии с ростом потребности.

Пирсон упомянул прагматическое определение термина, цитируя Хоффмана, Герберта, Годмана и Пейна [10, с. 30].

Таблица 2 – Определения терминов

Исследователь	**Слово**	**Термин**
Хоффман		Три способа ответить на то, что составляет термин. Узкий вид: -*предметная терминология* →термины -*Другие слова* являются словарным запасом Следующий вид: -*Лексические единицы* являются высокотехнологичной категорией или относятся к «Банку технических условий» - Причина в том, что эти слова также используются в общем языке.
Герберт	Проблема: не ясна исходя из Второго вида Герберта, который утверждал, что, когда общий язык слов становятся терминами, будут ли они обозначать одно значение или более одного значения?	Делит термины на две категории: -*Технические термины* содержат специальное значение → предметно-специфический термин, на который ссылается Trimble & Trimble - *Полунаучные или политехнические слова*, имеющие весь диапазон.

		Значение часто используется идиоматически, то есть общие языковые слова содержат как специальные области, так и общие значения.
Годман и Пейн	Пирсон упомянул о проблеме различий слов близких по значению	Два типа: - *Технические термины*: они имеют сходство понятий среди всех ученых независимо от языка, характеризуемого четкостью объекта. - *Нетехнические* термины: подразделяются на два: 1) Условия общего языка. 2) Термины, являющиеся основным списком для использования в науке.

Таблица 3 – Определения «слова» и «термина»

Слово	***Термин***
Значения слов, определенные из существующей формы	Термины нуждаются в форме (номенклатуре), найденной для известного референта.
Слова определяют смысл языковой формы.	Термины начинаются с понятия (референт), чтобы думать о названии указанная концепция.
Обычные слова часто многозначны, Много слов содержат те же значения, которые показывают богатство языковые выражения.	Термины, основанные на сингулярности значения и уникальности в референте, где номенклатура и концепция соответствуют друг другу для термина, номенклатура и концепция соответствуют друг другу.
	Есть случаи, когда один термин имеет много значений или много терминов на самом деле ссылаясь на одну концепцию, терминологи всегда стараются избегать или даже стереть такие явления вместо того, чтобы позволить им расти неконтролируемым, как в случай обычных слов.

Ученые, работающие в области терминологии, упомянули виды терминологии:

- *Классическая терминология* определяет в каких терминах должна быть однозначной, ее значение определяется внешними нелингвистическими ориентирами, например, ISO [7, с. 13].

- *Описательная терминология* – это то, как термины можно назвать специальным использованием многозначных слов, определенных в словарях.

- *Социально-когнитивная терминология*: обсуждается когнитивный аспект терминологии в предметно-ориентированном языке связанные с вербальным, ситуативным и когнитивным контекстами различных дискурсов.

Функция терминологии заключается в определении точной связи между термином и понятием, в то время как термин уже существует Дженнифер Пирсон упомянула два вида терминологии; «Традиционные терминологи», которые изучают термины в изоляции без контекста, и «современные терминологи», которые следят за его использованием, определяя

его значение согласно текстовым вариациям [7, с. 20]. Далее она добавила, что как «традиционные, так и современные» терминологи разделяет ту же точку зрения, которая основана на теоретической терминологии Ойгена Вустера в начале 19-го века.

Терминография — это наука, описания терминологии, тогда как лексикография означает науку описания лексики. Каролина Попп отмечает, что терминография является практической стороной терминология. Он компилирует, классифицирует и правильно организует номенклатуры, которые являются наборами терминов определенного поля. Это практическая дисциплина прикладной науки, основанная на теоретических основах. По словам Каролины, целью практической деятельности является решение проблем общения. Каролина поддержала терминологию Платона и Аристотеля, занимая особое место в археологии. В связи с прогрессом в области автоматизации терминограф обратил внимание на бизнес терминологию, где описание производилось с использованием базовых знаний лингвистики, прагматики и познания [9, с.195].

Проблемы письменных и устных переводчиков

Лексикографы сталкиваются с ответом на вопрос «что означает это слово»? В то время терминологи сталкиваются с вопросом «какой термин адекватно представляет концепцию в определенной области»? Пирсон, суммируя точки зрения всех традиционных и прагматичных терминов, указывают на проблемы, с которыми сталкиваются эти взгляды, и с которыми сталкиваются пользователи, читая текст для перевода или понимания. Самая сложная задача отделить термин от слова. Это становится серьезным, когда синонимия, омонимия или многозначность играет свою роль в придании смысла [2, с.1037].

Лексикология изучает лексику или слова, или словарный запас языка в целом. Следовательно, лингвистический репрезентация, различающая синонимы, многозначность и омонимы. Синонимы — это разные по правописанию слова, имеющие сходное значение. Они могут быть существительными как *«младенец-малыш»*, наречиями как *«быстро-бегло»* и прилагательными, как *«больной- болезненный»* [6, с.16].

Полисемы имеют то же произношение или правописание. Полисемы имеют то же произношение или правописание. Омонимы имеют одинаковое произношение или правописание в разных значениях. Омонимия начинаются там, где говорящие больше не распознают семантические отношения между словами / терминами, например: ЛУК – популярный овощ и одновременно стрелковое оружие; ОЧКИ – предмет, улучшающий зрение, и одновременно система подсчета баллов в различных играх; БРАК – испорченный на производстве предмет и одновременно союз двух людей; МИР – земной шар и одновременно отсутствие войны; КЛЮЧ – предмет, отпирающий замок, и одновременно синоним ручья.

Семантическая неоднозначность делится на полисемию и омонимию, объясняющие одноименными словами с одинаковыми произношениями или написанием несвязанных смыслом, как *ТРИ* – число и производное от глагола *ТЕРЕТЬ*. Совпадение возможно, только когда первое слово употребляется в именительном падеже, а второе в повелительном наклонении. Во всех остальных вариантах слова перестают быть омонимами. ЛЕЧУ – производные от двух разных глаголов *ЛЕТАТЬ* и *ЛЕЧИТЬ*, причем оба употребляются в первом лице. *СТЕКЛА* – родительный падеж существительного *СТЕКЛО* (нет стекла) и прошедшее время женского рода глагола *СТЕКАТЬ* (вода стекла). Утт и Падо сказали, что систематичность этих слов является проблемой для лексической семантики, в то время как они также уточнили, что различие между полисемией и омонимией важно для устранения двусмысленности.

Они также отметили, что самой большой проблемой в области перевода является поиск эквивалента «абстрактного». Синоним, который содержит в себе только смысл, не затрагивает и отличается от научной дисциплины.

Все эти лексические неясности являются не только критическими проблемами для лексикографов и лингвистов, но и становятся худшими и пагубными для письменных и

устных переводчиков, когда они не различают их во время серьезной работы по передаче смысла текста.

ВЫВОДЫ

Слово — это набор букв, которые при изменении и объединении в соответствии с законами грамматики (синтаксиса) могут составлять предложение, императив или другой аспект языка. Чаще всего слова являются терминами, потому что они дают значение (через представление) и, следовательно, наше понимание.

Термин — это слово, которое имеет значение (семантику) и чаще всего относится к объектам, идеям, событиям или состоянию дела. Термин является (в дополнение к слову) точкой отсчета, тогда как слово является лишь составной частью языка. Следовательно, все термины являются словами, но только некоторые слова могут быть терминами. Термин относится к чему-то, абстрактному или конкретному. Поскольку термин относится к чему-либо (например, объекту, событию, отношению), он представляет это как нечто определенное. Термины могут быть легко обнаружены, если они могут быть связаны с другими терминами, следовательно, образуя набор терминов - терминологию. Таким образом, чтобы установить разницу между термином и словом, необходимо, чтобы термин представлял собой нечто определенное в конкретной сфере.

Неоднозначный языковой принцип лексики в терминологии прокладывает непростые семантические взаимосвязи между терминологическими полями.

В свете вышеперечисленных пунктов статья может быть заключена в следующие пункты:

1) Терминология, будучи наукой создания терминов и их использования, играет ключевую роль в жизни переводчика и интерпретатора.

2) Из приведенного выше обсуждения очевидно, что термин отличается от слова, так как термин содержит понятие в конкретной сфере.

3) Данная статья дала четкое представление о «слове», «термине», «терминологии», «семантические и лексические неоднозначности», их виды, применения в различных областях, с разными и схожими значениями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Аль-Дахда А. Словарь терминов глагол и структура в универсальной арабской грамматике. Бейрут, 1998.- с. 54-56.
2. Ананиадоу С. Методология автоматического распознавания терминов, Опубликовано в Proceeding COLING '94 Материалы 15-й конференции по компьютерной лингвистике, 1994.- с.1034-1038.
3. Baer B.J. and Koby, G. S. Translation pedagogy: The other theory. In B.J. Baer and G.S. Koby (Eds), Beyond the ivory tower: rethinking translation pedagogy/ John Benjamins Publishing Company, 2003.- p 15-25.
4. Bassey E. A. Terminology and Language Planning: an alternative framework of practice and discourse/ John Benjamins Publishing Company, 2000.- p. 30-38
5. Кабре М. Т. По разнообразию и терминологии. Терминология, 2 (1), 1995.- с. 1-16.
6. Копестак А. и Бриско Т. Полупродуктивная полисемия и расширение смысла. Журнал семантики 12, 1995.- с. 15–67.
7. Дэвид, С. Словарь по лингвистике и фонетике. (6-е издание). Blackwell Publishing, 2008.- с. 12-36.
8. Гелинас - Супренант Г и Хусман Г. Канадская терминология. Стандартизация терминологии для лучшего общения: практика. Справочник по терминологии, 1, 2005.- с. 304–323.
9. Попп К. Номенклатуры и компьютерная терминология. В F. Mayer (Ed), Язык для специальных целей: перспективы для нового Тысячелетия, 2001. - с. 195-201

10. Пирсон Дж. Термин в контексте. Издательство Джона Бенджамина, 1998.- с. 20-35

Қ.Ж. Айдарбек[1], А. Конарбаева[2]

Термин мен сөзді аударудың құрылымдық және семантикалық ерекшеліктері мен тәсілдері

[1]А. Байтұрсынұлы атындағы ТБИ,
[2]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
[1,2] Алматы, Қазақстан[2]

Аңдатпа. Аударма саласында терминологияны оқытудың рөлі анық көрінеді, себебі термин, сөз, терминология және көптеген мысалдармен терминология туралы нақты түсінік береді. Терминологияның екі мағынасы бар: 1. Кез келген пәндік облыста тұжырымдамаларды және олардың белгілерін (мерзімдері, атаулары, рәміздері), сондай-ақ тиісті деректерді жинау, өңдеу және басқару жұмыстарын реттейтін қағидалар мен әдістерге қатысты пән; 2. Белгілі бір аймақ үшін белгілі бір тілге қатысты терминдердің жиынтығы. Тұжырымдамаларды және олардың тілдерін білу кезінде терминология пәнаралық пән болып табылады, өйткені оның негізгі құралдары мен тұжырымдамаларын бірқатар пәндерден (мысалы, логика, онтология, лингвистика, информатика және басқа да нақты бағыттар) қарызға алады және оларды белгілі бір салада бейімдейді. Терминологияның пәнаралық сипаты терминологиялық бірліктердің көпфункционалды сипатынан, мысалы, лингвистикалық ағындар (лингвистика), тұжырымдамалық элементтер (логика, онтология, когнитивтік ғылымдар) және ғылыми саладағы қарым-қатынас құралы және жалпы тілдік контекст. Тиісінше, терминологияның теориясы үш түрге бөлінеді: когнитивтік, лингвистикалық және коммуникативті [9, 195-бет]. Терминология теориясының лингвистикалық өлшемін, негізінен, терминологияны және термоинформаларды орнататын лингвистикалық құрылымдарда табуға болады.

K.Zh. Aidarbek[1], A. Konarbaeva[2]

Structural and semantic features and methods of translation and word translation

[1]Research Institute of Linguistics named after Baitursynov A.,
[2]KazNU named after al-Farabi,
[1,2] Almaty, Kazakhstan

Abstract. The role of learning terminology in the field of translation is obvious in that it gives a clear idea of the term, word, terminology and terminography with many examples. Terminology has a twofold meaning: 1. it is the discipline concerned with the principles and methods governing the study of concepts and their designations (terms, names, symbols) in any subject field, and the job of collecting, processing, and managing relevant data, and 2. the set of terms belonging to the special language of an individual subject field. In its study of concepts and their representations in special languages, terminology is multidisciplinary, since it borrows its fundamental tools and concepts from several disciplines (e.g. logic, ontology, linguistics, information science and other specific fields) and adapts them appropriately in order to cover particularities in its own area. The interdisciplinarity of terminology results from the multifaceted character of terminological units, as linguistic items (linguistics), as conceptual elements (logic, ontology, cognitive sciences) and as vehicles of communication in both scientific and generic language contexts. Accordingly, the theory of terminology can be identified as having three different dimensions: the cognitive, the linguistic, and the communicative dimension [9, c.195]. The linguistic dimension of the theory of terminology can be detected mainly in the linguistic mechanisms that set the patterns for term formation and term forms.

УДК 811.512.153

Г.М. Бадагулова[1], М.С. Курмашева[2], А.О. Салыкова[3]

[1]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы, Республика Казахстан, badagulovagaliya@rambler.ru

[2]старший преподаватель, Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы, Республика Казахстан, gal5728@gmail.com

[3]магистр филологии, преподаватель, Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы, Республика Казахстан

КОНЦЕПТ «ЖЕНЩИНА» В ТЮРКСКОМ (КАЗАХСКОМ) И ГЕРМАНСКОМ ЭПОСЕ

В статье рассматривается концепт «женщина» в таких эпических произведениях, как «Кобланды батыр», «Песнь о Нибелунгах». Концепт «женщина» в исследуемых эпических произведениях представлен как макроконцепт. Изучение, понимание, актуализация его возможно с помощью таких концептов, как мать, любовь, красота, месть, доброта, предательство. Проведен сопоставительно-типологический анализ актуализаций данных концептов в германском и тюркском (казахском) эпосах. Сопоставительно-типологический анализ концепта в эпических произведениях помог установить сходства и различия в проявлении и представлении исследуемого концепта в казахской и германской лингвокультурах.

Ключевые слова: концепт, героический эпос, макроконцепт, мать, любовь, красота, месть, доброта, предательство.

ВВЕДЕНИЕ

Эпические произведения можно рассматривать как уникальный источник познания психологических воззрений народа в Средние века. В эпосе изображается внутренний мир людей, раскрываются их переживания и чувства. Особенность эпических произведений заключается в том, что характеры героев проявляются в поступках, в действиях, а не в психологических характеристиках от третьего лица. Поступки героев естественно вытекают из их отношения к происходящему, они обусловлены жизненными обстоятельствами и психологическим состоянием.

Эпос - итог длительной обобщающей работы человеческого сознания от единичных фактов к обобщениям, воплотившимся в типовых мотивах и образах, через которые раскрывается широкая палитра психологических идей Средневековья. Концепты эпических произведений свидетельствуют о том, как формировались самосознание, ментальность того или иного народа.

Цель нашей статьи заключается в исследовании концепта «женщина», важнейшего концепта эпических произведений «Песнь о Нибелунгах» и «Кобланды батыр».

В понимании концепта мы опираемся на определение, данное этому термину Ю.С. Степановым: «это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт — это то, посредством чего человек — рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» — сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [3, 42].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Концепт «женщина» в рассматриваемых эпических произведениях является макроконцептом. Макроконцепт характеризуется в языке как нечто многомерное и многоуровневое. «Каждый тип значения связан с общим понятием разнообразными смысловыми отношениями, проявляющимися на глубинном уровне. Выражая наиболее абстрактное глобальное значение, макроконцепт составляет вершину концептуального

класса и представляет всю совокупность знаний об объектах и ситуациях во всем многообразии связей и отношений».

Макроконцепт «женщина» имеет множество измерений, среди которых наиболее часто выделяют мать, любовь, месть, доброта, предательство.

Обратимся к характеристике наиболее значимой, на наш взгляд, группе. Это героини эпоса, благородные, высоко рождённые и высокопоставленные

Основные героини, которые входят в ядро концепта «женщина» в «Песнь о Нибелунгах»: Ута, Зиглинда, Кримхильда, Брунхильда.

В «Кобланды батыре» - Аналык, мама Кобланды, Карлыгаш, его сестра, Кортка, жена Кобланды, а также Карлыга, дочь батыра Кобикти.

Концепт «женщина» в рассматриваемых эпических произведениях актуализируется лексемами мать, ана. Аналык мать Кобланды батыра, Ута и Зиглинда – матери Бургундских королей и Кримхильды, а также Зигфрида, королевича из Нидерландов.

Ута – хранительница рода в бургундском королевстве. Она, как представительница старшего поколения, наделена мудростью и тайным знанием. Накануне роковой гибели бургундских королей Уте является знамение в виде вещего сна. Как хранительница рода Ута предупреждает о грядущей опасности:

Сказала детям Ута:
"Останьтесь здесь все трое.
Приснился нынче ночью мне сон дурной, герои,
Как будто всех пернатых в Бургундии у нас
Сразил неведомый недуг в один и тот же час".

Нидерландская королева, Зиглинда, из другого времени, она лишена вещих снов. Автор наделяет ее печалью и смятением, преднамеренно подчеркивая «иную природу» видения Зиглинды, которое сродни плохому предчувствию:

Радушней, чем Зиглинда, не знал хозяйки мир.
Заплакала Зиглинда, узнав про сватовство,-
Так боязно ей стало за сына своего.
А вдруг уже не будет ему пути назад?
Вдруг жизни люди Гунтера ее дитя лишат?

Несмотря на то, что и Ута, и Зиглинда наделены видением, изменить ход событий они не в силах.

Аналык тоже видит сон: "Обе иссохшие груди мои, налившись, открылись, как родник. Не к тому ли, что мой родной придет и к ним прильнет губами?" Аналык рассказывает старику о своем предчувствии: "Дергается правая бровь - не к радости ли это? Дергается моя губа - не к тому ли, что буду единственного моего целовать? Дергается под коленом у меня - не к тому ли, что к подножью горы Караспан снова откочует наш род кипчак?" В эпосе «Кобланды батыр» Аналык – это сама родная земля батыра, которую он защищает, спасает от врагов.

Макроконцепт «женщина» в анализируемых эпических произведениях раскрывается через концепты «красота» и «месть». Прекрасны молодые героини эпосов Кримхильда и Куртка.

Дочь Коктим Аймака красива, «изяществом славится она». Огромной страной, где народ живет богато и привольно, правит ее отец Коктим Аймак. «Кök» в казахском языке означает 1) небесный, 2) богатый. Аймак – это земля, сторона, страна. Коктим Аймак – это небесная, богатая страна. Кортка нелегко достается юному Кобланды. Он завоевывает невесту в состязании со многими джигитами:

Высотою до самой луны
Поставили там столб,
Золотая монета на столбе.
Кто стрелою монету собьет,
Тот и возьмет красавицу Кортку.

Кобланды загорелся желанием отправиться на эти состязания. Естемес не хотел его отпускать. Но Кобланды слушать его не стал и оседлал коня.

Кобланды победил на состязаниях. Отец девушки хан Коктым Аймак не мог нарушить своего обещания, устроил тридцатидневный пир и отдал Кортку за Кобланды.

Кортка – это символ доброты. Она заботливая жена, мать. Она истинная и искренняя спутница батыра, советчица и помощница богатыря. Она способна предвидеть и устранить ожидающие мужа трудности и бедствия. Кортка выбирает и выхаживает, готовит к походам чудесного богатырского коня Тайбурыла, скакун «преодолевает расстояние в шесть дней пути за три часа».

Когда погасла предутренняя звезда,
Когда занялась красная заря,
Зная, что батыра Кобланды
Невозможно удержать,
Красавица Кортка на коня
Положила седло со сбруей золотой,
Положила немного еды и зерна,
К белой юрте коня подвела,
Где батыр прилег отдохнуть.
Тайбурыла-коня увидав,
Встал с постели Кобланды.

Для нее Кобланды батыр – повелитель. Кортка - мудрая жена, умеет унять гнев мужа, прощая его несправедливые нападки и грубость.

Услышав топот коня,
Кортка поняла,
что это скачет к ней Кобланды.
Приподняв полог юрты и увидев мужа в гневе,
Кортка побледнела. Она подумала:
"Разве я провинилась перед своим повелителем?"—
И, отвязав коня Бурыла, вышла к нему навстречу.

Кримхильда, героиня германского эпоса Песнь о Нибелунгах, «наделена высокой и чистой душой»:

Жила в земле бургундов девица юных лет.
Знатней ее и краше еще не видел свет.
Звалась она Кримхильдой и так была мила,
Что многих красота ее на гибель обрекла.

Зигфрид, королевич нидерландский, услышав о красоте бургундской королевны Кримхильды, хочет взять в жены ее:

С бургундской королевной хочу я в брак вступить -
Ничья краса не может Кримхильдину затмить.
Славнейший император, мечтай он о жене,
Ее бы счел невестою, достойною вполне.

Гунтер готов дать разрешение на брак своей сестры и Зигфрида, но при одном условии - тот поможет ему заполучить руку и сердце высокомерной исландской девы-воина Брюнхильды.

В германском и в казахском эпосе воспевается наряду с красотой физическая сила:

Царила королева на острове морском,
Была она прекрасна и телом, и лицом,
Но женщины сильнее не видел мир досель.
Она могла, метнув копье, насквозь пробить им цель
И, бросив тяжкий камень, прыжком его догнать.
В трех состязаньях с нею был верх обязан взять
Любой, кто к королеве посвататься решался,

Но, проиграв хотя б одно, он головы лишался.
Вот так она сгубила немало удальцов.
Узнали и на Рейне о ней, в конце концов,
И славный вормский витязь о деве возмечтал.

Через весь эпос «Кобланды-батыр» проходит самобытный образ Карлыги. Любимая и единственная дочь сказочно богатого и сказочно храброго хана Кобикты — красавица Карлыга, предмет мечтаний не одного витязя, гордо отказавшая в любви многим достойным батырам, впервые увидела Кобланды в темнице своего отца. При попытке угнать богатый хорошими скакунами табун хана Кобланды был настигнут храбрым хозяином и попал к нему в плен. Кобикты привел связанного батыра к себе домой, крикнув Карлыге с порога: «Ты дома или нет, дочь моя, выходи, хорошего раба тебе раздобыл».

Карлыга воспылала любовью к пленнику отца.
Красавица Карлыга
Вошла в темницу к Кобланды.
Увидев светлый лик богатыря,
Изумилась, отпрянула назад,
Истома по телу красавицы разлилась.
Богатырь Кобланды
Казался ей превыше божества.
Грозным видом своим Кобланды
Льва ей напоминал.
Не смогла сделать ни шагу вперед,
Повернулась, пошла назад,
Карлыга возвратилась домой.
Красавица Карлыга
Всем сердцем полюбила богатыря.

Она хочет стать супругой батыра, а Кобланды отдает девушку своему другу вместе с частью угнанного у Кобикты табуна — как дружескую долю военной добычи. Вскоре Карлыга убегает от непрошенного хозяина и находит Кобланды в момент его тяжелой борьбы с врагами, напавшими в его отсутствие на родное стойбище и захватившими в плен его родню. С помощью храброй Карлыги батыр Кобланды одолевает жестоких врагов. И снова Карлыга тщетно ждет любви Кобланды. Она поселяется в одинокой юрте на вершине горы вблизи стойбища Кобланды и с тоской, со слезами на глазах смотрит, как мимо проезжает Кобланды «вместе с женой Корткой на пиры и празднества.

Карлыга побеждена, но она не отвергнута, она остается в ореоле древних идеалов кочевника-степняка. Она храбра, бесстрашна, неотразима в богатырском поединке, недосягаема в быстрой езде. В заключительной частя Эпоса побежденная Карлыга входит в юрту Кобланды покорной женой, не лишенная обаяния степной амазонки.

Покорность Карлыги, доброе и мудрое решение Кортки в отношении второй жены Кобланды батыра свидетельствуют о том, что в Великую степь пришла другая идеология, ислам. Дань исламу, не допускающему превосходства женщины над мужчиной, проявляется каждый раз, когда речь идет о преуспевании героини: «Хотя она и женщина». Нетрудно заметить, что идет полемика с пренебрежительным отношением к женщине.

Такая противоречивость в эпическом произведении свидетельствует о напластовании в нем ранних и поздних элементов морального кодекса казахских племен, что обусловлено не только древнейшими корнями этого памятника, но и его живом бытовании на протяжении многих столетий.

Надо отметить, что Карлыга и Брунхильда — лебединая песня амазонки или те образы, которые напоминают скифских женщин-воинов из племени массагетов. Они достойные сестры царицы Томирис. Эти образы сохранились в эпосе со времен глубокой древности как воспоминание о далеком поколении прославленных богатырей-женщин.

Героини эпоса позиционируются с точки зрения их положения в обществе. Конфликты, в которые попадают они, продиктованы их статусом и общим положением дел, что свидетельствует о формировании иерархии в социуме, где они живут. Вассал в иерархической лестнице стоит намного ниже и беспрекословно подчиняется своему господину. Так, Брюнхильда плакала из-за того, что ее муж отдавал свою сестру Кримхильду замуж за своего вассала:

Увидев, как золовка близ Зигфрида сидит,
Надменная Брюнхильда почувствовала стыд,
И горестные слезы, одна другой крупней,
На щеки побледневшие закапали у ней.

Кримхильда и Брюнхильда спорят из-за того, кто более знатный и имеет право войти первой в церковь:

Итак, столкнулись свиты обеих королев,
И тут хозяйка гостье, от злобы побелев,
Надменно приказала не преграждать пути:
"Пускай супруга ленника даст госпоже пройти.

В эпосе о Кобланды батыре крепки родственные узы. Об этом свидетельствуют отношения Карлыгаш и Кобланды. Карлыгаш, сестра Кобланды, любит своего брата, готова отдать жизнь за него:

Родной коке, когда не вижу тебя,
Не мил мне и белый свет -
Словно ступаю по раскаленным углям.
Стрела смерти, предназначенная тебе,
Пусть в меня попадет.
Жеребенок, рожденный вместе со мной,
Ты - мой тополь, опора для всех,
Брат мой, рожденный вместе со мной,
Ты - надежная опора моя,
Ты - камыш, поднявшийся над водой,
Ты - мой скакун, вырвавшийся вперед.
Все горести, ниспосланные тебе,
Я готова принять на себя!

Однако любовь к батыру Кобланды другой героини эпического произведения, Карлыги, толкает ее на предательство. Однажды ночью ей удалось бежать вместе с возлюбленным, захватив табуны отца, которые Кобланды хотел угнать, но не смог. Кобикты-хан догоняет беглецов. Разгорается жестокий бой. Только с помощью Карлыги батыру Кобланды удается убить хана. Однако поспевает брат Карлыги, батыр Биршимбай, который, превосходит силой Кобланды. Он одолел бы его в единоборстве, но, получает предательский удар сестры в спину и погибает:

Красавица Карлыга говорит:
Джигиты, я сама справлюсь с ним,
Я сама его убью, - говорит. -
Сила у моего отца
Больше моей на один батман,
А сила Биршимбая - брата моего -
На восемь батманов больше, чем у отца.
Кольчугу, что надета на нем,
Выстрелом не пробить,
Саблей ее не изрубить,
Есть в ней только один просвет
На вороте, возле шеи, позади,
Стреляйте в затылок ему,

Джигиты, послушайтесь меня.

Эти трагические поступки, предательство в отношении отца и брата, Карлыга совершает, из-за прекрасного чувства, из-за любви к Кобланды.

Героиня «Саги о Нибелунгах», Кримхильда жестко расправляется со своими врагами. Месть героини прослеживается на протяжении всего сюжета. Кримхильда, узнав, что Хаген убил ее мужа, будет мстить ему всю свою жизнь. Лишь при условии, что ей будет оказана помощь в осуществлении плана мести, она соглашается на второй брак. Месть Кримхильды за убийство ее мужа, Зигфрида, беспощадна, погибли все ее братья, уничтожен весь род бургундских правителей:

Погиб державный Гунтер, король моей страны.
Млад Гизельхер и Гернот врагами сражены.
Где клад - про это знаем лишь я да Царь Небес.
Его ты, ведьма, не найдешь - он навсегда исчез".
Она в ответ: "Остались в долгу вы предо мной.
Так пусть ко мне вернется хоть этот меч стальной,
Которым препоясан был Зигфрид, мой супруг,
В тот страшный день, когда в лесу он пал от ваших рук".
Из ножен королевой был извлечен клинок,
И пленник беззащитный ей помешать не смог.
С плеч голову Кримхильда мечом снесла ему.
Узнал об этом муж ее к прискорбью своему.

Итак, в германском эпосе, как и в казахском, формируется социальный менталитет, выходящий за рамки родственных отношений. Семья, отношения «муж-жена» становятся главенствующими.

ВЫВОДЫ

Таким образом, концепты «мать», «любовь», «доброта», «красота», «мудрость», «месть и предательство» помогают раскрыть содержание макроконцепта «женщина» в эпических произведениях «Песнь о Нибелунгах» и «Кобланды батыр».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Кобланды-батыр. Казахский народный эпос. - http://mifolog.ru/books/item/f00/s00/z0000014/st018.shtml

2 Песнь о Нибелунгах.- http://librebook.me/das_nibelungenlied

3 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. - М.: Академический проект, 2004, с. 42-67 http://ec-dejavu.ru/c/Concept.html

G.M. Badagulova, M.S.Kurmasheva, A.O.Salykova

Concept "woman" in turkish (kazakh) and german epos

[1,2,3]Kazakh National Agrarian University,
Almaty, Republic of Kazakhstan

The article discusses the concept of "woman" in such epic works as"Koblandy batyr", "Song of the Nibelungs." The concept of "woman" in the considered epic works is a macroconcept. Analyzing and understanding it is possible with the help of such concepts as mother, love, beauty, revenge, kindness, betrayal. A comparative-typological analysis of the actualization of these concepts in the Germanic and Kazakh epos was carried out. Comparative-typological analysis of the concept in epic works helped to establish similarities and differences in the manifestation and presentation of the concept under study in the Kazakh and German linguistic cultures.

Ғ.М. Бадагулова, М.С. Құрмашева, А.О. Салықова.

«Әйел» концептісі түркі (қазақ) және герман эпосында

[1,2,3]Қазақ ұлттық аграрлық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы

Мақалада «Қобланды батыр» және « Нибелунгтар жырындағы» «әйел» концептісі зерттелген. Бұл эпикалық жырларда аталған тұжырымдама макроконцепт деп қаралып, ол ана, махаббат (сүйіспеншілік), көркемдік(сулулық), кекшілдік, мейірімділік, сатқындық концептілері арқылы талданылады, ұғынылады. Түркі (қазақ) және герман эпостарындағы аталған концептердің салыстырмалы-типологиялық талдауы эпостық жырлардағы қазақ және неміс тілдерінің мәдениетінде зерттеліп отырған тұжырымдаманың көрінісі мен көрсетілуіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтайды.

УДК 81’37

С.С. Жабаева

к.ф.н., заведующая кафедры иностранной филологии, Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В ОРИГИНАЛЕ И ПЕРЕВОДЕ

Статья посвящена анализу проблем лингвокультурной семантики языка и ее реализации в переводе. Вопросы современного общественно-политического дискурса приобретают актуальность по мере роста объема переводной литературы. В статье проведен анализ лексем с точки зрения культурологического наполнения, и, соответственно, выбора необходимой переводческой стратегии. Особое внимание уделено переводческому анализу иллюстративных примеров из современных текстов масс-медиа.

Ключевые слова: язык, культура, дискурс, семантика, культурный смысл,когниция, перевод.

ВВЕДЕНИЕ

Современная лингвистика немыслима без комплексного подхода к изучению её основных проблем. В настоящее время активно развиваются когнитивное и этнолингвистическое направления, поэтому неудивительно, что при рассмотрении лингвистических вопросов преобладают когнитивный и лингвокультурологический подходы. Интегрированный подход к языку позволяет учитывать национальную специфику отдельно взятого языка, что является очень важным, потому что способы языкового выражения изменяются в зависимости от конкретного языка, культуры и традиций. Когнитивистика объединила все дисциплины, связанные с изучением человеческого мозга и его работой, исследованием ментальных процессов и результатом этих процессов – знанием.

Под когнитивной моделью понимается основанная на представлении о каком-либо феномене универсума многоуровневая, многокомпонентная и полифункциональная ментальная структура, механизмом которой выступает взаимодействие различных разделов головного мозга при переработке и порождении информации и которая основывается на операционном ассоциативном способе представления и извлечения информации.

В концепции Р.И.Павилениса концептуальная система выступает как система мнений и знаний о мире, отражающая познавательный опыт человека, притом как на доязыковом, так и на языковом уровне, но несводимый к какой бы то ни было лингвистической сущности [1]. В качестве составляющей концептуальной системы рассматриваются отдельные смыслы, или концепты, сформированные в процессе познания мира и отражающие информацию об этом мире.

Концептуализация заключается в осмыслении поступающей к нему информации и приводящей к образованию концептов, концептуальных структур и всей концептуальной

системы в психике человека. Нередко концептуализация рассматривается как некоторый «сквозной» для разных форм познания процесс структурации знаний и возникновения разных структур представления знаний их неких минимальных концептуальных единиц.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Для лингвокультурологии особую значимость приобретает то свойство когниции, в соответствии с которым перерабатываемое знание не только формируется, но и структурируется. Когниция – действенная креативная сила, моделирующая при помощи символов новые представления о мироустройстве. С помощью образного мышления этнокультурные сообщества формируют оригинальные представления о пространстве, времени, движении и т.п. Представление как особая когнитивная структура соотносится с идеальными феноменами, опосредующими отношения между окружающим миром и знанием о нем. Языковая когниция – это реализация когнитивной функции языка в процессах речемыслительной деятельности.

Когнитивный подход в лингвокультурологии использует способность когниции запускать механизмы смыслообразования и придавать формирующемуся значению культурно маркированную ценность. По мнению Н.Кравченко, высказывания как ситуативно обусловленные образования оперируют не столько значениями, сколько вербализованными смыслами, концентрирующими в себе всю совокупность знаний, и понимание достигается путем адекватного использования языковых единиц и речевых структур, формирующих необходимые смыслы [2:224]. В семантическом составе концепта наиболее существенным представляется культурно-этнический компонент, отражающий «языковую картину мира» его носителей и определяющий специфику семантики лексических единиц.

Концепт может быть вербализован отдельными словами и словосочетаниями, фразеологическими единицами, предложениями и целыми текстами. Для передачи конкретного концепта, который связан с устойчивым чувственным образом, достаточно значения отдельного слова, активизирующего данный образ. Но при усложнении выражаемых смыслов используются целые словосочетания и предложения. Часто один и тот же концепт может быть передан различными языковыми средствами. Некоторые концепты передаются с помощью целого текста или ряда произведений одного или нескольких авторов, так как требуют осмысления большого количества ситуаций, отражающих взаимосвязанные аспекты таких концептов.

Образование категорий связано с формированием когнитивных концептов и их устойчивых объединений. Вербализация осуществляется преимущественно на лексическом и фразеологическом уровнях. Лексический уровень объективирует феномены действительности самыми различными номинативными техниками. Лексический состав языка «напрямую» отражает фрагменты экстралингвистической действительности, а исследования лексики языка представляются наиболее технологичными.

Переводоведение трактуется как область знания, занимающая пограничное положение между лингвистикой и культурологией, так как перевод помогает осуществлять диалоги не только языков, но и культур. По сути дела, эта сфера покрывается сопоставительной лингвокультурологией.

В современных условиях перевод общественно-политических текстов приобретает особое значение, выступая как средство пропаганды и орудие политической борьбы. Объем ежегодно издаваемых общественно-политических текстов, ориентированных на англоговорящую аудиторию, достаточно велик и по мере роста международных связей продолжает увеличиваться. Это выступления государственных, партийных и общественных деятелей; публикации международных, правительственных и общественных организаций; статьи, посвящённые борьбе за мир, разрядке международных конфликтов, сокращению вооружений, национально-освободительному движению и экономическим отношениям.

Лингвокультурологическому анализу может быть подвергнута содержательная сторона масс-медийного текста. Общеизвестно, что текст является информационной

структурой. И.Р. Гальперин предложил различать содержательно-фактуальную («передний план» текста), содержательно-подтекстовую («второй план») и содержательно-концептуальную (глубинный смысл) информацию текста [3: 26-50]. С.Иванова и З.Чанышева считают, что наибольший интерес в данном случае вызывает содержательно-концептуальная информация текста, ибо она является контентообразующей, то есть относящейся к основной идее, замыслу текста. Исследования показывают, что контентообразование современного медиа-текста политической направленности в настоящий момент обнаруживает свойство технологичности. Речь в данном случае идет о технологиях, посредством которых автор целенаправленно воздействует на адресата и внедряет в его сознание ту или иную концептуальную информацию [4:145].

Языковые реалии содержат уникально-культурные смыслы, либо уникальные элементы, образуемые соотносимыми в двух языках значениями концептуально-смысловых зон, которые обладают неповторимым этнокультурным своеобразием, ср. уникальные культурные смыслы (в русском языке *мать-одиночка, мать-героиня, многодетная мать, матери Беслана*-и в английском языке *Mother's Day, mother country, every mother's son, mother and toddler group*), уникальные культурные ассоциации и образы *(мать родная не узнает, по матери ругаться- want is the mother of industry, Mother Hubbard*), уникальные культурные коннотации (*катись к едреной матери, показать кузькину мать-the Mother of Presidents, the Mother of States, the Mother of Parliaments.)* [4:218]

Представляется возможным анализировать языковую составляющую медиа-дискурса, который может содержать культуроносные единицы языковой системы, то есть те единицы языка, в которых представлена, в том числе, и социокультурная информация, предполагающая использование прагматической адаптации в переводе. *Например:*

Но тут же подчеркивалось, что в ряде районов колхозное движение идет самотеком, продолжается байское и кулацкое влияние [5].

Подобные газетные публикации – свидетельство стремления сельских партийных ячеек установить тотальный контроль над колхозниками с целью предупредить кулацкие и байские вылазки, проще говоря, антисоветские настроения в деревне [5].

Большой плюс для серпиновцев по сравнению с другими выпускниками – безупречное владение государственным языком, поэтому их с большим желанием берут в штат школы, другие госучреждения [6].

Необходимо обратить внимание на использование приема транслитерирования или транскрибирования заимствованных лексических единиц. Подобные заимствования, несомненно, выполняют функцию восполнения безэквивалентной лексики и содержат инокультурные реалии, использование которых привносит дополнительную культурную информацию. Например, заголовок газетной статьи «*Хедхантер на аутсорсинге* у государства»[7].

Однако большое число реалий, встречающихся в общественно-политических текстах, требуют при переводе раскрытия их смысла. Так, например, уподобляющий перевод при передаче национального колорита реалий употребляется достаточно часто. Уподобляющим переводом называется перевод, обозначающий нечто близкое по функции к инокультурной реалии. При переводе реалий таким способом, подбираются функциональные эквиваленты, которые должны вызывать у читателя перевода такие же ассоциации, как и у читателя исходного текста. Простое транскрибирование таких реалий могло бы привести к потере смысловой равноценности. В рамках уподобляющего перевода возможен и приближенный перевод, который заключается в подыскании ближайшего по значению соответствия в языке перевода для лексической единицы исходного языка, не имеющий в языке перевода точных соответствий.

Достоинством приближенного перевода является его доходчивость. Получатель перевода имеет дело с привычными, хорошо ему знакомыми понятиями. Такого рода приблизительные эквиваленты лексических единиц можно назвать аналогами, но, применяя в процессе перевода аналоги, нужно иметь в виду, что в некоторых случаях они могут

создавать не вполне правильное представление о характере обозначаемого ими предмета или явления.. Однако этот метод передачи безэквивалентной лексики всегда связан с определенной опасностью, проистекающей из самой его сущности, в основе которой лежит замена исходного понятия лишь приблизительным его соответствием. Поэтому пользоваться приближенным переводом нужно весьма осторожно. Приближенный перевод всегда таит в себе опасность недопустимой национально-культурной ассимиляции.

Примеры приближенного перевода с помощью подбора аналога:

1*) **Сейм Польши** проголосовал против отставки спикера сейма Радослава Сикорского, которой добивалась оппозиция.(Lenta.ru)*

***Polish Parliament** voted against the resignation of speaker Radoslaw Sikorski.*

2) *На парламентских выборах в Иране консервативные партии, ориентированные на **рахбара** аятоллу Али Хаменеи, одержали убедительную победу над сторонниками Махмуда Ахмадинеджада. (Вестник Кавказа)*

*On the parliamentary elections in Iran, the conservative parties headed by **Supreme leader** Ayatollah Ali Khamenei, won a landslide victory over the supporters of Mahmoud Ahmadinejad.*

3) *Сегодня Голландия досрочно выбирала депутатов, которым предстоит занять места в **Генеральных Штатах**. (hogen-mogen.ru)*

*Holland early elected deputies, who will take their seats in the **Parliament**.*

4) *Пострадавшие доставлены в госпитали, на месте аварии работают **карабинеры**, устанавливающие причины ДТП. (РИАНовости)*

*Victims are delivered in hospitals, at the accident site work **policemen** establishing the causes of the accident.*

5) *Марадона, чтобы опровергнуть слухи о смерти Фиделя Кастро, показал письмо от **команданте.** (Комсомольская правда)*

*Maradona to refute the rumors of the death of Fidel Castro, has shown a letter from the **major.***

*6) По данным «Сирийского центра мониторинга за соблюдением прав человека», джихадисты совершили нападение на поселение в **мухафазе** Хасеке на северо-востоке Сирии.(информационное агентство Regnum)*

*According to "Syria Monitoring Centre for Human Rights," jihadists attacked a village in the **governorate** of Hasakah in northeastern Syria.*

*7) Коммунисты поздравили ополченцев с Днем Советской Армии и Военно-Морского Флота, вручили **красные флаги с серпом и молотом.**(72.ru)*

*Communist congratulated militians the Day of the Soviet Army and Navy and awarded **the red flags with victory symbols.***

*8) В выходные дни принц Уильям посетит пострадавшие от цунами **префектуры** Фукусима и Мияги. (РИА Новости)*

*During the weekend Prince William will visit tsunami- affected **regions** Fukushima and Miyagi.*

*9) Параллельно мощному удару по лидерам "Исламского государства" в Ираке египетская армия нанесла урон по ответвлению этой террористической организации, действующей на Синайском полуострове под названием **"Вилайет Синай".**(9 канал)*

*In parallel, a powerful blow to the leaders of the "Islamic state" in Iraq, the Egyptian army inflicted damage on the branch of the terrorist organization operating in the Sinai Peninsula under the name **"The province of Sinai".***

*10) ГЭС мощностью 88,7 мВт будет возведена в ущелье «Тавалтайнхавцал», в **аймаке** Баян-Улгий. (oilnews)*

*88.7 MW hydropower plant will be built in the gorge "Tavaltaynhavtsal" in Bayan-Ulgii **province**.*

*11) Пан Ги Мун отправится в город Эмандариас, **департамент** Альто Парана, где посетит ГЭС Итайпу. (Пренса Латина)*

*Ban Ki-moon will visit city Emandarias, **the region** of Alto Paraná, where he will visit the Itaipu hydroelectric power station.*

*12) В Киеве мерещиться **российский триколор**. Беспорядки на матче "Динамо". (Спорт- Экспресс)*

*In Kiev seemed **the Russian flag** .Riots in the match of "Dynamo".*

*13) Отношения между **Национальным Собранием Армении** и **Кнессетом Израиля** находятся в очень пассивном состоянии. (news.am)*

*The relationship between **the Parliament of Armenia** and the **Parliament of Israel** is in a very passive state.*

*14) Ряд депутатов **Бундестага** потребовал от спецслужб Германии собрать полную информацию о количестве немецких граждан, воюющих на стороне пророссийских сепаратистов на востоке Украины. (ru.delfi.lt)*

*A number of deputies of **Germany Parliament** demanded that intelligence agencies gather complete information about the number of German citizens who are fighting on the side of the pro-Russian separatists in eastern Ukraine.*

*15) **Вече** прошло на площади, где ранее стоял Ленин. (Новости Facenews)*

***The meeting** was held in the square, where stood a statue of Lenin.*

*16) **Эмир** Катара Тамим бен Хамед Аль Тани прибыл с неожиданным визитом в Турцию. (news.am)*

***The ruler** of Qatar Tamim bin Hamed Al-Thani arrived for an unexpected visit to Turkey.*

*17) Десятки членов **Национального конгресса** Бразилии , а также нынешние и бывшие члены правительства оказались под следствием. (Радио Азаттык)*

*Dozens members of **Brazilian Parliament** , as well as current and former members of the government were under investigation.*

*18) Королевский театр **Ковент-Гарден** представляет на сцене Большого театра балет "Манон". (Россия Культура)*

***The Royal Opera House** presented at the Bolshoi theatre ballet "Manon".*

*19) Тридцать седьмой случай АЧС представляет собой падшего дикого кабана, который был обнаружен недалеко от населенного пункта Белевичи (**гмина** Грудек, Белостоцкий **повят**, Подляское **воеводств**о), на расстоянии около 9,5 км от польско-белорусской границы. (Крестьянские ведомости)*

*Thirty-seventh case of ASF is a fallen wild boar, which was discovered near the village of Belevich (**commune** Gródek, Białystok **district**, Podlaskie **province**), at a distance of about 9.5 km from the Polish-Belarusian border.*

*20) На седьмом внеочередном **курултае** мусульман Казахстана, который проходил в Астане, избран новый верховный муфтий страны. (Радио Азаттык)*

*On the seventh extraordinary **council** of Muslims of Kazakhstan, which was held in Astana, the new Grand Mufti of the country was elected.*

*21) В Самарской **губернии** усилят надзор за рыбаками. (Авторадио)*

*In Samara **province** will strengthen supervision of fishermen.*

*22) По итогам выборов в **Эдускунта** в 2007 году партия получила 4,1% голосов, на муниципальных выборах 2008 года - 5,4% голосов.(информационное агентство Regnum)*

*According to the results of elections the **Parliament of Finland** in 2007, the party won 4.1% of the vote ,in the municipal elections of 2008 - 5.4% of the vote.*

*23) **Народный Хурал** Бурятии может отменить очередной съезд депутатов всех уровней для экономии бюджетных средств. (Байкал Финанс)*

***The Parliament of Buryatia** can cancel the next congress of deputies of all levels for budgetary savings.*

*24) **Куайцзы** появились в Китае порядка трех тысяч лет назад. По легенде некто Юй придумал их, когда хотел достать горячее мясо из котла и не обвариться. (Фокус)*

***Chopsticks** appeared in China about three thousand years ago. According to legend, Yu invented them when he wanted to get hot meat from the boiler and not scalding.*

*25) Французские **жандармы** прибыли к месту крушения вертолетов в Аргентине. (РИАНовости)*

*French **policemen** arrived at the helicopter crash in Argentina.*

*26) Старший **констебль** Роберт Гилсон рассказал, что увидел группу велосипедистов, ехавших без шлемов, и попросил их остановиться. (Экспресс К)*

*Senior **policeman** Robert Gilson said he had seen a group of cyclists riding without helmets, and asked them to stop.*

27) *В **Рийгикогу** сформированы еще две депутатские группы и три объединения. (postimees.ru)*

*In **Parliament of Estonia** formed two groups of deputies and three associations.*

Одним из способов восполнения недостающей информации является введение социокультурного комментария, который может, в том числе восполнить культурологическую информацию С.Г. Тер-Минасова выстраивает свое понимание социокультурного комментария как способа преодоления конфликта культур: «Социокультурный комментарий, предназначенный представителям иной культуры, высвечивает изменения в родной культуре и в языке как зеркале культуры»…, (он) не только отражает восприятие писателя читателем, но и формирует его… социокультурный комментарий призван разрешить конфликт культур и перевести его в диалог» [8:90]. Важно также подчеркнуть, что автор применяет социокультурный комментарий как в межкультурном, так и во внутрикультурном общении для преодоления конфликта между представителями разных поколений.

ВЫВОДЫ

Таким образом, владение языком предполагает концептуализацию мира. Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и устройства мира, или языковую картину мира. Совокупность представлений о мире, заключенных в значении разных слов и выражений данного языка, складывается в некую единую систему взглядов, или предписаний, и навязывается в качестве обязательной всем носителям языка. Проблема осмысления языковых единиц как структур представления знаний представляет огромный пласт для исследования, так как по совокупности концептов (концептосфере) можно судить о ментальной модели действительности, отражаемой в языке вообще, и в головах конкретных носителей в частности. Именно через лексику языка можно и нужно изучать концептосферу, национальную и языковую картины мира.

Теоретическое осмысление переводческая стратегия получает в более или менее системном виде в культурно-семиотических моделях перевода, развивающих идеи Р.О. Якобсона, в которых коммуникативное намерение и планирование речевой деятельности решается с точки зрения оптимального учета контактирующих языков и культур. В межкультурной коммуникации и лигвокультурологии выбор переводческой стратегии определяется подходом к переводу как «когнитивной деятельности человека в контексте его социокультурных функций» [9].

Эквивалентные тексты разных культур, один из которых содержит указание на реалии-предметы или явления духовной культуры, представляют собой лексически разные тексты, часто различающиеся своим концептуальным наполнением. Очевидно, что объем культурно-смыслового контекста при переводе общественно-политического дискурса может возрастать до максимально возможного, не исключая возможности использования разных видов культурологического комментария. Как показывает переводческая практика, инвентарь приемов проникновения в глубины содержательной структуры слов постоянно пополняется, что позволяет фиксировать передаваемые из поколения в поколение инварианты знаний, участвующих в формировании этнокультурных смыслов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Павиленис Р.И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. - М.: Мысль, 1983.

2 Кравченко А.В. Знак, значение, знание./ Очерки когнитивной философии языка. – Иркутск, 2004.

3 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М.:Наука, 1981.

4 Иванова С.В., Чанышева З.З. Лингвокультурология: проблемы, поиски, решения. Монография. – Уфа: РицБашГУ, 2010. - 366с.

5 Шулембаева Р. «Зарядить себя активностью»// Казахстанская правда. - 14.03.2019. - №50 (28927).-С.9.

6 Испанова Н. «Импульс для смелых»//Казахстанская правда. - 13.03.2019. - №40 (28926). - С.9.

7 Иванова К. «Хедхантер на аутсорсинге у государства»//Казахстанская правда.- 06.03.2019. - №44 (28921).-С.7.

8 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.:СЛОВО,2000. - 262с.

9 Фесенко Т.А. Концептуальный перевод в структуре взаимоотношения «Действительность – мышление - сознание- язык» // Вопросы когнитивной лингвистики.- 2004. - №1 (001). - С.112-122.

С.С.Жабаева

Түпнұсқа мен аудармадағы қоғамдық-саяси дискурсының концептуалдау ерекшеліктері

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Қостанай қ., Қазақстан

Мақала тілдің лингвомәдени семантикасы және оның аудармадағы жүзеге асыру мәселесін талдауға арналған. Қазіргі қоғамдық-саяси дискурс мәселелерінің өзектілігі аударма әдебиетінің саны ұлғайған сайын өседі. Мақалада мәдениеттанымдық толтыру және керекті аудару стратегиясы тұрғысынан лексемалардың талдауы жүргізілген. Масс-медианың қазіргі мәтіндерінен алынған көрнекі мысалдарының аударма талдауына ерекше көңіл бөлінген.

S.S.Zhabayeva

The peculiarities of the public political discourse conceptualization in the original text and the translation.

S.Zhabayeva, A.Baitursynov Kostanay State University
Kostanay, Kazakhstan

The article is devoted to the analysis of the linguistic cultural semantics' problems analysis and it's realization in the translation. Nowadays the issues of modern public political discourse are very urgent along with the growing volume of the translated materials. The article analyses the lexemes on the part of the cultural components and, consequently, the choice of the translation strategy. Special attention is paid to the translation analysis of the illustrative examples taken from mass media resources.

UDC 811.81’37

Z.A.Kaskataeva[1], Sh. Mazhitayeva[2]

[1]PhD student, E.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan, e-mail: janrasul@mail.ru

[2]Prof. Dr.(Philology), E.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan, e-mail: s_mazhit@mail.ru

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF BLUE COLOR IN KAZAKH AND GERMAN LANGUAGES

In recent years, increasing interest in a color term has occurred around the world.

Several researchers consider the emotional, psychological, ethno-linguistic aspects of color and color terms. In the national consciousness of ethnos a significant place is given to the color with its symbolic meaning. The system of color terms and color symbols is one of the fundamental codes in the traditional worldview of ethnic groups.

The article examines the origin of some fixed expressions with көк (blue) and blau (blue), the peculiarities and figurative meanings demonstrated in Kazakh and German languages.

Keywords: color, colors effects, blau (blue) color, Kazakh language, German languages, color symbols

INTRODUCTION

Colors have a special meaning in every culture. Colors effects on human mood and emotions. Therefore, experts in different fields of science consider them as the subject for investigation. In physics, the concept of color is determined first by frequency and by the wavelength of light then by how those frequencies are combined or mixed when they reach eyes. In chemistry, color is used for two distinct purposes: to represent discrete nominal quantities, like element types, residue names, chain identifies, etc.; to color code continuous quantitative variables, like charge, hidrophobicity, etc. Biologists and Physiologists are engaged in the study of the effects of color on the human body, their delivery and processing. Psychologists study the basics of color perception. It is believed to cover all the aspects of color is complicated. Moreover, in science scholars are tend to omit their ancient historical cultural experience in color naming and phenomena that surround a person. The color image of the world also requires a comprehensive study.

The materials for the research paper were collected from the Kazakh and German literary works. The main research methods are descriptive, comparative and componential analyses.

It takes a considerable place in human consciousness. Therefore, it is not surprising that human beings study this phenomenon. This view can also be attributed to the study of colors in linguistics. Linguists refer color terms to the main lexical group. When studying a dozen of languages, several linguists, ethnolinguists, and researchers of language history assume that there are some universal similarities in color terms.

MAIN PART

Color change in nature is a phenomenon associated with the extinction or acquisition of new color shades. The chromatic circle of human perception includes four colors of the spectrum with their transitions. In addition, the researchers examine in detail the medical, physiological, emotional aspects of color. [1 http://www.rek36.ru/oboznachenie-tsvetov.html].

Scholars are still debating on the traditional knowledge about the origin and peculiarities of colors. One of the mainstream tasks for anthropocentric paradigm in modern linguistics emotional impulses, the axiological (axiological philosophical, "value") approach to the world surrounding. It aims to take into account the linguistic, cultural and cognitive character, world perception.

Visual sensations of colors relate with natural associations as a component of figurative thinking, which occurs spontaneously between individual sensations, perceptions, ideas, ideas based

on the assonance - partial coincidence, similarity of some aspects, qualities, forms of various objects uncommon in everyday life.), which in human minds are almost at the genetic level, the influence of cultural national traditions of people, as well as the color associations of personal experiences and impressions. Common natural color associations are almost the same or in many respects similar in people of different nationalities.

Most of the color names in Turkic languages, have existed since ancient times. Color names are thoroughly examined by such linguists as I. Kenesbayev, N. Sauranbayev, A. Iskakov, M. Balakayev, S. Amanzholov, G. Musabayev, A. Kaydarov, and others.

Color terms in is a word or phrase that refers to a specific color. The color term may refer to human perception of that color (which is affected by visual context) which is usually defined according to the Munsell color system, or to an underlying physical property (such as a specific wavelength of visible light). There are also numerical systems of color specification, referred to as color spaces. Color terms belong to a grammatical and lexical complex system category. Color terms are not only a single grammatical object, but are essential philosophical, ethno-linguistic problem, the roots of which lie in the ancient history of people, intertwined with their culture and spiritual life.

It is known that in a language the number of color terms is large, but they are not all used in a figurative sense. The article discusses the origin of some fixed phrases with Kök (blue) and blau (blue), especially the use of collocations and their figurative meanings.

In Kazakh and German languages there are objectively a number of fixed phrases that include color terms in their composition. A fixed phrase in the formation of phraseological units containing color terms serves as a means of artistic style of speech. The basic color names in the structure of a phraseological unit conveys a figurative meaning.

In Kazakh, German and Russian languages, the formation of fixed expressions associated with religious faith, traditions, customs, including the spiritual heritage of ancient times, its diversity and comprehensiveness are of linguistic value.

The formation of color terms is associated with different objects and phenomena: the complexion, skin, hair, sky, earth, plants, i.e. that which was not colored by human. Associative bonds in color terms are greatly contributed to the development of symbolism. The same bonds also defined concrete subject values (in rus. **kauryj** (light-chestnut), **voronoi** (raven) — **horse**).

The vocabulary of color terms has been studied from different points: cognitive, semantic, social, psycholinguistic, historical and comparative. In this regard, the works of scientists A.Vezhbitskaya, V.G.Hak, who studied color terms in English and Russian languages from cultural aspects, the work of I.V.Makeenko, dedicated to distinguish universal qualities and national peculiarities in English and French languages, and A.P. Zhuravleva studied such aspects as linguistic dependence and sounding [1].

If one speaks about German language, there are few works devoted to the study of color terms. The studies, mainly, reveal the periods and origin of etymological unity of color terms or the role of modern color terms in the lexical system (K.D.Ludwig, E.Wittmers, E.V. Rosen, etc.) [2] .

There is a lack of comprehensive studies that reveal the nature of structural and word-formation features of color terms, semantic, stylistic and functional peculiarities. It is well known that color is a complex phenomenon, it has its own national characteristics associated with the history, culture and traditions of the people.

Color terms can be called multinational. Each nation has different color symbols, each people associates a certain color with different situations. For centuries, the symbolism of the color terms of the German people have not underwent strong changes [3].

In Kazakh culture, *kök* (blue) is a symbol of peace and unity, wealth and life. The word blue is the equivalent of the concept of Allah (Kök Tengri). Allah - the creator of the world, all living things.

The blue color conveys the most powerful and holy qualities. Therefore, it denotes strength, victoriousness, height of spirit, domination, arrogance. The use of the concept blue can be seen in

relation to the rich, noble people, as well as in the names of clothes, military armor. In the Kazakh language, combinations of blue boots (kök etik), blue fur coat (*kök* ton) are extremely common [4].

Zheti qat kək (means soaring high; high sky)- in the eastern astronomy corresponds to seven stars: the Moon, Mercury, Venus, the Sun, the Red Star (Mars), Jupiter, Saturn. *Kök* (blue) - the national name of the infinite world, the cosmos, where the stars, constellations, planets, galaxies are located. *Kök* is the ancient Turkic cosmonim [5; 51].

One of the reasons for the many meanings of the concept of blue is that for a long time the Turkic people did not distinguish between blue and green. The Kazakh people have blue color in nature - the main color, you can notice the appearance of shades close to each other (associated with grass, plants, with life). Blue - from a symbolic point of view, means a calm, endless sea, restraint; light blue or blue color means a great feeling, tenderness, peace.

In the work of M.Kashkari "Code of Turkic words", the concept " *Kök* " is used only to designate the social class/roots: " Onıñ kögi kim? What social class he belongs to?/his roots". In the Kazakh language there are the words "«kögermegir», «köktemegir», which are formed in the meaning of a curse: "may you see no good" or "may your kind vanish"

The color of the Kazakh national ornaments, domes are mostly of blue. In this regard, the symbolic blue content has a special cognitive value.

Kök in the ancient Turkic language refered to "the sky" and, this is confirmed by the use of the word *kək* in the meaning of "god", "deity" [9; 77-78. Kunin V.V. English-Russian phraseological dictionary. - M., 1997]

The domes of the mausoleums of Khan Alash, Zhoshy Khan, Bestam Khan and many other ancient tombs are painted in blue (turquoise) in color. In this one can see signs of the heaven's worship. Domes of mosques also have a blue, turquoise color.

The sky-blue color of the flag of Kazakhstan, bright golden images of the sun, a soaring eagle and the national ornament will highlight the high aesthetics of the harmony of the chosen colors [15 What is your image, sacred symbols? // Kazakhstanskaya Pravda.-2001, June 2].

The collocations such as **kökezw, kök awız** – a chatterbox, **kök jalqaw** – lazy, **kök dolı** - grumpy, **kök mï** - stupid, etc. denote the negative human qualities. ... For example, Kök mıljıñ means "a talkative person, the one who raises idle talk around."

And in the German language, color terms are different, associated with the color of the surrounding world. Idioms with color terms characterize a person's lifestyle, relationship, physiological state of being.

In the Kazakh language, *kök* (the blue/dark blue) color corresponds to the single word "blau". It is also used to designate the following color terms: "dunkelblau" (*kök*/ blue, kara *kök* / dark blue), "hellblau" (light blue, blue). The blue color is perceived as soothing, lulling, relaxing color, the blue color is perceived as heavy, cloudy, non-permanent color (changing in blue or black color). It is believed that blue color attract negative emotions. In the study, the dark blue color as phraseological units with the anthroponymic meaning have been taken into account.

In the German language *blau* means an unknown, uncharted edge, e.g *blaue blume, blaues Licht* are widely used in epic poems and fairy tales. The following saying "Er traf genau das Himmelblau also renders the same meaning. The phrase "ins Blaue hinein reden / handeln" - acting / speaking unplanned, aimlessly, risky also demonstrates that well. "Eine Fahrt ins Blaue machen" has two meanings: 1. A trip somewhere without a goal; 2. At the end of the trip, by giving a gesture to call for a hard drink[6].

The idiom "*Keine blaue Ahnung von etw. haben"* defines the absence of the slightest understanding of something, misunderstanding; something far, unknown, impracticable is transmitted by "blaue Schlösser bauen" (literally: to build blue palaces) [7].

Later, in the German language, the color blau began to render another idea of fascination and deceit. For example: den blauen Mantel umhängen - bewitch, deceive, betray. Phrases are used that are similar in meaning to "blau tragen" and "es ist nur eine Blaue". *"Das Blaue vom Himmel herunter reden / lügen / schwindeln*" are close to the semantic group – to deceive constantly; das Blaue vom Himmel herunter versprechen - to promise an impossible task or what is not; promise

that it is impossible to perform (get the moon from the sky). The meaning of deception, lies, one can see in the following phrases: *blauen Dunst reden / vormachen, einem Blaues vormachen, einen blau anlaufen lassen, jmdn. anlügen, daB er blau wird* [7]. For example:

Kiss amüsiert sich in Kaffeehäusern, ... *antichambriert hin und wieder bei Pierre Bonaparte, macht diesem einen blauen Dunst vor*…. (K.Marx, Brief an Engels, 8.8.1852) - *Kiss is having lots of fun in a restaurant ...*

"Blaue Argumenten, blaue Enten" a false story, meaningless story, "fairy tale", excuse, "sein blaues Wunder erleben" - to be very surprised and Na, so blau! – Come on! (demosrating doubts).

Blau sein (literally: get blue) word combination means to be drunk. The etymology of this combination is associated with the phrase: *es wurde ihm blau vor den Augen* - pre-existing conditions. The comparison can be seen in the superlatives of "blau sein wie eine Strandhaubitze" or "blau sein wie ein (März-) Veilchen" - (to be fully drunk).

The meaning of the following the blau (blue) color is associated with the color of blood. The combination of Blaues Blut haben, borrowed from Spanish into German (He is blue blooded. Literally: blue blood) - means aristocracy, nobility. And in Kazakh culture, blue is associated with the origin of a person. What social class do you belong to?

Grün und blau schlagen in German is close in meaning to collocation in Kazakh language " *kök* ala goydai sabau" or "Katty sok'k'uga zhyuu" - to beat strongly. That is, with strong shocks, bruises appear on the human body, the battered place acquires different colors (turns red, turns blue, turns black, even turns yellow). Mit einem blauen Auge davonkommen - a bruise under the eye (easy to get rid of a strong blow) means to get hurt easily, to remain safe and sound; blau ärgern - turn blue with anger, get very angry or blau frieren - turn blue from cold, increase or decrease in blood pressure, in a word, the word blue has a meaning associated with a human physiological state.

Blau (blue) color for the color of eyes symbolizes of sinlessness, purity, naivety, lack of experience. This is due to the fact that the Germans, as European people are blue eyed, because a newborn baby has blue eyes, their purity, innocence was conveyed by the phrases: blauäugig sein - to be naive, innocent. The phrase as a mockery *"Man hat ihn (sie) nicht seiner (ihrer) schönen blauen Augen wegen genommen"* (not for pretty eyes) - means you will pay for it.

In German, there are many idioms rendering a bad mood, longing, sadness, which include the component of the color "blau". The blue color in German culture is associated with honesty and trust, i.e. blau (blue) means honesty, trust, infinity. However, the blue color was not always interpreted in this sense. In Germany, blue, in the beliefs of the ancient inhabitants and sailors depicted a negative image and meaning. Devils, devilry, wizards and ghosts appeared in blue robes. People believed who would meet with a woman in a blue apron would be doomed to misfortune, and also believed that a witch lives in a house with blue frames. Therefore, the Germans tried not to paint the window frames with blue paint; not to wear blue clothes in order to protect the newlyweds from childlessness [6].

Blau in German language is also considered the color of death. The deceased person traditionally was dressed in a blue uniform, a piece of blue cloth was put in the coffin.

In the culture of every nation, phraseology takes a special place. Phraseological units, with strong traditions and customs, ceremonies, significant periods, many phenomena, etc., have been preserved in the language as bright aspects of culture. For example, in ancient times in Germany, a man who was fired from his/her job was sent a blue letter, thus notifying one's dismissal. Hence the combination of *einen blauen Brief bekommen* (a notice of dismissal from work, letter of notification to parents of the child's academic performance). Der "Blaue Peter" - "Blue Peter", the famous international flag stands for an order to return the crew aboard the ship. One of the ancient flags that give signs is known as the blaue Flagge (blue flag). It was used by German sailors from the beginning of the 18th century to the beginning of the 19th century. And in England in 1777 the "blue repeater", that is (= blauer Wiederholer) (blue repeating), the last word "Blue Peter" was corrected, in order to collect the captains of the ship the order was re-issued with a blowing wind. Those leaving for the army were given blue flowers. The color of the sailors' clothes is blue: die blauen Jungs - mariners, die Blaujacke – a mariner; a sailor [7].

A man who has learned much about the world surrounding, is active and willing to perceive unknown. S/he is open to grasp human qualities, spiritual world, behavior, and other features, but also pays much attention to define a physical appearance, behavior, character, pace etc. As a result, about 100 color combinations and comparisons appeared in the language [7].

CONCLUSION

In linguistics and general human sciences, one of the main problems is the knowledge formation and cognition, determining the role of national cognition in international terms. In the world, humanity has the opportunity to perceive different colors and their shades in two ways: by scientific means (colorimetry, physics, physiology, psychology, etc.) or in the traditional way, based on the life experience of a certain nation.

Every nation defines and recognizes color individually. In each language, the ways of color naming are different. This fact is common because due to the well-established worldview of the nation, color perception, and transition into the native language.

For a particular color and its various shades, figurative expressions, idioms and proverbs are widely used. They can provide information about the past, socio-historical, emotional-mental state of people.

A thematic group of phraseological units of colors as symbols constitutes a large number of combinations associated with a human physical appearance, psycho-physiological features, moral character, actions, way of thinking, speaking skills, kinship relations, relationships between people, physical and spiritual needs.

The language units associated with the color naming reveal the symbolic meaning of colors and serve as a tool for better comprehending certain ethnos.

Through the color symbols formed in the national worldview of each nation, one can learn about culture, history, customs and traditions, mentality, character of a certain nation.

Thus, on the material Kök color - the super-transcendental, spiritual color of contemplation of the cosmic distance, striving into the depth, infinity, it creates a distance, gives inner confidence, interest in ideological issues. Blue is the most loved by people (according to statistics), which stands for its dominance over other colors. Light blue gives a sense of limitless perspective, expands the space and opens the subconscious through increased susceptibility, creates the impression of clarity, hospitality, friendliness, adjusts to soaring dreams, the thirst for the supernatural and carefree.

REFERENCES

1. Makeenko I.V. Lexical-semantic structure of systems of color-terms in Russian and English. Manual. -Saratov: Publishing House Sarat. University, 2001. – 52 p.

2. Rosen E. New words and fixed phrases in German. M .: Enlightenment, 1990. –192 p.

3. Mazhitayeva Sh., Talaspaeva Zh., Tazhikeyeva A. Connotation of color terms in Kazakh language // European Researcher. International Multidisciplinary Journal. 2012 Vol. (25), No. 7. – C.1088-1091; Mazhitaeva Sh., Kaskataeva Zh. Color Semantics in the Kazakh language: Linguo-Cultural aspect // European Researcher, 2013, Vol. (50), No. 5-3. –pp.1454-1458.

4. Kaydarov A.T., Umirbekov B., Akhtamberdiyeva Z.T. Tola syr syrup –Almaty: Kazakhstan, 1986. –95 p.

5. Aytbaev O.A. Kazakh sozi. –Almaty: Rowan, 1997. – 238 p.

6. Devkin V.L. German-Russian colloquial vocabulary. – Moscow: Rus. English, 1994. - 654c .; German-Russian phraseological dictionary. –Moscow: State publishing of foreign and national dictionaries. –Moscow, 1999.

7. Binovich L.E. German-Russian phraseological dictionary. –Moscow: state pub. foreign and national dictionaries, 1986. –904 p.

Жанар Каскатаева[1], Шара Мажитаева[2]

Қазақ және неміс тілдеріндегі көк түсінің семантикалық сипаттамасы

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан

Соңғы жылдары бүкіл әлемде түс атауларына қызығушылық артуда.

Кейбір зерттеушілер түстің және түстің эмоционалдық, психологиялық, этно-лингвистикалық аспектілерін қарастырады. Этностың ұлттық санасында оның символдық мәні бар түске елеулі орын беріледі. Түс атауларының жүйесі мен түс таңбалары этникалық топтардың дәстүрлі дүниетанымында іргелі кодтардың бірі болып табылады.

Мақалада қазақ тіліндегі көк және неміс тіліндегі blau (көк) түстерімен жасалған кейбір тұрақты тіркестердің шығу тегі, олардың ерекшеліктері мен ауыспалы мағыналары қарастырылады.

Жанар Каскатаева[1], Шара Мажитаева[2]

Семантическая характеристика синего цвета в казахском и немецком языках

КарГУ имени Е. А. Букетова, Казахстан

В последнее время во всем мире наблюдается растущий интерес к цветообозначениям.

Некоторые исследователи рассматривают эмоциональные, психологические, этнолингвистические аспекты цвета и цветовых терминов. В национальном сознании этноса значительное место отводится цвету с его символическими значениями. Система цветовых терминов и цветовых символов является одним из основополагающих кодов в традиционном мировоззрении этнических групп.

В статье рассматривается происхождение некоторых фиксированных выражений со цветом көк (синий) и blau (синий), особенности и переносные значения, демонстрируемые в казахском и немецком языках.

ӘОЖ: 811.512.122:811.58′342

Т. Қалибекұлы

филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ САЛҒАСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАСЫ

Аннотация. Мақалада қытай тілі мен қазақ тіліндегі фонетикалық бірліктердің салғастырмалы сипаттамасы жасалып, екі тілдегі дыбыстар мен буындардың өзіндік ерекшеліктері, жасалу жолдары мен түрлері тілдік деректермен көрсетіледі. Сонымен бірге, қытай тіліндегі кейбір фонетикалық бірліктерді қазақ тіліне аудару мәселелері де сөз болады.

Кілт сөздер: дыбыстық бірлік, дыбыс, буын, шынму, юньму, тон, термин, аударма

КІРІСПЕ

Тіл – қарым-қатынас құралы. Тіл бұл қызметін сөйлем арқылы іске асырады. Бұл туралы қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы: «...айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» [1, 157 б.] деп жазады. Әрине, сөйлемді құрайтын тілдің басқа құрылымдық деңгейінің бірліктері. Тілдің құрылымдық деңгейлерінің ішінде грамматиканың алатын орны ерекше. Өйткені тіл қарым-қатынас құралы ретіндегі өзінің негізгі қызметтерінің бірін атқаруда тілдің грамматикалық заңдылықтары үлкен рөл атқарады. Ал құрылымдық жүйенің бірінші сатысында

фонетикалық бірліктер тұрады және олар келесі деңгейді құраушы бірліктері болып табылады. Сондықтан да қай тілдің табиғатына үңілмек болсақ та, ең алдымен, тілдің дыбыстық қабатын аттап өте алмайтындығымыз белгілі.

Қытай тілі мен қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға байланысты салғастырмалы сипатта жазылған зерттеулердің саны айтарлықтай көп емес. Ал олардың зерттеу нысандарын саралайтын болсақ, бұл бағыттағы жұмыстар қытай тілінің лексика саласы бойынша П.Н.Дәулетованың, грамматика, оның ішінде синтаксис саласы бойынша Т.Қалибекұлының сөз тіркстеріне, Ж.Тұрсынәліқызының сөйлем синтаксисіне, ал морфологиялық ерекшеліктеріне қатысты А.Сүлейменова мен Р.Б.Желдібаеваның кандидаттық диссертациялық жұмыстарын айтуға болады. Ал қытай және қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктерін сипаттайтын еңбектер қытай тілін практиалық мақсаттарда үйретуге бағытталған оқу құралдарында ғана болмаса, жоқтың қас деуге болады.

Фонетиканың зерттеу нысанына тілдік дыбыс, оның таңбасы әріп, фонема және буын, тасымал, т.б. жатады. Тілдің дыбыстық жүйесі әр тілде әр түрлі, яғни ондағы дыбыстардың саны мен сапасы, айтылу ерекшеліктері басқа-басқа болады. Белгілі бір халықтың сөйлеу мүшелерінің дыбыс шығаруға қалыптасқан дағдысы, артикуляциялық базасы болады. Енді осы қытай және қазақ тілдерінің дыбыстық ерекшеліктеріне тоқталайық.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қытай тіліндегі негізгі фонетикалық бірліктер: дыбыс (音素), буын (音节) және фонема (音位).

Дыбыс, яғни тілдік дыбыс – ең кіші тілдік бірлік. Қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша дыбысқа берілген анықтама: «音素是从音色角度划分出来的语音中最小的单位». Яғни тілдік дыбыс дегеніміз – дыбыс сапасы жағынан бір-бірінен ажыратылатын ең кіші фонетикалық бірлік. Мысалы, 人rén (адам) деген сөз r, e, n деген үш дыбыстан құралған. Қытай тілінде дауысты дыбыстар жеке-дара тұрып та буын құрай алады. Мысалы, 鹅 é *(қаз)* сөзі «е» дыбысынан ғана құралған. Путунхуада (普通话, қытай халқының ортақ тілі) 32 дыбыс бар. Тіл-тілде дыбыстар дауысты және дауыссыз болып екі топқа топтастырылатынын ескерсек, путунхуадағы дауысты дыбыстардың саны – 10 (a, o, e, ê, i, u, ü, – i (тіл алды), – i (тіл арты), er), дауыссыз дыбыстардың саны – 22 (b, p, m, f, d, t, n, l, g, k, h, j, q, x, z, c, s, zh, ch, sh, r, ng).

Қытай фонологиясында ертеден бері келе жатқан дәстүр бойынша бір иероглифтің дыбысын (字音) шынму, юньму және тон сынды үш бөлшекке бөліп қарастырады. Мысалы, 花huā *(гүл)* иероглифінің шынмуы – h, юньмуы – uā; 庄 zhuāng *(егістік)* иероглифінің шынмуы – zh, юньмуы – uāng. Тон – сөйлеу кезінде буынның жоғары немесе төмен, көтеріңкі немесе бәсең болып өзгеруі, ол негізгі дауысты дыбыстың үстіне қойылады. Мысалы, 快 (ku**à**i) *тез, жылдам*.

Қытай тіліндегі шынму мен юньму тіл-тілде айтылып жүрген дауысты және дауыссыз дыбыстармен байланысты, бірақ олардан айырмашылығы бар. Дауысты және дауыссыз дыбыстар – жалпы фонетикаға қатысты терминдер болса, шынму мен юньму – қытай фонологиясына тән терминдер. Олар – иероглифтің дыбыстық құрамына (жасалуына) қарай бөлінген түрі. Бұлай бөлу иероглиф дыбыстардың алдыңғы және соңғы болып орналасуына, яғни дыбыстардың орналасу рет-тәртібіне байланысты: шынму – буынның басында тұратын дыбыс, юньму – буынның соңында тұратын дыбыс.

Шынму (инициал) – буынның басында тұратын дауыссыз дыбыстар. Қытай тілінің путунхуасындағы 22 дауыссыздың 21-і (ng-нан басқалары) шынму бола алады. Бұлардың ішінде n мен r шынму болумен қатар юньвэй да бола алады. Ескере кететін жайт, қытай тіліндегі шынмуды дауыссыз дыбыстармен шатастырмау керек, шынмулар дауыссыз дыбыстардан жасалады, бірақ дауыссыздардың барлығы шынму бола бермейді, мәселен, 中 zhōng сөзінің құрамындағы ng (қазақ тіліндегі «ң» дыбысымен пара-пар) шынму бола

алмайды, ол тек дауыстылармен бірігіп келіп юньмуды жасауға қатысады. Кейде буынның басында дауыссыз дыбыс болмауы мүмкін. Олар «нөлдік шынму» деп аталады. Мысалы, 阿 (ā), 爱 (ài), 雨 (yǔ), 音(yīn), 五 (wǔ), 奥 (ào), 晚 (wuǎn).

Юньму (финаль) – буынның құрамында шынмудың соңынан тұратын дыбыстар. Қытай тілінің путунхуасында 39 юньму бар. Юньму, көбінесе, дауысты дыбыстан жасалады, кейде дауысты мен дауыссыздың тіркесінен де жасалады. Мысалы, 声母(shēngmǔ) сөзінің құрамындағы екі иероглифтің юньмуы – eng мен u. Юньмудың өзі іштей жалаң юньму (单韵母), күрделі юньму (复韵母) және мұрын жолды юньму (鼻韵母) болып үш топқа бөлінеді. Жалаң юньму бір ғана дауыстыдан жасалса, күрделі юньму екі немесе үш дауысты дыбыстың тіркесінен жасалады, ал мұрын жолды юньму екі немесе үш дауысты дыбыстың n немесе ng мұрын жолды дыбыстармен тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі юньму құрылымы жағынан юньту (韵头), юньфу (韵腹) және юньвэй (韵尾) болып үшке бөлінеді.

Юньфу – юньмудың құрамындағы ең анық айтылатын дауысты дыбыс, ол «негізгі дауысты дыбыс» деп те аталады. Мысалы, 远 (yuǎn) сөзінің құрамындағы – a. *Юньту* – (介音деп те аталады) юньфудың алдынан тұратын дауыстылар: i, u, ü. Ал *юньвэй* – юньфудың соңынан келетін дыбыстар: i, u (o) және мұрын жолды дауыссыздар n, ng. Мысалы,

韵母 юньму	韵头юньту	韵腹юньфу	韵尾 юньвэй
ai		a	i
ou		o	u
uo		u	o
en		e	n
in		i	n
ian	i	a	n
uan	u	a	n
uang	u	a	ng

Қытай тілінің путунхуасында шынмулардың барлығы дауыссыздардан, ал юньмулар негізінен дауысты дыбыстардан жасалады. Кейбір юнмулардың құрамында n және ng дасыссыздары кездеседі, n шынмудың да, юньмудың да құрамында кездесе береді: 男nán *(ер)* сөзінің алында тұрған n – шынму, ал соңында тұрған n – юньму. Дауыссыз дыбыс ng тек юньмудың құрамында ғана кездеседі. Мысалы, 东dōng *(шығыс),* 听tīng *(тыңдау, есту)*.

Буын – дыбыстан кейінгі ең кіші тілдік бірлік. Қытай тілінде буын шынму, юньму және тоннан құралады. Буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде дауысты дыбыс болу керек. Қытай тілінде бір иероглиф бір буыннан құралады. Мысалы, 语音学yuyinxue *(фонетика, дыбыстаным)* үш иероглифтен жасалған, ол «yu», «yin», «xue» сынды үш буынға бөлінеді. Қытай тілінің путунхусында 400-дей буын бар, бұлардың құрамында тек 100-дейі ғана көп ұшырасады. Қазіргі қытай тілінің фонетикасын үйренудің ең ұтымды жолы – осы 400 буынды меңгеру.

Қытай тілінде сөздердің құрамындағы буындардың саны төрттен аспайды, мысалы, 教 jiào *(үйрету, оқыту)* сөзі j, i, a, o сынды төрт дыбыстан құралған.

Буын дегеніміз – сөз құрамындағы бір немесе бірнеше дыбыстардың тобынан құралған фонетикалық бөлшек. Қазақ тілінде буынды үш түргі бөледі: ашық буын, тұйық буын және бітеу буын. Егер дауысты дыбыстарды шартты түрде – А, дауыссыз дыбыстарды шартты түрде – Б әрпімен таңбалайтын болсақ, буын түрлерін былайша өрнектеуге болады:

Ашық буын – жеке дауыстыдан тұратын немесе дауыстыдан басталып, дауыстыға аяқталатын буын.

1) А: *а, ә, е; а+та, ә+же, е+не, о+қы, ө+ре, ы+дыра*, т.б.

2) БА: *де, же, не;ба+ла+сы, жа+ға, да+ла+да, же+ді*, т.б.

Тұйық буын – дауыстыдан басталып, соңы дауыссызға аяқталатын буын.

1) АБ: *ал, ақ, ат, ас, үй; ақ+тар, әл+ден, ән+дет, ой+лан*, т.б.

2) АББ: *ант, өрт, ұлт, ұрт; ыңқ-ыңқ (*етті*)*, т.б.

Бітеу буын – басында да, соңында да дауыссыз дыбыс тұратын буын.

1) БАБ: *бас, көз, көл, қол, бет, тас, бас+тық, бал+шық, көл+шік, тас+тақ, бөл+шек+тер, бұл+бұл+дар*, т.б.

2) БАББ: *қант,бұлт, қарт, жарқ-жұрқ*, т.б.

Қазақ сөздерінде буынның 6-ақ түрі ұшырасады екен. Олар: А, БА, АБ, АББ, БАБ, БАББ [2, 15].

2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» буынға тән мынандай сипаттар көрсетілген:

- буын болу үшін оның құрамында дауысты дыбыс болу керек;
- бір дауысты дыбыс жеке тұрып, бір буынды құрайды;
- дауыссыз дыбыстар жеке тұрып, буын құрай алмайды;
- сөзде неше дауысты дыбыс болса, сонша буын болады;
- қазақ тілінде сөздің басындағы буын ғана дауыстыдан басталады, ал басқа буындар дауысты дыбыстан басталмайды;
- буында мағына болмайды;
- сөздердің айтылуындағы буын саны мен жазылудағы буын саны әрқашан бір-біріне сай келуі шарт емес және т.б.

Осындай буынға сипаттама беріле келе, аталған еңбекте тек екі ғана буынның түрі көрсетіледі: ашық буын және тұйық буын [3, 93 б.]. Мұнда басында да, соңында да дауыссыз дыбыс тұратын буын ретінде қарастырылатын бітеу буын тұйық буынның бір түрі деп көрсетіледі.

Ал қытай тіліндегі буын түрлерін былайша өрнектеуге болады:

А, АБ, БА, БАА, БААА, АА, БАБ, БААБ, ААА, ААБ.

1) А: ā 啊

2) АБ: ān 安

3) БА: bā 八

4) БАА: duō 多

5) БААА: piào 票

6) АА: ōu 欧

7) БАБ: lěng 冷

8) БААБ: liǎng 两

9) ААА: yào (iao) 药

10) ААБ: yáng (iang) 阳

Екі тілді салғастырып қарайтын болсақ, қытай және қазақ тілдерінде буынның **А, АБ, БА** және **БАБ** түрлері ғана ұқсас келеді.

Фонема – мағына ажырататын ең кіші дыбыстық бірлік. Мысалы, 爸 (bà) *әке* және 妈 (mā) *шеше, ана* сөздерінің құрамындағы дауысты дыбыстар (а) ұқсас, оларды b және m фонемалары арқылы бір-бірінен ажыратамыз.

Тон – сөйлеу кезінде буынның жоғары немесе төмен, көтеріңкі немесе бәсең болып өзгеруі. Қытай тілінде буында тон міндетті түрде болу керек, ол негізгі дауысты дыбыстың үстіне қойылады. Тонның сөз мағынасын ажырату қызметі болады. Мысалы, 买 мен 卖 иероглифі mai болып оқылады. 买төртінші тонмен оқылады да, «*сатып алу»* мағынасын, ал 卖үшінші тонмен оқылып, «*сату, сатып беру»* мағынасын береді. Тағы бір мысыл, 妈*mā – ана, шеше*, 麻má *– кендір, кенеп, күнжіт,* 马mǎ *– ат, жылқы,* 骂mà *– ұрсу, балағаттау*.

Қытай тілінде де екпін бар бірақ оның орыс және ағылшын тілдерінде екпін сияқты сөз мағынасын ажырату қызметі жоқ.

Әр түрлі тілдердегі сөздердің дыбыстық жағынан ұқсас болумен қатар, айырым жақтары мен өзіне ғана тән ерекшеліктері де болады. Қытай тілі фонетикасын қазақ тілі фонетикасымен салыстырғанда, оның мынадай ерекшеліктері байқалады:

- қытай тілінде бір иероглиф бір буыннан құралады;
- буын шынму мен юньму және тұтас буынға түсетін тоннан тұрады: шынму – буынның басындағы дауыссыз дыбыс, юньму – шынмудан кейін тұратын дауысты дыбыс, тон – сөйлеу кезінде буынның жоғары немесе төмен, көтеріңкі немесе бәсең болып өзгеруі;
- қытай тілінде тон сөз мағынасын ажырату қызметін атқарады;
- қытай тілінде буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде юньму болу керек.
- қытай тілінде буынның құрамында дауыстылардың саны дауыссыздарға қарағанда әлде қайда көп болады. Мысалы, 跳tiao *(секіру; билеу)* құрамында тек бір ғана дауыссыз бар, яғни t, ал қалғандары, яғни i, a, o – дауыстылар, кейбір буындар тек дауыстылардан ғана құралады, мысалы, 额 é *(маңдай)*.
- қытай тілінде буын құрамында екі, тіпті үш дауысты дыбыстар да қатар келе береді, бірақ дауыссыздар қатар келмейді.
- қытай тілінде дауыссыздар (n мен ng дауыссыздарынан басқалары) ешқашан буынның соңынан келмейді.

Қазақ тілінде буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде дауысты дыбыс болуға тиісті және оның саны біреуден аспау қажет.

Қытай тілінде екі немесе үш дауыссызыздың тіркесінен басталатын сөздер мүлде кездеспейді, буынның құрамында екі немесе үш дауыссыздар қатар келмейді. Дауыссыздар тек буынның басында және соңында кездеседі. Қытай тілінде zh ch sh ng дыбыстары екі әріптен құралғанымен, олар – бір ғана дыбысты білдіретін фонемалар болып табылады.

Қазақ тілінде қос дауыссыздардан басталатын сөздер жоқ. Ендеше тілімізде қос дауыссыздан басталатын буындар да болмайды. Осы тұрғыдан *Сқақ, Смаил, Слан, Смахан, Спатай, Рсалды, Рза* тәрізді сөздер жазуда былайша таңбаланады: *Ыс+қақ, Ыс+май+ыл* немесе *Сы+май+ыл, Ы+рыс+ал+ды, Ри+за* немесе *Ыр+за*. Орыс тілінде сөздер де, буындар да екі немесе үш дауыссыз дыбыстан бастала алады және аяқтала да береді: *студент, спорт, стиль, текст*, т.б. [2, 14 б.].

Қазақ тілінің төл сөздерінде дауыссыздардан аяқталатын сөздер де, буындар да кездеседі. Мысалы: *ұлт, қант, бұлт, жұрт, күрт,* т.б.

Түркі тілдері мен финно-угор тілдерінде сөздердің басында дауыссыз дыбыстардың тіркесіп келмеу ерекшелігіне сай, бұл тілдерде екі немесе үш дауыссыздың тіркесінен басталатын төл сөздер кездеспейді [4, 214 б.].

Буын үндестігі, тасымал тек қазақ тіліне ғана тән құбылыс, қытай тілінде буын үндестігі, тасымал жоқ.

Қытайда лингвистикалық терминдер ұлттық мемлекеттік тілде қалыптасқан. Ал біздің елімізде лингвистикалық терминдер ұлт тілінде толық қалыптаспаған, орыс тіліндегі атаулардың үлес салмағы басым. Сондықтан да қытай тіліндегі лингвистикалық терминдерді қазақ тіліне аудару – өте күрделі мәселелердің бірі. Жалпы фонетика бойынша салғастырмалы талдаулар жүргізуде жүйесі бөлек екі тілдің деректерін талдау мен түсіндіруде қиындық тудыратын жайттардың бірі – фонетикалық атаулар. Мысалы: фонетикада ең көп ұшырайтын语音атауын мысалға алайық, 语音тіл біліміне қатысты кейбір сөздіктерде «тілдік дыбыс», «фонетика» болып берілген [5, 45 б.].

Қытайда жарық көрген «Ханзу тілі фонетикасы және ханзуша хат 汉语语音与汉字» атты қос тілде жазылған оқу құралында «什么是语音» деп сұрақ қойып, оған былайша жауап береді: «语音是人类语言的物质外壳，可感知的声音；是人类发音器官的一种生理活动，是人类发音器官发出的具有一定意义的声音。». Авторлар берілген анықтаманы былай аударған: «*Фонетика дегеніміз не?», «Фонетика – адамзат тілінің материалдық тоны,*

қабығы, құлаққа естілетін дыбыс. Ол дыбыстау мүшесінің бір түрлі физиологиялық қыймылы, адамның дыбыстау мүшесінен шыққан, белгілі мағынаға ие дыбыс» [6, 1 б.]. «Тілдік дыбысқа» берілген (фонетикаға берілген анықтама емес) осы анықтамадан не түсінуге болады? Авторлар 语音-ді «*фонетика*» деп қате аударған, ол – «*фонетика*» емес, «*тілдік дыбыс*».

«Қытай тілі фонетикасының негіздері» аты оқу құралында “语言中能表示一定意义的声音就是语音，它和其它的声音有本质区别” деген анықтаманы, яғни тілдік дыбысқа берілген анықтаманы қазақ тіліне былай аударған: «*Тілдегі белгілі мағынаны білдіретін дыбыстар фонетика делінеді. Оның басқа дыбыстардан мәндік айырмашылықтары болады*». Ал “汉语语音是汉语的物质外壳 ” дегенді «*Қытай тілі фонетикасы қытай тілінің заттық қабығы*» деп аударған [7, 6 б.]. Міне, бұл аудармада да语音-ді қате аударған. 语音-нің «фонетика» және «тілдік дыбыс» болып екі түрлі аударылатыны рас, бірақ «фонетика» мен «тілдік дыбысты» бір-бірімен шатастырмау керек.

音素 оқу құралдары мен сөздіктерде «дыбыс», «аллофон», «тіл дыбысы» және «дыбыс элементі» деп түрлі-түрлі аударылып жүр.

声母және 韵母 – қытай тілі фонетикасына ғана тән құбылыс. Бұлар ағылшын тіліне «initial» және «final» болып аударылса, орыс тіліне «инициал», «финаль» болып аударылып, арнаға түскен. Қытайда жарық көрген кейбір сөздіктерде 声母 атауы «шыңму» және «буын алды дауыссыздары» [8, 164 б.] болып берілсе, 韵母атауы «юньму», «финаль» және «қосар дауыстылар» болып берілген [8, 243 б.]. *Ескеретін жайт*: 韵母атауын «қосар дауыстылар» деп беру дұрыс емес сияқты, өйткені күрделі юньмулар үш дауысты дыбыстың тіркесінен де жасала береді: *iao, iou, uai, uei*. Кейбір оқу құралдарында 声母атауы «буын басы дауыссыздары» [6, 44 б.] деп берілсе, 韵母 «буын соңы дыбыстары» болып берілген [6, 72 б.]. Қазақстанда жарық көрген кейбір оқу құралдарында олар «ләмдем», «дәмдем» деп берілген [7, 6 б.]; [9, 4 б.]. Қытай тіліндегі шынму мен юньмудың дауысты және дауыссыздармен айырмашылығы бар. Дауысты және дауыссыздар жалпы фонетикаға қатысты терминдер болса, шынму мен юньму қытай фонологиясына тән терминдер екенін естен шығармаған жөн сияқты.

声调 атауы сөздіктерде «тон», «ырғақ», «дыбыс тоны», «дыбыс екпіні», «екпін», «сарын», «дауыс» болып түрлі-түрлі аударылып берілген. Кейбір еңбектерде қазақшаға аударылмай «шыңдияу» болып та беріліп жүр. 2013 жылы «Қазақ университеті» баспасынан жарық көрген «Қытай тілінің фонетикасы» атты оқу құралында 声调бірде «тон», бірде «ырғақ» болып екі түрлі беріліп отырған [10, 32 б.].

韵头 (юньту), 韵腹 (юньфу) және 韵尾 (юньвэй) атаулары да әр түрлі аударылып жүр. Бір оқу құралдарында «үндем басы», «үндем ортасы» және «үндем соңы» деп берілсе [9, 16 б.], енді бір оқу құралында «басқы буын соңы дыбыстары», «центрлі буын соңы дыбыстары» және «аяққы буын соңы дыбыстары» болып берілген [6, 76 б.]. Қытайда жарық көрген тіл білімі сөздігінде бұл үшеуі «басқы дауысты дыбыс», «аралық дауысты дыбыс» және «соңғы дауысты дыбыс» болып берілсе [8, 242–243 бб.], тағы бір сөздікте 韵头атауы «басқы дауысты», 韵尾 атауы «соңғы дауысты» болып берілген [11, 368 б.].

Жоғарыдағы сияқты қазақ тіліндегі аудармасы бір арнаға түспеген, мағыналары мен ұғымдары шатастырылып жүрген фонетикалық атаулар жетерлік. Сондықтан қытай тіліндегі фонетикалық атаулардың қазақ тіліндегі аудармасын бір арнаға түсіру керек деп санаймыз.

Қазіргі таңда қытай тіліндегі фонетикалық атауларды қазақ тіліне аудару мәселесі де – кезек күттірмейтін күрделі мәселелердің бірі болып отыр.

Сонымен қатар, қытай тіліндегі пиньиньдерді, яғни жоғарыда айтылған 400-дей буынды қазақша таңбалау мәселесі де әлі күнге дейін шешімін тапқан жоқ. Бұл мәселе орыс тілінде әлде қашан шешімін тапқан. Қазақ тілді БАҚ-та хань ұлтының аты-жөні, жер-су атаулары, т.б. орыс тілі бойынша таңбаланып жүр. Мысалы, 毛泽东 (Máo Zédōng) «Мао

Цзэдун», 习近平 (Xí Jìnpíng) «Си Цзиньпин», 鲁迅 (Lǔ Xùn) «Лу Синь», 广州 (Guǎngzhōu) «Гуанчжоу», 重庆 (Chóngqìng) «Чунцин», т.б. Соңғы кездері қытай тіліндегі кейбір бірлі-жарым атаулар БАҚ-та қазақ тіліндегідей айтылып, қазақ тіліндегідей жазылып жүр. Мысалы, 北京 (Běijīng) бұрын «Пекин» болып айтылып келсе, қазір «Бейжің» болып айтылып та, жазылып та жүр. 新疆 (Xīnjiāng) сөзі орысша «Синьцзян» болып жазылса, қазақ тілінде «Шыңжаң» болып жазылып жүр.

Қытай тіліндегі «ng» дыбысы қазақ тіліндегі «ң» дыбысымен, ал «і» дыбысы қазақ тіліндегі «і» дыбысымен негізінен сәйкес келетіндіктен, 平(píng) иероглифін «пің» деп таңбалауға болады. Орыс тілінде «ng» дыбысы болмағандықтан, оны «н» дыбысы арқылы таңбалайды, ал «n» дыбысы «н» дыбысының артына жіңішкерту белгісі «ь» қойылып, «нь» болып таңбаланып жүр. Қазіргі қазақ тілінде орыс тілі арқылы енген мыңдаған шетелдік сөздер мен терминдер бар, біз оларды орыс тіліндегідей айтып та, жазып та жүрміз.

Қытай тілінің грамматикасын студенттерге үйрету үшін, алдымен онда қолданылып жүрген терминдердің мағыналық айырмашылығын, ұғымдарын бір-бірінен ажырата білу керек. Сондай-ақ фонетикалық терминдердің қазақ тіліндегі аудармасын бір арнаға түсіру қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қытай және қазақ тілдеріндегі фонетикалық бірліктерді салғастыру барысында төмендегідей қорытынды жасауға болады:

Қытай тілінде бір иероглиф бір буыннан құралады. Буын шынму мен юньму және тұтас буынға түсетін тоннан тұрады. Тон сөз мағынасын ажырату қызметін атқарады.

Қытай тілінде буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде юньму болу керек. Қазақ тілінде буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде дауысты дыбыс болу қажет.

Қытай тілінде буынның құрамында дауыстылардың саны дауыссыздарға қарағанда көп болады. Қазақ тілінде буынның құрамындағы дауысты дыбыстың саны біреуден аспайды.

Қытай тілінде буында мағына болады, ал қазақ тілінде буында мағына болмайды.

Қытай тілінде дауыссыздар (*n* мен *ng* дауыссыздарынан басқалары) ешқашан буынның соңынан келмейді. Қазақ тілінің төл сөздерінде дауыссыздардан аяқталатын буындар кездеседі.

Қытай тілінде екі немесе үш дауыссыз дыбыстың тіркесінен басталатын сөздер мүлде кездеспейді, буынның құрамында екі немесе үш дауыссыздар қатар келмейді. Қазақ тілінде екі немесе үш дауыссыздың тіркесінен басталатын төл сөздер кездеспейді.

Буын үндестігі, тасымал тек қазақ тіліне ғана тән құбылыс, қытай тілінде буын үндестігі, тасымал жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.

2 Қалиұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексикология. – Алматы: Әлішер, 2004. – 152 б.

3 Қазақ грамматикасы. – Астана: Фолиант, 2002. – 784 б.

4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы: Санат, 1993. – 496 б.

5 Қалибекұлы Т. Қытайша-қазақша-орысша фонетикалық терминдер сөздігі. – Алматы: Кие, 2010. – 68б.

6 Ділда Түсіпқанқызы, Елшат Әділбекұлы. Ханзу тілі фонетикасы және ханзуша хат 汉语语音与汉字. – Күйтың: Іле халық баспасы, 2010. – 149 б.

7 Мәсімхан Д., Мамытан Қ. Қытай тілі фонетикасының негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 162 б.

8 Ілікенов М. Ханзуша-қазақша тіл ғылымы сөздігі. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1984. – 438 б.

9 Жылқыбекұлы Б. Қытай тілінің әліппесі. – Алматы: Мерей, 2011. – 108 б.

10 Нұрсаидов М.А., Анипина А.К. Қытай тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 85 б.

11 Дүкенбай Назари. Ханзуша-қазақша тіл ғылымы атауларының салыстырмалы шағын сөздігі. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1985. – 431 б.

Т. Калибекулы

Сопоставительное описание фонетических единиц в китайском и казахском языках

Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

В настоящей статье дается сопоставительное описание фонетических единиц в казахском и китайском языках, звуковые и слоговые особенности и способы образования и виды в двух языках показаны языковыми данными. Вместе с тем, также затронут вопрос о переводе некоторых фонетических единиц китайского языка на казахский.

T.Kalibekuly

Comparative Description of Phonetic units in Chinese and Kazakh languages

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article provides a comparative description of phonetic units in Kazakh and Chinese languages furthermore sound and syllable features, types, ways of formation of two languages are shown by language data. At the same time, the issue of translating a few Chinese phonetic units into Kazakh was also raised.

УДК 81-119

Д.Т. Курманбаева[1], Б.С. Жумагулова[2],

[1] PhD докторант, Казахский Университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан dametken1971@mail.ru

[2] к.ф.н., доц., Казахский Университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан youmbs@mail.ru

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ КОНТИНУУМ В РОМАНЕ К. ИСИГУРО "THE BURIED GIANT"

В настоящей статье рассматривается пространственно-временной континуум в романе К. Исигуро "The Buried Giant". Функционирование пространственно-временного континуума раскрыто через когнитивно-матричное моделирование, одного из основных методов концептуального анализа в когнитивной лингвистике. Когнитивная матрица (по Н.Н. Болдыреву) представляет собой совокупность разных когнитивных контекстов одного явления (в данном случае пространственно-временной континуум), взаимосвязанных в единый сложный интегративный концепт, которые могут отличаться уровнем сложности и содержанием, т.е. иметь разноплановый и многоаспектный характер. В соответствии с данным подходом была разработана когнитивная матрица пространственно-временного континуума в романе К. Исигуро "The Buried Giant", компоненты которой определяют когнитивную структуру романа и основные концептуальные контексты произведения. Когнитивно-матричное моделирование позволяет дать когнитивное осмысление формально-содержательной категории концепта пространственно-временного континуума произведения как организационного центра всей когнитивной структуры романа, определяющего его жанровую специфику и разновидность.

Ключевые слова: пространство, время, событие, пространственно-временной континуум, когнитивная лингвистика, концепт, хронотоп, когнитивно-матричное моделирование.

ВВЕДЕНИЕ

Общеизвестно, что бытие всего сущего на земном шаре представляет собой непрерывно меняющийся пространственно-временной континуум (ПВК). В реальной жизни невозможно существование какого-либо объекта, не связанного с другими объектами пространственно-временными отношениями, ибо любой отрезок времени, хотя и ограничен с двух сторон началом и концом какого-то действия, всегда заключает в себе предшествующий отрезок времени и является переходным к последующему временному интервалу. Точно также связаны между собой все точки пространства.

В древней классической науке пространство и время изначально рассматривались как категории независимые друг от друга и от тех процессов, которые в них происходят. Диалектическое единство и связь пространственно-временных характеристик объективной реальности с самой этой реальностью впервые были показаны в неевклидовой геометрии Н. И. Лобачевского, а окончательно доказаны теорией относительности А. Эйнштейна, объединившей трехмерное пространство и одномерное время в единый четырехмерный пространственно-временной континуум.

Известный лингвист И.Р. Гальперин дает следующее определение континиуму: "Континиум……в самых общих чертах можно представить себе как определённую последовательность фактов, событий, развёртывающихся во времени и пространстве" [6, 87].

В гуманитарных науках понятие пространственно-временного континуума рассматривается как идея хронотопа, разработанная одним из самых известных русских лингвистов М.М. Бахтиным. Ученый доказал, что именно хронотоп романа определяет точный жанр в литературе, и подчеркнул, что хронотоп является точкой пересечения таких элементов творчества, как сюжет, композиция, темы, задачи автора, индивидуальный стиль произведения. писатель, художественный метод, поэтика. [5, 234].

Используя термин «пространственно-временной континуум» вместо хронотопа, мы подчеркиваем диалектическое единство времени-пространства-материи пространственно-временного континуума. Именно постоянная смена событий и явлений реальной действительности носит континуальный характер.

В своей работе «Бытие и время» М. Хайдегер, подчеркивая неразрывность бытия и времени, выделяет *событие* как еще один аспект их сосуществования: «поскольку бытие и время имеют место только в событии, этому последнему принадлежит та особенность, что им человек как тот, кто внимает бытию, выстаивая в собственном времени, вынесен в свое собственное существо. Так сбывающийся, человек принадлежит к событию» [3, 405]

Таким образом, в анализ пространственно-временного континуума картины мира необходимо включить и учитывать событийный контекст, как необходимый фактор изменения и динамического развития пространственно-временного континуума. *Событие,* по М.Хайдегеру, «то, чем определяются оба, время и бытие, в их собственное существо, т.е. в их взаимопринадлежности»[3, 402].

Картина мира отражается человеком через систему концептов для понимания им реальности. Человек живет не столько в мире предметов и вещей, сколько в мирекончептов, созданных им для своих интеллектуальных, духовных и социальных потребностей.

Вслед за З.Д. Поповой и И. А. Стерниным, мы считаем, что концепт –это «дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету». [4, 24]

Представляется необходимым при определениии когнитивной сущность ПВК принимать во внимание, что ПВК является обязательной составляющей картины мира, а также учитывать его интегративный характер, способного включать различные концептуальные области в единый формат знания. Концепт ПВК в силу своей *универсальности* обладает интегрирующей функцией и может рассматриваться только с учетом данных разных наук (от естественных до гуманитарных) на основе синергизма структур знаний, особенно в культуре и языке. На основании этого и в соответствии с принципом целостности, а также с помощью когнитивно-лингвокультурологического анализа концепт «Пространственно- временной континиум» органично вписывается в единую современную *картину мира*, в том числе языковую.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Мы считаем, что в целях нашего исследования необходмо объединить когнитивно-лингвистический и литературоведческий подходы к изучению пространственно-временного континуума в рамках отдельного художественного произведения на основе когнитивно-матричной модели, определяющей формирование художественного хронотопа.По нашему мнению, концепт ПВК как сложный многокомпонентный концепт должен быть реализован в виде особого концепта такой как *когнитивная матрица,* которая по мнению Н.Н. Болдырева, представлена в виде системы когнитивных контекстов (структуры знаний) или областей концептуализации объекта [5, 140].

Концепт ПВК функционирует как единая когнитивная, лингвокультурная и жанрово-типичная конструкция (матрица), поскольку когнитивные признаки ПВК и его компонентов определяют жанровую специфику произведения искусства, зачастую синтез различных жанровых характеристик в рамках полного художественного нарратива.

В соответствии с представленным подходом была разработана когнитивная матрица ПВК в романе К. Исигуро "The Buried Giant", компоненты которой определяют основные сюжетные линии произведения, и, соответственно, определяет его жанровую разновидность. Когнитивно-матричное моделированиепозволяет дать когнитивное осмысление формально-содержательной категории хронотопа романа в виде концепта ПВК как организационного центра всей когнитивной структуры романа, определяющего его жанрово-типическую разновидность, на основе интегративного подхода с позиций литературоведения и когнитивной лингвистики [5]. Необходимо отметить необычайную трехосевую природу концепта ПВК в романе, который реализуется через концепты (Память, Путь, Путешествие). Особенность разработанной когнитивной матрицы ПВК, заключается не только в том, что действие романа сконцентрировано на представлении ПВК через категории Время и Пространство, но и категорию Событие.

Рис. 1 – Интегративная когнитивно-матричная модель (Н.Н. Болдырев) пространственно-временного континуума романа К. Исигуро

Эффективность работы разработанной модели ПВК была проиллюстрирована на примере анализа пространственно-временных континиумов романа С. Рушди «Дети полуночи», а также при анализе концепта Время (через концепт Память) романа К. Исигуро, который позволил определить когнитивные контексты времени романа, и, соответственно, выявить его жанровую специфику [6, 7].

Так, в результате проведенного анализа, в структуре концепта **Время** (Память) нами предварительно были выделены следующие концепты: *Любовь, Сын, Ненависть, Месть, Кровопролитие* и др.), в структуре концепта **Пространство** (Дорога)- *Великая равнина, Монастырь* и др., в структуре концепта **Событие** (Путешествие) *Вера, Мать, Загробный мир, Поединок, Дракон* и др.). Выделение отдельных концептов в структуре концепта ПВК носит только технический, условный характер. Необходимо помнить, что триада Время-Пространство-Событие функционирует как интегративно- единое целое, а концепты, конституирующие триаду переплетаются, переходят друг в друга, также могут являться концептами другой категории. Границы ПВК зыбкие, взаимно переплетающиеся, переходящие друг в друга. Разработанная нами структура ПВК носить чисто технический характер.

В целом, структура концепта ПВК может быть представлена в следующей таблице 1:

Таблица 1 – Структура концепта ПВК

	Компоненты ПВК	Концепты, конституирующие ПВК	Субконцепты, реализующие когнитивные контексты	Языковая репрезентация концептов
	Время	Память	✓ Любовь ✓ Сын ✓ Ненависть ✓ Измена ✓ Месть ✓ Кровопролитие ✓ Великий договор и др.	Метафоры, Эпитеты, Повторение Перифраз Безличные предложения и т.д.
	Событие	Путешествие (Поиск Истины)	✓ Вера ✓ Мать ✓ Загробныймир ✓ Поединок ✓ Дракон и др.	Метафоры, Эпитеты, Повторение Перифраз Безличные предложения и т.д.
	Пространство	Дорога	✓ Великая равнина ✓ Саксонская деревня ✓ Монастырь ✓ Гора и др.	Метафоры, Эпитеты, Повторение Перифраз Безличные предложения и т.д.

При анализе концептов романа было выявлено, что концепт Погребенный великан (*The buried giant*), репрезентируется в метафоре и носит символический характер и предполагает войну между саксами и бриттами: Master Wistan warns, “*Thegiant, oncewellburied, nowstirs. When soon he rises, as surely he will, the friendly bonds between us will prove as knots young girls*

make with the stems of small flowers. Men will burn their neighbours' houses by night. Hang children from trees at dawn. The rivers will stink with corpses bloated from their days of voyaging. And even as they move on, our armies will grow larger, swollen by anger and thirst for vengeance. For you Britons, it'll be as a ball of fire rolls towards you. [8, 126]. Великаннедолженбытьразбужен: *If we see a stranger on our path, or calling us from nearby, or any poor animal caught in a trap or injured in a ditch, or any such thing might catch your attention, you don't speak a word or slow your step for it* [8, 14].

Данный концепт реализуется через метафору, сравнения, эпитеты, заставляющие работать фантазию читателя, показывают ужасы, которое приносит с собой возникающая по воле людей война. В то же время языковые средства помогают автору выразить мысль о том, дружба между саксами и бриттами очень хрупка, так как не забыто саксами кровопролитие (slaughter), которое устроил король Артур для установления мира среди саксов и бриттов.

Концепт *Загробный мир* (*Theotherworld*) манифестируется через образ лодочника, осуществляющего путешествие человека в мир иной по их желанию. Загробный мир-это остров, где души гуляют в одиночку, а души влюбленных (если их любовь сильна) рука об руку бродят по острову*: He'll have you believe every soul roams that island in solitude, but it isn't true. Would my husband and I have dreamt long years to go to a place like that? The truth is there's many permitted to cross the water as wedded man and wife to dwell together on the island. Many who roam those same forests and quiet beaches arm in arm. My husband and I knew this. We knew it as children.* [8, 17]. Существуют правила, как туда можно добраться, ирольсудьивыполняетименнолодочник: *"Occasionally a couple may be permitted to cross to the island together, but this is rare. It requires an unusually strong bond of love between them. It does sometimes occur, I don't deny, and that's why when we find a man and wife, or even unmarried lovers, waiting to be carried over, it's our duty to question them carefully. For it falls to us to perceive if their bond is strong enough to cross together. This lady is reluctant to accept it, but her bond with her husband was simply too weak. Let her look into her heart, then dare say my judgement that day was in error."* [8, 18] . *It is, as you say, my duty to question all who wish to cross to the island. If it's a couple such as you speak of, who claim their bond is so strong, then I must ask them to put their most cherished memories before me. I'll ask one, then the other to do this. Each must speak separately. In this way the real nature of their bond is soon revealed*."[8, 18]

Использование безличных предложений помогает читателям понять, что лодочник является посредником между реальным и мистическим миром, тем, кто отлично знает свои обязанности, и, обязательно, не руководствуется личным отношением, переживаниями, чувствами,эмоциями в своей миссии.

Анализ концептов, например, *Погребенный Великан* и *Загробный Мир* внутри концепта ПВК (Время-Пространство-Событие) определяют когнитивный контекст мифологического жанра произведения, в то время как концепт *Любовь, Сын*- жанра сказки, *Великий Договор, Король Артур*- философско-исторического жанра и т.д.

ВЫВОДЫ

Проведенное нами исследование дает полагать, что когнитивно-матричный анализ ПВК романа К. Исигуро "The Buried Giant" на основе интегративно-междисциплинарного подхода позволяет дать когнитивное осмысление формально-содержательной категории ПВК произведения как организационного центра всей когнитивной структуры романа.

Мы считаем, что в ПВК необходимо включать событийный контекст как условие развития и изменения пространства и времени в их взамосвязи: Время и бытие как вмещаемые событием подлежат осмыслению только благодаря событию.

Выявленные нами концепты общего концепта ПВК (пространство-время-событие) имеют взаимосвязанный, взаимозависимый, взаимопереходящий характер. А расмотрение этих категорий отдельно позволяет определить состав концептов.

Выявленные нами субконцепты ПВК могут репрезентироваться различными языковыми средствами, из которых основными являются метафоры, эпитеты, перефраз и повторение.

Мы считаем, что дальнейшее исследование может быть продолжено в русле определения структуры концептов, конституирующих общий концепт ПВК и, соответственно, когнитивных контекстов романа, что позволит нам дать вывод о жанровой специфике романа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 4-е, стереотипное. М: КомКнига, 2006. — 144 с

2 Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Худож. лит., 1975. — С.234-407

3 Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем . — М.: Республика, 1993 . — 447 с. — (Мыслители XX в.) Электронный ресурс: https://imwerden.de/pdf/heidegger_vremya_i_bytie_1993.pdf Дата обращения: 10.04.2019

4 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика Учебное издание Москва АСТ: «Восток-Запад» 2007-314с.

5 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов: Издательство ТГУ им. Г.Р. Державина, 2007-236 с

6 Жумагулова Б. С., Сартбаева Э. К. Когнитивно-матричная модель хронотопа в романе С. Рушди «Дети полуночи» // Гуманитарный вектор. 2016. Том 11, № 5. С. 66–72.

7 Kurmanbaeva D., Zhumagulova.B. Spatial-temporal continuum as a Cognitive-Linguacultural Continuum of the Literary Genre in the novel “The Buried Giant” by K.Ishiguro // 6th International Conference on Education and Social Sciences Abstracts & Proceedings 4- 6 February 2019- Dubai c. 91-98

8 Ishiguro Kazuo The Buried Giant: Knopf, 2015- p.135, Электронный ресурс: https://www.rulit.me/books/the-buried-giant-get- 381857.html Дата обращения: 10.04.2019

D.T. Құрманбаева[1], Б.С. Жұмағұлова[2]

К. Ишигуроның «The Buried Giant» романындағы кеңістікті-уақыттық континуум

[1,2]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер іуниверситеті, Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада К.Изигуроның «The Buried Giant» романындағы кеңістікті-уақыттық континуум талқыланады.Кеңістікті-уақыттық континуумның жұмыс істеуі лингвистикадағы тұжырымда малықталдаудың негізгі әдістерінің біріболып табылатын когнитивтік-матрицалық моделде уарқылыай қындалған.

Когнитивтік матрица (Н.Н. Болдырев бойынша) - күрделілік деңгейі және мазмұны бойынша айырмашылығы болуы мүмкін, яғни әртүрлі және көп өлшемді сипатқа иебірыңғай кешенді интегративтік тұжырымдамаға біріктірілген бір құбылыстың әр түрлі когнитивтік контексттерінің (бұл жағдайда, кеңістікті-уақыттық континуумдарының)жиынтығы.Осы көзқарасқа сәйкес, компоненттері романның когнитивті құрылымын және жұмыстың негізгі тұжырымдамалық мәндерін анықтайтын, К.Изигуроның «The Buried Giant» романындағы кеңістікті-уақыттық континуумның когнитивті матрицасы жасалды. Когнитивтік-матрицалық модельдеу романның жан-жақтылығы мен түрін айқындайтын романның барлық когнитивтік құрылымының ұйымдастырушылық орталығы ретінде кеңістікті-уақыттық континуум тұжырымдамасының формальды мағыналық санатын когнитивті түсінуге мүмкіндік береді.

D. Kurmanbayeva[1], B. Zhumagulova[2]

Spatial temporal continuum of the novel "The Buried Giant" by Kazuo Ishiguro

Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

The present article discusses the space-time continuum in the novel "The Buried Giant" K. Ishiguro. The functioning of the space-time continuum is revealed through cognitive-matrix modeling, one of the main methods of conceptual analysis in cognitive linguistics. A cognitive matrix (according to NN Boldyrev) is a combination of different cognitive contexts of one phenomenon (in this case, the space-time continuum) interconnected into a single complex integrative concept, which can differ in complexity and content, i.e. have a diverse and multidimensional nature. In accordance with this approach, a cognitive matrix of the space-time continuum was developed in the novel by K. Ishiguro "The Buried Giant", the components of which define the cognitive structure of the novel and the main conceptual contexts of the work. Cognitive-matrix modeling allows us to give a cognitive understanding of the formally meaningful category of the concept of the space-time continuum of the work as the organizational center of the entire cognitive structure of the novel, which determines its genre specifics and type.

ӘОЖ 81'0

A.B. Kussainova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, aygerim.kussainova@yandex.ru

ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF PAREMIS ASSOCIATED WITH THE NAME OF "FOUR KINDS OF LIVESTOCK" (CAMELS, HORSES, SHEEP, COWS)

The article discusses the origin of four types of livestock, which includes animals such as horse, camel, cow and sheep (goat) and their values in human life. The life of a Kazakh was unthinkable without animals, it was one thing, inextricably linked. The ethnolinguistic study of the names four kinds of livestock is a description of their material content, linguistic nature, national outlook, spiritual and cultural life, traditions. The aim of the work is to determine the formation of meaning in the Kazakh language by analyzing comparisons, proverbs, phraseological units relating to the phrase horse, camel, cow and sheep (goat); analysis of phraseological comparisons in the Kazakh and Turkish languages based on the principles of cognitive linguistics and their separation into positive and negative concepts.

Key words: livestock, four types of livestock, ethnolinguistics, proverbs, phraseological units, national cultural specificity

INTRODUCTION

The most ancient profession and occupation of the Kazakh people were the four kinds of livestock. The population of nomadic peoples is closely associated with livestock. Depending on their lifestyle, they gave different names to them. Livestock occupies an important place in the nomadic life, and in the sedentary life of Kazakh people. It is the thing which provided them with food and beverage, also it functioned as a transport. In addition, Kazakh people used to apply it as a present which is given for informing about good news, wedding gift and as a casual present which is given to relatives and friends. That is why the word "four kinds of livestock" in the explanatory dictionary of our language means "rich, prosperous" [1:833].

There must be mentioned the ethnolinguistic characteristics of the names of the "four kinds of livestock". About the ethnology of the Kazakh language A.Khaidar claimed the following: Ethnolinguistics is a complex and fertile branch of linguistics aimed at the transition of traditional

wealth and values to the next generation which has been created from the humanistic nature of ethnos, and have been transformed into an ethnos consciousness, have been preserved in historical memory and for centuries turned into a spiritual heritage, from father to child [2: 15]. Ethnolinguistic studies on the names of "four kinds of livestock" are a description of their material content, language nature, worldview, traditions, spiritual and cultural life.

Regarding the origin of "four kinds of livestock", A. Khaidar wrote: the question "What are the origins of the four livestock?" is relevant to ethnolinguistics. It can be explained with the fact that there are data in the memory of the Kazakh ethnos that "is preserved through the language: the horse is made from the wind, the cow is from the water, the camel is from the sorghum, the sheep is from the heaven, the goat is from the stone". If to consider it from the viewpoint of ethnolinguistic approach, it can find out that they have the following meanings: " the horses are as fast as the wind, the cows are the animal which gives meat and milk in a great amount, so it is compared as "to be full of water (wealthy)", the camel can live in deserts and places that lack the water, the goat likes stony areas, the sheep is calm and clever".

MAIN PART

The names of "four kinds of livestock" have been described in the XI century by means of comparisons, and we refer to the terms "Tulik (livestock)", "animal" in the regular expression, "Tulik (livestock)" is the aggregate name of four species of cattle [1:833].

"Mal (animal)" is a word used to combine all four pet animals.

Our ancestors called camels, horses, cows, sheep and goat with one phrase - "Tort tulik mal (four kinds of livestock)." It was believed that each of them has a guardian who protects them and named them Oysylkara, Kambarata, Zengibaba, Shopanata and Shechekata.

The camels were used as prosperity, vehicle, and food. The name of the camel is also widely used because of its uniqueness:

1) A domestic animal with one or two humps, large cattle.
2) The largest one among the Kazakh livestock, which is used as a symbol of the prosperity of the owner, because of the fact that its meat and milk are used as food, skin and wool is applied in making various household items, and its desert-resistant feature.
3) The great cattle as a symbol of the wealth of the ancient times, and used as the important component of luxurious gifts given in cases related to various traditions and customs.
4) The main thing in nine of the honourable gifts given for a girl who is getting married (Kalyn mal).
5) The largest livestock that can be sacrificed in Islam. Kazakh people used to compare the strongest people with a camel [3:1293].

That is why there is a phrase «нар атандай екен» (strong as a camel) which is applied in expressing someone's power and strength. There are also winged words as «Қайрат етер кезінде - жүк көтерер нардай бол, Ақыл айтар кезіңде - жүз жасаған шалдай бол» ("When you make efforts and show your strength and power, be as a camel, and when you advise and show the wisdom, be as an old man with hundred years of experience." [4] The equation of the strength with camel can be seen in Kazakh dictionaries too: As a camel – big and strong as a camel [3:1294]. Kazakh people equate a big person with a massive body with a camel.

As for the exploration of the understanding of camel in the Turkish language: Deve – Geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan [5: 512]. It means in kazakh: the animal with one or two humps, long neck, used for transportation. There is also a comparison camel in Turkish. For example: Deve dişi gibi – iri görünüşlü; sıradan olmayan, tanınmış, güçlü (large-scale, unusual, popular, powerful). Both in Kazakh and Turkish languages, camels are equated with a large, strong, powerful person. If you discover the meaning of the camel in Turkish " sıradan olmayan, tanınmış (unusual, popular)", the camel lengthens its breast, the long-necked animal. That is why it looks exceptionally elegant.

The name "camel" is known from the ancient Turkic inscriptions. The word camel appears as devā, *tevä, tevi* in an old Turkic dictionary [6: 160, 557]. In M. Kash'ari dictionary it is teve, tebe [7:306]. In A.M. Shcherbak's book the word "camel" in Turkic, Mongolian and Tungus Manchur groups are presented relatively: Turkish. *təβə camel, mongolian. тэмэ(н), manchur. тэмэн, tungus. Мэмэн [8:161]*. As for other Turkic languages, it is *түе (camel) in Kazakh, Karakalpak languages, deve in Turkish, döyä in Tatar, Bashkurt languages, tō, in Kyrgyz, tüya* in Uzbek, *düye in Turkmen, tögä in Uygur language.* These data indicate that the word "camel" is typical of the languages of the Altai language.

The horse is one of "four kinds of livestock", it is considered to be close to the people, who are aware of the horse's edge and secrets.

The explanatory dictionary of the Kazakh language includes the following definitions:

1) The ungulate animal species, white cattle, that is used for transportation of four cattle.

2) Livestock with tasty meat which is mostly offered to guests in toy, wedding, funeral and other gatherings of people.

3) One type of plated animals.

4) Herds of horses.

5) The animal, which is applied in competitions and games as kokpar and bayge.

6) Livestock kept for consumption of their milk, kymyz.

7) The wealth of the traditional Kazakh society, the place between the dominant position and the reputation of the unit.

8) A valuable prize for the race.

9) The thing that is used as an item of exchange as money.

10) Currency paid for a killed person as a tax.

11) The animal used as the cost of something.

12) The main livestock among nine things given for a girl as a gift who is getting married.

13) A symbol of unity, joy, and tranquillity [3:542].

In the Kazakh concept horse is a symbol of beauty, durability and patience. For example, the phrase "*адам жылқы мінезді (* person with a horse's character)", which is only available in the Kazakh language, describes the person in a positive way. Here is a word that is distinguished by its ability to recover quickly. Nomads, being well-intentioned and well-aware of features of horses, choose this trait to be the most valuable one and used in describing people [9:263]. By keeping horses as one of the main livestock, Kazakh people considered horses to resemble people, and called colts "children of horses", while calling their own children "my colts" in order to show their love. Kazakh people considered the beauty of girls' shapes similar to the shape of colts and used phrases as «құлын мүсін», «құлын мүшелі» (has a shape as colt's shape). Colt is a symbol of beauty and coquettishness.

Turkish people reverence the horse as well. Sarybayev says: "Turkish people considered horse as a sacred animal, ad it can be seen in their lifestyle. For instance, in Turkey was a musical instrument "bunchuk". Only witch-doctors could use it. The instrument with rattles and bells hung on is very similar to asatayaq (musical instrument of ours). In order to enhance a magical feature of this instrument people tied to it stubble of horse [10:138-139]. But in explanatory dictionaries of the Turkish language is given: Atgillerden, binme, yük çekme, taşıma vb. нizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan [5: 139] (as plated animal for riding, transportation and other services). Turkish people use comparisons with a horse as well. For example, *at gibi – vücudu,* which used to describe a woman, who has a massive body. There are some peculiarities in relations of Turkish people to the horse, for instance: *at kafalı* is can be translated as "horsehead", which means stupid, dumb. In the Turkic people's language, mostly "dullness" is often referred to by the sheep, donkey, and pig's diatomite. When people talked about the horse, first of all, they had mentioned its loyalty, speed ability, and beauty, and it is rarely seen describing them as thick. The horse, also, is one of the twelve animals used in the twelve-year cycle Turkic calendar.

In the ancient Turkic dictionary, «ат» (horse) was given as *at, jund, junt,* as well as *jïlqï.* If *at, jund, junt describe a horse, jïlqï* stands for cattle, predominantly horses, *jïlqïm ṣanṣïz ẹrti* (I had

a countless number of livestock). In the dictionary by Mahmud al-Kashgari horse given as *jund.* This is in Turkic people one of the twelve moths' name *[7:15]. Also, jылқы* is a general name for all massive cattle [7:49]. A.M. Sherbak in his works has given as *at ‘лошадь’ (horse), mongolian мори(н)(horse), manchur. морин [horse], tungus. Морин (horse) [8: 161].* In Turkic languages, for example in the Kazakh language it is *"at, жылқы" (horse) ;* in Turkish, Kyrgyz, Turkmen and Uighur languages *at;* in Ozbek language *àt;* in Kazakh, Bashkurt, Tatar languages *at, yılkı.* .

The word "сиыр" (cow) in the explanatory dictionary of the Kazakh language is defined as cattle with horn; one of the four kinds of livestock [3:1152]. Sages called negative and impulsive people by using phrases like «жаман сиыр өрешіл» (literally: a bad cow is misfortune), «құдай сүзеген сиырға мүйіз бермейді» (God sends a curst cow short horns, but to a cow too curst he sends none), «сиыр сипағанды білмейді» (a cow doesn't appreciate goodwill). "Cow temperament" is not a good description of a trait, which means "to be inappropriate when it comes to anything". Also, a person, who speaks inappropriately for no reason and too much then it is needed was equated to cow and named "cow-tongue". In general, those phrases that relate to the cow appear on the negative side.

An alternative to the name of the cow in the Turkish language is *inek. İnek – dişi sığır*, that is a female cow. There is also the name *Sığır.* Actually, this name is a common name of any horned cattle. In Turkish, there are also negative equations with cows related to people. For example, a foolish person is called as *sığır gibi adam*.

In the ancient Turkic dictionary cow represented *iŋäk, sïΥïr [6: 210, 501],* in Mahmud al-Kashgari's dictionary given as *inək, сығыр* [7:302], as well as in Sherbak's work: *cïŋïp, ïŋäk ‘корова’* (cow) , mongolian. *үнэ(н),* Manchur. *иха*н*,* Tungus. *иха*н [8: 161]. There are also different names in other Turkic languages, for example in Kyrgyz language *uy, inek;* in Bashkurt language *hıyır;* in Tatar language *sıyır,* in Turkmen language *sığır,* in Uighur language *kala, inäk, siyir,* in Ozbek language *siğir.*

Among the four kinds of livestock, a sheep is being defined as representative of modesty, goodwill and peace. Sheep is a chewer, plated animal [3:800]. It distinguishes from the other three kinds of livestock with its goodwill. Respectively to this trait, there are many proverbs and sayings. For example, for quite a person is used «Қой аузынан шөп алмайтын», which means cannot hurt even a fly; as quiet as a mouse. During quiet and peaceful times, people say «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» (literally: when the lark nested on a sheep), the meaning of the proverb refers to wealthy, serene, no alarm times. By giving another example of proverbs like «Түйе – көштің көркі, Жылқы – жетекші, Қой – береке» (literally, a camel is a force, a horse is a guide, a sheep is welfare) we can supplement our thoughts. In other words, sheep is a symbol of well-being and wealth.

People slaughter a sheep when they welcome guests, respectively relatives-in-law, and the head of the sheep is given to the main and other honoured guests. In addition, for shildehana (baby-shower) and weddings, traditionally sheep are slaughtered, and young-women squeeze a neck of the sheep.

In Turkish language dictionary, the following definition can be found: Geviş getirenlerden, eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan [5: 1225] (a chewer animal, which being risen for its meat, milk, fur and skin). Foolish, mad; to be submissive to others, to look at their mood when making decisions. If Kazakh people equate a good person to a sheep, on the contrary, Turkish people equate it to a foolish person.

In the ancient Turkic dictionary, «қой» (sheep) is *qoj, qojïn, qojun, qon [6: 453],* in Mahmud al-Kashgari's dictionary given as *ḳoj* – қой (sheep). The sheep is one of the twelve animals used in the twelve-year cycle Turkic calendar [7:199], as well as in Sherbak's work: *koj(ун) ‘овца’(sheep),* mongolian. *хони(н),* Manchur. *хонин,* Tungus. *конин* [8: 161]. In the Kazakh language, it *is қой, саулық,* in Turkish *koyun,* in Uzbek and Uigur languages *koy*; in Turkmen language *qoyun,* in Bashkurt language *kuyın, harık (bärän),*in Tatar language sarık (*bärä, savlık).*

Goat is being counted as one of four kinds of livestock as well, it belongs to the breed of horns chewer domestic animal. The horns are ribbed, has light build body, movable four, short tail (length 8-12 cm), bearded rare, thin voice. Its wool, fur, meat and milk are very useful. Milk quality is way better than cow's milk. The goat is one of the earliest domestic animals [11:268]. People, who are very quick and movable are being equated to goats. There are also many phrases to describe people by using comparison with a goat, for example, «Ешкідей секеңдеу» (literally, bounce like a goat), refers to an act of thoughtlessness and careless.

In the Turkish language, goat is *keçi, Geviş getirenlerden, eti, sütü, derisi ve kılı için yetiştirilen, memeli evcil hayvan* [5: 1125] (a chewer animal, a domestic mammal which is being risen for its meat, milk, fur, wool). Also, in this language can be found the following equitation: *keçi kafalı* – this phrase is used for a stubborn person. However, this description doesn't match to the Kazakh language.

In the ancient Turkic dictionary, «ешкі» (goat) is *кеči– ешкі (goat)* [6: 291], in Mahmud al-Kashgari's dictionary given as *кечі– ешкі (goat) [7: 300],* as well as in Sherbak's work: *кэчі, эчкі домашняя коза'* (domestic goat), Mongolian *яма(н)*, manch. *гуча,* tung. *ила(н), намун [8:161]*. In other Turkic languages as followings: in Kazakh language *ешкі*, in Turkish *keçi*, in Kyrgyz, Uzbek *languages eçki*, in Bashkurt *käźä,* in Tatarian *käzä*, in Turkmen *geçi* and in Uigur *öçkä.*

CONCLUSION

In this article, we have cover four kinds of livestock, in detail discussed each of them, and compared the definitions given in Kazakh and Turkish languages.

The Kazakh and Turkish people by noticing characteristics, behaviour and habits of animals could compare people's lifestyle, their personalities, behaviours. All these comparisons and equations they could represent in phraseologies, proverbs and sayings. We believe that the ability to perceive and examine the nature of regular expressions and proverbs in any language gives an opportunity to us to recognize the worldview, tradition and national identity of other nations.

REFERENCES

1 The explanatory dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968p.

2 A. Kaidarov «The basis of Ethnoliguistic». – Almaty: Ana tili,,1998. – 304p.

3 The dictionary of Kazakh. – Almaty: Dauir, 2013. – 1488 б.

4 http://massaget.kz/layfstayl/debiet/bauyirjan_momyishulyi/24101/

5 Türkçe sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005. – 2244 s.

6 The ancient Turkic dictionary. – Leningrad: Science, 1969. – 677p.

7 M. Kashkari. The Turkic dictionary. – Almaty: Hunt 1998. – 596p.

8 A.M. Sherbak. The name of domestic and wild animals in Turkic languages // The historical development of lexicology of Turks languages. M., 1961. p 82-172.

9 A. Kaidar. The actual problems of the Kazakh languages. –Almaty: Ana tili, 1998. –304 p.

10 Sarybaev B. The Kazakh musical instruments. –Almaty 1981. – 150 p.

11 A. Kaidar. The Kazakhs in mother tongue world (the ethnoliguistic dictionary). - Almaty: Sardar, 2013. V.3: Tabigat. - 2013. - 608 p.

А.Б. Кусаинова

Төрт түлік мал атауына қатысты паремиялардың этнолингвистикалық ерекшеліктері

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

Мақалада төрт түлік малдың шығу тегі, адамзат өмірінде алатын орны қарастырылады. Қазақтың ежелден айналысып келе жатқан кәсібі, негізгі шаруашылығы төрт түлік мал. Төрт түлік мал атауларын этнолингвистика тұрғысынан зерттеу, яғни олардың материалдық мазмұнын, тілдік табиғатын, халықтың өзіндік дүниетанымы,

салт-дәстүрі, рухани-мәдени өмірі, әдет-ғұрпы негізінде сипаттау болып саналады. Жұмыстың мақсаты төрт түлік малға қатысты қазақ тіліндегі тұрақты теңеу, мақал-мәтел, фразеологиялық теңеулерге сараптама жасауарқылы олардың мағыналарының қалыптасуын анықтау, қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологиялық теңеулерді когнитивті лингвистиканың ұстанымдарына сүйене отырып талдап, оларды жағымды және жағымсыз концептілерге бөліп қарау.

А.Б. Кусаинова

Этнолингвистические особенности паремии связанные с названием төрт түлік мал (четыре вида домашнего скота)

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

В статье рассматривается происхождение четырех видов домашнего скота, в состав которых входят такие животные, как лошадь, верблюд, корова и баран (коза), а также представляется их значение в жизни человека. Жизнь казаха была немыслима без животных, она составляла нечто единое, неразрывно связанное. Этнолингвистическое исследование имен төрт түлік мал представляет собой описание их материального содержания, языковой природы, народного мировоззрения, традиций, духовно-культурной жизни. традиций. Целью работы является определение формирования смысла в казахском языке с помощью анализирования сравнений, пословиц, фразеологических единиц, касающихся төрт түлік мал; анализ фразеологических сопоставлений в казахском и турецком языках на основе принципов когнитивной лингвистики и разделение их на позитивные и негативные понятия.

УДК 811.82.413.11

Е.В. Сабиева[1], М.Е. Какимова[2]

[1]К.ф.н., доцент, Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: *Sabieva1969@mail.ru*

[2]К.ф.н., доцент, Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: Mkakimova2009@mail.ru

ЭЛЛИПТИРОВАНИЕ КАК СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ТЮРКСКИХ ТОПОНИМОВ

Мақалада Солтүстік Қазақстан облысының топонимикалық спектрінде түркі топонимдерінің жасалу жолдары зерттеледі.Эллиптеу –онимдердің жасалу жолы ретінде әлі толық зерттелмеген. Алайда, ол аймақтың топонимикалық спектріне елеулі әсер тигізеді.Эллипсиске сөздің әр түрлі бөліктері, фонемалар, морфемалар,сөз тіркестері ұшырауы мүмкін. Күрделі топонимдерден тұтас сөздер түсуі мүмкін. Қысқартуға топонимнің бастапқы, соңғы элементтері ұшырауы мүмкін. Эллиптеу географиялық обьект атауының ортасында орын алуы мүмкін. Бұл құбылыстардың барлығы мақалада егжей – тегжейлі талданады. Қорытындылар үлкен фактологиялық материалдармен дәлелденген.

Кілт сөздер: топоним, ойконим, гидроним, микротопоним, калькаланған форма, топонимикалық спектр, этноним, антропоним, этнотопоним , антротопоним.

ВВЕДЕНИЕ

Топонимия, являясь неотъемлемой частью языка, использует те же средства, что и нарицательная лексика, и в то же время образует свойственные только ей специфические формы: «Топонимы - это особый пласт лексики, на который не всегда распространяются закономерности лексической системы данного языка. Топонимика использует не только обычные словообразовательные модели и типы словосочетаний какого-либо конкретного языка, но и способна создавать свои модели и слова, не бытующие в языке ее создателей» [1, 84-90].

Этой же точки зрения придерживается и другой видный ученый Р.З. Мурясов. Он прослеживает отличие собственного имени от нарицательного на всех уровнях языка: «Имена собственные занимают особое положение в языке не только в лексическом отношении, но орфографически, морфонологически, грамматически (морфологически и синтаксически), словообразовательными и стилистическими особенностями, отличающими их от имен нарицательных» [2, 62-72].

Известный башкирский ученый А. Камалов обоснованно предполагает, что образование топонимов подчиняется законам языка, в котором они функционируют: "Топонимия использует почти те же словообразовательные средства, которые применяются в производстве новых слов в апеллятивной лексике» [3, 29]. В своей работе "Башкирская топонимия", он анализируя словообразовательные процессы в языках различного грамматического строя, приходит к выводу, что "...во всех языках функционирует единая система в способах образования слов" [3, 29].

А. Камалов выделяет лексический, семантический, фонетический, морфологический, синтаксический, эллиптический, комбинированный способы образования апеллятивов. Исходя из того, что все онимы являются неотъемлемой частью словарного запаса языка,

Г.Л. Шеулина идет дальше и утверждает, что: «При изучении топонимического материала необходимо четкое разграничение двух классификаций: семантической и структурно-словообразовательной. Это позволяет последовательно проследить закономерности, свойственные топонимике или в плане словообразования или в плане семантики» [4, 116-122]. Далее она предлагает структурно-словообразовательную характеристику топонимов осуществлять по двум классификациям: квантитативной и топоформантной.

Рассматривая словообразование в киргизском языке, Б.О.Орузбаева так же подчеркивает, что "средства словообразования богаты по объему и неоднородны структурно..." [5, 3]. В своем же исследовании мы акцентируем внимание только на одном способе образования топонимов - эллиптирование.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Анализ топонимов Северо-Казахстанской области показывает, что эллиптированный способ является продуктивным в их образовании. Так как в языке существует тенденция к экономии средств выражения.

Эллипсису могут подвергаться самые разные части слова, фонемы, морфемы, словосочетания. Из сложных топонимов могут выпадать целые слова. Усечению могут подвергаться начальные, конечные элементы топонима. Эллиптирование может иметь место и в середине наименования географического объекта.

Рассмотрим эллиптирование топонимов на фонетическом уровне. Так, форма топонима Арлагаш образована в результате усечения звука [а] от полной формы Аралагаш.

Аналогичный этому процесс усечения фонемы в середине слова наблюдаем в таких топонимах как: Алтай (полная форма Алатай). Оба варианта названия (нп. Алатай, нп. Алтай) функционируют на территории исследуемого региона.

В топониме Кара-Кстау наблюдается усечение фонемы [ы], где полная форма имеет следующий вид - Кара-Кыстау.

В названии населенного пункта Кзыл-Байрак также наблюдается выпадение фонемы [ы]. Полная форма ойконима имеет вид - Кызыл-Байрак.

Аналогичные процессы наблюдаются в названиях:

нп. Кызыл-Аскер,

нп. Кызыл Жулдуз,

нп. Кызыл Ту,

нп. Кызыл Чин

Данные наименования функционируют в полной форме, а наименования

нп. Кзыл Ой,

нп. Кзыл Байрак,

нп. Кзыл Гаш (в слове Гаш усечению подвергается начальная фонема [а], полная форма Агаш «дерево», «лес») подвержены эллиптированию. Здесь наблюдается процесс выпадения фонемы [ы] в слове *кызыл*.

Исходной формой топонима Боша-Куль является форма Бозша-Коль «белесое (светлое) озеро», которое, в свою очередь, произошло от *Бозашаколь*, где *боз* «растение боз» и *аша* «развилка», т.е. «озеро у развилки с бозом (перистым ковылем)».

Первоначально усечению подверглась вторая фонема трехосновного топонима (Бозшаколь).

При повторном эллиптировании усечению подверглась фонема [з]. Вторично усеченная форма приобрела вид - Боша-Куль.

Как видим, топонимы в процессе функционирования могут быть подвергнуты эллиптированию не единожды, а в определенной последовательности.

Усекаться могут не только фонемы, морфемы, но и целые лексемы, например:

нп. Кокан (от *кою* «прекратить», «перестать» + аффикс причастия прошедшего времени ***-кан***. Кокан - «пересыхающее»). Очевидно в исходной форме данный топоним представлял собою сложное образование.

Вероятно, первоначально это был сложный гидроним, где определяющая часть - *кокан*, определяемая - гидронимический термин (***сай, томар, куль, озек*** и т.д.).

В результате исторических преобразований географический термин подвергся усечению. Его функцию стал выполнять определяющий компонент топонима - Кокан.

Аналогичные изменения произошли в топонимах нп. Уш-Кызыл, где *уш* «три», *кызыл* «красный», усечение коснулось географического термина.

Можно предположить, что эллиптировался в этих случаях один и тот же элемент. Трудно предположить, какой именно номенклатурный термин был усечен.

Одноосновные эллиптированные топонимы, в которых исходную форму составляли двуосновные наименования, представленные в СКО названиями

нп. Байсал, буквально - «тихое». Вероятно, это гидроним Байсал-Куль, где гидрографический термин «куль» (озеро) подвергнут эллиптированию.

Гидроним Ащы (соленое озеро), расположенное на территории Жамбылского района. Названо так в связи с сильной засолённостью воды. Переводится как *ащы* «горько-соленый». Очевидно, усечению подвергся гидрографический термин, вероятнее всего – *коль* «озеро». Данный определитель активно функционирует в исследуемом топонимическом ареале. Представлен такими наименованиями как:

Гидроним Ащы (соленое озеро), расположенное в Жамбылском районе. Названо так в связи с сильной засолённостью воды.

Гидроним Ащыкарасу (река). Протекает по территории Тайыншинского района. Означает «горькая на вкус, солоноватая, засоленная черная вода». Переводится как *ащы* «горько-соленая» + *карасу* «старица» - *ащыкарасу* «горько-соленая старица».

Гидроним Ащыкен (река) протекает по территории Акжарского района. Означает «широкая соленая вода».

Гидроним Ащыколь (озеро) в Акжарском районе. Означает «горькая вода, сильная засоленность».

Гидроним Ащыколь (озеро), расположено в Жамбылском районе.

Гидроним Ащыколь (соленое озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Ащыколь (соленое озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Ащыколь (соленое озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Ащыколь (болото) в Аккаинском районе.

Гидроним Ащыколь (болото) в Уалихановском районе.

Ойконим Ащыколь (аул) в Акжарском районе.

Ойконим Ащыколь (ж.-д. станция), поселение расположено в том же Акжарском районе.

Гидроним Ащылыколь (озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Ащылыколь (озеро) в Уалихановском районе.

Гидроним Ащысу (соленое русло). Берет начало в Акжарском районе. Название состоит из двух слов *ащы* «горько-соленый» + *су* «вода».

Всего 16 наименований. Данные природно-климатические реалии, положенные в основу перечисленных гидрографических объектов, были замечены еще в 18 веке первопроходцами, и были положены в основу названия линии военных укреплений - «Горько-соленая линия».

Гидроним Байсал (озеро), расположенное в Аккаинском районе. Переводится как *байсал* «тихий, спокойный». Очевидно, что здесь усечению подвергся гидрографический термин. Одноименных наименований в регионе несколько, причем расположены они в разных районах области.

Гидроним Байсал (озеро), находится в Кызылжарском районе. Эти наименования послужили основой для номинации других объектов. В этом случае мы уже не можем говорить об эллиптическом способе образования онимов. Ниже перечисленные топонимы образованы лексическим способом, т.е. названия географических объектов (в нашем случае ойконим) возникли в результате перехода собственного имени (гидронима Байсал) в топоним.

Ойконим Байсал (аул), расположенный в Кызылжарском районе. Основой номинации послужило название озера Байсал.

О процессе эллиптирования гидрографического термина в данных наименованиях свидетельствует наличие в топонимическом ареале микротопонима Байсалкол (стойбище), которое находится на территории Тайыншинского района. В данном ониме термин *коль* «озеро» еще не подверглось усечению.

Гидроним Жалтыр (горько-соленое озеро). Находится на территории Тайыншинского района. Переводится как *жалтыр* «блестящий, с гладкой поверхностью», что соответствует определению гидрографического объекта. В топонимическом ареале обнаружено 13 наименований содержащих определитель *жалтыр*.

Гидроним Жалтыр (горько-соленое озеро), расположено на территории Шалакынского района.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Айыртауском районе.

Гидроним Жалтыр (озеро) находится в Аккаинском районе.

Гидроним Жалтыр (озеро) расположено на границе Аккаинского и Кызылжарского районов.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Уалихановском районе.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Шалакынском районе.

Во всех приведенных выше примерах усечению подвергся гидронимический термин *коль* «озеро», что соответствует природным объектам. В приведенных ниже примерах процесс эллиптирования не наблюдается, и географические термины представлены в своем многообразии (*коль* «озеро», *томар* «болото», *сор* «солончак»).

Микротопоним Жалтыркол (стойбище), расположенное на территории Айыртауского района.

Микротопоним Жалтыркол (стойбище) находится в Есильском районе.

Микротопоним Жалтыркол (стойбище) в районе Магжана Жумабаева.

Гидроним Жалтырсор (болото) в Жамбылском районе.

Гидроним Жалтыртомар (озеро) в районе Габита Мусрепова, где *жалтыр* «блестящее, гладкое» + *томар* «болото».

Гидроним Жыланды (озеро), расположено на территории Есильского района. Переводится буквально как «змеиное». Усечению подвергся гидронимический термин *коль* «озеро», что соответствует гидрографическому объекту. В основу номинации ойконима Жыланды, расположенного на территории района Габита Мусрепова, взят одноименный гидроним Жыланды (озеро). На территории области функционируют два наименования географических объектов не подверженных процессу эллиптирования. Это гидронимы Жыландыколь - озеро, расположенное в Аккаинском районе, и Жыландыколь – озер, которое находится в Жамбылском районе.

Подобные явления не единичны в исследуемом регионе. Их можно проследить на примерах таких наименований как нп. Сасык.

Исходной формой топонима «Сасык» является гидроним Сасык-Куль, где усекается гидрографический термин «куль» (озеро). Порядок слов в топониме Джакоб-Сасык (существительное + прилагательное) дает возможность предположить, что и это наименование географического объекта подверглось усечению. Исходная форма имела вид Сасык-Куль. Затем путем прибавления антропонима «Джакоб» к уже существующему топониму образовался трехосновной ойконим Джакоб-Сасык-Куль. Данный оним в дальнейшем в целях экономии языковых средств, был преобразован в Джакоб-Сасык в результате усечения конечного гидрографического термина - куль «озеро», который к тому же не соответствовал названому объекту - поселению.

В результате этих преобразований был получен оним Джакоб-Сасык.

На терртории Северо-Казахстанской области имеют место топонимы Сасык-Куль, Сасык, Джакоб-Сасык.

Данный вид наименований географических объектов присущ и русским топонимам. На территории исследуемого региона нами были выделены следующие наименования подобного плана:

гидронимы: Крутое, Горькое, Домашнее, Долгое Малое, Сергеевское, Солодкое, Долгое Большое, Харьковское, Горелое, Камышное, Круглое, Пестрое, Полоустное, Соленое - юго-восточнее села Покровка, Соленое - южнее села Талапкер, Черемное, Широкое (Калиновское), Атаманское, Башкирское, Башенное, Великое, Глубокое, Горькое, Горькое, Екатериновское, Желтое, Екатериновское Малое, Казенное, Кобылье, Козявочное, Кривое - юго-восточнее села Ольговка, Кривое - севернее села Боевик, Курганское, Лагерное, Могильное, Моховое, Песчаное - северо-западнее села Макарьевка, Песчаное - севернее села Чапаевка, Питное (Островское), Питное (село Кабань), Питное (Пресновское) - западнее села Пресновка, Питное (Казанка) - южнее села Казанка, Питное (Богатое) - южнее села Богатое, Расплатное, Сладкое - северо-западнее села Семиозерка, Сладкое - северо-западнее села Чапаевка, Собачье, Соленое - северо-восточнее села Благовещенка, Соленое - северо-западнее села Сенжарка, Соленое - юго-восточнее села Богатое, Сосновое, Табунное, Журавлиное Большое, Утиное, Церковное, Часовое, Чистое -юго-западнее села Архангелка, Чистое (село Чапаевка), Шубное, Ягодное, Ямное, Ястребиновское, Армяжье, Заросшее, Половинное, Башкирское, Белое Сумное, Бугровое, Глубокое - северо-западнее села Налобино, Грачиное (Бекетное), Гусиное, Жамановское, Забочное, Зверобойное, Зоринское, Камышное, Курейное, Кустовое, Лебяжье (Налобинское), Лебяжье, Майское, Новое, Овражное, Осиновое, Палочное, Пестрое, Плоское, Половинное, Рыбное - северо-восточнее села Леденево, Рыбное - северо-западнее села Асаново, Светлое, Соленое, Сумное, Травное, Усталое, Холодное, Чайное, Широкое, Белое, Бескамышное, Бекетное, Волчье, Золотое, Казачье, Каменное, Косматое, Сливное, Рогозяное, Русское, Сладенькое, Становое, Таловое, Третье, Чистенькое, Юртовое, Рузаевское, Журавлинное, Комсомольское, Козловское, Полтавское. Всего 122 наименований рек, озер, прудов.

В топонимии Северо-Казахстанской области можно выделить две группы названий географических объектов, в основу которых положены зоонимы:

Нп. Актуйесай – переводится как *ак* (белый) + *туйе* (верблюд) + *сай* (низина) – «овраг белого верблюда»

Микротопоним Аласиыр (стойбище), расположенное в районе Габита Мусрепова. Переводится как *ала* «пестрый» + *сиыр* «корова»

нп. Кула-Бие-Сай,

нп. Сарыбие,

нп. Алабие,

нп. Кара-Бура;

нп. Бие-Сойган,

нп. Сеир-Ульгун.

Очевидно, топонимы первой группы подверглись эллиптированию, где выпало целое слово, которое присутствует как составной компонент в топонимах второй группы - нп. Бие-Сойган (место, где резали кобыл) нп. Сеир-Ульгун (место, где сдохла корова).

Однако, как нам кажется, топонимы второй группы также испытали усечение, в рассматриваемых онимах был утрачен номенклатурный термин (либо ойконимический, либо оронимический), который присутствует в топониме Кула-Бие-Сай «овраг пегой кобылы». Данный номенклатурный термин также был утрачен. Его первоначальная форма вероятнее всего имела вид - Кула-Бие-Сойган-Сай (овраг, где пала пегая кобыла).

ВЫВОДЫ

Подводя итог вышесказанному, можно сделать следующие выводы:

- эллиптированный способ образования топонимов широко представлен в топонимической системе Северо-Казахстанской области;
- топонимическое эллиптирование может осуществляться на лексическом уровне.

Данный способ образования топонимов получил название телескопического или внутритопонимического (в нашем случае, внутритопонимического) эллипса.

- усечение топонимов происходит на уровне морфем, фонем и лексем;
- усекаются начальные и конечные элементы топонима, эллиптирование может иметь место и в середине слова;
- топонимы могут подвергаться первичному и вторичному эллиптированию;
- эллиптированию подвержены все разряды топонимов (ойконимы, гидронимы, оронимы, микротопонимы);
- усекается чаще всего номенклатурный (гидрографический, орографический или ойконимический) термин.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры (на материале географических названий языка). // Вопросы языкознания, № 4. - М.,1984.-С. 84-90.

2 Мурясов Р.З. Антропонимы в словообразовательной системе языка.// Вопросы языкознания, № 3, 1982. - С. 62-72.

3 Камалов А. Башкирская топонимия. Уфа, 1994. - 301 с.

4 Шеулина Г.Л. О структурно-словообразовательном подходе к анализу топонимического материала. // Проблемы русской ономастики.Вологда, 1985.-С. 116-122.

5 Орузбаев Б.О. Словообразование в киргизском языке. Автореф. дисс... доктора филол. наук. - Фрунзе, 1963. - 98 с.

Е.В. Сабиева[1], М.Е. Какимова[2]

Эллиптирование как способ образования тюркских топонимов

[1,2] М.Қозыбаев атындағы Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл қ.Қазақстан

Мақалада Солтүстік Қазақстан облысының топонимикалық спектрінде түркі топонимдерінің жасалу жолдары зерттеледі.Эллиптеу –онимдердің жасалу жолы ретінде әлі толық зерттелмеген. Алайда, ол аймақтың топонимикалық спектріне елеулі әсер тигізеді.Эллипсиске сөздің әр түрлі бөліктері, фонемалар, морфемалар, сөз тіркестері ұшырауы мүмкін. Күрделі топонимдерден тұтас сөздер түсуі мүмкін. Қысқартуға топонимнің бастапқы, соңғы элементтері ұшырауы мүмкін. Эллиптеу географиялық обьект атауының ортасында орын алуы мүмкін. Бұл құбылыстардың барлығы мақалада егжей – тегжейлі талданады. Қорытындылар үлкен фактологиялық материалдармен дәлелденген.

Е.В. Сабиева[1], М.Е. Какимова[2]

Эллиптирование как способ образования тюркских топонимов

[1,2]Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева,
г. Петропавловск, Казахстан

In the given article the formation of Turkic toponyms of the North Kazakhstan region in the toponymic spectrum regarding their semantic way of forming geographical objects (hydronyms, oronyms, oikonyms, microtoponyms) have investigared. The author underlines that this typonymic type formation is the main characteristic feature of the region under study. The process of tracing is examined in detail, both from Kazakh language and from Russian. The process of tracing helps to determine the primary and secondary ways of giving names to the described geographical objects. The article presents a lot of factual information. The statistical method of research is used.

УДК 811.82.413.11

Е.В. Сабиева[1], С.В. Мисяченко[2]

[1]К.ф.н., доцент, Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: *Sabieva1969@mail.ru*

[2]К.ф.н., доцент, Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: *svet_mis74@mail.ru*

СЕМАНТИЧЕСКИЙ СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ТЮРКСКИХ ТОПОНИМОВ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье исследуются способы образования тюркских топонимов в топонимическом спектре Северо-Казахстанской области. Особая роль отводится семантическому способу образования названий географических объектов (гидронимов, оронимов, ойконимов, микротопонимов). Автор подчеркивает особую роль этого способа в образовании топонимов в исследуемом регионе. Подробно исследуется процесс калькирования, как с казахского языка, так и с русского. Процесс калькирования помогает определить первичность и вторичность наименований. Статья сопровождается большим фактологическим материалом. Активно используется статистический метод исследования.

Ключевые слова: топоним, ойконим, гидроним, микротопоним, калькированная форма, топонимический спектр, этноним, антропоним, этнотопоним, антропотопоним.

ВВЕДЕНИЕ

Казахстан не только в прошлом, но и в настоящем является ареной интенсивных контактов славянских, тюркских и других народностей, что предоставляет прекрасную возможность для изучения процессов взаимодействия тюркских и славянских языков на

материале географических названий, актуальность изучения которых, в силу изменившихся политических обстоятельств, резко возросла. Северо-Казахстанская область и по сей день является зоной тесных этнических контактов.

Топонимы, возникшие семантическим путем, представляют собой заимствования по смыслу. «Разновидностью лексического заимствования является калькирование. Калькирование представляет такой способ номинации, при котором формально (на уровне лексемы как материальной, фонетической оболочки, формы слова) при помощи средств русского языка создается новое, до того неизвестное ему слово, образцом которого служит прототип в другом языке» [1, 24].

Топонимический спектр рассматриваемого нами региона представлен двумя основными типами языков: тюркским (казахским) и славянским (русским), что является специфической особенностью Северо-Казахстанской области. Степень взаимодействия казахского и русского языков в топонимии не одинакова.

Анализ топонимов, образованных способом калькирования показал, что частотность данных онимов в зависимости от разрядов топонимов также неоднозначна.

Калькирование как с казахского языка на русский, так и обратно, с русского языка на казахский, достаточно широко используется в образовании топонимов.

Интенсивность этого процесса зависит от многих составляющих, главным из которых является наличие разных этносов на данной территории.

З.П. Табакова, исследуя взаимодействие двух национальных лингвокультур - русской и казахской, утверждает, что "в условиях контактного двуязычия характерны различные процессы интерференции, охватывающие разные уровни языка" [2, 246].

Подобные явления в области тюркских онимов подробно анализировала Р.Х. Субаева, которая справедливо отмечает: «Топонимические кальки - одни из источников формирования русских названий на территории Татарской АССР» [3, 203].

Аналогичную точку зрения относительно казахского языка высказывает О.А. Султаньяев, который констатирует: «Калькирование с казахского на русский и с русского на казахский занимает особое место в процессе русско-казахского взаимодействия в сфере собственных имен» [4, 265].

С этими утверждениями трудно не согласиться, так как они подтверждаются многочисленными примерами исследуемого региона.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Топонимика как составная часть языка отражает и фиксирует результаты языковых контактов, которые прослеживаются в смысловых заимствованиях - кальках и полукальках. "Топонимические кальки, - считает Бекпатшева, - являются свидетельством взаимодействия казахского и русского языков, это один из путей освоения иноязычной лексики. Здесь уже начинается область семантического освоения, так как в процессе калькирования происходит перенимание лишь образа слов, семантики, значения топонима" [5, 97].

Поэтому данный вид онимов мы относим к семантическому способу образования топонимов. Различаются два вида топонимов:

- наименования географических объектов, возникшие в результате перевода с казахского языка на русский язык;
- топонимы, образовавшиеся в результате смыслового перевода с русского языка на казахский.

Казахская форма топонима первична.

Наименования географических объектов, возникшие в результате перевода с казахского языка на русский, древнее топонимов, калькированных с русского языка. Это явление связано с тем, что на исследуемой территории сначала появились тюркские наименования географических объектов. В первую очередь, это гидронимы, оронимы, микротопонимы, а затем ойконимы. Это процесс, когда казахская форма топонима первична, а топоним-калька

является образованием вторичного плана.

Рассмотрим примеры топонимов, образованных способом калькирования

казахская форма	***Калькированная (русская) форма***
стойбище Дембеккопа	нп. Зарослое
стойбище Жалкамыс	нп. Камышлово
стойбище Карагай	нп. Сосновка
стойбище Каргалы	Вороний остров
стойбище Кокпек	нп. Лебедки
стойбище Кулаатты	нп. Саврасово
стойбище Мортык	нп. Ковыльное
стойбище Сарыарка	нп. Степное
стойбище Талды	стойбище Ракита
стойбище Шопкол	озеро Травное
Гидронимы	
Озеро Балыкты	*озеро* Рыбное нп. Рыбинска
*озеро*Жалтыр	*озеро* Блестящее
озеро Жыланды	*озеро* Змеиное
озеро Кайранколь	*озеро* Песчаное
озеро Камысак	*озеро* Камышловое
озеро Кандыолен	*озеро* Осиновое
озеро Караколь	*озеро* Черное
озеро Коржынкол	*озеро* Сумное
озеро Коскол	*озеро* Двойники
озеро Масакол	*озеро* Комариное
озеро Сарыколь	*озеро* Широкое
озеро Талдыкол	*озеро* Ракитное
озеро Теке	*озеро* Козлиное
озеро Шабакты	*озеро* Чебачье
озеро Шайтан	Чертово болото
озеро Шоптикол	*озеро* Травяное
озеро Шошкалы	*озеро* Кабанье
озеро Тарангул	*озеро* Глубокое
озеро Косколь	*озеро* Двойники
озеро Улькенколь	*озеро* Большое долгое
река Карасу	Черная старица
озеро Ащиколь	*озеро* Горькое

Из приведенных выше примеров видно, что наиболее подвержены процессу калькирования гидронимы и топонимы, их численное соотношение составляет 22 гидронима и 19 ойконимов.

В топонимическом спектре региона можно наблюдать частотность функционирования одноименных географических объектов. Например:

Восьмикратное повторение одноименных названий

Гидроним Жалтыр (горько-соленое озеро), которое находится на территории Тайыншинского района.

Гироним Жалтыр (горько-соленое озеро) расположено на территории Шалакынского района.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Айыртауском районе.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Аккаинском районе.

Гидроним Жалтыр (озеро) расположено на границе Аккаинского и Кызылжарского районов.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Уалихановском районе.

Гидроним Жалтыр (озеро) в Шалакынском районе.

Семикратное повторение

Гидроним Аксу (озеро) расположено в Мусреповском районе. Некоторые исследователи связывают название с «текущей водой», «река, белая вода, образующаяся талыми водами». По мнению Т.Жанузакова, топоним означает «чаще белесоватая, светло сероватая, белопенная, порой чистая, светлая река».

Гидроним Аксу (озеро) в Тимирязевском районе.

Микротопоним Аксу (плотина) в Айыртауском районе.

Микротопоним Аксу (стойбище) в Акжарском районе.

Микротопоним Аксу (стойбище) в Тайыншинском районе.

Ойконим Аксу (село), расположенное в Шалакынском районе.

Ойконим Аксу (сел), расположенное на территории Тимирязевского района.

Гидроним Амангельды (озеро) в Жамбылском районе. Гидроним образован от имени человека.

Ойконим Амангельды (село), расположенное в. Акжарском районе.

Ойконим Амангельды (село) в Аккаинском районе.

Ойконим Амангельды (село) в Есильском районе.

Ойконим Амангельды (село) в Жамбылском районе.

Ойконим Амангельды (село) вУалихановском районе.

Микротопоним Ангельды (развалины) в Акжарском районе.

Гидроним Ащыколь (озер), расположенное в Акжарском районе. Означает «горькая вода, сильная засоленность».

Гидроним Ащыколь (озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Ащыколь (соленное озеро), расположенное в Жамбылском районе.

Гидроним Ащыколь (болото) в Аккаинском районе.

Гидроним Ащыколь (болото) в Уалихановском районе.

Ойконим Ащыколь (аул) в Акжарском районе.

Ойконим Ащыколь (ж.-д. станция) в Акжарском районе.

Гидроним Жаркаин (река) в Тайыншинском районе. Означает «березы, растущие на крутом берегу (яру)».

Гидроним Жаркаин (озер) в Есильском районе.

Гидроним Жаркаин (озеро) в Жамбылском районе.

Микротопоним Жаркаин (стойбище) в Жамбылском районе.

Микротопоним Жаркаин (стойбище) в Уалихановском районе.

Ойконим Жаркаин (аул) в Есильском районе.

Ойконим Жаркаин (аул) в Тайыншинском районе.

Пятикратное повторение

Гидроним Акбас (озеро) в Айыртауском районе. Означает название растения.

Гидроним Акбас (болото), расположенное на территории Тайыншинского района.

Микротопоним Акбас (стойбище), расположенное в Кызылжарском районе.

Микротопоним Акбас (стойбище) Тайыншинском районе.

Ойконим Акбас (покинутый ауыл) в Кызылжарском районе.

Гидроним Аксуат (озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Аксуат (беспроточное озеро) в Тимирязевском районе.

Гидроним Аксуат (болото), расположенное в Аккаинском районе.

Ойконим Аксуат (село), расположенное на территории Тимирязевского района.

Ойконим Аксуат (ж.-д. станция) в Тимирязевском районе.

Четырехкратное повторение

Ороним Актобе (гора), расположенная в Акжарском районе. Означает «хребет, холм с белыми камнями».

Ороним Актобе (гора) в Акжарском районе.

Микротопоним Актобе (стойбище) в Тайыншинском районе.

Ойконим Актобе (покинутый ауыл) в Уалихановском районе.

Гидроним Алаколь (озеро) в районе Габита Мусрепова.

Гидроним Алаколь (соленое озеро), расположенное в Тайыншинском районе.

Микротопоним Алаколь (стойбище) в Тайыншинском районе.

Ойконим Алаколь (покинутый аул) в Тайыншинском районе.

Микротопоним Аралагаш (лес), расположенный на территории Есильского района.

Микротопоним Аралагаш (стойбище) в Аккаинском районе.

Ойконим Аралагаш (аул) в Аккаинском районе.

Ойконим Аралагаш (покинутый аул) в районе Магжана Жумабаева.

Ороним Борлы (гора) в районе Габита Мусрепова. Означает «белая гора».

Гидроним Борлы (река) в Шалакынском районе.

Гидроним Борлы (соленое озеро) расположено на границе Тайыншинского и Щучинского районов.

Микротопоним Борлы (стойбище) в Шалаканском районе.

Гидроним Есиль (река). Очевидно, гидроним *есил* означает голубой цвет.

Ороним Есиль (равнина). Географический объект назван по названию реки.

Ойконим Есиль (аул), расположенный в Есильском районе.

Ойконим Есиль (аул) в Тимирязевском районе.

Гидроним Жаркол (озеро) в Есильском районе. Означает «озеро с крутым берегом (яром)».

Гидроним Жаркол (болото), расположено на территории Мамлютского района.

Микротопоним Жаркол (стойбище) в районе Габита Мусрепова.

Ойконим Жаркол (аул) в районе Габита Мусрепова.

Гидроним Кайранкол (озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Кайранкол (озеро) в Шалакынском районе.

Ойконим Кайранкол (село) в Жамбылском районе.

Ойконим Кайранкол (ж.-д. станции) в Жамбылском районе.

Ойконим Бирлик (аул) в районе Габита Мусрепова.

Ойконим Бирлик (аул) в Шалакынском районе.

Ойконим Бирлик (аул) В Тайыншинском районе.

Микротопоним Бирлик (старое кладбище), расположенное в Шалакынском районе.

Ойконим Жанажол (аул) в Жамбылском районе. Название дано в советское время. Означает «новый путь».

Ойконим Жанажол (аул) в Шалакынском районе.

Ойконим Жанажол (ж.-д. разъезд) в. Аккаинском районе.

Гидроним Жанасу (река).

Трехкратное повторение

Ороним Актас (холм), расположенный в Уалихановском районе. Название состоит из слов *ак* (белый) + *тас* (камень). Означает «холм с камнями белого цвета».

Микротопоним Актас (стойбище), которое находится в Есильском районе.

Ойконим Актас (село), расположенное в Есильском районе.

Ороним Айыртау (гора), расположеная в Айыртауском районе. Название состоит из *айыр* + *тау*. Означает «гора с двумя вилоподобными вершинами».

Гидроним Айыртау (озеро), расположенное на территории Айыртауского района. Гидроним образован от названия горы.

Ойконим Айыртау (аул) в Айыртауском районе. Топоним образован от названия горы.

Гидроним Акжан (озеро) в Тимирязевском районе. Гидроним образован от имени человека (антропонима).

Ойконим Акжан (село), расположенное на территории Мусреповского района.

Ойконим Акжан (село) в Тимирязевском районе.

Микротопоним Аккудук (стойбище), расположенное на территории Уалихановского района. Название состоит из слов *ак* (белый) и *кудук* (колодец). Вполне возможно, что появление топонима связано со светлой почвой при рытье колодца. Это может быть известняк или белая глина, и то, и другое полезное ископаемое встречается на территории Северо-Казахстанской области, что подтверждается наличием в топонимическом спектре таких наименований как село Известковое и село Белая Глина.

Ойконим Аккудук (село) в Тайыншинском районе.

Ойконим Аккудук (село) в Уалихановском районе.

Гидроним Акколь (озеро) в Аккаинском районе. Означает «пресное озеро, заросшее густым камышом».

Гидроним Акколь (озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Акколь (озеро) в Аккаинском районе.

Гидроним Алабота (сильно соленое озеро). Находится на границе Айыртауского и Тайыншинского районов. Названо так потому, что по берегам произрастает мыльное растение *алабота*.

Микротопоним Алабота (стойбище) в районе Габита Мусрепова.

Ойконим Алабота (село), расположенное в Тайыншинском районе.

Гидроним Аралколь (болото) в Жамбылском районе.

Гидроним Аралколь (болото), расположенное на территории Тимирязевского района.

Ойконим Аралколь (аул) находится в Тимирязевском районе.

Гидроним Арыкбалык (озеро) в Айыртауском районе. Топоним означает «прибрежное поселение, город на берегу».

Гидроним Арыкбалык (озеро) расположено в Мамлютском районе.

Ойконим Арыкбалык (село) в Айыртауском районе.

Гидроним Байсал (озеро) в Аккаинском районе. Гидроним образован от имени человека (антропонима).

Гидроним Байсал (озеро) расположено в Кызылжарском районе. Гидроним образован от имени человека (антропонима).

Ойконим Байсал (аул) в Кызылжарском районе. Топоним образован от названия озера (гидронима).

Гидроним Дос (озеро) в Тимирязевском районе. Гидроним образован от имени человека (антропонима).

Гидроним Дос (болото), расположенное в Жамбылском районе.

Ойконим Дос (покинутый аул) в Тимирязевском районе.

Гидроним Баян (озеро) в Жамбылском районе. Гидроним образован от названия казахского рода (этнонима) или же от имени человека (антропонима).

Гидроним Баян (соленое озеро) в Айыртауском районе.

Ойконим Баян (аул) в Жамбылском районе.

Ойконим Енбек (аул) расположен в Есильском районе. Ойконим Енбек (аул) в Шалакынском районе.

Ойконим Енбек (аул) в Тайыншинском районе.

Ороним Жаксы жалгызтау (холм), расположенный в Айыртауском районе.

Гидроним Жаксы жалгызтау (озеро). Находится на территории Айыртауского района.

Ойконим Жаксы жалгызтау (аул) в Айыртауском районе.

Микротопоним Жалтыркол (стойбище) расположено в Айыртауском районе.

Микротопоним Жалтыркол (стойбище) расположено на территории Есильского района.

Микротопоним Жалтыркол (стойбище) в районе Магжана Жумабаева.

Гидроним Жарыккол (озеро) в Тайыншинском районе.

Микротопоним Жарыккол (стойбище) расположено в Акжарском районе.

Микротопоним Жарыккол (стойбище) в районе Магжана Жумаб

Ороним Имантау (гора) находится в Айыртауском районе. Топоним образован от названия казахского рода (этнонима).

Гидроним Имантау (озеро) в Айыртауском районе. Гидроним образован от названия горы (оронима).

Ойконим Имантау (село) в Айыртауском районе. В основу топонима положено название горы.

Гидроним Жекекол (озеро) в Жамбылском районе. Название переводится как «отдельное, обособлено находящееся озеро».

Микротопоним Жекекол (стойбище) расположено в Есильском районе.

Ойконим Жекекол (аул) в Есильском районе.

Гидроним Калмакколь (соленое озеро) расположено на границе районов Габита Мусрепова и Жаксинского. Название, видимо, связано с поселением калмыков (этнотопоним), расположенного рядом с озером.

Ойконим Калмакколь (аул) в районе Габита Мусрепова.

Ойконим Калмакколь (ж.-д. станция), расположенная в районе Габита Мусрепова.

Гидроним Камыстыколь (озеро) в Есильском районе.

Гидроним Камыстыколь (озеро) в Мамлютском районе.

Микротопоним Камыстыколь (стойбище) находится в Уалихановском районе

Двухкратное повторение

Гидроним Акканбурлык (река). Протекает по территории Мусперовского и Айыртауского районов. Название состоит из двух из двух слов*: аккан* (текущая) и *бурлык* – «вода, река, ответвление». То есть «река, текущая ответвленно, в ином русле».

Ойконим Акканбурлык (село) в Айыртауском районе. Топоним образован от названия реки (гидронима).

Микротопоним Аксары (стойбище) расположено в Акжарском районе. Топоним образован от названия казахского рода (этнонима).

Ойконим Аксары (село) располагается на территории Акжарского района.

Ороним Аксоран (горный хребет) в Айыртауском районе. Исследователи по-разному толкуют название. В целом оно состоит из слов *ак* (белый) и *соран* (белёсовый), означает «высокий белесоватый хребет».

Гидроним Аксоран (река). Протекает по территории Айыртауского и Сандыктауского районов. Гидроним образован от названия хребта.

Гидроним Ащылыколь (озеро) в Жамбылском районе.

Гидроним Ащылыколь (озеро) в Уалихановском районе.

Гидроним Балуан (озеро) в Шалакынском районе. Гидроним образован от названия казахского рода (этнонима).

Ойконим Балуан (аул) в Шалакынском районе.

Гидроним Балыкты (озеро) в районе Габита Мусрепова. Буквально переводится как «озеро, богатое растительностью и рыбой».

Гидроним Балыкты (соленое озеро). Находится на границе Аккаинского и Тайыншинского районов.

Гидроним Букпа (река_ протекает по территории Уалихановского района. Означает «река, текущая в стороне от глаз».

Гидроним Букпа (озеро) в Жамбылском районе.

Ойконим Бурлык (аул) в Айыртауском районе. Топоним образован от названия реки (гидронима).

Микротопоним Бурлык (старое кладбище), расположено в Шалакынском районе.

Гидроним Былкылдак (озеро) в Жамбылском районе. В основу наименования были положены природно-климатические реалии региона - глинистая, топкая почва у берега озера.

Гидроним Былкылдак (болото). Расположено в Шалакынском районе.

Гидроним Жамантуз (горько-соленое озеро), расположенное на территории Тайыншинского района. Наименование географического объекта состоит из двух слов: *жаман* и *туз,* что означает «вода озера соленая, прогорклая».

Гидроним Жамантуз (соленое озеро) в Уалихановском районе.

Ойконим Жанасу (село) в районе Габита Мусрепова.

Ойконим Жанасу (аул) в Шалакынском районе.

Часто содержание русского топонима частично соответствует содержанию казахского, так как переводится только основной компонент топонима или его основное значение, «... в тех случая, когда опорное слово в словосочетании или не переводится с языка-источника в силу своей неясности, или нельзя передать его смысл точно, происходит частичное калькирование, т.е. переводится первая (атрибутивная) часть топонима» [4, 265].

Среди названий географических объектов Северо-Казахстанской области выделяются топонимы-полукальки:

основной топоним	***топоним-полукалька***
озероТарангуль	озеро Глубокое
нп. Аксу	озеро Чистое
озеро Аяккуль	озеро Нижнее
озеро Балыкты	озеро Рыбное
озеро Сарыколь	нп. Желтовка
гора Аютас	нп. Медвежка
озеро Косколь	озеро Двойники
лес Сарыагаш	лес Желтый
болото Сарытомар	озеро Желтенькое

ВЫВОДЫ

Неграмматические способы образования используются с разной степенью активности. По нашим данным среди лексического способа образования выявлено около 90 наименований, в основу которых были положены этнонимы и антропонимы: этноойконимы – 6 наименований; этногидронимы – 11 наименований; этномикротопонимы – 3 наименования; этнооронимы – 3 наименования; антропоойконимы – 20 наименований; антропогидронимы – 30 наименований; антропооронимы – 1 наименование; антропомикротопонимы – 13 наименований; гидроойконимы – 44 наименования; гидромикротопонимы – 13 наименований; ороойконимы – 11 наименований; орогидронимы – 7 наименований; ороойконимы – 2 наименования; оромикротопонм – 2 наименовани; микроойконимы – 5 наименований; ойкоойконимы – 3 наименования.

Неграмматические способы образования используются при создании топонимов СКО с разной степенью активности. Лексический способ образования топонимов также является достаточно частотным. Однако проведенный анализ наименований географических объектов позволяет говорить о том, что семантический способ образования онимов является одним из продуктивных на данной территории, что подтверждается многочисленными примерами, приведенными в данной статье. Процесс семантического словообразования охватывает все разделы топонимов (ойконимы, гидронимы, микротопонимы и оронимы).

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Гайнуллина Н.И. Лексикология русского языка: (Социолингвистический аспект). - А.: Изд-во Казахский университет, 1998. -84с.

2 Табакова З.П. Поэтический текст как отражение менталитета русских в Казахстане. // Актуальные вопросы функционирования и преподавания языка и литературы в Казахстане. - Караганда, 1999. - С. 245-248.

3 Субаева Р.Х. Взаимодействие русского и татарского языков в топонимии Татарской АССР. - Автореф. дисс... канд. филол. наук. - Казань,1963.-20с.

4 Султаньяев О.А. О русских топонимах с тюркской основой. //Ономастика Поволжья. № 3, Уфа. - 1973. - 262-267 с.

5 Бекпатшаева Г.Ж. Топонимы в сфере русско-казахского двуязычия. //Актуальные проблемы филологии, вып. I, Усть-Каменогорск, 1993.

Е.В. Сабиева[1], С.В. Мисяченко[2]

Солтүстік Қазақстан облысында түркі топонимдерінің семантикалық тәсілмен жасалуы

[1,2] М.Қозыбаев атындағы Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл қ.Қазақстан

Мақалада Солтүстік Қазақстан облысының топонимикалық спектрінде түркі топонимдерінің жасалуы зерттеліп, географиялық обьектілердің (гидронимдер,оронимдер, ойконимдер, микротопонимдер)семантикалық тәсіл арқылы жасалуына ерекше рөл аударылады. Автор зерттелетін аймақта топонимдерді құрудағы осы тәсілдің ерекше рөлін атап көрсетеді. Қазақ тілінен де, орыс тілінен де калькялау әдісі толық зерттеледі. Калькалау процесі атаулардың бастапқы және қайталануын анықтауға көмектеседі.

Y.V. Sabiyeva[1], S.V. Misyachenko[2]

The semantic formation of Turkic toponyms of North – Kazakh region

[1,2]Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева,
г. Петропавловск, Казахстан

In the given article the formation of Turkic toponyms of the North Kazakhstan region in the toponymic spectrum regarding their semantic way of forming geographical objects (hydronyms, oronyms, oikonyms, microtoponyms) have investigared. The author underlines that this typonymic type formation is the main characteristic feature of the region under study. The process of tracing is examined in detail, both from Kazakh language and from Russian. The process of tracing helps to determine the primary and secondary ways of giving names to the described geographical objects. The article presents a lot of factual information. The statistical method of research is used.

УДК 811’111’42

Ш.А. Хамраева[1] , А. Ислам[2]

[1]докторнат P.h.D. по специальности 6D020700 – «Переводческое дело», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: shahi-bsb@bk.ru

[2] д.ф.н., профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан,e-mail: aisha_ling@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ МЕНАСИВНЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА С АНГЛИЙСКОГО НА РУССКИЙ ЯЗЫК

В статье рассматриваются особенности перевода языка угрозы, а именно менасивных речевых актов политического дискурса с английского на русский язык. Также в данной статье был осуществлен переводческий анализ примеров из речей политических лидеров, где была предпринята попытка достижение одной из сложнейших задача перевода, осуществление адекватного перевода текстов содержащих компонент угрозы в высказываниях англоязычного дискурса. Отметим, что перевод МРА особенно для оперативного перевода менасивных речевых актов в политическом дискурсе, связана с адекватным воспроизведением текстов (либо высказываний) с метафорическими и фразеологическими суждениями. Каждый язык как длительный исторический продукт содержит лексико-семантическое богатство, имеет огромный потенциал воспроизведению метафорических сегментов языка и фразеологических единиц. Однако в силу меньшего влияния общественно-политической ситуации на определенное общество, либо определенного накопленного опыта в этой сфере могут отразиться в воспроизведении метафорических высказываний в политическом дискурсе.

Ключевые слова: менасивный речевой акт, политический дискурс, стратегия перевода, язык и стиль.

ВВЕДЕНИЕ

В XX веке в связи разрушением границ общественно-политического, духовно-религиозного и информационного-культурного пространства менасивные речевые акты в политическом дискурсе стали появляться в огромном количестве. Такие речевые акты в политическом дискурсе отличаются между собой по характеру текстового назначения. Либо такие тексты бывают нейтральным характером и тоном, хотя не теряют своего менасивного предназначения. Детально исследуя данный феномен, а именно менасивный речевой акт, следует отметить семантику, значение данного определения, обратить внимание на этимологию самого слова «*менасив*». Общеизвестно, что происхождение слова менасив происходит от латинского *minacia/minax/minaciae* основное значение, которого является угроза, угрожать, грозить, представлять опастность, ставить под удар. В английском языке *menace*означает тоже самое: грозить, запугивать, пугать, угрожать, опасность, такой перевод нам выдает электронный словарь ABBYY Lingvo X3 ME. Идентичный перевод дает Oxford Russian dictionary Edited by Della Thompson. Новый англо-русский словарь под редакцией В. К. Мюллера (2003), дает следующий несколько вариантов перевода слову *menace, это: 1. n. Угроза, опасность; 2. шутл. надоеда, чистое наказание (о ребенке и т.п.) зануда; 3. v. Угрожать, грозить. [1].* Интересен тот факт, что в англо-русском юридическом словаре под редакцией С. Н. Андрианова и др. дается сходный перевод [2]. В словаре русского языка С. И. Ожегова издание 1960 года, автор дает следующее пояснение слову угроза: *1. Запугивание, обещание причинить кому-нибудь зло. 2. Возможная опасность*. Далее автор дает толкование глаголу грозить: *1.делать угрожающий жест рукой; 2. Предупреждать с угрозой о чем-нибудь; 3. Предвещать (что-нибудь плохое, опасное, неприятное); 4. Предстоять (о чем-нибудь плохом) [3]*

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Мы исходим из концепции О. В. Эпштейн, где предложено определение менасивного речевого акта, который рассматривается «как коммуникативно-прагматический класс высказываний со смысловой доминантной угрозы». Автор отмечает, что в большой политике и не только «угроза», к сожалению, является реалией человеческой деятельности. [4] И данную реалию необходимо адекватно переводить, чтобы в последствии не возникло конфликтогенных ситуаций в будущем. На наш взгляд, для во избежание всякого рода искажений в переводе, необходимо выработать определенные стратегии и таксики передачи менасивного речевого акта с английского на русский язык.

Сравним примеры отрывков из первой речи в ООН президента США Д.Трампа с английского на русский язык:

...International criminal networks traffic drugs, weapons, people; force dislocation and mass migration; threaten our borders; and new forms of aggression exploit technology to menace our citizens.

To put it simply, we meet at a time of both of immense promise and great peril. It is entirely up to us whether we lift the world to new heights, or let it fall into a valley of disrepair.

Перевод:

...Международная преступность торгует наркотиками, оружием, людьми, провоцирует массовую миграцию, угрожает нашим границам и создает новые формы агрессии, используя инновационные технологии для запугивания наших граждан. Попросту говоря, наша встреча проходит в момент огромных надежд и колоссальных опасностей.

И только от нас зависит, сумеем мы поднять мир на новые высоты, или позволим ему скатиться в хаос.

В данном отрывке мы замечаем, что переводчик придерживался классической формы перевода соблюдая все лексические и грамматические правила. Анализируя данный сегмент,

нами не было замечено определенные ярко выраженные лексико-грамматические трансформации. Перевод был выполнен ровно, без грубых нарушений и смысловых искажений теста. В данном сегменте как в основной части речи оригинала, так и в переводе, на наш взгляд, менасивный речевой акт замаскирован. Зачастую в политическом дискурсе менасивный речевой акт носит завуалированный характер, тем самым усложняя процесс перевода, и ставит перед переводчиком новые задачи.

Задачами переводчика в первую очередь становится адекватный перевод этого завуалированного менасивного речевого акта, переводчик на интуитивном, подсознательном, когнитивном уровне понимает, что имел в виду говорящий, но каким образом перевести становится проблемой, поэтому для переводчика необходимо выработать стратегии и тактики перевода подобных речевых актов. В данном примере мы попытались показать, что менасивный речевой акт встречается в различном обличие. В своем исследовании О.В. Энштейн отмечает, что менасивные речевые акты, определяются в трех видовых стратегиях, а именно: намеренная неясность, вуалирование смысла посредством иронии, риторических вопросов; различных намеков; прямое выражение смысла без смягчающих средств; выражение смысла с использованием приемов негативной и позитивной вежливости [6, 216]. Речевой акт угрозы появляется при разногласии среди участников коммуникативного акта, которая может привести к конфликту.

Отметим, следующую классификацию менасивных речевых актов ниже:

1) Констативы - речевые акты, описывающие ситуацию и действия;
2) Промиссивы – речевые акты, выражающее обещание;
3) Менасивы – речевые акты угрозы;
4) Перформативы – речевые акты равнозначный поступку, либо действию, это могут быть клятвы;
5) Инъюнктивы – речевые акты, выражающие приказ;
6) Реквестивы – речевые акты, выражающие просьбу, совет;
7) Квеситивы – речевые акты, выражающиеся в вопросительных предложениях:

В практике перевода менасивные речевые акты в политическом дискурсе разделяются условно на такие следующие группы:

1. Нейтральные [5];
2. Специфические (только для внешнего употребления либо внутреннего употребления) [6];

Среди таких менасивных речевых актов в политическом дискурсе особое значение представляет тексты для внутреннего употребления.

В них отсутствуют стилистические приемы (нивелируются метафоризация) и художественные вкрапления (создание мифических образов современных политиков). Как известно, менасивные речевые акты политического дискурса с нейтральным тоном выражения специально не готовится к оперативному переводу, что их существенно отличает от текстов, которые предназначены для внешнего употребления.

По нашему мнению, в таких случаях если опытный переводчик при коммуникации прибегает к воспроизведению высказывания с невысоким темпом речи и правильным выбором лексико-семантического (фразеологического) ряда, то такой перевод, благодаря структурному соответствию, достигает цели.

Историко-сравнительные исследования красноречиво свидетельствуют, интерференция художественных и стилевых средств всегда происходит на качественном уровне. Тут роль метафоры чрезвычайно сложна. Речь идет часто о сопоставлении метафорического мышления при менасивном речевом акте политического дискурса. В таких случаях стратегия их перевода всегда должна исходит из иллукативной концепции Дж.Остина. Если при официальной коммуникации речь идет только об описании ситуации и некого действия, то менасивные речевые акты в политическом дискурсе не должны выходит из рамки констативы.

Зарубежные ученые Дж. Лакоффа и М. Джонсон [11, 12] отмечают регулярные случаи несовпадения метафорических высказываний. Исследователь, переводя тексты, относящиеся к политическому дискурсу, отмечал, что интерферентные свойства двух языков в контексте мировоззрения. Перевод метафор всегда таит опасность и могут привести к досадным ошибкам. Стратегия перевода в таких случаях предполагает, что переводчику-профессионалу необходимо специально изучить многочисленные метафоры из области художественного текста, фразеологизмов из разных словарей. В целом существует ряд работ, посвященных таким проблемам, в частности в работах российского ученого П. Р. Палажченко бессменного переводчика последнего Президента СССР М, Горбачева, мы наблюдаем метафорические высказывание, которые стали нести интерфферентные свойства [14, 15].

При сложных политических событиях лидеры часто допускают грубость или ошибку, тем самым они толкается переводчика этически трудные моменты. Если существуют доверительные отношения между оратором и переводчиком, то при коммуникации допускается «отредактировать» текст или высказывания для того, чтобы избежать скандала. Профессиональный переводчик не имеет право исправлять оратора, он обязан переводит как есть, даже если одна сторона оскорбляет другую. Поэтому Миньяр-Белоручев [18], считает, что высокопоставленные лица, как обычно, предпочитает иметь своих переводчиков, которые может профессионально исправить ситуацию. Они в таких ситуациях становится более уверенными и устойчивыми. М. Ю. Бродский считает, что переводчик, вынужденно делающий исправления на свой страх и риск, может попасть непредсказуемую ситуацию. Ученый приводит интересные этические моменты, связанные с выступлением Генерального секретаря Коммунистической Партии СССР Н. С. Хрущева: «… он буквально истязал [переводчиков] своими прибаутками. Помимо хорошо известного выражения Хрущева «кузькина мать» мне приходилось переводить и такие его перлы, как «баба с возу… кобыле легче» и «свиным рылом в калашный ряд». Далее М.Ю. Бродский проводит еще один известный интересный пример: «Поправлял Н.С. Хрущева, когда лидер СССР стал гневно обвинять алабанского лидера Э. Ходжу: «И этот человек обос..л нас с ног до головы, туды его мать!». На последней фразе у меня, естественно, происходит запинка и перевод звучит значительно мягче: «покрыл нас грязью с ног до головы». После речи Хрущева объявляется перерыв, и я выхожу из кабины. Меня ждет референт ЦК КПСС. Он холодно спрашивает: «Кто разрешил вам поправлять генерального секретаря нашей партии? Вам придется за это отвечать», уходит. Через десять минут он появляется, отводит меня в сторону и доверительно шепчет: «Никита Сергеевич просил поблагодарить вас. Он не хотел, чтобы его грубые выражения прозвучали на всех языках». Далее описывает подобную ситуацию, что во время визита в Камбоджу К. Е. Ворошилов увидел хромовый комплекс, золотые статуи богов и «забурчал: «Сами без порток ходят, а куда деньги вбухивают, азиаты!» ... Руководители Камбоджи обратились переводчику за переводом. И тот без запинки перевел: «Товарищ Ворошилов восхищается великой историей Камбоджи и говорит, что вся прогнившая западная цивилизация не стоит и мизинца этих великолепных статуй!». Этот пример М. Ю. Бродского красноречиво показывает, что при менасивных речевых актов политического дискурса неминуемо соприкасается интересе политической лингвистики и переводоведения [19]. В таких случаях стратегия перевода менасивных речевых актов политического дискурса зависит от совокупности переводческих, указанные выше, подходов. Фольклорные элементы (анекдоты, не нормативные пословицы и поговорки), метафорические высказывания (гиперболы, литоты, перефразы), несомненно, должны опираться на художественные принципы адекватного перевода. Чтобы быть готовым таким сюрпризам, для переводчика следует обстоятельно изучить не только характер высказываний официального лица, но и тексты, связанные с словесной культуры оппонентов (Устные народные творчество).

Мы убеждены, данная проблематика, связанная с метафорологией при менасивных речевых актов политического дискурса, заслуживает белее глубокого исследования.

Особо следует сказать, что с разрушением границ общественно-религиозного, духовно-культурного пространства наблюдается активный интерес к восприятию «чужого» и его информационное влияние на остальной мир. Именно в восприятии «чужого» метафорический текст больше привлекает внимание людей, поскольку он несет скрытую смысловую функцию и предвосхищает наличие важной общественно-политической информации.

Если обратится к горьким событиям прошлого из истории соединенных штатов, а именно к событиям 11 сентября 2001 года, то мы увидим из выступления гос.секретаря Кандолизы Райс яркий пример употребления метафоричного менасивного речевого акта, сравним:

“Don’t let the gun become a mushroom cloud”

Данное изречение было посвящено в адресс террариствов, готовивших теракт. Из данного примера отчётливо видно, что данный речевой акт относится к речевому акту предупреждения, что в последствии выливается в менасивный. Гос.секретарь предупредила, что обычное оружие на правленое на правительство и соединённые штаты в целом, в конечном счете обернется для них же трагедией в виде атомной бомбы. В переводе данный отрывок из речи будет выглядеть следующим образом*: «не позволяйте обычному оружию столкнуться с облаком форме гриба».* При переводе данного отрывка нами был применен прием замены. Мы считаем целесообразным слово *become,* означающий *становиться* заменить на глагол *столкнуться.* Это необходимо для того, чтобы ясно выразить намерение адресата и донести адекватно его до адресанта.

Мы уверены в том, что метафоричность является одним из неотъемлемых признаков политической речи. Это могут быть речи предвыборных компаний, инаугурационная речь президента, политическая реклама и так далее. Анализирую метафору в политическом дискурсе мы понимаем, что метафора как таковая реализует скрытые интенции говорящего.

Широко известный факт состоит в том, что в политическом дискурсе важна не просто интенция, а коммуникативная интенция, другими словами, ее коммуникативно составляющая часть. Вследствие чего и возникают определенные трудности при переводе. Например, на одной из пресс-конференций президент Америки Д. Трамп в адрес КНДР сказал:

"North Korea best not make any more threats to the US... They will be met with fire and fury and frankly power the likes of which the world has never seen before"[https://www.independent.co.uk/news/world/americas/donald-trump-north-korea-fire-and-fury-like-the-world-has-never-seen-nuclear-threat-a7883386.html]

Официальная версия перевода выглядит следующем образом:

«КНДР больше не следует угрожать США. Иначе Северная Корея столкнется с такими «огнем и яростью», каких еще мир не видел» [20]

Интересный факт, что фраза *fire and fury, что в переводе означает «огнь и ярость»* на самом деле принадлежит Майклу Уолффу, американскому журналисту, написавшего книгу о 45-м президенте США не в лучшем свете. В своей книге «Огонь и ярость: жизнь Белого дома под Трампом» автор сравнивает Д. Трампа с «огнём и яростью», находящегося в Белом Доме. На наш взгляд, М. Уолффу описывал таким образом президента США, чтобы показать читателю, что тот неадекватный человек с необъяснимыми выходками, который не пользуется ни уважением, ни авторитетом как в Белом доме, так и в политическом мире в целом. Несмотря на то, что Д. Трамп пригрозил издательству судом за недостоверные факты в книге, все-таки во время пресс-конференции название данного произведения является своего рода отсылкой к цитате господина Д. Трампа о конфликте с Северной Кореей. И Д. Трамп откровенно позволяет себе официально выразить в своей речи данную фразу. Несовмнено, что в процессе перевода *fire and fury* был выполнен пословный перевод, в результате которого, окончательная форма выглядела как *«огонь и ярость»* во всех средствах массовой информации.

При сравнении оригинала с переводом *"North Korea best not make any more threats to the US… They will be met with fire and fury and frankly power the likes of which the world has never seen before"/«КНДР больше не следует угрожать США. Иначе Северная Корея столкнется с такими «огнем и яростью», каких еще мир не видел»,* мы видим, что переводчиком были использованы переводческие трансформации как прием опущения, фраза *frankly power the likes of* была опущена, прием целостного преобразования *North Korea best not make any more threats to the US… / КНДР больше не следует угрожать США.*

Сравните (отрывок из первой речи в ООН президента США Д. Трампа)

"…If we desire to lift up our citizens, if we aspire to the approval of history, then we must fulfill our sovereign duties to the people we faithfully represent. We must protect our nations, their interests, and their futures. We must reject threats to sovereignty, from the Ukraine to the South China Sea. We must uphold respect for law, respect for borders, and respect for culture, and the peaceful engagement these allow. And just as the founders of this body intended, we must work together and confront together those who threaten us with chaos, turmoil, and terror."

Официальная версия перевода данного отрывка речи:

«Если мы хотим воодушевить своих граждан, если мы хотим получить одобрительный вердикт истории, то в таком случае нам необходимо выполнять свой священный долг перед теми людьми, которых мы преданно представляем. Мы должны защищать свои страны, их интересы и их будущее. Мы должны отвергнуть угрозы суверенитету, которые существуют от Украины до Южно-Китайского моря. Мы должны поддерживать соблюдение закона, границ, уважение к культуре и мирное взаимодействие, которое появляется в итоге.

Согласно намерениям учредителей этой организации, мы должны работать вместе и бороться с теми, кто угрожает нам хаосом, беспорядками и террором.»

В данном отрывке мы четко видим, что переводчик в процессе перевода использовал ряд переводческих трансформаций, которые мы подробнее рассмотрим ниже. В первом предложении отрывка из первой речи в ООН президента США Дональда Трампа видно, что в оригинале текста было использовано словосочетание *to lift up*, что в переводе означает *«поднимать».*

В процессе перевода происходит замена слова *«поднимать»* на *«воодушевлять».* Далее *if we aspire to the approval of history* в переводе будет означать *«если мы стремимся к утверждению истории…»,* переводчик же перевел как «*если мы хотим получить одобрительный вердикт истории*» тем самым используя прием добавления. В данном отрывке отчетливо видно, использование переводческого приема добавления в процессе перевода «*хотим получить одобрительный вердикт истории*», адаптируя его для русскоязычной аудитории. Сравнивая предложение *«We must protect our nations, their interests, and their futures»* и его перевод «*Мы должны защищать свои страны, их интересы и их будущее»* мы наблюдаем замены при переводе слова *nations* на *страны, nations* же в переводе означает *народ, нации.* В следующем примере «*We must reject threats to sovereignty, from the Ukraine to the South China Sea*» его перевода *«Мы должны отвергнуть угрозы суверенитету, которые существуют от Украины до Южно-Китайского моря»* на первый взгляд может показаться, что особых моментов в переводе нет, но это лишь первоначальное ошибочное мнение. Анализируя данное предложение, мы считаем, что Д.Трамп имплицитно указывает на объекты угрозы, а именно скрытно называя страны от Украины до Южно-Китайского моря. Становится ясно, что президент США, имел в виду на самом деле такие страны как: Турция, Сирия, Ирак, Иран и ряд других стран, географически расположенных от Украины до Южно-Китайского моря. Именно от этих стран Дональд Трамп считает, что исходит угроза для суверенитета его страны. В переводе же мы наблюдаем прямой адекватный перевод, без использования конкретизации, тем самым соблюдая политкорректность в переводе текстов данного уровня и стиля.

В следующем предложении «*We must uphold respect for law, respect for borders, and respect for culture, and the peaceful engagement these allow*» в переводе «*Мы должны*

поддерживать соблюдение закона, границ, уважение к культуре и мирное взаимодействие, которое появляется в итоге» наблюдается использование замены. Первая часть предложения *We must uphold respect for law,* слово *respect* заменяется на *поддерживать,* что в итоговой версии перевода звучало следующим образом *Мы должны поддерживать соблюдение закона, respect for borders* в переводе был использован прием опущение, *respect for* опускается, и в переводе переводчик ограничивается только словом «*…границ»,* и продолжая *уважение к культуре и мирное взаимодействие, которое появляется в итоге,* тем самым адекватно завершая перевод данного предложения. В следующем предложении «*And just as the founders of this body intended, we must work together and confront together those who threaten us with chaos, turmoil, and terror*» в переводе *And just as,* что означает *также как и…*замену на *согласно* с добавлением *намерениям* в итоге получившее окончательную версию в переводе как *Согласно намерениям учредителей этой организации…* что касается остальных частей данного предложения, при переводе не было выявлено особо выраженных нарушений, правила перевода переводчиком соблюдены верно, в результате которого аудитория получает адекватно выполненный перевод. Хотя, в данном проанализированном отрывке нами не было замечено менасивного речевого акта как такового, позволяющий нам сделать вывод о том, что при переводе менасивных речевых актов нужно быть абсолютно осторожными, и соблюдать необходимые тактики и стратегии для передачи данных актов угрозы. Стратегия перевода менасивных речевых актов политического дискурса, где превалирует обещания, должна происходит в целом в контексте промиссивы. А стратегия перевода речевых актов равнозначных действию или клятвы должны осуществляться в контексте перформативов.

Рассмотрим, пример выступления министра обороны Великобритании Гэвина Уильямсона, который обратился к России по поводу инцидента произошедшего в городе Солсбери с использованием нервнопаралитического оружия, направленного против Сергея Скрипаля и его дочери. Г. Уальямсон на пресс-конференции по делу Скрипаля позволил себе такое высказывание: *“we will see how Russia responds to our actions. It is absolutely atrocious and outrages what Russia did in Salisbury. We responded to that. Frankly, Russian should go away and shut up”. В переводе «...Мы приняли ответные меры, и, по сути, Россия должна уйти и заткнуться.»*

В данном сегменты мы видим, что модельный глагол *“should” ‘следует’* по сути должен был смягчить перевод, но по факту в переводе данный модальный глагол приобретает сильную окраску, тем самым ярко подчеркивая менасивный характер данного высказывания.

ВЫВОДЫ

Как мы отметили выше, самая сложная задача перевода, особенно для оперативного перевода менасивных речевых актов в политическом дискурсе, связана с адекватным воспроизведением текстов (либо высказываний) с метафорическими и фразеологическими суждениями. Поэтому для многих ученых наука о метафоре, особенно в переводоведении, играет немаловажную роль. К такому эмпирическому выводу мы приходим, поскольку любой профессиональный переводчик, мастер синхронного перевода, составители различных словарей глубоко понимают необходимость глубокого сопоставительного изучения данного вопроса. Дело в том, что многие исследователи уверены в насыщенности метафорой некоторых языков, где особое место уделяется английскому языку. Существует мнение, что английскому языку присуще высокая метафоричность, что явно ощущается при сопоставлении перевода различных текстов. Мы считаем, что это не так. Каждый язык как длительный исторический продукт содержит лексико-семантическое богатство, имеет огромный потенциал воспроизведению метафорических сегментов языка и фразеологических единиц. Однако в силу меньшего влияния общественно-политической ситуации на определенное общество, либо определенного накопленного опыта в этой сфере

могут отразиться в воспроизведении метафорических высказываний в политическом дискурсе.

Таким образом, для политического дискурса важно, что в рамках такого подхода все же реже допускается грубые ошибки. Повторяем, что менасивных актов политического дискурса стратегия перевода художественных и стилевых средств, особенно метафорических и гиперболических высказываний и моделей, оказывается настолько важным, что обычные ошибки и неточности в переводе могут существенно искажать коммуникативную установку оригинала или автора высказываний.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Мюллер В.К. Новый англо-русский словарь. - Москва, 2003.

2 Андрианов С.Н., Берсон А.С., Никифоров А.С. Англо-русский юридический словарь. 3-е издание исправленное «Руссо». – М., 2000.

3 Ожегов С.И. Словарь русского языка. 4 е издание исправленное и дополненное, Государственное издательство иностранных и национальных словарей. – М., 1960.

4 Эпштейн О.В. Прагмалингвистические особенности менасивного речевого акта в политическом дискурсе (на материале английского языка): дис. … канд. филол. наук. – Самара, 2010.

5 Buzadzhi S. Translating the News into English // Мосты. Журнал переводчиков. - 2009. - № 4 (24).

6 Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985.

7 Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - Л., 1976.

8 Красильникова Н. А. Метафорическая репрезентация лингвокультурологической категории СВОИ - ЧУЖИЕ в экологическом дискурсе США, России и Англии: дис. … канд. филол. наук. - Екатеринбург, 2005.

9 Marret C. Idioms // Encyclopedia of Linguistics [ed. by Ph.Strazny]. N. Y., 2005. Vol. 1. P. 494-495.

10 Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. - М., 2007.

11 Lakoff G. Metaphor, Morality, and Politics, Or, Why Conservatives Have Left Liberals In the Dust. 1995. URL: http://www.wwcd.org/issues/Lakoff.html.

12 Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. -М., 2004

13 Палажченко П. Р. Мой несистематический словарь (Из записной книжки переводчика). - М., 2002.

14 Палажченко П. Р. Несистематический словарь. - М., 2005.

15 Левитан К. М. Педагогическая деонтология. - Екатеринбург, 1999.

16 Аликина Е. В. Введение в теорию и практику устного последовательного перевода. - М., 2010.

17 Петренко К. В., Чужакин А. П. Мир перевода— 4. Top Translators Talk on Tape. Transcript to Audio Course. — М., 1999.

18 Миньяр-Белоручев Р. К. Как стать переводчиком? - М., 1999.

19 Бродский М. Ю. Прецедентные феномены в переводе и при обучении переводу: постановка проблемы // Проблемы обучения переводу в языковом вузе. - М., 2005. с.6-7.

20 https://ru.tsn.ua/svit/tramp-vashington-otvetit-kndr-ognem-i-yarostyu-909605.html

Ш.А. Хамраева[1] , А. Ислам[2]

Ағылшын тілдік саяси дискурстың орыс тіліндегі менасивтік тілдік және стилистикалық тәсілдердің аудармалық ерекшеліктері

[1,2] Абылай хан атындағы Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті, Алматы қ., Казахстан

Саяси дискурстың ағылшын тілінен орыс тіліндегі аудармасының менансивтік сөйлеу актісіндегі ерекшеліктері. Мақалада тілдегі қауіптілікті білдіру ерекшеліктері, әсіресе саяси дискурстың ағылшын тілінен орыс тіліндегі менансивтік сөйлеу актісі

қарастырылған. Бұл жерде саяси көшбасшылардың баяндамаларынан мысал ретінде аудармалық талдау жасалды, аудармадағы ең қиын тапсырмалардың бірін орындауға мүмкіндік туды, әсіресе ағылшын тілдік дискурстағы қауіптілікті білдіретін мәтіндерді қалыпты аударма жасау қарастырылды. Айта кететін жайт менасивтік аудармасы әсіресе, саяси дискурстың менансивтік сөйлеу актісінің тікелей аудармасы метафорикалық және фразеологиялық пікірлер мәтіндердің қалыпты көрсетілуімен байланысты болып табылды. Әрбір тіл –өзіндік лексика - семантикалық тіл байлығымен ұштасады, тілдің метафорикалық сегменті мен фразеологиялық бірлігі потенциалды қалыптасты. Бірақ қоғамда әлеуметтік- саяси жағдаятта өзіндік әсерін туғызтады, немесе бұл саяси дискурста метафорикалық сөздерді белгілі салада тәжірибенің жинақталуына пайда болады.

[1] Khamrayeva Sh.A., [2] Islam A.

Translation peculiarities of the linguistic and stylistic tools of expressing a threat (menacing speech acts) of the English-language political discourse into Russian

[1,2] Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World languages, Almaty, Kazakhstan,

The article is devoted to the features of the translation threat, namely, menacing speech acts of political discourse from English to Russian. Also, in this article a translation analysis was made of examples from the speeches of political leaders, where an attempt was made to achieve one of the most difficult tasks of translation, the implementation of an adequate translation of texts containing a threat component in statements in English-language discourse. Note that the translation of the menacing speech acts, especially for the prompt translation of menacing speech acts in political discourse, is associated with an adequate reproduction of texts (or statements) with metaphorical and phraseological judgments. Each language, as a long-lasting historical product, contains lexical and semantic richness, has great potential to reproduce metaphorical segments of the language and phraseological units. However, due to the lesser influence of the sociopolitical situation on a certain society, or a certain accumulated experience in this area, they can be reflected in the reproduction of metaphorical statements in political discourse.

ӘОЖ: 821.512.122. 09:1

Е.Б. Абдимомынов

докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, edil889@mail.ru

М. ӘУЕЗОВТІҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ-ТОЛҒАМДАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақ әдебиетінің классигі М.Әуезовтің әңгімелеріндегі философиялық ой-толғамдардың танымдық сипаты бүгінгі күн тұрғысынан жаңаша зерделеніп, ұлттық дүниетаным тұрғысынан терең теориялық талдаулар жасалады. Ұлы жазушының әңгімелеріндегі көтерген басты идеясы гуманистік сипатта көрініс беретіндігі жіті сараланып, ұлы ақын Абай мен шығыстық данышпан Конфудзының ізгілік туралы ілімімен сабақтастырыла баяндалады. Ол үшін XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамындағы тарихи жағдайларға шолу жасалынып, тақырыптың зерттеу ауқымы кеңеие түседі. М.Әуезовтің 1920 жылдар мен 1930 жылдары жазған әңгімелерінің мазмұндық, тақырыптық-идеялық сипатындағы ерекшеліктер де өзара ажыратылып, жан-жақты талданады. Сонымен қатар, ұлы жазушының көркем әңгімелеріндегі кейіпкерлердің жан дүниесіндегі түрлі психологиялық көріністердің табиғат құбылыстарымен салыстыра отырып суреттеу шеберлігіне ерекше назар аударылып, салыстырмалы әдіспен сараланады. Түптеп келгенде жазушының әңгімелеріндегі философиялық ой-иірімдердің дәстүрлі қазақ философиясында негізделген өмірмәндік сипаты ғылыми тұрғыда зерделенеді.

Кілт сөздер: әңгіме, философиялық ой, адамгершілік, таным, өмірдің мәні.

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиетінің классигі, заманының заңғарына айналған ұлы жазушы М.Әуезовтің шығармалары ұлттық шеңберден биікке көтеріліп, адамзаттық мәдениеттің алтын қорына кірген қымбат қазына. Сондықтан, қазіргі таңда ұлы жазушының шығармашылығына қатысты көптеген іргелі зерттеу еңбектерінің баршылығына қарамастан оның көркем шығармалары жан-жақты, сан алуан, әр бағыттағы зерттеулердің нысанына айналып келеді. Әсіресе ондағы философиялық ой-иірімдердің танымдық сипатын айқындаудың маңызы зор болып табылады. Себебі, М.Әуезов шығармаларында көтерілген басты идеялар күллі адамзат баласының ортақ ізгілік, адамгершілік, имандылық, қарапайымдылық т.б. қасиеттердің өмірдегі қолданысының шынайы көрінісін бейнелеумен ерекшеленеді. Шығыстың әйгілі ұлы ойшылы Конфудзы «Ізгілік – адам үшін от пен судан керегірек. От пен судан өлген кісілерді көрдім, ізгіліктен үзілген ешкімді көрмедім» [1, 148] - деп адам баласының бойындағы ізгілік қасиеттің мәні мен маңызын ерекше атап көрсеткен. Сондықтан, М.Әуезов өз шығармаларына арқау етіп ұстанған негізгі «ізгілік» идеясы жалпыадамзаттық сипатқа ие рухани қайнардың көзі. Өзінің жазушылық жолындағы тырнақалды туындылары мақалалары мен әңгімелерінде осындай ауқымды идеяларды көтерген қаламгердің болашақта әлемнің Әуезовіне айналуының бірден бір себебі де осында жатса керек.

М.Әуезов XX ғасырдағы қазақ халқының философиялық, қоғамдық, әлеуметтік-психологиялық және адамгершілік коллизиясын өзінің шығармаларында негізге ала отырып, оның рухани өсуіне зор ықпал етті. Оның аса бай рухани мұрасы өз заманындағы ойшылдар мен идеологтардың, қоғам мен қалам қайраткерлерінің санасына философиялық тереңдігімен, эстетикалық көпқырлылығымен, психологиялық қайшылықтарымен қозғау

салып, өмірлік ақиқаттарға өзгерістер енгізді. Осыған орай, бүгінгі күні қаламгердің шығармаларына философиялық таным тұрғысынан жаңаша теориялық талдаулар жасап, заманауи әдіс-тәсілдер арқылы оқып-үйренудің маңызы зор болмақ. Бұл туралы белгілі Мұхтартанушы ғалым, профессор Г.Пірәлі «Қазіргі Мұхтартану» атты монографиялық еңбегінде «М.Әуезов шығармашылығының әр заман талабына сай интерпретациялануы – біздің жас ұрпағымызға ұғынықты болуы мен дүниетанымды кеңейтудегі философиялық құнарын жоғалтпаудың жолы» [2, 4] - деп ерекше атап көрсеткен.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

М.Әуезов қазақ қаламгерлері мен зерттеушілерінің арасында философия тақырыбына алғаш рет арнайы қалам тартқан бірегей тұлға. Оны жазушылық қызметінің айқындала бастаған алғашқы жылдары ақ 1918 жылы Ж.Аймауытов пен бірігіп шығарған «Абай» журналының беттерінен байқауға болады. Сол кездеге солақай саясаттың әсіреқызыл идеологиясының салдарынан «ұлтшыл» деген айып тағылып небары 12 саны ғана жарыққа шығып қайта жабылған бұл журналда М.Әуезовтің алғашқы философиялық ой-иірімдері қалыптасқан мақалалары жарыққа шығып үлгерген. Мәселен, осы «Абай» журналының №3 санында болашақ ұлы жазушының «Философия жайынан» атты көлемді мақаласы жарияланған. Онда жас қаламгердің аса зеректігі ерте байқалғандығы сонша әлемдік деңгейдегі ірі ойшылдармен салыстыруға тұрарлықтай ойлар айтылған. Мақалада «Философия шыннан шынды туғызып һаман ізденетін жолда әуелгі ашпақ сыры дүниенің ең жоғарғы негізін таппақ, қайдан жаралғанын шешпек. Екінші, адамның жанын, ішкі қалпын тексермек, үшінші, адамның дүниеге келген мақсұтын тексермек» [3, 52] - деп даналыққа құштарлықты қалыптастырып бүгінде бүкіл ғылым атаулының атасы саналып келе жатқан философия ғылымының негізгі әрі басты мақсатын айқындап берген. Ұлы жазушының ойынша философия дүниенің негізі мен адамдардың өмірге келгендегі басты мақсатын айқындайтын бір сөзбен айтқанда өмірдің мәнін түсінуге талпыныс жасайтын ғылым. Бүгінде біз бұл пікірді белгілі философ ғалымдар Ә.Нысанбаев пен Ғ.Есімнің де еңбектерінен кездестіреміз. Ол туралы аталмыш ғалымдар қазақ халқының философиялық дүниетанымын зерттеу бағытындағы жұмыстар жаңа басталған кезеңнің өзінде-ақ: «қазақ философиясы – «өмір сүру философиясы», яғни рухы жағынан қазіргі экзистенциализмге жақындау» [4, 144] - деп атап көрсеткен. Демек, өмірмәндік мәселенің жалпы философиялық мағынасын түсіндіріп қана қоймай, қазақ философиясының осы терең экзистенциалдық мазмұнын, халқымыздың өмірмәндік ұғымдарының құндылығын ашып көрсетудің маңызы зор. Осы мәселені М.Әуезов сонау XX ғасырдың басындағы тырнақ алды туындыларында ескеріп, ол туралы зерттеу мақаласын жазуы ерекше құбылыс болды. Философия шындығында өмірді тек түсіндірумен шектелмейді. Ол өмірлік құндылықтардың астарлы мәнін анықтауға талпынады және оларды өмірде қолдануға ұмтылады. Осы ғылыми функциясын орындау мақсатында философия бірнеше бағыттарға бөлінеді. Ол бағыттардың арасындағы негізгі айырмашылықтар осы мәнділікті, адамның әлемдегі орны мен міндеттерін түсінудегі өзгешеліктерге байланысты [5, 67]. Қазақы дүниетанымға жақындау болған экзистенциализм осы мәнділікті қарастыратын негізгі бағыттың бірі.

Өз әңгімелерінде түрлі саладағы тағдырдың тауқыметіне түскен адамдар мен қатар жаңа заман адамдарының образдарын жасау арқылы ескі мен жаңаны салыстырып, қазақ дүниетанымының басты ерекшелігі ізгілік, адамгершілік идеясынан бастау алатындығын көрсетеді. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін бүлінген қоғамның кертартпалығы мен жаңаны жатсынуын бейнелеп, қорғансыз бейшара адамдамдардың тағдырын терең түсініп трагедиялық образдарды молынан тудырды. Сол себепті де М.Әуезовтің әңгімелерінің бір парасы біріңғай трагедияға құрылған туындыларға айналды. Шығарма тақырыбы, оқиға барысы, сюжеттік желісі, кейіпкерлер арасындағы тартыста қарама-қайшылықтар кездесіп зұлымдық, жауыздық, озбырлық үстемдікке шығады. Бас қаһармандар қайғылы халге ұшырап, оқиға трагедиямен аяқталады. «Қорғансыздың күніндегі» Ғазиза, «Жетімдегі» Қасым, «Кім кінәлідегі» Ғазиза, «Оқыған азаматтағы» Мақсұттың шешесі, «Қыр

суреттеріндегі» Рабиға т.б. кейіпкерлер жазушының ішкі жан тебіренісі мен ауыр ой-толғауынан туған осындай кейіпкерлер. Әр кейіпкердің образын сомдап тағдырын тереңінен баяндайтын шебер қаламгерге мұндай бейнелерді жасау оңайға түспегендігі анық. Өз әңгімелерінің сюжеттік желісі мен басты идеясына арқау болатын негізгі факторларды өмірдің шынайы құбылыстарынан алып отырған реалист жазушының жасаған кейіпкерлері заман сұранысы мен өткен өмір ағымынан туған образдар. Олай дейтініміз М.Әуезов біріңғай әңгіме жазуға келмес бұрын қазақ халқының өткен тарихын тиянақты зерделеп зерттеу мақалалар жазып, ертегі, аңыз әңгімелерді ел арасынан жинақтап жазған. Қажетті деректерді жинақтау ісінің басын халқымыздың бай ауыз әдебиетінен бастаған. Халық жадында сақталып ауыздан-ауызға тараған үлгілерді теріп Алдар көсе, Асан қайғы, Жиренше, Қорқыт секілді қайраткерлерді аңыз-әңгімелерінің басты қаһармандары еткен. Ал ертегілерді жинақтап, жүйелеуде қазақ қаламгерлерінің алғашқыларының бірі болып «Хиал-ғажайып ертегілер», «Хайуанаттар жайлы ертегілер», «Салт ертегілер» деп бөліп ғылыми негізде жіктеп берді. Ел аузында көнеден келе жатқан жыр-дастандар «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Қыз Жібек» жырларын жазып, импровизаторлық өнердің шыңы айтысты жете зерделеп «Айтыс өлеңдері», «Ақындар айтысы» деп түр-түрге бөліп ғылыми тұжырымдар жасады. Қазіргі ұлттық әдебиетімізде «Хандық дәуір» деп аталып жүрген үш жүз жылдан астам уақытты қамтитын кезеңде жыраулар поэзиясын зерделеді. Бұл ұлы жазушының ізденімпаздық жолында қарастырған алғашқы тың деректері еді. Іздену жолының келесі баспалдағында халқымыздың озық ойлы кемеңгер ұлдары мен қайраткер тұлғаларының еңбектерін қарастырып, олармен танысуға арнады. Бұл орайда қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлиханов пен ағартушы Ы.Алтынсариннің еңбектерін кеңінен қарастырды. Қазақ халқының көптеген тау тұлғаларының өмірі мен тарихи іс-әрекеттерін жете зерттеп танысқан болашақ ұлы жазушы өз шығармаларына басты қайраткер ететін үлкен екі алып дарын иесін де осы кезде таңдап алды. Оның бірі қазақ елін ашықтан-ашық отаршылдыққа қарсы қару алып күреске бастап шыққан соңғы ханы Кенесары хан болса, екіншісі қазақ руханиятын жаңа арнаға алып келген ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлы болды. М.Әуезовтің шығармашылық ғұмырбаянын саралағанда осы екі тұлғаға қатысты еңбектері ерекше назарға ілігеді. Алғашқы қаһарманы Кенесары ханды бірнеше жыл зерделеп әйгілі «Хан Кене» пьесасын жазды. Ол үшін қатаң бақылауға алынып, қуғынға ұшырап, тіпті соңында қамауға алынғаны тарихтан белгілі. Сондықтан, абақтыдан шартты мерзімге босап шыққаннан кейін бұл қаһарманынан басты кейіпкер жасаудан қол үзуге мәжбүр болды. Ендігі жазушылық биігінің асқар шыңына шығуға шамшырақ болатын тұлға ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлы болғандығын жете түсінген жазушы Абай тақырыбына аса сақтық пен, тянақты зерттеумен, астарлы символизммен келді. Осы жолда аянбай тер төгіп, шебер шығармашылық жасап, күрескерлік танытты. Нәтижесінде «Абай жолы» секілді алып роман-эпопеяны дүниеге алып келді. Бұл өз алдына бөлек әңгіме. Біздің қарастырып отырғанымыз негізінен ұлы жазушының көркем әңгімелері болғандықтан жазушының осы жанрдағы туындыларына арқау болған оқиғалар мен басты кейіпкерді Абаймен байласыты тұстарын ғана зерделеуді жөн көрдік. Дәлірек айтқанда М.Әуезов әңгімелерінің ұлы ойшыл Абай өмір сүрген заманымен байланысты деректерін қарастырдық. Себебі, М.Әуезов ғұмыр кешіп көркем әңгімелерін жазған XX ғасырдың алғашқы ширегінде халқымыздың қоғамдық өмірінде орын алған тарихи оқиғалардың басы Абай заманынан, яғни XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған еді. Ол отаршылдық қамыттың қатайып шегіне жетіп, халықты бұратана ету мен бөліп алда билей бер секілді сұрқия саясаттың іске асып жатқан уақыты болатын. Сол уақытта күшейіп халықты жан-жақты отарлауға жедел көшкен солақай саясаттың аяғы 1932-1933 жылдары қолдан жасалған аштық пен 1937-1938 жылдардағы репрессияға алып келді. Абай заманын түпкілікті зерттеген кемеңгер жазушы М.Әуезов сол заман туралы терең толғанысын былайша түйіндеп жазды: «Халықтың жерін алып, мал-мүлкін әр жолмен талап, еселеп алым-анжылар алып жатқан өкімет, сол халықтың қамы үшін бір де бір әрекет етіп көрген емес. Қараңғы, надан бұратана елдің ортасына мектеп ашып, ағартушылық іс жүргізу, дертін емдейтін емханалар орнату, тағы басқа сәл ғана болса да, әралуан мәдениет елесін

беру дегеннің бір де бірі болмайтын» [6, 11]. Бұл ұлы суреткердің XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ елінің қоғамдық өміріне берген ғылыми-тұжырымды бағасы. «Қаралы сұлу», «Оқыған азамат», «Кінәмшіл бойжеткен», «Кім кінәлі?», «Қасеннің құбылыстары» секілді әңгімелерінде ұлы жазушының астарлап көрсеткен қазаққа жат мінездері мен бүлінген қазақ қоғамын суреттеудің басы осы заманда жатқандығын аңғарамыз. Бұл әңгімелерде құбылмалы психология, қазаққа жат әдет-ғұрып, салт-сананың көрініс тауып соңында басты кейіпкерлер сан қилы ауыр тағдырға ұшырайтындығы отар болып ұлттық дүниетанымы бүлінге елдің тағдырымен пара-пар оқиғалар.

Жалпы М.Әуезов мазмұны мен тарихы терең көлемді әңгімелерді жазуды 1921 жыл «Қорғансыздың күнінен» бастап 1947 жылы жазған «Асыл нәсірдерге» дейін жалғастырған. Осы аралықта барлығы 30-дан аса көлемді әңгімелер жазған. Бүгінде Мұхтартанушы ғалымдар бұл әңгімелерді үлкен екі топқа бөліп қарастырып жүр. Оның алғашқысы 1920 жылдары қарапайып ауыл өмірі мен сондағы қарапайым амдардың тұрмысын тереңінен суреттеп жазған әңгімелері болса, екінші жаңа қоғамды, ұжымды суреттеген 1930 жылдардағы әңгімелері. Әңгімелерінің бұлайша екі топқа жіктелуінің де өзіндік себептері бар. Ол ұлы жазушының шығармашылық ғұмырбаянындағы қиын-қыстау кезеңмен байланыстырылады. 1930 жылы жазушыға түрлі айыптар тағылып абақтыға жабылып одан шартты мерзімге 1932 жылдың сәуір айынан бастап босанғаннан кейінгі өмірінде жазған әңгімелері мазмұндық жағынан өзгеріске түсті. Оған қаламгердің әйгілі «Ашық хатынан» бастап бірнеше факторлар әсер еткендігін бүгінгі тарихшы, әдебиеттанушы ғалымдар айтып та жазып та жүр. Алматы қаласындағы қазіргі Тастақ ықшам ауданының маңындағы арнайы салынған тас қапаста отырып, содан босап шыққан ұлы қаламгер 1932 жылдан бастап Алматы қаласында тұрақтап қызмет атқарды. Осы уақытқа дейін Алматы қаласына келіп кетіп тұрғаны болмаса, ұзақ тұрақтамаған болатын. Бұл да арнайы НКВД-ның тапсырмасы бойынша әдейі қатаң бақылауда ұстау үшін жасалынған әрекеттің бірі еді. Осы уақыттан бастап М.Әуезов сол кездегі қазақтың тұңғыш жоғары оқу орны Қазақ педагогикалық институтына оқытушылық қызметке орналасады. Мұнда 1932-1934 жылдар арасында екі жыл бойы қазақ әдебиеті мен Орта Азия халықтары әдебиетінен дәрістер оқыды. Ұстаздық қызмет еткен жылдары жазушылықтан, шығармашылықтан бір сәтке де қол үзбеген жазушы осы уақытта шығармашылық жолын жаңа қырынан одан әрі дамытты. Нәтижесінде «Октябрь үшін» пьесасы мен «Білекке-білек», «Үш күн», «Қасеннің құбылыстары», «Іздер» әңгімелерін, және «Абай» [7, 13] атты зерттеу еңбегін жазды. Сонда болашақ «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылуының алғашқы арнайы шығармашылық лабараториясы осы уақытта мықтап қолға алына басталғандығын аңғарамыз. 1930 жылға дейін жазушылық жолында бірнеше кесек туынды жазып дүниеге әкелген қаламгердің «Хан Кене» пьесасы мен «Қилы заман» повесі сол заманда қатаң сынға ұшырап ақыры жазушыны абақтыға жабумен аяқталғандығы аян. Сондықтан 1930 жылдардан кейінгі туындыларында ұлы жазушының астарлап жазу, арнайы үкіметтің тапсырмасымен жазу секілді сан қилы шығармашылық жолы басталған еді. Мәселен, ұлы жазушының абақтыдан босап шыққаннан кеінгі алғашқы шығармасы «Октябрь үшін» пьесасын арнайы үкімет тапсырмасымен жазғандығын дәлелдейтін құжаттар бар. Пьесаны оқу барысында «тапсырма берілген» кезде қазақтар мен аз ұлттар өкілдерінің Қазан төңкерісіне қатысуын баса көрсету талап етілгені айқын көрінеді [8, 108]. Дегенмен, М.Әуезов өз өмірінің ең бір қиын, қатерлі кезеңінде арнайы тапсырмамен, анықталған идеологиялық талаптармен жазылған шығарманың өзінде суреткерлік шындыққа адал болып қалған.

Қазақ әдебиетінде ұлы ойшыл, ғұлама ақын, хакім Абайға ең жақын барып зерделеген зерттеуші М.Әуезов екендігі белгілі. М.Әуезовтің ұлы ақын Абайдың рухани мұраларын жинастырып, баспадан бастырғанда, ол туралы кесек туынды жазғанда, әдебиеттің көркемдеуіш құралдарын молынан қолданып өмір шындығы мен көркемдік шындықты шебер сабақтастыра отырып суреттеуінде үлкен астар бар. Ол жазушының аса зеректігі мен шеберлігінің нәтижесі. Дана Абайды бүгінгі қазақ философ ғалымдары бір ауыздан ойшыл деп мойындап барлық еңбектеріне енгізді. Дегенмен, бұл туралы 1920 жылдары арнайы

мақала жазған М.Әуезов «Абайды философ деуге болмайды. Себебі философ болу үшін белгілі философиялық жүйе болуы керек. Абайда олай емес. Абайда данышпан ақындарда болатын философиялық пікір бар» [9, 43] - деп өз ойын білдірген еді. Демек, ұлы ақын Абайдың философиялық ойларын алдымен оның өлеңдерінен іздеуіміз абзал. М.Әуезов өзінің шығармашылығында сөз қылған философиялық ой-толғамдары негізінен өмірдің мәнін түсіндіруге бағыттағанда оған Абайдың философиялық пікірлері де ықпалын итигізгендігі анық. Бұл екі ұлы тұлғаның даналық ойларының өзара үндесуі десек те болағандай. Мәселен, ұлы ақын Абай Құнанбайұлы өмірдің мәні және болмысы туралы терең толғана келіп:

«Махабатпен жаратқан адамзатты,
Сенде сүй ол Алланы жаннан тәтті,
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті» [9, 60]. – дейді «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп басталатын өлеңінің бесінші шумағында. Демек, ұлы ақынның мұнда көтеріп отырған мәселесі өмірдің мәнін толық түсіну үшін осы үш сүиуді басты назарға алған жөн. Яғни, адамзатты махабатпен жаратқандығы үшін жаратушы Алланы сүй, одан кейін барлық адамзат баласын ұлтына, нәсіліне, діліне, дініне қарамастан сүй, және осы жолда ең әуелі әділетті бол деп отыр. Бұл әлемдік ойшылдар мен тең түсетін, тіптен асып түсетін асқан гуманизмнің үлгісі. Ұлы ақынды барынша тереңінен таныған М.Әуезовтің бұл пікірді елемей кетуі мүмкін емес. Сондықтан, Абайды тану мен таныту арқылы ұлы жазушы өзінің ғұмырлық шығармашылығының басты бағыты гуманистік ой-толғамдарды барынша жоғары ұстауға бел байлаған. Осы ұстанымды барлық әңгімелерін жазуда арқау еткен. Алғашқы әңгімелерінде қорғансыз адамдардың тақырыбын жиі көтеріп озбырлықты суреттеуінен бастап адамзатқа ортақ гуманистік идеяны насихаттауды қолға алып, оны жазушылық жолының соңына дейін дамытып отырған. Мәселен, «Қорғансыздың күні» әңгімесінде қозғаған тақырыбына, яғни қазақ әйелінің аянышты тағдыры жайына кейін де талай рет оралған. Сөйтіп, «Кім кінәлі?», «Ескілік көлеңкесінде» сияқты көркем әңгімелерін жазды. Бұл ұлы жазушының 1920 жылдары жазған әңгімелеріне тән ерекшелік.

Енді 1930 жылдары жазған әңгімелеріндегі философиялық ой-иірімдерге тоқталайық. Бұл топқа негізінен «Білекке-білек», «Үш күн», «Қасеннің құбылыстары», «Іздер», «Шатқалаң», «Құм мен Асқар», «Ол күнгі Алматы», «Бүркітші» әңгімелері кіреді. Сол кездегі солақай саясаттың тигізген ықпалының салдарынан М.Әуезов прозасы көбіне көп әлеуметтік саясат мәселелеріне қарай ойысты. Мұнда социалистік реализм әдісін кеңінен қолданып бай мен кедейді өзара қырқыстыру секілді таптық күресті тереңірек сипаттау орын алды. Себебі, тұрпайылық белең алған сол қоғам түрмеден жаңа ғана босап шыққан қаламгерді большевиктердің дегеніне көнуге мәжбүр етті. Нәтижесінде 1929-1939 жылдардың арасындағы Кеңес үкіметінің жүргізген қуғындау, жазалау идеологиялық қысымда ұстау саясаты ұлы жазушыны шығармашылық еркіндіктен айырып, көкейкесті тақырыбынан бас тартуға соқтырды. Сондықтан, М.Әуезовтің осы жылдар арасында жазған әңгімелері негізінен Кеңес тақырыбына аналған еді. Оны сол уақыттағы солақай саясатты қолдаушы көзі ашық, көкірегі ояу озық ойлы деген Кеңес үкіметінің миссионер ғалымдары қатаң сүзгіден өткізіп отырды. Дегенмен, ұлы суреткер қаншама қысым көріп, арнайы тапсырыспен жазған шығармаларының өзінде ұлттық мұрат пен мүддені әсте естен шығармастан, айтатын ойларын астарлап суреттеп отырды. Мәселен, қаламгердің сол уақытта жазған көлемді әңгімесінің бірі «Қасеннің құбылыстары» деп аталатын психологиялық шығармасы. Бұл шығармада басты кейіпкер Қасен қазақтан шыққан үкіметтің жергілікті басқару аппаратында жұмыс істейтін кеңсе қызметкері. Оның құдай қосқан жары Жәмила да қазақтың өз арасынан шыққан қарапайым әйел болған басында. Екеуі де қайнаған қазақтың ортасында қырда өсіп, кейін есейе келе қалаға келіп тұрақтаған. Міне, осы кезден бастап олардың бойында түрлі психологиялық құбылыстар орын алып, қазаққа жат қылықтар жасау қылаң бере бастады. Ол қалада Қасеннің қолындағы тұрып, жоғары оқу орнында оқуын оқып жүрген туған інісі жас студент Сәлімнің шақыртуымен

қырдағы ауылдан үйлеріне уақытша күн кешуге келген ағасы мен жеңгесіне қатысты оқиғамен суреттеледі. Онда: «Бірақ осы соңғы бір ай, әсіресе қырдағы үлкен аға мен жеңге келгеннен бергі он бес күн Сәлімге Қасен мен Жәмиланы шындап таныта бастаған» [10, 119] - деген жолдар Қасен мен Жәмиланың бойындағы психологиялық өзгерістерді байқатады. Яғни бұрын соңды қазақта болмағат жат қылық, өзінің үлкен ағасы мен жеңгесін төріне шығарып қонақжайлық танытатын қазақи мінез өзгеріп, болмашы нәрсеге айқай шығарып, жақтырмаған қалып танытып, түбінде үйлерінен кетуге мәжбүрлеу ісі. Әңгімеде Жәмиладан күтпеген ауыр сөздер естіген жеңгесі Сәлімге болған жайды былайша баяндайды:

- Мына табақты жамауға болады ғой.... Ақша берсең жаматайын деп ем... Мені ақша ұрламақсың дейді! – деп басын шайқап күрсініп, - бөтеннен де естиім деген сөзім емес еді! Өз туған келінімнен.....алақанға сап аялаған Жәмиладан.....амалың бар ма?

- Туған келін, кешегі мына кенжемнен, төремнен бетер көрген балам, бауырым деген Жәмила! – деп жеңге кемсеңдеп жылап жіберіп, көзін жеңімен сүрте отырып, - құрып қал дейді, ұры дейді. Мені былай қойшы, сақалды басымен мынаған!.... [10, 128]

Осы жайды мұқият тыңдаған Сәлім екеуін бұл үйден алып кетуге бел байлайды. Сәлім ескілік көлеңкесінен бас тартып, жаңа қоғамды, жаңа өмірді қабыл алған жас комсомол. Ол қаладағы орын алып отырған мұндай жағдаймен жылдам танысып, үйренісіп кететін қабілетке ие адам. Жазушы Сәлімнің бейнесі арқылы ескілік көлеңкесінде қалып отырған қазақ халқын, көзін ашып оянуға, жан-жағындағы өзгерістерді қабылдап соған жылдам бейімделуге қажет екендігін меңзейді. Себебі, дәл осы кезеңде М.Дулатов:

«Көзіңді аш, оян, қазақ көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым енді жату жарамасты» [11, 96] - деп атой салса, белгілі ғалым, ұлт ұстазы А.Байтұрсынов:

«Қазағым елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді, оянып» [11, 83] - деп бүкіл қазақ қоғамын қалың ұйқыдан оятуға күш салып жатқан уақыт болатын. Алаш арыстарымен ұлттық күрес пен елдік мұрат жолында бір жақта болған М.Әуезов өз шығармаларында алаштықтар көтерген тәуелсіздік жолындағы күрескерлік идеясын астарлап жеткізіп отырды. Бар арманы қазақ елі өткен өмірін өзгертіп, жаңа қоғамның кері әсерлерінен аман қалып, басқа халықтар секілді мәдениет пен өркениетке ұмтылса екен деген талап пен тілектен туған орамды ойлар еді. Сондықтан әңгімеде Сәлімнің аузына «Сіздер әлі баяғының соңында. Ол орыннан жұрттың бәрі кеткен...» [10, 129] - деген сөзді салып, ескілікте қалмай жаңа қоғамға ұмтылып, қазақ елінің көзін ашуға талпыныс жасаған. Әңгімеде басты кейіпкер Қасен қаншалықты қалалық болып түрлі психологиялық өзгерістерге ұшырап, қазақи дүниетанымға оғаш қылықтар жасағанымен Үлкен Алматы биігіне оқтын-оқтын қарап өз ойын бір саралап, өзін жинақтап отырады. Кейде істеген әрекеттеріне іштей өкініш білдіріп, тәубәшілік жасап та тұрады. Бұл бір жағынан ұлы жазушының қазақ халқының ертегілерін терең зерттеп, оның кейбір элементтерін әңгіме жазуында қолданғандығын көрсетеді. Мәселен, Әңгіменің өн бойында Қасеннің Үлкен Алматы биігіне қарап онымен ойын түзеп отыруы М.Әуезов өзі үш топқа бөліп жіктеген қазақ ертегілерінің «Хиал-ғажайып ертегілер» топтамасына кіретін Аяз би ертегісіндегі Жаман кейін Хан болған шағында жыртық тоны мен жаман тымағын хан сарайының босағасына ілдіріп қойып, кейде хан тағының буымен көңілі тасып, асып бара жатқанда соған қарап тәубәсіна келетін оқиғаман ұқсас. Осы тұрғыдан келгенде бұл шығармада соншалықты жағымсыз кейіпкер жоқ, Қасеннің бұлайша құбылуы жаңа қоғамның белгілі бір оқиғалары түрткі болып ықпал етуінің арқасында өзгеруге мәжбүр болғандығын аңғартады. Демек Қасенді қаралап, оқиғаға бір жақты көзқарас қалыптастыруға

әсте болмас. Қасен де қазақы ортада туып, қырда өсіп тәрбиеленген, тамыры қазақтың баласы. Оған түрлі жағдайлар әсер етпесе ол өздігінен оғаш әрекетке бармайды. Мұндағы жазушының астарлы ойы егер бүкіл қазақ баласы өзінің рухани тамырынан үзіліп, елдік санасы былғанса осындай оғаш қылықтарға жол беріп түбінде халқымыз құрып, құрдымға кетуі мүмкін деген идеяны меңзеген. Ал мұндай жағдай орын алғанда соны істеуге мәжбүр еткен империялық үкімет міз бақпастан бір қалыпты төртеуі түгел күйінде күн кеше бермек. Бұл туралы әңгіменің аяғында аға мен жеңгені Сәлім алып кеткеннен кейінгі Қасен мен Жәмиланың болған оқиғаға еш өкінбестен, керісінше іштей қуанғандары дәлел.

Бұдан шығатын шешім, егер қазақ халқы өздері қалың ұйқыдан оянып жаңашылдыққа ұмтылмаса, империялық үкіметтің сұрқия саясатының құрбаны болып, ұлттық дүниетанымы мүлдем өзгеріске ұшырап, түптің-түбінде ел ретінде жойылып кетуі мүмкін. Оған халықтық емес таптық мүдденің негізінде құрылған алып империялық үкімет бір сәтте ойланып қам жемейді, керісінше болған жағдайға өз арамыздағы алауыздықты кінәлап дегендеріне жетеді деген астарлы ой жатты. Мұның өзі ұлы суреткердің асқан шеберлігі екендігі анық. Бұған біз бүгінгі тәуелсіз еліміздің еркін ойлы азаматы ретінде ашық баға беріп, зерделеуге қол жеткізіп отырмыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұлттық әдебиетіміздің қанат жайып, тамырын тереңдету үшін өткен тарихымызды бір саралып, өз уақытында тиісті бағасын ала алмаған, астарлы жазылған шығармалар мен кемеңгер тұлғаларымыздың дүниетанымдарын бүгінгі күн тұғысынан талдаудың маңызы зор болмақ. Белгілі Мұхтартанушы ғалым Т.Жұрбайдың «Әр ұлттың рухани дамудың қандай дәрежесіне жеткені дана тұлғаларына деген көзқарас пен көркемдік өлшемнің деңгейі арқылы пайымдалады» деген пікірі өте орынды айтылған деп білеміз. Ойымызды қорыта келе айтарымыз М.Әуезовтің көркем әңгімелеріндегі философиялық ой-толғамдырдың тамыры тереңде, оның негізі өмірдің мәнін түсіну мен гуманистік идеяны насихаттау секілді ауқымы кең адамзатқа ортақ идеяға негізделген туындылар. Жалпы текстологиялық, хронологиялық жағынан қарастырғанда М.Әуезовтің жазушылық эволюциясында оның мақалаларынын кейінгі орынды көркем әңгімелері алады. Жазушы қаламынан туған әңгімелердің қай-қайсысын алсақ та түсінікке ауыр, терең философиялық трактаттар емес екендігі белгілі. Дегенмен, ол әңгімелерде сан түрлі образды кейіпкерлердің тағдыры мен қарапайым ауыл өмірін, ескі мен жаңа заманды салыстыра суреттеу арқылы рухани құндылықтарды сақтап, сол арқылы өмірдің негізгі мәнін түсіндіруге талпыныстар жасалынған. Таза қазақи дүниетанымының даналық ой-иірімдері өзіндік боямасымен ерекшеленген. Егер ұлы ойшыл жазушының алғашқы мақалаларында философиялық ой-толғамдар айтып, терең теориялық талдаулар жасалса, одан кейінгі көркем әңгімелерінде сол өзі зерделеп сөз қылған теорияның практикада іске асырылуын суреттеген. Яғни қарапайым қазақи тіршіліктегі сан алуан адамдардың тұрмысын шебер суреттеу арқылы дүниенің мәнділігін түсіндіруге талпыныс жасаған. Оны жазушының алғашқы «Қорғансыздың күнінен» бастап барлық көркем әңгімелерін оқып, зерделегенде көз жеткіземіз. Сондықтан, уақыт өткен сайын оларды танып-білудің тамыры тереңдей береді деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Құңфудзы. Кеңес пен толғам (Ғақылия). Аударған М.Мағауин. - Алматы: «Қайнар», 2001. – 224 бет.

2 Пірәлі Г.Ж. Қазіргі Мұхтартану: 1-кітап . – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 320 бет.

3 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек Жолы», 2014 ж. 1 том: Мақалалар, пьесалар. 1917-1920. – 464 бет.

4 Нысанбаев Ә., Есім Ғ. Халықтық дүниетаным. // Егемен Қазақстан. – 1991. – 14 тамыз.

5 Төкенов Ө. Ғылым философиясы және тарихы. (Тәжірибелік негіздегі оқулық). – Тараз, 2008. -193 бет.

6 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Қазақша және орысша жазылған зерттеулер, мақалалар. Жалпы редакциясын басқарған Ы.Дүйсембаев. – Алматы, «Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы», 1959. – 579 бет.

7 Әуезов М. Энциклопедия. Бас редакторы С.Қасқабасов. Алматы, 2011. - 686 бет.

8 Әбдіғұлов Р. Әуезовтанудың кейбір мәселелері. Алматы: Олжа, 2009. – 172 бет.

9 Есімов Ғ. Хакім Абай: (даналық дүниетанымы) – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1994. - 200 бет.

10 Әуезов М. Көксерек повесі мен Бүркітші және басқа әңгімелері. Құрастырған О.Асқар. – Алматы: «Балауса» баспасы, 2006. – 512 бет.

11 Әбдіқадырова Т.Р. Әбдімомынов Е.Б. Алаш және ұлт әдебиеті. (XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті). Оқу құралы. – Тараз, 2017. – 308 бет.

В данной статье с современной точки зрения по-новому осмысливается познавательный характер философских мыслей в рассказах классика казахской литературы М.Ауэзова, проводятся теоретические анализы с точки зрения национального миропознания. Проводится глубокий анализ главной идеи, поднятой в рассказах великого писателя, дающей картину гуманистического характера, она излагается взаимосвязанно с учениями о доброте великого акына Абая и восточного гения Конфуция. Для этого подготовлен обзор исторической ситуации в казахском обществе второй половины XIX века, тем самым расширяется исследовательский масштаб темы.Взаиморазличаются и всесторонне анализируются особенности содержательного, тематико-идейного характера рассказов М.Ауезова, написанных в 1920 и 1930 годы. Кроме того, проводя сравнение различных психологических проявлений внутреннего мира персонажей художественных рассказов великого писателя с природными явлениями, обращается особое внимание на мастерство описания, уточняется посредством сравнительного метода.

In this article, from the modern point of view, the cognitive nature of philosophical thoughts in the stories of the classic of Kazakh literature M.Auezov is interpreted in a new way, theoretical analyzes are carried out from the point of view of national world outlook. An in-depth analysis of the main idea raised in the stories of the great writer, giving a picture of a humanistic character, is presented in conjunction with the studies on the kindness of the great akyn Abai and the eastern genius of Confucius. For this purpose, an overview of the historical situation in the Kazakh society of the second half of the nineteenth century has been prepared, thereby expanding the research scope of the topic. The features of the substantive, thematic and ideological character of M.Auezov's stories written in 1920 and 1930 are varied and comprehensively analyzed. In the addition, comparing the various psychological manifestations of the inner world of the characters of the great writer's artistic stories with natural phenomena, special attention is paid to the skill of describing, specified by a comparative method.

УДК 824.425

Ю.В. Богданова

магистр филологии, преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: ukis82@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ ХРОНОТОП В ПОЭЗИИ БАХЫТА КАИРБЕКОВА

Статья посвящена интерпретации художественного пространства в книге известного казахстанского поэта Б. Каирбекова «Навстречу солнцу». Доказано, что пространство реализовано как в форме геокультурных, так и сакральных топосов. Их осмысление позволяет включать в сферу исследования как биографический контекст, так и наблюдения над конкретными поэтическими произведениями.

Ключевые слова: пространство, геокультурный топос, сакральный топос, художественный текст, исследование.

ВВЕДЕНИЕ

В.Н. Топоров в статье «Пространство и текст» пишет о том, что «в настоящее время вырисовываются перспективы особой «специализованной» поэтики, отсылающей как к самому тексту, так и к «правилам» его чтения (литературоведческо-читательский аспект) сквозь призму «пространственности» [1, 227]. Художественное пространство исследовалось многократно, но при этом «следует иметь в виду, что существует огромное количество стандартных текстов (их типов, родов, жанров)» [1, 281], непосредственно ориентированных на его изображение.

Особенно актуален литературно-культурологический подход при изучении литературных художественных текстов, которые находятся в точках соприкосновения разных национальных культур. Он конкретизирует важные этнокультурные составляющие любой культуры. Сюда попадает часто встречающееся понятие хронотопа, являющееся основой модели мира человека и его окружения с указанием пространственно-временных характеристик – «наиважнейших параметров Вселенной» [2, 166].

Вопрос о том, что пространственно-временные категории способны отражать национальное мировидение, неоднократно поднимался в работах историков и философов [3, 107]. При определении термина хронотоп чаще всего исследователи ссылаются на теоретические положения Г. Лейбница и И. Ньютона. В литературоведении художественный хронотоп как формальносодержательная категория впервые был рассмотрен М.М. Бахтиным. Идеи М.М. Бахтина получили дальнейшее развитие в трудах Ю.М. Лотмана, В.Н. Топорова, Д.С. Лихачева и мн. др. Именно в этих трудах обнаруживаются основательные подступы к этой проблеме.

Путь реконструкции национального мира, отраженного в художественном произведении через категории пространства и времени, только начинает свою активную реализацию. Попытаемся исследовать отдельные пространственные символы и наборы символов, используемые в текстах казахстанского поэта и писателя Б. Каирбекова, с точки зрения их этнокультурного воплощения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Геокультурные топосы традиционно представляют собой не какое-то абстрактное пространство, а конкретный географический объект, реально существующую территорию, образ которой воплощается в поэтическом тексте. Геокультурная топика является целостностной и системной.

Особенность лирики Бахыта Каирбекова состоит не только в олицетворении пространственных образов, но и во включении их в систему субъектных отношений. Конкретизируя пространство лирического переживания, поэт связывает поэтический образ с

реальным топосом, который раскрывается и обрастает новыми значениями в пространстве жизни как самого поэта Бахыта Каирбекова, так и его лирического героя.

Сборник стихов «Навстречу солнцу», жанр которого обозначен автором как «дневник путешествий», четко выражает триаду «человек – пространство – время». С этой точки зрения в пространствах Казахстана, России и Европы лирический герой является странником, путешественником, разгадывающим тайны мест и собственного места во Вселенной.

Рассмотрев и проанализировав художественные тексты Б. Каирбекова, можно выделить следующие особенности художественного пространства. В сборнике «Навстречу солнцу» художественный хронотоп обретает значение этнокультурного показателя. Систематизация и характеристика выделенных пространственно-временных видов будет выглядеть следующим образом.

Первый вид художественного пространства – **горизонтальный**. Он включает в себя протяженность четырех сторон света или четырех пространственных ориентиров относительно говорящего (впереди, сзади, правое, левое), локус центра, а также все промежуточные направления. Во всех традиционных культурах солярные ориентации составляют ядро так называемой «парадигмальной модели» сакральной географии.

Не исключение и поэтические тексты Б. Каирбекова: пространственные представления пронизывают все сферы жизни человека, в которой четыре стороны света, а центром всего мироздания и притяжения является Солнце. Указание в тексте на все или отдельные стороны света служит выражением ментальности, так как у многих народов есть своя смысловая маркировка Севера, Запада, Востока, Юга. Кроме смыслового определения, каждая сторона света имеет и цветовые отличия. Поэтому цветовая картина разных типов пространства тоже выражает национальное мировидение. Эта модель устройства художественного мира Б. Каирбекова ясна из названия сборника «Навстречу солнцу» и в ряде поэтических текстов [все поэтические цитаты приводятся по: 4].

«Но ценней металла мир эпохи той –
Солнца Культ – небесного Огня…» («Тайна золотого воина»)

«И Солнце-шанырак земную небыль
Перерождало в царство буйное Весны!» («Родина моя – птичий рай»)

«Воистину, юг – хлебная страна.
Природа – печь – пылает беспрерывно…» («Гимн солнцу»)

«Похоже, нам за солнцем не успеть,
Хотя мы мчимся вслед за ним – на запад…» («Похоже, нам за солнцем не успеть…»)

Так же в поэзии Б. Каирбекова четко прослеживается и отношение поэта к миру, где пространство определяет судьбу и героя, и поэта. Условное сакральное пространство становится основанием для постижения нравственной парадигмы человека, пытающегося пережить данную ему жизнь в ее предельной полноте. Здесь возникает вид **открытых пространств**, не имеющих определенных и четких границ. Именно их безграничность позволяет интерпретировать конкретные географические топосы как биографически и психологически обусловленные и вовлекает лирического героя в циклическую систему мотивов дороги и пути (снова вспомним жанр – «дневник путешествий»). Эти ключевые мотивы помогают постигать иные, более удаленные, пространства и места. последовательность встреченных путешественником объектов, характерных для той или иной местности, а также их контуры, размер, форма, объем характеризуют определенный национальный колорит.

«Мы взрослеем в дороге незримой
И не зря ее жизнью зовем» («Почему мы выходим в дорогу…»)

«Нет жизни после, нет и смерти
Есть долгий путь разлук и встреч...» («Нет жизни после, нет и смерти…»)

«И Млечный путь, как стрелка компаса,
Кружится...
Нет! Кружишься ты
Пылинкой на ладони космоса,
Взирая в царство вечной тьмы…» («Ночлег в горах»)

«Мир триедин – кто расчленил триаду –
Придумал рай и ад, страданий путь земной?» («Евгении Мордвиновой»)

«От жары растрескалась дорога.
По морщинам выжженной степи
Продираемся к заветному порогу,
Завершить мечтая все пути…» («Олегу Белялову»)

«На авось не надейся вовек,
Ты в походе, не на берегу...
Жизнь – безудержный радостный бег,
Тем опасней упасть на бегу!» («На авось не надейся вовек…»)

«Глаза не нужны здесь: ни света, ни тени,
Ни телом измерить пространство Пути,
Но сердцем, не знающим грусти и лени,
Возможно, незримые вехи найти…» («Султан Эпе»)

Улытау, Чарынский Каньон, Бетпак-Дала, Алма-Ата, Алтай, Тайланд, Просторы Евразии, Грузия, Венгрия, Каркаралы, Израиль, Европа, океан – далеко не полный перечень названий, определяющих географию поэтического мира Б. Каирбекова. С этой точки зрения и появляется возможность констатировать присутствие в его творчестве так называемого **географического пространства**. Здесь возникает поэтическая карта, на которой конкретные географические объекты воплощаются в качестве знаковых доминант существования человека.

В художественном тексте изображены виды ландшафтов, различные рельефы местности, естественно-природные и климатические пояса. Так же обязательно присутствуют топонимы, являющиеся носителями информации о прошлом, фактами определенных культурно-исторических событий, и антропонимы. Вбирая в себя содержание всего текста, лексика с пространственным значением становится знаковой и символической. По мнению В.В. Савельевой, «для всех литератур нового времени характерно сохранение фольклорно-мифологического ореола, с древности закрепленного за определенной географической местностью, ландшафтом и топографией и отраженного в языке, топонимике, легендах, преданиях, мифах» [5, 37].

В стихах Б. Каирбекова выявляется существенная и системная деталь – topographia sacra. Ее содержат тексты о так называемом **ритуальном пространстве**, представляющем собой описание святилищ, храмов, сакральных мест. Пространственные топосы и локусы выступают как олицетворение многовековой истории кочевников, способные отразить национальную картину мира. Значимыми становятся даже семантически неокрашенные или слабоокрашенные области ландшафта. Конкретные наземные объекты, с которыми человек может вступить в непосредственный контакт, выходят на первый план. Одна из важных пространственных форм – это архитектура. А упоминание об определенных исторических событиях несет информацию о национальном прошлом.

В отличие от городского пространства (сферы коммуникации людей) в степи происходит непрерывный процесс общения с предками. Поэтому локусы мазаров, могильников и связанных с ними мифов – особые этнокультурные символы. В отличие от оседлых славян, у которых, согласно Г.Д. Гачеву, «чтится именно этот мертвый – мой предок: род, значит, дифференцирован на личности», у кочевников, как утверждает М.М. Ауэзов, «отсутствует личная дифференциация, и чтятся мертвые вообще» [6, 43]. Введение в поэтический текст образов могильников позволяет Б. Каирбекову не только маркировать степную этноспецифику территории, но и отразить семантику архитектуры. Священные места и объекты обретают качества неподвижности и инаковости, образуя тем самым сакральные центры, вокруг которых организуется пространство (циклы, посвященные мавзолеям, балбалам, горным массивам).

«В желтой зыби степи мазар одинокий
Вдруг напомнит о мире ином…» («В желтой зыби степи мазар одинокий...»)

«Бегазы. Дандыбай. Грани прошлой эпохи.
Ребра плит, обращенные к небесам…» («У скальных мавзолеев Бегазы»)

«Ата – «отцом» казахи величают
Любое возвышение в степи,
Так принято – мы старших уважаем,
Великий возраст родины-земли…» («Бектау-ата»)

«Вот здесь, наверняка, врата в миры иные,
Здесь прошлое идет тебе навстречу!» («Борохудзир»)

«Высоким будь! –
Горой, что всем видна издалека,
Что дух приподнимает странника любого…» («Таудай бол!»)

«Еще белеют снежные вершины,
Но найденный в урочище балбал,
Пророчит нам грядущие картины
Лета, где когда-то проживал…» («Еще белеют снежные вершины…»)

«Когда же нас великие творенья
Заставят вырваться из массы, из толпы,
Из плена осторожных мнений?
И окрылят на дерзкие мечты!» («У развалин Акыртаса»)

«Столбы могильные торчат под небосводом:
Как горя облик в камне многолик!» («Олегу Белялову»)

Более определенным и локализованным в сборнике «Навстречу солнцу» предстает **пространство пейзажного мышления**. Оно предполагает символическое восприятие географического пространства и отражено в легендах, мифах, преданиях. Так за определенной географической местностью часто закрепляется мифологический ореол. Картины пейзажа вычленяются через образы водных, горных или степных пространств, а архетипические образы в тексте служат формами мироощущения. Магической силой влияния на природу и человека Б. Каирбеков наделяет образы степи и различных водоемов (цикл «Обретенный рай»).

«Почему мы Небу доверялись,
Потому что, кто еще бы смог

Оком все объять степные дали,
Все маршруты кочевых дорог?» («Тенгри»)

«Весной пустыня на цветы щедра,
Но самое для жизни дорогое –
Вода!» («Кони на водопое»)

«О чем твердит без умолку река?
Наверное, о времени бегущем?» («Берель»)

«Вода-Земля!
Первоначала
Еще не прервалась
Меж тем, что Было и Настало
Животворенья связь…» («Здесь суши нет, – как не суши…»)

В поэзии Б. Каирбекова отчетливо выделяется уровень, на котором сакральное пространство рассматривается как область исторически-конкретной иеротопии, т.е. процесса осознанного творчества, формирования сакрального пространства при помощи архитектуры, изображений, обрядов, света, запахов [7]. Здесь возникает **исторический хронотоп**, воплощенный в форме ретроспекции. Национальные топонимы и антропонимы, памятники архитектуры, животный, растительный и «вещный» миры маркируют исторический хронотоп и раскрывают особенности определенной исторической эпохи.

На этом уровне восприятия пространства автор выделяет циклы путешествий в другие страны (Алтай, Тайланд, Евразия, Грузия, Венгрия, Каркаралы, Израиль, Европа и др.). Его, как и многих современных авторов, привлекает смысловая дилемма «свой / чужой». Среди казахстанских геокультурных топосов Б. Каирбекова особенную позицию занимает Алматы – своеобразный центр, ассоциирующийся с осенним садом (цикл «Осень в Алма-Ате»). Большое место занимают и другие периферийные пространства Казахстанской карты Каирбекова (Улытау, Чарынский Каньон, Бетпак-Дала, Жетысу, Алатау и др.). Узнаваемые соответствия между ними являются подтверждением, что где бы ты ни находился, топосы сближаются в процессе творчества.

В этом ключе в поэтическом мире Каирбекова принципиально чужими становятся Нью-Йорк и страны Европы (цикл «Витражи Европы»).

«Весь показушный и притворный,
Но непокорный никому…» («Нью-Йорк»)

«Я грудью ощущал, как хищно-злы
Колючей проволоки – куцые узлы…» («Отпущение грехов»)

А с другой стороны, эти страны являются еще и средоточием исторической памяти, которая сохраняется в культуре и в вечности, в мимолетных впечатлениях. Европейские города для лирического героя символизируют войну (цикл «Витражи Европы»).

«Земля взорвется в зареве атак,
Нарушится священная граница,
И битвы той на карте загорится
Мечей скрещенных древний алый знак!» («Полуостров Вестерплатте»)

«Гудят колокола – напоминаньем Неба
О череде времён, пронизанных грехом...» («Из Берлинского блокнота»)

ВЫВОДЫ

Таким образом, несмотря на предопределяемый автором жанр «дневника путешествий» топосы у Б. Каирбекова предстают не просто маршрутными листами путешествий лирического героя и путевыми зарисовками. Они отображают принципы тесного взаимодействия героя с пространством. Поэтический ландшафт Каирбекова содержит точные и разнообразные номинации географических объектов, а его стихи – это галерея различных городов и стран. В то же время в каждом из них поэт погружен в их мир, историю и судьбу своей страны. Место становится особенным через историю судьбы лирического героя, а пространство обретает живые черты. Бахыт Каирбеков не обходится без географических номинаций. Он обозначает места, каждое из которых связано с событием жизни самого героя.

Хронотопическая организация текстов Б. Каирбекова участвует в передаче национального восприятия времени. Основные жизненные вехи обозначаются не при помощи конкретных дат, а посредством их соотнесения с путешествиями. Художественный хронотоп как маркер национальной картины мира является одной из важных категорий поэтики при анализе этнокультурной составляющей литературных произведений. Систематизация и описание «национальности» категорий пространства и времени дала возможность увидеть и проанализировать способы отражения этнокультурной составляющей картины мира.

Главным пространственным маркером в поэтическом творчестве Б. Каирбекова становится хронотоп дороги, который олицетворяет связь двух временных планов – настоящего и прошлого, и раскрывается автором через мотив путешествия в реальном мире и пространстве памяти.

Очевидные перспективы формируются в исследовании художественного пространства в форме геокультурных и сакральных топосов. Последовательное их осмысление позволит гармонично использовать биографический контекст и наблюдения над конкретными поэтическими произведениями. Кстати, художественному пространству посвящена большая часть современных работ, что связано с общей культурной ситуацией [8].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Топоров В.Н. Пространство и текст. // Текст: семантика и структура. – М., 1983. – С. 227-284.

2 Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа. – М.: Академический проект, 2004. – 464 с.

3 Бердяев Н.А. О власти пространств над русской душой / Н.А. Бердяев. Судьба России. – М.: «Издательство АСТ», 2004. – 333 с.

4 Каирбеков Б.Г. Навстречу Солнцу. Дневник путешествий: Стихи, эссе. – Алматы, 2014. – 420 с.

5 Савельева В.В. От художественного текста к художественному миру. Теория. Методика. Практика. – Алматы: Фонд XXI век, 2000. – 252 с.

6 Гачев Г.Д. Космо-Психо-Логос: Национальные образы мира – М.: Академический Проект, 2007. – 511 с.

7 Лидов А.М. Иеротопия. Пространственные иконы и образыпарадигмы в византийской культуре. – М.: Феория, 2009.

8 Шутая Н.К. Художественное время и пространство в современном литературоведении: состояние исследований // Русское литературоведение XX века: имена, школы, концепции: Материалы Международной научной конференции (Москва, 26-27 ноября 2010 г.) / под общей редакцией О.А. Клинга и А.А. Холикова. М.; СПб.: Нестор-История, 2012. – С.202-207.

Ю.В. Богданова

Бахыт Қайырбековтың поэзиясындағы этнокультуралық хронотоптер

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Султан қ., Қазақстан

Мақала атақты қазақ ақыны Б. Қайырбековтың «Күнге қарай» кітабында көркем кеңістікті түсіндіруге арналған. Көркем кеңістік геокультуралық және қасиетті топос түрінде жүзеге асырылады. Олардың түсінуі зерттеу саласына өмірбаяндық тұрғыда да, нақты поэзиялық жұмыстардың байқауына да мүмкіндік береді.

Yu. Bogdanova

Ethnocultural chronotopes in the poetry of Bahyt Kairbekov

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article is devoted to the interpretation of artistic space in the book «Towards the Sun», written by B. Kairbekov, famous Kazakh poet. It is proved that the space is realized in the form of geocultural and sacral topos. Their comprehension allows including in the field of research both a biographical context and observations of specific poetic works.

УДК 821.512.122-1/-19

I.M. Dyussekeneva[1], D.N. Dyussekenev[2]

[1]Shakarim State University of Semey, Semey, Kazakhstan, indiradyusekeneva@mail.ru

[2]Specialized male boarding school-lyceum “Zhas-Ulan” named after Sh. Ualikhanov for gifted children, Semey, Kazakhstan, dyusekenev81@mail.ru

POETICS OF ETHNOCULTURAL DETAILS IN THE NOVEL “KHAN KENE" BY I. YESENBERLIN

Ethnocultural detail is an important component of the poetics of artistic text. The article discusses the artistic functions of ethnocultural details on the material of the work of the Kazakh historical prose of the 60s of the twentieth century - Ilyas Esenberlin’s “Khan Kene” novel. On the example of such works ethnocultural education is carried out. Ethnocultural education is aimed at developing ethnocultural competence, at fostering culture of international communication, at the ability to express one’s attitude to the world around us in various types of artistic activities. When analyzing the poetics of ethnocultural details on the example of the novel “Khan Kene” by I. Yesenberlin, we conclude that ethnocultural details in works of art act as a kind of transmission of socio-historical and artistic-aesthetic experience, allow many subjects to meet in the world of culture, regardless of the time of their stay.

Key words: ethnocultural detail, ethnocultural education, historical novel

INTRODUCTION

Each ethnos is characterized by a common culture. In the work “Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language” E. Zhanpeisov writes in detail about this: “The main bearer of ethnic properties, the ethnic layer of culture in general are everyday consciousness, everyday language and traditional household culture” [1, 3].

It is known that the daily life, customs, traditions, craft (formed in the national consciousness and needs), culture of any people living on earth for centuries, describes the material world inherent in it (dishes, clothes, tools and labor). To explore this material world means to know the history of a people. "The terms of material culture reflect the most important aspect of human activity - the production of material goods (food, clothing and housing)" [2, 192].

Ethnocultural details in one way or another reflect the peculiarities of the life of the described culture. Ethnocultural detail includes the realities recorded in the dictionaries; lexical units of a wide sphere of use, which in a certain historical epoch received an additional connotative meaning, not recorded in the dictionary, but known to native speakers; lost meanings of multiple words; stable expressions, proverbs and sayings, which include words denoting phenomena and concepts that are characteristic only of a given culture. It should also not be forgotten that in the text of a literary work there may be whole passages devoted to the description of the traditions and phenomena of the original culture, or hints and references to certain customs and practices. It is worth emphasizing that the object of research is only those elements of the text of a work of art that have functional significance, that is, which play an important role for the reader in the text, help to form an idea of the epoch, character, and morals. If one ignores these details, the images will be inaccurate, some of the content may not be understood by the reader, some details explaining the behavior of the characters will be lost.

The study of the functions of reality in an artistic text deserves special attention. In an artistic text, language and culture are closely related, since the text always reflects information about the world and the culture of people living in a certain area, in a certain era and in certain historical conditions. All these factors, captured in the artistic text, are a reflection of various socio-cultural and psychological factors expressed through realities. By realia, it is commonly understood "units of the national language, denoting unique referents characteristic of this linguistic culture and absent in the compared linguocultural community" [3, 251].

The ethnocultural coloring of any artistic work is a specific characteristic of the text, which is expressed in images that reflect the material situation and the social conditions of the people (for example, through the character and actions of the characters). Consideration of the problem of national color is closely related to the content as well as the form of the literary work in its national conditionality, in its connection with the life of the people, reflected in the images, and with the language of the people, embodying these images" [4, 115].

The **aim** of the work is to study the poetics of ethnocultural detail, its functions in the Kazakh historical prose of the 1960s on the example of the artistic functions of ethnocultural details in the historical novel "Khan Kene" by I. Yesenberlin, thus promoting ethnocultural upbringing of younger generation.

The **objective** is to identify the function of ethnocultural details in the text of a given literary work.

Research methods:

- encyclopedic method, i.e. the study of the meaning of the word in close connection with the objects and phenomena that they represent;
- cultural approach, acquaintance with the culture of the studied ethnic group.

MAIN PART

Discussion

The choice of this work is not accidental. The novel can rightly be considered the encyclopedia of the life of the Kazakhs of the Khan period. Ilyas Esenberlin is the most read prose writer in Kazakhstan. In the works of Ilyas Esenberlin, we find a reflection on the epochal events of both the historical past and our time. The story of the writer is inseparable from the fate of a person, a particular person. "Khan Kene" is the third book of the trilogy "Nomads" of the Kazakh writer Ilyas Esenberlin, translated by M. Simashko, G. Sadovnikov. This is a broad epic canvas that recreates the history of the Kazakh people from the 15th century to the middle of the nineteenth century. The considered work is thoroughly permeated with ethnocultural details.

"Khan Kene" (1969) is the first experience of Ilyas Esenberlin in the genre of a historical novel. It was this work that earned the writer the warm recognition of thousands of readership. This is evidenced by letters addressed to I. Esenberlin and now stored in his archive. The author refers to one of the tragic pages of the history of the Kazakh people, recreating the image of Khan Kene.

The first type of artistic details on which we dwell is the ethnocultural details in the portrait description. The artistic portrait of the character plays an important role in creating the image of the hero of a literary work; its unique individuality is made up of individual artistic details. Even in the most ancient folk forms, an attempt was made to name the most general portrait impression about a person, which has come down to us in constant epithets in which you can see some poetic “grain” of the portrait genre. The picturesque comparisons that convey the ethnocultural colouring are associated with the word “herd”: “After all, these are the Kazakhs. They look like a herd of many thousands and poorly manageable herds. Such a herd rushes along the steppe and can carry away everything in its path. But if the enemy catches that one, familiar to experienced herdsmen, moment and in the right place will frighten it, then the herd will go back astray. Then you can’t stop it with anything: neither by persuasion, nor by whipping” [5, 164]. In the following example, the word “herd” also conveys the meaning “people”: “- Changing the native land is like a sick horse with a sap ... In order not to get the herd infected, you must get rid of it” [5, 182]. A striking comparison is made by the author, comparing the jealousy of the stallion and Aga-Sultan Konur-Kuldzhi: “You can understand the jealousy of the stallion guarding his herd ... - It was Seyten who started talking about Konur-Kulja, which benefited from the policy of the tsarist government, which has long been aimed at the division of the Kazakh tribes" [5, 14]. The word “herd”, used in proverb by one of the characters of the novel, was used in the literal meaning: “Konur-Kuldzha was no exception and quickly began to forget Zeynep's misconduct. “A deep lake will not be stirred up by a whole herd, so whether it will become dirty from the pranks of a single yearling!” [5, 198].

Kulans - “... Now is the time to go inside, save your head on your shoulders ... Whoever it is, of course ... Now you won’t gather Kazakhs into one people. Like kulans, they dispersed throughout the steppe and the leaders are jealous of their herds to each other. Maybe the time will come when their power will weaken ... - Yes, that's the whole difference between us. You think your native people are kulans, and as for me they are steppe eagles ... Tastes differ. The crow affectionately calls the fledgling crow one “my little white!”, and the hedgehog calls its hedgehoglet “my soft one” [5, 32]. Such is the argument between batyr Seyten and traitor Ozhar. Figurative comparisons with the use of ethnocultural details convey vivid expressiveness to the replicas of the acting characters. In their dispute, the reader feels the attitude of each of them to their people.

Horses are an integral part of the life of a nomadic people. In the text, there are often instances of the use of the word “argamak” - pedigreed racers, whose owners were only few ones. A figurative description of argamaks is given by I. Yesenberlin: “Grey argamaks of Zholaman-batyr, known throughout the steppe, overtook the wind, snapping with teeth swift-winged birds on the fly. So they were said about in the steppe, and it was true” [5, 51]; “From one time you can count sheep and goats, and among the horses walking in the gorges most are lean, with raised belly, fighting argamaks” [5, 103]; “It was an enviable matchmaking, and her parents gladly accepted as a deposit three herds of the famous Khan's dark grey argamaks” [5, 117]. “Does not the twenty thousand best argamaks of dark and light colour graze in his herds, which any Esengeldy or Sarzhan never dreamed of?” [5, 133]. “- It is better to be an argamak with a heart torn from a race than to trudge through the life as a pitiful nag! - said Kenesary then. - No, I will fight to the last breath, and let the descendants judge us, whatever they will be ...” [5, 232]. In the following example, we find details that mirror and reflect the culture of two nations: Kazakh and Russian: “- We already thought that we had stolen everything from the poor fellow up to the last foal, and then suddenly they say that only on a distant island, in Esil, another three thousand white, like Russian sugar, argamaks graze ”[5, 175].

Also the names of other animals appear in the text. Often they are used in the portrait characteristics of the characters of the work. The portrait description is syncretic, which indicates the versatility of the artistic portrait. This, as indicated by S.M. Blatova, a pictorial function (a certain impression of the hero’s appearance, character, behavior), a characterological function (according to external features, conclusions can be drawn about the character of the hero — physiognomy), evaluation function (manifest explicit and hidden author's assessment, expressed in the comments or the tonality of the description, sympathy or antipathy of the author); psychological

function (through the appearance of the character reveals the inner world, mood, psychological state); aesthetic function (the character's appearance is assessed from the point of view of aesthetic criteria) [6, 35-36].

Comparison with the beauty of the eyes of camels is quite common in the mentality of the Kazakh people. Similar comparison is also found in Ilyas Esenberlin: “Yes, it was Akboken, and it was impossible to make a mistake. The glare of the moon glowed on a slightly oblong white face, and calmly looked large and black, like a camel's eyes” [5, 53]. In the descriptions of male characters, we find other pillars of the description of the portrait and character. The comparison with the eagle, which, as known, personifies strength and will, is conducted by I. Esenberlin. But the eagle in this context is deprived of freedom, just like the young Nauryzbai batyr: “He looks like a young eagle chained to his stand, the batyr Nauryzbai. His rope is made of stern silk, and it is in vain to scream, try to free the bound legs... ” [5, 122]. With the steppe prey bird, the golden eagle, the writer draws a parallel in the description of Kenesary, emphasizing his sharp, ruthless gaze: “Here and I would not have guessed to be so cautious! “As long as Keneke is alive, will you forget this science ... He has eyes are of a golden eagle with red veins ...” [5, 157]. A very different picture is drawn by I. Esenberlin, describing the state of Kasym-tore after the news of the death of two sons: “Now he has become like an emaciated ram, whose hair is coming off in dag-lock. He became a decrepit, helpless old man at once, and only in the eyes of him some remnants of former bitterness and fierceness had petrified” [5, 125]. In the following statement, even rather a maxim, Kenesary opposes the tiger and the ram, as a symbol of courage and pride, on the one hand, and cowardice, submissiveness, on the other, impersonating himself with the tiger: "- Tiger is not a ram! .. Let it not ancestors say that I dutifully bowed my head, like the sons of Aishuak, Kudaimende, Zhantore or Vali. Ablay's blood is in me, and honor is dearer to me than life!” [5, 230]. And the writer compares the Tashkent ruler of Begderbek's kushbegi with a cobra: “Some kind of white-grey was his beard, and his keen, bright eyes gazing at the interlocutor stroke with intimidating, inhuman coldness. It was the coldness of a cobra preparing for the throw” [5, 77].

External features of the hero’s appearance complement domestic ethnocultural details, more precisely, details of clothes. I. Esenberlin carefully describes the costumes of the characters, immersing the reader in those days. Thus, the costume not only carries a meaning in the transfer of the character of the hero, but also reflects historical reality.

So I. Esenberlin in the novel “Khan Kene” gives a detailed description of the clothing of the Tabyn kindred: “On the heads of men there are large caps embroidered with patterns of light camel hair, with curved edges. Malakhais are also of special cut, velvet, trimmed with fur, lined with felt. They have a very high top, like a standing upright sleeve, and six gilded stripes are sewn on it from the base to the top. Edges of the hem and the collars of soft coats painted in juniper color are also embroidered with patterns and decorated with tassels. Under them are woolen chekmen, bloomers from foal-skin, high-heeled boots on the legs” [5, 34-35]. And further, the author gives a description of women's clothing of the tabyn kindred: “Women's clothing differs little from Sary-Arka’s. Camisoles and caftans are also trimmed with gold and silver, their hats are trimmed with imported Siberian sable. These are all the same saukele hats: high, cone-shaped, decorated with coins, with magnificent feathers of an eagle owl at the top. Long calico and velvet dresses with double hems are also hung with silver coins. Over the dresses - thin homespun or velvet, pulled at the waist, camisoles and beshmet. The more affluent ones have gold rings, pearl necklaces, massive gold and silver bracelets on their wrists, old earrings from great-grandmothers, in their ears. But, unlike the Middle Zhuz, some women of Younger Zhuz instead of white calico kimeshek put kungeylik - a kind of embroidered silk hat, also topped with feathers owl, and girls wear tight fitting silver belts and takiya with feathers - a kind of skullcap "[5, 35]. The author does not accidentally give such a detailed description of clothes at the beginning of the novel: it is easier for the reader to imagine the appearance of the Kazakhs of that time, to immerse into the everyday life of that era, since before Esenberlin there were practically no literary works on the history of the Kazakh people. We also find a description of the costume of neighboring peoples, for example, Uzbek: “On

kushbegi only a striped robe from Samarkand satin and a black velvet skullcap bordered with small white coral were Uzbek" [5, 77].

The aesthetic function of the costume is traced by the example of the description of the costume emphasizing the beauty of the heroine of the novel "Khan Kene" Akboken: "The dark Altai sable on the hat, topped with tall feathers, set off the face. The velvet beshmet was silvered on a high chest and at a thin waist, because she threw off her fur" [5, 53-54].

The costume also conveys the social status of its owner. Rich costume indicates a high position of the hero. Ilyas Esenberlin emphasizes the nobility, the high position of Kenesary's elder wife, Kunimzhan: "And she is dressed in such a way that it is impossible to take your eyes off. It is as if a bright maroon chapan trimmed with the finest fabric, trimmed with sable, is thrown onto a plush blue gilt camouflage, as if casually thrown over. White pearl beads shower red-velvet cone-shaped saukele - a headdress of noble women in the steppe" [5, 114]. The clothes of the warriors have a different function and are distinguished by simplicity and convenience: "The batyr Shubyrtpaly-Agibay was dressed in a spacious homespun caftan of coarse black wool, the same hood on his head, and trousers of dark foal skin" [5, 89].

CONCLUSION

Thus, the considered work contains many examples of the use of ethnocultural details, and it is they, to a certain extent, make the work original, give it a unique national flavor, most accurately convey the way of life of ethnic groups inhabiting Central Asia and Kazakhstan, cultural and historical relationships, traditional features of everyday culture of peoples forming together with the language their specific, ethnic appearance.

The study of ethno-cultural details in the historical works of Kazakh literature allows getting acquainted with the culture, way of life and history of people; brings up feelings of patriotism, respect for other nationalities. Each individual is obliged to realize the responsibility and contribute to the preservation of the national culture, history, and, learning the lessons of the past, worthily start tomorrow.

REFERENCES

1 Zhanpejisov E. Jetnokul'turnaja leksika kazahskogo jazyka [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. Alma-Ata: Nauka, 1989. – 283 p.

2 Nasipov I. S. Finno-ugorskie zaimstvovanija v bytovoj leksike tatarskogo jazyka [Finno-Ugric borrowing in the everyday vocabulary of the Tatar language]// Uchen. zap. Kazan. un-ta. Ser. Gumanit. nauki. – 2009, N 151. – S. 190–198.

3 Kubrjakova, E.S. Jazyk i znanie: Na puti poluchenija znanij o jazyke: chasti rechi s kognitivnoj tochki zrenija: Rol' jazyka v poznanii mira [Language and Knowledge: Towards Knowledge of a Language: Parts of Speech from a Cognitive Point of View: The Role of Language in Knowledge of the World]. – M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. – 560 p.

4 Vajsburd, M.L. Realii kak jelement stranovedenija [Realia as an element of country studies] // Rus. jaz. za rubezhom. – M., 1972. – 230 p.

5 Esenberlin I. Khan Kene: Novel. Translation from Kazakh by M. Simashko, G. Sadovnikov [Han Kene:]. - Astana: Audarma, 2009. – 568 p.

6 Blatova S.M. The poetics of artistic detail in the genre structure of the story (on the material of the modern Kazakhstan prose). Diss. cand. philol. s. [Pojetika hudozhestvennoj detali v zhanrovoj strukture rasskaza (na materiale sovremennoj kazahstanskoj prozy)], Almaty, 2010. – 151 p.

И.М. Дюсекенева[1], Д.Н. Дюсекенев[2]

И. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы этномәдени детальдардың поэтикасы

[1]Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей, Қазақстан
[2] Дарынды балаларға арналған Ш. Уәлиханов атындағы «Жас Ұлан» арнайы ерлер мектеп-лицей-интернаты Алтай мемлекеттік педагогикалық университетінің аспиранті, Барнаул, Ресей

Этномәдени детальдар - көркем мәтіннің поэтиканың маңызды құрамдас бөлігі. XX ғасырдың 60-шы жылдарындағы қазақтың тарихи прозасының Ильяс Есенберлиннің «Қаһар» романындағы этномәдени мәліметтердің көркемдік функцияларын қарастырады. Мұндай жұмыстардың мысалында этномәдени тәрбие жүргізілуде. Этномәдени білім беру этномәдени құзыреттілікті дамытуға, халықаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға, айналадағы әлемге әр түрлі көркемдік іс-әрекеттерде өз көзқарасын білдіруге мүмкіндік береді. И.Есенберлиннің «Қаһар» романында этномәдени детальдардың поэзиясын талдай отырып, өнер туындыларындағы этномәдени детальдар әлеуметтік-тарихи және көркем-эстетикалық тәжірибе берудің көптеген түрлеріне айналады, көптеген тақырыптардың мәдениет әлемінде кездесетініне мүмкіндік береді.

И.М. Дюсекенева[1], Д.Н. Дюсекенев[2]

Поэтика этнокультурных деталей в романе И. Есенберлина «Хан Кене»

[1]Государственный университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан
[2]Специализированная мужская школа-лицей-интернат «Жас Улан» имени Ш. Уалиханова для одаренных детей, г. Семей, Казахстан, аспирант Алтайского государственного педагогического университета, Барнаул, Российская Федерация

Этнокультурная деталь является важным компонентом поэтики художественного текста. В статье рассматриваются художественные функции этнокультурной детали на материале произведения казахской исторической прозы 60-х годов XX в. – романа Ильяса Есенберлина «Хан Кене». На примере подобных произведений осуществляется этнокультурное воспитание. Этнокультурное воспитание направлено на развитие этнокультурной компетентности, на воспитание культуры межнационального общения, на способность выражать свое отношение к окружающему миру в разных видах художественной деятельности. В ходе анализа поэтики этнокультурной детали на примере романа «Хан Кене» И. Есенберлина приходим к выводу, что этнокультурные детали в художественных произведениях выступают своего рода каналами передачи социально-исторического и художественно-эстетического опыта, позволяют встретиться в мире культуры многим субъектам, независимо от времени их проживания.

УДК 81.02070

Ұ.М. Есенбекова

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, ultmudde@mail.ru

БҰҚАРАЛЫҚ САНАНЫ АҚПАРАТТЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕР ЕТУ АРҚЫЛЫ БАСҚАРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Бұқаралық сананы басқару – жаңа дәуірде коммуникация саласына жүктелген қосымша функция болып қалыптасуда. Адам мен қоғамды басқару жеке тұлға мен бұқараның психологиясының заңдылықтарына сүйеніп, коммуникация тетіктері арқылы іске асырылады. Ғылыми тұрғыда қазіргі коммуникация – ақпаратты жасаушыдан оны тұтынушыға бағытталған мәліметтер ағынын анықтайтын күрделі процесс.

Мақалада бұқаралық коммуникацияның қоғамның рухани құндылықтарын сақтауға және халықтың көңіл-күйіне, пікірі мен мінез-құлқына ықпал ету модельдері зерттелген. Идеологиялық, саяси және экономикалық мәселелер бойынша қоғамдық пікір қалыптастырудағы баспасөз, радио, телевизияның рөлдері талданған.

Автор коммуникацияның прагматикалық типологиясы негізінде рухани және әлеуметтік құндылықтар туралы қоғамдық пікірді «конверсиялау» тұжырымдарын анықтауды мақсат еткен. Ақпарат құралдары адамның психологиясын танып, оны ынталандыру арқылы әлеуметтік тұрақтылық пен үйлесімді қоғам құрудың, дамудың кілтін табуға жол ашады деген қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: коммуникация түрлері, коммуникация функциялары, прагматикалық аспект, коммуникативтік әрекет, коммуникацияның типологиясы, визуалды коммуникация, мәдени сұраныстар, экрандық мәдениет.

КІРІСПЕ

Қоғамды басқару, адамды басқару жеке тұлға мен бұқараның психологиясының заңдылықтарына сүйеніп, коммуникация ережелерін іске қосу арқылы жасалады. Ғылыми аспекті тұрғысында қазіргі коммуникация – ақпаратты жасаушыдан оны тұтынушыға бағытталған кодталған мәліметтер ағынын анықтайтын күрделі процесс. Коммуникацияны адамдар арасындағы әлеуметтік жүйелерде ғана жұмыс істейтін құбылыс деп ауқымын тарылтуға болмайды. Табиғатта коммуникацияға жақын көріністерді жануарлар әлемінде (аралардың қарым-қатынасы, құстардың тілі және т.б.), жансыз механизмдерде (құбыр жүйесі, көлік пен телефон, компьютерлердің бір-бірімен өзара байланысы) байқауға болады.

Коммуникцияның себебіне жеке және топтасқан индивидтердің ақпаратқа деген қажеттілігі мен мұқтаждығын жатқыза аламыз. Көпшілік мақұлдаған ғылыми терминологиялық базада коммуникацияны **3 түрге бөліп қарайды**: **бірінші**, тікелей қарым-қатынастар (жеке тұлғалар арасында); **екінші**, жанама өзара қатынастар; **үшінші**, жанама түрдегі квази қатынастар.

Жеке тұлғалар арасындағы қатынастар – екіжақты ақпарат алмасу формасына негізделген. Бұл жерде коммуникатор хабарламаларды алушының да, берушінің де рөлінде болады. Бір кеңістік пен уақыт шеңберінде жүретін коммуникациялық процеске қатысушылар бір-бірімен тікелей байланысқа шығады. Олардың қарым-қатынасы диалог түрінде өрбиді және екі индивидтің арасындағы байланыс сөз түрінде ғана емес интонация, бет әлпеттің өзгерісі, эмоциялар сияқты символдық формада да жүріп отырады.

Өзара жанама қатынастар – қосымша көмекші құралдарды қодланып жүргізіледі. Процестің қатысушылары кеңістік пен уақытпен бөлініп тұруы мүмкін. Дегенмен қағазға жазылған хат, телефон мен радио байланыс түрлері, телеконференциялар мен Интернет арқылы пік алмасу осы жанама қатынастардың құралдары санатына енгізіледі. Жеке қатынастармен салыстырғанда жанама форма кеңістік-уақыт шектеулерін еңсеруге қауқарлы.

Жанама квази қатынастар – баспа, телевизия, радио, Интернет және басқа да бұқаралық коммуникацияларды қолданатын әлеуметтік қарым-қатынастардың ерекше түріне жатқызылады. Бұл қатынастар уақыт пен кеңістіктің шегінде ақпараттық-мағыналық мазмұнға қолжетімділікті өрістетін монолог түрінде жүзеге асырылады және бейнелеуші формалар арқылы ақпарат ауқымы белгісіз аудиторияға таралады. Ақпараттық ағындар біржақты сипатпен хабарламаларды оқырманға, көрермен тыңдармандарға жеткізеді [1].

Қалыптасқан дәстүр бойынша коммуникацияның **3 функциясын ажыратып** көрсетуге болады:

1. Ақпараттық функция (идеяларды, түсініктерді, көзқарастар мен ойларды өрнектеп, хабарламаларды басқа коммуниканттарға таратады).
2. Бағалау: жеке бағалау мен қатынастарды білдіру.
3. Аффектілік: эмоциялар, көңіл-күйлерді, сезімдерді жеткізу.

Осы 3 функцияға **3 гуманитарлық ғылымның салаларын** сәйкестендіре аламыз:

1. Лингвистика және философия (когнитивті функция).
2. Әлеуметтану мен әлеуметтік психология (бағалау функциясы).
3. Психология мен әдебиеттану (аффектілік функциясы).

Бұған қосымша коммуникация формаларына жазбаша, ауызша, визуалды және т.б. жатқызамыз. Бұл нысандар бір-бірінен хабарларды арнайы кодтау жүйелерімен ерекшеленеді. Коммуникация құралдары – әртүрлі байланыс түрлерін біріктіріп, жіберуші мен алушының арасындағы уақыт пен қашықтықты еңсеру үшін (мысалы, кітапта: сөздер, әріптер, суреттер, графиктер) кейбір технологияларды қолданады.

Бұқаралық коммуникация құралдары бұдан басқа әртүрлі байланыс түрлерін қамтуы мүмкін. Мысалы, теледидар мен кинотеатр ауызша айтылған сөздер мен суреттерді, музыкаларды қолданса, газет – жазбаша тілдік формалар, шрифтер мен инфографика, иллюстрациялар арқылы таралады [2].

Коммуникацияның кейбір түрлері мен құралдары технологиялық шектеулермен байланысты. Дауыстап айтылған сөздердің алысқа таралуы оны айтқан адамның дауысының күші мен қабылдаушының есту қабілетіне ғана байланысты. Баспа материалдарының қуаты уақыт пен кеңістіктің өзгеруіне мүлдем тәуелді емес. Вербалды емес сигналдар (бет-әлпет) хабарды жіберушінің қалауынсыз қабылдаушыға бай ақпарат береді. Жеке тұлғалар арасындағы диалогқа куә болған адам сол ақпаратты еріксіз қабылдаушы да болып саналады.

Американдық зерттеуші Эдвард Сепирдің пікірінше, негізгі қарым-қатынас құралына: тіл, ишараттар, қоғамдық мінез-құлықты ұқсату және «әлеуметтік ымдасу» (коммуникативті мінез-құлықтың жаңа актілерінің жасырын процестері) жатқызылады. Ортақ байланыс құралдары қоғамдағы алғашқы коммуникативтік үдерістерді жеңілдетуге бағытталған: тілдік және символдық түрленулер, коммуникативтік әрекетті жүзеге асыру үшін нақты жағдай жасауға керек [3].

Тілдік өзгерістер кодтарды таңбалық «аудармаға» (мысалы, ауызша тілді жазба түріне ауыстыру, Морзе әліппесі және т.б.) алмастырумен байланысты болып коммуникацияны оған кедергі келтіретін жағдайларда да (мысалы, уақыт пен қашықтық) қолдануға мүмкіндік береді. Символикалық жүйелер (теңіз флотының жалау-сигналдары, семафор және светофор, армияның коммуникативтік ортасындағы керней үні және т.б.) вербалды хабарламаларды таңбалар түрінде емес тұтастай түсінікті тілге аудара алады. Бұндай формадаға коммуникация хабардың жылдам қабылдануы қажет болған жағдайда, қарапайым «иә»/«жоқ» деген жауаптар керек болғанда қолданылады. Мысалы, «тапсырыстар талқыланбайтын» әскери қызметте немесе жолда, жоғары жылдамдықпен келе жатқан көлік жүргізушісін қауіпті бұрылыстардан тез сақтандыру үшін ұзақ мәтіндік хабарлар жарамайды.

Бұқаралық коммуникацияны қоғамның рухани құндылықтарын сақтауға және халықтың көңіл-күйіне, пікірі мен мінез-құлқына идеологиялық, саяси, экономикалық немесе ұйымдық ықпал ету үшін баспасөз, радио, телевизия мен кинотеатр, дыбыс және бейне жазу арқылы жүйелі түрде ақпарат тарату деп анықтаған дұрыс. Бұқаралық ақпарат құралдары хабар мен мәліметтер таратуда: 1) жаппай аудиторияға бағытталған; 2) қолжетімді; 3) ақпаратты өндіру мен таратуда корпоративтік үлгіге негізделген сипатымен ерекшеленеді.

Бұқаралық коммуникация құралдары баспаны, телевизия мен радионы, бейнематериалдар мен телемәтіндерді, билбордтар мен жарнамалық панельдерді, телефон, компьютер және басқа да байланыс желілерін біріктіретін үйдегі видеоорталықтарды қамтиды. Бұл жерде баспа деп – кітаптарды және өзге де баспа материалдарын басып шығаратын кәсіпорынды атаймыз. Ал, корпоративтік басылымға қоғамның ұстанымын және пікірін бұрмаламай, жалпы жұртшылықпен байланысу, жұртшылықты өз жетістіктері мен жоспарлары туралы ақпараттандыру функциялары жүктелген корпоративтік газет немесе журналдарды жатқызамыз.

Сонымен қатар, корпоративтік басылымдар корпоративтік мәдениетті қалыптастырудың тиімді құралына жатқызылады.

Қазіргі жаңа дәуірдегі бұқаралық коммуникация құралдарының қызметі мынандай шарттарды қамтиды:

1) бұқаралық коммуникацияның мерзімділігі мен таралымын қамтамасыз ететін технологиялық мүмкіндіктер мен техникалық құралдардың болуы;

2) бұқаралық коммуникацияның мотивациясын арттыруға ықпал ететін ақпараттың әлеуметтік маңызы:

3) дисперсия мен анонимдік жағдайда бұқаралық аудитория мұқият ойластырылған құндылықтар жиынтығын талап етеді;

4) баламалық пен нормативтік сипаттағы бұқаралық коммуникация көп арналылықты және комуникативтік құралдарды таңдау мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Жоғарыда айтылған коммуникация құралдарының негізгі сипаттары негізінде 1910 жылдан бері бұқаралық коммуникация құралдарының ғылыми теориясы түзіле бастады. Бұл ғылыми теорияларға немістің әлеуметтанушысы, философы Макс Веберді идеялары айтарлықтай әсер етті. Ғалымдар бүгінгі қолданыстағы теорияларды 3 топқа біріктіріп қарауда: саяси бақылау функциясы, жанама түрдегі рухани бақылау функциясы, мәдениеттану функциясы.

Бұлардан бөлектеніп тұратын «ақпараттық қоғам» теориясы осылардың бәрін қоытушы, біріктіруші әлеуетке ие болуда. Бұл теорияның негізін қалауға американдық әлеуметтанушы ғалымдар Дэниел Белл, Элвин Тоффлер, Гарольд Лассуэл және анненберг мектебінің өкілі Джордж Гербнер, жапон әлемуттанушысы Йошита Масуда және басқалар көп еңбек сіңірді.

Ақпараттық қоғам немесе постиндустриалды деп аталатын қоғам теориясының іргесін құрайтын тұжырым бойынша бүгінгі қоғамда ақпарат өндірістің басты қайнар көзіне, құралына және өніміне айналуда. Бұқаралық ақпарат құралдары ақпаратты қолдану мен оны бағалауды ерекше ынталандырады. Қоғамдағы баршы өзгерістер ақпараттың мазмұнына емес оны тарату тәсілі мен құралына және оны ары қарай қолдануға байланысты болуда [4,5,6].

Көптеген арналар арқылы ақпарат жеткізу мен қабылдау ерекшеліктерін, БАҚ-тың қоғамдық санаға, адамның мінез-құлқына және іс-әрекетіне әсерін зерттеу қазақстандық журналистика ғылымында жаңадан зерттелуде. Қазақ ғалымдары бұқаралық коммуникацияны философия, әлеуметтану, психология, этнография, лингвистика және басқа гуманитарлық ғылымдар мәселелеріне сәйкес қарастыруда. Бұқаралық коммуникацияның теориялық және прагматикалық аспектілерін барынша терең талдауда пәнаралық бағыттар (медиапсихлогия, психолингвистика, социопсихология, социолингвистика, әлеуметтану және т.б.) маңызды деп санаймыз.

Бұқаралық коммуникацияның прагматикалық аспектісін зерделеу, ең алдымен, аудиторияға және жеке адамға мақсатты әсер ету механизмін анықтау мен қажетті нәтижені қамтамасыз ететін психологиялық факторларды анықтау үшін қажет. 1948 жылы американдық саясаттанушы Г.Лассуэлл ұсынған «коммуникативтік әрекеттің» үлгісіне кіретін компоненттер түрлі теориялық модельдерде міндетті түрде кездеседі.

Бұл модельде байланыс бір бағытты, сызықтық процесс түрінде ұсынылады: «Кім хабарлайды? Нені? Қандай арнамен? Кімге? Қандай әсермен?». Әлеуметтік компоненттер жиынтығы міндетті түрде қатысады: а) ақпараттық; ә) технологиялық (техникалық); б) психологиялық [7].

Бір жақты коммуникативтік қарым-қатынаста ешқандай кері байланыс болмайды. Кейіннен бұл модель компоненттер арасындағы міндетті түрде болуы тиіс байланыс түрі «кері байланыстың» қосылуымен жетілдірілді. Осылайша бір-бірімен байланысқан компоненттердің тұйық тізбегі түрінде қабылданған байланыс процесі өзгерді. Байланыс ағынын анықтайтын ақпарат көздері, аудиторияның әлеуметтік құрамы мен коммуникацияға қатысатын тілдік ерекшелік сияқты қосымша компоненттер процестің мазмұнын одан әрі қоюлата түсті.

Прагматикалық аспектіде ықпал ету функциясы шешуші рөл атқаратын компоненті басым модельдерге деген қызығушылық артуда. Осындай факторлардың тізімін коммуникациялық теорияны дамытушы американдық ғалым Дж.Гербнер анықтады. Ол бұқаралық коммуникацияның әлеуметтік маңызды әсерін ақпарат құралдардың өздері емес, белгілі бір әлеуметтік топтар – саясаткерлер мен экономистер, бәсекелес әлеуметтік институттар, жарнама берушілер, сарапшылар мен бұқара аудитория анықтайды деген тұжырым жасайды [8].

Дж. Гербнердің үлгісі бойынша авторлық мәтінді дайындайтын коммуникатор (адам немесе жасанды интеллект, компьютер) бұқаралық аудитория қабылдайтын мәтіндегі фактілер мен нақты оқиғаны айшықтайтын тетіктердің басты буыны болып саналады. Коммуникациялық арнаға арнайы таңдалған оқиға, мәтіннің мұқият редакциялануы мен қолданылатын коммуникативтік құралдар сол оқиғаны немесе фактіні аудитория қаншалықты шынай қабылдайтынына ықпал етеді. Ақпарат көздерінің қысымымен коммуникатор аудиторияға әсер ете алатын коммуникациялық процестің басты компоненті деп танылады. Бұған байланыс құралдарының арқасында пайда болатын психологиялық факторлар көмектеседі. Осыған байланысты сөйлеу әсерінің ақпараттандыру және сендіруге негізделген психолингвистикалық моделіне жүгіну де пайдалы деп санаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада көтерілген тақырыпты қорыта келе бұқаралық коммуникациядағы шектеулі кері байланыс қоғамдық коммуникацияға «орташа тыңдаушыға (оқырман)» бағыт ұстау қажеттігін көрсетіп, оның қызығушылығына кепілдік беретін ерекше талаптар қояды деген тұжырым жасай аламыз. Өйткені, қызығушылығын жоғалтқан көрермен, тыңдарман мен оқырман кез-келген уақытта басқа коммуникациялық формаларды таңдап ауысып кетеді немесе байланыс арнасынан бас тартып өшіре алады.

Бұқаралық коммуникацияның теориялық негізін қалаушы американдық әлеуметтанушы П. Лазарсфельд «екі деңгейлі коммуникациялық ағын» заңдылығын ашқан. Ғалым бұқаралық ақпарат құралдарымен берілген ақпаратты, ең алдымен, «көшбасшылар» қабылдап, қорытып, содан кейін ғана аудиторияға жеткізсе, осы үлгіде таратылған ақпараттың бұқаралық санаға әсер ету тиімділігінің жоғары болатынын анықтаған.

Бұқаралық коммуникацияның ақпаратын таратуда жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастың рөлін анықтауды «бастапқы топты қайта ашу» деп атайды. Осылайша, коммуникативтік функциясы арқылы бұқаралық коммуникация құралдары қоғамдық санаға, адамның психологиясы мен іс-әрекетіне әсер ете отырып, коммуникативтік процестің күрделі компоненттерін зерттеудің маңызын дәлелдеп келеді [9].

Бұқаралық коммуникацияның прагматикалық типологиясының негізінде қоғамды біріктіру мен рухани, әлеуметтік құндылықтар туралы қоғамдық пікірді «конверсиялау» тұжырымдары жатыр. Ақпарат табиғаты позитивті де, негативті де болуынан қоғамда екі түрлі процестерді өрбітеді: интеграциялау (біріктіру) және дифференциациялау (ыдырау). Әлеуметтік ынтымақтың төмен деңгейіндегі қоғамдар үшін ыдырау процесі жойқын тұрақсыздыққа соқтықтырады. Бұл мемлекет үшін де, азаматтар үшін де қауіпті үдерістердің дамуына жол ашады. Сондықтан да, бұқаралық коммуникация адамдар арасындағы қарым-қатынастарды, индивидтерді қоғамның мүшесі ретінде сезінуіне, жеке қауіпсіздігін қамтамасыз етуіне қызмет етуі тиіс.

Бұқаралық коммуникация адамның өзін жеке тұлға ретінде тануына мүмкіндік береді, әлеуметтік құндылықтардың маңыздылығын түсінуге, дұрыс мінез-құлық үлгілерін қабылдауына, қоғамның белсенді мүшесі болуына үндеп, дағдылар қалыптастырып үйретеді. Адамның психологиясында өзін-өзі тануға ұмтылу, оны ынталандыру – әлеуметтік тұрақтылық жағдайында үйлесімді қоғам құрудың, дамудың кілті.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Dominick J. R. Social Effects of Mass Communication / Joseph R. Dominick // The dynamics of mass communication: Media in the digital age / Joseph R. Dominick – McGraw-Hill Higher Education, 2011. – p.466.

2 Социальная психология. Краткий очерк. Под общ. ред. Предвечного Г. П. и Шерковина Ю. А. М., Политиздат. 1975. – 319 с.

3 Vinterhoff-Shpurk P. Mediapsihologiya. Osnovnyie printsipyi. [Media psychology. Basic principles]. (Moscow: Publishing of humanity University, 2009. – 249 p.). [in Russian]

4 Bell D. The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting. – N.Y.: Basic Books. – 1973. – 253 p. ISBN 0-465-01281-7

5 Тоффлер Э. Третья волна [The Third Wave]. Philosophy//1980. – М.: АСТ, 2010. – 784 с. ISBN 978-5-403-02493-8.

6 Y.Masuda. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington, 1983. – 295 p.

7 Lasswell H. D. The Analysis of Political Behavior: An Empirical Approach// London: Routledge and Kegan Paul, 1949. p.249.

8 Gerbner's General Model // Communication Theory https://www.communicationtheory.org/gerbners-general-model/

9 Lazarsfeld P. An episode in the history of social research // Perspectives in American history. 1990. – 168 p.

Ұ.М. Есенбекова

Управление массовым сознанием инструментами информационно-психологического воздействия

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

В современном мире управление массовым сознанием становится одним из важнейших функций коммуникации. Управление человеком и обществом основывается на закономерностях психологии личности и общества, реализовывается коммуникационными инструментами. В научном плане современная коммуникация представляет собой сложный процесс, определяющий поток информации, распространяемый от источника к потребителю.

В статье исследованы модели влияния массовой коммуникации на сохранение духовных ценностей общества, формирование взглядов и поведения населения. Также анализирована роль прессы, телевидения и радио, Интернет коммуникаций в изменении общественного мнения по идеологическим, политическим и экономическим вопросам.

Целью автора является определение «конверсии» общественного мнения о духовных и социальных ценностях на основе прагматической типологии коммуникации. Автор приходит к выводу, что средства массовой информации могут играть ключевую роль в построении общественной стабильности и гармонии через познание человеческой психологи и ее стимулирование.

Yessenbekova Ulbossyn M.

Mass consciousness management tools information and psychological impact

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana

In the modern world, the management of mass consciousness is becoming one of the most important functions of communication. The management of man and society is based on the laws of the psychology of the individual and society, implemented by communication tools. Scientifically, modern communication is a complex process that determines the flow of information from the source to the consumer.

The article examines the models of the influence of mass communication on the preservation of the spiritual values of society, the formation of the views and behavior of the population. Also

analyzed the role of the press, television and radio, Internet communications in changing public opinion on ideological, political and economic issues.

The aim of the author is to determine the «conversion» of public opinion about spiritual and social values based on a pragmatic typology of communication. The author comes to the conclusion that the media can play a key role in building social stability and harmony through the knowledge of human psychologists and its stimulation.

ӘӨК 17.82.20

Г.С. Каримова

PhD доктор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, karimova_g77@mail.ru

Р. ОТАРБАЕВ ДРАМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Мақалада көркемдік шарты қатал, қиын әрі тартысты жанрда қалам тербеген драматург Р.Отарбаевтың «Бейбарыс сұлтан», «Жәңгір хан» атты тарихи драмалары тақырыптық-идеялық тұрғыдан талдана отырып, ондағы образдар әлеміне кеңінен шолу жасалады. Өзекті тақырыпты сөз еткен автор сомдаған образдарының мінез ерекшелігі мен характерлік сипатын ашу үшін әртүрлі көркемдік құралдарды, түрлі тәсілдерді қолданып отырады. Автордың өткен тарихқа жаңа көзқарас тұрғысынан қарау, жазу тенденциясы назарға алынады. Аталған драмалардың патриоттық рухының жоғарылығына ерекше мән беріледі. Берілген тарихи детальдары қисынды драмалар жанрлық талаптарға сай жазылып, тартыс, диалог, монолог сынды драмалық компоненттерді молынан пайдаланғандығы сөз болады. Драматургтің образды сомдау, оқырманға ұсыну тәсілінің әртүрлі екендігі нақтылы образдар арқылы талданады.

Кілт сөздер:драма, поэтика, көркемдік кеңістік, тарихи драма, тенденция, характер, тартыс.

КІРІСПЕ

Әдеби туындының ішкі әлемі, оның құрамы мен құрылымы өте күрделі. Автордың көркемдік әлемі мен әдеби кеңістікті тұтастықта зерделеу – оның поэтикасын талдау. Демек, поэтика – осыған дейін әдебиет теориясы ұғымымен бара-бар деп түсінілсе, қазіргі таңда әдебиет теориясының бір бөлімі, әдеби шығарманың теориясы, әдеби туындының көркемдік құралдары, тілдік, композициялық, типтік құрылымы, түрі, жанры туралы ғылым деген анықтама беріліп отыр. Дәуірдің көркемдік санасы оның өзіндік поэтикасынан көрініс табатыны белгілі. Қазіргі әлемдік әдебиеттану ғылымында поэтика мәселесі айтарлықтай қарқынды зерттелгенімен, әлі күнге дейін бұл ұғымның нақты анықтамасы жоқ. Брокгауз бен Ефронның энциклопедиялық сөздігінде поэтикаға «поэтикалық қызметті, оның көрінісін, формасы мен түрлерін зерттейтін ғылым» [1] ретінде анықтама береді. Ал «Қысқаша әдебиеттану энциклопедиясында» поэтика – «әдебиеттің құрылымын, жанрлар мен түрлерді, ағымдар мен бағыттарды, стиль мен әдістерді, көркемдік тұтастықтың түрлі дәрежедегі қатынастары мен ішкі байланысының заңдарын зерттейді» делінген [2]. Орыс әдебиеттанушысы М.Поляков «шығарманың көркемдік мәнін құрайтын заңдылықтар, ережелер мен нормалар поэтиканың негізі» [3] десе, Я.Мукаржовский поэтика «тек шығарманың поэтикалық техникасы туралы нормативтік ғылым ғана емес, сондай-ақ поэтика – поэтикалық өнердің эстетикасы мен теориясы» [4] деген пікір айтады. Сонымен қатар әдебиеттанушы ғалымдар поэтика деген мәселені қозғағанда жекелеген шығармалардың, автордың, көркемдік жүйенің, жанрдың, сюжеттің, стильдің және т.б. поэтикасы туралы айтады. Бұған дәлел ретінде О.Фрейденбергтің «Поэтика сюжета и

жанра», Я. Пропптың «Морфология сказки», М.Бахтиннің «Проблемы поэтики Достоевского», Н. Рымарьдің «Поэтика романа» сияқты еңбектерін атауға болады.

Қазақ әдебиетінде көркем туындылардың поэтикасына, соның ішінде драма жанрын жан-жақты әрі терең зерттеу жүргізген З.Ахметов, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Р.Нұрғалиев, Б.Майтанов, Т.Есембеков, М.Ысқақов, С.Құлбарақов, Ә.Шапауов, Ж.Әбіловтер – ұлттық әдебиеттануда көркем шығарманы поэтикалық тұрғыдан зерттеудің әдіснамалық үлгісін ұсынған ғалымдар.

Жалпы поэтиканың негізгі категориясы – жанр, себебі кез келген туынды белгілі бір жанр формасында ғана көрінеді. Қазіргі таңда әлемдік әдебиетте, соның ішінде қазақ әдебиетінде драматургия жанрларының поэтикасына қатысты зерттеулердің өзектілігі байқалады. Драматургиялық жанрларға қатысты мәселелердің шешімін табуда ең алдымен Аристотельдің «Поэтикасы» өз үлесін қоса отырып, драма теориясын, оның әрбір элементінің функционалдық сипатын тұжырымдады. Бұл тұрғыда Аристотель поэтиканы поэзия туралы ғылым деп санай келе, көркем туынды «тұтас», «әсер қалдыратын», «пропорцияға» және «үндестікке ие» болуы керек деді. Аристотельден кейін жанрлық поэтика туралы пікірлер С.Д.Балухатыйға тиесілі. Ол поэтиканы «жанр техникасы», яғни мінездердің, композицияның құрылымы, диалог жүргізудің ұстанымдары дей келе, осы аталған ерекшеліктердің барлығы жанрға байланысты түрленіп, жаңарып отырады дейді [5].

Қазіргі қазақ драматургиясының шеңберіне тәуелсіздіктің тұсынан бүгінгі күнге дейінгі жазылған туындыларды қарастырамыз. Ал дәл осы кезең – ғасырлардың тоғысына сәйкес келетін, дәстүрдің жаңашылдықпен үндескен кезеңі. Кейіпкер болмысын танытудағы психологизмнің қызметі, көркем шығармадағы баяндаудың жолдары, суреттеудің жүйесі, көркем мәтіннің семантикалық, стилистикалық құрылымы жайындағы ізденістер – қазіргі қазақ драматургиясының жанрлық сипатын айқындайтын параметрлер.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі қазақ драмасында қалам тербеп жүрген драматургтердің драма жанрындағы көркемдік кеңістігі, шығармаларының тақырыптық ауқымы, қаламгерлік әдіс-тәсілдері әр қырынан зерделеніп, зерттелуі қажет. Бүгінгі драмалар легі тақырыбы жағынан алғанда дәуір шындығын көрсетуге арналғандығы байқалады. Олардың ішінде қазақ халқының әр дәуірдегі өмірінің қайғылы жағдайы мен азаттық жолындағы күресін, жаңа дәуірдің әр алуан тіршілігін бейнелейтін туындылар да бар. Жазушы, драматург Ғ.Мүсірепов: «Шығарма деген белгілі оқиғалардың тізбегі емес. Шығарма жазушы жүрегінде, ойында қайнап-пісіп, кітап оқушылары зейін қоюға тұратын, жігер-қайрат, адам қоғамының өсе беруіне, еселей беруіне үн қоса алатын жанр» [6, 7] дейді. Қай жанрдағы туынды болсын ең алдымен көркемдік-шығармашылық болмысымен құнды. Өйткені қаламгердің тұлғасы оның шығармашылығымен, суреткерлік болмысымен бағамдалады. Драматургтердің шығармашылық үдерісінде сәтті, жемісті қолданылған тілдік өрнектер жиі кездеседі. Сол үшін біз олардың сөздік қорын нақты мәтіндік талдау негізінде сараптауды мақсат еттік. Мәселен, образ жасаушы амал-тәсілдер кез келген жазушының стиліне қарай әртүрлі қолданылады. Осы орайда академик З.Қабдолов: «Адам тағдыры суреткер үшін шығарма арқауы ғана емес, өмірді танудың өзгеше тәсілі де: өмірде көрген тірі адамдар туралы олардың хал-күй, кескін-кейпі туралы тебірене, толғана ойланудан көбіне суреткердің сол адамдар өмір сүрген қоғамы туралы көзқарасы қалыптасады, нәтижесінде сол қоғамдық шындықты көркем жинақтау мақсатындағы творчестволық әрекеті басталып кетеді» [7, 456] деген тұжырымын келтірген орынды.

Драматург Р.Отарбаев өткенді жаңа көзқарас тұрғысынан жазу тенденциясын қолға алды. Сол арқылы, яғни тарихи драмалары арқылы оқырманға, кейінгі ұрпаққа таза тарихты ұсынды. Бір ғана «Бейбарыс сұлтан» драмасында киіз үйден шығып, күллі әлемге танымал болған, Жайық бойын жайлаған Жамақ ханның кешегі қараторғайдай баласы Бейбарыстың бүкіл Мысыр еліне әмірші болған тарихы баяндалады. Драматург Ғабит Мүсірепов: «Көркем шығарманы тарихи шығармамен алмастыруға болмайды. Бірақ одан тарихилықтың

принципті мәнін сақтауды талап ету керек» деген. Р.Отарбаевтың аталған драмасында барлық талаптар сақталғандықтан, қуаты күшті туындыға айналған. Қазіргі таңда оқырман жүрегіне жол тауып, жаулап ала алған туындылардың қатарына жатқызуға әбден болады. Олай дейтініміз, драмада Р.Отарбаевтың ақынға тән сөйлеу мәнері, шабытты тебіреністері ашық көрінген, Бейбарыстың толғау, тіпті көсем монологтарының өзі кесек дүние.

Екі актілі, төрт көріністі тарихи драманың кейіпкерлері туралы ремаркада 18 кейіпкер, оған қоса шапқыншылар, мәмлүктер, елшілер, тұтқындар, шабармандар, періштелер, шаһар әкімі, дауыстар, қарауыл, жаршы, саудагер деп көрсетіледі. Алғашында мұнша көп адамдар шағын туындыға көптік етпей ме деген күдік ұялайды. Бірақ, драма мазмұнымен толық танысып, авторлық идеяны ажыратқан соң, бұл күмән сейіледі. Әрқайсысының өз орны бар екендігі, басы артық жүрген бірде-бір кейіпкер жоқ екендігі білінеді. Дауыстар Ніл өзенін бөгеудің қиындығын, Бейбарыстың жәй мәмлүк емес, қайтпас ер, жаужүрек екенін білдірсе, қарауыл соғыс жайын білдіріп отырады. Жаршы, шабармандардың өзі ел салтынан, дәстүрінен хабар береді. Олар арқылы біз арабтар соғыста жеңіске жеткенде баспанасызға үй тиіп, бойдақтар қыз сүйіп, отбасылы болатынынан хабардар болсақ, ел әміршісі о дүниелік болғанда халқы күңіренумен қоса, шашын жұлып, бетін жыртатынын білеміз. Қара киімділер болса тепсінген талай жауды тентіреткен сұлтанның сыртынан тәж бен бақтың саудасын қыздырып жүрген бақталастардың көптігінен хабар береді. Демек, бұл көптеген кейіпкерлерді автор «әлеуметтік орта, дәуір тынысын сездіруге, көпшілік сценаларын ашуға» [8] пайдаланғанын ұғамыз.

Драма оқиғасы Сиуас қаласының құл базарындағы құл саудасын суреттеуден басталады. Асқан жауынгер халық санатынан деп есептелетін, қазақ даласынан әкелінген қыпшақтардың күштілігі, қымбат бағаланатындығы итальяндық саудагердің сөздерінен білінсе, дайын құлдықтан гөрі өлімді артық көретін намысшыл екендігі, көздерінде от, кеудесінде шоғы бар қыпшақ ұлдары қара зәңгіден де артық бағаланады.

Бірінші актінің бірінші көрінісінің өзінде Бейбарыстың ширыққан бейнесі танылады. Әп дегенде тұтқын бала ешкімнен қаймықпай, көзінің оты жарқ етіп, жусанды алу үшін лапылдап жанып жатқан отқа қолын салса; сахна ауысқанда «Крест жорығына» шыққан француз жасағының соғыс ашып, ел-жұрт уайым шегіп, жылап-сықтап жатқанда Бейбарыс сөзімен де, ісімен де халық жағында, жаны найза ұшында. Ширығып басталған драманың бірінші актісінен-ақ біз өзін дүниенің тірегі сезінгендей, өзгеге де сездіргендей ойлы да мұңды, қаһарлы Бейбарысты танып үлгереміз. Бейбарыс бейнесі сан алуан әрекет арқылы: дұшандармен арпалыста, соғыс даласында, сарайда, отбасында біртіндеп, сатылап барып, кеңінен ашылады. Бірде оны қайсар, өжет бозбала, патриот; бірде мықты стратег әскербасы; бірде аяулы жар, мейірбан әке; бірде жауына аш бөрідей тиетін, ел шетіне жау келгенде аянып қалмайтын көзсіз батыр ретінде әр қырынан танимыз. Осылайша сұлтан бейнесі түрлі драмалық тәсілдер арқылы сомдалып шығады. Яғни Бейбарыс бейнесі диалектикалық бірлікте, қайшылық-қасиеті сом тұтастықта берілген.

Көркемдік қасиеті тұрғысынан «Бейбарыс сұлтан» драмасының полифониялық сипаты күрделі емес. Бас-аяғы 40 беттік туындыда Бейбарыс сұлтанның бүкіл өмірі көз алдыңыздан өтіп, оған қоса қаһарманның ішкі жан-дүниесіне тереңінен үңіліп, онымен бірге қамығып, бірге жаныңыз жүдеп қалады. Сұлтан өмірінің қуанышты сәттері тек ұлдарымен байланысты. Тәж пен бақ-қа таласқандардың арасында ұстараның жүзінде жүргендей қиын өмірінде жанына ұлдары келгенде ғана жаны жадырап, Еділ-Жайықты жайлап отырған қыпшақ жұртын көргендей шаттанып қалады. Бірақ олардың қаны қыпшақ болғанымен, өз ортасы өгейсіткендігін балаларының жылқының етінен Нілдің суын артық санайтындығы, киіз үйдің не екендігін білмейтіндігінен аңғарып жаны құлазып, жүдеп қалады. Бірақ хал-қадірінше балаларына ата-баба дәстүрін сіңіргісі келеді. Шаңырақ деген өзім деп өзі көтеріп, уық – балаларым, кереге – шешелерің деп тату-тәтті бірлігі жарасқан шаңырағының ырысты болғанын қалайды.

Бейбарыс бейбітшілік заманда өзіне құлдық қамытын кигізген моңғолдарды ешуақытта ұмытпайды, тіпті сәлемін де алмайды, Құтіз әмірші соғыста қаза тапқан соң, Бейбарыс

сұлтан таққа отырады. Билік басына келген соң арық жүргізіп, су жіберіп, халықты молшылыққа кенелтеді. Еркектердің бұзақылығын, әйелдердің сайқалдығын тыйып, құпия үйлер мен долықты моншаларды жабады. Иен даланы гүлзар баққа бөлеп, шаһарда тәртіп орнатып, кесірлерді тыйып, ел-жұртына етегі мен есін жиғызған ерен еңбегін бағалап берілген: «Абул-футух Рукнуддин уа дүние Бейбарыс бин Абдулла ая-Бундукдари ас-салиха ан-Наджани ал-Аюби ан Ханафи ат-турки...» есімінің өзін бір-бірін бұйдамен жетелеген керуендегі түйе сынды екен. Көтеріп жүру де оңай болмас. Осының бәрі анам байғұстың «Барысым» деген жалғыз ауыз сөзіне тати ма? Уай, дүние-ай!» [9, 27] деп көкірегі қарс айрыла күрсінеді. Патша тағына отырса да бір сәтке де есінен туған елін, жерін шығармайды. Тіпті бұл үнемі жүрегін жарып шығатын күрсінісі мен қайғысы сағыныш болып шығарманың лейтмотивін құрайды. Сағыныш Бейбарыс үшін ғұмыр бойы ұмтылса да жеткізбеген Жайығы мен жусанды даласын есіне салып отырады. Шығарманың өн бойынан байқалып отыратын лейтмотив – Бейбарыстың туған елге, жерге деген сағынышы, сағынышқа толы сөздері: «Тұшынып бір иіскесең көкірегіңді шайдай ашқан қайран Жайық бойының жусаны. Жас сәбидің қарын шашындай бүр жарғанын көрер ме еді» [9, 8], «киіз үйдің іргесін түріп тастап, қымызға қанып, қазы жеп сәскеге дейін ұйқтар ма еді» [9, 20]. Лейтмотив сағыныштың шөбі – жусанмен тығыз байланыста беріліп отырады. Жусанның ерекшелігі сағынған жан иіскесе ғана жұпар шашатындығын да автор елін сағынған сұлтанның анасының өсиеті, туған жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеген сөзі арқылы өрбітеді.

Драманың намысқа жанылған патриоттық рухының күштілігі сұлтанның қандай жағдайда да қыпшақ жұртшылығының салт-дәстүрін дәріптеп отыратындығынан да байқалып отырады. Бұл жайдақ атқа секіріп мінетін жүз жастағы қариялары бар қуатты жұрт – қыпшақтардың баһи кешкен адамның зиратына жарты Ай белгісі бар құлпытас қоятын салтын айтуы. Зират басындағы белгі – кері туған айдың белгісі. Көрер жарығы, туар айы, дәмі таусылды деген сөз. Ал ең өнегелілігі – құлпытасқа өлген жанның есімі, ата-тегі, руымен қоса, қанша күн өмір сүргендігін өрнектеп жазуында. Яғни неше жақсылық жасаса, сонша жыл жасадым деп есептеуі, егер үш жақсылық жасаса – үш күндік өмір, он жақсылық – он күн. Ал егер жүзге келсе де ас ішіп, аяқ босатқан күндерін ғұмыр санамайтын мәрттігі мен даналығына тәнті боласыз.

Сұлтанның жанын жегідей жеген нәрсе – тек сағыныш десек қателескен болар едік. Оны күйзелткен негізгі мәселе – исі түрік басшыларының ауызбіршілігі болмай, халқының тоз-тоз болуы. Қанжар тістеп туған қанатты қырандардың тұтқын болып сорлауына қатты налиды. Тіпті халифатқа әділдік орнатқан әміршіге айналған шағында құл базарында саудаға түскен түрік өрендерін көргенде: «Міскіндерім-ай менің. Сендер де бұғауға түстіңдер ме? Менің кебімді құштыңдар ма? Аяқ-қолдарыңды кісен қиып зарықтыңдар ма? Исі түріктің иелері бірікпесе, небір замандар бойы көрер күндерің, шегер азаптарың осы ғой. Кемталап емес едіңдер ғой» [9, 32] деп іші қан жылап, барлығын бір-ақ сатып алып, бастарына бостандық береді. Саудагерге «айтқан бағаңды ал» деп мәрттік танытқанымен, оның мақсаты да, түпкі ойы да «әйтпесе бұлардың әрқайсысы бәсжетпес қой» деген сөзінен байқалады.

Сарай ішіндегі интрига, қызғаныш, сатқындық, жағымпаздық секілді қитұрқылықтар шығармада кеңінен беріліп отырады. Хуан тілімен айтқанда «жалпақтаған жағымпаздар, жәреуке жандайшаптар, аңысын күткен аярлар, қысқа күнге қырық құбылған қитұрқылар, шапан жамылған көркеуделер, жітікөз ұрылар, мықынын бұлдаған мекерлердің Бейбарыстың да айналысында өріп жүргендігі, олар әміршісін сыртынан сатып, күнде өлтіріп жүргендігі білінеді. Сарай өмірі ешбір бүркемесіз, ащы шындығымен ашылады. Драматургтың қоғам туралы ойы да айқын. Ол қоғамның жегі құрттары секілденген биліккұмар жандар туралы сөздерінен аңғарылады. Тақтың төрт бұрышына үймелеп, әміршінің балағынан кіріп басында, қойнынан кіріп қонышында жүретін, тақ шайқалса алдымен иесін тапайтын сноbтарды ешуақытта тамырымен жою мүмкін еместігін ашық айтады. «Жер жарылып су аққалы солай болып, топан су қаптағанша аясын кеңейтіп өрістей беретіндігі» ащы да болса шындық.

Драманың басынан аяғына дейін үзілмей тартылып отыратын желі – Бейбарыстың өмірі. Бейбарыс әділ. Сатқындық жасады деп естіген сәтінде туған баласын «азып туған ит» деп танып, садақаға сұраусыз шалуға да дайын. Кешірім бермей, тек өлім жазасына кеседі. Тартыс ширыға түседі. «Көркем туындыдан (ол қай жанрдағы шығарма болмасын) ең алдымен іздейтініміз – адам, оның қилы тағдыры, қуанышы мен мұңы десек, ол осындай адамдық тұлғасымен ерекшеленуі үшін әуелі белгілі бір мінезбен көрініп танылуы қажет қой. Өйткені мінезсіз характер жоқ. Мұның бәрі «сюжет негізіне арқау болған тартыстың өрбуі, дамуы мен шиеленістері, шарықтау шегі мен шешімі арқылы ғана танылмақшы» [10, 52] деген ғалым С.Мақпырұлының пікірі тартыс табиғатын тануда маңызды мәнге ие. Бейбарыстың сатқындық жасаса өз балаларын да аямайтын әділдігі айқын көрінеді. Тірлікте жасаған жария жаманаты, аяр опасыздығы үшін моңғол елшісін де, Хуанды да аяп қалмайды. Айналасын қызғаныш боп шарпыған, қолтығына ғұмыр бойы у тыққан, күллі әлемге қара тырнақтай жақсылық сыйлауға әлі келмейтін Хуанның да бар әрекеті әшкере болғанда да әділ жазасын береді. Елін шексіз сүйген патриот ұл қыпшақ салты бойынша Хуанның құлпытасына «туды да өлді» деп жаздыруды ұйғарады. Мұның тәрбиелік мәні – Хуан секілді аярлардың жетер жерінің қандай болатындығы – кейінгі ұрпақ үшін ащы сабақ болатындығында. Оған қоса, автор дала адамының иілмей, морт сынатын болмысын, тәкаппар қалпын нанымды бере білген.

Бейбарыс – мықты стратег. Алдына қойған мақсатына жету үшін, жауының бетін қайтару үшін, ешкімді тыңдамай, ешкіммен ақылдаспай батыл әрекеттер жасайды. Көзсіз ерліктерге барып, ешкімнің сөзіне құлақ аспайды, тіпті, әміршінің бұйрығын да жүре тыңдап, ал шылбырына жармасқан Хуанның өзін «кәпірдің жалғызы» деп қағып тастайды. Драма жанрының теориясын зерттеуші Р.Нұрғалидың ашып көрсеткен трагедия табиғатына Р.Отарбаев сомдаған Бейбарыс бейнесі толық сәйкес келеді: Бейбарыс та сұм заманның қатыгез әдеттерімен шайқаста опат болады (таққа таласқан шаһ берген уланған қымызды ішіп о дүниелік болады); асқақ рухты қайсар жан Бейбарыстың дұшпандарымен алапат күресі кеңінен суреттеледі (Ніл өзенін бөгеп, француздарды қыруы, дандайсыған моңғол елшілерін сабасына түсіруі т.б.); басқа да трагедия қаһармандары секілді сұрапыл, ол өз ішіне терең бойлайды (жиі кездесетін монологтары), қайғылы, азапты хал кешеді, кедергі, қарсылықтармен қаймықпай күреседі.

Автордың аталған тарихи драмасы шынайы, ақиқаттан алыстау кеткен тұстары жоқтың қасы. Берілген тарихи детальдары қисынды. Шығармада мәмлүктер – мемлекеттің айбары ретінде суреттелген. Шынында да араб елі мәмлүктерден еш залал шекпеген. Мәмлүктер «найзаға тұщы етін, қылышқа талша мойнын, дойырға жон арқасын төсегені» анық. Шығармада санаулы ғана қыпшақтар бар. Олардың өзі сұлтанның айналасында суреттеледі: Құтіз – парасаты мен пошымы Бейбарыстан кем соқпайтын, заманында құлдық қамытын киген, кейін ерлігімен белгілі болып, Айбектен кейін таққа отырған әмірші; Қалауын – он екі жасынан Бейбарыспен бірге құлдыққа түскен беріш руының баласы; тарихшы әрі жылнамашы, Бейбарыс үшін орны бөлек Тәңірберді; Бейбарыс сұлтанның әйелі – Тәжі-Бақыт. Тәңірберді мен Бейбарыс бір-біріне адал дос бола білді; Бейбарыс өзінің уыздай көңілін оңашада келіп, тек Тәңірбердіге ғана ақтарса, ол да өз кезегінде сұлтан сеніміне тәнті болып, оның сырын ешкімге жария қылмауға өз-өзіне серт береді. Автор артық сөзге, сипаттау, баяндауларға сараң. Әр кейіпкердің қыпшақ екендігін сөз арасында ғана танып қаламыз. Мәселен сұлтанның жары Тәжі-Бақыт ерінің көңілін көтеріп, сағыныш басу үшін киіз үй жасауларын әкеліп, құруға кіріскен сәтте Бейбарыстың асқан ризашылықпен әрі көңілдене айтқан: «Қыпшақтан қатын алғанның бір ісі артық» деседі ақ сәлдесіне оранған арабтар» деген сөзі арқылы ғана біліп қаламыз.

Автордың келесі бір тарихи драмасы – **«Жәңгір хан».** Драмаға тоқталмас бұрын кеңестік кезеңдегі Жәңгір хан туралы тарихи әдебиеттегі тұжырымдардың қазіргі заманғы көзқарас бойынша басқаша арнаға түскендігін айта кету ләзім. Өйткені кеңестік идеология бойынша Жәңгір үстем тап өкілі, хан болғандықтан тар шеңбер аясында танылып, халықты қанаушы, зорлықшы деп біржақты стереотипті түрде бағаланды. Оған қоса,

Ә.Кекілбайұлының тарихи деректерге сүйене отырып жазылған «Наркескен» атты еңбегінде ауылдағы ақсақалдық-рулық биліктің ыдырап, отаршылардың барлық билікті шонжарлардың қолына, яғни Жәңгірдің билікті атасы Қарауылқожаға бергендігін жазады. Демек, Жәңгір хан жүргізген биліктің қара халыққа жайсыз болған тұстарын да жоққа шығара алмаймыз.

Бүгінге дейін азулы ақын Махамбет арқылы қалың қазаққа хан емес қасқыр, айыр құйрық шаян болып танылған Жәңгір бейнесі бұл драмада мүлде басқа қырынан ашылып көрсетілген. Мұнда Жәңгір дұшпаны келіп табалап, достары келіп басқа ұратын ылаң емес, патсайы сусыма шапан, басына тақия киген, кітап оқу ісі өз алдына, қазақ жұртшылығына шахмат, бильярд ойнауды үйретсе, резиденция салып, банк, базар, аптека ашып, дәрігер ұстады; әйелі Фатима тоташ би үйірмесін ұйымдастырып, қазақ қыздарына вальс билеуді, хор орындауды үйретеді. «Жәңгір мектебін» ашып, оған Ольдекон Сергей Константинович атты сауатты ұстазды алып, қазақ балаларына математика, орыс тілі, діни сабақ, физика пәндері бойынша дәріс береді. «Жәңгір мектебін» бітірген түлектерді Омбыдағы Неплюев кадет корпусына оқуға жібереді. Сол арқылы жанына тыншу бермеген көп арманының бірінің ұшығына жеткендей болады. Қараңғылықта отырған елін жалпы әлемдік өркениетке ілестіріп, заң мен өмір талабына сай өмір сүргісі келді.

Батыстан келген ғалым, жиһанкездердің сөзі арқылы біз Жәңгірдің жастық шағы Астраханьда, генерал-губернатор Андреевскийдің үйінде өткенін, орыс, француз, араб тілдерін жетік меңгергенін, қазақтың батыс өлкесінің шежіресін, ел мен жердің тарихы, табиғи байлығы, халықтың салт-дәстүрі мен қолөнері жөнінде жазып, Еділ-Жайық арасының топонимикалық картасын жасатқанын, шәкірт тәрбиелеу секілді ұлы іспен айналысып жүрген сайын даланың ұлы реформаторы ретінде танимыз. Қала берді Санкт-Петербург ботаника бағының бөлімшесін ашып, қарағай, қайың, түрлі бұталы өсімдік ектірген. Малмен жатағы бірге, малмен қоса өріп-тұрған надан халық деп естігендерінің жалған екендігіне көздерін жеткізеді. Жәңгірдің тым орысшыл еместігі, орыстардың да ішінде тек білімді, көзі ашық, көкірегі ояу жандарын ғана құрметтеп, Иванов сынды шетелдік жиһанкездерге жолбасшы боп жүрген, ұйқы мен арақ-шарапты жақсы көретіндерді жаратпайдығы мына біз үзіндіден білінеді: «Әлде цивилизация әкелем деп бұ даланы мезгілсіз мазаладым ба? Бір ізбен кіріп-шығып, ін аузын баққан кесірткедей тыныш жатқаныңмен төбеңнен төнген төрт бірдей жат қамал жаныңды жай таптыра ма? Әбілқайыр бабам бас боп басқан бодандықтың бармақ таңбасы алдымды кес-кестей берді-ау. Әйтпесе, жерімді жайлаған самогоншыл казак сарайыма сұраусыз кірер ме еді?» [9, 108]. Автор шығармасын ханның шахмат ойнауынан бастау арқылы, оның күңіренген сөздері арқылы орыс патшасының қазақ даласын билеуді ойын алаңына айналдырғанын, оның халқын да, билеушісін де шахмат пешкілеріне санайтындығын аңғартады. Орыстар Степан Разин мен Пугачевтің баскесерлерін құрықтаған империялық күшке ешкім қарсы тұра алмайды деп ойлайды. Қарсы шыққан қазақтарды жабайы қарақшы деп танып, Жәңгірге оларды ешбір аяусыз, қан жоса етіп басуды бұйырады. Тіпті сарайда жүрген Гегель, Бергман, Раевский сынды патша өкіметіне қарсы шыққаны үшін жер аударылған жандардың Жәңгір ханнан пана тапқандығын да біліп, сол үшін жауапқа тартады.

Драманың алғашқы сөздерінен-ақ, Жәңгірдің халқының қамын ойлап күрсініп, күңіреніп жүргендігі «билеуші келіспесе қарашасы да даладан-далаға безіп» деген сөздерінен білінеді. Өзіне-өзі қатал сыншы. Өзін орыс патшасының еңсесін езіп, қол-аяғын бір жіппен матап тастағанын жақсы түсінеді. Айналасындағы халқын лай судың ортасында жүріп көрінбей кеп қабатын ашқарақ шортанға теңейді, орыс орманы, қараша қорғаны бола алмағанына шерленіп, пұшайман халде отырады. Жәңгір орыстың саясатын анық түсінгенмен қолдан келер шарасы жоқ. Жағындағы сары жүнін үрпиткен орысқа қазақтың баласы бірін-бірі көкпардың серкесіндей өңгеріп беріп жатқандығына, кеше – Исатай, бүгін – Махамбет болса, ертеңгі күні кезек – өзіне келетінін, қыл тұзақтың тарылып жатқандығын жақсы түсінеді. Атасы Қарауылқожаның өзі қазақты: «би үстінде бір нұқат, астында екі нұқаттан аса алмай жүретін қара қазақтың боғын қурайға шаншып өскен қарасирағы» деп кемсітеді. Исатай өлгенде де қатты қуанып, енді қазақтар «шілдің боғындай басы ауған

жаққа пышырар» деп масайрап, масаттанады. Сол уақыттағы қазақтың жайын автор: «аузымен алысып, құлағымен күн көрген қазақ», «қуанса да, ренжісе де айызын ат пен әйелден қандыратын ежелгі әдеті», «сөзінің байламы жоқ, ісінің бәтуасы жоқ» деп береді. Шығармада беті ашылатын тағы бір шындық – казактардың даланың бағытсыз құйыны сынды құтырынып, момын қазақтың берекесін алып, мазасын кетіріп жүргендігі. Жәңгір олардың салатын ылаңынан да айласын асырып, қазағына қорғаныш боп отыратыны Жақсыбай батырға берген тапсырмасы арқылы білінеді. Екеуінің диалогына назар аударсақ:

ЖӘҢГІР**:**Араға үш күн салып, үш жүз жігіт алып казак әскеріне ілес.

ЖАҚСЫБАЙ:Соғысты бастаушымыз ба, қостаушымыз ба, хан ием?

ЖӘҢГІР:Шайқаста – қостаушы, қашқанда – бастаушы.

ЖАҚСЫБАЙ:Жан ауыртпай теп десеңізші, хан ием.

ЖӘҢГІР:Қолға түскенінің обал-сауабына, жазықты-жазықсызына қарар емес.

ЖАҚСЫБАЙ:Киізге орап сабайық.

ЖӘҢГІР:Түн қараңғысымен төрт тарапқа ат шаптыр. Жазалаушы отряд келеді, сақ отырсын де. Он екі биге хабар жетсін. Сөз сапырғанға құр мәз болмасын. Қарауындағы елді талауға салып алмасын [9, 110].

Осы диалогтың жанды көрінісіндей, көп ұзамай есірген казактар қауқарсыз шалды байлап, араша түскен он бес жастағы бозбаланы керегеге таңып байлап, жалаңаш кеудесін өртеп азаптайды. Ол аз болғандай қарттың ызалана айтқан «ұят сендермен қоса туған, бірақ бұрын өлген» деген сөзіне казактар шамданып бесіктегі сәбиді қылышпен шауып өлтіріп кетеді. Казактардың дандайсып, қазақ жеріне салған ылаңы жөнінде қазақ әдебиетінің алыбы С.Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу», Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең» романында келістіре жазғаны белгілі. Казактардың Екатерина екінші патшайымның бұйрығымен казачество құрып, қару ұстап, қазақ жерінде жан бағып отырғаны – олардың шебер тактикамен қазақ жерінде саяси ойын жүргізіп отырғандығында екені де ащы шындық. Осы шындық Р.Отарбаев шығармасында сәтті көрсетілген. Олардың бір ұтқаны қазақ жеріне Жәңгір ханның сойылын соғып, Исатайды өлтіріп, Махамбетті ұзын арқанда ұстау. Махамбет олар үшін қауіпті емес. Өйткені ол таққа зәру жан емес. Шындығында Жәңгір ханның өздеріне кіріптар болуын қолдан ұйымдастырды. Өйткені кіріптарлық жүрген жерде ноқта мен кісенге орын қашан да табылатындығын жақсы білді. Қазақтардың арасына алауыздық орнатып, өзара ши жүгірту арқылы күн көрудің қамына кірісті. Махамбетті ұстап алып түрмеге салу, қалған қолын талқандауға тіпті де асыққан жоқ. Олай еткенде Бөкей ордасында жым-жырт тыныштық орнайтынын білген соң, ұзын арқан, кең тұсауға салып қойды. Оны Покатилов сөзінде: «Махамбет ұстасса сенімен, не менімен ұстасқан жоқ, өзінің ханына, биіне жауығып жүр. Бір-бірін жағадан ала түссін, арпалыссын, азу тістерін ақситыссын, ақыры екеуі де құрып бітеді. Бір-бірінің тоз-тозын шығарады. Бізге де керегі осы емес пе?» деген сөздері растайды. Драматург Жәңгір мен Махамбеттің қақтығысқа толы қатынасы, оны ушықтыруға отаршылардың қосқан үлесін әсерлі жеткізген.

Жәңгір өз кезегінде Махамбетке өзінің жау еместігін түсіндіруге тырысады. Бір жағы өрт, бір жағы құлама жар екенін біліп, ел ішінен шыққан байыптысын баптауға, дарақысын таптауға тырысады. «Екі даушы бір келсе, амалыңның кеткені, екі ауру бір келсе, ажалыңның жеткені» деп, бір өңірге екеуі тебіссе сиятынын, өзге келіп тепсе өрісінен шығарып жіберетіндігін айтады. Махамбетті райынан қайтару үшін ақтарылып, егер өзі Махамбетті құртса халықтың азасына, ал Жәңгірді құртса патшаның назасына қалатындығын байыптайды. Екеуі бір ортақ шешімге келіп, татуласпаса, жолдың бәрі соқпақ болып, мойны – қазық, басына тоқпақ қонарын сездіруге тырысады. Бірақ өр ақын Жәңгірдің шырқыраған жанын түсінбейді. Түсінбейтіні – ортаға түскен әзәзілдердің барлығын ластап, бүлдіргені, салған ылаңының орындалғаны.

«Ұлтарақтай жерді ұлардай шулатып біттік. Мылтық асынып қоқаңдаған казагы, құрық ұстап қалбаңдаған қазағы, қымызға қызған биі, қыздырмаға қызған батыры, шығар-шықпас жаны бар, бір қолында тізгіні, бір қолында дауы, қажып біткен ханы бар, неткен жұртпыз? Сеніп сыр айтпайтын, кесіп іс істемейтін, шапса балтаң өтпейтін, сабасаң шын жаламайтын,

жүрегі емес, аузы қуанатын бұ не заман? Балақтан кірген дүшпан бастан шығатын, бергені – алдамшы, алғаны – алаяқ, жаңалыққа іңкәрлікті зор намыс көрген, бес-алты тоқтышақты қорғаныш көрген бұ неткен дәуір? Баяғының төресі – билігіне, қожасы – баланың шопай-шүметегіне, биі – руына, батыры – сауытына, қариясы – азанына, кемпірі – қазанына, келіні – ошағына, ұлы – босағасына ие боп түтінін түзу ұшырып отыратын кез қайда? Бәрі де астаң-кестең» [9, 108]. Жәңгірдің бұл монологынан азған заманына деген зары сезіледі. Драмалық шығармаларда адамның рухани жан-дүниесі, ішкі сыры прозалық немесе поэзиялық туындылардағыдай ұзақ баяндаулармен емес, кейіпкерлердің қат-қабат психологиялық ерекшеліктерінің иірімдері арқылы көрініс табады. Яғни кейіпкердің ішкі жан толғанысы, өзегін жарып шыққан ішкі сырлары монологтар арқылы беріледі.

Бірақ бір өкінішті жері – Махамбеттің бір өзі үлкен оппозиция, үлкен күш иесі екендігі шығармада ашылмай қалған. Бүгінгі күнге дейін жеткен батыр ақынның шынайы бейнесі, оның қалың қазақ үшін жасаған әрекеті Жәңгірдің: «Қуықтай екі өзеннің арасын ереуілдеткенде қайда барып пана табам деп жүр бұлар?» деген сөздері арқылы әлсіреп, солғын тартып қалған.

ҚОРЫТЫНДЫ. Драматург Р.Отарбаевтың екі тарихи драмасына ортақ нәрсе – драманың бүкіл бітімінде негізгі екі қаһарманның (Бейбарыс сұлтан мен Жәңгір хан) сырын ашуда екі тартыс арнасын қатар өрбітуі: бірі – олардың арпалысы, әрекеті болса; екіншісі – өзімен-өзі іштей айтысып, толғануы.

Тарихи драмаларда өмірлік деректі игеру және көркемдік қиял арқылы бейнелеу драматургтан асқан шеберлікті қажет етеді. Нақтылы деректі өзгертіп алу, сюжет логикасына, характер табиғатына сәйкес келуі керек. Драмада автор идеясы мен көркемдік шешім арасында алшақтық бар секілді. Автордың реформатор Жәңгір бейнесін жаңа қырынан танытып, шынайы бейнесін танытқысы келгені түсінікті. Яғни, біз Махамбет жырлары арқылы білетін «айыр құйрық шаян емес», халқына деген зор сүйіспеншілікпен өмір сүрген жан екенін, перзенттік сезімін, елге деген сезімін қазақ балаларын оқытып, ғылымға итермелеуі, түрлі өнер түрлерін меңгертуі арқылы көрсеткен. Бірақ, Жәңгірдің позициясы, бейнесі толық ашылмағандай әсер қалдырады. Шығарманың басында ақ шаңқан киіз үйінің ішінде ойға бөгіп, қайын атасы Қарауылқожаның да келгенін жақтырмаған Жәңгірді, императордың тәж кию тойына барып келгеннен кейін де ауыл ақсақалдары мен билерін қабылдағысы келмей, қабылдаса да екіұшты, түсініксіз жауап берген Жәңгір бейнесі де кездесіп отырады. Оның өз мақсатын іске асыру жолында қандай батыл әрекеттерге барғандығы айтылмай, солғындау беріледі. Тіпті тартыс, әрекеттен гөрі монологқа көбірек орын беретін секілді. Мүмкін бұған жоғарыда айтып өткеніміздей, Жәңгір хан бейнесін тек қисық айнадан көру принципі де әсер еткен болар деп топшылаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Спб, 1886. – Т. 24. – 837 с.
2 Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.,1963. – С.184.
3 Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. – Москва, 1986. – С. 8.
4 Мукаржовский Я. Структуральная поэтика. – М.,1996. – С.31.
5 Балухатый С.Д. Вопросы поэтики. – Л., 1990. – С. 11.
6 Ғабдуллин Н. Ғабит Мүсрепов – драматург. – Алматы: Өнер, 1982.
7 Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: Жазушы, 1992. -356 б.
8 Нұрғалиев Р. Арқау. –Алматы: Жазушы, 1991.
9 Отарбаев Р. Шер. – Алматы, 2006. – 432 б.
10 Мақпырұлы С. Қазына. –Алматы: Арыс, 2004. -320б.

В статье предпринят идейно-тематический анализ таких исторических драм, как «Бейбарыс султан», «Жангир хан» драматурга Р.Отарбаева, который пишет в жанре строгих, сложных и конфликтных произведений, дан всесторонний обзор мира образов. Автор, затронувший столь актуальную тему, применяет различные художественные

средства и различные способы для раскрытия особенностей характера и характерных свойств персонажей. Принимается во внимание тенденция автора смотреть и писать о прошлом с точки зрения настоящего. Особое значение уделяется высоте патриотического духа в названных драматических произведениях. Также в статье говорится о том, что исторические детали в произведениях соответствуют логическим драматическим жанровым требованиям, повсеместно используются такие драматические компоненты, как конфликт, диалог, монолог. Наличие у драматурга разнообразия способов создания образов, представления их читателю анализируются посредством конкретных образов.

The article takes an ideological and thematic analysis of such historical dramas as "Beibaris Sultan", "Zhangir Khan" by playwright R.Otarbaeva, who writes in the genre of strict, complex and conflict works, gives a comprehensive overview of the world of images. The author, who has touched such a relevant topic, uses various artistic means and various ways to reveal the characteristics of the character and the characteristic properties of the characters. The tendency of the author to look and write about the past from the point of view of the present is taken into account. Special attention is paid to the height of the patriotic spirit in these dramatic works. The article also states that historical details in the works correspond to logical dramatic genre requirements, such dramatic components as conflict, dialogue, and monologue are commonly used. The playwright has a variety of ways to create images and present them to the reader by means of specific images.

ОӘК 821.512.122.0

Г.С. Каримова[1] **, Р.З.Зайкенова** [2]

[1]Қазақ ұлттық қыздар пеагогикалық университетінің докторанты, Алматы қ. e-mail: karimova_gulim@mail.ru

[2]ф.ғ.д. Қазақ ұлттық қыздар пеагогикалық университеті, Алматы қ. e-mail: ruda1957@mail.ru

ҰЛЫ ДАЛА БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ АЛТАЙ ТАУЫ

Мақалада елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы сайын даламыздың бесінші қыры «Түркі әлемінің бесігі» саналған Алтай жерінің түркі дүниесі үшін маңызды жер екендігін жазбай таныған О.Бөкейдің Алтай жерінің қасиетін жан жүрегімен сезініп, тереңінен түсініп, түйсініп, оның әсем өрнегін, жанды суретін өз туындыларында асқан шеберлікпен өрнектей білгендігі талдана отырып, шығармаларына шолу жасалады. Қазақ әдебиетіне өзіндік бетімен, өзіндік өрнегімен келген қазақ сөз өнерінің айтулы саңлақтарының бірі О.Бөкейдің шығармашылық мұрасы – әдебиетіміздің асыл қорына қосылған рухани қазына. Оралхан Бөкей – асқар Алтайдың ақсүңгі шыңдарынан жарқырап көрінетін, уақыт озған сайын аласармай, биіктей беретін тұлға әрі табиғат жыршысы деп нық сеніммен айта аламыз. О.Бөкей туындылары өз оқырманын туған жер табиғатымен мақтана алуға әрі бағалай білуге жетелейтіні сөзсіз.

Кілт сөздер: табиғат жыршысы, туындылардың көркемдік құдіреті, Түркі дүниесі, Алтай табиғаты, қасиетті мекен, Өртең, сөз өнері.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының әлемдік кеңістіктегі орнын айқындауды көздеген, әрі бұлтартпас ғылыми дәлелдерге негізделген елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында төл тарихымыз жаңаша көзқараспен терең зерделеніп, жан-жақты ой елегінен өткізіліп, ұлттық рухты көтеруге жаңаша серпін берілген. Тіпті, бұл мақаланы ұлт тарихын танудың жаңа кезеңі деп танып, бағалап жатқандар да бар. Біздің ден қоятынымыз –

президентіміз сөз еткен сайын даламыздың бесінші қыры. Онда «Түркі әлемінің бесігі. Қазақтардың және Еуразияның басқа да халықтарының тарихында Алтайдың алар орны ерекше. Осынау асқар таулар ғасырлар бойы Қазақстан жерінің тәжі ғана емес, күллі түркі әлемінің бесігі саналды. Дәл осы өңірде біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығының орта шенінде Түркі дүниесі пайда болып, Ұлы дала төсінде жаңа кезең басталды. Тарих пен география түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Бұл мемлекеттердің ұзақ уақыт бойы бірін-бірі алмастырып, орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырды. Орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұланғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашты» делінген [1]. Ал осы Алтай жерінің түркі дүниесі үшін маңызды жер екендігін кезінде жазушы О.Бөкей де жазбай таныған. Алматыда тұрса да, туған жеріне әдейілеп ат басын бұрып жүретін, ондай дәстүрді өзгелерге де үйретіп, үлгі етуден жазбаған О.Бөкей туған жеріне келген бір сапарында атпен серуендеп жүріп, әлдебір жалды адырдың тұйығындағы ескі қорымға кездеседі. Бір өкініштісі, ескі заманның аттың қылын араластырып, сүтке езіп, қыштан қалаған зираттары, іргесі құлап, жерде шашылып жатыр екен. Мұны көріп жаны күйзелген жазушы: «Жұмыр басты пендеге жарық дүниенің алды мен арты болады деген осы. Зираттардың тұрқына қарағанда екеуміздің гөрі мықты, дәулетті, елге қадірлі жандар болған сияқты. Бәлкім Алтайды мекен еткен баяғы көк түріктердің моласы шығар. Қазақтың тарихы осылай жиналмай жан-жақта шашылып жатыр ғой. «Толған ел тарихын таспен жазады, тозған ел тарихын жаспен жазады» деген сөз бар. Осы біз несіне мәз боп жүрміз» деген екен [2,4]. Міне, бүкіл балалық, бозбалалық, жастық шағы өр Алтайдың бауырында өткен Оралхан Бөкей Алтай жерінің қасиетін жан жүрегімен сезініп, тереңінен түсініп, түйсініп, оның әсем өрнегін, жанды суретін өз туындыларында асқан шеберлікпен өрнектей білген. Расында Алтай жері түркі халықтарының тарихы, әдебиеті, мәдениеті бастау алатын қасиетті мекен екендігінде талас жоқ. Өр Алтай, асқар Алтай, асқақ Алтайдан шыққан С.Аманжолов, Б.Сахариев, Қ.Ысқақ, Ә.Асқаров, Д.Әшімхан сынды алыптар шоғыры қатарын толықтыратын тұлға – жазушы О.Бөкей. Замана көші алға озған сайын жазған туындыларының көркемдік құдіреті, поэтикалық қуаты жарқырай түсетін жазушыны замандастары танып-бағалағанда да Алтаймен тұтастықта, диалектикалық бірлікте алуының себебі де осында. Жазушыға телінген атау мен бағалауларға көңіл бөлсек: «Алтайдың артық туған Кербұғысы» (Т.Әбдіков), «әманда биіктен көз салып, осқырынып тұратын, Алтайдың сұр қарлы ақбас шыңдарына ұқсайтын» (Ә.Қаңтарбаев) деп жалғасып кете береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кез-келген елдің кемелденген әдебиетін алып қарағанда, табиғат тағдыры мен адамгершілік мәселелеріне арналған шығармалар алдыңғы кезекте тұрады. Әдебиет – адам мен табиғат туралы асқақ гуманизмнің эстетикалық көрінісі екені мәлім. Олай болса, шынайы суреткер О.Бөкей туындыларында жұмыр жер төсіндегі табиғи әлем жайында гуманистік ойдың көрініс таппауы мүлде мүмкін емес болатын. Гуманист жазушы Алтай табиғатының сұлулығын, кербездігін тамсана жазумен шектелген жоқ, Алтай төсінде орын алған келеңсіздіктер жайын да ашып айтып отырды. «Өртең» атты туындысында Алтайдың аспанға қарғимын деп шығарып алған иығы секілді таудың бүйірін тесіп, оқшау біткен Қарауылтастың іргесіндегі кешегі әдемі Өртең шоқысының адам көргісіз кейпін суреттейді. Өзі туған жылы ит тұмсығы өтпейтін жыныс орман болған Өртеңнің мәңгі мүгедекке айналған шала-ағаш, қара сирақ қалпына қараған сайын жүрегінен қан ағып, осынау алапатқа душар еткен жауызға мың лағнет айтады; сол жауыз қолына түссе, қайғы-мұңға батып, молақтанып қалған ағаштың басына асып өлтіруге дайын қаламгер: «Өртең – ит тұмсығы өтпейтін орман – отынға айналды... Жап-жасыл тау шалғынының әр тұсында аспанға атылардай соқайған қап-қара ағаш өрт атаулыға лағнет айтып тұрған жарымжан соғыс мүгедектеріндей, соғыс ардагерлеріндей. Әлемдегі әсемдік, сұлулық хақындағы

тамаша ұғымға қарсы тұрар қандай да күш, жасыл жайлау – жас күш, көгөрім өскін алдында тізесін бүкпей қоймайды. Өртең орнына көктеген талдар – қанша рет болса да қайта қаулап өсе берер ойпандағы алшын секілді; тек қана жақсылық, тек қана мәңгілік, айналайын табиғаттың жырын шырқап, күнге талпынады. Ойсыз лақтыра салған жатесіздің бір тал шырпысынан жапа шеккен Өртең шоқы жаралы денесін жасырғысы келгендей ақ тұманның астында жатады. Егер жанынан өткен адам қатыгез, арам ниет болса, тұман көрпесін қымтай түседі; ал жанынан өткен адам ақжүрек, табиғат ананы сүйе білетін пенде болса, ақ шәлісін айқара ашып, жарақат тәнін көрсетеді екен» деп байыптайды [3,11].Қазіргі кезеңде жер бетіндегі күллі адам баласын толғандырып отырған толғағы жеткен өзекті мәселелердің негізгісі – табиғат тағдыры болып отыр. Өткен ғасырда қазақ даласын аралаған поляк төңкерісшісі Адольф Янушкевич: «Мен бұл өлкенің жұпар ауасын жұтып, гүлі солмас көктемнің, мәңгі тыныштықтың не екенін білдім. Мақтаулы Европа астаналарының бірінде тұратын мәдениетті деген тұрғындарды қазір мені аялаған халықпен салыстыра келіп, менің жүрегіме қазақ жазирасы Италия жұмағынан артық екенін түсіндім» [4,218] деп қазақ жерінің сұлулығын үлкен тебіреніспен жазған екен. Сол сұлулық, сол байлықтың бүгінде ортайып, азайып, азып бара жатқандығы қаламгер жанына тыныштық бермейді. Бір ғана Өртеңді сипаттау арқылы жазушы бүкіл Алтай даласының адамзат баласының тойымсыздығы, жауапсыздығы мен қатігездігінен қасірет шегіп, тозып бара жатқанын ескертеді. «Болашақтан ұят қой, беу, жарандар! Кетті дейді-ау бұл жерге адам келіп» деп жырлап, тарих, болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілік жөнінде терең ой тастаған ақын К.Салықов сынды О.Бөкей де адамзат санасына қозғау салып, оның жүрегінде табиғатқа деген аяулы ықыласты, махаббатты оятуға тырысады. Адам табиғаттың қожасы деп ұрандатып, «Жер адамға бағынады» деген ұранның салдарынан сайын даламыздың төсінде талай ойран, зардаптың болғаны жасырын емес. Қашан да болмасын жаманшылық адам қолымен жасалатындығы белгілі. Алтайдың жүрегіне түскен жарадай болып, Өртеңнің өртеніп кетуі суреткерді бей-жай қалдырмады. Оның танымында адам баласы жұмыр жердің жұдырықтай бір жүрегі тәрізді. Табиғат адамсыз өмір сүре алады, ал адамзаттабиғатсыз өмір сүруі мүмкін деген адамдық позициясынан айнымаған Оралхан үшін «Әлем» ұғымы туған жері – Алтайдан басталады. Өр Алтайдың құнарлы табиғатына уызы қанып, Алтайдың мың бұрала аққан бұлақтары мен биік шың-құздарына көзі қанығып өскен жазушы үшін Алтай даласы – мәңгілік тақырып. Профессор Р.Сыздықтың: «жазушы Бөкеев – туған өлкесі – әсем Алтайдың, асқақ Алтайдың жыршысы! Оның шығармалары Алтай өлкесінің гимні іспеттес» деуі де негізсіз емес. Мектепте оқып жүргенде:

Жерімнің аруысың Алтай тауым,
Бауырыңда сыңсып өскен бақша-бауым.
Басыңда аппақ болып қар жатса да,
Қараймын, қызықтаймын, құмартамын.
Таулардың атасысың Шығысымда,
Мен де ел көп риза ырысыңа.
Білім ап бауырыңда жүрміз шалқып,

Ай, күнім, анашымсың, тынысым да – деп жырлап бастаған ақын өмірінің соңына дейін туған жеріне тағзым етіп, жырлаудан бір танған емес. Алтайын жер бетінің «аруы» деп таниды, әрбір адам үшін ең бағалы жан – анаға теңейді. Тіпті, Алтай ақын үшін бүкіл өмірі; ай батып, күн тумаса тіршілік тоқтайтыны қандай ақиқат болса, Алтай – Оралхан үшін тынысы, тыныстар ауасы, музасы екені де ақиқат. Оның қай туындысын алып қарасақ та, Алтайға деген ерекше махаббаты мен құрметі сезіліп отырады. Өйткені, Оралханның табиғаты мен Алтайдың табиғаты бір-біріне қатты ұқсас болатын. Ұлы Отан соғысының Батыры, қазақтың аяулы азаматы Қасым Қайсенов жазушының адам мен табиғатты біртұтас бірлікте алып суреттеуі жайында: «Оралхан өзі туған табиғатына ұқсас еді. Алтайдай асқақ, оның оқ жетпес құзар шыңдарындай биік еді! Заңғар тауларынан құлап аққан өзендеріндей тасқын еді. Тауларының сілемдерін жайлаған ерке еліктеріндей елгезек еді. Өркеш-өркеш тастарындай ірі еді. Қалам сілтеген алыптардың бірі еді. Шығыстан жарқырап шыққан

жұлдыз еді» деуі де осының дәлелі. Бұл сөздің ақиқаттығына біз титтей де күмән келтірмейміз. Расында О.Бөкей – Алтайдай асқақ, биік, ірі, алып, елгезек, жарқырап шыққан жұлдыз екенін бүгінде мұқым қазақ мойындап үлгерді.Стильдің қалыптасуындағы төрт бірліктің бірі – тақырып ерекшелігі екендігін ескерсек, М.Шолохов Дон казактары, Ғ.Мұстафин Қарағанды қазақтары, Ә.Нұрпейісов Арал балықшылары жайында жазса; О.Бөкей өзінің саналы ғұмырымен тығыз байланысты кіндік кескен жері Алтай табиғаты жайында емірене жазу арқылы перзенттік борышы, азаматтық бітімі ғана емес, тәжірибесі, білімі, дүниетанымымен ұласып, өзіндік стилі, суреткерлік бітімі қалыптасты деуге болатындай.

Оралхан үшін «Алтай» ұғымы жалғыз тау емес, оның баурайындағы әрбір өзен, көл, шоқы, орман, жайлауымен қосылып кеткен тұтас ұғым. Күркіреме, Сарқырама, Шапшыма, Ақбұлқақ, Қатпас-бұлақ – Оралхан жүрген, табаны тиген, балалығы мен жастығы өткен, кейіннен қара сөзбен өріліп, бірқатар шығармаларында суретелген аяулы мекендер. Алтай бауырындағы барлық дүние жазушы қаламына ілігіп, түрленіп, өзгеше күйге енген. Шығармаларын оқып отырғанда автордың Алтай табиғатынан кемелділік пен кемеңгерліктің нәрін алуға тырысып, онымен бір тұтастыққа ұмтылғанын байқау қиын емес. Ол үшін Алтайдың әрбір тасы, әрбір самырсыны қымбат. Жаны да, ойы да табиғатпен тұтас үйлесімділік тапқан. Ал үйлесім бар жерде ұйыған тіршілік пен өмір ырғағы, сұлулық бар екені түсінікті. Грек философы Демокриттің «Данаға дүние кең, өйткені әлем – әсем ойдың отаны» деген сөзі осының дәлелі. Тау тылсымын сезінетін, табиғат тынысын ұғатын жазушы кейіпкерлері сұлу табиғатпен жан-жүрегі, қан тамыры біте қайнасқан ерекше болмысты, жұмбақ сырлы, тосын мінезді, аңқау да адал ауыл адамдары еді. Ол табиғат құбылысы мен адам жанын бір-бірінен бөлектемей бірлікте алды. Алтайдың ақбас шыңдарына тамсанып өскен жазушы табиғаттың сұлулығын құр суреттей бермей, кейіпкерлерінің ішкі сезімін, тебіренісі мен толқынысын табиғат құбылысымен астастыра суреттейтін. «Мезгіл әуендері» топтамасында қазан айындағы Алтай келбетін бейнелегенде: «Кеше ғана Алтайдың бөктерінде жатқан қар күні ертең келетін азынаңқы қыстың хабаршысындай, орман-тоғайды көміп тастапты. Азанда ғана жауған ақша қар кәмелетке жаңа толған қыздың арындай таза еді. Сен тазалықты содан да сезесің. Мезгілсіз жауған қар өз әбестігіне өзі ұялғандай, тіпті ғұмырының күрмеуге келмейтін қысқалығын сезеді білем, өзгеше жуас күйде. Төтенше көріністе таң-тамаша боп, жас балаша мәз қараған ауыл адамдары биылғы қыстың мына қоқан-лоқысынан шындап тіксініп те қалып еді. Жұқалаң жауған қарды тек ересек адамдар мен ерте тұратындар ғана көре алады. Күннің көзі шыға, еріп кетті. Сонсоң, қазан айының саржағал күзі қайта үстемдік алып, дүниені мәңгі жуастыққа бөлеген маужыр мезгіл басталды. Маужыр мезгіл. Алтай өңірінде бөлекше ғой» [5,129] деп автор адам аяғы баспаған Алтай өңірінің сұлу, тамаша табиғатын тамылжыған тілмен кестелеп береді. Туындыны оқып шыққан жан өзінің қатал табиғи заңынан басқаны мойындамайтын, бөгденің бөтен қимылын жақтырмайтын, артық-ауыс әрекетті қаламай, қарадан-қарап сіркесі су көтермей тұратын Алтайдың табиғатының суретін көз алдына елестетіп қана қоймай, тазалыққа баулиды. Автор суреттеуіндегі табиғат тірі адамның өзіндей тыныстап, сақ-сақ күліп, күрк-күрк жөтеліп, дүр сілкініп, сыздап қалтырап, ақ көрпесін айқара жамылып, бауырына басып жата қалған. Табиғат көрінісі сәтті детальдар арқылы адамның көңіл-күйімен астасып, бірігіп, біте қайнасып кеткен. Кәдімгідей жанды, тірі қалпында бере білген жазушының шеберлігі керемет. Бұл табиғат суретінің «әр қалтарысында адам, адамның сезімі, ойы, арманы, қиялы, адамның көл-көсір философиясы толқып, төгіліп тұр» [6,121].

«Ауылдың өр жағында Көктерек деп аталатын қалың тоғай бар. Сол тоғайды қақ жарып тау бұлағы ағады. Тау бұлағы құлдыраң қағып асығыс ағушы еді. Тау бұлағының ернеуін сан түрлі өрнек жасаған қабыршақ мұз жырымдайтын. Мұз соншалық ғажап ою-өрнек жасап, біресе сувенирге, біресе гауһар моншақтарға ұқсайтын. Сол мөлдіреп тұрған мұз сіздің көз алдыңызға күміс алқаны немесе жақұт өңірді елестетер. Егер сол мұз моншақтың бірін сырт еткізіп үзіп алып, аузыңызға салып таусаңызшы - сонда ғұмыры шөліркемейтіндей әсер аласыз. Сосын сіз сол бұлақтың сылдыр-сылдыр үніне құлақ түріп, шалқаңыздан жатсаңыз,

қаяусыз төңкеріліп тұрған көк күмбезіне көзіңіз түседі. Аспан дүние мүңлы арманға, анау бір тізбектеле ұшып бара жатқан құстай ұшқыр ойға итермелейді. Сіз қоңыр салқын таза ауаны жұтып, қай-қай-дағы қиялға шомып ұзақ жатар едіңіз, тіпті арқаңыздан шым-шымдап сыз өткенін де сезбей қаларсыз». Табиғат көркін қаз-қалпында шебер суреттеу арқылы автор табиғаты сұлу Алтаймен бірігіп кеткен. Адам мен табиғаттың бірлігін сомдай отырып, автор оқырманын да осы бағытта ойлауға шақырады. Күнделікті бар мәселені ұмытып, автормен бірге құлдыраңдап асығыс ағып жатқан тау бұлағының мұздай суын ішіп, шалқаңнан түсіп жата қаласың. «Асау табиғаттың аясында асау мінезді адам туыла бермес, ол жерлерде де талай ынжық мен момындар кездеседі. Олар табиғаттың асау мінезін бойына сіңірмеген, туа бітті, жіті көзбен оның сырына үңіле алмаған, өзінің сол табиғаттың кішкентай бір бөлшегі екенін аңғармаған, көзін ашып, тәй-тәй басқан сәттен тіршілік ағымына қойып кетіп, жағалауға көз салмаған жандар» [7,6] қатарына О.Бөкей жатпайтыны түсінікті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Шығармалары бірде тұңғиық ойға батырса, бірде өршілдікке, бірде асқақтыққа жетелейтін О.Бөкей жөнінде Ақылбек Жүнісбекұлы: «Кербұғыдай кербез, ешкімге жалтақтамайтын, табиғи таза, тәкаппар, тәкаппар болса да көпшіл, кішіпейіл. Өзіне ғана жарасатын толқынды қара шашын сілкіп тастап, суырылып сөйлеп кеткенде, қара тасқа жан бітіретін шешен, түптеп-тереңнен тартып сөйлейтін көсем, қазақи қалжыңда езуіңді күлкіден айырмайтын артист, философ адам болатұғын» [8] дейді.

Қазақ әдебиетіне өзіндік бетімен, өзіндік өрнегімен келген қазақ сөз өнерінің айтулы саңлақтарының бірі О.Бөкейдің шығармашылық мұрасы – әдебиетіміздің асыл қорына қосылған рухани қазына. Оның туындыларындағы тамылжыған табиғат – Алтай бейнесі ерекше тазалықпен, перзенттік сүйіспеншілікпен суреттелген.Оралханның қаламы арқылы жалпақ әлемге танылған Алтай әлі де тәкаппар, Мұзтау бұрынғыдан да биік, Бұқтырма сарыны бір сәт те толастаған емес. Оралхан Бөкей – асқар Алтайдың ақсүңгі шыңдарынан жарқырап көрінетін, уақыт озған сайын аласармай, биіктей беретін тұлға әрі табиғат жыршысы деп нық сеніммен айта аламыз. Жоғарыда аталған мақаласында елбасымыз: «Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы» деп нақтылаған. Төл тарихын жетік білетін, әрбір тасынан сыр шертетін О.Бөкей туындылары өз оқырманын туған жер табиғатымен мақтана алуға әрі бағалай білуге жетелейтіні сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры //https://aikyn.kz/2018/11/21 /73794.html

2 Асқаров Ә. Оралханды сағынғанда («Ауылға оралу» деректі повесінен үзінді) // Дидар, 2003. 27 қыркүйек.

3 Бөкей Оралхан. Шығармалары. Очерктер, публицистикалық мақалалар. –Алматы: Ел-шедіре, 2013. Т.7. -384б.

4 Қазақ фольклористикасының тарихы. Ұжымдық еңбек. –Алматы: Білім, 1984. -220б.

5 Бөкей О. Таңдамалы шығармалар. 2-том. –Алматы: Қазақпарат, 2003. -390б.

6 Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: «TST-Company», 2006. -360б.

7 Бөкей О. Қар қызы: Хикаялар. / Құрастырған Р.Мәженқызы. –Алматы: Раритет, 2008. -280б.

8 Алтайдың асыл жыршысы. Әдістемелік жинақ. Құрастырушы Г.Жұмағұлова. Өскемен, 2003.

Г.С. Каримова[1], Р.З. Зайкенова [2]

Ұлы дала бейнесі және Алтай тауы

[1,2] Қазақ ұлттық қыздар пеагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Мақалада елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы сайын даламыздың бесінші қыры «Түркі әлемінің бесігі» саналған Алтай жерінің түркі дүниесі үшін маңызды жер екендігін жазбай таныған О.Бөкейдің Алтай жерінің қасиетін жан жүрегімен сезініп, тереңінен түсініп, түйсініп, оның әсем өрнегін, жанды суретін өз туындыларында асқан шеберлікпен өрнектей білгендігі талдана отырып, шығармаларына шолу жасалады. Қазақ әдебиетіне өзіндік бетімен, өзіндік өрнегімен келген қазақ сөз өнерінің айтулы саңлақтарының бірі О.Бөкейдің шығармашылық мұрасы – әдебиетіміздің асыл қорына қосылған рухани қазына. Оралхан Бөкей – асқар Алтайдың ақсүңгі шыңдарынан жарқырап көрінетін, уақыт озған сайын аласармай, биіктей беретін тұлға әрі табиғат жыршысы деп нық сеніммен айта аламыз. О.Бөкей туындылары өз оқырманын туған жер табиғатымен мақтана алуға әрі бағалай білуге жетелейтіні сөзсіз.

G.Karimova[1], R.Zaikenova [2]

The image of the Great Steppe and the mountains of Altai

[1,2] Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan

In The Article The Head Of State N. Nazarbayev has told about "Seven faces of the great steppe" and he admitted that the Fifth side of our steppe is a place of importance for the Turkic world, which was considered the "Cradle of the Turkic world". In his speech the author has told about Turkic world of Altai land, he noted that the land is described with graceful ornament and with great skill in his works draws a living picture. The creative heritage of Bukey's work contains with wonderful ornament speech. The creative heritage of Bukey is a spiritual treasury included in the noble Fund of our literature. The image of nature – Altai is described by a special purity, with love for his native land in his works. The wide world was recognized by Oralkhan. We can confidently say that Oralkhan Bokey was a man who he sees the glowing peaks of the Altai mountains every time, endless towering personality and storytellers of nature. Undoubtedly Bokey's Works has leaded to the fact that the reader could appreciate the nature of his native land.

ОӘЖ 392.1

М.М. Кульбаева

"Филология " мамандығының докторанты, А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ, Қостанай , Қазақстан, mira_1982@mail.ru

ҮЙЛЕНУ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада үйлену ғұрып фольклорында көрініс тапқан мәдени кодтардың ерекшелігі арқылы ұлттық дүниетаным сөз етіледі. Үйлену ғұрып фольклорын этнолингвистикалық тұрғыда сипаттау мәдени кодтар әдістемесі арқылы талдауға алынды. Қазақ, татар, башқұрт халықтарының үйлену ғұрпындағы ортақ және ұқсас элементтері этнолингвистикалық және семантикалық тұрғыда қарастырылды.Үйлену ғұрып фольклоры арнайы зерттеу обьектісі ретінде фольклор саласының даму кезеңдерін ескере отырып, талқыланды.Сонымен қатар, талдау барысында қос тінділік-амбиваленттілік – тойдағы қайғы мен қуаныштың қос-қабат түсіп жататындығы қарастырылды.

Кілт сөздер: этнос болмысы, код, ғұрып, үйлену ғұрпы,ұлттық дүниетаным, этнолингвистика, фольклор,ұлттық ерекшелік,этнография,этномәдени.

КІРІСПЕ

Халықтың тыныс-тіршілігінен, мәдениеті мен әдебиетінен, тарихынан мол хабар беретін үйлену ғұрып фольклоры әдеби, фольклорлық зерттеулерде тереңдеп

қарастырылғанымен, лингвистикалық тұрғыда нақты сараптамасын таппай келе жатқан жанр екендігі шындық. Адамзат баласының дүниені тануы және ойлауында жалпы ортақтық болғанымен, әр ұлттың, халықтың ұлттық мәдениетінде, әлем бейнесін жасауындағы өзіндік ерекшеліктер аңғарылып тұратындығы ақиқат құбылыс. Ұлттың тілі арқылы көрінетін болмыс-бітімінің ерекше сипаты басқа ұлттар мен халықтардың тіліндегі құбылыстармен салыстырыла зерттегенде айқындала түседі. Ғұрыптық фольклорды арнайы қарастырған Б.Абылқасымов: «Қалыптасқан фольклортанушылық ғылыми жүйе бойынша ғұрып фольклоры мынадай үш саладан тұрады: 1) Отбасының ғұрып фольклоры (семейно-обрядовый фольклор). 2) Маусымдық ғұрып фольклоры (Календарно-обрядовый фольклор). 3) Наным-сенімдер ғұрпының фольклоры (Заклинательный фольклор)»[1,11]. Осы классификацияны негізге ала отырып, үйлену ғұрыптық фольклорындағы ұлттық дүниетаным көрінісін ашуға тырыстық.Себебі этнотілдік деректер сан ұрпақ танитын ана тіліміздің қорында мәңгілікке сақталатын сарқылмайтын қазына. Осы байлықтың кені қазақ ауыз әдебиетінің ғұрыптық фольклор үлгілерінде сақталған. Өйткені бұл шығармаларда ата-бабаларымыздың елдік салты, мәдени, рухани ғұрпы, тағдыры ерекше жырланған.Жалпы ғұрыптық фольклорды қазақ мәдениеті мен дүниетанымының энциклопедиясы деуге болады.«Ұлттық ерекшелік», «халықтық рух», «этнос болмысы» ұғымдары ежелгі антикалық дәуірдегі еңбектерде-ақ бой көтеріп, еуропа және шығыс ғалымдарының еңбектерінде сөз етіле бастады. XIX ғасырда В. фон Гумбольдт «ұлттық дүниетаным» мен «ұлттық болмыс» ұғымдарының тілде көрініс табатынын жазған еді. «Среди всех проявлений, посредством которых познается дух и характер народа, только язык и способен выразить самые своеобразные черты народного духа и характера и проникнуть в их сокравенные тайны» [2, 47]. В. фон Гумбольдттың тілдің «ұлттық рухы» идеясы Л.Вайсбергер, Э.Уорф, Э.Сепир және т.б. еңбектерінде жалғасын тапты және тіл біліміндегі жаңа бағыттар: этнолингвистика, когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, психолингвистика, т.б. салаларының қалыптасып, дамуына зор әсер етті. Ұлттық тілді халықтың мәдениетімен, ой танымымен, тарихымен біріктіре қарау мәселесіне XX ғасырдың 20-30 жылдарынан кейін англиялық Л.Р.Пальмер, Швециялық Ф.де Соссюр, польшалық В.Малиновский, американдық Ф.Боас, Б.Уорф т.б. ғалымдардың үлкен үлес қосуының нәтижесінде этнолингвистика ғылымы дербес ғылымға айналды. Бұл саланың орыс тіл білімінде қалыптасуы А.А.Потебня еңбектерімен тығыз байланысты. Ресейдің этнолингвист ғалымдары Н.И.Толстой, В.Н.Топоров, В.В.Ивановтардың еңбектеріндегі тұжырымдар бойынша «этнолингвистика – көне тілді зерттеуші байырғы халық тілі мен жергілікті халық тілінен негіздеуді дәстүрге айналдырған».

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мақаланың мәні ғұрыптық фольклорда қолданысқа енгізілген ұлттық кодтар арқылы әлемнің ұлттық бейнесі ерекшеліктерін ұғыну. Әлемнің ұлттық бейнесін қалыптастыруға мынадай факторлар әсер етеді: географиялық ареалдың ерекшелігі; табиғи-климаттық жағдайы; қоныстану шарттары; қоныстанған халықтардың мәдени дәстүрлері; осы өңірдегі адамдардың өмірінің ерекшеліктері және т.б.

Мәдени кодтар қарым-қатынастың ажырамас бөлігі болып табылады. Әр ұлттың мәдени кодын сипаттау үшін мәдени код ұғымына жүгіну қажет. Мәдени кодтар дегенімізді адамның (ұлыстың) санасында ұлттық мәдениеттің белгілі «торын» белгілейтін, синхрондық және диахрондық қырларда ақпарат таситын қайталанбас семиотикалық жүйелер ретінде түсінеміз. Мәдени кодтар лингвистикалық құбылыс қана емес, олардың экспликациясы ауызша (мысалы, мақал-мәтелдер, өлеңдер, фразеологизмдер және т.б.), сондай-ақ әр ұлттың өзіндік ғұрыптары, ұлттық биі, ұлттық киім бейнесі, ұлттық тағамы және т.б. арқылы жасалуы мүмкін. Бұл ретте мәдени кодтарды айқындау жоспары мен мазмұндау жоспары әрдайым бір өрісте болмайды, яғни, мысалы, фразеологизмдермен айқындалған ауызша кодқа жүгіну арқылы мәндік, рухани, кеңістіктік және көптеген өзге мәдени кодтарды қадағалауға болады, ал тұрғын үйдің кеңістіктік бағдары арқылы уақыттық, соматикалық кодтарды және т.б. қадағалауға болады. Мәдени код ретінде белгілі символдық мәні бар кез-

келген құбылыс немесе әрекет бола алады. Этнолингвист Н.И. Толстой ұсынған әдістемеге жүгіну жекелеген мәдени кодтарды құрылымдастыруға ғана емес, сондай-ақ олардың өзара байланысын, әртүрлі мәтіндердегі мәдени мағыналардың синонимиясын, мәдени кодтардың бір мәтіннен басқа мәтіндерге енуін анықтауға мүмкіндік береді.

Этнолингвистиканы «кең» және «тар» түсінуге байланысты жарты ғасыр бұрын және одан да ертерек фольклористтер ортасында орын алған дау-дамайларды және пікірталастарды еске түсірген орынды. Біріншіден, фольклор халық туралы, халықтың өткен шағы, өмірі, көзқарасы туралы ғылым ретінде көрінеді, екіншіден фольклор (фольклористика) мен антропологияны тең санап, оны жалпы адам туралы ғылым деп есептелінеді (бұл ретте антропология өте кең қарастырылады), үшіншіден фольклор этнографиямен, халықтанумен теңдестіріліп, оны халық пен оның дәстүрлері туралы ғылым деп белгілейді [3,28]. Бұл әртүрлі еуропалық халықтардың фольклорындағы (фольклористика) терминологиясына да әсер етті: қазақ халқы үшін – халық шығармашылығы, фольклор, халықтың ауызша шығармашылығы, халықтың жазбаша шығармашылығы, халық поэзиясы; орыс халқы үшін - народное творчество, фольклор, устное народное творчество, народная словесность, народная поэзия; неміс халқы үшін - Volkskunde, Volkstumkunde, Volkslehre, Folklore; француз халқы үшін - tradicions populaires, démologie, démopsychologie, folklore, италиялық халық үшін - tradizioni popolari, letteratura popolare, il folklore, demopsicologia, demologia, szienza demica, ertografia, испандықтар үшін - tradiciones populares, demologia, demosofia, demotecnografia, el folklore, saber popular (vulgar). «Фольклор» – ағылшын сөзі, «халық даналығы» деген ұғымды береді. Оған халық музыкасын, халық биін, халық өлеңін,халық театрын, халық әдебиетін, халық қолөнерін, ырымдар мен ғұрыптарды,салттар мен нанымдарды жатқызады. Сол себепті ол елдерде «фольклор» Фольклордың үш сипаты бар: а) фольклор– ежелгі дүниетаным және көнет мәдениет, әрі мұра; ә) фольклор – тұрмыстың бір бөлшегі; б) фольклор – сөз өнері.

Бірқатар ғалымдар фольклорда арнайы және арнайы бағытталған тәртіпті көрді. Ю.М. Соколов фольклорды «этнография сегменті» деп атады және сонымен қатар фольклористиканы этнографиядан айыруға болмайтын сияқты, әдебиеттанудан да айыруға болмайды деп пайымдады [4,6-7].

Антропологиялық лингвистиканың мәскеулік мектебінің өкілдері фольклор арқылы ұлттың ғұрыптық дүниетанымын ашатын мәдени кодтарын зерделеуге қатысты этнолингвистикалық тәсілдемені әзірледі. Бұл әдістеме ғұрыптық қызметте қолданылатын кодтарды сипаттауға мүмкіндік береді. Автордың пікірінше, ғұрыптық «тілдің» ерекшелігі болып бірдей мағынаның әртүрлі ықтимал әдістер арқылы бірдей қайталануына, максималды синонимділігіне қатысты әртүрлі кодтылық болып табылады. «Все культурные коды в той или иной степени присутствуют в обрядах, однако наиболее существенными, несущими большую смысловую нагрузку, по мнению Н.И.Толстого, являются вербальный, реальный и предметный. Поэтому при изучении обрядовой деятельности необходимо делать особый акцент на проявлении данных культурных кодов» [5,105].

Бүгінгі таңда фольклорлық мәтіндердегі тілдік бірліктердің этномәдени семантикасын сипаттауға ерекше назар аударылуда. Осы бағыттағы айтарлықтай жұмысты қазақ А.Т. Кайдаров, Р.Н. Шойбеков, Е.Н. Жанпеисов және т.б.), башқұрт (Ф.Г. Хисамитдинова, Г.Х. Бухарова, Л.Х. Самситова және т.б.), татар (Ф.С.Баязитова және т.б.) тіл білімінде зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Біздің пікірімізше, заманауи ғылымының ерекше саласы ретінде мәтінді жан-жақты тұрғыда зерттеу болмақ.Жалпы, фольклорлық тілдік бірліктердің немесе ұғымдардың феномені жекелеген лексемаларда және ұлттық дүниетанымды беру мақсатында шоғырланған этномәдени мағыналарды (кодтарды) ескере отырып, тілдік және семантикалық талдау жасау, соңғы жылдардағы зерттеулерде көптеп көрініс табуда.

Бұл бағытта бірқатар түркі тілдері зерттеліп,қазақ ғалымдары А.Т. Қайдаровтың жетекшілігімен «Қазақтар: туған тіл әлемінде» атты төрт томдық этнолингвистикалық сөздік жасап шығарды, онда сөздің ішкі нысанын, дәйектілігін, сондай-ақ тіл номинациясының әдістерін зерделеудің негізінде қазақ тілі әлемінің кеңістіктік, түстік, сандық, мифологиялық

көріністерінің ерекшеліктері анықталды. Қазақ тіліндегі материалдық мәдениет саласының лексикасын талдауға А.Ж. Мухатаеваның «Қазақ халқының лексикасын этнолингвистикалық зерделеу: материалдық мәдениет саласы» атты зерттеу жұмысы да арналған болатын. М. Әуезовтың туындыларына негізделе отырып, қазақ тілінің этномәдени лексикасын Е.Н. Жанпеисов зерттеді.

Қазақ өмірінде сақталып келген көптеген көне ғұрыптар мен дәстүрлердің қалдығы - қазақ отбасы да бүкіл дүние жүзі халықтарының отбасы тарихына тән кезеңдерді басынан өткізгендігін айқын дәлелдейді. Дәстүрлік мәдениеттегі ғұрыптар күнделікті өмірдің бұзылмайтын негізі болғанымен, заманауи өзгерістерге ұшырай отырып,маңызды дүниетанымдық рөл атқарады. Зерттеу жұмысы негізінде қазақ, татар және башқұрт халықтарының үйлену той ғұрыптарында қолданысқа енгізілген кейбір ұлттық дүниетанымды сипаттайтын кодтарды талдауға тырыспақпыз. Бұл ғұрып басқа дәстүрлі мәдениеттердегі осыған ұқсас ғұрыптық әрекеттері арқылы талданады, себебі көне заманның ұлы өркениеттерінің мифологиялық мәтіндері мен заманауи дәстүрлі мәдениеттерді талдау адамзаттың жаһандық бітімгершілік үдерістерін ұғыну логикасындағы түбегейлі ұқсастығын анықтауға мүмкіндік береді.

Үйлену тойы фольклоры ғұрыптар жүйесінде ежелгі синкреттік ойлаудың көне замандық семантикасын бейнелейтін барлық ғұрыптарына тән композициялық бүтін, ұғымды білдіреді. Ұжымдық-тектік мәні бар; адамның бір әлемнен екінші әлемге өтуі (балалардың – ересектерге, жасөспірімдердің – ерлерге, бойжеткендердің – әйелдерге айналуына) арналған(обряды перехода).Ғұрыптық, фольклорлық-этнографиялық материал басқа мәндерге қарағанда көне мәдениеттердің ортақ генетикалық қайнар көздерін, типологиялық заңдылықтарын және даму жолдарын анықтауды білдіреді. Түркі тілдес халықтардың дәстүрлі үйлену тойының фольклорлық-ғұрыптық кешенінде көптеген ұқсастықтар мен ортақ элементтер анықталды. Фольклорды зерттеушілер атап өткендей, көптеген халықтарда құдаласу әдістері ұқсас және олардың барлығы «тауарлық-ақшалай» қарым-қатынастарды бейнелейді, осыған қатысты орыс халқында былай дейді: «у вас товар, у нас купец». Башқұрттық яустар (құдалар) былай айтқан: «Потерял я то, чего не было, помогите мне найти это» [6,23]. Сібірлік татарларда құда өз сөзін былай бастаған: «У вас есть золото, а у нас серебро, давайте их сольем вместе»[10,24]. Қазақ халқында құда түсуге келген жаушылар сөзін: «Сізде – аққу, бізде – сұңқар, ілдіргелі келгенбіз»,- деп тұспалдап бастайды [7,121].

Осы ғұрыптың ұлттық коды терең семиотикалық мәннен тұрады: башқұрттарда яустар (құдалар) келген сәттен бастап қалыңдықтың әкесінің үйінде таяқты ұстау арқылы үйлену тойының мағынасы бар салтанатты жоралар басталады. Қалыңдықтың әкесінің үйіне келген кезде яустар әрдайым қолына таяқ ұстаған. Таяқ олардың құда екенінің белгісі болған, яустың дәстүрлі атрибутикасына кірген. Таяқтың ғұрыптық мәні туралы естеліктер фольклорлық жадта тұрақты сақталды. Таяқ тұмар ретінде, түсіндіру әдісі ретінде және сабырға шақырушы ретінде де қолданылды. Ақпарат берушілер «Таяқ құдаларды зұлым рухтардан қорғайды» деп түсндірген (Мелеузов ауданы), «Яустардың таяғының ұшында екі бұтақ болады. Яустар келісім алып келсе, бір бұтақты сындырады» (Кугарчин ауданы). Яустар келіссөзді сәтті аяқтап, символикалық «келісім орамалын» (таҫтамал) алса, онда таяқтың ұшындағы бұтақты сындырған. Осы белгі бойынша күйеу жігіттің әкесі қалыңдықтың әкесінің үйіне сыйлықтар алып бара алады деп тұспалданған [8,110].

Қазақ халқында үйлену ғұрпы қыз әкесіне «жаушы» ретінде кісі жіберуден басталған. Жаушының негізгі міндеті – қыздың басы бос болса, қыз әкесінің ниетін біліп, егер ол қарсы болмаса құдалыққа қай уақытта келетіндігі туралы келісіп қайту. Сондықтан жаушы ретінде әрдайым тапсырманы орындап, біреуден сөз алып,сыр тартып келуге жарайтын пысық адамды жұмсайды. Жаушы ауылдан аттанарда шалбарының бір балағын етік қонышының сыртына түсіріп, екіншісін қонышқа сұғындырады. Бұл әдет қыз әкесі құдалыққа қарсы болмай, жаушының жолы болып қайтуы үшін жасалатын ырым. Сондай-ақ «жолым ақ болсын» деген ниетпен әрі арнайы құдалыққа келе жатқанын білдіру үшін ол астына қызыл

ат (ақ түсті ат) мініп келеді.Жаушы қыз әкесінің үйіне кірісімен өзінің қандай мақсатпен келгендігін дереу сездіру үшін төрге шыға бере көрпе салуын өтінеді.Үй иесі жаушыға тиісті сый-құрмет көрсетеді. Жаз болса қой сойылады. Қыс болса соғымның жылы-жұмсағын салып, қонақасы береді. Содан кейін жаушы қыз әкесіне өзінің келу мақсатын айтады. Қыз әкесі мұндай ұсынысқа қарсы болмаса, болашақ құдасының жай-жапсарын сұрап, көкейіндегі қалыңмал мөлшерін ескертіп, құдалардың келу уақытын белгілеп, жаушыны аттандырады.Жаушыға қыз әкесі өзінің байлығына, мырзалығына қарай түрлі сыйлықтар беретін. А. Диваевтің айтуынша, көбінесе, шапан кигізетін, оны қазақ арасында «шеге шапан» деп атаған. Сыйлықтың атынан-ақ оның мәнін аңғартқандай, яғни жаушы мен қыз әкесінің алдын-ала жасасқан уәдесі бір нәрсеге шегеленген шегедей берік болсын дегеннің жоралғысы. Сондықтан мұның өзі синдиосмилдік магияның негізінде қалыптасқан көне әдет екені даусыз[11,159].

М. Қашқари өзінің сөздігінде **сав** сөзінің «мақал-мәтел», «қисса», «хикая», «хат», «хат-хабар», «кітапша», «сөз» мағыналарын көрсетіп, **жаушы** сөзі **Савчы** - «ұлы тәңірі жіберген елші» деген сөздің мағынасын білдіреді дейді. Сондай-ақ, ол – «қыз, құдалар арасында келіп-кетіп, хат-хабар жеткізіп, елшілік жасайтын адам» [МҚIII: 215]. **Jаучы** [Kas] свать; **jаучыла** [Kas, von jаучы+ла] сватать невесту [РСл III: 19]. Туыстас түркі тілдерінде, мәселен, тобыл тіліндегі **саучы, сабшы.** Қазіргі қазақ тілінде **сөз саптау** тіркесінде сақталып қалған бұл сөз «хабар», «сөз», «мақала» мағынасын білдіретін көне сөз түбірінен туындаған.Бұл сөздің түбірін М.Рясянен көне түркі тілдерінде қолданылған **сав, саб, сап** - «сөз» деген форма деп қарайды. Оған мынадай мысалдар келтіреді: үйғырша - **sав** - сөз, **sasčy, savcy** - жаушы, елші, әдейі жіберілген адам. Түрікше **savčy; өзбекше saučy,** түркіменше **savčy** сөздері де осы мағынада. Ескі шағатай тілінде **sauzg** - құдағи, көне чуваш тілінде **savas** пен мари тіліндегі **sabas, saus** сөздері де осы мағыналас. Сөз басындағы **с** дыбысы кейбір түркі тілдерінде (телеуіт) **д** дыбысымен айтылса **(d'ūsy),** кейбір тілдерде (башқұрт, алтай) **й** дыбысымен айтылады **(jausy, jūčy),** ал ендігі бір тілдерде (қазақ, қырғыз) ол **ж** дыбысымен айтылады **(жаушы, жуушу, жоошу).** Моңғол тілдерінде де осылай: **жалуші, жууші** делдал (моңғол), **жуулші** (қалмақ). **Жаушы** сөзінің келтірілген тілдердегі семантикалық өрісі мынадай сияқты: сөйлеуші>барып айтып келуші. Барып келуші адам өзіне тапсырылған қызметтің бабына қарай **елші, құда, жаушы,** т.б. болып әр тілде әрқалай айтыла беретін тәрізді. Қазіргі қазақ тілінде соның «жаушы» мағынасы ғана сақталып қалғанға ұқсайды [ҚТҚЭС: 84]. Академик Р.Сыздықтың пікірінше, **жаушы** тұлғасы «сөз» деген мағынадағы **саб/сау** сөздерімен түбірлес. «Соңғы сөздер қазақ тілінде **сөз саптау, сауын айту** тіркестерінде сақталған: **сөз саптау - сөз сөздеу - сөйлеу.** Оғыз тілдерінде және ескі өзбек тілінде **саашчы** сөзі «елші, туыстар мен құдалар арасында хат тасушы адам» мағынасында жұмсалған. **Саучы**-ның түбірі **сау** «сөз», оған **-чы** жалғанып, «сөз айтушы» ұғымын беріп тұр, ал елші - сөз айтушы адам, хат тасу да - сөз жеткізу» [9, 77]. Сонымен, **сав, саб, сөз** түбірлерінен жасалған **жаушы** лексемасы құдалар арасында келістіруші, жалғастырушы, жақсы хабарды жеткізуші қызметін атқарған.

Сонымен қатар,қазақ халқында осындай емеуірінмен жасалатын көп жоралғының бірі «біз шаншу» деп аталатын көрінеді. Ауыл ақсақалдары бой жеткен қызы бар ауылға қона, түней жатып, ол үйдің қайрағын алып, біз шаншып кететін болған. Ол жөнінде Ахмет Жүнісұлы былай деп жазады: “Қонғандар ертеңінде сиыр түсте үн-түнсіз аттанып кетеді. Келгендер көбіне шалдар болады. Қонақтар кеткен соң үйдегілер бұл сырдың жұмбағын шешкісі келіп, сырмақ қағады, қайрақ іздейді, сырмаққа шаншылған бізді көреді. Қайрақтың жоқтығын біледі... Бұл - “ұл ер жетті, қыз бой жетті. Қасқұлақ бала бізде бар, хаса сұлу сізде бар, жекжат болайық” деген ишарат. Қазақтың баланы аяқтандырудағы алғашқы бастамасы, осы.Осы күннен кейін қызы бар үй егер қайрақты сұрамаса, бір жетіден кейін әлгі шалдар тағы келіп құда түседі” [12,21].

Бұл жерде ғұрыптың ауызша деңгейінің әдейі болмауын, яғни акционалды деңгейдегі синонимдік атқарымды орындаушы бас тартуды білдіруін атап өткен жөн. Ашық түрде бас

тарту көптеген мәдениеттерде теріс сипаттағы мәнге ие болды, мысалы, славян халықтарында - құдалардың шанасына сыпырғышты лақтыру, босниялықтарда – күйеу жігіттің бас киімін теріс айналдыру, хорваттарда – үстелдің үстіне ұсақ қышқыл алмаларды қою және т.б. [13,59].

Сыңсу - ұзатылатын қыздың туып-өскен жерімен, ауыл-аймақ, ағайын-туыстарымен, ата-ана, апа-жеңгелерімен, қала берді құрбы-құрдастарымен арыздасып, қоштасып, танысуы. Бұл туған үйдің босағасын аттап, жаңа жұртқа аттанар алдында айтылатын өлең түрі. «Қазақтың сыңсуын башқұрттарда - **сеңләу,** татарлар - **чеңләу,** кейде **қыз жылату** дейді.**Сыңсу** сөзінің түбірі **сық** - түркі тілдеріне ортақ көне түбір. Мысалы, Махмұт Қашқаридың сөздігінде **ol anь sьxtatь // ol anь uьglatts** - ол оны жылатты [МҚ **II:** 232, 235], қазіргі хакас тілінде **ылғахчы // сыхтахчы** - жылаңқы, **ылғаааны // сыхааны // сыыт** - жылау, **ылғапчатқан // сыхтапчатқан** - жылаушы, алтай тілінде **сыт // сыыт // сыгыт // сықта** - жылау, еңіреу т.б. [ҚТҚЭС: 179].Көне түркі жазба екскерткіштерінде **йығла, сыгта** сөздері «жылау, еңіреу» мағыналарына ие болған. **Сықта** сөзі қазіргі кезде ұйғыр, алтай, телеуіт, сағай, чулым, шор т.б. түркі тілдерінде жиі айтылып, мағынасы «жылау, еңіреу» қалпында сақталған. Сөйтіп **сығ** сөзі < **сы** < **сың** қалпына жетіп, оған етістік тудыратын **-сы** және тұйық етістіктің **-у** жұрнағы қосылып, **сыңсу** сөзі жасалған. Сыңсу мен жоқтаудың ұқсас сипаттары қазақтың отбасылық ғұрыптарының ерекшелігін, халықтың дүниетанымынан хабар береді[14,23]. Үйден шығарда босағадан ұстап бүгіліп:

Есіктің алды ошаған,
Ұстатпайды қашаған.
Жат елге кетіп барамын,
Жібермеші босағам», - деп сыңсиды.

Аталған ғұрыпта үйлену жырларындағы қайғы-мұң, зар қыздың жат елге кетуіне байланысты туындайды. Дәстүрлі дүниетанымда басқа әлем (өлікті жөнелтуде ол - өлілер әлемі, ал қыз ұзатуда - жатжұрт) - әрқашан жұмбақ, қорқынышты үрейлі, тылсым. Міне қыз осы өзіне жұмбақ әлемнен, жат елден қорқады, жанына жақын алтын ұядан айырылғысы жоқ. Осыдан барып зар туады.Шындығына келгенде, бұл да рәсімдік қайғы, тіпті, қыз өзі баратын ауылды өте жақсы біліп, сүйгеніне қосылып бара жатқан күннің өзінде өз елінен “сыңсып” аттануға тиіс. Тіпті ертеде ұзатылатын қыз ауылдағы туысқандарымен қоштасуға барғанда (оны “танысу”деп те атайды) үй сыртынан дауыс салып, жылап келетін болған.Өйткені, ата салт, рәсім солай. Яғни, сыңсудың да, жар-жардың да шығу тегінде рәсімдік жылау (ритуальный плачь) жатыр.

Мұндай қос тінділік, яғни амбиваленттілік сипат үйлену ғұрпының драмалық табиғатын күшейте түседі. Ғұрыптық жырлар поэтикасын тексеруде мұны да есте ұстау шарт. Былайша айтқанда, бір елден екінші елге аттанып бара жатқан қыз жылауға тиіс болса, екінші жағынан, жаңа өмірге келгеніне қуануы тиіс. Бұл - өтпелі ғұрыптар («обряды перехода») кезінде болатын кос сипаттылық. Кең ұғымда алғанда, жылау, қайғы, мұң - өлімнің символы болса, күлкі - куаныштың, өмірдің символы.

Өлікті жөнелту кезіндегі жоқтау, ұзату кезіндегі сыңсу – әлемдегі барлық дерлік халықтардың дәстүрлі мәдениетінде халықаралық ұқсастығы бар негізгі құбылыстардың бірі.Қалыңдықтың сыңсуы – «сеңләу», үйлену тойы фольклорындағы негізгі және мәдени тұрғыдан анағұрлым айқын жанрды білдіреді. Өтпелі семантиканы баршаға танытудың мәнмәтінінде сенляуді біз жылау арқылы өзін-өзі көрсету, бойжеткеннің әйелге айнаулының алдында жаңаруы мен тазаруының сиқырлы құралы ретінде пайымдаймыз. Осы күнге дейін сенляу жанрдың сиқырлы, мәдени қайнар көздерінен тыс зерделенді. «Сеңләу» қалыңдықтың сағынышын, зарын, қайғы-мұңын білдіретін құрал, дәстүр ретінде ғана жіктелді [6,69]. Бастапқы ғұрыптық атқарымдарының тұрғысынан «сеңләудың» көп жоспарлы мағынасы бар: бұл қалыңдықтың жаңару алдындағы жылау арқылы қоштасып тазаруы; бұл қалыңдықтың некелік сыналуы және «өз» және «жат» тараптардың әлемінің көрінісін тарату

әдісі; бұл құдайлықты мейірімдендіру; бұл өз тегі үшін уақытша әлеуметтік «өлімін» және өзге жұрт үшін «тірілуін» сыңсып жоқтау.

ҚОРЫТЫНДЫ

Үйлену тойы ғұрыптары күрделі және әртүрлі халықтарда өзгеше, алайда, олардың көбі бірдей сызбаны пайдаланады: алдынан өту – құдалық – қалың мал беру – жаңа отбасының құрылғанын тойлату. Бұл сызба ғұрыптың атқарымдық деңгейі бар екенін білдіреді. Ауызша деңгейі әмбебап, себебі тіл ұлыстың дербестігін, өзіндік ерекшелігі және өзгешелігін толық шамада бейнелейді, әртүрлі заттарды пайдалану халықтың тұрмысын, діни нанымын, өмір жағдайын жақсырақ білуге көмектеседі. Сонымен, мәдени кодтар әмбебап және әр мәдениетте болатынына қарамастан, талдаудан көрініп тұрғандай, олардың білінуі және әрбір жекелеген кодтың мәні ұлттық түрде шартталған, бұл әр мәдениетті әмбебап ететін тарихи, географиялық және өзге бірқатар факторлармен түсіндіріледі. Қызға жаушы жіберген кезеңнен бастап, қыздың ұзатылуынан келін болып түскенге дейін өтпелі ғұрыптырдың әр кезеңі өте маңызды.Үйлену ғұрып фольклоры – мазмұн-мәні бай, поэтикалық әлемі көркем, ғұрыптық лириканың арналы саласы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Абылқасымов Б. Телқоңыр. -Алматы: Атамұра - Қазақстан, 1993. - 160 б.

2 Гумбольдт В.фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. Перевод с нем. яз. - М.: Прогресс, 1984. - 400 с.

3 Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. - М., 1995. - С. 27-40.

4 Соколов Ю. М. Очередные задачи изучения русского фольклора // Художественный фольклор, 1926, вып. I, с. 5-29.

5 Любимова Л.М., Баянова О.В. Этнолингвистическое описание культурных кодов на примере обрядового фольклора) // Вестник Забайкальского государственного университета. № 4 (95). Чита: ЗабГУ, 2013. С. 105-111.

6 Бикбулатов Н.В., Фатыхова Ф.Ф. Семейный быт башкир XIX-XX вв.М.:Наука,1991.189 с.

7 Ісләмжанұлы (Матыжанов) К. Қазақтың отбасы фольклоры.Монография.-Алматы: «Арыс» баспасы,2007.332 б.

8 Султангареева Р.А. Жизнь человека в обряде: фольклорно-этнографическое исследование башкирских семейных обрядов. - Уфа: Гилем, 2005 . -344 с.

9 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. -Алматы: Санат, 1994. - 272 б.

10 Валеев Ф.Т. Западносибирские татары во второй половине XIX- начале XX вв. (Историко-этнографические очерки). Казань:Таткнигоиздат, 1980.232 с

11 Арғынбаев Х.Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек).-Алматы:Қайнар,1996.-288 б.

12 Жүнісов А. Пәниден бақиға дейін. - Алматы, 2001. – 296 б.

13 Гура А.В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика. М.: Индрик, 2011. 936 с.

14 Айтмұқашева А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика [Текст] : Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация:10.02.02/А.А.Айтмұқашева. – Алматы,2007.–136 б.

Қысқартулар

МҚ-Қашқари М. Түрік сөздігі. - Алматы: Хант, 1, 2, 3-т. 1997.

РСл - Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. - Спб., 1893-191 1. - Т.I-IY.

ҚТҚЭС - Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі - Алматы: Ғылым, 1966.-240 с.

М.М. Кульбаева

Национальное мировозрение в свадебном обрядовом фольклоре

Қостанайский государственный университет имени А.Байтурсынова
г. Костанай, Казахстан

В данной статье осмысливаются некоторые аспекты национального мировоззрения через специфику культурных кодов, задействованных в обрядовом фольклоре. Культурные коды анализируются через этнолингвистическую методику описания обряда. Выявляются общие и специфические черты, характерные для свадебной обрядности, через элементы аналогичного обряда у других народов, таких как казахи, татары, башкорты. Фольклор свадебных традиций рассматривался в качестве объекта исследования, с учетом этапов развития фольклорного мировоззрения. Так же в статье рассматривается сущность амбивалентности плача и смеха в свадебном обрядовом фольклоре.

M.M. Kulbayeva

National worldview in the wedding ritual folklore

A. Baitursynov Kostanay State University
Kostanay, Kazakhstan

This article reflects on some aspects of the national worldview through the specifics of cultural codes involved in ritual folklore.Cultural codes are analyzed through the ethno-linguistic method of describing the rite.General and specific features, characteristic of wedding rituals are revealed through elements of a similar ritual among other peoples, such as Kazakhs, Tatars, and Bashkorts.Wedding tradition folklore was considered as an object of research, taking into account the stages of development of the folklore worldview. The article also discusses the essence of the ambivalence of crying and laughing in wedding ritual folklore.

ӘОЖ 82-93=894.342

Ш.А. Кыяхметова[1], А. Жұмағазынова[2]

[1]ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

[2]магистрант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы, e-mail:[1] aset_shara@mail.ru

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ ЖАРИЯЛАНБАҒАН ӨЛЕҢДЕРІ

Мақалада Ілияс Жансүгіровтің осы уақытқа дейін жарияланбаған өлеңдері қарастырылады. Ілияс - өз стилі әбден қалыптасқанша тынбай ізденіп, қазақтың да, басқа елдердің де өлең құрылыстарынан үйрене отырып, заманның тынысын қайткенде тартымды, әсерлі беруге болады, өткен тақырыпты жаңаша қалай меңгеруіміз керек деген тәрізді поэзияның күрделі мәселелерін көп ойлап, терең толғанған ақындардың бірі.

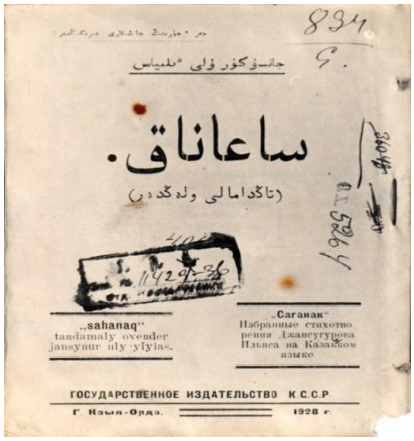
Түйін сөздер: стиль, ақын, суреткер, зерттеу, бейнелілік.

ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарында өмір сүрген ұлы ақын, жазушы, фольклорист, публицист, драматург, аудармашы, өнерпаз, Жетісу тарихын зерттеуші, ірі мемлекет және қоғам қайраткері І.Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығын зерттеу күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселе.

Қазақ әдебиетінің көшбасында тұрған Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығына қатысты мақалалар ХХ ғасырдың бас кезінде жазыла бастағаны мұрағат жадығаттарынан белгілі. 1928-1937 жылдар аралығында Ілияс шығармашылығы жайында

70-тен аса сын мақалалар жарияланған. Бұларды біз ілиястану ілімінің алғашқы адымдары деп білеміз.

Ақынның 1920-28 жылдары газет-журналдарда басылған өлеңдерінің таңдамалары және бұрын еш жерде жарияланбаған бірсыпыра өлеңдері мен аудармалары енген «Сағанақ» жинағына (Қызылорда, 1928ж.) жазған Сәбит Мұқановтың алғы сөзі - Ілияс шығармашылығы жайындағы алғашқы сын.

«Сағанақ» жинағының мұқабасы

1929 жылы Ғаббас Тоғжанов «Әдебиет және сын мәселелері» деген еңбегінде: «Жаңа түр іздеу, өлеңді әдемі, көркем шығару жағынан Ілияс көп ақындарымыздың алдында», - деп, ақындығын жоғары бағалаған екен. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1936 жылғы 10 қаңтарындағы санында «Күйші» және «Дала» поэмалары бойынша әдеби дискуссияның ұйымдастырылуы - Ілияс Жансүгіровтің тума талант сөз зергері екендігінің айғағы.

Ақындығының алғашқы кезеңінде айтылған осындай ғылыми ой-пікірлер өз өрісін тауып, толастаған емес. «Осы күнгі қазақ кеңес жазушыларының тілге шебер, өлеңге ұстасының да, алдынғы саптағысының да, көрнектісінің де бірі - Ілияс»- деген бағаны өз кезінде С. Сейфуллин де берген.

1938-1957 жылдары тоталитарлық жүйе жазықсыз жандарды қолдан жау жасаған қитұрқы саясатын әшкерлетпес үшін зерттеушілерді мұрағаттарда жұмыс істеу мүмкіндігінен айырды. Соның нәтижесінде Ілияс туындылары мұрағат материалдарымен салыстырылып, зерттелінбей, уақыт мәжбүрлеген өңдеу-талдаудан өтпей, социализм идеологиясы талабына лайықталып, бұрмаланған қалпында оқырманға ұсынылды.

XX ғасырдың елуінші жылдарының аяғына қарай «жылымық» кезең келіп, репрессия жылдарында атылғандарды ақтау мәселесі көтеріліп, оң шешімін тапты. Енді қолда бармен аяулы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы орнын сайлап беру міндеті тұрды. Уақыттың құбылуы, әдеби-сыни көзқарастағы түбірлі өзгерістер қаламгер туындыларын уақыт талабына сай қайта қарастыруды діттеді. І. Жансүгіровтің шығармашылық өмірбаяны, өнерпаздық кескін-келбеті, ақынның бай қолжазба қоры, абақтыда өткен азапты күндері төңірегінде терең талданған еңбектердің қажеттілігін заманның өзі талап етіп отыр десек, артық айтқандық емес. Оның шығармашылық зертханасы да жұмбақ күйінде. Шығармалары бірнеше рет жарық көргенімен, академиялық деңгейге көтеріле алмады. Осы уақытқа дейін атқарылған жұмыстар ақыннан қалған мұраларды қалың жұртшылыққа жеткізу, насихаттауды мақсат етті. Шығармаларының ұлттық мәні мен мазмұны, шынайы поэтикалық бояуы, философиялық астары өз дәрежесінде зерттелген жоқ. Ілияс Жансүгіров шығармашылығы жайлы жазылған зерттеулерде күмәнді, дүдәмәл тұстар да баршылық.

«Ілияс Жансүгіров - ешқандай да мүшелтойдың межесіне сыймайтын, өмірі баяғыда өлеңге ұласып, өлеңі баяғыда өмірге айналып кеткен, үнемі оқылар, үздіксіз зерттелер – халықпен мәңгілік бірге – ұлы творчестволық тұлға» [1,3]. Шындығында да Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығы табанды зерттеуді талап етеді.

Ілияс Жансүгіров өмір сүрген уақыт аса бір күрделі, аласапыран, ұрда жық уақыт болатын. Егер ақын қыруар өлеңдерін өндіріс, революция, отарба, Октябрь мерекесіне арнаса, оған ақын кінәлі емес, уақыт кінәлі деп білу керек. Сол жылдардың қаламгерлері заман талабынан, ырқынан сыртқа шығып, мейлінше еркін жырлап кете алмады. Уақыт ұраны, идея үшін күресуге тиіс болды. Бұл нағыз аяққа түскен тұсау еді.«Қазақ халқының Қазан төңкерісінен әрідегі тарихи бел-белестерін арқау еткен айтулы дастандарында құлан жүйріктік зерделі зергерлік танытып, көсіле-көсіле шабатын Ілияс сөзден алтын сарайлар соқса, кеңес шындығын жырлаған лирикасында сылтыңдап қалады. Қызығы - поэмалары да сол отызыншы жылдарда туған, бірақ онда ақын шабыттылығы алапат!» - дейді М.Әлімбаев.

Оның мол қазыналы шығармашылығында түбегейлі зерттелмеген, әлі басы ашылмаған не бір жұмбақ дүниелер бар. Ақынның өлең құрылысына, тілге, идеяға, жанрға, тағы басқа мәнді мәселелерге байланысты енгізген жаңалықтарын шұқшия тексеріп, халқымыздың игілігіне жарата білейік.

Жеке адам басындағы сезім шарпылыстарынан бастап, адамзат баласын толғандырған әлемдік күрделі мәселелер арасындағы сан қилы ойтолғаныстар - Ілияс поэзиясынан табылатын қасиеттер. Ілияста ұлттық қазанның қаймағы ғана емес, жалпы адамзаттық көркем ой қазанының қайнауы бар. Ол қазақ поэзиясын тақырыптық, мазмұндық, көркемдік жағынан әлемдік поэзиямен берік қабыстырды. «Жүрегімнің айнасын шаң басқанда, орамалым осы өлең бетін сүртер» («Жанды сөз» өлеңінен) - деп жан сырын ақтарған ақынның салиқалы шығармашылығы ұлы суреткерді тек табиғат қана туғызып қоймай, нақты қоғамдық-тарихи шындық шыңдайтынына көзімізді тағы да жеткізе түсті.

Әдебиет зерттеушісі Бақыт Сарбалаев «Жетім бота көңілім» атты мақаласында («Қазақ әдебиеті» газеті, 8.09.1989) «Сарыарқаға», «Мен не көрдім?», «Сенің менен басың бос», «Молданың мінәжаты» (1921), «Қажыдым» (1923), «Ақынға» (1923), «Ызалы қиял» (1923), «Өмір-көмір» (1924), «Тумас па екен?» (1924), «Құрысын» (1924), «Айырылу аттанысында» (1925), «...моласында» (1927), «А.Б-ге» (1927), «Жаңа өнер» (Түрік ақыны Н.Хикметтен), «Кәмінтерін» атты Ілияс өлеңдерінің кейінгі жинақтарына ілінбей қалғандығын ашына отырып жазады.

Біз өз тұрғымыздан соңғы жылдары шыққан Ілиястың 10 томдығынан осы өлеңдерді іздеп едік, ол жинақтан да таппадық. Ілиястың:

Дүние –дұшпан, мен-долы.
Ызам жердің жүзінде.
Талақ қылам мен мұны,
Ұшам Күннің өзіне.

Немесе:
Қуаныштан, қайғыдан
Жетім бота-көңілім.
Күшіктен қалған күшіктей
Құр қаңқылы көңілдің.
Осы болса, өзің ал,
Қылар сыйы өмірдің,-

деген асқақ ой мен кестелі айшықтарға құрылған өлеңін бүгінгі ұрпақтың әлі де оқи алмай отырғаны, әрине, өкініште-ақ.

Екінші жұбайы Аманшаға арнап жазған «Айырылу аттанысында» (1925), «...моласында» (1927) өлеңдері Ілиястың «Сағанақ» (1928 ж.) және «Өлеңдер» (1933 ж.) жинақтарына енген екен. Неге екені белгісіз, ақынның кейінгі жинақтарына енбей қалған. Кейінгі жинақтарына енбей қалуына төртінші жұбайы Фатима Ғабитованың ықпалы болды ма екен деген ой мазалай береді.

Ілияс Мәскеу қаласына оқуға кеткенде Аманша дімкәстігіне байланысты ермей қалады. Кетерінде «Айырылу аттанысында» деген өлең жазады:

Қой, күнім, көзің төгілді-ау,

Төгілме, бекін, күнішім.
Қабырғам қаусап сөгілді-ау,
Айырылған деген құрысын.
Көңілден құйын соқтырмас
Көңілім күні кемісім
Көзіме қайда жүрсем де,
Елестер осы тұрысың,-

деп, аяулы жарын жұбатып, әрі жалындаған ыстық махаббатын білдіріп, қайрат береді.
«Жүрегім - жара, у – ішім... Жүректе қатты сақтармын,
Алысқан қолдың жылысын» деп, аттанып кете барады.

Аманша 1927 жылы Ілияс оқуда жүргенде баласын босана алмай қайтыс болады. Бұл қайғылы хабарды Мәскеуде оқып жүрген Ілиясқа ешкім естіртпейді. Ілияс кезекті бір оқу демалысы кезінде ауылға кетіп бара жатып, Алматыдағы жолдастарына келеді. Сол жерде достары оған Аманшаның баласын босана алмай, дүние салғанын естіртеді. Сонда осы оқиғаны көзімен көрген ақынның Есболатов деген досының әйелі «Сыр сандық» деп аталатын естелік кітапта Ілиястың әйелін жоқтап, еңіреп жылағанын жазып, «бүйтіп жарын жоқтап жылаған ерді соған дейін де, одан кейін де көрмедім» деп еске алады. Ілияс Аманша өліміне қатты қайғырып, «Жарымның моласында» деген өлеңін жазады.

Жан жолдас, жатырмысың жер қойнында,
Жер үйшік, топырақ төсек өз бойында,-

деп басталатын өлең:

Қош, жаным! Тыныш ұйықта қабіріңде
Мені тос! Келісімен қосыл бірақ,-

деген шерлі жолдармен аяқталады.

Оразақын Асқар Ілияс мұрағатында сақталған «Қапал уезінің Ақсу болысында тұрушы Ілияс Жансүгіров жазған өлеңдер. Айрықша басылуын өтінем. Ішінде газетке бөліп бастыратын қысқа, күйлі сөздер бар. Қазақ басшыларынан ұмытпауын өтінем» деп, (1919 жыл 2-айдың 10 күні) жазып, қолын қойған, ақынның өз қолымен араб әрпінде қағазға түскен, бірақ осы уақытқа дейін еш жинағына енбеген бірнеше өлеңін «Жансүгіровтің жарияланбаған жырлары» [2,5] деген атпен «Қазақ әдебиеті» газетінде (1994 ж., 17 маусым) жариялапты. «Түрлі өлеңдер» деген ортақ ат қойылған бұл топтамасының тақырыптары әр алуан. «Сәулеме» (1919) атты махаббат – сүйіспеншілік жыры бар. «Тоқтаусыз толқын кездесіп, Ажарын алды заманның. Шаруаның жолын тез кесіп, Сүреңін алды адамның»,- деп басталатын сол кезеңнің аласапыранын суреттеген «Толқын» (1919) өлеңі бар. «Сәулеме» (1919), «Толқын» (1919), «Кісілік пен хайуандық» (1924), «Қиял өмір» (1924), «Шын үміт» (1919), «Қор болдық, алдандық» (1924), «Сөздің де сөзден соң жүйесі бар» (1919) өлеңдерінің әлі де болса оқырмандарымен жүздесу сәтін күтіп жатқандығын қынжыла жазады. Бұл өлеңдер де кезінде ақынның «Сағанақ» (1928 ж.) және «Өлеңдер» (1933 ж.) жинақтарында басылған-ды. Мазмұны, идеясы кеңестік идеологияға сәйкес келмейтіндіктен сызылып тасталғаны да шындық. Болашақта бұл өлеңдер Ілиястың өлеңдер жинағынан өз орнын табар деген ойдамыз.

Мұратбек Бөжеев пен Баламер Сахариев «Ілияс өлеңдері» («Жұлдыз», 1965, № 5) атты мақалаларында былай деп жазады: «М.О. Әуезовтің көптомды шығармалар жинағын әзірлеу жұмысына байланысты жазушының музейіндегі архив қазынасын ақтарып отырғанымызда атақты ақынымыз І.Жансүгіровтің өз қолымен жазған қысқаша өмірбаянының және бір шағын дәптерге жазған 8 өлеңінің қолжазбасы табылды. Ақын өмірбаянын Москвадағы мемлекеттік Журналистер институтында оқып жүргенде, 1928 жылы 25 январьда жазыпты да, жеке дәптерге әр жылда жазған өлеңдерінен 8 өлеңді көшіріп қойыпты. Мәдениет тарихында бұл сияқты қолжазбаның құндылығы ерекше. «Сенің менен басың бос» деп басталатын атсыз шағын өлеңі кейінгі жинақтарда көрінбейді. Ақынның өмірбаянының да назар аударарлық жақтары мол. Әсіресе, өзінің білім алуы, өскен ортасы, әлеуметтік және өнерпаздық қызметінің басталуы жайында ақынның өзі айтқан ақиқаттар бар». [3,2] Соңынан

қос зерттеуші ақынның өмірбаяны мен «Қазақ қазынасы», «Сенің менен басың бос» өлеңдерін «Жұлдыз» журналының 1965 жылғы 5 санына жариялаған екен. Бұл шығармалар да ақын жинағынан әлі орын таппай отыр. Ұлттық кітапхананың Сирек кездесетін қолжазбалар қорын қарастырып отырғанда ақынның Ілиястың «Сталин жолы» газетінің 1936 жылғы екінші санында жарияланған «Құтты болсын» өлеңін тауып алып, оны да оқырмандарға ұсынуды жөн көрдік. Өлең «Әйел теңдігі» журналының шығуына орай құттықтау ретінде дүниеге келген.

Азат қазақ әйелі,
Құтты болсын жорналың!
Жорналыңа жыр жазып,
Сізге сәлем жолдадым.

«Теңдігіңе» үн қосып,
Мен де талай толғадым.
Қуаттады мені де
Сен бақытты болғаның.

Теңдік кілті қолыңда,
Бақ есігін аштыңыз.
«Сталиннің жолында»
Алға қадам бастыңыз.

Ілиястың шәкірті, ауылдасы Тасыбай Мұзбаев «Қамқор еді» [4,204] деген естелік мақаласында: «Мен ақын Ілиястың алдынан тәлім, білім алған көп шәкірттерінің бірімін. 1921 жылдары Ілияс бастауыш мектепте мұғалім болып жұмыс істеді. Бұл Ілекеңнің Ташкенттен оқу бітіріп келген кезі. Ілиястың өлеңдері менің әлі есімде. Соның бірі «Жас қыздың арманы» атты өлеңі. Бұл өлең былай басталады:

«Қыз етті мені құдай ұл етпеді,
Қайғыдан, уайымнан құр етпеді.
Зарланып, жас басымнан тілесем де
Арманға көңіл шіркін бір жетпеді...»

Сондай - ақ Ілиястың «Сұлу қыздың сыры» өлеңі мен «Қолбала» атты поэмасы да біз ертеректе жаттаған шығармалар болатын» деп жазады.

Мырзабек Дүйсенов: «Ақынға» деген өлеңінде І.Жансүгіров бір ақынға қайдасың, неге үндемейсің, дауысың неге шырқырайды деп, одан әрі қарай періштемен ойна, бейшараның жанын тербе, көрге түс, оқ тиіп, қансырағандардың қанын жала, ыза торлап, мелшиіп қалғаның не деп оны сөйлетуге тырысады... Өмірден теперіш көрген бұл «періште» ақын кім? Жаңа заман орнап, өмірге деген көзқарас жаңарып, нұрлы болашақ үшін күрес қызған кезде көмейіне тас кеткендей түйіліп, тоқырап қалған қай ақын? Неге тоқырайды? Оған Ілияс неге жаны ашып, шыр-пыры шығады? Кезінде жұрттың бәрі Ілияс бұл өлеңін Мағжанға арнап жазған деп жорамалдады...» [5,29], - деп жазған еді. Бізге белгісіз Жансүгіровтің мұндай жаңа жырлары табылып, алып ақынның тың да тамаша қырлары танылып жатса, әдебиетіміз үшін де, халқымыз үшін де зор игілік. Абайды, Әсетті өзіне ұстаз тұтқан Ілиясты кейінгі ақындардың өзіне үлгі етуіне мүмкіндік бермеген сол заманға наламыз мол.

Бізге белгісіз Жансүгіровтің мұндай жаңа жырлары табылып, алып-ақынның тың да тамаша қырларын таныстырып жатса, әдебиетіміз үшін де, халқымыз үшін де зор игілік.

Жанат Ахмадиев «Жәдігер шығармалар жәрдемге зәру» атты мақаласында былай деп дабыл қағады: «Мемлекеттік архив қорында Бейімбет, Сәкен, Мағжан, Жүсіпбек сияқты алашқа аты мәлім арыстарымыздың ішінен тек Ілиястың ғана архивтік құжат қоры толық сақталған. Фатима шешеміз «халық жауының әйелі» ретінде өзі де көп қуғын көріп, ой-қырға айдалып жүргенінде, Ілиястың жазбаларын көзінің қарашығындай қорғап, иегершілік етіп, сақтап қалған. Бұл мұраларды Фатиманың көзі дүниеден өткеннен кейін Ильфа Ілиясқызы

архивке тарту еткен. Қорда Мағжанға, Ахмет Байтұсыновқа, Бейімбетке, Сәкенге, Жүсіпбекке байланысты құжаттар көптеп кездеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Сарбалаев Б. Жетім бота көңілім. //«Қазақ әдебиеті» газеті, 1989 ж., 8 желтоқсн.

2 Оразақын А. Жансүгіровтің жарияланбаған жырлары. //«Қазақ әдебиеті» газеті, 1994 ж., 17 маусым.

3 Бөжеев М., Сахариев Б. Ілияс өлеңдері.//Қазақ әдебиеті», 1995 ж., №18

4 Мұзбаев Т. Қамқор еді. Кітапта: Аңызға бергісіз ғұмыр. Құраст: Кыяхметова Ш., Талдықорған, 2015ж.

5 Дүйсенов М. Ілияс Жансүгіров. Алматы: «Арда» баспасы, 2004 ж.

В статье рассматриваются стихи Ильяса Жансугурова, не опубликованные до настоящего времени. Ильяс-один из поэтов, глубоко воспевших сложную проблему поэзии, он занимался соискательством до тех пор, пока не сформировал свой стиль, изучая стихи казахского и других стран. Здесь собрана огромная коллекция старинных книг Жансугурова. Они являются частью истории казахской литературы. Создавая научное объяснение всего этого, наша общая задача - создать справочник. Очень приятно слышать ответы и воплощать их в свои планы! »Как видите, эта статья была написана в конце прошлого века и до сих пор остается проблемой. Вот почему Ильяс Жансугуров до сих пор неясен и выясняет и публикует побеленные произведения.

The article deals with the poems of Ilyas Zhansugurov, which have not been published to date. Ilyas is one of the poets who deeply praised the complex problem of poetry, he always was searching and studied the verses of the Kazakh and other countries while his own style formed. Here is a huge collection of old books by Zhansugurov. They are part of the history of Kazakh literature. Creating a scientific explanation of all this, our common task is to create a reference book. Very nice to hear the answers and translate them into their plans! As you can see, this article was written at the end of the last century and still remains a problem. That is why Ilyas Zhansugurov is still unclear and finds out and publishes whitewashed works.

УДК 82/821(100-87)

Ж.Т. Қобланов

ф.ғ.к., доцент, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: koblanov64@mail.ru

УИЛЬЯМ ШЕКСПИРДІҢ «КОРОЛЬ ЛИР» ТРАГЕДИЯСЫНДАҒЫ ОБРАЗДАР ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада Уильям Шекспирдің «Король Лир» трагедиясындағы кейіпкер табиғатын, кезең көрінісін ашудағы қаламгер шеберлігі жан-жақты сөз болады.

Шекспир өз заманының келеңсіз жақтарын көріп, қолына қалам алған болатын. Қаламгер айналасын шырмап алған кемшіліктерге, озбырлықтарға сын көзбен қарап, адам тағдыры және оның арман-тілегі жайында тереңірек пікір жүргізуге ұмтылады. Романда келеңсіз оқиғаларды бейнелеу, зұлымдық пен соқыр сенімді сынға алу негізгі мәселе болып қалады.

Шығармадағы көңілсіз оқиғаларды бейнелеуде жазушы өмірден түңілу сезіміне берілмейді, керісінше ол қайғы құрсауында да өмірге сенім туғызатын оптимистік, образды тәсілдерді табады. Бұл сол қоғамда жаңалықтың ескілік үстінен жеңіске жетуін көрсетуде айқын байқалады.

Кілт сөздер: трагедия, психологиялық образ, сюжет, конфликт, тақырып, гуманист, дәстүр, қаһарман.

КІРІСПЕ

Шекспир шығармашылығының бірінші дәуірінде-ақ өз заманының келеңсіз жақтарын көріп, қолына қалам алған болатын. Драматург айналасын шырмап алған кемшіліктерге, озбырлықтарға сын көзбен қарап, адам тағдыры және оның арман-тілегі жайында тереңірек пікір жүргізуге ұмтылады. Шекспир комедияларына тән өмір қуанышынан ләззат алу оның трагедияларында да кездеседі. Бірақ оларда келеңсіз оқиғаларды бейнелеу, зұлымдық пен соқыр сенімді сынға алу негізгі мәселе болып қалады.

Трагедияларындағы көңілсіз оқиғаларды бейнелеуде жазушы өмірден түңілу сезіміне берілмейді, керісінше ол қайғы құрсауында да өмірге сенім туғызатын оптимистік, образды тәсілдерді табады. Бұл сол қоғамда жаңалықтың ескілік үстінен жеңіске жетуін көрсетуде айқын байқалады.

Шекспир шығармаларының І-дәуірінде жазылған трагедияларының бірі - «Ромео мен Джульетта» трагедиясы (1595).

Трагедияда екі өзара дұшпан отбасында дүниеге келіп, ер жеткен және кездейсоқ бір-біріне ұшырасып, ғашық болған Ромео мен Джульеттаның аянышты тағдыры хикаяланады. Феодалдық қоғамның қайшылықтары олардың еркін махаббатына тұсау болғаны айыпталады.

«Юлий Цезарь» (1599) трагедиясы сюжетінің материалы антик тарихшы Плутархтың «Қос өмірбаяндар» атты кітабынан алынып, онда осы дәуірдің ең маңызды саяси оқиғалары - ежелгі Римдегі республикашыла р(Брут, Кассий) мен монархия қолдаушылары – цезарьшілер (Антоний, Октавий) ортасындағы күрестер бейнеленген. Шығармадағы терең әлеуметтік пікірлер, жау топтардың арасындағы жанкешті конфликт, тарихи тұлғалар характерін жасаудағы шеберлік – бұл трагедияны Шекспир шығармашылығының ең үздік үлгілерінің бірі дәрежесіне көтерген.

XVI ғасырдың аяқтарында Англиядағы шексіз биліктің дағдарысқа ұшырауы кездейсоқ жағдай емес еді. Өйткені, ол қоғам туғызған өндіріс қатынастарының бұдан соңғы дамуына кедергі болады. Король өкіметі мен парламент ортасындағы қарама-қарсылықтар өрши түседі. XVII ғасырдың бастарында Елизаветаның билігі аяқталып, таққа Яков Стюарт отырған еді және феодалдық озбырлық күшейген уақытта, король мен буржуазия ортасындағы қайшылықтар мүлдем шиеленісе түседі. Бұл жылдары қарапайым бұқара халықтың, шаруалар мен қолөнершілердің жағдайы ауыр халде қалады.

Гуманистердің «қайғысыз бақытты өмір» туралы қиялдары капиталистік тәртіптер үстемдік ете бастаған кезеңде іске аспайтындығы, бұл бір елес екендігі мәлім болады. Ұлттық тарихи хроника жанры Шекспирдің жаңа дәуірге тән болған көзқарасын толығымен аша алмайтын еді. Соның үшін драматург күйреп бара жатқан феодалдық дүниенің дағдарысын көрсету және туып келе жатқан ақша билігі мен оның тойымсыз, жыртқыш табиғатты өкілдерінің шынайы образын жасауға қолайлырақ болған трагедия жанрына түгелімен ауысады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Король Лир» (1605) трагедиясының сюжеті Холиншедтің «Хроникаларынан», сондай-ақ, Лир туралы басқа да деректерден алынған. Бірақ Шекспир бұл тақырыпты қайта өңдеп, оған Глостер тарихын да енгізген. «Бұл пьеса драмалық тартыстың өткірлігі және көтерілген мәселенің тереңдігі жағынан басқа трагедиялардан ерекше. Шығармада отбасы мәселелері әлеуметтік-саяси оқиғалармен араласып, тұтасып кетеді»[1,52].

Көпті көрген, өзінің күші мен құдіретіне сенген қарт король Лир дүние-мүлкін үш қызына бөліп беру арқылы «мемлекетті басқару қайғысынан» құтылмақшы болады. Ол қыздарынан өзіне деген махаббаттарын, адалдықтарын білдіруін сұрайды. Үлкен қызы Гонерилья мен ортаншы қызы Регана оны дүниедегі барша нәрседен гөрі артық сүйетіндігін

айтады. Кенже қызы Карделия болса апаларынан артық ешқандай сөз айта алмайтындығын, тек ғана перзент ретінде әкесін құрметтейтіндігін білдіреді.

Мақтағанды жаны сүйетін король кіші қызының мұндай жауабына ашуланып, бүкіл байлығын айлакер, мейірімсіз екі қызына бөліп береді. Граф Кент «тілдің кедейлігі жүректің кедейлігі емес» деп, Карделияның адамгершілігі мол екендігін айтқанында, тәкаппар Лир оны сарайдан қуып жібереді, қызын болса мұрасыз қалдырады. Карделияның ақылы мен сұлулығына ғашық болған француз королі оған үйленеді [2, 340].

Трагедияның бас қаһарманы Лир - күшті трагедиялық және психологиялық образ. Шығарма басында бұл билеуші барлық нәрсені жеке өзі шешеді. Бұл болса, оның өз күші мен құдіретіне артықша баға беруіне, өзін «әрқандай шаттық пен қайғының әміршісі, патшалық құрған дәуірінде әрқандай өмірдің басы мен ақыры» (Добролюбов), деп түсінуіне алып келеді.

Лир бүкіл мемлекетті екі қызының қолына тапсырғаннан кейін де, өзін ілгерідегідей билеуші деп біледі, жасақтарын сақтап қалғысы келеді. Бұл жағдай қыздарына ұнамайды. Бір қызымен араздасып, екіншісіне көшіп жүрген ожар Лир ақырында сарайдан қуылып, баспанасыз қалады және қысқа уақыт ішінде ащы шындықты аңғарып, айналасындағы әділетсіздіктерді, аштықты көреді және өз қателіктерін түсініп қатты азап шегеді.

Н.А. Добролюбов Лир образына түсініктеме бере отырып, оны теңсіздік белең алған қоғамның «сорлы құрбаны» деп атайды. Лирдің ең үлкен қателігі сонда, ол мал-дүниеден бас тартқанымен, биліктен айрылғысы келмейді, мемлекетті қолда ұстамай-ақ басқаруға болады, деп өз күшіне артық баға береді. Бұл қатесін ол өте кеш, көп қасіретті басынан өткізгеннен кейін ғана түсінеді. Мемлекет билігінен айрылған Лирге қатынас тез өзгереді. Ең алдымен бүкіл байлықты қолына алған және әкеге тәуелділіктен құтылған үлкен қыздары оның талаптарын тыңдамайды, өз биліктерін жүргізеді.

Лир - күрделі және көп қырлы образ. Оның күшті және әлсіз жақтары бар. Билеуші болған дәуірде ол әлсіз еді, өйткені ақиқатты айыра білмейтін. Кедей халге түскен соң Лир шындық пен жалғанды, әділдік пен әділетсіздікті аңдайтын болады, өзін еркін сезінеді. Тақ та, бақыт та енді оған жат болып көрінеді. Оның мінезінде пайда болған бұл өзгеріс үлкен қыздарына жиіркенішпен қарауында ғана емес, ал кіші қызы Карделияның алдындағы кінасын мойындауында байқалады. Лир образы Шекспирге бақыт пен байлық арасында қайғысыз өмір сүріп жатқан ат төбеліндей топ пен кедейлікте жасап жатқан сансыз халықтың қасіретін көрсетіп, ұлы гуманистік идеяларды бейнелеуге үлкен мүмкіндік берді.

Лирдің басындағы қайғыны толығырақ ашуда граф Глостердің тағдырын баяндайтын трагедияның екінші сюжеті ерекше маңызға ие. Король Лир отбасындағы оқиға Глостердің де жанұясында болады. Лир кіші қызын қуып жіберген еді, Глостер болса үлкен ұлы Эдгарды үйінен қуады. Лирдің жақсы көрген үлкен қыздары оған қарсы бас көтереді. Глостер болса өгей ұлы аяр Эдмундтан азап шегеді. Залым Эдмунд жазушының басқа трагедияларындағы Яго мен Ричард III-ге ұқсап кетеді. Даңққұмар, жауыз Эдмунд алдын ағасы Эдгарды ғайбаттап, оның үйден қуылуына себепші болады, соң әкесі Глостерді қаңғып қалған Лирге жанашырлық танытты деп айыптап, оның екі көзін ойып алып, үйінен қуып шығады. Осындай жолдармен мәртебе арттыруға ұмтылады.

Соқыр болып қалған Глостер қайыршы киімінде жүрген ұлы Эдгарға кездесіп, өзін жетекке алуын сұрайды. «Замана осылай: соқырларды қайыршылар жетектейді», дейді өзегін өкініш өртеген Глостер. Оның бұл сөздерінде терең мағына жатыр, әрине.

Король Лир мен граф Глостер тек ауыр азаптарды басынан кешіргеннен кейін ғана өзгереді; көздері зағип болғанымен ақ пен қараны айыра алатын дана адамдарға айналады.

Лир: Байғұс қайыршы қашып барады. Көрдің бе, достым, өкімет те сондай. Өкімет жүрген жерде өктемдік бар. Шынжырлаулы көк төбет те бір, қызмет бабындағы көп ұлық та бір.

Көшеде жүрген жезөкшені неге сонша сабайсың,
Өзіңнің соған әукең түсіп тұрғанда,
Онандағы дүрелемейсің бе өзіңді

Көңіліңе қашқаны үшін әзәзіл?

Жымысқыны дарға астырды алпауыт,
Жыртық көйлек жасыра алмайды күнәні,
Мауыт кисе – не сұмдық та түспес еді еш көзге.
Кей қылмысты алтынменен аптасаң,
Құрдай ұшып жорғалайды сот өзі,
Егер оны алба-жұлба қып ап барсаң,
Кім көрінген көзге шұқып бітеді.
Бұл дүниеде айып тағардай ешкім жоқ,
Бұл дүниеде айып тағардай қылмыс жоқ.
Тығындай біл көмекейін басқаның
Қара дегеннің ақ болуы қас қағым.
Сондықтан да шатынаған
Көзіңе әйнек ки-дағы,
Көп көрсоқыр саясатшы секілді,
Көрмесең де, көрген болып көрін сен [2,344],-

деп мемлекет басына шығып алған, өз мүддесінен басқа ешнәрсені көре алмайтын «алаяқ саясаткерлерді» әшкерелеумен бірге, өзінің бұрынғы өміріне сын көзбен қарайды.

Байлық пен абырой арттыру жолында әрқандай зұлымдықтан бас тартпайтын Эдмунд «қылышы бар адамға мейірімділік жараспайды», деп тұтқынға түскен Лир мен Карделияны өлім жазасына кеседі. Гонерилья мен Регананы сүйемін, деп оларды сендіреді, апа мен сіңлі ортасындағы қызғаныш дұшпандыққа айналады. Гонерилья Эдмундқа қол жеткізу үшін жесір қалған сіңлісі Реганаға у береді. Бірақ ерінің қиянаты сезілген соң өзін өлтіреді. Глостердің үлкен ұлы Эдгар әкесіне, ағасына және герцогке опасыздық жасаған інісі Эдмундтың зұлымдықтарын әшкерелейді, азапта жатқан Лир мен Карделияны құтқаруға асығады. Бірақ бұл уақытта Карделияны дарға асып өлтірген еді. Парасатты қыздың өлімі әке үшін өте ауыр қайғы болатын. Лир Карделияның денесінің қасына құлап түсіп, жан тапсырады.

Трагедия кейіпкерлері бір-біріне қарама-қарсы тұрған екі топтың өкілдері. Олардың бірі – мал-дүниеге құмар, рухани азғын, мейірімсіз Гонерилья, Регана, Корнуэль және Эдмунд, екіншісі - биік адамгершілік қасиеттерді өз бойларына жинақтаған Карделия, Кент, Эдгар, сайқымазақ, Лир мен Глостер. Олар - достық, адалдық және мейірімділік сезімдерін сезінетін жандар. Кемшілік көріп, сарайдан қуылған перзенттер мен қызметшілер өз адалдықтарынан жаңылмайды, олар тағы да Лир мен Глостерге жәрдем қолын созады. Мәселен, Кент кек сақтамай, өз киімін өзгертіп, қаңғып жүрген Лирге қайырымдылық жасайды, Карделия Франциядан әскер ертіп келіп, намысы тапталған әке құқығын қалпына келтірмекші болады. Эдгар болса, көзі ойып алынған сорлы әкесінің қайғысына ортақ болуға талпынады. Олар Лирге жанашырлық көрсеткенде, оған патша болғандығы үшін емес, ал азап тартқан байғұс жан ретінде аяушылық танытады. Лирдің сайқымазағы болса, бұрыннан қорлық көріп келген жан, оның образында халық даналығы бейнеленген. Ол Лирдің орынсыз әрекеттерін, үлкен қыздарының әділетсіздіктерін паш етеді және оған не істеу керектігіне кеңес береді. Жалпы, ол Лирдің өз қателігін тезірек түсінуіне себепші болады. Сайқымазақ корольдің барша байлығын екі қызына бөліп беріп, өзінде еш нәрсе қалдырмағандығын, қолында енді өкімет – құдірет жоқтығын оған түсіндіру үшін әсерлі сөздер таба біледі. «Сен саны жоқ нөлсің. Мен сенен жақсымын, өйткені сайқымазақпын. Ал сен ешкім емессің», «Егер сен менің ақымағым болғаныңда еді, ағатай, мен сені... уақытыңнан бұрын қартайып қалғаның үшін сабайтын едім», деп ол мемлекеттің бүлінуі нәтижесінде халықтың тыныштығы бұзылып кетуінен шошынады.

Шекспир сайқымазақтың сөздері арқылы өзінің терең мағыналы гуманистік пікірлерін білдіреді. Заман әділетсіздігін әшкерелеп, сайқымазақ былай дейді:

Қалпақ киіп жасырар

Зұлым ақымақ таз басын
Зұлым емес ақымақ
Қинап қайтеді өз басын:
«Бер» дегенге – береді,
«Ер» дегенге - ереді;
Кещелігін ұялмай
Кемеңгерлік көреді [2,272]

Адал, пәк жүректі Кенттің ызалы сөзі мен сайқымазақтың даналық сөздері озбырларға қарсы ашық наразылық белгісі еді. Намысы тапталған және ар азабын тартқан бұл адамдар озбырлық алдында тізе бүгуді білмейтін жандар. Қылмыскер пенделер, атаққұмар және ақшақұмар Эдмунд, Гонерилья мен Регеналар ортасындағы қарсылық пен дұшпандық олардың күшін кемітеді және жеңілісін тездетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Лирдің отбасында болған қасірет Глостер жанұясында да болуы кездейсоқтық емес . Бұл осы «дәуір рухына», алғашқы капитал топтау дәуіріне тән жағдай болатын:«... махаббат сөніп барады, - дейді қайғыға батқан Глостер, - достық ұмытылды, аға мен іні бір-біріне дұшпан, қалаларда, қыстақтарда ойран, сарай ішінде қастандықтар, әке-шеше мен перзенттерді мықтап ұстап тұрған туыстық жіптер үзілуде...»[3,301].

Жаңа туып келе жатқан капиталистік қатынастар, байлыққа құмарлық адамдар ортасындағы ең қасиетті байланыстарды – туысқандық, отбасы мен достық қатынастарды жаншып тастайды. Соның үшін адамгершілік идеяларды көтеретін таңғажайып образдарды Шекспир дүниеқоңыздықтан таза, пәк адамдар қылып көрсетеді. Бұл тұрғыда дана, сұлу, адал, ержүрек қыз Карделия образы жарқын бейнеленген. Трагедия соңында ол мерт болғанымен, Карделия қорғаған адалдық жеңіске жетеді. Жауыз ниетті адамдар жеңіліс табады. Бұл шығарманың оптимистік рухынан дерек береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шекспир В. Таңдамалы. 2 т. Ауд. Ерғалиев Х. – Алматы., 1983. – 454 б..
2. Кекілбаев Ә. Шығармалар жинағы. 12 т. . – Алматы, 2005. – 360 б..
3. Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. 3-кітап. – Алматы. «Бастау», 2015.-

Zh.N.Koblanov

Features of the images in the tragedy of William Shakespeare "King Lear"

Caspian state university of technology and engineering to the name Sh.Essenov, Aktau, Kazakhstan

Wonderful English masterpiece William Shakespeare in the tragedy "King Lear". Shakespeare cries the character of heroes and puts it in a medium-sized society.

Not a writer is always optimistic; ten believes in the future. Her poetic personalities are fighting for the sake of honesty, for the soullessness of the soul. Author authorizes analyze images of realistic tragedies.

Ж.Т. Кобланов

Особенности образов в трагедии Вильяма Шекспира «Король Лир»

Каспийский государственный университет имени Ш.Есенова, г., Актау, Казахстан

Художественное мастерство великого английского драматурга Уильма Шекспира в трагедии «Король Лир». Шекспир глубоко раскрывает характер своих героев и осуждает средневековое общество.

Но писатель всегда оптимичен, он верит в будущее. Поэтому его персонажи борються за справедливость, за духовную независимость. Автор статьи всесторонно анализирует образы реалистической трагедии.

УДК 81.24.6

Н.П. Локтионова[1], А.К. Кондратович[2]

[1]к.п.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: nploktionova@mail.ru

[2]магистрант, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: gold.cherokee@bk.ru

ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ «ПОЭТИКА» В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Статья посвящена изучению поэтики как одной из старейших дисциплин литературоведения. В работе дан краткий обзор исторических периодов становления теоретической поэтики от античности до современности. Значительное внимание уделено трудам ученых В.Хализева, Л.Тимофеева, С.Тураева, Ю.Лотмана, Е.Мелетинского и др., что позволило определить сущность поэтики на современном этапе.

Ключевые слова: поэтика, теория литературы, поэтическое искусство, история, эволюция, мифопоэтика

ВВЕДЕНИЕ

Современную теорию литературы невозможно представить без основных категорий – хронотопа, направлений, родов, жанров, художественно-изобразительных средств и др. Знакомство с каким-либо произведением не ограничивается одним прочтением, рекомендуется провести анализ поэтики текста, что позволит дать характеристику авторскому стилю и по достоинству оценить мастерство художника.

Все положения, законы построения поэтического текста имеют свою историю развития. В работе предпринята попытка посредством диахронического подхода проследить эволюцию становления поэтики как раздела теории литературы от античности до современности. Вопросами поэтики в разное время занимались известные лингвисты, литературоведы: Н.Буало, Ю.Скалигер, Г.Лессинг, Б.Томашевский, А.Потебня, А.Веселовский, Г.Винокур, Ю.Тынянов, Ю.Лотман, Р.Якобсон.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Понятие «поэтика» имеет глубокие исторические корни: первые упоминания этого термина можно найти в трудах древнегреческих ученых. Исторически следует рассматривать его с точки зрения двух позиций: в широком смысле – как раздел теории литературы, в узком смысле – как совокупность приемов и методов словотворчества.

В литературном словаре под редакцией В.Кожевникова и П.Николаева дается следующее определение поэтики: «Наука о системе средств выражения в литературных произведениях, одна из старейших дисциплин литературоведения» [1, 295]. В словаре литературоведческих терминов Л.Тимофеева и С.Тураева также подчеркивается, что это один из старейших терминов литературоведения [2, 287].

Изначально поэтика получила свое распространение в античном искусстве, ее основоположниками являются мыслители Аристотель и Гораций, которые понимали под поэтикой «учение о художественной литературе вообще» [2, 287]. В то же время их взгляды на роль искусства заметно отличались. По мнению Аристотеля, важнейшая роль искусства – эстетическое наслаждение прекрасным. Ученый видел в искусстве подражание окружающему миру, бытию и считал, что в этом заключается познание природы существования человека. На первый план из всех видов искусства Аристотель выдвигал поэзию. Такое заключение можно сделать, ознакомившись с его трудом «Поэтика», в котором он сопоставляет деятельность историков и поэтов, главную роль при этом отдавая поэтам. По мнению мыслителя, именно поэты могут предопределять будущее благодаря

философскому отношению к природе окружающего мира. Для историков же «материалом» изучения является прошлое, что, в свою очередь, не позволяет говорить о возможных событиях в будущем.

Поэтика в трудах Горация представляется с практической точки зрения. В целом придерживаясь некоторых аспектов теории Аристотеля, Гораций создает самостоятельную концепцию поэтики. В работе «О поэтическом искусстве, или Послание Пизонам» он определяет цель поэтического произведения – услаждать, трогать и учить. Труд Горация представляет собой сборник предписаний, соблюдение которых является главным условием поэтического искусства.

Поэтика в искусстве разных народов развивается наравне с риторикой. И если риторику называют искусством убеждения, то поэтика – это искусство подражания. Вопросы о том, чему и как подражать, ведут к различению содержания и формы. «Содержание определялось как «подражание событиям истинным или вымышленным» [2, 296]. Подражание объясняется человеческим любопытством, а любопытство, в свою очередь – стремлением узнать что-то новое. В труде «Поэтика» Аристотель характеризует три способа подражания, которые соответствуют трем родам литературы: объективный рассказ – эпос, личное выступление – лирика, изображение лиц в действии – драма.

Несмотря на то что изучение речи считалось областью риторики, с возникновением тропов, фигур и размеров художественная форма также стала предметом изучения поэтики. Таким образом, философы античности подготовили почву для развития поэтики, ориентировали читателей на поэтические нормы – каноны, которые стали основой современного литературоведения.

Средневековье характеризуется осмыслением теоретических трудов античных мыслителей и попытками создать положения для собственного написания стихов. Широкую известность получили поэт Матвей Вандомский и филолог Иоганн Гарландский, которые систематизировали имеющиеся на тот период знания о поэтике и создали свод правил для начинающих поэтов. Так, «Письмовник» в стихах Вандомского содержал теоретические положения и образцы описаний лиц, мест, времен года, разбор тропов и фигур.

Статья византийского ученого Георгия Хировоска «Об образех» является предметом пристального изучения исследователей, так как содержит в себе элементарные представления о разного рода риторических фигурах: «инословие» (аллегория), «превод» (метафора), «округлословие» (перифраз), «изобилие» (плеоназм), «лихоречье» (гипербола), «поругание» (ирония), «поиграние» (сарказм). Современные ученые называют эту работу исключительным явлением в древней письменности, так как ее появление является свидетельством повышения интереса к теории литературы.

Влияние античной поэтики можно обнаружить в творчестве итальянских, французских поэтов XVI века Триссина, Тассо. Итальянский поэт и философ Ю.Ц.Скалигер считал, что цель поэзии заключается в поучении и наслаждении, что, в свою очередь, объединяло противоположные учения Горация и Аристотеля. В своем труде «Поэтика», позднее получившем общеевропейское признание, автор рассматривал вопросы о единстве места и действия, правилах построения композиции. Скалигер поддерживает принцип подражания природе Аристотеля, в то же время поэзия для него «веселая наука», что показывает приверженность идее Горация – «развлекая, поучать».

В XVII веке в литературе и искусстве развивается классицизм, который стремится регламентировать все стороны жизни общества и является строго рациональным. Важным теоретическим трудом этого времени является работа Н.Буало «Поэтическое искусство», в которой он во многом опирается на опыт античных авторов. Следуя идеям Горация, Н.Буало пишет: *«Учите мудрости в стихе живом и внятном, / Умея сочетать полезное с приятным* [3, 8].

Основное требование следования разуму, общее для всей классической эстетики XVII века, конкретизируется в виде ряда положений. Следовать разуму – означает прежде всего подчинить форму содержанию, научиться мыслить ясно, последовательно и логично:

«…Обдумать надо мысль и лишь потом писать. / Пока не ясно вам, что вы сказать хотите, / Простых и точных слов напрасно не ищите…» [3, 8].

Но разум, по мнению Н.Буало, должен проявляться не только в содержании, но и в композиции – гармоничном соотношении частей: *«Поэт обдуманно все должен разместить, / Начало и конец в поток единый слить…»* [3, 9].

Центральное место в поэтике Буало занимают те жанры, в которых человек раскрывается в действии – трагедия, эпопея и комедия, лирические жанры автор относит к второстепенным.

Последователями поэтики Н.Буало в XVIII веке считаются немецкий просветитель И.Готшед, российские поэты и ученые В.Тредиаковский, М.Ломоносов и А.Сумароков. В книге «Опыт критической поэтики для немцев» Готшед стремился создать практические положения для поэтов своей страны. Работа Тредиаковского «Новый и краткий способ к сложению российских стихов с определениями до сего надлежащих знаний» охарактеризована созданием системы русского стихосложения.

Несмотря на приверженность М.Ломоносова классицизму, назвать его последователем поэтики Н.Буало можно лишь отчасти. Поэтика Ломоносова наполнена метафоричностью, гиперболизмом, яркостью красок, пышностью и торжественностью, что было неуместным для рационалистической поэтики классицизма.

А.Сумароков, под влиянием теоретика классицизма Н.Буало, призывал поэтов к простоте и ясности изложения мысли. В статье «О неестественности» он бранит поэтов, которые используют всякого рода пышные, торжественные речи, так как считает их лишенными красоты и наполненными пустым звуком.

Важной чертой поэтики XVIII века является то, что наряду со стихотворными жанрами к теоретическому анализу стали допускаться и прозаические. Заслуга в этом принадлежит просветителям Г.Лессингу и Д.Дидро. Г.Лессинг, являясь основоположником немецкой классической литературы, возвращается к истокам поэтики Аристотеля и воспринимает природу поэтики как искусство подражания. В трактате «Лаокоон» ученый сравнивает практическую ценность живописи, скульптуры и поэзии, при этом утверждая, что именно поэзия связывает человека с действительностью и показывает действия во времени.

На рубеже XVIII – XIX веков немецкая классическая философия разделяет вопросы поэтики с историей литературы. Так, ученые В.Шлегель, И.Гердер рассматривают вопрос о поэтических родах с точки зрения исторического подхода: ими анализируется каждый род литературы и составляется сравнительная характеристика. Г.Гегель при изучении драмы, лирики и эпоса, помимо исторического, провел сопоставительный анализ – каждому роду он соотнес соответствующие жанры, композиционные и языковые средства.

Исследователи XIX – XX века окончательно разделяют поэтику на две области – историческую и теоретическую поэтику.

Крупным представителем исторической поэтики является А.Веселовский. Сущность данного направления заключается в изучении эволюции литературных форм, которые необходимо рассматривать в совокупности с поэтикой всех времен и народов.

Теоретическая поэтика связана с именем В. фон Гумбольдта, идеи которого продолжили А.А.Потебня, Р.Мюллер-Фрейенфельс, рассматривающие поэтическое искусство с психологической точки зрения. В работах, посвященных теории поэтики, А.Потебня также изучает соотношение поэзии и других видов искусства. В этом вопросе он полностью полагается на идеи Г.Лессинга, который утверждал, что только поэзия может изображать действие. В центре взглядов А.Потебни о поэтике стоит понятие о внутренней форме слова, «являющейся источником образности поэтического языка и литературного произведения в целом» [1, 297]. В данном контексте ученый рассматривает сущность образа, который при желании автора может менять содержание и идею произведения.

Вместе с тем исследователи поэтики обращают внимание и на внешнюю форму произведений – совокупность имеющихся приемов и способов построения художественного текста. Традиционно первостепенное внимание отводится содержанию произведения,

тематике, динамичности сюжета, героям. Но чтобы донести свою мысль и заинтересовать читателя, писателям и поэтам мало использовать лишь основной языковой пласт, необходимо употреблять различные языковые и художественные средства, которые образуют «внешнюю форму» произведения. К элементам формы также относят звучащую организацию речи – ритм, рифму, интонацию.

Вопрос о внешней форме произведения стал актуален в XX веке, он связан с образованием крупного научного направления «формализм», в котором на первый план выдвигается изучение формы как необходимого пути постижения сущности искусства. В словаре литературоведческих терминов под редакцией Л.Тимофеева и С.Тураева дается определение этого понятия: «Формализм (лат. forma – внешний вид) – направление в литературе и искусстве, а также в литературоведении и критике, в основе которого лежит предпочтение, оказываемое форме за счет содержания» [2, 440]. Формалисты считали, что задача писателя сводится к обработке словесного материала, а уже форма порождает содержание.

В Европе вопросами формализма успешно занимались теоретики немецкой литературы О.Вальцель, В.Дибелиус, Э.Сиверс; под влиянием западноевропейского формализма сложился и русский формализм, представленный именами В.Жирмунского, Б.Томашевского, В.Шкловского, Ю.Тынянова.

Одним из ведущих теоретиков-формалистов был советский писатель, литературовед В.Шкловский, который, по воспоминаниям Ю.Тынянова, «изучал литературное произведение так, словно перед ним автомобиль, который можно собрать и разобрать» [4, 57]. Следуя этой мысли, можно увидеть, что поэтический текст воспринимается как структурный элемент, части которого необходимо рассматривать в отдельности.

В 20-е годы XX века существовал полуформальный научный кружок ОПОЯЗ – Общество изучения Поэтического Языка, представители которого резко критиковали традиционный подход к литературе и искусству в целом, выдвигая тезис об искусстве как о сумме приемов и методов художника.

В литературном энциклопедическом словаре советских лет формалистические тенденции называли отступлением от нормы: «Уклонение литературы от современной социальной жизни ведет к гипертрофии чисто формальных задач, к сужению или «выветриванию» содержания» [1, 472]. Считалось, что в погоне за выразительными поэтическими средствами автор уступает в раскрытии темы и произведение теряет свою ценность. Поэтический текст становится «искусственным», при всей образности слов – лишенным глубокого мироощущения, чувств, и читатель попросту не в силах понять замысел автора.

Литературоведческие идеи формализма переняла структурная поэтика, прежде всего в лице Ю.Лотмана. Суть этого направления была в том, что художественный текст сравнивался с кристаллом, где отдельные части образуют единое целое. Как и формалисты, представители структурализма стремились создать такую стилистическую форму, которая была бы необычной, индивидуальной, но в то же время не препятствовала пониманию содержания. С другой стороны, структурная поэтика ощутила на себе влияние семиотики, что привело к появлению нового взгляда на поэтический текст. В литературном энциклопедическом словаре дается следующее толкование этому понятию: «Семиотика – наука о знаках и знаковых системах» [1, 373]. Поэтический текст рассматривается с точки зрения членимых подсистем – знаков, которые вне контекста не несут смысловой нагрузки. Отсюда следует, что фрагмент, вырванный из произведения, не имеет значения, в то время как в произведении он приобретает важную, значительную позицию. Таким образом, представители структурной поэтики В.Иванов, Б.Успенский, А.Пятигорский, В.Топоров пришли к выводу, что текст как система занимает более высокое положение, чем язык. Язык как система знаков является определенным кодом, помогающим расшифровать

текст, наделенный смыслом и имеющий множество интерпретаций, так как взгляды читателя могут быть разнообразными.

Разработанная формалистами и частично структуралистами идея изучения поэтических форм, независимо существующих от содержания, в дальнейшем своем развитии сужается до теории стихотворной речи. Такой переход приводит к тому, что термин «поэтика» постепенно выходит из употребления и заменяется термином «стилистика». Тем не менее в литературном энциклопедическом словаре определение стилистики дано с пояснением – «часть поэтики» [1, 420].

В современном литературоведении о поэтике стали говорить в русле определенного жанра (поэтика романа, поэтика песни) или писателя (поэтика Пушкина, поэтика Маяковского), подразумевая совокупность художественных средств, характерных для определения стиля писателя или анализируемого жанра. В более широком смысле литературоведы говорят о поэтике того или иного периода или течения (поэтика романтизма, поэтика реализма).

Писатели и поэты XX века оказались свидетелями двух мировых войн, ставших трагедией всего человечества. Видя картины разрушений, голода, разгула преступности, они стремятся отойти от социально-исторических и пространственно-временных рамок, обращая внимание читателя на общечеловеческие ценности, вечные мотивы. В данном контексте лучшим инструментом становится мифологизация, так как она позволяет провести параллель между происходящими событиями и сюжетами из мифологии. Интерес к мифу проявился в разных областях гуманитарных наук: в этнологии, психологии, социологии и литературе. В западной литературе появляются мифоцентричные произведения Т.Манна, Д.Джойса, Ф.Кафки, К.Вульф, Б.Шоу, Д.Апдайка. Литературные критики говорят о появлении нового направления в поэтике – поэтике мифа, или мифопоэтике.

По мнению известного филолога В.Топорова, «некоторые черты в творчестве больших писателей можно было бы понять как порой бессознательное обращение к элементарным семантическим противопоставлениям, хорошо известным в мифологии» [5, 149]. Так, ученый проводит анализ произведений Н.Гоголя, А.Пушкина, Ф.Достоевского с целью выявления сходства текстов с архаичными мифологизированными структурами. В работе «Поэтика мифа» Е.Мелетинский подробно описывает причины обращения к мифу, рассматривая миф как один из инструментов современной поэтики: «Термин «поэтика мифа», или «поэтика мифологизирования», приобретает особый смысл в связи с сознательным обращением к мифологии некоторых писателей XX века обычно как к инструменту художественной организации материала и средству выражения неких «вечных» психологических начал» [6, 302].

Особое внимание следует уделить мифологическому символу, который является структурной единицей мифа. Под символом понимается некий условный знак, позволяющий раскрыть художественный образ. На примере произведений писателей XX века можно проследить, как применяется мифологическая символика. В романе «Мастер и Маргарита» М.Булгаков, описывая Воланда, обращает внимание читателей на трость с набалдашником в виде головы черного пуделя – в мифах многих стран Черные Псы служат предвестниками смерти, в греческой мифологии Цербер охраняет вход в подземное царство. В произведении К.Вульф «Кассандра» символичным стал образ главной героини, который соотносится с образом Кассандры – прорицательницы, дочери Приама в античной мифологии. В романе «Медея. Голоса» писательница пересматривает образ дочери Колхидского царя, и Медея перестает быть символом детоубийцы, а становится примером для подражания. В романе Л.Улицкой «Медея и ее дети» также обыгрывается образ греческой Медеи, которая в понимании автора становится символом домашнего очага, уюта и семьи.

Автор посредством мифологических сюжетов проводит параллель между художественным миром и современностью, важную роль при этом отводя категориям времени и пространства. По мнению М.Бахтина, «когда связь между временем и пространством в художественном произведении становится неразрывной, они образуют

определенный континуум, который должен исследоваться в целостности, поскольку обладает самостоятельным значением в тексте» [7, 174]. Говоря о таком пространственно-временном единстве, М.Бахтин вводит понятие хронотопа. В работе «Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике» лингвист дает объяснение этому термину: «В литературно-художественном произведении имеет место сжатие пространственно-временных примет в осмысленном и конкретном целом» [8, 194]. Можно сказать, что время сгущается, уплотняется, становится художественно-зримым, а пространство расширяется, границы между реальным и ирреальным стираются.

В.Н. Топоров, исследуя проблему «пространство и время», отмечает, что «в мифопоэтическом хронотопе время сгущается и становится формой пространства, его новым («четвертым») измерением. Пространство же, напротив, «заражается» внутренне-интенсивными свойствами времени, втягивается в его движение, становится неотъемлемо укорененным в разворачивающемся во времени мифе, сюжете (т.е. в тексте)» [5, 231]. Таким образом, для поэтики мифа не существует пространственно-временных границ, в произведениях время характеризуется Вечностью, а пространство – универсальностью, гибкостью и условностью.

К примеру, в романе «Мастер и Маргарита» время сменяется от земного (Москва 1930-х годов) к библейскому и переходит в Вечность. При этом Булгаков стремился сделать связь времен очевидной, призрачной: встреча в современной Москве на Патриарших прудах и допрос Иешуа Га-Ноцри произошли в один и тот же день календарного года. Читатель словно переходит из одного пространства в другое, порой не замечая этого – Москва, Ершалаим, вечное пространство.

Некоторые критики, такие как В.Топоров, Е.Мелетинский, Р.Барт, говорят о современной ремифологизации – процессе возвращения к мифологическому сознанию. Этим можно объяснить, почему мифопоэтика, являясь сравнительно молодым направлением, прочно укрепилась в современном литературоведении.

ВЫВОДЫ

Таким образом, поэтика является старейшей дисциплиной литературоведения, охватившей значительный промежуток времени становления. Примечательно, что до XVII века под поэтикой понимали учение о словесном искусстве в целом. Привычные для современного читателя нормы рождались и отвергались, переосмысливались и снова возвращались. На современном этапе развития ученые рассматривают поэтику как раздел теории литературы и как совокупность приемов и методов. Такое восприятие – результат длительной работы поэтов, литературоведов, критиков, лингвистов.

Известные в литературе категории рода, жанра, средств выразительности уходят корнями в античность и Средние века. Без опыта их осмысления и толкования сложно представить современную теорию литературы. Теоретическое обоснование положений поэтики позволяет провести анализ художественного текста, выявить индивидуальные особенности писателей и поэтов, на основе чего становится доступным соотнести индивидуальный авторский стиль с определенным направлением и жанром. Следовательно, наличие правил и законов поэтики дает возможность структурировать огромное количество произведений и их авторов в художественную систему.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. Кожевникова, П. Николаева. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.

2 Словарь литературоведческих терминов. Ред.- сост.: Л.И. Тимофеев, С.В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.

3 Буало Н. Поэтическое искусство. М.: Государственное издательство художественной литературы (ГИХЛ), 1957. – 232 с.

4 Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – 123 с.

5 Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: Прогресс - Культура, 1995. – 624 с.

6 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Восточная литература, РАН, 2000. – 406 с.

7 Бахтин М., Томашевский Б. Теория литературы. Поэтика. – Л.: Госиздат, 1996. – 332 с.

8 Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. – М.: Худож. лит., 1975. – 504 с.

Н.П. Локтионова[1], А.К.Кондратович[2]

Әдебиеттанудағы «поэтика» тұжырымдамасының эволюциясы

[1, 2] Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақала, поэтиканы әдебиеттанудың ең көне пәндерінің бірі ретінде, зерттеуге арналған. Бұл еңбекте, теориялық поэтиканың ерте заманнан бастап, қазіргі уақытқа дейінгі қалыптасуының тарихи кезеңдеріне қысқаша шолу жасалған. Қазіргі уақытта, поэтиканың маңыздылығын анықтауға мүмкіндік берген ғалымдар В.Хализев, Л.Тимофеев, С.Тураев, Ю.Лотман, Е.Мелетинский және т.б. жұмыстарына ерекше назар аударылды.

N.P. Loktionova[1], A.K.Kondratovich[2]

Evolution of the theory of «poetics» in literary criticism

[1,2] Sh. Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The article is devoted to the study of poetics as one of the oldest disciplines of literary criticism. The paper gives the brief review of the historical periods of the formation of theoretical poetics from antiquity to modernity. Considerable attention is paid to the works of scientists V.Khalizev, L.Timofeyev, S.Turaev, Y.Lotman, E.Meletynsky and others, which allowed to discern the essence of poetics at the modern stage.

ӘОЖ 821. 512

А. Мамыров[1], Ш.А. Шортанбаев[2]

[1]филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Орал, Қазақстан, mamyrov.69@mail.ru

[2]аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, shokhan.shortanbaev@gmail.com

ҚАЖЫМТАНУ ЖӘНЕ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Мақалада көрнекті ғалым Қажым Жұмалиевтің әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі, әдеби, ғылыми мұрасы туралы жан-жақты қарастырылады. Жазушылық, ғалымдық, ұстаздық қырлары әр кезеңде жазылған ұжымдық жинақтар мен монографияларда сөз болғанымен, соңында қалған мұрасы біртұтас болып жүйеленбегені сөз етіледі. Халел Досмұхамедұлы бастап, Қажым Жұмалиев арнасын кеңейткен махамбеттану мәселесіне жаңаша көзқарас қажеттілігі айтылады. Мәселен, Махамбеттің жекелеген өлеңдерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек екендігін уақыттың өзі туындатып отыр.

Сондай-ақ, мақалада Қажым Жұмалиевтің мұрағатында сақталған ғылыми, әдеби айналымға түсіп үлгермеген мұраларын жинақтап, зерттеудің де қажымтанудың алдында тұрған басты міндеттердің бірі екендігі айтылады.

Тірек сөздер: әдеби, ғылыми мұра, қажымтану, эпос, поэзия, махамбеттану

КІРІСПЕ

Мақалада академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиетің өмірі мен шығармашылығы сөз болатындықтан ғылым әдебін сақтай отырып, қажымтануда кімдер қандай іс тындырды деген мәселе төңірегінде ақпарат беріп өтейік. Қажым Жұмалиевтің әдеби, ғылыми мұрасы туралы ғалымның көзі тірісінде де, 1968 жылы дүниеден озғаннан кейін де газет-журнал беттерінде, кітаптарда мақалалар жарияланғаны белгілі. Мұның барлығы ғалымның шығармашылық қарымын, адами қадір-қасиетін жан-жақты ашып көрсетудегі игі істер. Бұл ретте жекелеген мақалалардан басқа нендей еңбектер бар дейтін болсақ, 1968 жылы Мұхаметжан Қаратаев, Сағынғали Сейітов, Зейнолла Қабдолов, Хасен Әдібаев шығарған «Қажым Жұмалиев» [1] атты шағын ұжымдық жинақ пен 1987 жылғы Мекерия Атымовтың «Қажым Жұмалиев» атты монографиясын атауға болады [2]. Содан соң 1989 жылы Руда Зайкенованың «Қ. Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» деген филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациялық жұмысы бар [3].

Алдыңғы ұжымдық жинақ пен монографиялық еңбекте Қ. Жұмалиевті «жазушы», «ғалым», «ұстаз» деп үш қырынан алып қарастырады. Жақсы бастама, қажымтанудың әліппесі дерлік, бірақ жан-жақты ашылмаған. Мұны көлемі шағын еңбектен талап етудің өзі орынсыз. Ал Руда Зайкенованың диссертациялық жұмысы арнайы қажымтануды зерттеу нысаны етіп алған алғашқы еңбек болғанымен, өкініштісі, әдеби айналымда кітап болып жарияланбады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ел тәуелсіздігін алғаннан кейін қажымтануда айтылып келген пайымдаулардың дамуына соны қарқын беріп, ғылыми еңбектердің жазылуына тікелей бағыт берген әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Зинол-Ғабден Қабиұлы Бисенғали. Мұны ғалымның жетекшілігімен 2006 жылы Ұлттық университеттің Қазақ әдебиетінің тарихы кафедрасында Азамат Мамыровтың «Қажым Жұмалиев эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» [4] атты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертациялық жұмыстан көруімізге болады.

Бұл бағыттағы іс нәтижесіз емес те, ғалымның әр жылдары жазылған еңектері өзі дүниеден озғаннан кейін тұңғыш рет көп томдық болып 2010 жылы «Ақ Жайық қаламгерлер кітапханасы» сериясымен 7 том болып жарық көрсе [5], 2012 жылы «Қ.Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» [6] атты монография, 2015 жылы «Қажымтану» пәні бойынша «Орал-Қазақстан» облыстық телеарнасының «Тарих толқынында» хабары негізінде түсірілген материалдар бойынша электронды дәрістер қоры жинақталды, 2017 жылы «Академик Қ.Жұмалиев архивінен» [7] атты оқу құралы баспадан шықты. 2018 жылы Батыс Қазақстан облысы әкімдігі мен Орал қаласындағы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті бірігіп өткізген «Қажым оқулары - 1: Әлем мәдениеті контексіндегі білім жүйесінде жалпыадамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мәселелері» атты халықаралық конференция, университеттің педагогика факультетінде салтанатты түрде арнайы ашылып тұсауы кесілген «Академик Қажым Жұмалиев атындағы ғылыми-зерттеу және қосымша білім беру» орталығы қажымтанудағы игі істер деп айта аламыз.

Конференцияның мақсаты қара ормандай қазақ әдебиетін зерттеп, өткені мен бүгінін жалғап, ертеңіне бағыт берген Қажым мектебінің ұрпақ сабақтастығындағы ұлттық руханияттың сарқылмас көзі болып қала беретінін таныту болса, орталықтың мақсаты Қ.Жұмалиевтің есімі мен еңбегін мерейтойлар тұсында ғана атап өтіп қоймай, оның ғылым жолында көрсеткен бағыт-бағдарларының аясын кеңейту, дәстүр сабақтастығын жалғастыру.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты –сол ұлттық кодты сақтай білу», -

деп атап көрсетті [8]. Ұлттық код неге сүйенеді деген сұрақ туындайды. Сөз жоқ ұлттық кодтың басты тірегі тіл, әдебиет, тарих, ұлттық мәдениет, ата-баба дәстүрі. Қажымтануға арналған Ақ Жайық төріндегі халықаралық конференция мен мақалада сөз болған академик Қажым Жұмалиев шығармашылығы туралы ойлар да сол рухани жаңғыруымыздың ажырамас бір бөлігі.

Бар саналы ғұмырын қазақ ғылымының өркендеуіне арнаған академик Қ.Жұмалиевтің өмірі мен шығармашылығын тану, насихаттау Батыс Қазақстан облысында соңғы уақытта жаңа бір мазмұнға ие болды.

2018 жылдың 20 қарашасында Қажымтануға арналған конференция материалдарының алғы сөзінде облыс әкімі Көлгінов Алтай Сейдірұлының «облысымыздағы білім, ғылыммен байланысты іс-шаралар академик Қажым Жұмалиев есімімен байланыстырылып өткізілгені дұрыс» деуі бұл іске жаңа серпін береді деп ойлаймыз.

Қажымтанудағы әңгімемізді шегініс әдісімен баяндайтын болсақ ол 15.01.1965 жылы өз қолымен жазған өмірбаян дерегінде: «Мен, Қажығали Жұмалыұлы Жұмалиев, әдеби лақап атым Қажым 1907 жылы желтоқсанның жиырма сегізінде қазіргі Аққозы ауыл Советі Жымпиты ауданы (бұрынғы Қаратөбе) Батыс Қазақстан облысы, «Жалғыз ағаш» деген жерде туыппын. Әкем Жұмалы Қазиев. Шешем Жауқасын Мырзагелдіқызы. Менің әке-шешем хат танымайтын жай шаруа адамдар болатын. Жұмалыдан: Ақмұқан, Балмұқан, Қайырмұқан, Қажығали төрт ұл, Злиха, Қалау атты екі қыз. Екі үлкен ағамыз мұсылманша хат білетін, қисса, жырларды көп оқитын адамдар болатын да, үшіншісі мүлде оқымаған шаруамен ғана шұғылданатын кісі еді. Әке-шешем 12 жасымда 1919 жылы қайтыс болды да, мен аға-жеңгелерімнің қолында тәрбиелендім. Шешемнің сүт кенжесі болғандықтан мен жасымнан қаққы көрмей бұлалау өссем де, оқуға, өлеңге әуестігім ерекше еді. Тіпті, хат білмей тұрып, ағаларымның оқыған жырларын тек тыңдау арқылы жатқа біліп, ауыл арасында айта беруші едім» дейді.

Өскен ортасы, заман шындығы мен дәуір тынысы аңғарылатын осы үзіндіден Қ.Жұмалиетің оқуға, өнерге деген құштарлығын оятқан туған жердің текті топырағы екендігін көреміз. Қажым ағаның өмір мектебін танимын дегендерге «Жайсаң жаңдар» атты мемуарлық кітабын оқып шығуды ұсынамыз. Кітаптың беташары «Қайырымды адам» әңгімесінде XX ғасырдың 20-жылдары Қаратөбеден алыстағы Орынборға оқу іздеп шыққан балаларды ойсылқара сары қоспағымен жеткізуші Сүлеймен Құдайбергенді автор аса құрметпен жазу сырын танытамыз.

«Сүлекеннің өзі бір алуан адам. Түйесі мен арбасы қаншама сиқысыз болса, өзі – соншама келбетті, кербез кісі. Оның паңдығы сонша, шиқыл арба, жаман түйемен келе жатып, Сырдың суы жұлығынан келмейді. Сүлекең ескіше оқыған кісі. Құранды тәпсірімен білуін, түркі тануын былай қойғанда, нахунның өзін шырқ айналдырғандардың бірі. Әкесі Құдайберген қазірет Сүлейменді бес жасынан араб, парсыдан өзі білетіндерді осы баласына түгел үйретті. Ясинді аяғынан басына қарай жаттаған Сүлекең бұл теріс оқу қаншама қиын болса да табандылық танытты. Солардың әсері ме, басқа себеп пе өз ауылының жастарын оқуға бірінші әкеле жатқанда сол Сүлекең. Бармаған жері, баспаған тауы Орынборға сапар шегуі Сүлекеңе аз ерлік емес» [9, 13б].

«Жайсаң жандарда» ерекше құрметпен аталатын Сүлеймен жәй түйеші емес, қазақ жастарын оқуға бастап апарушы керуен басы дегенді автор айтып отыр. Қ.Жұмалиевтің өзі естеліктерінде осы сапарым өміріме берілген жолдама болды деп жазады. Заманның соққан желін дұрыс аңғара білген ескішіл Сүлеймен түйесімен үш жүз шақырым Орынборға талай қазақ жастарын бұдан кейінде әлденеше рет апарған. Сүлекеңдей көне көздердің есімдерін өлкетанумен байланыста қарап, араб-парсы тіліндегі мол кітапхана қоры ұрпақтарында сақталған ба сауалына жауап табу мәселесі күн тәртібінде қала бермек.

Орынбордағы «Ересектер мектебін» бітіргеннен кейін Қ.Жұмалиев оқуын Шымкенттегі «Ауылшаруашылық техникумында» жалғастырады. «Ұлық болсаң, кішік бол» әңгімесінде Қажекең 1928 жылғы басынан өткен оқиғаны ел өмірімен, ел ардақтаған тұлғалармен жолығу сәтерін заман шындығымен байланыста жазады. Техникумның жоғарғы

курсында экономикалық санаққа мүше болып жаз бойы жұмыс жасаған он тоғыз жастағы Қажекең өмірінде көрмеген көп ақшаға кенеледі. Әрі сол жолы тұңғыш өлеңі «Батырақ Ғалиасқар» «Лениншіл жас» газетінде жарияланып, газеттің бас редакторы Асқар Тоқмағанбетов айналасындағыларға «болашағынан үміт күттіретін жас ақын» деп таныстырады. Қажекең естелігінде бұл туралы былай дейді: «Мен Асқардың сөзіне қалтықсыз сеніп, «шын-ақ ақын екенмін» деп, сол жерден тұп-тура магазинге тарттым.

Ақын болғасын бұрынғыдан өзгеру керек, киімі де, жүріс-тұрысы, мінез-құлқы да сол сөзге сай болу керек деген шолақ ойлар мені магазинге жетеледі. Шынында киімім тым нашар болатын... Осы кескінмен магазинге барып, ілулі тұрған қымбат бағалы костюмдерді меңзегенімде, сатушы менің бас-аяғымды бір шолып өтті де, мен нұсқағаннан басқа, екінші қолдау бір костюмді алып, менің алдыма салды. Сатушының мына қылығы мені қорлау тәрізденді. «Ананы әперіңіз» деп, әлгі тәуір костюмді нұсқадым. Сатушы, - Шырағым, ол наркомдар мен жазушылар киетін костюмдер..., алмайтын болғасын кірлетіп қайтесің, мына әлің келетін арзанқолдауын ал! – деп сөзін аяқтады. «Ерді намыс өлтіреді» емес пе, «ақын» атыма кір келтіруді өлім санап, қымбат костюмді, модный қалпақ, кесік тұмсық, ең соңғы фасонмен тігілген хром ботинкі, қолыма трос таяқты қоса алуға мәжбір болдым». Еріксіз езу тарттыратын хикаяттың жалғасы Шымкент вокзалынада жалғасуы туралы автор: «- Ағай, билетке кезектің соңы сіз бе? – дедім. – Иә, - деді ол жай қоңыр дауыспен. Кезектен жаңылып қалмас үшін, әлгі адамның түр-түсіне назар аудардым. Жұпыны ғана киінген, жасы қырықтар шамасы... Орта бойлыдан сәл ірірек, төртбақтау.., жалпақ бет.., қой көзді кісі екен. Келбет-кескініне қарағанда... совет дәуірінде ғана ел тізгінін қолына алған ауылдық кеңестің төрағасына ұқсайды.

Шынымды атайын, ол кісіні менсініп тұрған мен жоқ. Билеттерімізге белгі соқтырып, екеуміз вокзалдың... ұзын столына келдік. Ол... іші толған сары портфелін ашып, арабша жазылған қағаздарының арасынан бірнеше ақ бет алды. «Біреуге хат жазғысы келген-ау» деп түйдім ішімнен. Сәлден кейін, - Ағай, дедім. Естімеген қалпында сусылдатып жаза берді. Екінші рет әдейі қимылдып, таяғымды да тықылдатып қойдым. Жазуын жалғастыра берді. Шайтан азғырып, тап осы жерде өзімнің «ақындығым» есіме түсіп кетті де, осы ауыл кеңесінің бастығынан несіне қорқамын деп даусымды қаттырақ шығардым. Ол естігендей болды. Чемоданымды аманаттап көшеге шығып кеттім. Екі-үш сағаттан кейін келсем жолсерігім бес-алты бет шамасы, қолжазба қағаздарының түптерін тегістеу үшін столға ұрып-ұрып қойды. Көзім шалғаны бірінші беттегі екі сөз «Жол» және «Әңгіме». – Қызылордадан келемісін? – деді. Қызылордадан келгенімді, жазушылар одағына соғып атақты ақын-жазушылар Сәкен, Бейімбет, Ілиястарға жолыққым келгендігін, алайда олар жазғы демалыста екендігін айтып бердім. «Лениншіл жасқа» Асқарға баруыңа қарағанда өлең жазатын болдын ғой деді. – Дұрыс айтасыз газетке бірер өлеңім басылды, - деп жауа қайырдым. Бұл жауабымдағы «бірер» деген сөздің «бірі» шын, «ері» жалған еді. «Ақындық» атағыма «бірді» азсынып, екіншісін өз жанымнан қостым.

Тағыда біраз әңгімелестік. Сөйлескен сайын, оның салмағы ауырлап бара жатқанға ұқсады. Поездан түскен кездегі меммендік менде азайып, жолсерігімнің аузына қарайтынды шығардым. «Тағыда сөйлесе деген» менде жасырын тілек туды. Сөздің бір кезегінде: - ағай, атыңыз кім болады? - деп сұрақты қабырғасынан қойдым.

- Майлин, - деді жолсерігім. – Майлин болғанда, кәдімгі «Шұғаның белгісін», «Мырқымбай», «Құрымбайдың жігітшілігін» жазған Бейімбет Майлинсіз бе? – деп шұбырта жөнелдім. - Қажым, - деді Бейімбет қоңыр дауыспен, - көңіліңе келмесін, сенің жасында жай жігіт мына ыстықта басына қалпақ киіп, қолына таяқ ұстамайды. Ол үшін не бөркі айналған тентек немесе шығармасы жаңа ғана баспа жүзін көрген ақын, жазушы болу керек. Тентек деуге қимадым. Дәуде болсаң, жас ақынның бірісің ғой де ойладым. Өйткені бәріміз де жас болдық» деді [9, 108-112бб].

Бұл үзіндіні келтіруіміздің және бір мақсаты әңгіменің толық нұсқасына оқырман назарын аудара отырып, қажымтануда бұрын айтылмаған Жұмалиетің жазушылық қырын көрсету болды. ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының адами қасиеттері мен портреттерін

танып білгісі келетіндер «Жайсаң жандардан» іздегенін табатынына, тұлғалардың кісілік қасиеттеріне тәнті болатынына біз кәміл сенеміз. Тұлға танудың хас үлгісі де осы шығарма. «Жайсаң жандар» ғалым дүниеден озғаннан кейін ғана жарыққа шықты. Қажекеңнің үйінен табылған аталмыш кітаптың машикіге терілген түпнұсқасы көлемдірек әрі папканың сыртында «Жайсаңдары қазақтың» деген жазуы бар. Текстологиялық жағынан тексеріп қарағанымызда табылған материал біраз қысқартуға ұшырағанын байқадық. Әсіресе, бұл қысқартулар заман шындығы мен дәуір тынысынан хабар беретін құнды мәліметтер тұсынан кесілген. «Жайсаң жандардағы» қалыс қалған тұстарды қалпына келтіріп, шығарманы авторының атауымен «Жайсаңдары қазақтың» деп жариялау алдағы басты міндеттердің бірі. Кезінде «қазақ» деген сөзді даралап көрсетудің өзі ұлтшылдық саналған болар. Ал бірақ мұны бүгінгі күні қалпына келтірмесек ұлттығымызға сын.

Қажым Жұмалиевтің ұстаздық жолы 1932 жылдан бастау алады. Отызыншы жылдың басына дейін Кеңес үкіметі түрлі желеумен орта мектептерде қазақ әдебиетін жеке пән ретінде оқытпағандығын бүгін біреу білсе, біреу білмейді. Өз жерінде өгейлік көрген қазақ әдебиеті қоғамтану пәнінің құрамында ғана оқытылып келді. Арнайы бағдарламасы дайындалмаған қазақ әдебиетін жеке пән ретінде дербес оқыту дәрежесіне көтеруде Қажекеңнің қажырлы еңбегі ұшаң теңіз. Бұл туралы шәкірті, Академик Серік Қирабаев: «Қажым педагог, ұстаз еді. Өмірінің отыз бес жылын ол бала оқытушылық қызметпен өткізді. Қажым шәкірттерінің қатарына мен тек оның лекциясын тыңдаған жастарды ғана емес, осы отыз бес жыл ішінде қазақ мектептерінде оқып, қазақ әдебиетінен дәріс алған шәкірттердің бәрін де қосар едім. Олардың бәрі әдеби білімді алғаш Қажым оқулығы арқылы алды, Қажым оқулығы негізінде орта мектепте қазақ әдебиетін пән ретінде жүргізу ісі жолға қойылды. Қажым Жұмалиев республикада әдебиет кадрларын даярлауда өлшеусіз мол қызмет сіңірді. Қажым Жұмалиевтің жетекшілігімен 32 адам ғылым кандидаты, 8 адам ғылым докторы дәрежесін алды. Сонымен қатар, ол ғылым докторлары аз көрші республикаларда, Орта Азия әдебиетшілерінен докторлар даярлау ісіне зор қолқабыс етті. Өзбек, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт әдебиетшілерінің бір қатары-ақ (Н.Сағитов, Н.Жапаков, Қ.Рсалиев, А.Харисов т.б.) бұл жағынан Қажымға қарыздар» [10,161б] деген болатын.

Қызметін Батыс Қазақстан облысында бастаған Қажым Жұмалиев өңіріміздегі білім мен ғылымның, әдеби-мәдени ортаның қалыптасуына тікелей мұрындық болған тұлға. Ол педагогикалық институтта сабақ бере жүріп, батыс аймағындағы ақын-жазушылардың басын біріктіріп, шығармашылық орта қалыптастырған облысымыздағы жазушылар филиалының тұңғыш төрағасы. Бұл туралы жоғарыда айтылған өмірбаянда: «...Сонымен қатар, алғаш Облыстық жазушылар ұйымының бастығы жұмысын атқарып, облыс көлемінде әдебиет жұмыстарын ұйымдастыру, кадр даярлау тәрізді әр түрлі жұмыстар жүргізуге басшылық еттім. Ол жылдардағы Орал облысындағы жүргізген әдеби істеріміз нәтижелі болды деуге аузым бара алады. Өйткені, кейін қазақтың белгілі ақын-жазушылары қатарына іліккен: Қасым Аманжолов, Жәрдем Тілеков, Сағынғали Сейтов, Хамит Ерғалиев, Абдолла Жұмағалиев, Қуан Тастайбеков т.б. ақын-жазушылар сол Оралда тәрбиеленді» деген жазба қажымтануда ғана емес, Батыс Қазақстан облысы жазушылар ұйымының негізін салушы кім деген сұрақта да тың тарихи мәлімет екені даусыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымында XYIII-XIX ғғ. білгірі, махамбеттанушы ғалым деп мойындалған Қ.Жұмалиев Махамбет өлеңдерін ел ішінен аяқтай жүріп жинап, текстологиялық қалыпқа түсіріп, ақынның құпия болып келген мәңгілік мекенін ақсақалдар көмегімен тауып, басына құлпытас орнатқан рухани шырақшысы. Сондай-ақ, қазақ руханиятында Махамбеттің көркем прозадағы әдеби бейнесін тарихи тұлғасынан алшақтатпай «Айқас» атты шығармасы арқылы алғаш сомдаған ғалым жазушы.

«Демократиялық бағыттағы ауыз әдебиетінің дәстүрін жалғастырған да, кезінде оған революциялық сипат берген де, идеялық көркемдік жағынан ең жоғары дәрежеге көтерген де Махамбет Өтемісов.

Махамбет өзіне дейінгі халық әдебиетінің барлық табыстарын толық меңгеріп, кемшілігін қайталамай, өз бетін, өз стилін айқындап, әдебиетте көрнекті үлгі қалдырған ақын» [11].

Халел Досмұхамедұлы бастап, Қажым Жұмалиев арнасын кеңейткен махамбеттану бүгінгі тәуелсіз ел әдебиетімен бірге жасасып келеді. Бірақ осы тұста Махамбеттің жекелеген өлеңдерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек екендігін айтқымыз келеді. Махамбеттің туғанына 210 жыл толуына орай 2014 жылы Елбасының алғы сөзімен шыққан «Айналайын Ақ Жайық» [12] өлеңдер, ой толғам, естеліктер кітабында «Тарланым» өлеңі 31 жол. Ал біздің қолымыздағы Қ.Жұмалиев архиві материалында 32 жол. Әңгіме қалыс қалған бір жолда емес, сол жолдың салмағында. «Тарланым» Махамбеттің Исатай батырды көкке көтеріп жырлаған рухты жыры, Қажекеңнің «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиетіміздің тарихын алсақ, ерлікті дәріптеп, батырлардың образын жасауда өзіне шейінгі халық әдебиетінің табыстарын қайталамай, Махамбет шын мәніндегі реалистік образ жасады» [11] деуі де сондықтан.

Қ.Жұмалиевтің архив материалында Исатайдың айбының асқақтатын Махамбет сөздері біріне-бірі сәулесін түсіріп, тұлғаның қадір-қасиетін айшықтап көрсетер тұсы:

«Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған,
Тереңнен көзін ойдырған,
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған,»

болса, 2014 жылғы басылымда жебенің заттық қасиетін айқындайтын жол «Тереңнен көзін ойдырған» қалыс қалған.

Келесі, ақынның «Айныман» өлеңінің екінші шумағы Қажым архиінде:

«Кеткенім жоқ олжа үшін,
Кетіп едім елімнен,
Атаңа нәлет Жәңгірдің
Қан жылатқан заңы үшін»

болса, осы екінші шумақтың соңғы жолы «Айналайын Ақ Жайық» кітабында Махамбет елінен кету себебін Жәңгірдің «Бір ауыз айтқан сөзі үшін» деп түсіндіреді. Бұл қисынға келмейтін сияқты. Махамбет бір ауыз сөзге елден безетін адамның сойынан емес. Текстологиялық жағынан дұрысы Қажымдағы «Қан жылатқан заңы үшін» жолы болса керек.

«Махамбеттің қысқа өмірі күреспен өтті. Талай трагедиялық ауыр халдерді өз басынан кешірді... Әйтсе де осылардың барлығына ақын ерлікпен төзе білді. Сарыуайымға салынып, өлім іздеген жоқ, өмір іздеді. Тіпті элегиялық сарында жазылған лирикасының өзінде де ақын жан сезімін, өз басының күйініш-сүйінішін айта келіп, сөзінің аяғын әрдайым оптимистік романтика рухында бітіреді» [11] деген Қажекеңнің сөзі Махамбет өлеңдерін текстологиялық жағынан тануда да темірқазық болып қала береді.

2014 жылғы басылым «Айналайын Ақ Жайық» кітабындағы «Алты күндей алаулап» өлеңінің алтыншы, тоғызыншы жолдары бізді тағы да ойландырып тастады. «Толғай-толғай жүгірген,/ Топырағын суарған» мағыналық жағынан алатын болсақ, толғай жүгірген, яғни шапқан ат топырақты суармайды, керсінше жел тұрғызып топырақты суырады. Қажекеңде бұл жолдар «Топырақты суырған» болып дұрыс беріліп тұр. 2014 жылғы жаңа нұсқада «Ылдидан салса төске озған,/ Көк мойынды көк жұлын» жолдарындағы «Көк мойынды көк жұлын» қайталамалары сөздің сапталуы жағынан дұрыс па? Қажекеңнің архивін ашып қарасақ «көк мойынның» орнына «қой мойын» деп берілген. Қ.Жұмалиев жанымызға жақын екен деп «қой мойынды» дұрыс деп танысақ, ғылымда жасалған әділетсіздік болар еді. Осы тұста ойымызға Абайдың «Аттың сыры» өлеңіндегі:

«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ»

жолдары орала кетті. Бұлтартпас дәлел, «Айналайын Ақ Жайық» кітабындағы «Көк мойынды» тіркесін текстологиялық жағынан түзету керек. Қазақ жылқы малының мойнын «қой мойындыдан» басқаға теңеп, балап сөйлеген емес. Біздің Махамбет өлеңдерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек дегендегі дәлеліміз мұнымен сарқылып қалмайды. Айтып отырғанымыз мысал үшін келтірілген бірлі-жарлысы ғана. Сөз танитын кісіге «жамауы мен құрауы» көрініп-ақ тұр.

Қажым Жұмалиев шығармашылығын зерттеудегі соңғы жылдар нәтижесі ғалымның жеке архивінде кеңестік идеология жариялауға мүмкіндік бермеген мол материалдар сақталып келгендігін көрсетіп отыр. Бұл материалдардың құндылығы қазақ әдебиетінің байлығын еселей түсері анық. Тозығы жеткен қолжазбалар жойылып кетудің алдында тұр. Әрі мұндағы деректердің басым бөлігі қазақ әдебиетіндегі ақтандақтарды тануға мүмкіндік беретін сирек жәдігерлер. Көлемі бірнеше томға жүк болғандай.

Мұның басым көпшілігі әдебиетімізде белгілі авторлар мен шығармалар болғанымен оқып танысу барысында бұрын жарық көрмеген әдеби материалдардың барына көз жеткіздік. Жекелеген өлең жолдары, шумақтар, өлеңдер, тұтас толғау дастан бұған дейін әдеби айналымға шықпаған, соны дүниелер. «Бес ғасыр жырлайды», «Алдаспан», «Ертедегі әдебиет нұсқалары», «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» (17-том), «Он ғасыр жырлайды» т.б. жинақтарды қайыра бір шолып шыққанымызда Қажекеңнің архиві Асан қайғыдан бастап бірнеше ақын-жыраулардың мұрасын бүтіндей түсетініне көзіміз жетті. Архив материалдары кітапша етіп тігіліп реттік санмен белгіленген. Кітапшалардың беттері түгел емес, мұның салқынын сарғайған беттердегі «Изъято у меня 1953 год» деген жазулардан аңғаруға болады. Ызғарлы жылдары жазықсыз 25 жылға сотталып, кейін мерзімінен бұрын шыққанымен Қажекең тәркіленген материалдарды кесірі тиер деп жойып жібермеген, жариялайда алмаған. Алматыдағы үйінің көзден таса жерінде қалдыра берген. Тозығы жеткен қағаз деп тастай салмай 1968 жылдан бері әкесінің жиған-тергендерін түсініп оқи алмасада сақтап келген Махамбет Қажымұлына шексіз ризашылығымызды білдіреміз.

Қажым Жұмалиев архивіндегі мәліметте Нысанбай жыраудың «Кенесары, Наурызбай» дастанының құрылысын талдай отырып, «Біздің алып, анализ беріп отырғанымыз поэманың «Орыс географиялық обществосының Орынбор бөлімінің еңбегі» - 1875-ші жыл басылған варианты» дейді.

Ал біз бүгін оқып жүрген «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» (2010 ж.) көп томдығының 17 – томында «Нысанбайдың «Кенесары, Наурызбай» дастаны алғаш рет 1912 жылы Қазан қаласында Ж.Шайхисламның құрастыруымен жарияланды». Содан кейін Х.Досмұханбетовтың құрастыруымен 1923 жылы Ташкент қаласында жеке кітап болып басылғаны айтылады.

Сонда жырдың алғашқы басылуы т.б. мәселелердің қайсысы дұрыс? Бір анық 2010 жылы шыққан аталмыш көп томдықтың 17 томында жырдың басталуы саналы түрде алынып тасталған. Әрі Нысанбайдың сөздері өзгеріске ұшыраған. Қажым Жұмалиев архивінде автордың өзін таныстыруынан кейінгі жыр кіріспесі құрметпен, қимастықпен «Кешегі өткен Кенекең» деп басталса «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» (2010 ж.) көп томдығының 17 – томында бұл мүлде жоқ.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз салыстырып отырған екі вариант мазмұнына көңіл аударатын болсақ (Қажым Жұмалиев архиві, ҚҰАҚ 17 том, автор), «Олжаға батты қарқылдап» жолынан кейін Қажым Жұмалиев архивінде Кененің байлаудағы атының ұрлануы, оны қырғыздан елші салып сұратуы, мұнан соң көңілі қалып Дулатқа қарай жол тартуы баяндалса, 17 томдықта қашқан-пысқанды жинаған Кенесары, Наурызбай атты ұрлатқаннан кейін бір атқа бола қырғызға соғысқа аттанды, «Ерегеспен Қанайдың тамын бұзды» деп Кенені бұзақы, соғысқұмар қылып көрсетуді мақсат тұтқан кеңестік идеологияның өндеуіне ұшыраған жыр варианты жарияланып кеткен сияқты. Тарихи жырдағы тарихи шындықтың көркемдікпен берілуі

Қажым Жұмалиев архивінен алынған 1875-ші жылы «Орыс географиялық обществосының Орынбор бөлімінде» басылған варианты деп білеміз.

Қазақ халқының бар болмысы, рухани әлемі, дүниетанымы, ұлттық коды әдебиетінде жатыр дейтін болсақ, сол асыл мұраны қазақ әдебиеттану ғылымында тұңғыш зерттеп, 1941 жылы «XYIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы» тақырыбында кандидаттық диссертация, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында тұңғыш докторлық диссертация қорғаған көшбасшы ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, зергер жазушы, академик Қ.Жұмалиевтің ғалымдық пайымдарының аясын кеңейту, дәстүр сабақтастығын жалғастыру, көл-көсір архив материалдарын елдің рухани қазынасына айналдыру өсер елдің ісі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қаратаев М, Сейітов С, Қабдолов З, Әдібаев Х. Қажым Жұмалиев. –Алматы: Ғылым, 1968. – 52 б.

2 Атымов М. Қажым Жұмалиев. – Алматы: Ғылым, 1987. – 106 б.

3 Зайкенова Р. Қажым Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиетану ғылымының өзекті мәселелері: филол. ғыл ... канд. дис. – Алматы, 1989. – 172 б.

4 Мамыров А. Қажым Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші: филол. ғыл ... канд. дис. – Алматы, 2006. – 140 б.

5 Жұмалиев Қ. Ақ Жайық қаламгерлер кітапханасы сериясы. – Орал: Ағартушы, 2010. – 1-7 т.

6 Мамыров А. Қажым Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші. – Орал: М.Өтемісов ат. БҚМУ, 2012. – 160 б.

7 Мамыров А. Академик Қажым Жұмалиев архивінен. – Тараз: Қарахан, 2017. – 440 б.

8 Н.Ә.Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру //«Егемен Қазақстан» газеті. – 2017. – 12 сәуір. – 1-2 бб.

9 Жұмалиев Қ. Жайсаң жандар. – Орал: Ағартушы, 2010. – 296 б.

10 Қирабаев С. Шындық және шеберлік. – Алматы, 1981.

11 Жұмалиев Қ. XYIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. 5 т. – Орал: Ағартушы, 2010. – 200 б.

12 Айналайын Ақ Жайық. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2014. – 364 б.

А. Мамыров[1], Ш.А. Шортанбаев[2]

Кажимоведение и реализм эпохи

[1]Западно-Казахстанский инновационный технологический университет, Уральск, Казахстан

[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В настоящей статье всесторонне рассматрены научное и литературное наследие и вклад Хажима Жумалиева в литературоведческую науку. Говорится о приведении в единую систему писательского, научного и педагогического наследия этой многогранной личности, обнаруженного в коллективных сборниках и монографиях, написанных им в разное время. Отмечается, что, начиная с трудов Халела Досмухамедова, Кажым Жумалиев с новых позиций широко развинул границы махамбетоведения. Например, отдельные стихотворения Махамбета он рассмотрел как текстолог, что было очень актуально в свое время. Вместе с тем, в настоящей статье собраны сохранившиеся архивные материалы, не включенные еще в научный оборот и ждущие своего исследования. Это является одной из важнейших задач науки об ученом Хажиме Жумалиеве.

A. Mamyrov, Sh. Shortanbaev

Kazhim studies and realism of the era

[1]Western Kazakhstan Innovation Technological University,
Uralsk, Kazakhstan
[2]Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

This article comprehensively covers the scientific and literary heritage and Kazhim Zhumaliyev's contribution to literary science. It is said about bringing into a single system of literary, scientific and pedagogical heritage of this multi-faceted personality, found in collective works and monographs, written by him at different times. It is noted that Kazhim Jumaliev widely spread border of Makhambet studies from the new position started from the works of Khalel Dosmuhamedov. For example, he considered some poems of Makhambet as a textologist, which was very topical at that time. At the same time, this article contains preserved archival materials that are not yet included in the scientific circulation and waiting for their research. This is one of the most important tasks of the science about Kazhim Jumaliev.

УДК 821.527.4

К.Р. Нургали

д. ф. н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: nurgalik1@mail.ru

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПОРТРЕТ КАК ЭСТЕТИЧЕСКАЯ СУТЬ КРИТИЧЕСКОГО ЖАНРА

В статье рассматривается характер функционирования структуры модели литературного портрета. Одним из составляющих ее компонентов является портрет как способ воплощения визуального впечатления о человеке, передающий особенности созданного в произведении характера. Литературный портрет представляет собой художественное явление, он включает в свое содержание и структуру элементы документальных и художественных жанров. Литературный портрет органично вписался в жанровую систему русской литературы. Писатель при создании литературного портрета опирается на образ героя, взятого из самой реальной действительности. Реальная личность познается автором как художественное целое, как самостоятельный и завершенный «сюжет» для словесного живописания. Именно в художественно-целостном изображении живой индивидуальности человека заключена эстетическая суть жанра литературного портрета.

Ключевые слова: литературный портрет, национальный характер, литературные жанры, критика и литературоведение, анализ.

ВВЕДЕНИЕ

Счастливым может быть тот художник слова, чьи творения взволновали читателя, сделали лучше, добрее, нравственнее, окрылили, вселили светлую веру в будущее. Литературная критика для Н. Ровенского была средством воспитания читательского вкуса. Критик не может обойти своим вниманием важнейшие вопросы о том, насколько глубоко и полно художник выразил характер, быт, устремления своего народа, насколько тесно связал его с народной жизнью. Это тенденции критики были заложены в XIX веке. Н. Ровенский часто возмущался по поводу того, что сплошь и рядом встречаются критические статьи, авторы которых стыдливо умалчивают об этих важных вопросах. Вызывало неприятие критика и обеднение русского языка. В этом его позиция была созвучна с позицией В.

Закруткина, который с горечью и болью пишет о вытравливании из русского языка его национальных особенностей, что обедняет прозу и поэзию особенно, делая ее бесцветной и невыразительной: «Весьма дружная, длительная борьба некоторых критиков и редакторов за «очистку русского языка» постепенно вела к тому, что из языка литературных произведений вытравливалось все, что составляло и составляет его национальные особенности. Речь героев романа или повести, независимо от происхождения и развития этих героев, становилась поразительно похожей на речь студента-филолога со средней успеваемостью: вроде бы все на месте, все понятно, но все до того серо и нудно, до того безвкусно, что преподаватель, вздохнув, вынужден начертать в зачетной книжке «посредственно» [1, 180].

Посредственность в поэзии пробивает себе дорогу, несмотря на усилия критиков остановить этот серый поток. В таких стихах нет ни музыкальности, ни поэтических размеров, ни рифмы. «Читаешь такие стихи, – пишет российский критик, – и тебе невольно кажется, что перед тобой не произведение поэта, а очень плохой, сырой перевод-подстрочник, требующий вмешательства мастера». Это, с одной стороны.

С другой – стихотворная строка наполняется заумью, следуют всяческие эксперименты, которые выдаются за новаторство. Тем самым нарушается традиция классической поэзии. По этому поводу В. Закруткин замечает: «Кощунственное «выкручивание» стиха, заранее запланированное косноязычие, полное пренебрежение к национальной форме искусства... безответственная ломка языка и, по сути, уничтожение поэзии, превращение ее в заумь – все это объяснялось и объясняется стремлением «быть непохожим на других», декларируется как «новаторство» и оправдывается «требованиями века» [1, 173]. Как видим, позиции критиков России и Казахстана по важнейшим вопросам развития литературы совпадают.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Литературный критик Казахстана устанавливает самые важные критерии оценки для разных жанров. Современники Н. Ровенского – А. Жовтис, В. Владимиров, А. Устинов, З. Сериккалиев, В. Бадиков и другие внесли существенную лепту в развитие практически всех жанров критики: статьи, рецензии, обзора, литературного портрета, очерка и т.д. Каждый из них сказал свое веское слово о повестях и романах, рассказах и стихотворениях.

В творческом наследии Н.С. Ровенского обращение к русской классике всегда занимало значительное место. Книгу Н. Ровенского «Портреты: обзоры, рецензии, литературные портреты», посвященную литературному процессу Казахстана второй половины XX века и наиболее ярким его представителям И. Шухову, М. Симашко, И. Есенберлину, М. Каратаеву, А. Тажибаеву, О. Постникову и другим, завершают статьи, посвященные творчеству русских поэтов С. Есенина, Н. Некрасова, А. Блока. В предисловии О. Сулейменова «В первую очередь – поэзия», открывающем книгу, три эти статьи оценены очень высоко: «Статьи о Некрасове, Блоке, Есенине придают книге глубину и масштабность, раскрывают представление критика о народности, гражданственности, поэтическом мастерстве» [2, с.4].

Статья «Бесстрашие (слушая музу мести и печали)» [3] открывает последний раздел книги «Это все мне родное и близкое...». И первое же предложение «Некрасов – поэт хрестоматийный» немного настораживает и вызывает недоумение: что же нового можно о нем писать? Но надо знать стиль Н. Ровенского-критика, который считал, что критика – это вид литературы. Он уходит от канонизированного и хрестоматийного Некрасова, перечитывая его строки и чувствуя, как «резануло по-живому, нынешнему, как исчезают общеобразовательное самодовольство и покровительственная ирония (знаем – проходили!) и рвется наружу живой, благодарный отклик» [3, 187]. Он доказывает, что творчество Некрасова не остывшее свидетельство настроений и страстей ушедшего века. Поэт жив, жив удивительный человек, «мятежный и страдающий, гневный и беззащитный».

Живы поэты-классики, которые «помогают нам увидеть в себе общее, непреходящее. И если старые стихи вызывают у нас живой отклик, это значит, что в поэтах прошлого было

много и от нас, а в нас – от них: необузданная, дикая вражда к прошлому, ... любовь к звездам и саду, полному луной, к гремящему весенней талой водой оврагу... Да мало ли еще что было в них от нас!» [3, 188]. Конечно, было бы слишком самоуверенно утверждать, что наша литература «полностью восприняла высочайшие нравственные качества его поэзии, а журналистика – его редакторское мужество», но Некрасов «гениален дважды – и в смысле творческого дара, и в смысле народности» [3, 190].

Народ, его друзья и недруги – постоянная тема поэзии Некрасова:

Народ! Народ!
Мне не дано геройства
Служить тебе...

Но поэт знал жизнь народа изнутри, поэтому «с такой естественностью и свободой воссоздал он картины деревенской жизни и образы крестьян в поэмах «Коробейники», «Мороз, Красный нос». Долговечны созданные им народные образы в великолепном эпическом повествовании «Кому на Руси жить хорошо», где народ предстает в «живом переплетении нравственных элементов, вылившихся в удивительные по емкости и простоте строки»:

Ты и убогая,
Ты и обильная,
Ты и могучая,
Ты и всесильная,
Матушка-Русь!

Н. Ровенский не может не процитировать знаменитые строки поэмы о Руси, чтобы потом перейти к лучшим сторонам народного характера, воплощенным в «такие типы, как Ермил Гирин – образец общественного деятеля, бунтарь Савелий – богатырь святорусский, исполненная могучих жизненных сил и неистребимой веры в добро и справедливость крестьянка Матрена Тимофеевна, страстный защитник мужицкого авторитета, трогательный в своей любви к «картиночкам» Яким Нагой, чья речь («У каждого крестьянина душа, как туча черная») – пример великолепного ораторского искусства» [3, 195].

Критик высказывает свою точку зрения на оптимизм некрасовской поэзии. Поэту отнюдь не безразлична судьба народа, отсюда – яростное восклицание, переходящее в риторический вопрос в стихотворении «Размышления у парадного подъезда»:

Ты проснешься ль, исполненный сил,
Иль, судеб повинуясь закону,
Все, что мог, ты уже совершил, -
Создал песню, подобную стону,
И духовно навеки почил?

От оптимизма некрасовской поэзии, в котором различимы вера и горечь, гнев и отчаяние, протест, Н. Ровенский переходит к анализу новых художественных принципов русского поэта. «Жгучее, святое беспокойство за народные судьбы продиктовало Некрасову и новые художественные принципы. Оно вскормило его Музу мести и печали, положившую начало новой, революционно-демократической эстетике». Главным качеством Музы Некрасова было «бесстрашие правды, унаследованное от Белинского и Гоголя»: «Некрасов был бесстрашен во всем: и в яростном разоблачении пороков системы, калечившей душу народа, и в поэтике, насыщенной подавляюще прозаическими, жуткими образами. Верность своей «кнутом иссеченной Музе» он сохранял на протяжении трех с лишним десятилетий борьбы и творчества» [3, 199].

Внимательно перечитывая статью казахстанского критика-литературоведа, обращаешь внимание на то, как хорошо он знал поэзию XIX века и литературную критику того времени. Он свободно оперирует цитатами из статей Белинского, Чернышевского, Герцена, воспоминаний Некрасова («Моя встреча с Белинским была для меня спасением...»). Он делает вывод о гениальности Некрасова, наделенного к тому же огромным поэтическим талантом. Гражданственность Некрасова немыслима без интеллектуальности: «И для размышления ему вовсе не обязателен был тихий кабинет. Парадный подъезд важного сановника, к которому пришли с прошением крестьяне из дальних губерний, и больница, где умирал бедняк-сочинитель, шумные улицы залитого солнцем Рима, где обдумывалась поэма о русских ссыльных «Несчастные», и полуразвалившаяся избенка какой-нибудь бабушки Ненилы, газетная Английского клуба и пепелище сгоревшей русской деревни – везде рождались стихи, которые, по точному замечанию И.С. Тургенева, жгутся» [3, 201].

Актуально и современно звучит ирония русского поэта в одной из эпиграмм о литературных ремесленниках:

Эти не блещут особенным гением,
Но ведь не бог обжигает горшки,
Скорбность главы возместив направлением,
Пишут изрядно стишки.

Н. Ровенский объясняет смысл старославянского выражения «скорбность главы» – «слабоумие, бездарность, убожество духа» и предполагает, что Некрасов «имел право на столь сокрушительную иронию по отношению к «массовой» литературе не только потому, что был гениален, но и потому, что себя, случалось, судил беспощадно, бескомпромиссно» [3, 203], тогда и рождались строки «предельной обнаженности и искренности» [3, 207]. Напряженная работа аналитической мысли и исторически подтвердившиеся прозрения – определяющие черты поэзии Некрасова. Пример тому – предсказание подвига Софьи Перовской. Она десять лет спустя (после написания поэмы «Княгиня Трубецкая», в одной из сцен которой героине снится встреча с осужденным мужем-декабристом: «Я сильна, могу я страшно мстить...»), 1 марта 1881 года, белоснежным платком подала сигнал к цареубийству.

Обратим особое внимание на жанр исследуемой статьи. Это не просто рецензия, это и не научная статья в общепринятом определении. На наш взгляд, Н. Ровенский не случайно выносит в название книги слово «Портреты», тем самым автор указывает на жанр. В названии книги есть еще одно уточнение: литературные портреты. Так вот, «Бесстрашие», «Признание Есенину» и «Путь среди революций» – это и есть литературные портреты Н. Некрасова, С. Есенина и А. Блока.

Статья Н. Ровенского о Некрасове имеет кольцевую композицию. Начав с рассуждения о хрестоматийности некрасовской поэзии, этим же тезисом Н. Ровенский ее и завершает. Но хрестоматийность эта иная, чем у стихов Майкова и Фета, Плещеева и А.К. Толстого, которые предлагают задуматься о вечном и неизменном. Некрасов же «учит быть гражданином, воспевает бесстрашие и нравственный максимализм – качества, без которых нельзя достигнуть социальной свободы и чистоты человеческих отношений. А у свободного человека больше возможности подумать о прекрасном и вечном» [3, 208]. Свободный человек конца XX и начала XXI веков может прекрасно усвоить уроки поэзии Некрасова, оказавшейся востребованной в новом тысячелетии.

Возвращаясь к жанру литературного портрета, следует отметить, что чаще всего он представлен в трех разновидностях: литературно-критический портрет, содержащий анализ и оценку творчества писателя; мемуарно-биографический портрет, написанный по личным воспоминаниям писателя-автора; и художественно-биографический на основе факта или эпизода из жизни творческой личности. Грань между этими жанровыми подразделениями условна и подвижна. Истоки их можно проследить в работах «Характеры или нравы

прошлого века» Жана де Лабрюйера, «Опытах» Монтеня, «Мыслях» Паскаля, «Максимах» Ларошфуко и др.

Искусство литературного портрета – это искусство синтетическое, обобщающее. Поводом для написания может послужить личная встреча (если автор и герой портрета – современники), прочитанное произведение, живописный портрет и т.д. Писатель или критик должен хорошо знать творчество предмета изображения, биографию, жизненные позиции, мировоззрение, его человеческие качества, ближайшее окружение и т.д. Из всего этого: точно найденных штрихов, элементов, наблюдений и многого другого складывается художественное целое. Конечно, автор должен обладать определенной долей фантазии, творческого вымысла.

Сам бескорыстно служа литературе на протяжении всего своего творческого пути и создавая статьи и очерки, обзоры и рецензии о своих современниках – представителях литературного процесса второй половины XX века, Н. Ровенский в портретах обращается к прошлому великой русской литературы, к ее классике (Н. Некрасов) и поэтам начала XX века (А. Блок, С. Есенин). Он обращается к художникам слова, живо воссоздавая облик тех, кто до последних минут своей нелегкой жизни всю ее посвятил искусству.

Есенина казахстанский критик считает одним из самых завораживающих имен русской и мировой поэзии XX века, потому что «ему под силу проникнуть даже в самые древние, пантеистические глубины нашей памяти и написать строки, наполненные пустынным гулом и тревожными предчувствиями:

По-осеннему кычет сова
Над раздольем дорожной рани.

Здесь что-то от «Слова о Полку Игореве», от Дива, который предрекал беду дружине князя. А рядом – наполненные светлой печалью строки о девушке в белой накидке, сказавшей ласково «нет», и знобящий речитатив «Черного человека», и неистовый монолог Хлопуши, и скорбное смирение Пугачева перед неизбежностью» [4, 209].

Любовь к Родине у Блока («из сердца кровь струится») и Есенина («вся душа в крови») трагична и искренна, тревожна и глубоко личностна. Она включает в себя «нежность грустную русской души». «Я люблю Родину, я очень люблю Родину», – повторял С. Есенин. Стихи его «наполнены особой любовью, в ней не столько гордости, сколько тоски. Но тоска эта, по словам Паустовского, «от ощущения своей полной родственности, своей близости этому дремучему краю». Есенин смог неповторимо выразить тепло и поэзию «золотой бревенчатой избы», которую многим людям долго еще не заменит никакая другая поэзия» [4, 214].

Обезоруживающая правдивость, чувство неизбежных утрат, умение видеть самые отдаленные глубины человеческой души, ярость, нравственная неуступчивость, непостижимое духовное зрение, сверхчуткая душевная организация внутреннего мира поэта помогли ему в 20 лет увидеть и выразить такие ценности, которые многим остаются недоступными в течение долгих лет жизни. Одухотворенные образы-воспоминания «завораживают мягкой поэтической атмосферой, в которой светятся самые дорогие поэту краски, растворены самые нежные, чистые запахи рязанской земли, и музыкой слов, и человечностью грусти:

Не бродить, не мять в кустах багряных
Лебеды и не искать следа.
Со снопом волос твоих овсяных
Отоснилась ты мне навсегда.

Это стихи – прозренье, стихи – прославленье духовной красоты человека, стихи, в которых поэт выразил самое заветное из того, что знал он о людях, о Родине, о своем народе» [4, 215]. Поэзия Есенина открыта, доступна и эмоциональна.

Его «живое, пронизанное золотым и синим свечением наследие» раскрывает «образ грустного и мужественного человека бесстрашной искренности», «мудрого и доброго рыцаря поэзии», «мужчину с открытым и страдающим сердцем ребенка», «чувствующего на самых трагедийных вершинах». Лирический герой его поэзии умеет сказать высокую правду жизни, мужественно принять неизбежное, остро ощутить широкое эпическое течение жизни в ее необратимости. В подтверждение своих слов Н. Ровенский цитирует:

Не жалею, не зову, не плачу,
Все пройдет, как с белых яблонь дым.
Увяданья золотом охваченный,
Я не буду больше молодым...

Жалость об увядании и краткости жизненных сроков поэзии Есенина окрашена в цвета золотой осени – желтизна, багрец, синь, медленный листопад и – при всем том – «ясная осенняя мысль о прожитом, об утраченном, о неповторимом и острая, повышенная чувствительность к прелести мира». Таким видит его поэзию, наполненную музыкой и какой-то «закадычной» дружеской интонацией, Н. Ровенский. С. Есенину «дано было испытать великую радость слияния с природой, подслушать рождение и гибель сокровенных жизненных сил. И здесь один из главных пунктов, в котором голос русского поэта вливается в многоязычный, сложный, напряженный голос мировой поэзии XX века» [4, 218].

У каждого из читателей и литературоведов «свой» Есенин. Для Н. Ровенского – это поэт, находящий в природе высокий смысл и волнующую тайну, поэзию и пророчество:

О красном вечере задумалась дорога,
Кусты рябин туманной глубины.
Изба-старуха челюстью порога
Жует пахучий мякиш тишины.

В следующей публикации – «Путь среди революций» Н. Ровенский размышляет о феномене Блока и его поэзии, считая поэта «как бы обнаженным нервным окончанием своего катастрофического времени». Блок с горечью писал:

Печальная доля – так сложно,
Так трудно и празднично жить,
И стать достояньем доцента,
И критиков новых плодить...

И сам пытался объяснить творческий процесс, в котором поэт творит свой особый, новый художественный мир: «На бездонных глубинах духа... недоступных для государства и общества, созданных цивилизацией, – катятся звуковые волны, подобные волнам эфира, объемлющим вселенную; там идут ритмические колебания, подобные процессам, образующим горы, ветры, морские течения, растительный и животный мир». Многое еще в поэзии Блока (не говоря о публицистике и драматургии, критике и истории литературы) ждет своих исследователей: художественная система, громадный мир ее ассоциаций, «цветных туманов», образов, возникающих «в резком неподкупном свете дня».

Генеральной темой поэзии Блока стала историческая судьба России, ее прошлое и будущее. О возникновении темы Родины в поэзии Блока Н. Ровенский пишет загадочно: «Словно бы из «сонного марева» медленно выходил и обозначался образ Родины, то призывно манящей издали узорным цветным рукавом, то напоминающей о себе ветровой

песней, пронизанной острожной тоской» [5]. Образ Родины целомудренно нежен, она для поэта «тоскующая жена, невеста или возлюбленная, и отношения поэта с нею напоминают любовный роман». Пример тому – обращения к ней: «О, бедная моя жена», «невеста, Россия», «И пусть другой тебя ласкает», «Помяни за раннею обедней мила друга, светлая жена».

Наш путь — степной, наш путь — в тоске
безбрежной,
В твоей тоске, о Русь!
И даже мглы – ночной и зарубежной –
Я не боюсь.

А. Блок, один из самых музыкальных поэтов России (Н. Ровенский), «оставил в памяти России не только свою стремительную мятежную судьбу, но и гениальную песню своей судьбы». Сам А. Блок считал поэта – сыном гармонии, который выполняет определенную роль в мировой культуре: «Три дела возложены на него: во-первых, освободить звуки из родной безначальной стихии, в которой они пребывают; во-вторых – привести эти звуки в гармонию, дать им форму; в-третьих – внести эту гармонию во внешний мир. Похищенные у стихии и приведенные в гармонию звуки, внесенные в мир, сами начинают творить свое дело. «Слова поэта суть уже его дела» [5].

Поэзия Блока «пронизана звукописью, музыкой, в ней постоянно ощущается мощное подспудное течение, несущее слово, чувство, мысль». Можно с уверенностью сказать, что строки:

Приближается звук.
И, покорна щемящему звуку,
Молодеет душа, –

наиболее полно выражают особенности творческого процесса Блока» [5].

Н. Ровенский часто обращается к трудам А.М. Горького, Вл.Н. Орлова, К.И. Чуковского, раскрывшим своеобразие поэзии Блока. Но идет дальше признанных мастеров. Существительные «цветенье» и «пенье», глаголы «поет», «пела», «цвела» и эпитет «зацветающий (цвет)» часто встречаются в поэзии после революции 1905 года. Музыка и цвет – главные спутницы строк русского поэта:

Заживающий сон, зацветающий
Исчезающий день, погасающий свет.

***
Лишь медь торжественной латыни
Поет на плитах, как труба.

***
Тень Данта с профилем орлиным
О Новой Жизни мне поет.
***
Девушка пела в церковном хоре
О всех усталых в чужом краю.

Музыкальность – индивидуальное свойство лирики Блока. Но именно ее так не хватает современной поэзии, слишком рациональной и расчетливо «заорганизованной». Современную поэзию Н. Ровенский знал и оценивал профессионально, сравнивая вольно или невольно с русской и мировой классической поэзией, в которой лирика Блока, впитавшая

плоть от плоти культуру русскую, ее гражданственность и доброту, поиски социального идеала и боли за униженного человека, занимает особое место.

ВЫВОДЫ

Поэзия русских классиков Н. Некрасова, С. Есенина, А. Блока в интерпретации Н. Ровенского оказывается востребованной и включенной в межкультурный диалог. «Стихи великих поэтов прошлого..., проходя сквозь время, очищаются и обогащаются новым социальным опытом и находят место в духовной жизни потомков. Дело еще и в том, что выразительные средства поэзии гораздо шире возможностей абстрактной идеи, хотя бы и вдохновившей поэта, они обязательно несут в себе движение живого человеческого чувства» [5].

Литературные портреты поэтов Руси Н. Некрасова, А. Блока, С. Есенина в исполнении Н. Ровенского стали достоянием литературного процесса Казахстана 90-х годов XX века. Он написал о русских поэтах ярко, талантливо, образно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Закруткин В. Художник и народ // Закруткин В. О неувядаемом. – М.: Современник, 1973. – С.167-185.

2 Сулейменов О. В первую очередь – поэзия // Ровенский Н. Портреты. – А.: Жазушы, 1983. – С.3-4.

3 Ровенский Н. Бесстрашие (слушая музу мести и печали) // Ровенский Н. Портреты: обзоры, рецензии, литературные портреты. – Алма-Ата: Жазушы, 1983. – С.187-208.

4 Ровенский Н. Признание Есенину // Ровенский Н. Портреты: обзоры, рецензии, литературные портреты. – Алма-Ата: Жазушы, 1983. – С.209-219.

5 Ровенский Н. Путь среди революций // Ровенский Н. Совпадение. – Алма-Ата, 1986.

К.Р. Нұрғали

Әдеби-көркем портрет сыни жанрдың эстетикалық мәні ретінде

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан

Мақалада әдеби портрет моделі құрылымының қызмет ету сипаты қарастырылады Портрет,туындыда жасалған сипаттың берілу ерекшеліктерін көрсететін, адам туралы визуалды әсерді жүзеге асыру тәсілі ретінде құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Әдеби портрет көркем құбылысы болып табылады, оның мазмұны мен құрылымына деректі және көркем жанрлардың элементтері кіреді. Әдеби портрет орыс әдебиетінің жанрлық жүйесіне үйлескен. Жазушы әдеби портретті жасау кезінде шынайы өмірден алынған кейіпкердің бейнесіне сүйенеді. Нақты тұлғаны автор көркем тұтас, өзіндік және аяқталған "сюжет" ретінде ұғынады.Адамның тірі даралығының көркем-тұтас бейнесінде әдеби портрет жанрының эстетикалық мәні бар.

K.R. Nurgali

Literary and artistic portrait as the aesthetic essence of the critical genre

Eurasian national University. L. N. Gumilyov
Astana, Republic of Kazakhstan

The article discusses the nature of the functioning of the structure of the model of a literary portrait. One of its components is a portrait as a way of embodying a visual impression of a person, conveying the features of the character created in the work. A literary portrait is an artistic phenomenon; it includes elements of documentary and artistic genres in its content and structure. The literary portrait organically fit into the genre system of Russian literature. When creating a literary portrait, the writer relies on the image of a hero taken from reality itself. The real person is recognized by the author as an artistic whole, as an independent and complete "plot" for verbal

painting. It is in the artistic-integral image of a living individuality of a person that the aesthetic essence of the genre of literary portrait is contained.

УДК 821.512.122: 82`282

К.Р. Нургали[1], Ш.Б. Сулейменова[2]

[1]д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: nurgalik1@mail.ru

[2]докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: suleimenova.shynar@mail.ru

ПСИХОЛОГИЗМ В ПРОЗЕ М. АУЭЗОВА 20-Х И 30-Х ГОДОВ

В статье раскрывается о важное значение раннего творчества Мухтара Ауэзова в котором происходит формирования основных идейных, художественно-эстетических качеств казахской советской литературы на начальном этапе и их последующего углубления. Глубина проникновения во внутренний духовный мир человека, масштабность в социально-историческом отражении действительности, мастерство в воссоздании образа человека в произведениях – эти признаки зрелого, художественного мышления были присущи и раннему творчеству М.Ауэзова.

Ключевые слова: психологический анализ, эстетическая система, концепция человека, авторская позиция, духовный мир.

ВВЕДЕНИЕ

Современная казахская проза и в наши дни испытывает плодотворное влияние ауэзовских художественных традиций. Глубина проникновения во внутренний духовный мир человека, масштабность в социально-историческом отражении действительности, мастерство в воссоздании образа человека в произведениях – эти признаки зрелого, художественного мышления были присущи и раннему творчеству М. Ауэзова. Рассказы и повести М. Ауэзова, опубликованные в 20-х годах, стали свидетельством того, что в литературу пришел незаурядный художник. В свете этого более сложным выглядит вопрос о преимущественной описательности начального периода в истории казахской советской литературы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Литературоведы указывают на то, что почти общепринятой стала мысль считать развитый психологический анализ критерием зрелости литературы. С этой точкой зрения можно согласиться, но, видимо, с оговоркой, что в данном случае имеются в виду сложные, высшие формы психологического анализа. Наверное, не следует лишать присутствия каких-то форм психологического анализа и более ранние этапы развития литературы, в частности, говоря о советской литературе, – этапы ее становления. В эти периоды советской литературы успешно творили такие выдающиеся художники слова как М. Горький, М. Шолохов, Л. Леонов, А. Фадеев и др [1, 15].

Психологический анализ в искусстве слова – это форма познания и все виды познания. Он претерпел длительную эволюцию. В то же время если говорить о начальном этапе казахской советской литературы, то его нельзя представлять как тот этап, на котором господствовали только описательность и упрощенное изображение характера. Повесть Мухтара Ауэзова "Выстрел на перевале", написанная в 20-х годах, продемонстрировала глубокий сложный психологизм, мастерство психологического анализа, тонкое понимание автором процессов внутреннего мира человека. Материал данной повести и некоторых других произведений этого периода позволяет говорить о месте психологического анализа в художественной системе ауэзовской прозы 20-х годов, эстетической значимости, а также о

его истоках и направлениях развития, то есть ставить вопросы, освещенные в казахском литературоведении не полностью [2]. Материал других произведений того же периода, если и не дает основания говорить о присутствии развитого психологического анализа, тем не менее может служить объектом анализа качественного своеобразия воплощения самого психологизма, понимаемого как эмоционально-экспрессивное свойство литературы, а также как "способ построения образа, способ воспроизведения, осмысления и оценки того или иного жизненного характера. Категория психологизма в искусстве слова тесно связана с такими явлениями, как принципы и средства изображения характера, авторская концепция человека и др. Психологизм как сложная эстетическая система в творчестве М.Ауэзова становится основой для целостного анализа и раскрытия таких вопросов, как своеобразие ауэзовского проникновения во внутренний духовный мир человека, особенности характеристики национального мироощущения героя, эволюция концепции человека, движение повествовательных форм в прозе Ауэзова в период перехода к новым темам и героям на рубеже 30-х годов. Психологизм в искусстве слова – это сложная динамическая категория, пронизывающая собою все творчество писателя. Особое значение для исследования имеет взаимосвязь психологизма в прозе М.Ауэзова с повествовательной тканью произведений, с их архитектоникой, сюжетно-композиционными элементами [3, 28].

Психологизм в искусстве слова – это не только его эмоционально-чувственное начало, то, что принято называть "заразительностью" или имманентным, родовым его свойством, психологизм в творчестве большого художника – это всегда целостное, проявляющее себя и в содержании, и в форме произведения, явление. В нем отражается вся глубина мысли автора о человеке, вся система нравственных, этических, социально-психологических критериев определения его общественной ценности.

В работах литературоведов по проблеме художественного психологизма принято различать понятия психологизм и психологический анализ.

Во-первых, психологизм выступает как родовой признак искусства слова, его органическое свойство, свидетельство художественности. Существует психологизм как сознательный и определенный эстетический принцип. Его в то же время можно рассматривать как органическое единство психологизма как предмета и как результата творчества.

Психологический анализ обусловлен психологизмом родовым, в то же время отличается от него, ибо психологическому анализу присущи качества продуманности, целенаправленной организованности его средств, идеологической акцентированности основных критериев определения социально-психологической сущности героя. В психологическом анализе выражается стремление автора активно осмыслить мир, преломив вечные вопросы бытия, жизни и смерти, добра и зла в душе героя, сделав его психику, переживания и мысли как бы средоточием всего мира. Впервые, как известно, термин "психологический анализ" был предложен Н.Г. Чернышевским.

Психологический анализ как эстетическая система значим не только глубиной проникновения в психологический мир героя, но и особой согласованностью, взаимодействием средств отражения этого мира. Психологизм и психологический анализ находятся в таком же диалектическом соотношении, как содержание и форма в искусстве, и их теоретическое различение подчас носит условный характер, поскольку в произведении развитого искусства слова каждая из сторон присутствует как элемент одного целого. В плане глубокой и органической взаимосвязи психологического анализа как эстетической категории с повествовательной структурой произведения исследователи выделяют следующие его формы: виды внутренней и внешней речи героя, портрет, диалог, пейзаж, поступки и действия героя, авторский психологический комментарий и др. Психологический анализ выступает как основное "средство реализации характера" его самодвижения и саморазвития, если имеет место диалектика образа [4, 63]. Основу же психологического анализа составляет, как пишет исследователь А.С. Гришин, изображение различных граней и

стадий чувств, мыслей, целых психологических процессов, то есть аналитического изображения внутренней формы психической жизни литературного героя.

Психологический анализ в творчестве истинного художника слова носит конкретно-исторический, неповторимый характер, ибо обусловлен оригинальной авторской концепцией человека и действительности, пронизанной особым идейно-эмоциональным тонусом, характерным для данного писателя. Неповторимость, своеобразие психологического анализа в творчестве того или иного художника слова, как представляется, должны быть в поле зрения исследователя, поставившего во главу угла в своей работе проблему психологизма [5, 70].

Проза Ауэзова 20-х и 30-х годов рассматривается под углом зрения развития в ней эстетических систем психологизма и психологического анализа, смены их компонентов в соответствии с углублением авторской концепции человека, конфликта и проблематики произведений, а также влияния изменений в психологизме в разные периоды на повествовательную форму рассказов и повестей [6, 15-22]. В решении этой задачи определенное место заняло освещение вопроса новаторства М. Ауэзова в области выработки принципов психологизма и психологического анализа. В литературоведении недостаточно освещен вопрос о сущности новаторства М. Ауэзова в совершенствовании форм и принципов психологического изображения героя, в частности малоизученным является вопрос об особенностях идейно-художественной роли фольклорно-эпических мотивов и форм в обрисовке облика и внутренних состояний героя-удальца, батыра. В 20-е годы в творчестве многих советских национальных писателей ощутимы следы влияния фольклора [7]. Художники слова нередко глубоко переосмысливают эстетический опыт фольклора и осознанно используют в произведениях некоторые особенности его поэтики – этот факт заслуживает пристального внимания исследователей. Важное значение для ауэзововедения имеет проблема идейно-эстетических, исторических и философских истоков психологизма в ранней прозе писателя, его развития и обогащения. Большое место в исследовании занимает вопрос о своеобразии воплощения психологизма в прозе М. Ауэзова 20-х и 30-х годов, а также проблема взаимосвязи и отличий психологических концепций и форм в творчестве писателя этих ранних этапов [8, 89]. Научная новизна работы определена малой изученностью ранней прозы М.Ауэзова в данных аспектах.

Вопросы ауэзовской прозы 20-х и 30-х годов в той или иной степени рассматривались в диссертациях, посвященных начальному этапу казахской советской литературы. Как показывает анализ творчества М. Ауэзова периодов 20-х и 30-х годов, особенности развития его прозы данных этапов нельзя объяснить теорией эволюционного восхождения от описательности, психологизма к углубленному психологизму и мастерству психологического анализа. Необходимо отметить, что речь идет именно о временных масштабах в рамках названных десятилетий. Очевидно, что на 20-е годы падают наиболее глубокие плодотворные идейно-эстетические открытия М. Ауэзова в области психологизма, воплощенные им в полноценных художественных образах. Так, например, в 20-х годах М. Ауэзов добивается осуществления диалектики образа и искусства психологического анализа в повестях "Выстрел на перевале", "Лихая година", углубленного психологизма в рассказах "Красавица в трауре" [9, 93].

ВЫВОДЫ

Критериями углубленного психологизма в искусстве слова, которые могут указывать и на присутствие психологического анализа, могут служить особая системность, единство и целостность в организация форм психологизированного повествования, средств социально-психологической характеристики героя, диалектика образа и оригинальная, содержательная концепция человека и действительности, претворенные в произведении. Психологический анализ воплощен в повестях М.Ауэзова "Выстрел на перевале", "Лихая година", рассказе "Красавица в трауре", написанных в 20-х годах. В этих произведениях писатель стремится к обнажению внутреннего сложно развивающегося психологического мира героя [10]. Для

форм психологического анализа в этих произведениях присуща особенность – они отражают динамичность, процессуальность внутреннего мира героя. Другой важной особенностью форм психологического анализа в данных произведениях является их яркая окрашенность в духе национальной художественной образности, что связано с задачей отражения национального мироощущения, характеристики героя, близкого к народу. В системе форм психологического анализа внутреннего мира героя особенно функциональны психологическая антитеза, психологизированный пейзаж, психологические ассоциации и ретроспекции, элементы внутренней речи героя, портретные детали, поступки и действия героя и др. Разработана и система критериев социально-психологической дифференциации героев: так, отрицательные герои изображаются вне связи с природой, в основном в поступках и действиях, при помощи авторского комментария, часто для их характеристики автор прибегает к элементам народного обличительного смеха. Положительный герой, как показано в произведениях М. Ауэзова, в экстремальных, порой трагических обстоятельствах проявляет протестующее, бунтарское начало. Эволюционирующее самосознание и способность осмыслить действительность наиболее ярко характеризуют положительного героя в ранней прозе М. Ауэзова [11].

С точки зрения психологизма и концепции человека период 30-х годов в творчестве М. Ауэзова существенно отличается от периода 20-х годов. Изображение нового человека, активно строящего социалистическое общество, защищающего родину от классовых врагов, нравственно-психологически эволюционирующего в процессе издания нового мира, становится главной задачей в ауэзовском творчестве в 30-х годах. Социально-психологическая характеристика героя в ауэзовских произведениях этого периода осуществляется на фоне социалистического труда. Труд выступает основным фактором нравственно-психологической эволюции человека, изменения его внутреннего морального облика, мироощущения; вместе с тем отношение к труду, степень осознания его как основной необходимости человека в новом обществе является четким критерием определения социально-психологической сущности героя. Наряду с темой труда отчетлива в произведениях М. Ауэзова тема быта героя. При этом разрыв между поведением человека в быту и его действительной ролью на производстве выполняет характеризующую роль, в частности по отношению к отрицательному герою. Освобождение человека от старого быта, от прежних навыков, этических предрассудков связано с началом его духовной эволюции. Реалии быта и труда играют большую роль в характеристике героя, предстают стилевыми доминантами в ауэзовском творчестве 30-х годов [12].

В ауэзовских произведениях 30-х годов динамика внешнего, событийно-действенного превалирует над динамикой внутреннего, психологического, – это соответствует авторской концепции нового человека – человека действия, борьбы. Психологизм в ауэзовском творчестве данного периода носит в основном объективированный характер.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Ауэзова Л.М. Особенности историзма эпопеи М.О. Ауэзова "Путь Абая". Вестник АН Каз.ССР, 1975, № 4, с. 45-50.

2 Нургали Р. Казахская литература: концепции и жанры [Текст] / Р. Нургали. – Астана: Фолиант, 2010. – Мухтар Ауэзов: 410 – 500 с.

3 Ауэзов М.М. Времен связующая нить. Алма-Ата: Жазушы, 1972. – 136 с.

4 Ауэзов М.О. Караш-Караш. Алма-Ата: КазГослитиздат,1960. 437 с.

5 Ауэзов М.О. Мысли разных лет. Алма-Ата: КазГослитиздат,1961. 542 с.

6 Ахметов З.А. Проблемы изучения творчества Мухтара Ауэзова. Вестник АН Каз.ССР, 1977, № 10, с.14-23.

7 Бадиков В. С вечностью – начистоту [Текст] / В. Бадиков. – Алматы: Алаш, 2014. – Пушкин и Ауэзов. Аналогии и сближения: С. 282 – 285; Национально-художественное мироощущение и социальный заказ. Мухтар Ауэзов: 286 – 295 с.

8 Вопросы казахской советской литературы. Алма-Ата: АН Каз.ССР, 1957, т.1. -186 с.

9 Воронов В. Лики народной жизни. М.: Советский писатель, 1972. – 310 с. Воронский А. Литературно-критические статьи. М.: Советский писатель, 1963. – 422 с.

10 Темирболат, А. Драматизм рассказов М.О. Ауэзова [Текст] / А. Темирболат // Айкап. – 2017. – №3.- С. 92 – 98.

11 Есембеков, Т. Ранняя проза М. Ауэзова в координатах экзистенциализма [Текст] / Т. Есембеков, Айнабекова Г. Б. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы . – 2015. – №1. - С. 45 – 47.

12 Утемисова, Ж. Повесть М. О. Ауэзова "Лихая година" и ее историко-литературное значение [Текст] / Ж. Б. Утемисова // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы . – 2015. – № 2. – С. 439 – 442.

К.Р. Нұрғали[1], Ш. Б.Сүлейменова[2]

М.Әуезовтың 20-30 жылдардағы шығармаларының психологиясы

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан

Мұхтар Әуезовтің ерте жұмысының маңыздылығын көрсетеді, онда қазақ совет әдебиетінің негізгі идеологиялық, көркемдік және эстетикалық қасиеттерін бастапқы кезеңде қалыптастыру және олардың одан әрі тереңдеуі орын алады. Адамның ішкі рухани әлеміне ену тереңдігі, шындықтың әлеуметтік-тарихи көрінісіндегі масштаб, адамдағы имиджді қалпына келтірудегі шеберлігі – жетілген, көркем ойлаудың бұл белгілері М.Әуезовтің ерте жұмысына тән.

K. R. Nurgali[1], Sh. B. Suleimenova[2]

Psychological insight in prose of M. Auezov 20-30-ies

Eurasian national University. L. N. Gumilyov
Astana, Republic of Kazakhstan

The article reveals the importance of the early work of Mukhtar Auezov in which the formation of the basic ideological, artistic and aesthetic qualities of the Kazakh Soviet literature at the initial stage and their subsequent deepening. The depth of penetration into the inner spiritual world of man, the scale in the socio-historical reflection of reality, skill in recreating the image of man in the works – these signs of mature, artistic thinking were inherent in the early work of M. Auezov.

УДК 821.161.1.0

A.M. Nurbayeva

Senior Lecturer, Doctor of PhD, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

CONCEPTUAL BASES OF RESEARCH COGNITIVE POETICS OF ADVERTISING TEXT

This article dedicated on the conceptual basis of study of the poetics of the promo text. In this article delivered the question of different interpretation of term. Provided meanings of the work of specialists in cognitive poetics which is written in several terms distinct approaches to the study of the text and the science discipline. Many scientist use other terms denoting cognitive poetics. In addition, "follow on its way" - that on the basis of their scientific views and their training, many cognitivists develop and use not only their own terminology and categorical apparatus, but the author's version of the research methodology. Should investigations the algorithm, developed and realized in work of Tarasova and Semein(Semeyn), who suggested that «cognitive poetics can

viewed in studies of language learning as inseparable from the culture, which laid perspective, which arise when the focus our attention falls relation art concept and culture concept».

The author conclusion that science approach are not always compatible and may be different. And these approaches for "10 years of cognitive poetics" a lot. In the russian language sites of their discussion was conducted in the study Lozinskaya. And also in articles Arlauskayte , Tretyakov, Akhapkin too. According Akhapkin "It is extremely difficult to bring all the work to one direction, given their wide variation from traditional ideas of general artistic approach to the history of literary genres". So the results of this analisys can't be combined with other investigations. And all of the other interpretations supporters, understand what they stand for in terms of "cognitive poetics", "cognitive style", "cognitive semantics", "cognitive linguistics" fatally fall upon us with destroying criticism. Because we used the "wrong", from their point of view, the scientific approach.

Keywords: cognitive poetics, concept, text, cognitive stylistics, cognitive semantics, cognitive linguistics, approach, advertising text.

INTRODUCTION

In modern literary criticism and linguistics, there are several qualitatively different approaches to the study of literary text, such as, for example, anthropocentric, intertextual, cultural studies; the cognitive approach is rapidly developing in recent decades - "it is becoming increasingly common, and the term of cognitive poetics will soon look familiar."

However, as R. Zur, one of the founders of this term, recently admitted, so far "there is no consensus about what cognitive poetics is" [1, 580].

Indeed, in the works of specialists one can come across several very different interpretations of this concept. So, for example, M. Brun identified at least three completely different approaches, which were conventionally designated as "cognitive science as poetics", "poetics as cognitive science" and "poetics/ or cognitive science"; in the references are examples on which he considered these approaches.

Even the founders of the "project of cognitive poetics" adhere to very different positions.

R. Tzur, M. Terner, P. Hernadi, E. Spolsky and a number of other English-language authors of the journal Poetics Today, since the 1980s, have created this project as:

- "cognitive-evolutionary theory of literature", "the response to the crisis mainly French post-structuralism";
- an attempt to "systematize the psycho-physiological effects caused by a work of art";
- search for answers to the questions: 1) "what is the reason for the demand and vitality of certain forms of knowledge - literary forms?" and 2) "how to explain the specificity of literature in the cultural selection, where other arts participate?".

The development of literature is considered in their works, first of all, as the history of "cultural selection" —the evolutionary change of certain "qualities" of literature with the subsequent selection of their "adaptively most successful forms" [2,77-83].

MAIN PART

Another project founder, P. Stockwell, the author of the first textbook "Introduction to cognitive poetics" (after which the collection "Cognitive poetics in practice" came out in 2003), treats cognitive poetics as:

- search for answers to the question: "what do we know when we read?";
- "a specific way to think cognitively about literature," in which "the emphasis is not so much on text analysis, but on reading analysis as analyzing relevant contexts (stylistics and literary techniques, knowledge and beliefs, figurativeness of poetic and everyday language)";
- "a set of cognitive approaches to the study of literature from the point of view of identifying and analyzing parameters that are relevant to finding out what happens with the understanding of

the text in the process of reading, immersed in different contexts of knowledge - individual, collective and cultural"; [3, 77-83].

Some authors (for example, Dr. Fil. N. IA Tarasova) view cognitive poetics as some kind of fully accomplished, complete systematic approach to the study of the text - "the philological discipline of the integral type, which considers the cognitive patterns of the production of a literary text and the mechanisms of its reader perception "In the area of competence of cognitive poetics there are various stages in the functioning of a work of art, considered from the angle of mental categories: the author (individual conceptual sphere) - artistic reality (conceptual structure of the text) - reader (cognitive mechanisms of perception), and the interaction between them." From the point of view of cognitive poetics, it is mental entities that predetermine the specifics of the author's style - therefore, the main categories of cognitive education are in the center of attention of the researcher ngvistiki - concept, frame, conceptual field, the concept is considered as the basic unit of an individual conceptual sphere, the frame and the field - as a complex cognitive structure of the author's consciousness. "

However, P. Stockwell himself writes about cognitive poetics as "just a more complex set of approaches," arguing that "the purpose of analyzing text from the standpoint of cognitive poetics is to rationalize and explain how this reader achieves this understanding in this case. In this perspective, cognitive poetics has no predictive power and does not in itself generate interpretations. Cognitive poetics only offers a systematized language in which a variety of readings can be discussed. It models a process that transforms intuitive understanding into a meaningful expression, and presents it in the same terms in which this very understanding is described and discussed "[4, 587-598].

Moreover, we note it especially - the author "does not insist that cognitive poetics is the only version of the name for a complex set of approaches". In his opinion, "variants such as cognitive stylistics and cognitive rhetoric are also possible."

It must be said that over the decade that has passed since the publication of his textbook, other variants of the "names" of cognitive poetics have appeared: in addition to the cognitive stylistics and cognitive rhetoric mentioned by P. Stokwell. [5, 135-150].Various authors have also used the terms "cognitive semantics", "cognitive narratology", "cognitive literary criticism" ... finally, "cognitive linguistics". How do these concepts relate to each other? In the special literature on this issue, as they say, "two authors have three opinions"; their range is very wide. (For example, N. Arlauskaite believes that "the term" cognitive poetics "should discipline and mark under one cover or one course what could be more cumbersome called" cognitive approaches to the study of literature ").

According to D. Akhapkin, in the terminology "diversity prevails here, if not to say - inconsistency". In his opinion, this variety arises, mainly, "because of the different ways in which researchers come to cognitive literature. One way is from the empirical literary studies, who found themselves in a deaf siege in an era and trying to restore their positions. Another way is from cognitive linguistics to the study of literature. This approach, originating from the theory of conceptual metaphor, has long become a mainstream trend with many branches. The third way is from the side of analytic aesthetics and the philosophy of consciousness, seeking to adapt new knowledge about man and his consciousness to existing theories and create new theories on this basis. Finally, there is one more way - an attempt to integrate literature into the general picture of human evolution, using the latest scientific data. " In other words, they write about cognitive poetics in terms of several qualitatively different approaches to the study of text, and various scientific disciplines. Moreover, many scientists do not simply use a number of others instead of the term "cognitive poetics". In addition to this, "following my own path" - i.e. based on their scientific views and their training, many cognitiveists develop and use not only their own terminology and categorical apparatus, but also the author's version of the research methodology. [6].

Here, for example, looks like the version of one of the founders of the "project of cognitive poetics" P. Hernadi, who, for his analysis, developed a four-level system that includes relationships:

- "literary types" (thematic, narrative, lyrical and dramatic);

- “verbal ways of solving problems” (by formulating a view, a retrospective assessment, a convincing (concurrent) assessment of what is happening and an exchange of opinions);

- “basic cognitive modalities” (by categorizing experience, its narrativization, monitoring what is happening and the ability to relate (situate) one's own experience with the diverse positions of other people) [7, 169];

- four additional elements - two “types of memory” (semantic and episodic) and not categorized as “the ability of an individual to either recognize his own beliefs, feelings and desires, or attribute them to another”.

The study of the development of literature with the subsequent selection of their “adaptively most successful forms” turns out to be attached to P. Hernadi to the types of literature and this system “as to a testing ground”. The study of the development of literature with the subsequent selection of their “adaptively most successful forms” turns out to be attached to P. Hernadi to the types of literature and this system “as to a testing ground”.

But the structure of the textbook "Introduction to cognitive poetics" included the following main sections: "Figures and background", "Prototypes and reading", "Cognitive deixis", "Cognitive grammar", "Scripts and schemes", "Discourse" social worlds and mental spaces ”,“ Conceptual metaphor ”,“ Literature as a parable (parable) ”,“ Textual worlds ”,“ Understanding literature ”. However, according to some experts, “since the publication of the textbook of P. Stockwell, which launched the decade of cognitive poetics, a significant path has been traveled, so that this textbook itself already looks in many ways obsolete [8, 333].

But what does the research algorithm look like, developed and implemented in the works of I. A. Tarasova and L. Yu. Semein, who suggested that “cognitive poetics can also be considered in the linguistic and culturological perspective, which arises when the relation of artistic concept and concept of culture ":

1. consideration of the content of the individual artistic concept against the background of the concept of culture (reconstruction of the figurative-perceptive, conceptual and associative layer according to linguistic dictionaries of various types, including associative thesauri);

2. analysis of linguistic representations of the concept against the background of the general artistic norms and norms of the literary direction (using dictionaries of poetic images, symbols, a selection of representative texts of national fiction) [9, 141];

3. reconstruction of the figurative-tropical and associative-symbolic layer of the national artistic concept;

4. projection of the individual-author's concept on the concept of culture and the national artistic concept;

5. 5. stage of contrastive analysis. that is, a comparison of the content of concepts belonging to different ethno-linguistic communities (based on Russian and English linguocultures);

6. access to the main categories of mentality, reflected in the structure of the individual-author and national-artistic concept; a conclusion about the linguocultural conditionality / specificity of the compared concepts.

FINDINGS

We gave these examples to show how scientific approaches to text analysis can be heterogeneous and incompatible. And there are already quite a lot of such approaches in the “decade of cognitive poetics”. In Russian-speaking sources, their discussion was conducted in a study by E.V. Lozinsky. And also in the articles by N. Arlauskaite, V. Tretyakov, D. Akhapkin. According to the latter, “it is extremely difficult to reduce all submitted works to a single direction, given their wide variation: from the traditional linguistic-stylistic approach to the literary history genres. Those it turns out that if we want to “just use” cognitive poetics as a certain set of methods (methodology) for analyzing any text, then we will face the need to choose from a very wide range of very different, almost incompatible with each other, approaches to research. Therefore, the results of the analysis we can not compare with other studies. And all supporters of other interpretations of the understanding of what they designate in terms of “cognitive poetics”, “cognitive stylistics”, “cognitive semantics”, “cognitive linguistics” will inevitably fall upon us

with destructive criticism. Because we used the “wrong”, from their point of view, scientific approach.

Here, in fact, what the phrase written by R. Zur in 2008 means: “there is no consensus about what cognitive poetics is”, with which we began this study. The scientific discussion is actively going on, no one has yet agreed with anyone or anything. Cognitive poetics is still only a project, an unsystematic set of ideas that has not yet been formed into a generally accepted system, into a “scientific basis of research”.

According to the compilers of the collective monograph “Cognitive Poetics: Goals, Achievements and Lacunae” (2009), it solves two problems: “to find out whether a research field such as cognitive poetics has a right to exist and determine the degree of applicability of cognitive poetics to solving specific problems.

Under these conditions, we have to start our research “from the very beginning” - i.e. with the development and justification of their own vision of its conceptual foundations. And let us begin by studying the prerequisites for the emergence and sources of the “project of cognitive poetics.”

P. Stockwell in his textbook "modestly" writes about himself as a "pioneer and pioneer" who "stolb the territory and throws a preliminary map for future explorers."

REFERENCES

1 Tsur R. Toward a theory of cognitive poetics. – Amsterdam: Elsevier,1992. – 580 p.

2 Терентьева И.Б. Психологическое воздействие рекламы на человека // Сборник научных трудов: PR и СМИ в Казахстане. – Алматы: БАК менеджменті мен жарнама кафедрасы. Нур, 2003. – С. 77-83.

3 Stockwell P. Cognitive Poetics – An Introduction. – London: Routledge, 2002. – 169 p.

4 Stockwell P. Cartographies of cognitive poetics // Pragmatics & Cognition. 2008, 16:3. – P. 587–598.

5 Stockwell P. Texture: Towards a Cognitive Aesthetics of Reading. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008. Stockwell, P. “Cognitive poetics and literary theory” // Journal of Literary Theory. – 2008,1 (1). – P. 135–152.

6 Ахапкин Д. Когнитивный подход в анализе современных художественных текстов // НЛО, 2012, № 114. – Электронная версия: http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/a39.html

7 Когнитивная поэтика: проблемы, опыт исследования // под.ред. А.Камаловой. – Olsztyn, 2011. – 169 с.

8 Semino E. and Culpeper, J. (eds).Cognitive Stylistics. – Amsterdam: John Benjamins, 2002. – 333 p.

9 Gavins J. and Steen G. (eds). Cognitive Poetics in Practice. – London: Routledge, 2003. – 144 p.

10 Hamilton C. Stylistics or cognitive stylistics? // Bulletin de la Societé de Stylistique Anglaise, 2007.Vol. 28. – P. 55–65.

11 Zunshine L. Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel. – Columbus, OH: Ohio State University Press, 2006. – 153 p.

12 Hogan P.C. (ed). Cognitive Science, Literature and the Arts: A Guide for Humanists. – London: Routledge, 2003. – 244 p.

13 Turner M. The Literary Mind: The Origins of Thought and Language. – New York: Oxford University Press, 1996. – 183 p.

14 Turner M. (ed). The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity. – New York: Oxford University Press, 2006. – 368 p.

15 Сафронова Л.В., Нурбаева А.М. Междисциплинарные аспекты когнитивной поэтики. // Международный научно-популярный журнал «Наука и жизнь Казахстана». – 2015 № 6 (33). – С. 133–136.

А.М. Нурбаева

Жарнамалық мәтіннің поэтикасын зерттеудің концептуалдық тұжырымдамалық негіздері

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Осы мақала концептуалды негіздердің жарнамалық мәтіннің поэтикалық зерттеулеріне арналады. Берілген мақалада аталған терминнің түрлі трактаттарына сұрақ қойылған. Мамандардың жұмыс белсенділігі, когнетивті поэтика, соның ішінде бірнеше терминдердің сапалы, мәтіндердің бір-бірінен айырмашылығы, басқа да ғылыми тәртіп айқын байқалады. Әрі көптеген ғалымдар жай ғана терминнің орнына "когнитивті поэтика" немесе көптеген сөздер қолданылады. Оған қоса "өз жолыңмен жүру" – яғни өзінің ғылыми көзқарастар мен дайындығы, көптеген когнитивисттер жасау мен өзінің терминологиясын, категориялды аппаратты қолдану ғана емес, сонымен қатар авторлық вариант методологиясын зерттеу. И.А.Тарасова мен Л.Ю.Семейн "когнетивті поэтика лингвомәдениетті перспективада қарастырылуы мүмкін,біздің назарымызды фокус аралығына түсіру" – деген алгоритм зерттеулерді қарастырған:

Автор ғылыми көзқарастар мәтін анализіне сәйкес емес деген шешімге келді. Бұндай көзқарастар "когнитивті поэтика" он жыл ішінде көптеп жиналып қалды. Е.В.Лозинскаяның зерттеулерінде орыс тілді тамырларында осы мәселе талқыланған. Сонымен қоса Н.Арлаускайте, В.Третьякова, Д.Ахапкинаның да зерттеулерінде талқыланған. Соңғысының ойы бойынша, осы барлық көрсетілген жұмыстары әр қилы болғандықтан бір бағытқа: дәстүрлі лингвистикалық көзқарастан бастап әдебиеттің тарихи жанрына дейін қосу мүмкін емес. Сондықтан соңғы анализдің қорытындысы бойынша оны басқа зерттеулермен салыстыра алмаймыз. Барлық басқа трактаттарды жақтастары олардың "когнетивті поэтика", "когнетивті стилистика", "когнетивті семантика", "когнетивті ленгвистика" сияқты терминдер бізге жойғыш сын болып төнеді. Сондықтан олардың көзқарастары бойынша "қате" ғылыми көзқарас қолданылған мәтіні.

А.М. Нурбаева

Концептуальные основы исследования поэтики рекламного текста

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Республика Казахстан

Настоящая статья посвящена концептуальным основам исследования поэтики рекламного текста. В данной статье поставлен вопрос различных трактовок данного термина. Подчеркивается значимость работы специалистов о когнитивной поэтике, которые пишут в терминах нескольких качественно отличных друг от друга подходов к изучению текста, разных научных дисциплин. Причём многие ученые не, просто используют вместо термина «когнитивная поэтика» целый ряд других. Вдобавок к этому, «следуя по своему пути» – т.е. исходя из своих научных взглядов и своей подготовки, многие когнитивисты разрабатывают и используют не только свою собственную терминологию и категориальный аппарат, но и авторский вариант методологии исследования. Показан алгоритм исследования, разработанный и реализованный в работах И. А. Тарасовой и Л. Ю. Семейн, которые предположили, что «когнитивная поэтика может быть рассмотрена и в лингвокультурологической перспективе, которая возникает, когда в фокус нашего внимания попадает соотношение художественного концепта и концепта культуры»:

Автор приходит к выводу, что научные подходы к анализу текста могут быть разнородны и несовместимы. И таких подходов за «десятилетие когнитивной поэтики» уже накопилось довольно много. В русскоязычных источниках их обсуждение было проведено в исследовании Е.В. Лозинской. А также в статьях Н. Арлаускайте, В. Третьякова, Д. Ахапкина. По мнению последнего, «чрезвычайно сложно свести все

представленные работы к одному направлению, учитывая их широкий разброс: от традиционного лингвостилистического подхода до истории литературных жанров». Поэтому результаты проведённого анализа не можем сопоставить с другими исследованиями. И все сторонники других трактовок понимания того, что обозначается ими в терминах «когнитивная поэтика», «когнитивная стилистика», «когнитивная семантика», «когнитивная лингвистика» неизбежно обрушатся на нас с уничтожающей критикой. Потому использовали «неправильный», с их точки зрения, научный подход.

УДК 82-3

Т.Р. Пчелкина

кандидат филологических наук, ассоциированный профессор КГПУ им. У. Султангазина, Костанай, Республика Казахстан

ДУХОВНЫЕ ОРИЕНТИРЫ ЛИТЕРАТУРЫ XX-XXI ВЕКОВ

Статья посвящена изучению проблемы духовности на примере анализа произведений современной литературы, в том числе русскоязычной литературы Казахстана. С целью выявления основных тенденций в современной литературе автором сопоставляются произведения 20 -21 веков. Объектом изучения стали как известные, так и малоизученные произведения современной литературы.

В статье определяются основные критерии духовности, намечается взаимосвязь понятий духовность и нравственность. Проанализированные произведения позволяют автору статьи прийти к выводу о сохранении духовных ориентиров в современной литературе, несмотря на внешнюю ее поверхностность и непривлекательность описываемых событий. Современная литература так же пропагандирует вечные ценности, как это делала литературная классика, но делает это в новых условиях не положительными примерами, а через показ преодолений героев, их трудных и мучительных поисков.

Ключевые слова: духовность, нравственность, духовно-нравственные доминанты, воспитательный потенциал

ВВЕДЕНИЕ

Вопросы духовности являются вечными для любой литературы, а назначение ее определяется основными функциями, среди которых воспитательная и эстетическая занимают особые позиции. Однако, духовные ориентиры во многом формируются общественными условиями, диктующими свои установки и принципы. Они интересны не сами по себе, а в связи с их влиянием на читателя.

Анализ проблемы, представленный в современных научных источниках, опыт педагогической деятельности позволяют говорить о важной роли литературы в вопросе формирования личности, а потому изучение духовного наполнения художественных произведений современной литературы представляется весьма актуальным.

Вопросами потенциала искусства и художественной литературы занимались многие исследователи, среди них А.Н. Малюков, Н.А. Логинова, О.И. Даниленко, Л.Ф. Новицкая, Л.А. Мосунова, А.А. Локиев и др. Ими сделаны достаточно убедительные наблюдения. Так А.В. Чернов отмечает изменения мотивации к чтению в сторону прагматических мотивов, тогда как высший уровень читательской мотивации («понимание себя как личности через чтение») встречается все реже [1].

Н.А. Логинова выделяет пять компонентов влияния литературы на развитие личности: развитие всех видов речи, развитие индивидуального сознания читателя (эстетического,

нравственного), изменение мировоззрения, формирование новых образцов поведения, конструирование «субъективной картины жизненного пути» [2].

О.И. Даниленко пишет о влиянии на человека искусства и литературы считая, что люди обращаются к ним в тяжелые моменты жизни в поисках ответов на экзистенциальные проблемы, в попытке отвлечься от неприятных мыслей, тягостных чувств, чтобы получить удовольствие [3].

Многие авторы отмечают проблемы слабо развитой читательской компетенции и предлагают внести изменения в школьную программу по литературе, что поспособствовало бы полному раскрытию потенциала художественной литературы [4,5,6,7].

Даже беглый просмотр исследований показывает необходимость изучения духовной составляющей литературы с целью ее практического использования в образовательной деятельности.

Понятие духовности имеет неоднозначные трактования в науке. На наш взгляд они могут быть сведены к определению в «Словаре русского языка» С.И.Ожегова, в котором отмечается, что «духовность - это свойство души, состоящее в преобладании духовных, нравственных и интеллектуальных интересов над материальными» [8].

Очевидно, что *духовность* это особое отношение к миру, это убеждение человека в том, что в мире есть нечто более важное и значимое, чем материальные, вещественные ценности. Это устремленность к духовным поискам, способность совершенствоваться.

Педагогу важно акцентировать внимание на этом посыле и, исходя из него, строить знакомство студентов с литературой.

«Вся духовная жизнь наша, - писал В.Г. Белинский, имея в виду мирскую действительность, - до сих пор и еще долго будет сосредотачиваться исключительно в литературе: она живой источник, из которого просачиваются в общество все человеческие чувства и понятия» [9, с. 40].

«Высшая идея на земле лишь одна, а именно - идея о бессмертии души человеческой, - писал Ф.М. Достоевский, - ибо все остальные «высшие идеи» жизни, которыми может быть жив человек, лишь из нее одной вытекают» [2, с. 349].

По мнению В.Ю. Троицкого, «необходимым условием движения по духовному пути является отрешенность от корысти, от земной прагматической выгоды. Духовность представляется как самоценное стремление к истине, добру и красоте, независимое от эгоистических, практических, мирских интересов, стремление, представляющее внутренний чистый порыв души» [10, с. 44].

В ходе исследования мы ставили перед собой задачи: обозначить основные критерии духовности, выявить духовные ориентиры писателей 20-21 веков, определить воспитательный потенциал анализируемых произведений.

В работе применялись: аналитический, сопоставительный, сравнительный методы исследования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Духовность соединяет в себе многое: веру, волю, смирение, любовь, целомудрие, добросердечие, способность к покаянию и послушанию. Эти критерии могут быть значительно расширены и конкретизированы.

Духовность неизменно связана с осознанием *идеала. А каким он будет, зависит от целого ряда обстоятельств. Формирование идеала связано с воспитательным воздействием семьи, школы, учебных предметов, и в большей степени литературы.*

Без идеала не существует искусства. Пушкин определенно утверждал: «...Цель художества есть идеал, а не нравоучение...» [11, с. 404].

Одним из ориентиров литературы всегда являлось милосердие, как способность человека проявить доброту и понимание другого человека.

Проблема милосердия в современном мире является одной из значимых, актуализация ее обсуждения в рамках статьи во многом определяется сложившейся общественной ситуацией, связанной с размыванием понятий о нравственности и духовности.

Тему милосердия изучали Л.Р. Байдавлетова, Е.М. Березина, З.Б. Богуславская, Е.Г. Логунова, М.Ю. Никитина, Н.П. Петрова, Л.А. Швачкина и др. С философской точки зрения данное понятие изучено Е.Г. Логуновой. Проблему милосердия в православии изучали Н.Бердяев, Л.Шестов, Е.А. Субботина и другие. Л.Г. Ефанова и И.М. Ансимова рассматривали милосердие с точки зрения норм этики.

Вопросы изучения феномена «милосердия» лежат в компетенции различных наук. Это связано с многогранностью сторон рассматриваемого явления, некоторой неопределенностью его содержания, неоднородностью свойств, наличием различных подходов к исследованию данного явления.

Данным понятием определялась важнейшая сторона души. Очевидно, что это понятие включает в себя любовь, идущую от любящего сердца. Милосердие – это наивысшая степень выражения любви, это способность человека сострадать.

Быть милосердным - значит «уважать чувства других людей, всегда думать о том, как твои поступки скажутся на окружающих, это значит не быть равнодушным к тому, что люди испытывают. Милосердие - понятие емкое, оно включает в себя такие черты как сострадательность, сердобольность, жалостливость, отзывчивость» [12].

Вопросы нравственности, борьбы добра со злом – вечны, этот поиск бесконечен в связи с изменчивостью критериев определения сущности данных понятий. В этом вопросе возрастает роль культуры, которая всегда являлась первоосновой духовности, и литературы как ее значимой части.

Литературные произведения всегда несут печать своего времени, они не только концентрируют накопленные веками *ценности, но и корректируют ныне существующие.*

«Если близорукие критики думают, - писал, например, Л.Н. Толстой, - что я хотел описывать только то, что мне нравится, как обедает Облонский и какие плечи у Карениной, то они ошибаются. Во всем, почти во всем, что я писал, мною руководила потребность познания мыслей, сцепленных между собою для выражения себя; но каждая мысль, выраженная словами особо, теряет свой смысл, страшно принижается, когда берется одна и без того сцепления, в котором она находится. Само же сцепление составлено не мыслью (я думаю), а чем-то другим, и выразить основу этого сцепления непосредственно словами никак нельзя, а можно только посредственно словами, описывая образы, действия, положения...» [14, с. 268].

Древнерусская литература, основанная на желании сформировать христианское отношение к миру, ориентировала читателей на соблюдение христианских норм поведения. В литературе 18 века ярко проявлялось стремление формировать гражданственность, обозначенную в задачах классицизма как литературного направления. Литература 19 века продолжит стремление писателей говорить о духовности, красоте, гармонии, совершенствовании себя и мира.

Усложнение данного процесса можем наблюдать в литературе 20-21 веков. И связано это не только с разнообразием точек зрения пишущих, но и сложной общественной ситуацией, ставящей перед авторами гораздо более сложные вопросы, показывающей неоднозначные явления жизни.

Важная роль в литературе XX века, особенно его начала, отведена вере и религии, определяющих иерархию духовных ценностей. Милосердие в повести И.С. Шмелева «Лето Господне» впитано героями с самого их рождения, такое поведение стало частью их жизни, оно связано с особенностями мироощущения, доминированием в структуре их личности нравственно-этических норм и принципов.

Духовность в прозе А.Куприна воспринимается как естественное природное качество героев, вне зависимости от социального статуса личности. Нередко персонажи писателя показаны способными к самопожертвованию. Духовность героев М.Горького определяется их способностью к изменению своей жизни, возвышением над сложными обстоятельствами.

Во второй половине 20 века появятся не менее интересные произведения, позволяющие говорить о сохранении духовных традиций.

Повесть В.Ф. Пановой «Спутники» «пропитана» идеями милосердия, сострадания к ближнему. Но проявление милосердия в ней уже не связано с религиозными аспектами проблемы. Герои проявляют его по своим убеждениям, а иногда - по долгу службы.

В романе В.П. Астафьева «Прокляты и убиты» героев, являющихся примером милосердия, немного, но идея милосердия пронизывает все произведение. Анализ произведения показывает, что самым милосердным в романе является сам автор, наделяющий героев определенной судьбой, заставляющий их совершать те или иные поступки. Это его концепция мира находит выражение в судьбе героев.

На рубеже XX - XXI веков общество столкнулось с возрастающей бездуховностью. Во многом, на наш взгляд, это связано с не до конца проясненной системой ценностей, недостаточной активностью их обсуждения на каждом этапе становления личности, отчасти отсутствием связи между ценностями, заложенными в художественной культуре, и их недостаточной пропагандой в общественной и культурной жизни общества.

Примета современной литературы (Казахстанской, Российской) – появление художественных произведений, описывающих отрицательные явления, не дающих положительного примера и идеального героя. Современные авторы стремятся констатировать наличие в жизни отрицательных явлений, они ставят перед собой задачу - разобраться в причинах их появления. При этом современная литература ушла от излишнего морализаторства, назидательности, дав больше свободы в постижении текста читателю.

При всей оригинальности формы, нестандартности поведения персонажей, современная литература не лишена духовности, как это утверждается иногда в СМИ и разговорах за кадром. Анализ произведений XX века показывает многоаспектность реализации понятия «милосердие» на ассоциативно-смысловом уровне. Оно проявляется в различных формах благотворительности, добродетели, великодушного отношения к людям, отсутствии торжества над униженным врагом и т.п.

Не менее значима в литературе XX века проблема выбора. Фактически определяющей она становится в литературе военного времени, в произведениях о Великой отечественной войне. Герои, поставленные в критические ситуации, определяют для себя приоритеты, исходя из внутренних нравственных установок, сформированных обществом.

Понятия чести и долга являются определяющими в характеристике духовной составляющей любого произведения. Проведем лишь небольшой экскурс по материалам произведений XX века.

Честь и долг стали определяющими в образе Мастера в романе М.Булгакова «Мастер и Маргарита». Честь станет ядром личности героев В.Шукшина. Поиски духовно наполненных людей продолжает Ч.Айтматов в романе «Плаха».

Не менее значимые проблемы поднимает Д.Гранин в романе «Иду на грозу». Писатель показывает борьбу долга и чести в среде ученых. Роман повествует о том, каким должен быть настоящий ученый. Это человек с идеей, который несмотря ни на что, идет к своей цели, при этом не забывая о чести и достоинстве. Талант и знания, по мнению писателя, играют огромную роль в приближении к мечте, но человеческие качества оказываются важнее.

Не бесспорная мысль прозвучала в статье А.А.Локиева: «… идеальные примеры всегда отталкивают своей недосягаемостью, притягательны герои способные на ошибки»

[14, с. 59-60]. Однако, следует согласиться с автором в том, что неестественно прекрасные герои, не совершающие ошибок, вряд ли будут интересными современному читателю.

Пушкина А.В. в работе «Влияние художественной литературы на формирование идеалов современной российской молодежи» приводит данные, показывающие, что 84,3 процента респондентов соотносят влияние на себя литературы, ее героев, что выражается в копировании модели поведения, влиянии на формирование жизненных принципов [15].

Это накладывает на писателя и создаваемые им литературные образы особую ответственность. Модель мира, представленная в литературе, может стать определяющей при формировании собственного видения мира читателя.

Важное место в обсуждении вопросах духовности занимает роман Ю.Домбровского «Хранитель древностей». В образе внешне незаметного, но внутренне сильного человека Георгия Зыбина писатель показал личность, бесстрашно бросившую вызов тоталитарной системе и сумевшей отстоять свое человеческое достоинство.

Писателю удалось показать объемную картину деспотии, механизм существования зла, обнажить его разрушительную силу. Духовность главного героя заключается в том, что он верен своим взглядам, способен противостоять нравственному падению.

Многие современные авторы считают, чтобы спасти мир, надо обнажить пороки этого общества, назвать «болевые точки» эпохи. Именно это обнажение мы наблюдаем в большинстве произведений современной литературы. Писатели не скрывают пороки, не пытаются приукрасить действительность, но за падением нравов усматривают напряженную работу мысли многих героев.

На интересные выводы наталкивают произведения современной русскоязычной литературы Казахстана и России. Выделим интересные для размышлений работы Т.Михеевой «Легкие горы», В.Панова «Тайный город», Л.Петрушевской «Спасибо жизни», Т.Устиновой «Персональный ангел», Д.Карнакова «Наказание для мажоров», «М.Серовой «Эскорт для мальчика-мажора». Из произведений русскоязычной литературы Казахстана отметим произведения молодой писательницы Зары Есенаман «Хардкор», И.Одегова «Любая любовь», *А.Абдраимовой «Однажды в Астане».*

В русле обозначенной проблематики заслуживает внимания книга казахстанской журналистки, музыканта Зары Есенаман «Хардкор». Безусловно данный автор не может претендовать на роль классика, однако, появление произведения с данной проблематикой – примета нашего времени. В повести рисуется безобразное явление современного общества, акцентируется внимание на судьбе подростка-наркомана. Автор отмечает данное явление не только как социальное зло, но и как проблему недостаточного семейного воспитания.

При внешнем отличии от классических произведений 19-20 веков данная повесть также подводит читателя к решению традиционного для русской литературы вопроса: что делать? При этом автор не пытается удивить читателя своими сентенциями, мораль произведения становится очевидной только после полного прочтения произведения. Выявление авторского взгляда на проблему позволяет понять основные посылы автора: дружба – необходима человеку; семья должна быть рядом с подростком; каждый шаг человека должен быть обдуман; человек в ответе за свои поступки. Эти смысловые доминанты автора очевидны.

Повесть «Хардкор» - поднимает проблему взаимосвязи семьи, школы и улицы в формировании подростка, а, по большому счету, проблему нравственных ориентиров современного человека. Автором акцентировано внимание на проблеме семейных ценностей, которые важны в формировании личности подростка. Книга написана на «языке молодежи», и несмотря на это может быть интересна не только молодому, но взрослому читателю [16].

В процесс обсуждения вопросов духовности вовлечена и писатель А.Абдраимова, автор повести «Однажды в Астане» [17]. *Это многопроблемное произведение, поднимающее вопросы смысла жизни, нравственных ценностей. Автор описывает жизнь семьи Тореханових, в которой наступил сложный период. Все испытания семьи ложатся на плечи молодой девушки, которая пытается помочь своим родным восстановить истину. Становится очевидно, что не известная фамилия, не материальное благосостояние являются достоянием этой семьи, а способность героини принять сложную ситуацию, понять меру своей ответственности и стать опорой своим родным.*

Каждое художественное произведение поднимает коренные вопросы жизни, отражает национально-исторический и общечеловеческий *духовный опыт. Духовность это естественное свойство полноценного человека, она формируется семейным воспитанием, социальными условиями и, конечно, литературой.*

ВЫВОДЫ

В мировой литературе духовность и богатство внутреннего содержания героев во многом определялись степенью их близости к природе. Однако, это не может быть единственным критерием нравственности и духовности человека. По нашему мнению, важными составляющими этого понятия являются: стремление к совершенствованию, способность к состраданию, милосердие, восприимчивость к прекрасному и др.

Проведенный анализ произведений современной литературы позволяет сделать определенные выводы.

Авторская позиция в современной литературе часто не озвучивается, а прочитывается через понимание общей концепции мира автора. Духовная установка авторами не декларируется, а выявляется на основе анализа сюжетных перипетий и поступков героев.

Духовные ориентиры современной литературы не всегда очевидны, многие произведения 20 - 21 веков показывают не положительные идеалы, как было принято в русской классике, а отрицательные явления.

При этом очевидно, что как и предшествующая литература, современные художественные произведения осуществляют традиционные для литературы функции, но часто не напрямую, а методом «от противного», демонстрируя отрицательные примеры с целью их устранения.

Духовные ориентиры литературы, как показывает анализ, остаются неизменными. Современная литература так же пропагандирует вечные ценности, как это делала литературная классика, но делает это в новых условиях и новыми средствами выразительности.

При неизменности духовного начала, являющегося идейным стержнем любой литературы, изменяются принципы его выражения в тексте.

Духовность в современной литературе в большей степени понимается, как способность мыслить, преодолевать трудности, сохранять в себе человечность, несмотря на сложные обстоятельства. Именно эта особенность прозы 20-21 веков является значимой при определении воспитательных возможностей современной литературы.

Статья не дает исчерпывающего ответа на поставленные вопросы, но намечает определенные проблемные моменты, являющиеся перспективными для серьезного исследования с целью углубления понимания специфики литературного процесса 20-21 веков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Чернов А.В. Время искать читателя к проблеме читателя и чтения в современной России // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2009. – Том 4. – С. 70-75

2 Достоевский Ф.М. Дневник писателя. – М., 1989. – 557 с.

3 Даниленко О.И. Художественный нарратив как инструмент саморегуляции // Ананьевские чтения. – 2005. – СПб, 2005. – С. 551-552

4 Воюшина М.П. Формирование системы читательских умений в процессе анализа художественного произведения // Начальная школа. – 2004. – №3. – С. 39-44

5 Деккушева Р.А. Творческое чтение – источник познания жизни и самообразования. Учебное пособие. – Карачаевск, изд-во КЧГПУ, 2001. – 212 с.,

6 Кашкаров А.П. Чтение наоборот: практические приёмы возбуждения детского интереса к книге // Психология и педагогика чтения: ред., сост. С.М.Бородин. – СПб. : Intermedika, 2012. - С. 63-68,

7 Штурбина Н.Л. Поиск путей повышения эффективности уроков чтения и литературно-творческое развитие учащихся // Начальная школа. - 2002. - №11. - С. 67-72.

8 Ожегов, С. И. Словарь русского языка: 70000 слов / С. И. Ожегов; Под ред. Н. Ю. Шведовой; АН СССР, Ин-т рус. яз. - 23-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1991. - 915,[1] с. : портр.; 27 см.

9 Белинский В.Г. Мысли и заметки о русской литературе // Собр. соч.: В 9 т. – М., 1982. - Т. 8. – С. 515-560

10 Троицкий В.Ю. О классике, о духовности, об идеале и нигилизме: как изучать русскую литературу // Литература в школе. – 2000. – №5. – С. 43-53

11 Франк С.Л. Этика нигилизма (к характеристике нравственного мировоззрения русской интеллигенции) // Соч. – М., 1990. – С. 150-184

12 Большой толковый словарь русского языка: около 60000 слов /под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: ООО «Издательство АСГ»: Издательство «Астрель», 2004. – 1268 с.

13 Толстой Л.Н. Полн. собр. соч.: В 90 т. – М.- Л, 1953. - Т. 62. - [Электронный ресурс] - Режим доступа - URL: http://tolstoy.ru/ upload /iblock/c27/c274e2abe75e89eacb47c85273dbb240.pdf

14 Локиев А.А. Влияние художественной литературы на формирование ценностной системы личности// Чтение детей и взрослых: качество чтения: сборник статей и учебно-методических материалов. – СПб.: СПб, АППО, 2010. – С.59 - 65.

15 Пушкина А.В. «Влияние художественной литературы на формирование идеалов современной российской молодежи» //Социальная психология и общество 2014. – Том 5. – № 2. – С. 152-157.

16 Есенаман З. Хардкор: Повесть / - Алматы: Олке, 2007. - 200 с.

17 Абдраимова А. Однажды в Астане / – Астана: Фолиант, 2014. - 237 с.

Т.Р. Пчелкина

XX – XXI ғасыр әдебиетінің рухани бағдарлары

Ө.Султангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан республикасы

Мақала заманауи әдебиеттің, соның ішінде Қазақстанның орыс тіліндегі әдебиетін талдау мысалында руханилық мәселесін зерттеуге арналған. Қазіргі заманғы әдебиеттегі негізгі тенденцияларды анықтау үшін автор 20-21 ғасырлардағы жұмыстарды салыстырады. Зерттеу нысаны заманауи әдебиеттіңт анымал және аз зерттелген шығармалары болды.

Мақала руханилықтың негізгі критерийлерін анықтайды, рухани және адамгершілік ұғымдарының арасындағы байланысты анықтайды. Зерттелген жұмыстар мақаланың авторын асыртқы беткейлікке және сипатталған оқиғалардың жағымсыздығына қарамастан қазіргі заманғы әдебиеттегі рухани басшылықты сақтау туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі әдебиет әдеби классика сияқты мәңгілік құндылықтарды насихаттайды, бірақ жаңа жағдайларда ол мұны оң мысалдармен емес, кейіпкерлерді жеңуді, олардың ауыр және ауыр ізденістерін көрсету арқылы жасайды.

T.R.Pchelkina

Spiritual reference point of literature 20-21th centuries

КГПУ им.У.Султангазина,
Костанай, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the research of the problem of spirituality on the example of the analysis of works of modern literature; it is including Russian literature of Kazakhstan. The author compares the works of 20 -21 centuries in order to identify the main trends in modern literature. The objects of research were well-known and largely unstudied papers of modern literature.

The article describes the main criteria of spirituality, the relationship between the concepts of spirituality and morality. Conclusions are drawn about the preservation of spiritual guidelines in modern literature, despite its superficial appearance and unattractiveness of the described events. The modern literature also promotes eternal values, as it was done by the literary classics, but it was done in the new conditions, that have not positive examples, but through the show of overcoming the characters, their difficult and painful seeking.

ӘӨЖ 821.0

Е. Султан[1], Г.Р. Даутова[2], Г.С. Султанбаева[3]

[1]PhD**,** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, yertaysultan@gmail.com,

[2]PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, gulnazdautova001@gmail.com

[3]саяси ғылымдарының докторы, профессор Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, sultanbaeva@gmail.com

Б. МҰҚАЙДЫҢ «ӨМІРЗАЯ» РОМАН-ТРАГЕДИЯСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жаһандану жағдайындағы қазіргі мәдени-интеграциялық үдерістер көркем мәтін құрылымының өзгеруіне, стиль мен ойдың жаңаруына ықпал етуде. Заманауи мәдениет көпқырлылығымен, қарама-қайшылығымен, көп тілділігімен ерекшеленеді. Оның ықпалы жаңа жанрлық формалар мен нұсқалардың пайда болуына алып келді. Мақалада қазақ тағдырындағы қаралы кезең 1986 жылғы оқиға, ызғарлы желтоқсандағы ұлы мұрат жолында қыршыннан қиылған боздақтар туралы ой қозғайтын танымал жазушы Б. Мұқайдың «Өмірзая» шығармасының жанрлық ерекшелігіне ғылыми талдау жасалады. Шығармадағы негізгі кейіпкерлердің тағдырларының шынайы берілуіндегі авторлық тәсіл айқындалады. Романның негізгі ұстанымы болып табылатын «шындық концепциясының» туындыдағы берілу деңгейі басты образдардың бейнесі негізінде сипатталады. Жазушының «роман» терминінің жанрлық шегарасынан асып, шығарманың құрылымына трагедияға тән сипаттарды енгізіп, синтезді роман түзудегі әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Кілт сөздер: роман, жанр, трагедия, синтез, ғылыми талдау.

КІРІСПЕ

Қазіргі әдебиеттің даму барысынан классикалық дәстүрден ауытқу аңғарылады. Бүгінде әртүрлі жанр элементтерін бойына жинаған роман-эссе, роман-мысал, роман-ертегі, роман-сұхбат, роман-симфония, роман-трагедия, роман-сканворд және басқа да синтездік туындылар дәстүрлі романға өзгеріс әкелді. Әлем әдебиетінде және оның ажырамас бөлігі болып табылатын қазақ әдебиетінде орын алған романның түрлену үдерісін, соның негізінде пайда болған жаңа синтездік формаларды қазіргі романистердің үздік шығармалары негізінде терең зерделей отырып, бүгінгі романның жанр ретіндегі көркемдік әлеуетін айқындау әдебиеттанудағы өзекті мәселелердің бірі.

Тарихтың ақтаңдақ беттерін ашып, жетпіс жыл бойы үстемдік еткен ресей үкіметінің жымысқы саясатын жүзеге асырушылардың тұлғасын бейнелеген Б. Мұқайдың «Өмірзая» романында өмір қиындығына шыныққан рухани қуаттылықты қамтыған, моральдық сапасы жоғары азаматтар бейнесін көре аламыз. 1989 жылы «Өмірзая» деген атпен драмалық туынды болып жарияланып, 1992 жылы сахна төріне қойылған туынды, 1998 жылы роман болып өңделген. Романның жүйесінде трагедия жанрына тән құрылымдық элементтердің болуы, туындының бастапқыда драмалық шығарма болып жазылғандығынан да болса керек. 2000 жылы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығын иеленген бұл шығарма кейіпкерлері суреткер өзі өмір сүріп отырған кезеңнің тұлғалары.

Мақаланың мақсаты жазушылар арасында үрдіске айналған заман бейнесін шынайы қалпында беру мақсатында нақты бекітілген жанрлық шегаралардан асып, роман формасына үстеме жанрларды «құрылыс материалы» ретінде пайдалану әдісін Б.Мұқайдың «Өмірзая» романына ғылыми талдау жасау негізінде ашып көрсету.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ прозасының роман жанры да күннен күнге дамып, кемелденіп келе жатқаны белгілі. Күрделі жанр саласындағы көркем туындыларында өзіне тән машық-мәнерімен, баяндау стилімен дараланып, идеялық шеберлігімен ерекшеленіп тұратын жазушының бірі – Баққожа Мұқай. Қаламгер сомдаған кейіпкерлер бүгінгі таңдағы замандас бейнесін айшықтандыра отырып, оқырман көңілінен берік орын алады. Прозаның қай түріне қалам тартпасын шығармада заман шындығын көркемдік шындыққа айналдыру үшін жазушы терең ізденіс пен ауқымды мәселелерді ой қазық етеді.

Кез-келген қаламгерде көркем шығарма жазудағы басты мақсат мол материал қамти отырып, замана шындығын көркем шындыққа айналдыру жолында қызмет ету екені белгілі. Сол уақыт тынысын көркем шындыққа айналдыруда бір тақырыптың өзі алуан түрлі сипатқа ие болуы заңды. Бұл, әрине, әр қаламгердің сол шындықты өз көзқарасы, өз ой танымы тұрғысынан эстетикалық дәрежеде жеткізе білуіне байланысты. Баққожа Мұқайдың прозалық, я болмаса драмалық туындыларында болсын, замана шындығы барлық поэтикалық көріністерді қамти отырып, табиғи деңгейде жеткізіледі. Еліміздегі ызғарлы желтоқсандағы ұлы мұрат жолында қыршыннан қиылған боздақтар туралы ой қозғайтын Б.Мұқайдың «Өмірзая» шығармасы «роман» терминінің жанрлық шегарасынан асып, сол кезеңнің сан бейнелі шындығын беруде үстеме жанр ретінде «трагедияны» құрылымдық элемент ретінде сәтті пайдаланған туынды. Бұл шығарманы жазудағы авторлық нысана – Кеңес үкіметінің сыңаржақ саясатының қазақ халқының ұлттық болмысы мен қоғамдық құрылысына тигізген ауыр зардаптарының соңғы түйінді тұсын жеткізу. Қазақ халқына құлдық қамытын кигізген солақай саясаттың ұлттық ұрпақтың рухани сана-сезіміне қандай әсері болғаны жан-жақты көрсетіледі. Міне, осындай саясаттың қазақ топырағына, менталитетіндегі жүргізу әсерінің «жемісін» суреттеу Б. Мұқай шығармаларының тақырыптық аясына тән. Оқырманға сол кезең шындығын ашып, көркемдеп жеткізетін бұл романда қазақ халқының ержүрек, намысшыл мінезі мен аңғалдығы, отаршылдық пиғылдың сан түрлі құйтырқы саясатының болмысы, яғни кереғар екі топтың арасындағы күрестің сипаты жеткізіледі. Алғашқы топ – халықтың болашағы үшін жанын аямай күрескен шындықты алға тартып «аттандаған» Алдияр Ақпанұлы бастаған топ болса, келесі топ «заманың тазы болса, түлкі боп шал» идеясының төңірегінде жиналған, қара бастарының қамы үшін ештеңеден тайынбайтын Мұса Байларовтың айналасына жиналғандар. Романда екі топтың арасындағы қарама-қайшылықты табиғи түрде шешуге тырысқан жазушы өмір шындығын нанымды суреттеген. Шығарма әкелген жаңалығының бір қыры – әдебиетке қызғылықты характер қосуы. Жең ұшынан жалғасқан сыбайластықтың өрмекшінің ұясындай торланып алған тобырлық әрекеттері Мұса Байларов пен Жақия Тайлақұлы секілді "мықтылардың" келбеті арқылы бейнеленсе, ғалым Алдияр Ақпанұлы бейнесі арқылы көп шындықты жеткізуге, тереңдетіп ұсынуға талпынып, типтік үлгідегі характер сомдайды. Бұл бейнеден адам баласына тән жақсы қасиеттің бәрі адалдық пен білімділік, төзімділік секілді қасиеттерді анық көруге болады. Шығармадағы бас қаһарман Аяған бейнесі типтік қуаты зор образ ретінде ұсынылады. Романның басынан аяғына дейін өмірдің ауыр зардаптарынан көз ашпайтын, заманның ащы дәмін ғана татқан, бірақ өз дегенінен айнымаған кейіпкер адамгершіліктің биік болмысы ретінде бағаланады. Ал, жамандық ұғымының жинақталған типтік бейнесін Мұса Байларовтың бойына жинақталғанына шығарманың өн бойынан оқырман көз жеткізеді.

Роман негізінде қазақ басындағы қасірет – шынайы оқиға жатыр. Сол бейбітшілік күндегі қазақ болашағын тереңнен ойлап шырылдаған кейіпкерлер басындағы оқиғалар тізбегі автор тарапынан көркем баяндалады. «Белгілі бір дәуірлік шындықтан көркем шығарма туғызу үшін, бәрінен бұрын материал керек. Ал, материал табудың суреткерлік тәсілі – сол дәуірдегі адам тағдырын қазу қопару, «тірі документтерді зерттеу»» [1, б. 54] - деп академик З. Қабдолов көрсеткендей, уақыт тынысын орнықты да дәл суреттеудегі жазушы шеберлігін ерекше атап өту қажет. Қаламгер өзі өмір сүріп отырған дәуірдің келелі мәселелерін тілге тиек ете отырып, заман сырын, замандас келбетін шынайы кескіндей

білген. Роман-трагедия сынды синтезді жанрдағы күрделі шығарманың сюжет желісін бір арнаға салуда түрлі көркемдік тәсілдерді пайдаланады. Романның жанрлық шегарасын кеңейтеді. Сондықтан да автор сомдаған кейіпкерлер бейнесі, сюжеттік желілер, жалпы шығарма құрылымы өзіндік ерекшеліктерге ие.

«Баққожа Мұқайдың шығармашылық саладағы отыз жылдық еңбегінің ең қомақтысы өзі туып өскен өлкенің Хан тәңірі сияқты асқақ биігі - биыл Казақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығына ұсынылып отырған «Өмірзая» романы», - деп жазушы Сұлтанәлі Балғабаев бағалағандай романның қазақ әдебиетіндегі алатын орны ерекше [3, б. 4].

«Бұл еңбегімді казақ елінің тәуелсіздігі жолында құрбан болған ерлердің әруағына арнадым» [5, б. 3] - деп жазушы романға келу жолындағы өз ұлтының алдындағы жауапкершілікті тереңінен түсінеді.

Б. Мұқайдың аталмыш шығармасы қазақ халқының бодандық бұғауындағы басынан кешірген оқиғаларының ірілі-ұсағын астарлы оймен түйіндеген. Жазушының өмір туралы философиялық концепциясы көркемдік тұрғыда қаламгерлік суреткерлікпен көрініс тапқан. Осы арада, бұл екі ұғымның бірлігі жайлы сыншы С.Әшімбаевтың пікірін келтіре кеткен орынды: «Суреткерлік сөзбен сурет салу ғана емес немесе болған, болуы мүмкін қызықты, мазмұнды оқиғаны көркемдік тілмен баяндау, сүлесоқ күйде суреттеп шығу да емес. Суреткерлік өмірдегі жай көзге танымайтынды таныту, жұрт байкамағанды байқату, елемегенді електен өткізіп көрсету, білмегенді биіктете елестету, танымағанына таңқалтып, дүйім қауымды таныту, шын мен жалғанның, ез бен ердің, адал мен арамның, кесепат пен парасаттың ішкі-сыртқы белгілерін таңбалап беру, басқаны қасіреттің қайғысына ортақтастыру, рақаттының бағына қуанту, жақсылыққа тебіренту, зұлымдыққа лағнет айтқызу. Ал, ойшылдық болса, жазушының осы қасиетіне имандай иландырып, айтқанына ажар беретін, көрсеткеніне көрік бітіретін, шығармасына қан жіберіп, жан беріп тұрған күретамыр іспетті. Суреткерлік - жазушының зеректегі десек, ойшылдық - зерделігі, кемелдігі, бейнелеп айтқанда кемеңгерлігі. ...Суреткерлік көргендік – терең ойшылдық пен пайымды парасаттылықтың ұштасқан жерінен жазушы творчествосындағы өміршең философия, басқаша айтқанда,интеллектуалдық концепциясы жарқырап көрінеді. Осындай жағдайда ғана шынайы жазушы әдебиет атты адамтану ғылымында, басқаның бақытын қолдап, адамдық асқақ сезімді қорғайтын, сөз өнерінде жаңалық ашып, мұратты жауһар ойымен көркем сөзбен гауһар мұрана тұрғыза алады» [8, б. 24].

«Өмірзая» романы XX ғасырдың соңғы кезеңіндегі қазақ тарихының ащы шындығын суреттейтін салмақты туынды. Әрбір туындының бойында оқырманын шығармадағы шырғалаң иірімдеріне бірге тартар күш – шындық. Жазушының осы шындықтың адам тағдырына әсерін тереңдете көрсету, ауыр халді көркемдей түсу жолында өзгеше бір қаламгерлік қуатпен еңбек еткені шығарманың өн бойынан байқалады. Жазушы шығармаларында белгілі бір тақырыптардың көркемдік шешім табуы, характер сомдауындағы қыруар ізденісі ең алдымен өмір шындығын көркем шындыққа жеткізуіндегі шеберлігі деуге болады. Ендеше, жиырмасыншы ғасырдың соңындағы қазақ тарихының басындағы шындықты жоғары деңгейде көркем шындыққа көркемдеп, әлеуметтік талдау арқылы ұлттық ерекшелікті сомдап суреттеген «Өмірзая» - автор шығармашылығының ерекше шыңдалған асуы. Өз кезеңіндегі көркем шындықтың эстетикалық сипатын сомдаған жазушының поэтикалық ізденістері аталмыш шығарманың жемісі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, роман мазмұндық, құрылымдық, тақырыптық тұрғыдан толықтай трагедияға құрылған. Шығарманың өн бойынан әдебиеттің екі тегі эпос пен драманың шебер синтезін көруге болады. Роман кейіпкерлерінің тағдыры, олардың суреттелуі, бірінен соң бірінің басына түсетін қайғы, мұң, зар элементтері трагедияның жанрлық ерекшеліктері болып табылады. Аяғанның адал жары – Әсемнің асқынған ауру әсерінен қаза табуы, Хадишаның көзсіз махаббаттың қырсығына шалынып, жетімдіктің азабын еселеп тартуы, Аяған үшін аянбай інілік қызмет атқарып жүрген Асылханның саяси қастандықтың құрбаны

болуы, Аяған мен Әсемнің бүлдіршіндері - Олжас, Елжас, Бибілердің балалық бал дәурендерінің өкінішпен өтуі кімді де ойландырмай қоймайды. Аяған кеңестік үкіметтің өз дегенін істетпей қоймайтынына анық көзі жетіп тұрса да, қасқайып қарсы тұрды. Ақыры, оны майыстыра алмасын білген «мықтылар» оны өлтіріп тынады. Бұл шығармадағы адамгершілік идеялар, адамзаттық ізгіліктер принципінің аяқ асты болғанындай әсер қалдырады. Бірақ керісінше, шығармадағы трагедиялық кейіпкерлер мен трагедиялық сюжеттердің берілуі арқылы шын мәніндегі Жақсылық пен Ізгілік, Адамгершілік, Имандылықтың аражігін автор жоғары деңгейде дәріптейді. Мұның барлығы жазушының романды трагедияның жанрлық ерекшеліктеріне тән құруын айқындай түседі.

Трагедияның жанрлық ерекшелігі – шынайы өмірдегі шиеленіскен тартысты, бір-біріне қарама-қарсы күштердің ымыраға келмес күресін, қақтығысын бейнелеу. Онда қоғамдағы түрлі көзқарасты ұстанған күштердің, кертартпа топтардың арасындағы тартыс суреттеледі. Өмірдегі ауыр жағдайлар мен аласапыран кезеңдегі адамзат басына түскен ауыртпалық баяндалып, шығарма көп жағдайда негізгі кейіпкердің қазаға ұшырауымен аяқталады. Бірақ жеке адамның трагедиялық халге ұшырауы оның үміті кесіліп, арманы орындалмады деген сөз емес, керісінше, ол ғұмырын арнаған арман-мақсаттың биік те асқақ екендігін танытады. Демек «Өмірзая» шығармасын құрылымдық, мазмұндық, сондай-ақ тақырыптық концепциясы роман-трагедияға құрылған, эпос пен драманың синтезінен тұратын қазіргі қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік туындылардың бірі деуге толық негіз бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қабдолов З. Сөз өнері: оқулық. - Алматы, 2002. - 360 б.

2 Қаратаев М. Әдебиет және эстетика. - Алматы: Жазушы, 1970. - 351 б.

3 *Балғабаев* С. Біздің *Баққожа* // Қазақ әдебиеті. - 2013. - 25-31 қаңтар.

4 Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб. Азбука, 2000. – 301 с.

5 Мұқай Б. Өмірзая. – Алматы: «Парасат» журналы, 2004, - 480 б.

6 Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств / - М.: АСТ: ФОЛИО, 2001. - 256 с.

7 Жұмалиев Қ., Қабдолов З., Ахметов З. Әдебиет теориясы. Классикалық зерттеулер: көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – 412 б.

8 Әшімбаев С. Азаматтыққа адалдық: әдеби-сын мақалалар, зерттеулер, толғаныстар. – Астана: Раритет, - 2007.

9 Ахметов З. А. Современное развитие и традиции казахской литературы / отв. ред. Е.В. Лизунова. - Алма-Ата: Наука, 1978. - 328 с.

Е. Султан[1], Г.Р. Даутова[2], Г.С. Султанбаева[3]

Жанровая специфика роман-трагедии «Омирзая» Б. Мукая

[1, 2,3] Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В эпоху глобализации современные культурно-интеграционные тенденции влияют на обновление структуры художественного текста, стиля и сознания. Современная культура отличается своей многогранностью, противоположностью и многоязычием. Его влияние привело к появлению новых жанровых форм и вариантов. В статье проведен научный анализ жанровой специфики произведения «Омирзая» известного казахского писателя Б. Мукая, который описывает историю декабрьских событий 1986 года, когда молодые люди жертвовали своей жизнью ради благой цели. Определен авторский подход по описанию судьбы главных героев этого произведения. На основе характеристики главных героев разносторонне анализируется «концепция справедливости», которая является основой романа. Рассматриваются методы возникновения синтезного романа, где автор выходит за границы жанра романа и использует в структуре произведения характерные черты трагедии.

Y. Sultan[1], G. Dautova[2], G. Sultanbayeva[3]

Genre specificity of the novel-tragedy "Omirzaya" of B. Mukai

[1,2,3] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

In the era of globalization, modern cultural and integration trends affect the updating of the structure of the artistic text, style and consciousness. Modern culture is distinguished by its versatility, opposition and multilingualism. His influence led to the emergence of new genre forms and variants. The article conducted a scientific analysis of the genre specificity of the work of Omirzai by the famous kazakh writer B. Mukai, who describes the history of the December events of 1986, when young people sacrificed their lives for a good purpose. Defined the author's approach to the description of the fate of the main characters of this work. Based on the characteristics of the main characters, the «concept of justice», which is the basis of the novel, is analyzed in a diversified manner. The methods of the origin of the synthesis novel, where the author goes beyond the boundaries of the genre of the novel and uses the characteristic features of the tragedy in the structure of the work, are considered.

УДК 82-7

M.K. Samambet[1], N.I.Buyanovskiy[2]

[1]candidate of philological sciences, associate professor, professor of the department of foreign philology, Kostanai State A. Baitursunov University, Kostanai, Kazakhstan

[2]master student of the department of foreign philology, Kostanai State A. Baitursunov University, Kostanai, Kazakhstan

BRIEF HISTORY OF BLACK HUMOR AND ITS USE IN LITERATURE, FILM, AND POETRY

In physiology, the term humor was utilized to describe the four hilarities of the body that rely on four fluids, which are blood, phlegm, as well as yellow and black bile. Essentially, the integration of these fluids influenced the personality, mind, bias, and decency of an individual in terms of being either "ill" or "good" humored, as well as the description of an individual as being in either a «black mood» or "yellow with jealousy". Based on this understanding, it is evident that black humor is characterized by grotesqueness and morbidity. Furthermore, it thrives on people's sentiments of dealing with discriminatory, unfair, and incongruous behavior. The primary focus of this article is to trace the history of black humor and stress how it is used in modern literature, film, and poetry. Joseph Heller's book, Catch 22, will provide the literary reference whereas popular television show, Rick and Morty, will show the use of black humor in films. Langston Hughes' poetic works will be referred to in relation to the use of black humor in poetry.

Key words: research article, black humor, literature, poetry, film, history, sense, meaning

INTRODUCTION

Black humor is a matter of particular topical interest at the turn of the XX-XXI centuries as it is characteristic of different arts and culture in general. It has been highlighted that the conventional usage of the term black humor denotes black bile secreted by the brain, which was believed to result in a melancholic feeling [1]. This definition was consistent with the arcane medical model of the four senses of humor that thrived before the 19th century. It was not until 1939 that Andre Breton in the book Anthologie de l'humour noir gave the term a new meaning and used it to describe a specific temperament noted in the work of certain writers. Consequently, Andre Breton pioneered the perception of black humor as a literary outlook [2]. To a certain degree, Breton employed

Sigmund Freud's essay Der Humor to explain this attitude. In his essay Freud states that the ego repulses distress triggered by reality and protects itself from being forced to suffer. Furthermore, the ego refuses to be influenced by the pains of the external universe. In fact, the human psyche draws special attention to the fact that these distresses create situations from which it can take pleasure [3, 2].

From mid to late 1950s, comedy in the US was experiencing growth fuelled by a genre that was described as "sick humor". Sick humor was typified by comedians making jokes about the challenges faced during attempts to integrate into the prevailing social setting at the time [1]. This kind of humor that was anchored in grief naturally incorporated an even gloomier awareness that started to emerge in literary works at the start of the 1960s. Commentators enthusiastic about labeling this emergent form of indiscretion brought back the concept of black humor. By 1965, this concept was firmly ingrained in the vocabulary of popular culture [4, 117]. This development was aided by literary works of such authors as Bruce Jay Friedman, who also edited the anthology Black humor (1969), Terry Southern, Thomas Pynchon, as well as Kurt Vonnegut. Apart from books, movies such as Dr. Stranglelove and The Loved One, which came out in 1964 and 1965 respectively further propelled the popularity of this term in American culture. Following the US-led revival of black humor, it was unsurprising the Andre Breton's initial publication on the same subject was reproduced in 1966 [1].

MAIN PART

"Black humor is like a pair of legs – not everyone has it"
Author unknown.

The common issue that arises in the analysis of black humor is connected to the need to understand the outlook behind it. Essentially, there has been an ongoing discourse regarding whether the inherent parameters are vivid enough to warrant its perception as an independent genre [3, 3]. To understand what black humor entails, the work of Wes Gehring in which he reviewed a movie called American Dark Comedy: Beyond Satire is crucial [5]. In the analysis, Gehring established three interlinked subjects that seemed recurrent. The three themes were the depiction of human beings as beasts, the absurd nature of the world, and the omnipresence of death. Based on this understanding, it is evident that black humor is a kind of expressive protest that highlights the shortcomings of the world. This aspect differentiates it from sick humor, which is focused on the individual as opposed to the world in general. Furthermore, it is imperative to take into account that this kind of humor is deemed black for legitimate reasons [4, 117]. Essentially, it is founded on ironic negation that positions it as a kind of anti-comedy. This point implies that black humor uses material characters and circumstances that are usually assumed as being taboo and principally unfunny as the basis and recasts them as hilarious phenomena. Nonetheless, a certain degree of tension persists when it comes to black humor because of the oppositional forces at play within the genre that downplay each other [1]. This tension is responsible for the perception of black humor as a type of cultural terrorism. The implication of this perspective is that the inherent risk becomes an approach through which comic provocation is attained. It is argued that when this kind of provocation is exploited intentionally, the primary objective is to free the audience that is not accustomed to this kind of unrestricted spirit. As such, black humor prepares individuals to realign their interactions with the world [1].

Black humor does not exercise reverence to any individual or situation because it alters convention, sees past and through ethnic and gender identity, in addition to making fun of both sexual orientation and loss of life. Hinged on this non-conformist enthusiasm, black humor does not seek respectability [4, 117]. Similarly, this genre does not venerate the values of its audience. From this perspective, it is evident that black humor seeks to critique ethical beliefs in society. Moreover, black humor does not utilize a specific intellectual perspective. Instead, it adopts a juvenile stance to drive conservatively-minded individuals towards a regular state of hollow anger and disbelief. On the other hand, it encourages progressive minded individuals to shun addressing the issue of social reconciliation [1].

When the American social fabric is challenged, black humorists are often ready to react. This point can be illustrated by instances such as the post-World War II wish to aggressively create the singular middle class 'American Dream' that culminated in the emergence of a novel kind of humorous mutiny from mid to the latter years of the 1950s [3, 4]. This development was followed by the threat of 'the bomb', the escalation of the conflict in Vietnam, and the explosion of civil protests throughout the country. Combined, these challenges to the American society resulted in the revival of black humor in the 1960s. In fact, this era is regarded as the golden age of this genre. Although it may be described as an American form of indignation, this genre is supported by fundamental hope that abhors state-sanctioned denial of a person's rights. For this reason, black humor is regarded as a productive movement, which highlights intellectual autonomy [1].

While reading Catch 22 it is possible to distinguish the artistic features of black humor in it. Catch 22 is a novel published in 1961 by Joseph Heller. This book provides a classic example of black humor in literature. This point builds on the fact that the writer utilized some of the core features of black humor. In this case, the black humor themes evident in this text include a story-telling approach that subverts conventional novels, the use of an anti-logical plot, as well as the inclusion of an 'anti-hero' kind of character. *«...writers tend to descript some "Anti-heroes" with abnormal behaviors and reflect social reality through their bizarre behaviors»* [6, 616].

Assessed in line with the artistic blueprint for traditional literary works, Catch 22 does not employ the basic story approach. This aspect represents one of the core attributes of black humor. Although the author did not follow the organization of a conventional novelist, he provided one indicator in the fiction [6, 616]. It is the disorganized mindset of Yossarian:

"...They're trying to kill me," Yossarian told him calmly.
No one's trying to kill you," Clevinger cried.
Then why are they shooting at me?" Yossarian asked.
They're shooting at everyone," Clevinger answered. "They're trying to kill everyone."
And what difference does that make?..." [7, 14]

Since the two pointers in context often cross, they create a chaotic sentiment on the part of readers. Essentially, Heller explains and mirrors the weirdness and chaos of society at the time through the utilization of a disordered prose structure. By using this strategy, the author facilitates an improved reflection of social reality among readers [3, 6].

Concerning the plot, it is common practice among writers to provide comprehensive information regarding the ins and outs of a given narrative in the development of traditional novels. Essentially, cause and effect based on a robust rational plot represent the standard prose structure for books [4, 117]. However, in novels pursuing dark humor, the doctrine of literary ingenuity is not followed religiously. In Catch 22, the plot and narrative description are absurd in that they cannot be recreated in reality. This perspective builds on the fact that both are significantly irrational and make it difficult for readers to comprehend. Their absurdity is compounded by the fact that the author even incorporates a certain degree of distortion of the human psyche. For instance, Daneeka is a greedy doctor who adds his name to flight team sheets even when he is off duty to ensure that he also receives related benefits as other on-duty medics [7]. In one of the missions, the aircraft crashed and killed all the crew onboard. Although Daneeka was registered as one of the individuals on board, he was not on the ill-fated flight. As such, he has been regarded as a dead individual irrespective of the fact that his neighbors see him living well. In contrast, his colleague, Yossarian, whose name was not on the rank list is not appreciated for his sacrifice despite the fact that he lost his life during the conflict. From this illustration, it is evident that those who are alive are regarded as dead, while those who passed on are reveling in the fullness of life. The absurdity of social reality that this novel elucidates is executed shrewdly and clearly [7].

According to standard literary work guidelines, a hero is often an individual that rescues people in distress or facing harm. In most cases, the hero possesses desirable physical attributes such as strength and good height [4, 117]. However, black humor novels tend to create an antithesis of the conventional hero. The conventional standard of coming up with an anti-hero character in black humor novels is ensuring that they show their rebellious spirit to the severe modification and

destruction of the social phenomenon. In Catch 22, the characters of Yossarian and Dr. Daneeka depict the anti-hero image in black humor [6, 617]. *"...There was only one catch and that was Catch-22, which specified that a concern for one's safety in the face of dangers that were real and immediate was the process of a rational mind. Orr was crazy and could be grounded. All he had to do was ask; and as soon as he did, he would no longer be crazy and would have to fly more missions. Orr would be crazy to fly more missions and sane if he didn't, but if he was sane he had to fly them. If he flew them he was crazy and didn't have to; but if he didn't want to he was sane and had to. Yossarian was moved very deeply by the absolute simplicity of this clause of Catch-22 and let out a respectful whistle.*

"That's some catch, that Catch-22," he observed.

"It's the best there is," Doc Daneeka agreed..." [7, 46].

Watching TV gives a chance to find a lot of examples of black humor. One of them is a new TV Show "Rick and Morty". It is an animated television series targeting grown-ups based on the adventures of two main characters. Rick is a twisted, cynical, smart scientist, whereas Morty is Rick's naive and insecure grandson. The show examines and often belittles conventional science fiction principles with the help of smart and dark humor. The black humor attributes of Rick and Morty include the fact that the show is devoid of meaning and trivializes the most critical phenomena [8, 103].

The lack of meaning in relation to Rick and Morty can be explained by acknowledging the fact that the futility of finding understanding in the setting of a silent, apathetic universe is central to the absurdist doctrine. In this context, two inevitabilities in the condition of humankind have been identified. The first one is the desire for the absolute and homogeneity, whereas the second one centers on the need to deconstruct the world into a logical principle. Nonetheless, reconciliation of the two certainties is impossible [3, 7]. The lack of meaning in relation to Rick and Morty can be highlighted when the show takes advantage of the inconsistencies of religious principles using satire. In the episode entitled 'Get Schwifty,' an alien body reaches the earth in the form of a big head in the sky. The presence of this head affects gravity resulting in ecological calamities on earth. Rick and Morty's town experiences extensive destruction but the local preacher attempts to ensure that all believers remain faithful. However, the pastor is cut short by the school's principal who argues that all the old gods and religions are extinct. The only existing god is the big head in the sky. Eventually, the town creates a new cult governed by headism with guidelines drawn from superficial interpretations of verbal and non-verbal cues made by the head in the sky. Therefore, it can be stated that this episode mirrors the irrational vagueness of religion and the unclear explanations that augment it [8, 104].

To actualize how Rick and Morty trivialize important things, it is imperative to acknowledge that most people try to evade personal challenges that are existential to join a bigger movement such as religion, employment, or leadership [8, 105]. However, when it comes to the use of black humor in film, progressive establishments and the traditions accompanying them are susceptible to the same reproaches leveled against individuals. *"...Rick: "Weddings are basically funerals with cake...",* another great example is *"...Morty: "I just killed my family! I don't care who they were!" Rick: "I don't know, some people would pay top dollar for that kind of breakthrough..."* [9]. Also, for instance, when Morty requests Rick to help him prepare for a science symposium, Jerry, who is Rick's son-in-law, opposes it with a certain degree of insecurity. He states that conventionally, science symposia are a father-son thing. Rick responds by stating that science has proven that customs are idiotic. For black humorists, traditions are viewed as consolation for individuals who lack mental resilience. In this episode, it is evident that the show attempts to water down some of the traditional values that most people have espoused over the year such as science symposia being a father-son thing [8, 106].

Regarding black humor in poetry Hughes' works were used. Langston Hughes is one of the renowned poets, greatly influenced by the history of Africans in America. As such, he became a commentator on political and social issues using his poetic prowess as a tool for social revolt. *"...I went down to the river, I sat down on the bank. I tried to think but couldn't, So I jumped in and*

sank..." [11]. This aspect propelled him into becoming one of the most influential persons during the Harlem Renaissance.

Concerning the logic behind his work, Hughes stated that it stemmed from the people with whom he interacted. He described these individuals as those who never had the chance to have their shoes cleaned, attend Harvard, or understand what '*bach'* meant. In this case, he was referring to destitution, Jim Crow laws as well as colorism [3, 8]. From this perspective, it is evident that the two things that Hughes was born with made his poetry unique from others. This point is consistent with the understanding of black humor, which characterizes it as an occurrence in static works whose theme is what the creator deems to be the prevalent modern condition of communal unfairness, inanity, and disorder. These elements make up the underlying themes of black humor in Hughes' works in relation to the studies focused on African-Americans. *"...I will not take 'but' for an answer. Negroes have been looking at democracy's 'but' too long..."* [12]. As such, Hughes' poems condemned racially discriminative behavior towards African-Americans by highlighting their plight and invoking the need for unity [10, 53].

CONCLUSION

The extensive studies reveal that the emergence of black humor creates a new dynamic in emotional trends within creative works. Using an absurd approach to communication, black humor breaks up the funny attributes of conventional humor and differs markedly from it as in the novel *Catch 22* by Heller. Similarly, this absurdity deconstructs the despair and gravity of the traditional calamity Instead, the tragic smile and courageous struggling of the characters substitutes the sense of anguish that misfortune creates as in examples with Doctor Daneeka, different cases in the TV Show "Rick and Morty" and in poems by Langston Hughes.

REFERENCES

1 Standfest Ryan: writings: Black Humor and the American Comic. – Rotland Press., 2010. [Electronic resource] Available at: http://www.ryanstandfest.com/writings-/black-humor-and-th...

2 Breton A. Anthology of black humor / Translated from the French by Mark Polizzotti. City Lights. San Francisco. - 1997. - 356 p.

3 Bowles Dorcas D. Black Humor as Self-affirmation. Journal of Multicultural Social Work – Routledge, 1994. [Electronic resource] Available at: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J285v03n02_01 Pages 1-10 | Published online: 23 Oct 2008 Available at: https://doi/.org /10.1300/J285v03n02_01

4 Schulz Max F. Toward a definition of black humor. The Southern Review. – Univ of Illinois Press., 1978. – 117 p.

5 Gehring, Wes D. American Dark Comedy: Beyond Satire. Westport, CT: Greenwood Press, 1996. https://www.questia.com/library/3556172/american-dark-comedy-beyond-satire

6 Huang Yan. Exploration on the Black Humor in American Literature. – Nanchang., 2015. // Available at: https://download.atlantis-press.com/article/25843571.pdf

7 Joseph Heller. Catch-22 // Available at: https://7chan.org/lit/src/catch_22.pdf

8 Koltun Kim. Rick, Morty, and Absurdism: The Millennial Allure of Dark Humor. *"The Forum: Journal of History:* Vol. 10 : Iss. 1 , Article 12. – California., 2018. – 31 p. [Electronic resource]. Available at: https://digitalcommons.calpoly.edu/forum/vol10/iss1/12

9 Justin Roiland, Dan Harmon. Rick and Morty // Available at: https://www.ranker.com/list/best-rick-and-morty-quotes/movie-and-tv-quotes

10 Akhavan, Behnoush, and Pezhman Asad. Humor and Translation: A Case Study of Black Humor in Langston Hughes's Poetry. – Iran., 2011. – 100 p. [Electronic resource] Available at: https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1...

11 Langston Hughes. Life is fine // Available at: https://www.poets.org/poetsorg/poem/life-fine

12 Jennifer M Mood. 20 Inspiring Quotes from Langston Hughes // Available at: http://mentalfloss.com/article/91742/20-inspiring-quotes-langston-hughesM.Қ.

М.Қ. Сәмәмбет, Н.И. Буяновский

Қара (ауыр) әзіл-сықақтың қысқаша тарихы мен оның әдебиетте, кинода және поэзияда қолдануы

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай Мемлекеттік Университеті
Қостанай қ., Қазақстан

Физиология саласында «әзіл-сықақ» термині дененің төрт сұйықтығын –қан, лимфа, қара және сары өтті белгілеу үшін пайдаланылған. Көне ғалымдардың пікірлері бойынша дәл осы кісі бойындағы төрт сұйықтықтың ара қатынасы оның мінез-құлығын, ақылын, икемділігін және адамгершілігін бағыттайды. Жай-күйді сипаттау үшін «қара көңіл», «күндеушіліктен сарғаю» деген сөз тіркестіктерінде із қалдырған «жақсы» немесе «жаман әзіл-сықақ» терминдері қолданылған. Осы тұжырымдамаға сүйеніп отыра қара (ауыр) әзіл-сықақты зілдін мысқылдау, ажалды келемеждеу, ұсқынсыз түрде зорлықты, әділетсіздікті , сыңаржақтықты суреттеу адамның әрекетін белгілеуге болады. Осы мақаланың негізгі мақсаты қара (ауыр) әзіл-сықақтың даму тарихын зерттеу және оның қазіргі замандағы әдебиетте, поэзияда және кинематография қолдануын баяндау. Джозеф Хеллердің «Айла -22» романы әдебі үлгі ретінде болып, ал танымал Рик және Морти теледидар шоу қара (ауыр) әзіл-сықақ кино индустриясында қолданылатынын көрсетіп, Лэнгстон Хьюздің поэтикалық шығармашылығына сілтеме жасалды.

М.К. Самамбет, Н.И. Буяновский

Краткая история чёрного юмора и его использование в литературе, кино и поэзии

Костанайский Государственный Университет имени А.Байтурсынова
г. Костанай, Казахстан

В физиологии термин «юмор» использовался для обозначения четырёх жидкостей тела - крови, лимфы, черной и желтой желчи. По мнению древних учёных, именно соотношение этих четырех жидкостей в организме человека определяли его характер, ум, наклонности и нравственность. Для описания состояния использовались термины «хороший» или «плохой юмор», оставившие след в таких выражениях как «черная душа», «пожелтел от зависти». Исходя из данной концепции, чёрный юмор можно определить как ирония над зловещим, насмешки над смертью, гротескное изображение человеческой реакции на насилие, несправедливость и предвзятость. Основная цель данной статьи проследить историю развития черного юмора и осветить его использование в современной литературе, поэзии и кинематографе. Роман Джозефа Хеллера «Уловка-22», послужит литературным эталоном, тогда как популярное телевизионное шоу - Рик и Морти, продемонстрирует использование черного юмора в киноиндустрии, а поэтические произведения Лэнгстона Хьюза будут отсылкой к использованию черного юмора в поэзии.

ӘОЖ 821.0:378

Г.Б. Тоқшылықова

Абай атындағы ҚазҰПУ, «Әдебиеттану» мамандығының PhD докторанты, gulnaz_lit75@mail.ru

ЖАЗУШЫ СЕРІК АСЫЛБЕКҰЛЫНЫҢ «АҚ ҚАРҒА» ПОВЕСІНДЕГІ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ КӨРІНІСІ

Мақалада жазушы, аудармашы, драматург Серік Асылбекұлының соны шығармашылық ізденісінен туған «Ақ қарға» повесі талданады. Аталған туындыдағы экзистенциализмнің көрінісі жан-жақты сөз болады. Соның ішінде экзистенциализмнің күрделі концепцияларының бірі – жатсыну категориясы негізгі кейіпкердің ой-өрісі, іс-әрекеті, көзқарасы арқылы талданады. Жазушының негізгі идеясымен қатар қосалқы

идеялар да анықталып, қоғам бен адам, қоғам тудырған ережелер мен тәртіп арасындағы қайшылықтар нақтыланады. Айтар ойы, көтерген мәселесінің бір болуы тұрғысынан автордың туындысы жапон жазушысы Кобо Абэнің «Құм құрсауындағы әйел» шығармасымен салыстырыла, сабақтастырыла талданады. Екі жазушының шығармасына ортақ – адамның өзін қоршаған ортасын жатсынуы, жалғыздықты басынан кешуі, өз өмірінің мәнін түсіне алмай дал болуы, қоғамға деген қайшылыққа толы көзқарасы көрсетіледі.

Кілт сөздер: авторлық позиция, негізгі идея, экзистенциализм, жатсыну, абсурдтық әлем

КІРІСПЕ

«Серік Асылбекұлы – жарық дүние сұлулығына тойымсыз құштарлықпен ынтық адам атаулының жан әлеміндегі артықшылықтар мен осалдықтарды қысқа қайырымға қыруар құбылыс сыйғызып, қамтып «жеңіл жазудың» классикалық үрдісі бойына сіңген жазушы» [1,124] болғандықтан алғашқы туындысымен-ақ көпшіліктің ыстық ықыласына бөленіп үлгерген, әлі күнге заманауи шығармаларымен өз оқырманын жоғалтпаған салмақты жазушы. Қарқынды беталысынан жаңылмаған қаламгердің бүгінде аударма саласында, проза, драматургия жанрында шоқтығы биік туындылары біршама.

Автордың бүгінгі біз сөз еткелі отырған «Ақ қарға» повесі орталықтан шеткері жатқан «Ақиін» атты қарапайым қазақ ауылының тұрғындары, нақты айтқанда, аудандық газеттің штаттан тыс тілшісі Жаңабек жайындағы оқиғаға құрылған. Бас-аяғы шымыр, авторлық позициясы мен идеясы айқын, композициясы жинақы берілген туындыда қазақы әдет-ғұрып, мінез, ұлттық салт-сана суреттеу типінде жинақталып берілген. Соның нәтижесінде шығармада ұлттық характер, ұлттық болмыс, әлеуметтік сынау, жатсыну сынды мәселелер басы ашық беріледі. Бұл өз кезегінде қаламгер қарымының қуаттылығын аңғартады.

Шығарманың атауы – «Ақ қарға». Бірақ әңгіме құс жайында емес. Повесін осылай атау арқылы автор шығарманың негізгі идеясынан хабар береді. Идеясы – «көп қара қарғаның ортасына бір ақ қарға пайда болса, қалғандары соны жан-жақтан шұқылап, күн бермейді» [2,171] деген халық түсінігі арқылы қандай заман болса да, қандай білімді немесе ерекше жан болып туылса да, адамның өз ортасынан бөлінбеуінің қажеттігін ұғындыру. Автор оқырмандарына өз ауылдастарын сол бар артықшылық-кемшілігімен қабылдай білуі тиіс екенін, өйткені оның кемшілік деп танып жүргенінің өзі олардың ерекшелігі екенін түсіндіруге тырысады. Жазушы О.Бөкей де «Көптен кеткен көмусіз қалар» деген халық мәтелін «Атау кере» шығармасына эпиграф етіп ала отырып, Еріктің баю үшін елден жырақ кетіп, шешесінен, әйелінен айрылып, өмірінің трагедиямен аяқталуы оқиғасын жазуы да осы идеяны меңзейді. С.Асылбекұлы да өзі сол ауылда туып, өссе де, аз күн газет оқыдым деп көзқарасы, іс-әрекеті өзгеріп шыға келгені аздай, өзін ерекше паңдана ұстауды әдетке айналдырған Жаңабек – «ақ қарғаны» ел аузында (Келдібай, Өзипа) «шіркін» деп атайтынын көрсетеді. Шығарманы толық оқып шыққан оқырман «ақ қарға» атанудың пәлендей жақсы еместігін, көппен көрген нәрсенің ұлы той екенін, жалғыз қалудың бұрыстығын түсінеді. Бірақ, бұл астары қалың туындының негізгі идеясы ғана. Сол себепті біз герменевтикалық әдісті басшылыққа аламыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Повесть барысында ұлтымыздың сан түрлі салт-дәстүрінен хабардар боп отырамыз. Ол түсінікті де, қазақ аулының той-томалақсыз отыруы мүмкін емес. Наурыз мерекесінде немесе қыз ұзатып, келін түсіріп, құда шақырып, киіт киіп, қалың мал беріп, баласын сүндетке отырғызып мәре-сәре болған ел қуанышына ауыл адамдары түгел жиналады. Жұрт басы қосылғанда ләңгі тепкен, асық атқан, әткеншек итерген бала-шаға жүреді. Мысалы, ауыл басшысы Келдібай жаңадан қызметке келіп, әйелі Гүләйім екеуі сіңісе алмай жүргенде анасы бір малды сойғызып, оларды үй-ішімен ерулікке шақырады. Осыдан бастап олардың араласқұраластығы, сыйластығы күн сайын нығая береді. Бұл да бір тәлім алатын қазақтың әдемі

дәстүрлерінің бірі. Автор ауыл адамдарының тілімен сөйлейтіндіктен, повесть жеңіл оқылады. Шығарма осынысымен құнды, тартымды дей аламыз. Бейне бір кейіпкерлер жанында жүргендей, жанды адамдар секілді әсер қалдырады: «матасекіл», «кәмунизм», «рахатизм», «топыли», «телебезір», «көлиган», «кәллә», «мәшинес», «нербіни», «мілитса» деген ауызекі тілдегі сөздермен қатар, қазақ аналарының өз балаларын «көктігілсін», «қара тігілсін», «жер тартқырлар» деп қарғайтын қазақи мінез-құлықты тап басып, шынайы көрсете алған. Суреткер туындысының ерекшелігі де сонда – көңілге жылы тиетін, таза бұлақ суындай мөлдірлік астарынан ұлттық мінезді, психологияны байқаймыз. Ұлттық мінез-құлық өзгермелі құбылыс десек, повестен кеңестік заман ырқымен әбден түрленген мінезді де кездестіреміз (Тоқтар сындылардың «пейіштің зәм-зәм суы деп» арақпен дос болғандығы т.б.).

Шығарма кейіпкерлері де көп емес: негізгілері Жаңабек, әйелі Өзипа, анасы Сырғалы. Жаңабек – жастайынан әкесінен айрылып, әпкелері мен жесір шешесінің жүзіндегі жоқшылық пен мұңды оқып өскен жасқаншақтау, кекшілдеу, бұйығы мінезді жігіт, табиғатынан жуас болса да намысшыл, бастық атаулыдан сырт жүретін, жағымпаздануды білмейтін, бұйығылау жігіт, әкесі ұста болғандықтан қолының місекерлігі бар. Әйелі Өзипа – ененің де, күйеудің де тілін таба білетін нағыз қазақы келін. Үй шаруасына да, түз шаруасына да бірдей, ақкөңіл, бауырмал, аяулы жан. Өзін ауыл почтасына жұмысқа қойғаны үшін қайынағасының да үй тірлігін арасында ризашылықпен барып бітіріп келетін, екі әулеттің арасындағы таныстықты әрі қарай табыспен дамытып әкеткен ақылды келін. Күйеуімен бір ауыз сөзге келіп ұрысып, жекіп, бұйырмай-ақ айтқанын істетіп отырады. Яғни, «еркегінің еркелеп діңкесін құртатын», бәрін ақылмен шешетін жан. Ол тіпті күйеуін атымен атамай, «апамның баласы-ау» деп сөйлейді. Оның не нәрсені де ақыл таразысына салып істейтіндігі алғаш күйеуінің сын мақаласы шыққанда ол секілді есі шығып қуанбағанынан білінеді. Бір ауылда тұрып, отын оттап, суын бірге сулап отырғанда баспасөз арқылы қайынағасының қорасын айдай әлемге әшкере қылғанын әбес көреді, артын ойлайды, көңіліне келетін болды деп үлкендігін сыйлайды. Расында Өзипа – Жаңабектің басындағы бағы болатын. Енесі мен келіні арасында нәзік сыйластық, өзара түсіністік бар. Жаңабектің анасы – Сырғалы. Кейуананың өміріне ризашылық көңілін автор қазақ ұлтына тән тәубешілдікпен аузына салады. Мұсылман дінінде, жалпы шығыс халқының дәстүрлі мәдениетінде терең орын алған «тәубе» ұғымы жөнінде философ Ғ.Есімов былай дейді: «Тәубе деген – адамның бұл дүниеде барлығына қанағат етуі. Тәубе басы – адамның тірі, бар болу болса, одан кейін Алланың берген несібесіне разылық білдіруі, одан әрі бұйрыққа, Жаратушының әміріне сәйкес ғұмыр кешу болып табылады. Бұл үшін сабырлылық, шыдамдылық, рахымдылық пен ізгілік сияқты қасиеттер адам болмысының негізін құрауы керек» [3, 108]. Осы тәубешілдік арқасында біреуден ілгері, біреуден кейін өмір сүріп келе жатқан Сырғалы сынды кейіпкерлер игілік пен ізгілік, мейірімділік пен бауырмалдық, тәубешілдік, барға қанағат, жоққа нысап сияқты қазақ халқының бойындағы тамаша қасиеттерді оқырман көңіліне жеткізеді.

Жалпы автор өз повесінде қазақы ауылдың тұрмыс-тіршілігін бейнелей отырып, үлкен проблемаларға бой ұрады. Әділет пен ақиқат іздеп, коммунистік мораль іздеген және соның бәріне имандай сенген Жаңабек әділетсіздікті көріп, партия құрамындағы бюрократтардың зорлығымен «совет саудасының тәртібін бұзғаны» үшін газеттегі штаттан тыс тілші куәлігінен, ауылдағы жұмысынан айрылып, қайырлап қалған кемедей болып қалады. Өмірінде диплом түгілі аттестат алып көрмеген Жаңабекке дүкенші туралы шындықты айтқаны үшін тілші куәлігінен айрылу ауыр тиеді. Бұл әділетсіздік оны есеңгіретіп тастады, аулына келгесін де сүлесоқ болып жүреді, кейде көзін бір нүктеге қадаған күйі сағаттап, тапжылмастан отырады да қояды, кейде айдалаға жоқ іздеген адамша өзді-өзі қаңғырып кетеді. Ойын күлкіні былай қойып, дүние қамын тәрк еткен кісіше ешкіммен сөйлеспей, оңашаланып, тұйықталып қалды. Онсыз да жұрттан саяқтау жүретін жас жігіт мүлде тұйықтанып алды. Ешуақытта басқа жұрттың бақытын күндеп көрмеген, пешенесіне жазылған қоңыр тірлігін күйттеп жүрген жігіт: «Апыр-ау, сонда бұл шындық деген қайда?

Шындық дейміз, әділет деп ah ұрамыз. Жанымды жалдап, әділет үшін шырқырағанымда сол әділеттің маған тартқан сыйы осы ма?» деп өзін-өзі тергеуге алғанымен, жауабын таба алмайды. Осылайша өзінің таным-түсінігі мен қоғам талабы сәйкес келмейтінін түсінеді. Жаңабек басындағы бұл жағдайды – экзистенциализмнің күрделі концепцияларының бірі – жатсыну категориясына жатқызуға болады. Ғылымда «жатсынуды – адамның өзінің жеке қарым-қатынастарын, қызметтерін, және нәтижелерін жатырқауының тумасы мен салдары болып табылады» [4,180] деп түсіндіреді. Адам тағдырына үңілуде С.Асылбекұлының сәтті ізденістері байқалады. Оның кейіпкеріне оптимизм тән, жақсы өмір сүруге ұмтылады. Автор шығарма арасында «қоғамда тұрып сол қоғамнан тыс өмір сүре алмайсың» деген ой тастап отырады. Жаңабек ауылдастарының саяси белсенділіктерінің төмендігіне іштей қанша көңілі толмаса да, әңгімеге мүлде араласпай тағы отыра алмайды. Жұрт саябір тапқан бір тұста:

- Ал енді Ирак Кувейтті басып алыпты, оны есіттіңіздер ме? – дейді мәслихаттың тақырыбын басқа арнаға бұруға тырысып.

- Көтек, не дейді? – Шай құйып отырған осы ауылдағы соңғы хабарларды жедел таратушы сөзшең жеңгейлердің бірі Қорлығайын от басып алғандай шоршып түседі. – Қашан, шырағым-ау?

- Тап осы өткен жетіде – дейді Жаңабек сол Кувейтті басып алуға өзі де қатысып қайтқан адамша. – Саддам Хусейн бүкіл әскерін шекараға жинады да, бір күнде басты да алды.

- Құсайінің кім, әлгі біздің Құлманбетиярдың Қызылордадағы «мәшинес» баласы емес пе? – дейді осы кезде төрде отырған «Ақиіннің» жасы үлкен шалдарының бірі Жарылқап аузындағы бауырсағын қызыл иегімен малжаңдап жатып. – О балаға не көрінген, ондай басбұзарлығы жоқ сияқты еді ғой.

- Ата-ай, о балаң қалаға барған соң бұзылыпты ғо», Қызылорданың «көлигандары» кісіні бұзбай қоя ма? – дейді қу тілді Әбділдә деген тракторшы аңқау шалды енді мүлде адастырып [2,152]. Міне, осылайша дастарқан басындағылар Жаңабек көтерген бүгінгі күннің саяси өміріндегі осы бір ең маңызды мәселені түсінбей, Ирактың Қызылордамен, оның атақты президентін осы ауылдан шыққан Құлманбетиярдің теміржолшы баласымен шатастырып, әңгіме төркінін мүлде басқа арнаға бұрып әкетеді. Мәтінді оқып отырып, еріксіз күлесің, бірақ риясыз, таза күлкі емес. Ауыл адамдарының саяси сауатсыздығы мен аңғалдығына, ешнәрсенің байыбына бармай, қамсыз, әрекетсіз, самарқау тірлік кешіп жатқандығына ызалана күлесің. Баяғы сол Абай, Ахмет, Мағжан, Міржақыптар айтып кеткен бейғам, ішіп-жеп, ұйқысы қанғанына риза боп, тоқмейілсіген қазақ қалпы, өзгеріс жоқ. Автор оқырманға Жаңабектің тілші болуын қазақ қоғамының «кертартпа» мінездеріне деген қарсылықтары қордалана келіп, қолына еріксіз қалам ұстауға мәжбүрліктен туғандай етіп түсіндіргенімен, астарлы ақиқат оның:

- Әй, неменелеріне жетісіп күледі-ай сонда? Тура қағанақтары қарық, сағанақтары сарық болып тұрғандай. Оу, тым болмаса осылар сол кувейттіктердің бұлардыкындей жаман жаппа тамдарда емес, кранынан ыстық суы да, жылы суы да сарқыраған, ауласы кипаристердің көлеңкесіне көмілген, керек десеңіз, іштерінде айналасы ат шаптырым бассейндері бар қазіргі замандық жайлы коттедждерінде тұратындарын, дастарқандарынан қысы-жазы көкөніс пен жемістің неше атасынан бастап бекіренің уылдырығына дейін үзілмейтінін, балаларының тек қана американ компьютерлерімен ғана жабдықталған кең, сәулетті сарайларда оқитындарын да білмейді ғой» [2,153] деген сөздерінен айқын аңғарылып қалады. Әрине, білмейді. Қайдан біледі. Кеңес үкіметінің ұстанған саясаты осы болды. Халық артық ештеңе ойламауы керек, оқуын оқып, жұмысын істеп жүре беруі қажет, қала берді Жаңабек ұқсап қойын бағып, жырақта шеттетіліп жүрсе де мейлі. Автор өз кейіпкерін Жаңабек деп қою арқылы қазақ аулының да бар жаңалықты біліп, жақсы өмір сүруге хақысы бар екенін түсінсе екен дейді. Әйтпесе, тып-тыныш жатқан ауылдан аяқ астынан пайда болған «ақ қарға» сынды кейіпкерді оқырман күліп алсын деп тудырмайтыны анық. Жалпы үкіметтің Джонатан Свифт айтқандай аңқау халыққа «бос бөшке» жайындағы ертегіні оқытып, сыртынан түрлі сұмдық саясатын жүргізетін сұрқиялығы бүгінде басы

ашық мәселе. Қалың құмның ішінде елеусіз күйде, ешқандай саясатқа араласпай, ештеңе талап етпей, өз күнін өзі көріп жатқан қазақ ауылдары тым көп. Соның бірі атақты Сырдың кісі аяғы жете бермейтін жағалауында, орталық атаулының қай-қайсысынан да тым бұру жатқан бұл ауылдан Жаңабек сынды кейіпкердің шығу себебі тереңде. Сырттай қарасаң, тамақтары тоқ, ешқандай уайым-қайғысы жоқ ауыл сынды. Бірақ, олардың өмірінде қандай мән, қызық бар. Жалғыз кітапханадан өзге мәдени ошағы да жоқ. Ауылды жұмыссыздық жайлаған. Іліп алар ең тамаша жұмыс – мотористік жұмыс. Оның өзіне сырттай көз тігіп, бастықтың тамырын басып, иеленгісі келетіндер көп. Жазықты болған Жаңабектің үлесіне тигені – қой бағу, қойшылық кәсіп болғаны да соны аңғартады. Астары қалың осы кейіпкері арқылы автор ерте ме, кеш пе кеңес үкіметінің сызып берген жолымен жүріп, ештеңеге араласпай жататын момын ауылдың қамсыз қалпы өзгеретінін, одан да оқыған адамдар шығып, өз құқығын талап ететінінін сездіреді. Бірақ, Жаңабек сынды өзгеше ойлайтын, билік құрған шеңбердің ішіне сыймайтын модерн кейіпкер үкіметке керек еместігі оның қанатын аяусыз қырқып, өздеріне бағындырған әрекетінен анық аңғарылады. Жер бетінде бар екені де, жоқ екені де белгісіз айдалада ақ отау жатқан момақан қазақ аулының тұрғыны Жаңабекті көп ішінен шыққан «ақ қарға» есебінде жаңашылдыққа ұмтылдырып, санасына серпіліс жасап шығаруда автордың мақсаты не деген сұрақ туады. Автордың мақсаты – жеңіл күлкі туғызу емес, Жаңабектен жирендіру емес, керісінше Жаңабек ұқсап, қоғамда, дүбірлі дүниеде болып жатқан өзгерістер мен тарихи оқиғалардан хабардар болып, ұйқышылдықтан, бейғамдықтан арылып, жан-жағына сергек қарап, мына өмірден өздеріне тиесілі дүниеден құр қалмаудың керек екенін түсіндіруде деп ойлаймыз.

С.Асылбекұлының аталған повесі көтерген мәселесі тұрғысынан жапон жазушысы Кобо Абэнің «Құм құрсауындағы әйел» шығармасын еске түсіреді. «Құм құрсауындағы әйел» – Кобоға әлемдік даңқ әкелген шығармасы. Оның негізгі тақырыбы – адам мен қоғам, адам мен оған жау буржуазиялық қоғам арасындағы тартыс. Бұл роман жарық көргенде зерттеушілер Абоны жапон әдебиетінің ғана емес, әлем әдебиетінің тағдырын айқындайтын жазушы дегенді айтты. Оған дәйек болған автордың тек Жапония ғана емес, бүкіл әлемге ортақ жалпыадамзаттық мәселені көтере білуінде. Мұны ол өте жоғары көркемдік деңгейде атқарғандығы соншалық жапон әдебиеті әлем әдебиетіндегі өзіне лайықты орнын алды.

Екі шығарманың да айтар ойы бір. Қаламгерлер адам мен қоғам қақтығысын, қайшылықтарын сипаттай отырып, адамның қоғамнан қашып құтыла алмасын, тығырыққа тіреліп, жанталасатынын, яғни, өз тағдырына өзі қожа бола алмайтындығын көрсетеді. Абэ романдарының қайсысы болсын қаншалықты қиялдан туған, шартты десек те, оқырманның көз алдына біршама әжуалы, бірақ айшықты, ең бастысы – бүгінгі Жапонияның астарлы ақиқаты келеді. Екі шығармадан да оқырман биліктің халыққа безбүйректігі, төрешілдік, адамның жалғыздығы, ертеңгі күні үшін алаңдаушылығы, өзі өмір сүріп жатқан қоғамға қажетсіздігі сияқты күнделікті өмірде кездесе беретін келеңсіз жайттарды анық көреді.

Жазушы Кобо Абэ жасаған абсурдтық әлемде оқырман ешқандай қиындықсыз өзі күн сайын кездесіп жүрген адамды аяусыз жұтып отырған жансыз бюрократизм машинасын, биліктің қатігездігін, жалғыздықты, ертеңгі күнге деген сенімсіздікті көрді. Оған мұғалім Никидің еркінен тыс шұңқырға қамалып, құм тазалау жұмысына зорлықпен жегілуі дәлел бола алады. Барлық нәрседен көңілі қалған әрі заң мен адам құқығының аяққа тапталуы Никиді қашу туралы шешім қабылдауға мәжбүр етеді. Күнделікті өмірде тәртіп деген түсініктің астарында ақылға сыймайтын азап бар екені белгілі. Ол азап: қаптаған құжаттар – келісім шарттар, лицензиялар, жеке бас куәлігі, рұқсат қағаз, атағыңды бекіткені жөніндегі куәлік, тіркеу құжаты, мүшелік билет, марапатталғаны туралы құжат, қарыздық міндеттемелері, сақтандыру полисі, табысы туралы декларация, төлем түбіртектері, тіпті ата-тегі туралы анықтама – қысқасы, ойға келуі мүмкін барлық қағазды жинап шығуы қажет. Кобо Абэ кейіпкерлері өзі өмір сүріп отырған қоғамға қажетсіз, керексіз екенін түсінеді. Дәл осы қоғамды автор өз оқырмандарына ішкі жағынан көрсетуді, осы механизмді жүргізіп отырған пружиналарын ашып көрсетуді мақсат етеді.

Префектура үшін ұжым ретінде – адам ешкім емес. Оның көзқарасы есепке алынбайды, мемлекет қоғам ретінде құмға батқан ауылдың жай-күйіне алаңдамайды. «Біздің кедей префектурада бірдеңеге қол жеткізу мүмкін бе? Біздің қазіргі жасап жатқан жұмысымыз ең арзан... Ал егер үкіметке сенсең сол, олар ана жақта есеп-қисап жасап, ойланып-толғанып болғанша бізді құм көміп те тастайды. Жел үрген құмды үкімет табиғат апаты деп есептемейді, содан да біздің шығындарымызды төлемейді» [2,106]. *Газет, журнал арқылы қоғамдық пікір туғызғанмен, яғни жалпы халықтың ауыл тұрғындарына жаны ашығанмен, ақшалай көмек жасай алмайды. Ал үкімет мүлде көңіл бөлмейді*. Таңқаларлық дүние! Ауылды жұтып қоймас үшін, құмға тосқауыл қою үшін адамды шұңқырға қамау – ең арзан жұмыс күші және ол ауылды сақтап қалады. Біз осы тұста адамның қоғамға деген адал қызметінің түкке тұрғысыз екенін түсінеміз, *әрбір адам алып механизмнің, бюрократиялық машинаның елеусіз бір тетігі іспетті*. Ол машина детальдарын бекітіп отырады, бірақ машина ол үшін қызмет етпейді, машина оның игілігін күйттемейді [5,11]. Міне, Кобо айтқан қоғам шындығы, әлеумет жайы осы.

Батыстың көптеген жазушылары тудырған әлемнің «тұйықталған, оңашаланған» моделі адамның стихиялық қоғамдық күштермен езіліп-жаншылып, құл болғанын, оның толықтай қоғамды жатсынуы (Жаңабек, Ерік). Мұндай жағдайда тұлғаның шынайылығы мәселесінің өткір қойылатыны белгілі, оның өзін-өзі бағалауы, қайталанбайтын белгілері қалыптан тыс ұлғайып көрінеді.

Физикалық капитуляция соңынан моральдық капитуляция келеді деп зерттеуші А. Злобин айтпақшы, енді автор кейіпкердің бейімделу трагедиясын суреттейді. С.Асылбекұлының повесінің көркемдік шешімінде Жаңабектің шетке қой бағуға кетуі ең дұрыс шешім секілді көрінеді, себебі одан басқа лайықты жұмыс та жоқ. Ал Кобо Абэде Ники өзін жоғары қоятын, өзін құм тазалаудан басқа, жақсы жұмысқа бейімім бар, лайықтымын деп ойлайтын. Ол өзінің қалада өткен өмірін барлай қарағанда көңіл көншітетін, мәнді ештеңе таба алмайды: жәндік жинау, ешқандай қуаныш, жаныңа рахат сыйламайтын махаббат қатынасы, күнделікті қызықсыз, сүрең тіршілігі мен өсек пен көре алмаушылыққа былыққан қызметі. Шындығында өмір осында, құлдықта. Оның адамның «акция сатып алып, өмірін сақтандырып, кәсіподақ пен басшының алдындағы екіжүзділіктен» қоғамдағы өмірден еш айырмасы жоқ. Ол «көмектесіңдер» деген дауысты естімес үшін, құлағын бітеп тастайды. Ештеңе ойламас үшін теледидар даусын барынша ашып қояды». Ал Жаңабектің «әркім өзінің алтыбақан-өмірінің тізгінін мықтап ұстау керек» деп өз-өзін сабырға, ақылға шақыруынан әлі де бас имеген асаулығын, алдағы күннен үміт күтетінін аңғару қиын емес. Еркін ойлау – уақыт пен ұрпақ алдындағы ұлы жауапкершілікті терең сезінген ерен тұлғаның тұлғалық еншісіндегі қасиет. Өйткені ғалым Р.Бердібай тілімен айтқанда «жауапкершілікті тұлға ғана еркін. Сондай-ақ еркіндікті шынайы түйсіну де жауапкершілікті қажет етеді» [6,36]. Екі шығарма кейіпкері де экзистенциалдық вакуум құрбаны болды деуге болады.

Кобо Абэ де туындысында жас ұрпақ алдындағы жауапкершілік және олардың қоғамдағы орны туралы ойға жетелесе, жеке адам мен қоғамның қатынасында адамның жаншылып қалмауы керектігі, адамгершілік мұраттардың әрдайым жоғары тұруы тиісті жайлы жар салады. Серік Асылбекұлы адамның өмірдегі миссиясы ішіп-жеу ғана емес, жалпыадамзаттық мәселеге өзіндік үн қосып, жауап іздеуі керек, бюрократиялық машинаның бір тетігі емес, өмірдің кірпіші боп қалануы қажеттігін түсіндіреді. Сондықтан да оның кейіпкері Жаңабек ауыл адамдарының рухани тоқырауына қарсы тұрғысы келеді, солардың санасын оятуға өз әлінше тырысып бағады. Жан-жақтан әркім өз құндылығын тықпалап жатқан жаһандану заманында біздің өз құндылықтарымызды, өз болмыс-келбетімізді сақтап қалу, ол үшін адамзаттың бастан кешкен осынау тағылымдарын ескеру, сабақ алу – міне, қос сөз зергерінің туындыларынан алар пайымымыз осы болуға тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біздің пайымымызша, автор негізгі кейіпкеріне Жаңабек деген есімді бекер беріп отырған жоқ. Оның газет оқып, көзі ашылып, қазақ өмірін басқа өмірмен салыстырып, жаңашылдыққа ұмтылған талабына сәйкестендіріп қойып отырғаны айқын. «Нағыз қайта құру, жариялылық заманының рухына сай келетін дүниелер... бізде жоқ. Әлі тоқырау дәуірінің шаң-тозаңынан арыла алмай жүрсіздер – кілең бір көпіртіп келіп мақтау, жоқты – бар, жабыны – тұлпар, қара қарғаны – сұңқар ретінде дәріптеу» [2,156] деген Жаңабек сөзінің ауылдастарына қарата айтылған сөзі осыған дәлел. Зерттеуші В.В.Савельева есім беру мен атау қоюды екіге жіктейді: *бірінші реттік номинацияға*: кейіпкер есімі, әкесінің аты, тегі, лақап аты; *екінші реттік номинацияға*: кейіпкерге телінген жалпы есімдер, есімдіктер, сөз тіркестері, перифразалар, троптар, «эмблематикалық телінімдер» жатады [7,79]. *Есім* кейіпкер жайында кейде ашық та анық ақпарат беріп тұратын болса, кейде керісінше мағлұматты мүлдем жасырын сақтайды. Қазақ прозасында есім – прототип («Менің атым Қожа» - Қожа – Бердібек), есім – характер (Оралхан Бөкейдің «Жетім бота» повесіндегі Ақботаны), есім – неологизм байланыстарымен бірге жалпы есімнің кейіпкерге телінуі жиі кездесіп отырады. С.Асылбекұлының аталған повесіндегі авторлық номинация белгілі бір код қызметін атқарып отыр. Жалпы номинация үдеріс ретінде көркем шығарманың тақырыптық-идеялық арқауында өзіндік маңызға ие. Кейбір есімдер мен фамилиялардың бойында автор кейіпкерге берген мінездеме элементтері міндетті түрде болады. В.Савельева бұндай есімдерді «сөйлейтін» есімдер деп атаған (Жаңабек). Жаңабек те сондай, ол өзі туралы айтылған әңгімелерді құлағына да ілген жоқ, өзі жаңа көзқарастағы жан болғасын мұндай әңгімелерді «ескіліктің қалдығы ретінде қабылдады». «Түптің түбінде бір кезде бұл өңірге де сын мен өзара сын, демократия, пікірлердің плюрализмі келуі керек қой. Ендеше сол әділ заманды бір табан болса да жақындата беруге тиіспіз. Ал сол демократия шеруінің басында» [2,155] Сибаділлаев Жаңабек өзін көріп, «ол бұрын өзінің бойынан аңғармаған жаңа бір қасиеттерді» байқағандай болды.

Көркем мәтіннің авторы әлем тілдерінде бар кез-келген есімді қолдануға қандай құқылы болса, өз жанынан ойлап тауып ат қоюға соншалықты ерікті. Мұндай есімдерді антропономикалық неологизмдер дейді. Жаңа сөздердің бұл түрі ағым, жанр қырынан қарағанда әуелі фантастикалық туындыларда, одан соң көбіне романтикалық және сатиралық қаһармандарға тән.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Мәдібай Қ.Қ. Әдеби мұраны зерттеу: оқу құралы. –Алматы: қазақ университеті, 2014. – 215б.

2 Асылбекұлы С. Рәбиғаның махаббаты (әңгімелер, повестер, пьесалар). –Алматы: «НұрлыPress.KZ», 2015. -320б.

3 Есім Ғ. Сана болмысы. 12-кітап. –Алматы: Қазақ университеті, 2010. -320б.

4 Человек в мире отчуждения. Коллективная монография. –Алматы: Білім, 1996, с.111.

5 Кобо Абэ. Кэндзабуро Оэ. Құм құрсауындағы әйел. Бөтен бет. Жапон жаны. Астана, 2006. -477б.

6 Бердібаев Р. Роман және заман. –Алматы: Жазушы, 1967. -165б.

7 Савельева В.В. Художественная антропология. – Алматы: Абай атындағы АлМУ, 1999. – 203 с.

В статье анализируется повесть «Белая ворона» писателя, переводчика, драматурга Серика Асылбекулы, возникшая в результате его творческих поисков. Всесторонне рассматривается проявление экзистенциализма в названном произведении. Категория отчуждения как одна из сложных концепций экзистенциализма анализируется посредством кругозора, действий, взглядов главного героя. Наряду с основной идеей писателя выявляются и вспомогательные идеи, показываются противоречия между обществом и человеком, правилами и порядком, устанавливаемые обществом. Произведение автора с точки зрения

основной идеи, рассматриваемой проблемы анализируется в сравнении, сопоставлении с произведением японского писателя Кобо Абэ «Женщина, обволакиваемая песком». В произведениях двух писателей рассматривается общая тема, как отчуждение человеком окружающей среды, проживание в одиночестве, не понимание смысла и сути жизни, противоречивые взгляды на общество.

The article analyzes the story "The White Crow" by the writer, translator, playwright Serik Asylbekuly, resulting from his creative searches. The manifestation of existentialism in this work is fully considered. The category of alienation as one of the complex concepts of existentialism is analyzed by means of the outlook, actions, and views of the protagonist. Along with the main idea of the writer, the auxiliary ideas are also revealed, the contradictions between society and man, the rules and order established by society are shown. The work of the author from the point of view of the main idea, the problem under consideration is analyzed in comparison, comparison with the work of the Japanese writer Kobo Abe "Woman enveloped in sand." In the works of two writers, a common theme is considered as the alienation of the environment by a person, living alone, not understanding the meaning and essence of life, and contradictory views on society.

ӘОЖ 371

Р.Ж Абнасырова

С. Демирель атындағы университеттің қауымдастырылған профессоры, филол.ғ.к. Қаскелең қаласы, Қазақстан

«ПРАКТИКАЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІ» КУРСЫ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМЫТУ

Ұлтжандылық сезімді ояту мектепте «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәніне байланысты болса, жоғары оқу орнында «Практикалық қазақ тілі» сабағына қатысты. С.Демирель атындағы университет оқытушылары ф.ғ.к., қауымдастырылған проф. Р.Ж.Абнасырова, аға оқытушы Ж.М.Дүйсебекова, аға оқытушы Г.Н.Нұрманова Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің дайындауымен жасалған типтік оқу жоспары негізінде «Қазақ тілі» оқулығын дайындады. Мақалада оқулық туралы қысқаша айтылып, сол жерде берілген материалдар мен тапсырмалар ұсынылған.

Түйін сөздер: практикалық қазақ тілі, сөз мәдениеті, инновация, коммуникатив, сөздік қор, тілдік деңгей.

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы еліміздің интеллектуалдық потенциялын дамыту, адамдық ресурстардың сапасын, яғни халықаралық деңгейде бәсекеге төтеп бере алатын жастарды қалыптастыру міндетін алға қойып отыр. Алға қойылған мақсатқа жетудің бірден-бір жолы – жастардың ғылыми және көркем әдебиетке деген қызығушылығын арттыру, өз елінің тарихына, салт-дәстүріне деген сүйіспеншілік сезімін жетілдіру. Жастар жоғарғы білікті маман болуларымен қатар, өз елінің азаматы, мемлекетіміздің қорғанышы болулары де қажет.

Ұлтжандылық сезімді ояту мектепте «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәніне байланысты болса, жоғары оқу орнында «Практикалық қазақ тілі» сабағына қатысты. Практикалық қазақ тілі курсының негізгі мақсаты – мемлекеттік тіл болып табылатын қазақ тілінің коммуникативтік бағытын жүзеге асыру. ЖОО-да қазақ тілін қарым-қатынас құралы деңгейіне айналдыру дағдыларын қалыптастыру. ЖОО түлектерінің еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, тілдік біліктілігі жоғары маман ретінде қалыптасуына мүмкіндік жасау.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

С. Демирель атындағы университет оқытушылары ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор Р.Ж. Абнасырова, аға оқытушы Ж.М.Дүйсебекова, аға оқытушы Г.Н. Нұрманова Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің дайындауымен жасалған типтік оқу жоспары негізінде «Қазақ тілі» оқулығын дайындадық. Оқулықта тақырыпқа қатысты берілген мәтіндер деңгей бойынша сұрыпталып, тілдік әрекеттердің (оқу,тыңдау, сөйлеу, жазу) барлық түрлерін қамти отырып құрастырылды. Тақырып бойынша берілген мәтіндер мен сол бойынша дайындалған оқылым, сөйлесім әрекетіне қатысты тапсырмаларды орындау арқылы тіл үйренушілер қазақ тілін жақсы білуге, топ алдында өз пікірлерін еркін жеткізуге, әр тақырып бойынша ойлауға және сараптай алуға машықтанады деп жоспарлап отырмыз. Сонымен қоса, оқу құралында лексикалық тақырыптарды ашу мақсатымен «Ой бөлісейік» айдары арқылы сұрақтар, тақырыпты болжау тапсырмалары берілді және тіл үйренушілерге ыңғайлы және түсінікті болу үшін лексикалық тақырыптың мазмұнын ашатын «ұлттық құндылықтар» сызба және

кестелер арқылы ұсынылды.Тыңдалым әрекеті бойынша көбіне тақырыпқа қатысты ютубта бар пайдалы бейнематериалдар алынды және кейбір мәтіндердің қазіргі заманға сай болуына баса назар аударылды. Ал «Біле жүріңіз» атты айдарда тіл үйренушілердің дүниетанымын кеңейтетін, ұлттық құндылықтар мен тақырыптарға қатысты әлемдегі қызықты фактілерді беруге көп көңіл бөлінді. Жалпы біздің ұсынып отырған мәтіндер мен тапсырмалардың нәтижесінде, тіл үйренуші жеке дара және топтық, ұжымдық бірлестікте жұмыс істей отырып, мемлекеттік тілді қарым-қатынас құралы ретінде еркін қолдануға дағдыланады деп ойлаймыз.

Енді нақты дәлел болу үшін бірнеше тақырыпқа тоқталып, сол бойынша қандай мәтіндер мен тапсырмаларды жасағанымызды айтып өтейін.

Типтік бағдарлама бойынша лексикалық тақырыптың үшіншісі «Ұлттық қауіпсіздік. Қарулы күштер. Құқық қорғау органдары» деп аталады. «Практикалық қазақ тілі» курсы аптасына 3 сағат болғандықтан әр тақырыпқа біз 3 сағат бөлеміз. Осы 3 сағаттың ішінде тілдің төрт әрекеті де (оқылым,тыңдалым, сөйлесім, жазылым) қамтылған. Ал енді берілген тақырыпқа көшпес бұрын бірінші «Ой бөлісейік» айдарымен тақырыпқа қатысты тірек сөздер және суреттер беру арқылы студенттерге болжам жасатып аламыз.

ел шекара сарбаздар жас ұрпақ қорғаныс Ұлы Отан бейбіт өмір ардагерлер мереке борыш қолбасшы бағынышты отансүйгіштік ерлік даңқ жанқиярлық өжеттік

Енді *оқылым* бөлімінде «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі» деген тақырыпта шағын мәтін және сол бойынша сұрақтар берілген. Ал *сөйлесім* бөлімінде Б.Момышұлынан алынған қысқаша сұқбат бар. Сұқбат бойынша студенттер жоспар құрады және сіз тілшінің орнында болсаңыз қандай сұрақтар қояр едіңіз деп сұрау арқылы студенттермен пікірталас өткізіледі. *Тыңдалым* бөлімінде сөзі Бәкір Тәжібаев, әні Сейдолла Бәйтерековтың «Әлия» әні қойылады. Әнді тыңдап болған соң әннің мазмұны бойынша студенттер кластер құрастырады. Соңында қазақ даласында болған немесе дүниежүзінде өз ерлігімен танылған тағы қандай нәзік жанды батыр қыздарды білесіз? деген сұрақ арқылы қорытылады. Біздің оқулықта «Біле жүріңіз» деген айдармен барлық тақырыптарға қатысты қызықты деректер, қосымша мәлеметтер берілген. Аталған тақырып бойынша біз Қазақстанның Қарулы Күштері және елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін органдардың қазақша атауы туралы қысқаша мағлұмат беріп өттік. *Жазылым* бөлімінде қазақ даласында болған батырлар есімдерін хронологиялық реттілікпен орналыстырып, олар туралы қысқаша ақпарат жазыңыз деп төмендегідей адам аттары ұсынылды.

Күлтегін Махамбет Өтемісұлы Қабанбай батыр Сырым Датұлы Исатай Тайманұлы Мәлік Ғабдуллин Мәншүк Мәметова

Және екінші тапсырма «Ер есімі – ел есінде» тақырыбына төмендегі сұрақтарға жауап бере отырып, шағын ойтолғау жазу.

- *Сіздің ұғымыңызда ерлік деген не?*
- *Батырды заман тудырады дегенді қалай түсінесіз?*
- *Қазіргі таңда ерлік деп бағаланатын қандай әркеттер деп ойлайсыз?*
- *Намыс деген ұғымға қандай анықтама берер едіңіз?*
- *Еліңіз туралы айт десе, неден бастар едіңіз?*

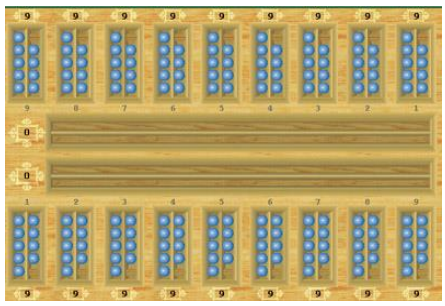
Тақырыптың соңында студенттердің деңгейлері жоғары болып жатса деп топтық жұмысқа «батырлық», «ерлік» тақырыбында мақал-мәтел жарысын ұйымдастыруды және «Қазақстан Республикасының азаматы мен азаматшасы ретінде төмендегі антты жаттап алыңыз» деп анттан шағын үзінді ұсындық.

11-тақырып – «Салауатты өмір салты. Спорт кешендері. Ұлттық спорт.Атақты спортшылар». Ең алдымен Қазақ халқының қандай ұлттық спорт түрлерін білесіз? Қазіргі күні ұлттық спорттың қай түрі кеңінен қолданылады? Атақты спортшылардан кімді білесіз? Өздеріңіз қай спорттың түрімен айналысасыз? - деген сұрақтарға студенттер жауап беріп алған соң, «Спорт және денсаулық» деген сызбаны толтырады. *Оқылым* бөліміне Қазақтың ұлттық ойындары туралы төмендегідей сызба ұсындық. Оқытушы сол сызба арқылы студенттерге қазақтың ұлттық ойындарынан мағлұмат береді.

Ұлттық ойындар туралы студенттер толық ақпарат алып болған соң «Мобильді қосымшада қазақтың қандай ойын түрлері бар?», «Сіз өзіңіз қай ойын түрін жасар едіңіз?» деген қазіргі жаңа технология мен ұлттық ойынды байланыстыра отырып сұрақ қойылып, әр студенттің жеке-жеке ойлары тыңдалады. Енді осы жерге қызықты дерек ретінде «Мысыр патшасы Тутанхамон перғауынның өзі асық ойнапты» деген тақырыптағы асықтың ежелден келе жатқан ойын екендігін дәлелдейтін қысқаша ақпарат ұсынылады. Және осы ақпараттан кейін шахмат пен тоғызқұмалақ ойындарына салыстырма жүргізуге тапсырма береміз.

Сөйлесім бөлімінде «Алаштың ардақты ұлы» тақырыбындағы Мұстафа Өзтүрік жайында ақпарат және мәтін бойынша қысқаша сұрақтар беріледі. Осы ақпараттан кейін жалпы қазіргі спорт түрлері туралы студенттермен пікірталас өткізуге болады. Тыңдалымда студенттерге қызықты болады деген оймен «Болашақта пайда болатын спорт түрлері» тақырыбындағы бейнебаянды көріп, сол бойынша сұрақтар берілген. «Біле жүріңіз» деген айдармен қосымша дерек ретінде «Паралимпиада» туралы да қостық. Қазіргі адамдар паралимпиада туралы деректі бірі білсе, екіншісі біле бермейді. Ең соңғы жазылым бөлімінде оқулықта берілген суреттер бойынша «Қазақ халқының ұлттық ойындары» тақырыбында екі студент бір-бірімен сұқбат

құрады және студенттердің есінде жақсы қалсын деген мақсатпен денсаулыққа қатысты мақалдардың сыңарын табу туралы тапсырма берілді.

Қазақ жеріндегі таулар, өзен-көлдер	
Қазақстанда мекендейтін бағалы аң, құстар	.....
Қазақстандағы сәулет ескерткіштері	.....
Халық ауыз әдебиеті үлгілері	.....
Қазақтың салт-дәстүрлері	.....

1. Бірінші байлық – ...
   Екінші байлық – ...
   Үшінші байлық – ...
2. Жарлының байлығы - ...
3. ...ауырса - тән азады,
   ...басса - жан азады.
4. Емнің алды - ...
5. Ауырып ...іздегенше,
   Ауырмайтын ...ізде.

18-тақырып – «Табиғи ресурстар.
Су ресурсы. Қазба байлық ресурстары».

Бұл тақырыпты ең алдымен «Ұлттық байлық дегеніміз не?», «Қазақстанның табиғи байлықтарына нені жатқызар едіңіз?», «Қазба байлықтарына не жатады?» деген сұрақтар арқылы бастаймыз.

Оқылым бөлімінде ұлттық қазба байлақ туралы қысқаша мәтін беріліп, сол мәтін бойынша сұрақтар қойылған.

Мәтіннен кейін табиғи ресурстарға қатысты төмендегідей кестемен таныстырып шығамыз.

Кесте мен мәтін ауызша толық талданып болған соң, алған білімдерін жинақтау мақсатында төменде берілген шағын кетені толтыртамыз.

Тыңдалым бөлімінде https://www.youtube.com/watch?v=Bib3LXR-iww сілтемесі арқылы «Нұр әлем» павильоны» атты бейнежазбаны көріп, менталды карта жасайды.

Табиғи ресурстар - адамның өз мұқтажын қамтамасыз ету және көздеген мақсатына жету үшін пайдаланатын қоршаған ортадағы заттардың, құбылыстардың, табиғи денелердің жиынтығы.

Табиғи ресурс түрлері

- табиғи құбылыстар(күн, жел, т.б)
- өсімдіктер әлемі, жануарлар әлемі
- пайдалы қазбалар (мұнай, алтын, т.б.

Табиғи ресурс қорлары

- *сарқылмайтын табиғи ресурстар*
- күн энергиясы, су энергиясы, т.б
- *сарқылатын табиғи ресурстар*
- тұщы су, минералдар, т.б

Осы тапсырмадан кейін «Нұр Әлем» павильонының әр қабатының ерекшеліктеріне сипаттама беріп шығуға тапсырма беріледі.

Жазылым бөлімінде Қазақстанның пайдалы қазбалары тақырыбында мәліметтер жинақтап кесте, сызба, схема, диаграмма құрастырады. Сонымен қоса оқулықта М.Шахановтың шағын өлең жолдары берілген. Осы өлең жолдарындағы көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қажетті тұлғада қойып, өлең мазмұнын қара сөзбен жазады, негізгі ойды шынайы өмірмен байланыстыра баяндап береді.

Пәстеу соғып сырт көркі мазмұнынан,
Бекер болды-ау, мезгілсіз тозды бір ән.
... құйдық тұлғасын ұлылардың,
Жер бетінде ... аздығынан.
Міне, тағы құлашын жазды бір ән,
Көркі осалдық етпегей мазмұнынан.
Сорпа ішеміз ... қасықпенен,
Жер бетінде ... аздығынан.

Жасық жайлы жасампаз ойға қалып,
Жарар еді кетпесек майдаланып.
Сары шымшық сан рет той бастады,
Бұлбұлдардың аздығын пайдаланып.
... өтсе ... есімімен,
Үйреніппіз қарауға кешіріммен.

Соның бәрі асылдың аздығынан,
Азға зорлық жасаудың кесірінен (М. Шаханов)

Қажетті сөздер: *қалайы, алтын, күміс, мыс.*

ҚОРЫТЫНДЫ

«Практикалық қазақ тілі» курсы бойынша оқулығымызда ұсынылып отырған мәтіндер мен тапсырмаларды орындау арқылы студент топпен жұмыс жасауды және жеке дара материалдарды іздене білуді, бейнебаяндарды көре отырып, сол бойынша жұмыс жасай алуды, суреттер мен кестелер бойынша әңгіме, сұқбат, эссе, ертегі т.б. жазуды үйренеді. Сөйлесімге берілген материалдармен жұмыс істей отырып, мемлекеттік тілді қарым-қатынас ретінде еркін қолдануға дағдыланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қарабаева Х.Ә., Омарова Б.А, Нұртазина А.Ө. Типтік оқу бағдарламасы. – әл-Фараби ат.ҚазҰУ, 2016 ж.

2 Абнасырова Р.Ж., А.А.Абиыр, Ғ.Н.Отарбаева. Практикалық қазақ тілі. С.Демирел ат.унив., 2014 ж.

3 Абнасырова Р.Ж., Нұрманова Г., Дүйсебекова Ж. Қазақ тілі. С.Демирел ат.унив., 2018 ж.

Р.Ж. Абнасырова

Обучение речевому этикету на уроках казахского языка

Университет имени С. Демиреля,
г.Каскелен, Казахстан

Цель дисциплины – на основе коммуникативного метода обучения казахскому языку в соответствии с уровнями лингводидактической системы способствовать формированию языковой личности, способной конкурировать на современном рынке труда, владеющей навыками свободного общения на государственном языке в устной и письменной форме. Преподаватели Университета им. С. Демиреля к.ф.н., ассоц.проф. Р.Ж.Абнасырова стар. Преп. Ж.М. Дуйсебекова, стар. Преп. Г.Н.Нурманова подготовили учебник «Казахский язык» на основе стандартной учебной программы, разработанной КазНУ им. аль-Фараби. В статье представлен краткий обзор учебника и представлены материалы и задачи.

R.Zh. Abnassyrova

Training the speech label on lessons of the kazakh language

Suelyman Demirel University,
Kaskelen, Kazakhstan

The purpose of the discipline is based on the communicative method of teaching the Kazakh language in accordance with the levels of the linguodidactic system, the formation of a linguistic personality that can compete in the modern labor market and has the skills of free communication in the state language in oral and written form. Teachers of the University R.Zh.Abnasyrova, J.M. Duseybekova, G.N.Nurmanova prepared a textbook "Kazakh language" on the basis of a standard curriculum developed by KazNU. Al-Farabi. The article provides a brief overview of the textbook and presents materials and tasks.

АОЖ 378.147:075.8

Н.Ғ. Аниева

г.ғ.м., аға оқытушы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы, anieva78@mail.ru

КІТАПХАНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Мақалада кітапханалық қызмет көрсетуді әдістемелік қамтамасыз етудің үдерістері туралы баяндалған. Кітапханаларды әдістемелік қызметпен қамтамасыз етуді басқаратын білікті кітапханашылар заман талабына сай біліммен қаруланған болуы қажет. Кітапхана жұмысында озық іс-тәжірибені пайдалану, түйінді мәселелерді зерттеп зерделеу, жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану ұйымдастырушылық әрі педагогтық қасиеттерді талап етеді. Кітапханадағы әдістемелік жұмыс кітапхана ісін жаңғыртуға, жаңалықтарды игеруге, кітапханашылардың біліктілігін арттыруға бағытталады.

Түйін сөздер: кітапханалық қызмет, әдістеме , біліктілік, кітапхана, ақпараттық технологиялар, әдіскер, орталықтандырылған кітапханалар жүйесі, әдістемелік мониторинг

КІРІСПЕ

Егеменді еліміздің рухани жаңғыруына, кемелденіп шарықтауына мәдени ошақ – кітапханалар өзіндік үлес қосуда. Бүгінгі таңда кітапхана қоғамның көпфункционалды , көпдеңгейлі, ақпарат таратушы әлеуметтік институты рөлін атқарып отыр. Ұлттық құндылығымызды сақтап, жазба мұраларымызды ұрпақтан ұрпаққа жеткізу мақсатында тың жұмыстар атқарылуда. Кітапхана жұмысында жаңа технологияларды қолдану – кітапхана қызметінің сапасын арттырып, оқырмандар санын толықтырып, мәдени деңгейінің көтерілуіне тиімді әсер етті. Кітапхана дүние жүзінде де, елімізде болып жатқан жатқан іс - шаралардан ешуақытта тыс қалмайды. Бүгінгі ақпаратты пайдаланушылардың интеллектуалдық деңгейі мен сұраныстары күрделі, мазмұны да өзгерген. Адамға қызмет ету, оның көңілінен шығу, іздегенін тез және толықтай тауып беру кітапханашы-библиографқа жүктелетін үлкен педагогикалық- психологиялық ауыр жүк. “Ғылыми ойлар адамнан адамға кітап арқылы беріледі” деген қағиданы ұстанған кітапхана қызметкерлері де оқырмандарға ғылыми әдебиеттер, оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар мен мерзімді басылымдарды өз уақытында ұсынуда.Кітапхана ісіндегі маңызды рсурстардың бірі-кітапхана маманы. Кітапхана қызметкерінің біліктілігіне –сапалы білім, жұмыс тәжірибесі және білімді жетілдіру жатады [1, 28]. Білікті кітапханашы-библиограф кітапхана жұмысын әдістемелік қамтамасыз ету нәтижесінде кітапхананың қарқынды дамуына үлес қосады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кітапханаларды әдістемелік қызметпен қамтамасыз ету кітапхананың барлық әдістемелік жұмысын үйлестіретін кітапхананың арнайы әдістемелік қызметіне жүктеледі. Бұл жұмысқа кітапхана басшылары мен құрылымдық бөлімдердің жетекшілері де қатынасады. Соңғы жылдары кітапханалардың әдістемелік қызмет көрсету бағыттарынан маркетингтік бағытқа баса ден қойған кітапханалар әдістемелік қызметтің қажеттілігін түсініп қайтадан кітапханаларға әдістемелік көмек көрсету қызметтерін жандандыруда. Әдістемелік қызметті кітапхананы не кітапханалар жүйесін әдістемелік қызметпен қамтамасыз етуге жауапты құрылым жетекшісі басқарады. Әдіскер мамандығы кітапханашы мамандығының ішіндегі ең күрделі мамандық қатарына жатады. Әдіскер кітапхана ісінің тарихы мен бүгінгі жағдайын, ғылыми-зертгеу мен ғылыми-әдістемелік негіздерін жетік білуі тиіс. Ол ұйымдастырушылық әрі педагогтық қасиеттерге де ие болуы қажет. Әдістемелік жұмыс қызметті тиімді де нәтижелі орындаудың тың жолдарын қарастыратын

шығармашылық ізденістерден тұрады. Әдіскер кітапханашылардың жұмысына баға бере отырып, оларды әдістемелік жұмысқа тарта білуі керек. Әдістемелік орталықтарда кітапханашы мамандығы ішінде, әдіскер мамандар кітапханалардағы жаңалықтың жаршысы, кітапхана ісінің қозғалтушы күші ретінде құрметті орынға ие болулары тиіс. Кітапхана жұмысында озық іс-тәжірибені пайдалану, түйінді мәселелерді зерттеп зерделеу, жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану шараларын енгізуді әдіскерлерсіз елестету мүмкін емес. Әдіскер болып міндетгі түрде арнайы кітапханалық білімі бар іс-тәжірибесі мол білікті мамандар тағайындалады.Әдіскер кітапханашылардың көмекшісі бола отырып, ұжым мүшелерімен жақсы қарым-қатынаста болулары керек. Әдіскердің біліктілігі, ой-өрісінің жан-жақты кеңдігі, іс-тәжірибесінің арқасында жұмыс ретін талдай отырып, олқылықтарды жоюдың тиімді шараларын қарастыра алуы,интеллекті жоғары, шығармашылық ізденісте жүретін қасиеттері әдістемелік жұмыс жүргізуде аса маңызды роль атқарады. Әдістемелік құрылымның құрамында міндетті түрде кітапхана ісі мәселелері жан-жақты қамтылған құжаттардан жинақталған арнайы оқырман залы не әдістемелік кабинет болады. Орталық көпшілік кітапханалардағы әдістемелік кабинеттерде кітапханалар жүйесіне байланысты құжаттар: әр кітапхана туралы мәлімет, жоспарлары, есептері мен жұмыстары туралы ақпарат, кітапхана қызметі жайлы әртүрлі анықтамалар, басқа кітапханалармен қарым-қатынасы туралы құжаттар жинақталады. Сонымен қатар нормативтік-құқықтық құжатгар жинақтары да қор құрамының ерекше бөлігі болып табылады. Арнайы папкаларда кеңестер, хаттар, ұсыныстар және басқа да әдістемелік материалдар сақталады[2, 42].

Әдістемелік бөлім кітапхана ісіне байланысты каталогтар, картотекалар, дерекқорлар жүргізеді. Орталық кітапханаларда кітапханалар жүйесіндегі әр кітапхана туралы, кітапханалардың қызмет көрсететін аудандарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы ақпарат жинақталған картотекалар жүргізіледі. Бұл картотекаларды дәстүрлі (карточкалық) түрде, не болмаса электронды түрде ұйымдастыруға болады. Әдістемелік қызметте шұғыл полиграфия өнімдерін басу, байланыс құрылғыларын, мультимедиялық технологияларды кеңінен пайдалану өте маңызды.

Облыстық, аудандық кітапханалардың әдістемелік бөлімдері әдістемелік жұмыстың жоспарын дайындайды. Жоспар негізінен кітапхана жұмысының ағымдағы және болашақтағы мақсатымен үндестіріліп, кітапхананың барлық құрылымдық бөлімдерінің жұмысымен үйлестіріледі. Сондықтан әдістемелік жұмыстың жоспары әдістемелік бөлімнің ғана емес, кітапхананың барлық бөлімдерінің әдістемелік жұмыстарының жиынтық жоспары болып табылады. Жиынтық жоспарды дайындау және оның іске асырылуының негізгі қозғаушы күші болып әдістемелік бөлім танылады. Әдістемелік жұмыстың жоспары кітапхана жұмысының негізгі көздеген мақсаттарының орындалуына бағытталуы тиіс. Әдіскерлер арасында жұмыс әдістемелік қызмет түрлеріне бөлінген уақыт мөлшерлеріне байланысты бөлінуі тиіс. Әдіскерлер күнделікті атқарған жұмыстарын жеке күнделіктеріне белгілеп отырады. Кітапханалардың ғылыми-әдістемелік жұмысы өз алдына екі бағытты қамтитын бөлімдерден тұрады. Бір бағыты кітапхана ұжымына не болмаса ОКЖ-ға арналған әдістемелік көмек, екіншісі әдістемелік орталықтың белгілі бір жүйедегі кітапханаларға арнаған әдістемелік көмегі. Кітапхана ісіне әдістемелік көмек көрсету деген ұғымның түп тамыры «әдіс» деген терминмен тығыз байланыстырылады. Әдіс дегеніміз теория мен іс-тәжірибені ұштастыра отырып зерделеу арқылы белгілі бір жұмыс ретін пайдаланып нақты бір нәтижеге қол жеткізу. Осындай жұмыстардың жүйеленіп жинақталған жиынтығы әдістеме деген ұғымды қалыптастырады. Әдістеме жұмысын ойластыру және жетілдіру - әдістемелік қызметтің міндеті. Ол жұмыс кітапхана ісін жаңғыртуға, жаңалықтарды игеруге, кітапханашылардың біліктілігін арттыруға бағытталады. Әр кітапханашы, әсіресе жоғары білімі бар маман тек қана кітапхана жұмысының әдістемесін білуімен шектеліп қана қоймай білімі мен біліктілігі оны әрі қарай дамытуға жеткілікті, өзі жеке әдістемелік шешім қабылдауға қабілетті болуы керек.

Кітапханалар жүйесінде әдістемелік қамтамасыз ету шараларын арнайы әдістемелік орталықтар – орталық кітапханалардың әдістемелік бөлімдері атқарады. Кітапхана ұжымына

және кітапханалар жүйесіне көрсетілетін әдістемелік көмек жұмыстары бір мақсатты көздейді - кітапханалар қызметін бірыңғай қағидаларға» сүйеніп: ғылыми, белсенді, ұсыныстық, жедел, әр кітапхананың өзіндік қызмет көрсету ерекшеліктері ескерілген тиімді жаңа ұсыныстармен, әдістемелермен қамтамасыз ету. Әдістемелік қызмет кітапханашыларды шығармашылық ой-өрісті дамытуға, мәселені шешуде қалыптасқан дәстүрден басқа да қырлар іздеуге, тапсырылған жұмысқа деген өзіндік қолтаңбамен жауапкершілікке тәрбиелейді, білікті маман ретінде ойлауға және іс-әрекет жасауға үйретеді. Кітапханаларды әдістемелік қамтамасыз етудің негізгі мақсаты, олардың жұмыстарын барынша жан-жақты болуына әсер ете отырып, кітапханашылардың білікті маман ретінде қалыптасуына, шығармашылық бастамаларын дамытуға, өздерінің «сара жолын» табуларына ықпал ету, тиімді кеңестер беріп білікті кітапханашылардың жүргізіп жатқан жаңа бастамалары туралы жедел ақпарат тарату. Әдіскерлердің ұсынысы жалаң ұсыныс емес, кітапхана ісіндегі оң қадамдарды дәріптей отырып, кітапханашыларды шығармашылық ізденістерге талпындыру болып табылады. Әдістемелік шешімдер мен ұсыныстарда ғылыми қағидаға, яғни белгілі бір талдау, ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесіне сүйену керек.

Белсенділік қағидасы дегеніміз әдістемелік көмек барысында кітапханалардан келіп түскен сұранысқа жауап беріп қана қоймай, оны әрі қарай дамытып іс-тәжірибеде жаңа әдістер мен жұмыс түрлерін пайдалану жолдарын көрсету. Ең бастысы әдістемелік орталық тарапынан белсенділік таныту, кітапханашылардың шығармашылық бастамаларына кедергі болмай керісінше қолдау көрсете отырып, кітапхана ісіндегі оң бастамаларды игеруге атсалысу. Осыған байланысты кітапхана жұмысын әдістемелік қызметпен қамтамасыз етуде ұсыныстық қағидасының орны ерекше, себебі әдістемелік шешімдер мен ұсыныстардың орындалуы міндетті емес. Олар тек ақыл-кеңес ретінде айтылады, ал кітапханашылар айтылған ұсыныстарды саралай отырып, өз жұмыстарында пайдалануға ыңғайлы оқырман талабынан шығуға көмек бере алатын ұсыныс жолдарын тандайды. Жеделдік қағидасы әдістемелік жұмыс жүргізу кітапхана қызметіндегі олқылықтарды жедел анықтап, оларды уақытылы шешудің жолдарын қарастырады. Уақытымен анықталып, тиімді ұсынылған ұсыныстар мәселенің оң шешілуін қамтамасыз етеді. Әдістемелік қызметпен қамтамасыз ету барысында кітапханалардың түрлері мен типтері ондағы қызмет жүргізу тәртіптері мен кітапханашылардың білімі, біліктілігі, кітапхана жағдайының ескерілуі өзіндік қағидасымен жүзеге асырылады. Кітапханалар мен кітапханалар жүйесін әдістемелік қызметпен қамтамасыз ету өзара байланыстағы бірнеше бағытты қамтиды: аналитикалық, әдістемелік - кеңестік, инновациялық. Тағы бір бағыты біліктілікті арттыру және кітапхана кадрларын қайта дайындау. Әдістемелік қызметпен қамтамасыз етудің негізі кітапхананың не кітапханалар жүйесінің жұмыс жағдайына аналитикалық талдау жасаудың нәтижесіне сүйенеді. Аналитикалық талдау әдістемелік мониторингке жүгінеді, яғни кітапхана жұмысының бағыттарындағы өзгерістері, орындалу деңгейі анықталып, дамыту мәселелерін қамтитын әдістемелік шешім қабылданады. Аналитикалық талдаулардан кейін кітапханашыларға ұсыныстық кеңестер мен іс-тәжірибелік көмек көрсетуді мақсат еткен әдістемелік-кеңестік көмек көрсетіледі. Бұл көмек тек кітапханашышар тарапынан түскен өтініш бойынша ғана емес, кітапхана басшыларынан, құрылым жетекшілерінен түскен өтініннггер бойынша да белсенді түрде жүргізіледі. Оқырмандарға қызмет көрсету барысында кітапхана ісі саласындағы инновациялық оң қадамдарды іздестіре отырып, бағалап кітапхананың іс-тәжірибесіне бейімдеп енгізу мақсатында жүргізілетін инновациялыц қызмет бағыты маңызды деп танылуда. Әдістемелік қызметпен қамтамасыз ету барысында кітапханалар немесе кітапхана жүйесіне әдістемелік ықпал етудің тиімді ретін қамтитын бір-бірімен тығыз байланысқан қызмет аясы қалыптасады. Әдістемелік мониторинг кезінде анықталған кітапхана ісі саласындағы жаңалықтар, кітапханалық теория мен іс- тәжірибенің жетістіктері туралы кітапханашыларға толық библиографиялық және деректік ақпарат беретін әдістемелік қызметпен қамтамасыз етудегі ақпараттық қызмет аясының маңызы өте зор. Ақпараттық қызмет педагогикалық қызметпен тығыз байланыста жүргізіледі, себебі кітапханашыларға жаңалықтарды енгізу туралы ақпараттарды ұсыну, оқыту, үйрету

жұмыстары қатар жүргізіледі. Педагогикалық қызметтің негізіне кітапханашылардың біліктілігін көтеру мен кітапханашыларды қайта дайындау жұмыстары кіреді. Әдістемелік қызметпен қамтамасыз ету барысында ұйымдастырушылық қызметтің де болуы тек қана әдістемелік-кеңестік көмек емес, әдістемелік шешімдерді жүзеге асыру жұмыстарын да енгізу қарастырылады. Бұл жағдай кітапхана басшылары мен әдіскерлердің кітапханашылармен тығыз қарым-қатынасы арқылы жүзеге асырылады. Нәтижесінде, кітапхана ісіндегі жаңалықтарды кітапхана жұмысында пайдалануға барынша толық жағдай жасалады. Соңғы кездері әдістемелік қызметпен қамтамасыз ету барысына біршама өзгерістер еніп, ғылыми-зерттеу, зерделеу жұмыстарының нәтижесіне сүйенетіндіктен зерттеу, зерделеу жұмыстарының маңыздылығы артуда. Зерттеу, зерделеу жұмыстарын жүргізу кітапхананың іс - тәжірибесін талдап қорытындылауға, кітапхана жұмысына жаңа үрдіс беру мақсатында эксперимент жасауға мүмкіндік береді, кітапханашьшардың шығармашылық ой-өрісін дамытуға әсерін тигізеді. Әдістемелік қызметпен қамтамасыз ету барысында жоғарыда аталған бағыттар мен қағидаларды қызмет аясында жеке дара пайдалану олардың бір-бірінен оқшауланuы деп танымауымыз керек. Іс-жүзінде олар бір-бірімен тығыз байланыста. Әдістемелік қызметпен қамтамасыз етудің негізіне әдістемелік орталықтардың аналитикалық талдау жұмыстары жатады, себебі білікті әдістемелік ұсыныстар кітапхананың ағымдағы жағдайдағы жұмыс ретін, деңгейін талдау арқылы туындайды. Әдістемелік мониторинг дегеніміз - кітапхана ісіндегі өзгерістерді қадағалау. Ол талдау арқылы кітапхана ісінің жай-жапсары туралы жан-жақты ақпарат алуға мүмкіндік береді. Әдістемелік мониторинг жасаудың маңызы, кітапхана қызметін үздіксіз бақылай отырып, өзгерістер мен жаңа деректерді анықтау. Әдістемелік мониторинг жасауға:

- ✓ кітапхана көрсеткіштерінің өсу динамикасы;
- ✓ кітапханадағы кадрлар қозғалысы;
- ✓ жаңалықтарды іздестіріп таратуы;
- ✓ қолданыстағы кітапхана ісі бойынша жинақталған құжаттар легі жатады.

Осы аталған бағыттар бойынша жедел ақпараттар алу, кітапхана көрсеткіштерінің өсу динамикасын бақылау жұмыс барысына баға бере отырып, кітапхананы не кітапханалар жүйесін жетілдіру мақсатында әдістемелік ұсыныстар дайындауға негіз болады. Кітапхана қызметі жайлы деректерді жинақтауда әртүрлі кітапханалық құжаттар (есептер, жоспарлар,

басқа да ақпарат көздері); кітапхана қызметкерлерінің жиналыстары, конференциялар, семинарлар материалдары; жергілікті ақпарат құралдарындағы жарияланымдары қолданылады. Десек те, кітапхана жұмысы туралы толық мәліметті кітапхананың не құрылымдық бөлімдерінің жұмысымен тікелей таныса отырып көру, талдау, зерделеу арқылы алған өте тиімді нәтижелі әдіс болып танылады. Жұмысты жан-жақты талдау, зерделеу, енгізіліп жатқан жаңалықтарды анықтау, кітапхана жұмысының әлді, әлсіз бағыттарын бағалау әдісі жұмысқа бақылау жүргізу мақсатында, аяқ астынан барып кітапхана жұмысын тексергеннен нәтижелі болады. Талдау, зерделеу жұмыстарының нәтижесінде кітапхана басшылығының рұқсатымен кітапхана ұжымына кең көлемде кеңестер мен нақты іс-тәжірибелік көмектер беріледі. Талдау, зерделеу жұмыстары кезінде кітапхана жұмысының барлық бағыттары бойынша, не бір белгілі мақсатпен нақты бір бағыттың (тақырыптың) жай-жапсары анықталады. Бұл жұмысты бір әдіскер маман, не болмаса әртүрлі құрылымдық бөлімдердің мамандарынан тұратын арнайы топ жүргізеді. Кітапхана жұмысын зерделеу тиянақгы дайындықты талап етеді, алдын-ала зерделеу нысандары, өткізілетін уақыты белгіленген жұмыс жоспары құрылады. Зерделеу барысында кітапханашының жұмысын тікелей бақылау тәсілі негізгі тәсілдердің бірі болып табылады, сонымен қатар кітапханашылармен және оқырмандармен әңгімелесу, оларға сауалнама тарату арқылы кітапхана қызметі жайлы пікірлерін білу, құжаттармен танысу жұмыстары жүргізіледі. Бұл тәсілдердің барлығы бірін-бірі толықтырып, кітапхана жұмысы туралы толықтай мағлұмат білуға мүмкіндік туғызады. Жинақталған нақты деректерді талдау негізінде кітапхана жұмысының бағыттарына баға беріліп, деңгейі анықталады. Талдау нәтижесі кезінде қарастырылған мәселелердің жағдайы туралы жан-жақты көрсетілген

анықтама беріледі. Анықтамада кітапханадағы оң өзгерістерге тоқтала келіп, анықталған кейбір олқылықтардың себеп-салдары мен оны түзету жолдары көрсетіліп, жалпы кітапхана жұмысын жетілдіру, дамыту туралы ұсыныстар беріледі [2,46].

ҚОРЫТЫНДЫ

Мемлекетіміздің стратегиялық бағдарламаларын жүзеге асыруда, жаһандық әлемге қадам басқан өресі биік оқырманның ақпараттық сұранысын қанағаттандыруда кітапханалық қызметті әдістемелік қамтамасыз ету – өзекті іс. Ақпарат алудың құралы мен тәсілдері дамыған қазіргі ақпараттық технологиялар заманында кітапханаларға өз рөлін, орнын сақтап қалу қиынға соғуда. Қоғам мен ақпарат арасында бәсекеге қабілетті дәнекер болып, қолданушыларға миллиондаған ақпараттар легінде бағыт-бағдар беріп, мәліметтердің, деректердің сапасы мен шынайылығын қадағалап отыру үшін кітапхана озат компьютерлік техника мен жоғары білікті кадрлық құрамнан тұратын қуатты ресурстық әлеуетке ие болуы тиіс.Кітапханалар өз қызметін бүтіндей қоғамның, адамдардың сұранымына бағыттай отырып, азаматтардың ақпаратқа, білімге, идеяға, мәдени құндылықтарға емін-еркін қолжетімділіктерін қамтамасыз етуді өздерінің маңызды міндеттері санайды.Кітапхана қызметін әдістемелік қамтамасыз ету білікті мамандардың қызмет көрсету нәтижесінің деңгейін арттыра бермек.

Кітапхана саласы Елбасының Қазақстан халқына жолдауында көрсетілген басты басым бағыттарды назарға ала отырып мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен озық елдердің қатарына ену жолында өз кезегінде үлесін қосуда. Қазіргі уақытта кітапханалардың көпшілігі жаңа технология жетістіктерін күнделікті жұмыстарын жандандыру мақсатында қарқынды түрде енгізіп, цифрлық сауаттылықты арттыра отырып оқырмандарға сапалы қызмет көрсетуді және жаппай қолжетімділікті қамтамасыз етуді қолға алды[3,43].

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарымыз бен рухани байлығымызды сақтап, оны жас ұрпаққа табыстап бойына сіңіруде кітапханалар маңызды рөл атқарып келеді. Еліміздің бірқатар таңдаулы кітапханалары кәсіби әдістемелік көмек көрсету және заманауи ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы халыққа ақпараттық қызмет көрсетуде алдыңғы қатарға шығып, елдің дамуына зор үлес қосуда.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Кітапханалық жаңа жобалар– заман талабы// Кітап және кітапхана – 2019. –№1. – Б.28-32.

2 Кітапханашы анықтамалығы. II бөлім/ ҚР Ұлттық кітапханасы; құраст.: К.К. Қоштаева, Г.А. Маханбетова, Г.Т. Рахимжанова, Г.Т. Ауғанбаева. – Алматы, 2016 – 240 б.

3 Кітапханаларды модернизациялау аясындағы заманауи кітапханашы моделі// Кітап және кітапхана – 2018. –№ 04. – Б.43–46.

Н.Г. Аниева

Методическое обеспечение библиотечного обслуживания

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

В статье изложены процессы методического обеспечения библиотечного обслуживания. Квалифицированные библиотекари, которые управляют методической деятельностью библиотек, должны быть оснащены современными знаниями. Использование передового опыта в библиотечной работе, изучение ключевых вопросов и использование новых информационных технологий требуют организационных и педагогических качеств. Методологическая работа в библиотеке направлена на модернизацию библиотечного дела, разработку новинок, повышение квалификации библиотекарей.

Anieva N.G.

Methodical provision of library services

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

The article describes the processes of methodical provision of library services. Qualified librarians, who run the methodical activity of libraries, should be provided with modern knowledge. Best practices in library work, exploring the key issues and the use of new information technologies require organizational and pedagogical qualities. Methodological work at library aims at modernization of librarianship, developing new products, improving the qualifications of librarians.

УДК 800:37

Ю.В. Астафьева[1], Т.В. Заяц[2], К.К. Толыбаева[3]

[1]ст.преп, м.п.н, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: yuliya.astafyeva@mail.ru

[2]ст.преп, м.п.н, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail:zayats_tv@mail.ru

[3] преп, м.г.н, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: tolybaeva-karima@mail.ru

ВНЕДРЕНИЕ СТРАТЕГИЙ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

Данная статья посвящена стратегиям критического мышления и анализу их внедрения в учебный процесс в ВУЗе на примере практических занятий по английскому языку. Критическое мышление в статье рассматривается как одно из ведущих современных педагогических понятий, которое является актуальным для развития преподавания и обучения в Казахстане. Анализ внедрения стратегий критического мышления представлен в виде подробного описания внедрения данных стратегий на практических занятиях студентов 1 курса специальности «Переводческое дело». Статья акцентирует внимание читателей на преимуществах, которые технологии критического мышления дают студентам и преподавателям. Также представлена информация о том, как, используя технологию «Критическое мышление» на занятиях по английскому языку, преподаватель развивает личность студента, в результате чего происходит формирование коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: критическое мышление, стратегия, самостоятельность, анализ, синтез, аргументирование, сотрудничество, вопросы низкого и высоко порядка

ВВЕДЕНИЕ

Планируя современное занятие в ВУЗе, каждый преподаватель задумывается о том, чтобы построить этот процесс таким образом, чтобы каждый студент принял в нем активное участие, раскрываясь творчески. Овладение иностранным языком представляет собой сложный многогранный процесс запоминания, воспроизведения и применения изученного материала. Современные технологии позволяют обогатить данный процесс, раскрывая творчество субъектов образовательного процесса, повышая их мотивацию в достижении результатов. На сегодняшний день можно выделить технологию критического мышления, которая применяется при изучении многих предметов, в том числе и иностранного языка[1].

Критическое мышление –одно из ведущих современных педагогических понятий, которое является актуальным для развития преподавания и обучения в Казахстане [2, с. 154].

Действительно, поскольку в настоящее время школа призвана воспитать свободную, развитую и образованную личность, владеющую определенным субъективным опытом, способную ориентироваться в условиях постоянно меняющегося мира, формирование критического мышления в период расширения информационного пространства приобретает особую актуальность[3]. Если современная школа уделяет такое внимание критическому мышлению, то, высшие учебные заведения должны сохранять эту преемственность.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

С появлением глобального информационного сообщества меняются требования к поиску информации, информационные ресурсы становятся более доступными для общества. Поэтому, чтобы ориентироваться в этом бесконечном потоке информации, необходимо обладать навыками оценивания, анализа, синтеза, аргументирования.

Нам, как преподавателям, нужно знакомить студентов со стратегиями критического мышления, потому что это помогает им развивать способности саморегулируемого обучения, осмысленного рефлексирования своих достижений и неудач, учит их анализу информации и умению правильно ею пользоваться. Благодаря технологии критического мышления, студенты приобретают способность ставить новые вопросы, вырабатывать разнообразные аргументы, принимать независимые продуманные решения, строить умозаключения и логические цепи доказательств, выражать свои мысли ясно, уверенно и корректно по отношению к окружающим [4].

Данная статья является неким анализом использования стратегий критического мышления на практических занятиях по английскому языку. До прохождения курсов повышения квалификации, организованных ЦПМ АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», мы ограничивались лишь проблемным обучением и использованием вопросов низкого и очень редко высокого порядка. Данные курсы открыли новые стратегии критического мышления, которые можно использовать на своих занятиях и которым можно обучать своих студентов.

При планировании серии последовательных уроков для студентов специальности 5В020700 «Переводческое дело» на тему, посвященной Великобритании, было обозначено три вопроса из четырех, которые одновременно являются и темами занятий, и вопросами второго порядка. Зачем это было сделано? Чтобы постепенно, из урока в урок, познакомить студентов со стратегиями критического мышления и помочь им развить навык аргументированного доказательного рассуждения.

На первом занятии по теме «Почему именно Лондон является столицей Великобритании?» перед студентами была поставлена цель не просто дать исчерпывающий ответ на этот вопрос, но и уметь обосновать свою точку зрения. Сам вопрос занятия ставит студентов в ситуацию поиска ответа на вопрос, размышления и анализа. Перед одной парой студентов была поставлена задача составить ментальную карту «Почему Лондон столица Великобритании?». Прежде чем начать составлять ментальную карту, студенты были ознакомлены с ссылкой на интернет ресурс [kolesnik.ru/methods], где дается подробное объяснение того, что такое ментальная карта и как ее нужно составлять, на что следует обратить внимание, т.е. одним словом, студенты знакомились с алгоритмом выполнения действий. Так как перед студентами стояла задача – составить и презентовать ментальную карту по теме «Почему Лондон столица Великобритании?», им необходимо было проанализировать всю информацию, которой они владеют по данной теме, сгенерировать и представить свои идеи в логической последовательности, подкрепляя их аргументированными доказательствами.С позиции рефлективного практика, о котором писал образовательный реформатор Джон Дьюи в своей книге «Как мы думаем» (1910), прежде всего следует проанализировать уместность выбранного мною подхода и его эффективность [5]. Был ли данный педагогический подход усвоен студентами? Наш ответ положительный. Студенты не только справились с заданием в отведенный промежуток времени для этого, но и смогли выступить перед всей группой, опираясь на ментальную карту. Здесь не

преследовалась цель только лишь получить ментальную карту от студентов, а прежде всего, эта работа способствовала развитию их навыков говорения и слушания, и это удалось, так как студенты в первую очередь говорили на английском языке, а группа слушала их и могла задавать вопросы.

Конечно, выполнение ментальной карты не было выполнено студентами на высоком уровне, но это был всего лишь их первый опыт подобной работы. По нашему мнению, ментальная карта в данном случае помогла студентам отобрать нужную информацию, проанализировать ее, выделить причинно-следственные связи, представить необходимые доказательства, чтобы аргументировать свою точку зрения. Работа с ментальной картой способствовала не только организации и упорядочиванию информации, но и лучшему ее восприятию, пониманию, запоминанию. Впоследствии, знакомясь с рефлексивными дневниками студентов, мы прочли, что для большинства студентов презентация данной информации при помощи ментальной карты помогла лучше понять тему.

Занятие на тему «Какова самая распространенная тема для разговора среди англичан и как это их характеризует?» было построено на основе исследовательской беседы. В начале занятия студенты прочли подготовленный текст на тему «Погода в Англии изменчива». Таким образом, помимо информации, полученной из учебника, студенты ознакомились с дополнительным материалом для того, чтобы каждый смог определиться, что именно о погоде в Англии он или она хочет сказать остальным членам студенческой группы. Ознакомившись с алгоритмом ведения исследовательской беседы, студенты начали выступать на выбранные темы. После того, как выступил первый студент на тему смога в Лондоне, и настала очередь задавать вопросы, в аудитории наступило молчание. В этот момент преподаватель выступил в роли модератора данной беседы и попросила студентов задавать вопросы по поводу услышанного. Хотелось бы уделить внимание и проанализировать не саму исследовательскую беседу, а вопросы, которые задавали студенты друг другу. Так из 19 заданных студентами вопросов, 8 относятся к вопросам высокого порядка, остальные 11 к вопросам низкого порядка. Как преподавателей, данный результат только порадовал, потому что такую работу с первокурсниками специальности «Переводческое дело» мы проводили впервые. Так, например, студентами были заданы такие вопросы на анализ:

- «Почему погода в Англии очень изменчива?»,
- «Почему англичане любят свою погоду?»,
- «Соотнесите географическое положение страны с ее климатом. Какая здесь связь?»,
- «Сравните погоду в Казахстане и в Англии»,
- «Почему англичане так часто говорят о погоде?».

К вопросам на применение можно отнести следующие вопросы: «Как бы ты чувствовал себя в Англии? Привык бы ты к их погоде, если бы жил там?».

К вопросам на оценку можно отнести следующий вопрос: «Согласен ли ты с тем, что смог в Лондоне влияет на здоровье людей?»

К вопросам на знание относятся такие вопросы:

- «Какой климат в Англии?»,
- «Что англичане говорят о своей погоде?»,
- «Какой месяц в Англии самый холодный?».

Как видно из приведенных примеров, вопросы высокого порядка позволяют студентам анализировать ту информацию, которой они владеют, обоснованно аргументировать свое высказывание, подкреплять его примерами, общеизвестными фактами, жизненным опытом. Такие ответы, полученные от студентов, имеют большую ценность, потому что прежде чем ответить, студент в буквальном смысле этого слова переживает вопрос, пропускает его через себя, обдумывает, размышляет, принимает решения.

По нашему мнению, исследовательская беседа на данном занятии имела место быть, так как она способствовала развитию критического мышления у студентов: у них была возможность аргументировать свою точку зрения, подвергнуть сомнению какое-либо мнение

своего одногруппника и возможно попытаться оспорить его [6, 139]. Помимо этого, студенты слышали точку зрения друг друга, и это способствовало их собственному пониманию рассматриваемого вопроса [6, с.138]. Так зачем же нужно было применять исследовательскую беседу? Ответ на поставленный вопрос студенты знали в начале занятия. Исследовательская беседа помогла студентам учиться друг у друга, потому что многие студенты сообщили новую информацию о погоде в Англии, о климатических условиях, о влиянии климата на здоровье людей.

Финальным заданием всей серии последовательных уроков стало написание эссе на тему «Англичане – особенные люди». Прежде чем обосновать данное задание, хотелось бы уточнить, что Дэвид Клустер выделял ряд признаков критического мышления:

1) это самостоятельное мышление, которое не зависит от мышления других людей;

2) не обязательно то, чтобы мышление было полностью оригинальным, можно взять за основу чью-либо точку зрения и строить свое размышление;

3) человек не может критически мыслить, если он не владеет информацией или знанием по какому-то вопросу;

4) критическое мышление невозможно без убедительной аргументации;

5) критическое мышление – это социальное мышление, так как всякая мысль проверяется, ею делятся с другими людьми, она может быть подвергнута сомнению [7].

Все эти пять признаков критического мышления как нельзя лучше представлены в письменных работах студентов. Эссе, данное в качестве задания, можно отнести к эссе-размышлению, эссе-выражению своего мнения. Эссе позволило сделать процесс мышления студентов видимым. При выполнении данного задания все студенты были активны. Они мыслили самостоятельно и пользовались при этом имеющимся у них багажом знаний по данной теме.

ВЫВОДЫ

Проанализировав стратегии критического мышления, использованные на занятиях, мы пришли к выводу, что еще над многим нужно работать, как педагогам, так и студентам: над умением задавать вопросы высокого порядка и аргументировать свою точку зрения, над готовностью воспринимать идеи других, чтобы стать генератором собственных идей. Независимо от того, с какими трудностями мы, субъекты образовательного процесса, можем столкнуться, важно понимать, что критически мыслящие люди не ограничиваются лишь визуальными, устными или письменными доказательствами, но они открыты для новых идей, перспектив и путей решения. Эта идея дает возможность понять, что критически мыслящий человек – это гибкий человек, который открыт для нового, который с легкостью может воспринимать и оценивать новую информацию. Такой человек может видеть свои ошибки, исправлять их, не бояться признаться, что он их допускает.

Внедрение технологии критического мышления в учебный процесс обладает рядом преимуществ для студентов. Среди них можно выделить следующие:

–повышение у студентов интереса к самому процессу обучения и познания;

- увеличение интереса к изучаемому материалу;

–развитие умения критически мыслить;

– развитие навыка самостоятельной работы над изучаемым материалом;

– умение работать в команде.

Помимо вышеизложенных преимуществ для студента, технологии критического мышления дают преподавателям возможность создания дружеской атмосферы, направленной на развитие сотрудничества и открытости. Использование эффективных методик позволяет не только развивать у студентов навыки критического мышления, но позволяет педагогам эффективно анализировать свою деятельность, являясь источником информации для других преподавателей. Использование технологии развития критического мышления выделяется среди педагогических идей удачным сочетанием проблемности и продуктивности обучения с эффективными методами и приемами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Яфарова М.П. Применение технологии критического мышления на уроках английского языка как способ повышения мотивации // Молодой ученый. – 2017. – №42. – С. 222-229. //[Электронный ресурс] Режим доступа:moluch.ru/archive/176/46095/

2 Аяганова ШЖ. Использование ТРКМ в учебном процессе // Администратор в казахстанской школе. - 2011. - № 1.

3 https://agartu.com/index.php?newsid=952

4 Кенжебаева Б. А. Использование стратегий и приемов технологии критического мышления на уроках русского языка и литературы [Текст] // Педагогическое мастерство: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2016 г.). - М.: Буки-Веди, 2016. - С. 8-10. - URL https://moluch.ru/conf/ped/archive/191/10658/

5 Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. - М., 1997

6 Руководство для студента. – Астана: АОО «Назарбаев интеллектуальные школы» ЦПМ, 2015. –139с.

7 Клустер Дэвид. Что такое критическое мышление? / Журнал «Русский язык», №29, 2002.

8. http://worldofteacher.com/

Yu.V. Astafyeva[1], T.V.Zayats[2] , K.K. Tolybayeva[3]

Using critical thinking strategies in the process of learning a foreign language at the University

[1,2,3]Sh.UalikhanovKokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

This article dwells upon the strategies of critical thinking and analysis of their usage in the educational process at the University on the example of practical classes in English. The article presents critical thinking as one of the leading modern pedagogical concepts, which is relevant for the development of teaching and learning in Kazakhstan. The analysis of critical thinking strategies and their use is presented in the form of a detailed description of the implementation of these strategies in the practical classes of the first-year students, the specialty "Translation studies". The article focuses the readers' attention on the advantages that critical thinking technologies give to students and teachers. It also provides information on how, using the technology of "Critical thinking" in the classroom in the English language, the teacher develops the personality of the student, resulting in the formation of communicative competence.

Ю.В. Астафьева[1], Т.В. Заяц[2], К.К. Толыбаева[3]

ЖОО шет тілін оқыту процесінде сыни ойлау стратегиясын енгізу

[1,2,3] Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Бұл мақала ағылшын тілінің тәжірибелік сабақтардың мысалында университеттегі оқу үдерісінде сыни ойлау мен оларды жүзеге асыру стратегиясын талқылауға арналған. Мақалада сын тұрғысынан ойлау Қазақстандағы оқыту мен оқытуды дамыту үшін маңызды педагогикалық тұжырымдамалардың бірі болып саналады. Сын тұрғысынан ойлау стратегиясын енгізуді талдау осы стратегияларды іске асырудың егжей-тегжейлі сипаттамасы түрінде «Аударма ісі» мамандығының бірінші курс студенттерінің практикалық сабақтарында ұсынылған. Мақала оқырмандардың назарын сыни ойлау технологиялары студенттер мен оқытушыларға беретін артықшылықтарына аударады. Сондай-ақ, ағылшын тілінде «Сыни ойлау» технологиясын қолдану арқылы оқытушы коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға әкелетін студенттің тұлғасын дамытады.

ӘОЖ 378.147:802.0

Г.С. Ахметова[1], А.К. Ашимова[2]

[1] магистр, аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан, e-mail: gulnarkz1987@mail.ru

[2] магистр, аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан, e-mail: aidana_nurbaeva@mail.ru

ЖОҒЫРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДА ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Аталмыш мақалада ЖОО-да шет тілдерін оқыту барысында қолданылатын онлайн платформаларын қолданудың ерекшеліктері қарастырылған. Аталмыш мақаланың өзектілігі бүгінгі таңда онлайн-платформаларын қарқынды пайдалану, қажетті ақпаратты іздей алу, сандық технологияларды пайдалынып, тілдік дағдыларды қалыптастыру және дамыту сияқты мәселелермен айқындалады. Соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың даму әсерінен білім беру бағдарламалары көптеген өзгерістерге ұшырап, білім беру бағдарламалары дәстүрлі оқыту түрлеріне жаңаша сипат енгізуде. Аталмыш мақалада білім беру саласында ең танымал ЖАОК (немесе МООК), яғни жаппай ашық онлайн курстары, жаһандық білім берудің шетелдік онлайн-платформалары, Coursera, Edx, Udacity, Futurelearn, Khan Academy, Alison, Udemy және Ustudy, Bilimland, Soyle сияқты қазақстандық онлайн-платформалары туралы баяндалған. Сонымен бірге студенттердің және оқушылардың шет тілдерін оқытуда және оқуда қызығушылығы мен белсенділігін арттыратын Kahoot онлайн-платформасын тиімді қолданудың мысалдары және қосымша сайттары да қарастырылған.

Негізгі сөздер: онлайн платформа, ақпараттық технология, ЖАОК, шет тілдер, дағдылар.

КІРІСПЕ

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында XXI ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында келесідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық құралдар, мультимедиялық оқулықтар мен құралдарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын арттыру. Тәуелсіз еліміздің болашағы – жарқын, білімді, парасатты, өз ана тілімен бірге шетел тілі, яғни қазіргі заман талабы болып отырған – ағылшын тілінде еркін сөйлей алатын, өз ойын анық және ашық жеткізе алатын жастардың қолында екенін есте сақтаған жөн. [1,22].

Ағылшын тілі – бүгінгі таңда даму мен жетілудің көзі, компьютер технологиясының кілті екені белгілі. Оқудың дәстүрлі түрінде инновациялық технологияны енгізу мұғалімдер мен оқушыларға дәстүрлі формаларды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді [2,19].

Қазіргі таңда озық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар дамыған кезеңде мұғалімдер мен студенттер үшін ағылшын тілін оқытуда және де дәстүрлі сабақтардан тыс оқу іс-шараларын өткізуге, яғни онлайн-оқыту жүйесі үшін тамаша мүмкіндіктер жасалған. Ағылшын тілін оқытуда ақпараттық технологиялар сыныптарда студенттердің тілдік дағдыларын қалыптастырып, дамыту үшін онлайн-оқытулардан бастап, көптеген блогтар, веб-сайттар және онлайн-платформаларды ұсынады.

Соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың даму әсерінен білім беру бағдарламалары көптеген өзгерістерге ұшырауда. Білім беру бағдарламалары дәстүрлі оқыту түрлеріне жаңаша сипат енгізіп, білім беру жүйесінің дамуына септігін тигізуде. Білім беру саласында соңғы кезде ЖАОК (МООС - massive open online course) – бұл жаппай ашық онлайн курстары, электронды оқыту технологиялары қолданылатын, *жаппай* интерактивті қатысу үшін интернет арқылы қолжетімді оқыту курстары пайда болды [3,89]. Бұл жақында

ғана пайда болғанына қарамастан, қазіргі уақытта бүкіл әлемге танымал интернет жүйесінің бөлігі болып отыр. Бұл терминді алғаш рет Д. Кормье және Б. Александер деген ғалымдар енгізген болатын. Алғаш қашықтықтан оқыту жүйесі бойынша қарастырылып, зерттелген болатын, кейінен 2012 жылы оқу жүйесіне енгізіліп, кеңінен қолданыла бастады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

ЖАОК (немесе МООК) - бұл жаппай ашық онлайн курстары, жаһандық білім беру саласындағы білім алудың ең танымал және перспективті үрдістерінің бірі. ЖАОК кез-келген пәнді тегін, өзіңізге ыңғайлы уақытта және сіз үшін қолайлы қарқында зерттеуге мүмкіндік береді. Курстар Стэнфорд, Гарвард, МТИ, Джон Хопкинс университеті және жүздеген басқа әлемдік жетекші жоғары оқу орындарымен ұсынылады. Ең танымал ЖАОК платформалары: Coursera, Edx, Udacity, Futurelearn, Khan Academy, Alison, Udemy, Openlearning, Stanford online, Canvas, Yale, Genius English және т.б.

ЖАОК онлайн білім беру қолжетімді түрде және әр түрлі бағыттарда ұсынылады: өнер, гуманитарлық ғылымдар, бизнес және менеджмент, компьютерлік технологиялар, биологиялық ғылым, психология, физика, математика және логика, инженерлік ғылымдар, әлеуметтану, демек, әр адам жер шарының кез келген жерінен әлемнің жетекші университеттерінің оқытушыларының, мұғалімдердің, қосымша білім беру педагогтарының үздік тәжірибелермен және кәсіби қоғамдастық бизнес-жаттықтырушылардың әзірлеген курстары бойынша білім алуға мүмкіндігі бар.

ЖАОК емтихандарға дайындалуға, қайта даярлау курсынан өтуге, біліктілігін арттыруға немесе жай ғана қызығушылықты қанағаттандыруға, жалпы жаңаша білім алуға мүмкіндік береді. Олар оқушыларға, студенттерге, ұстаздарға, мамандарға және барлық, өз бетінше білім алумен шұғылданатын адамдарға бірдей қызықты. Кейбір университеттер қазіргі таңда, курстан өтілгенін растау ретінде сертификаттарды қабылдай бастады.

Онлайн-платформалар үйренушілер үшін дәстүрлі емес оқу жүйесінде қарастырылады. Енді кез-келген адам онлайн-платформалардың сайттарына тіркеліп, білім беру саласындағы соңғы жаңалықтармен танысып, өзін қызықтырған салада білімін жетілдіре алады.

Жаппай ашық онлайн курстары көптеген адамдар, соның ішінде дамушы елдерде жоғары білімге қол жеткізуге мүмкіндік беріп, соған сәйкес адамдардың өмір сүру сапасын жақсартады. ЖАОК әлемдік білім берудің ең танымал және басым тенденцияларының бірі болып саналады. Бұл білім беру форматы шетелдік жетекші университеттердің оқытушыларымен оқылатын онлайн-режимде бейне дәрістерді тыңдауға мүмкіндік береді. Қолжетімді технологиялардың арқасында әлемге әйгілі оқу орындары мен мұғалімдердің тіл үйретететін онлайн-платформаларға деген сұраныс саны артып келеді.

Жаппай ашық онлайн курстары ашық білім беру формасы түрінде онлайн-платформаларды ұсынады. ЖАОК негізгі идеологиясы кең аудиторияға ашық түрле сапалы білім беру болып табылады. Онлайн-платформалар – интернет технологияларын қолданатын оқыту және үйрену мақсаттарына негізделіп, арнайы жасалған платформа [4,22].

Ағылшын тілінде білім беретін онлайн білім берудің артықшылықтары төмендегідей:

- Өзекті ақпараттар мен мәліметтер;
- Онлайн-курстарындағы ерекше білім мазмұны;
- Қолайлы сабақ кестесі;
- Сертификат алу мүмкіндігі;
- Үй тапсырмалардың аз көлемде берілуі;
- Ағылшын тілін дамыту.

Онлайн-платформаларды қолдану барысында оқу бағдарламасының мақсаттарына сәйкес оқушылар үшін кез-келген курсты құру мүмкіндігі пайда болады. Кез-келген оқыту кезеңінде оқушы үлгеріміне сәйкес курстарды өзгертіп немесе толықтырып отыруға болады. Мәселен, мұғалім оқушының белгілі бір тақырыпты жоспарланған мерзімінен бұрын меңгергенін түсінсе, олар қалған уақытты меңгерілген тақырыпқа жұмсамай жаңаша контент

таңдауына болады. Сондай-ақ онлайн-платформалар бейне сабақтарды сақтауға және көруге мүмкіндіктер береді. Бір жағынан, бұл оқушыға өткізілген тақырыпқа қайта оралуға және берілген білімді қайталауға мүмкіндік береді, ал екінші жағынан әдіскер мұғалімнің жұмысын көре алады, оны бағалап, оған жұмыс бойынша ұсыныстар немесе түзетулер енгізе алады. Видеодан басқа, платформа оқушының жұмысына толық талдау жасайды: оның сабақта сөйлеуі, реакция жылдамдығы, сөйлеу қарқыны, сөйлеу кезіндегі психоэмоциялық жай-күйі, тілдің түрлі аспектілерінде сөйлеу дағдыларының қалыптасуы және тағы басқалар.

Онлайн–платформаларда тапсырмалардың дұрыс жауаптарын өзі береді, ал оқытушыға тек эссе секілді жазба жұмыстарды тексеру ғана қалады. Онлайн–платформа жоғарыда аталған барлық пункттерге қарамастан қарапайым және ыңғайлы болуы тиіс. Оқушыларға қосымша ақпараттар берілгенімен, олар оқу бағдарламасынан ауытқымау және басқа заттарға назарларын аудармау керек [5]. Жалпы айтқанда, ағылшын тілін оқытуда онлайн платформаларды қолдану мынадай ерекшеліктермен сипатталады:

- екі жақты қарым-қатынастың мүмкін болуы (үйренуші мен оқытушы);
- ауқымы кең түрдегі әр түрлі тілдік және тілдік емес ақпарат көздеріне кең түрде қол жеткізу мүмкіншілігі.

Сондай-ақ, онлайн-платформалар арқылы ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын кешенді түрде қалыптастыру, яғни сөздерді айту (дыбысталуы), жазу, интонация, лексикалық және грамматикалық дағдыларды қалыптастыру жүзеге асырылады.

Білім берудің кез келген саласында онлайн-платформаларды пайдалану білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етулеріне жағдайлар жасайды. Онлайн-платформаларды дұрыс қолдану барысында дәстүрлі типтегі сабақтармен салыстырғанда келесі ерекшеліктер қамтылады:

- мұғалімнің де, оқушының де шығармашылық потенциалы артады;
- оқу уақытын дұрыс пайдалану тиімділігі артады;
- коммуникациялық әдістер өзгерістерге себепші болады;
- ақпарат алмасу тез жылдамдықпен жүзеге асады;
- оқушы тек тыңдаушы емес, белсенді қатысушыға айналады;
- тақырыпты ашуға, оқу материалының мазмұндық-мәндік маңызын жете меңгеруге мүмкіндік туады;
- дидактикалық материалдардың әр түрлі формалары кеңінен қолданылады;
- оқу материалдарын меңгеруде оқушылардың есте сақтау қабілеті арта түседі;
- анимация, аудио және видео материалдарды қолдану арқылы оқушыларға эмоционалдық-психологиялық әсер береді [6,4].

Қазақстанда онлайн білім беру жүйесі әлі де жетіліп, дамып келеді. Онлайн білім берудің алдағы уақытта басым болатындығына мән бермеуге болмайды. Қазіргі таңда қазақстандық білім беру саласында оқушыларға арналған санаулы ғана онлайн-платформалар бар. Вебинарларға қатысуға, онлайн режимінде лекциялар тыңдауға немесе бүкіл оқу курсын өту мүмкіндік беретін қазақстандық төмендегідей онлайн-платформалар бар:

- Ustudy- 5-11 сынып оқушыларына арналған білім беру платформасы. Оқу курстары - математика, қазақ тілі, әдебиет, физика, орыс тілі, химия, Қазақстан тарихы пәндеріндегі бейне сабақтарының форматында жүргізіледі [7,9].
- Soyle - қазақ тілін үйренуге арналған тегін онлайн-платформа. Жобаны лингвист-ғалымдар, әдіскерлер және практикалық педагогтар әзірледі. Жоба ұйымдастырушыларының айтуынша, бұл курс қысқа уақыт ішінде ауызша қазақ тілін меңгеруге көмектеседі [6,5].
- Bilimland - мектепке дейінгі (3 жастан бастап) және мектеп бағдарламаларына арналған 50 мыңнан астам медиа-материалдарды қамтитын үш тілде білім беру платформасы. Платформа инклюзивті курсқа негізделген - мүгедек балаларды емдеу

сеанстарына арналған, сондай-ақ ағылшын, француз және неміс тілдеріндегі курстарға арналған мультимедиялық сандық кешен де қамтылған [8,12].

Платформа мұғалімдер үшін де, оқу үрдісін ұйымдастыру үшін де, оқушылар үшін де өздігінен білім алу үшін тиімді. Курс электрондық тренажерлар мен симуляторлардан тұрады. Олардың мақсаты - нақты мысалдарға негізделген графикалық визуализация арқылы күрделі ғылыми құбылыстарды көрнекі түрде түсіндіру оқушылардың өзі мұғалімнің көмегінсіз тәжірибе және эксперимент жасай алады.

Bilimland платформасы оқытудың барлық сатыларында қолданылуы мүмкін: жаңа тақырыпты түсіндіру, жүйелеу және білімнің дамуын бақылау. Әртүрлі әдістемелер мұғалімге оқу үрдісін қызықты форматта жоспарлауға мүмкіндік береді, бұл материалды оңай үйренуге көмектеседі. Тренинг модулдері анимациялық видео, диаграммалар, кестелер, графиктер, ойын түрінде интерактивті тапсырмалар қоса алғанда, бай иллюстрациялық материалдарды қамтиды. Жалпы жоғарыда атап көрсетілгендей Bilimland платформасы 50 мыңнан астам медиа-материалдарды, сонымен қатар көптеген курстарды қамтитын үш тілде білім беретін платформа.

Курстың әдіснамалық негізі ретінде әлемде кеңінен қолданылатын коммуникативтік тәсіл қолданылады. Әрбір сабақта жұптар мен топтарда жұмыс істеу кезінде оқушылар пайдалана алатын қысқа анимациялық эпизодтар мен диалогтар бар. Оқушылар оларды стационарлық және мобильді компьютерлік құрылғылар арқылы қолдана алады. Әсіресе, ағылшын тілі сабақтарының саны шектеулі болған жағдайларда, сынып пен үйде оқытуды біріктіріп, тіл үйрене бастаған оқушылар үшін өте ыңғайлы.

Ағылшын тілін меңгерген студенттердің көптеген мүмкіндіктерге ие болатыны сөзсіз. Қазіргі таңда интернетте адамдардың жас ерекшелігіне және тілді меңгеру деңгейлеріне сәйкес көптеген оқу материалдары берілген. Тіл меңгеруде естен шығаруға болмайтын бір жайт ол-тілді қашанда кешенді түрде оқу қажет. Лексика, грамматика, дұрыс айту және тыңдап түсіну сияқты дағдылардың барлығы бірдей маңызды. Алайда оқытушы сабақ барысында белгілі кезеңдерінде студенттердің немесе оқушылардың қандай дағдыларын дамыту керектігін анықтайды. Осыған байланысты шет тілдерін оқытуда төмендегідей онлайн ресурстар мен платформаларын қолдануға болады.

Лексиканы байытуға арнлған платформалар:

Hangman - ойын түрінде өткізілген сабақта сөздерді жаттау әлдеқайда қызық. Осы ойында екі адам қатысып, алдын ала сөздердің қай тақырыпта болатыны таңданады. Мысалы кино, машиналардың түрлері, жиһаздар және т.б.

Idiom Site-сөздік қорды байытатын ағылшын тіліндегі идиомалар мен тұрақты сөз тіркестерін үйретуге арналған ресурс.

Memrise-бұл да флеш-карточкалармен жабдықталған сөздік қорды байытуға арналған пайдалы сайт. Ассациативті әдіс жаңа сөздерді адамның жадында ұзақ мерзімді сақталуына мүмкіндік береді.

Daily Page- күнделікті сабақта қолдануға болады. Күнде ресурс қысқаша эссе жазу үшін жаңа тақырыппен қамтамасыз етеді.

Urban Dictionary-сленгтерді үйренуге арналған өте ауқымды ресурс. Алайда бұл ресурспен жұмыс жасау барысында студенттерге үйретуге арналған сөздерді алдын ала таңдап алу қажет.

Грамматиканы жақсы меңгеруге арналған сайттар:

British Council-Грамматика ережелері мен практикаға арналған материалдармен жабдықталған. Осы платформада тіл үйренушілердің деңгейлері мен категрияларына сәйкес материалдар іріктірілген.

Engvid-бір топ оқытушылар видиосабақтар арқылы ережелерді еркін түрде түсіндіреді. Осындағы контент тақырыптарға бөлініп, бұларға қосымша бекітуге арналған жаттығулар берілген.

English Grammar-ағылшын тілінің грамматикасын үйретуге арналған атақты ресурс. Ыңғайлы меню керекті контентті копьютерге немесе басқа да тасымалдағыштарға жүктеуге мүмкіндік береді.

Ego4u-оқытушылар мен студенттерге пайдалы ресурс болып табылады. Осындағы ереже көркем шығармадан алынған үзіндімен бірге келтіріледі.

Тыңдалымды дамытуға арналған платформалар:

Deep English-ағылшын тілін ана тілі деп білетін адамдардың сөйлегенін таңдап, машықтануға арналған сайт. Аудио материалдар үш түрлі жылдамдықпен беріледі және оған қоса мәтіндер де беріледі. Аудио материалды тыңдап болған соң тест беріледі.

Tune in-әр түрлі тақырыптағы аудиоконтенті бар сайт.Түрлі тақырыптағы подкасттарды тыңдап, ағылшын тілінің түрлі нұсқаларын үйренуге арналған сайт.

Memlang-ағылшын тілінен емтихандарға дайындалатын адамдарға арналған You Tube канал.

LibriVox-бұл сайтта аудиокітаптардың үлкен жиынтығы шоғырланған. Бұл аудиоматериалдарды жүктеп жұмысқа немесе оқуға барар жолда тыңдауға болады.

Барлық дағдыларды бірге кешенді оқытуға арналған сайттар.

Learn English-әр түрлі деңгейлерге арналған грамматикалық тесттер, жаттығулар, және ойындар.

English Rooms-әр түрлі деңгейдегі студенттерге арнлаған сайт. Сайттағы ақпарат үшке бөлінген: тыңдалым, оқылым және грамматика [9,16].

Мұғалім тіл үйренуге көмектесетін жаңа құралдар мен ресурстарды пайдалануды шектемеуі керек. Ол үшін ол ресми, оңай қолжетімді және дәстүрлі материалдармен үйлесімді, оған тіл үйренуде қызықты оқиғаға айналдыруға көмектесетін электрондық ресурстар қажет. Осындай жағдайда ұстаздар әрі жаңашыл, әрі кәсіби білігі жоғары маман ретінде жұмыс істей алуы үшін оларды тексерілген және дәстүрлі материалдармен үйлесімді, сондай-ақ тіл оқуды қызықты ойынға айналдыра алатын ресурстармен қаруландыру керек. Бұл кешен ұстазға көмекші құрал ретінде сыныпта топ болып және үйде жеке отырып тіл меңгеруге қажетті тыңдау, оқу, сөйлеу және жазу секілді негізгі машықтарды қалыптастыруға және дамытуға толық мүмкіндік береді.Bilimland платформасының ағылшын тілін үйрену кешенінің мазмұны:

• Оқу кешені тестер мен ойындарды қоса есептегенде 1045 сабақтан тұрады (әр сабақ 15 минутқа, ал қосымша сабақтар шамамен 30 минутқа есептелген);

• шамамен 8000 дара мультимедиялық бет және 5000 жаттығуы бар;

• фото суреттерді, иллюстрацияларды, симуляторларды, слайд-шоуларды, ойындарды, анимацияларды және аудио файлдарды қоса есептегенде 10 мыңнан аса мультимедиялық көрнекіліктен тұрады;

• ұстаздарға арналған 1045 методикалық нұсқаулық қарастырылған (сабақ жоспарлары);

Курстың артықшылықтары:

• ППО-ға бағытталған әдістеме, яғни 15% - презентации, 60% - практика, 25% - ойнату;

• Кешен жеке-дара, жұп болып және топпен жұмыс істеу жарайды;

• Қосымша 100 бақылау сабақтары бар;

• Қағазға басып шығаруға болатын материалдар қарастырылған;

• Жиі қолданылатын 3000 сөзден тұратын сөздігі бар.

INTERACTIVE EXERCISES- бұл оқыту құралын тілді меңгеру дағдыларын (тыңдау, оқу, сөйлеу, жазу) дамыту және бекітуге арналған онлайн жаттықтырғыш деуге болады. Оны алдыңғы қатарлы финляндиялық SANOMA компаниясының тапсырысымен электронды тіл оқыту ресурстарын жасаумен айналысатын халықаралық тілші мамандар тобы әзірлеген. Курстың мақсаты ағылшын тілін тез әрі тиімді меңгеруді қалайтын оқушыларға негізгі тілдік дағдыларды жаттықтырып, машықтануға мүмкіндік беретін виртуалды тілдік орта қалыптастыру. Тіл үйренушілер жаттықтырғыштың көмегімен жаңа тақырыппен танысуға және өткен тақырыптарды қайталауға, сонымен қатар грамматика, тыңдалым, жазу және

сөздік қорды байытуға арналған жүздеген жаттығуларды жеке-дара немесе топ болып жасай алады. Онлайн ресурс жүздеген интерактивті жаттығулардан, ағылшын тілін ана тілі деп білетін мамандардың қатысуымен дайындалған аудиоматериалдардан, видеороликтерден, презентациялардан және сабақ қорытындылары туралы толық есеп беретін беттерден тұрады. Кешен барлық мобильді құрылғылармен үйлесімді жұмыс істейді (iPad, iPhone және т.б.) [9,20].

Kahoot - бұл білім беру үрдісінде мектеп пен жоғары оқу орындарында пайдаланылатын ойынға негізделген онлайн оқыту платформасы. Бұл платформа 2013 жылдың тамызында Норвегияда іске қосылды. Kahoot платформасы Mobitroll мен Норвегияның Технология және Ғылым университетімен бірлескен жоба ретінде Йохан Бренд, Джейми Брукер, Филлип Морган и Мортен Версик секілді ғалымдар тарапынан жасап шығарылған. Kahoot платформасы бес негізгі және бір көмекші сайт негізінде жұмыс жасайды. Мысалы:

1) create.kahoot.it - пайдаланушы (мұғалім) жасау үшін жасалған сайт.

2) play.kahoot.it - пайдаланушының (оқытушының) кейіптесін іске қосу үшін қызмет ететін сайт.

3) kahoot.it - әртүрлі құрылғылар (компьютерлер, ноутбуктар, планшеттер, смартфондар) арқылы пайдаланушыларды (оқушыларға) қосылуға қызмет ететін сайт.

4) test.kahoot.it - интернет-байланысыңызды тексеруге және Kahoot қызметімен жұмыс істеу сапасының деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін сайт!

5) media.kahoot.it - қызметтің медиа мазмұнымен жұмыс істеу үшін арналған сайт.

6) getkahoot.com - көмек көрсетуге арналған қолдау торабы [9,21].

Kahoot оқушылардың білімдерін талдау, форматты бағалау үшін немесе дәстүрлі сабақтардан тыс уақытта қолданылуы мүмкін. Kahoot платформасы қарапайым ойындардан тұрады.Kahoot әлеуметтік оқуға арналған, оқушылар интерактивті тақта, проектор немесе монитор секілді жалпы экранға жиналып платформамен жұмыс жасай алады. Сондай-ақ, сайтты Skype немесе Google Hangouts секілді конференциялық байланыстар арқылы да пайдалануға болады.Kahoot платформасын әртүрлі веб-браузерлер мен мобильді құрылғылар арқылы да қолдануға болады. Студенттер мұғалімнің планшеттерден, ноутбуктерден, смартфондардан, яғни Интернетке қол жетімді кез келген құрылғыдан жасаған сынақтарына жауап бере алады. Kahoot тапсырмаларында құрастыруда фотосуреттер мен тіпті бейне клиптерді де қосуға болады. Викториналар мен тесттерді орындаудаоқушылардың қарқынын, жұмыс жасау белсенділігін анықтау үшін әрбір тапсырмаға арнап жұмыс жасау уақытын енгізуге болады. Kahoot ерекшеліктеріне мұғалімге көп уақытты үнемдеуге мүмкіндік беретін сынақтарды қайталау және өңдеу мүмкіндіктерін жатқызуға болды. [10, 24].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе онлайн-платформалардың артықшылықтары ретінде оның оқытатын, жаттықтыратын және студенттердің немесе оқушылардың өзін-өзі қадағалауға мүмкіндік беретін фукнцияларын атауға болады. Осындай онлайн ресурстар мен платформалар ағылшын тілі сабағының мазмұны мен оқытылу әдістемесін айтарлықтай жетілдіріп, дамытуға мүмкіндік береді. Білім беруде онлайн-платформаларды пайдалану оқыту үрдісін толық өзгертуге, оқытудың жеке тұлғаға бағытталған моделін жүзеге асыруға көмектеседі. Онлайн-платформалар – барлық жастағы балаларды оқытуға арналған курстардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар жаңа заман мұғалімі мен оқушыға арналған көмекші құрал. Жаңа ақпараттық технологияларды ағылшын тілін оқытуда қолдану арқылы аутентті мәтіндерді қолдануға, тіл иелерін тыңдап, олармен қарым қатынас жасауға тамаша мүмкіндіктер береді, яғни табиғи тілдік ортаны қалыптастырады. Білім берудің кез келген саласында жаңа ақпараттық технологияларды, онлайн-платформаларды пайдалану білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етулеріне жағдайлар жасайды. Сондықтан

қазіргі ақпараттандыру қоғамында онлайн-платформаларды пайдаланбай, білім беру саласында алға жылжу мүмкін емес деп есептейміз [11, 32].

Ағылшын тілі сабақтарында жоғарыда көрсетілген жаңа ақпараттық технологияларды, соның ішінде онлайн білім беру платформаларын қолдану студенттердің шетел тілі сабақтарында шығармашылық, логикалық ойлау қабілеттерімен қоса белсенділігін жетілдіріп, қызығушылығын арттырады. Сондықтан сабақты бір сарынды өткізбей, түрлендіріп, тартымды өткізу, оқулықпен шектеліп қоймай, онлайн білім беру платформаларының қосымша материалдарын да пайдалану әр ұстаздың шеберлігіне байланысты болмақ. Онлайн-платформалар – барлық жастағы балаларды оқытуға арналған курстардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар жаңа заман мұғалімі мен оқушыға арналған көмекші құрал.Онлайн-платформалардың артықшылықтары ретінде оның оқытатын, жаттықтыратын және оқушының өзін-өзі қадағалауға мүмкіндік беретін фукцияларын атауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 НазарбаевН.Ә. «Болашақтың іргесін бірге қалайық» Қазақстан халқына Жолдауы. //Егемен Қазақстан, 29.01.2011ж.

2 Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. - Астана, Ақорда, 2007.

3 LevyD., Lessons Learned from Participating in a Connectivist Massive Online Open Course (MOOC), (2011)

4 https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовый_открытый_онлайн-курс

5 Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие / Под. ред. Е.С.Полат. —М., 2002. — С. 271–275.

6 http://www.soyle.kz

7 https://ustudy.kz/

8 https://bilimland.kz/kk/content/about

9 "Kahoot! as Formative Assessment - Center for Instructional Technology". Center for Instructional Technology. 2015-07-02. Retrieved 2017-08-09.

10 Нұрғалиева Г.К., Тілеуова С.С. Ақпараттандыру – білім беруді реформаландырудың негізгі механизмі. //Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы, 2006. - №1. - 286б.

11 Бейсенова Г.Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі. Қазақстан мектебі №6 – 2006.-145б..

Г.С. Ахметова[1], А.К. Ашимова[2]

Использование онлайн-платформ при обучении иностранных языков в ВУЗе.

[1,2] Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан

Данная статья рассматривает особенности использования онлай-платформ при обучении иностранным языкам в ВУЗ-е. Актуальность даннной статьи определяется активным использованием онлайн-платформ и цифровых технологий при изучении и обучении информации и развитии языковых навыков. В настоящее время развитие информационных технологий повлияло на изменение содержания образовательных программ. В данной статье также опысываются использование известных МООК в сфере образования, а также некоторые иностранные онлайн-платформы, такие как Coursera, Edx, Udacity, Futurelearn, Khan Academy, Alison, Udemy и казахстанские онлайн-платформы, такие как Ustudy, Bilimland, Soyle. Вместе с этим статья рассматривает Kahoot, как одну из эффективных онлайн-платформ, которая повышает интерес и активность студентов и эффективность учителей при обучении и изучении иностранных языков.

G.Akhmetova[1], A. Ashimova[2]

Using online platforms in teaching foreign languages at the universities.

[1,2]Sh.UalikhanovKokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The present article is dedicated to the investigation of peculiarities of digital resources and online platforms in teaching and learning foreign languages at the universities. The relevance of the given article is specified by the massive using of online platforms and digital resources in research and language acquisition. Moreover, today the advance in information technology has a great impact on updating of educational standards and curriculum. The present article considers the experiences and perspectives of using well-known foreign online platforms and digital resources such as MOOC, Coursera, Edx, Udacity, Futurelearn, Khan Academy, Alison,and Udemy in education as well as Kazakhstani resources such as Ustudy, Bilimland, and Soyle. Furthermore, the article considers Kahoot as one of the effective online platforms for teaching and learning foreign languages for both, teachers and students.

УДК 378,4

А.Ж. Ахметова[1], Л.Е. Дальбергенова[2], П. Коста[3]

[1]докторант первого курса специальности: 6D011900 Иностранный язык: два иностранных языка, кафедра английского языка и методики преподавания, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: asel.ahmetova.77@mail.ru

[2]доктор PhD, доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: ljasatdal@mail.ru

[3]профессор, Университет Потсдам, г. Потсдам, Германия, e-mail: peter.kosta@uni-potsdam.de

ТРАДИЦИОННЫЕ И НЕТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.

Аннотация. В работе акцентируется внимание на исследовании нетрадиционных методов обучения иностранному языку, направленных на активизацию познавательного процесса обучающихся и развитие коммуникативных навыков общения. Рассматриваются традиционные методы обучения, история их развития, методы проблемного обучения как эффективное средство обучения иностранным языкам. Методы проблемного обучения являются личностно-ориентированными, т.к. в центре внимания находится личность со своими интересами и потребностями. В основе методов лежит интенсивное обучение, которое предполагает живое общение и развитие разговорной речи. Проблемное обучение, включающее в себя метод проектов и кейсов, дискуссии, дебаты, ролевые игры, способствуют интеллектуальному развитию личности, активизации потенциальных возможностей обучающихся, повышают уровень самостоятельности студентов. В статье проведен сопоставительный анализ эффективности традиционных и нетрадиционных коммуникативных методов, выявлены их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: традиционные методы обучения, нетрадиционные методы обучения, методы проблемного обучения, обучение иностранному языку, учебный процесс.

ВЕДЕНИЕ

В настоящее время иностранный язык в системе образования Республики Казахстан, как и во всем мире занимает особое место. Знание иностранного языка является определяющим элементом конкурентоспособности молодого специалиста на рынке труда, открывает новые возможности для каждого человека. Иностранный язык способствует развитию мыслительных процессов, развитию коммуникативных способностей, а также устранению психологических барьеров. Успех обучения во многом зависит от методики преподавания, использования эффективных методов и приемов обучения, обеспечивающих

успешное овладение иностранным языком. Отличительной особенностью современного обучения иностранному языку являются задания творческого и коммуникативного характера, стимулирующие активную мыслительную деятельность. На сегодняшний день в обучении иностранному языку существует множество традиционных и нетрадиционных методов обучения иностранным языкам. Личностно-ориентированный подход является определяющим направлением исследования методов обучения иностранному языку в данной работе.

Целью данного исследования является выявление нетрадиционных методов, способствующих развитию и совершенствованию коммуникативной иноязычной компетенции.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. дать теоретический анализ традиционных и нетрадиционных методов обучения иностранному языку;
2. определить эффективность нетрадиционных методов обучения иностранным языкам, в частности методов проблемного обучения;
3. дать сопоставительный анализ эффективности традиционных и нетрадиционных методов обучения.

Актуальность данного исследования заключается в необходимости использования современных эффективных методов и технологий в рамках личностно-ориентированного подхода.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

К основным традиционным методам обучения иностранному языку относятся натуральный, грамматико-переводной, прямой, аудио-лингвальный и аудио-визуальный методы, метод «общины», метод «тихого обучения», основанные на понимании языка как системы и направленные на развитие грамматических, лексических и фонетических навыков. Особое предпочтение при таких методах отдавалось анализу и переводу текстов, поскольку иностранный язык рассматривался как общеобразовательный предмет.

1.1. Традиционные методы преподавания иностранного языка.

1. Древнейшим методом обучения иностранному языку является **натуральный метод,** который по мнению сторонников метода обучения, (М. Берлиц, М. Вальтер, Ф. Гуэн), ориентирован на развитие устной речи, осуществляемый аналогично природному освоению ребенком родного языка [1, с.92]. Согласно основным принципам М. Берлица слова усваиваются во взаимосвязи с предметами или действием, а грамматика интуитивно. Метод М. Берлица предполагал предварительное восприятие языкового материала на слух, его устную отработку, а затем чтение отдельных слов. Данный способ введения нового материала объяснялся подражаниям оригинальному произношению учителя в ходе диалогической речи. Методическая система Гуэна предполагала естественное обучение языку на действиях человека, его ощущениях в хронологической последовательности. Гуэн один из первых различал в словарном запасе три группы понятий: объективные, субъективные и образные. При помощи этих групп создавались серии на основе разложения действия. Представитель натурального метода, М. Вальтер как и Гуэн связывал обучение иностранному языку с активной деятельностью учащихся. Он пытался приблизить обучение к ознакомлению учащихся со страной изучаемого языка. Овладение языковым материалом на старшей ступени обучения строилось путем разыгрывания сценок и изображения конкретных персонажей. М. Вальтер систематизировал также упражнения в группировках, как средство для запоминания лексики.

2. Под традиционным способом изучения иностранного языка принято понимать **грамматико-переводной метод** изучения, основанный на понимании языка как системы и когнитивном подходе к обучению. Данный метод был широко распространен в Европе при обучении греческому и латыни. Представители этого метода (В. Гумбольдт, Д. Гамильтон, Г. Оллендорф, Ж. Жакото, Ш. Туссен и др.), считали, что изучение иностранного языка в средних учебных заведениях имеет общеобразовательное значение и направлено на

развитие логического мышления. Важное место в процессе обучения занимали анализ текста и перевод, а также заучивание языкового материала. Грамматико-переводной метод получил широкое распространение также в России, анализ использования данного метода на занятиях по иностранному языку анализируется в советской методике (Миролюбов, 2002; Гез, Фролова, 2008).

3. На базе натурального метода в 60-х годах XIX века развился **«прямой» метод»**, который основывался на принципах данных лингвистики и психологии. По мнению представителей данного направления (В. Фиестер, П. Пасси, Г. Суит, О. Есперсен и др.), обучение практическому владению изучаемым языком является главной целью обучения иностранным языкам. Данный метод исключал родной язык и тем самым прямо связывал слово иностранного языка с понятием, что определило название прямого метода. Так как в основе метода лежало развитие устной речи, то большое значение уделялось фонетике и постановке произношения.

4. Современной модификацией прямого метода являлся **аудиолингвальный метод,** главной целью которого по мнению (Ч.Фриз, Р.Ладо) является развитие основных навыков владения языком - говорением и аудированием. [2, с.42]. Появление данного метода было обусловлено необходимостью изучения иностранного языка в военных целях. Механизм действия аудио-лингвального метода заключался в восприятии языкового материала на слух и в первоначальном отрыве от текста. Умение воспринимать на слух иностранную речь и устно прорабатывать материал без опоры на текст способствовало формированию навыков говорения.

5. Наряду с аудиолингвальным методом развивался **аудиовизуальный** (структурно-глобальный) метод обучения иностранным языкам, основанный на принципах структурной лингвистики и бихевиористском подходе. Данный метод был разработан в 1950-е годы во Франции в Высшей педагогической школе в Сен-Клу такими учеными как Р. Губерния и П. Риван [3, с.27]. По их мнению обучение иностранному языку должно осуществляться в форме живого общения, в атмосфере естественной речи, стимулирующей усвоение звуков, ритма речи. Аудиовизуальный метод предполагал восприятие языкового материала на слух, а его значение раскрывалось с помощью зрительной наглядности. Характерной чертой данных методов являлось использование на занятии аудиовизуальных средств обучения (диафильмы, диапозитивы, кинофильмы) и технических средств (магнитофон, радио, телевидение); магнитофонных записей текстов и кинофрагментов.

6. Проблемно-поисковый подход к организации учения предполагал **метод «тихого обучения»**, разработанный известным представителем когнитивизма Калебом Гатеньо, по мнению которого, данный метод нацелен на развитие самостоятельности и ответственности у учащихся [4]. Ученый отмечает, что речь учащихся должна занимать больше учебного времени, в то время как учитель должен говорить на уроке как можно меньше. Данный метод подвергался критике за нерациональную трату времени, но в то же время был актуальным.

7. Наличие гуманистического подхода в обучении, а также необходимость помощи советника-психолога в учебном процессе предусматривает **метод «общины»** (метод «советника»), разработанный американским психологом Ч.Курраном [4, с.25]. Данный метод носит гуманистический характер, направлен на личность учащегося и предполагает помощь советника-психолога. Основная роль принадлежит учащимся в организации курса, а учитель выступает в роли советника, оказывает помощь, консультирует. Использование данного метода требует специальную подготовку учителей, владеющих соответствующими психологическими приемами.

Рассмотрев основы традиционных методов обучения, следует отметить, что история методики преподавания ИЯ пыталась найти оптимальный метод обучения ИЯ на каждом историческом этапе. Каждый метод предполагал приобретение определенных навыков и усвоение определенных знаний.

1.2 Нетрадиционные методы преподавания иностранного языка.

Главной целью обучения на современном этапе является овладение коммуникативными компетенциями. Для продуктивной и эффективной деятельности обучающихся, а также для изучения и формирования коммуникативных компетенций необходимы применения нетрадиционных, коммуникативных методов преподавания языка, ориентированные на личностно-деятельностный подход в обучении иностранному языку. Вопросами коммуникативного обучения иностранным языкам занимались такие ученые как, Пассов Е.И., Рогова Г.В., Лапидус Б.А. и др. По их мнению, коммуникативное обучение носит деятельностный характер, т.к. речевое общение осуществляется посредством речевой деятельности [5].

Нетрадиционный, а именно коммуникативный подход к занятиям позволяет вовлечь студента в поисковую и исследовательскую деятельность, побудить к активизации умственной деятельности, самостоятельности. В основе таких методов лежит интенсивное обучение, которое предполагает живое общение и развитие разговорной речи. Разработанные системы К.Г. Китайгородской и И. Шехтером, ориентированы на обучение посредством общения [6]. Согласно эмоционально-смысловому методу И. Шехтера и методу активизации резервных возможностей учащихся Г.А. Китайгородской иностранный язык осваивается естественным путем, через общение друг с другом в различных ситуациях, приближенных к реальным и основаны на личностно-деятельностном подходе, включая обучающихся в ситуацию общения между собой. Коммуникативно-деятельностный подход предполагает активное и свободное развитие личности в деятельности, самостоятельный поиск знаний в процессе исследовательской работы, решение проблемных ситуаций, возможность выражать свои мысли и чувства в процессе обучения [7, с.1139]. Отсюда следует, что коммуникативно-деятельностный подход осуществляется посредством деятельности на иностранном языке, а именно методами проблемного обучения, проектными работами, ситуациями.

1.2.1. Методы проблемного обучения.

В рамках нашего исследования в качестве нетрадиционных методов рассматриваются методы проблемного обучения иностранным языкам, стимулирующие активную познавательную, мыслительную, деятельность обучаемого, а также способствующие умственному развитию личности [8, с.45]. Технологию проблемного обучения рассматривают такие ученые, как В. Оконь, И.Я. Лернер, М.М. Махмутов, А.М. Матюшкин, В.А. Бухвалов, А. В. Брушлинский, Т.В.Кудрявцев, З.И.Калмыкова, Е.В. Ковалевская. По мнению авторов, решение проблемных ситуации возможно в ходе совместной деятельности преподавателя и учащегося путем дискуссии, а также посредством мотивации обучающихся и решении их профессиональных и социальных интересов [9, с.368].

Метод проблемного обучения зародился еще в 19 веке и был предложен американским ученым и педагогом Джоном Дьюи (1894 г.), школа которого рассматривает игры и трудовую деятельность, как основу обучения. Данный метод предполагает анализ проблемных ситуаций, решение которых происходит при помощи активной деятельности обучаемых под руководством преподавателя и включает личность обучающегося как основное ядро самой проблемной ситуации. В своем исследовании «Проблемные ситуации в мышлении и обучении» А.М. Матюшкин отмечает, что вне субъекта личности нет проблемной ситуации и, что в условиях проблемного обучения процесс усвоения перестает быть интеллектуальным, он становится процессом личностным [10, с.95]. Следовательно, проблемное обучение предполагает активное участие обучающихся во взаимной совместной учебной деятельности и тем самым создает организацию «коллективного» обучения. В процессе обучения студенты изучают проблемную ситуацию, анализируют ее суть, отстаивают свою точку зрения, предлагают возможные варианты ее решения.

Проблемное обучение на занятиях иностранного языка включает в себя все виды речевой деятельности: а) метод проектов и кейсов; б) дискуссии, дебаты; в) ролевые игры, ориентированные на активизацию познавательного процесса обучающихся.

а) Интерактивными формами обучения являются метод проектов и метод кейсов. Метод проектов на занятиях иностранного языка направлен на реализацию социально и профессионально-ориентированного обучения и практику устной речи и подразумевает при этом интеграцию знаний из различных областей наук [11, с.582]. Проекты различаются по тематике и форме организации и представляют собой новые ситуации, проблемы и задачи, с которыми сталкиваются обучающиеся во время обучения. Метод кейсов (метод анализа конкретных ситуаций) представляет собой использование реальных социальных, экономических и бизнес-ситуаций (кейсов). Основной целью данного метода является самостоятельный поиск информации, анализ и решение проблем. Метод кейсов имеет профессиональную направленность, что способствует формированию навыков профессионально-деловой коммуникации, творческих и социальных навыков [12, с.133]. Итак, метод проектов и метод кейсов требуют самостоятельности поисковой деятельности, исследовательского и коммуникативного взаимодействия.

б) Важное место в методе проектов занимают дискуссии на иностранном языке, в ходе которых формируются социолингвистическая и прагматическая компетенции [13, с.138].

Дискуссии, дебаты характеризуются обсуждением и разрешением спорных вопросов, стимулируют инициативность учащихся, развивают мышление. В ходе дискуссии обучающиеся обсуждают проблемы различного характера, аргументируют свою точку зрения, свои высказывания, формулируют совместно принятое решение [14, с.306]. Цель дискуссии – решение проблемы при помощи максимальной степени согласия студентов по обсуждаемой проблеме.

в) Для развития творческих способностей используются ролевые игры, которые погружают обучающихся в реальные жизненные ситуации. Ролевая игра представляет собой обучение в действии, позволяет изучить проблему, посмотреть на нее с разных сторон. Основной целью игры является формирование и развитие речевых навыков и умений обучающихся, развитие неподготовленной, спонтанной речи [15, с.257]. Применение игровых ситуаций в проблемном обучении предоставляет обучающимся возможность общения между собой и преподавателем, а также предлагает совместное обсуждение проблемных ситуаций. Ролевая игра проблемной направленности способствует развитию творческого потенциала, логики выражения высказывания, реализации личностно-ориентированного обучения.

Таким образом, методы проблемного обучения иностранному языку способствуют развитию творческого мышления, творческой активности, формированию познавательного интереса, поисковых навыков и умений, а также развитию интеллекта, самостоятельности обучающихся.

ВЫВОДЫ

Проанализировав традиционные и нетрадиционные методы обучения иностранным языкам, необходимо отметить, что традиционный способ обучения иностранному языку включает в себя изучение грамматики и практику перевода в комплексе. Характерной чертой данных методов было зазубривание слов и конструкций, что являлось также эффективным, поскольку в памяти всплывали заученные слова и фразы. В основе традиционных методов лежит классно-урочная система, обучение всем видам речевой деятельности: грамматике, фонетике, лексике, главная методика преподавания заключалась в чтении и переводе текстов и изучении грамматики. При традиционных методах обучения преподаватель выступает основным действующим лицом, студенты пассивными слушателями, выполняющие задания преподавателя. Преимуществами данных методов являются расширение словарного запаса, овладение приемами перевода и усвоение грамматики, а также знакомство с художественной литературой на языке оригинала, использование элементов сравнения и сопоставления в языках. Недостатками данных методов является отсутствие навыков устной речи, а также эмоционального интеллекта, занятий творческого характера, которые нашли свое развитие в нетрадиционных методах обучения.

В отличие от традиционных методов, нетрадиционные методы обучения иностранным языкам, в том числе методы проблемного обучения направлены на развитие коммуникативной деятельности, творческих способностей, критического мышления, активизации умственной деятельности. Главное внимание при таких методах уделяется живому общению, процесс обучения приближен к реальным жизненным ситуациям. Занятие с использованием методов проблемного обучения выступает ориентированным на деятельность обучающихся. В центре обучения находится личность студента, выступающий как активный творческий субъект учебной деятельности. Выражение субъективных мнений, размышлений по поводу той или иной проблемной ситуации играет главную роль в построении смысловой структуры высказываний на изучаемом языке. Методы проблемного обучения характеризуются проблематизацией учебного материала, организацией активной самостоятельной деятельностью, развитием мыслительных способностей обучающихся. Преимуществом нетрадиционных методов является преодоление психологических барьеров, свойственных традиционному обучению и устранению страха перед допущением ошибок.

Традиционные методы продолжают существовать в виде современного лексико-грамматического метода, по которому работают многие языковые школы, нетрадиционные методы, в частности методы проблемного обучения широко используются в практике преподавания иностранных языков, повышают мотивацию, являются приемлемыми и актуальными на современном этапе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Фаткулина О. Основные традиционные методы преподавания иностранных языков на примере обучения японскому языку // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. Том 54 – 2011. - №1. – С. 92-97.

2 Миролюбов А.А. Аудиолингвальный метод// Иностранные языки в школе. – М., 2003. – № 4. – С.42-45.

3 Методика обучения иностранным языкам Учебное пособие для студентов Института математики и механики им. Н.И. Лобачевского по направлению «педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)». – Казань, 2016. – С. 27

4 Кашина Е.Г. Традиции и инновации в методике преподавания иностранного языка: учебное пособие для студентов филологических факультетов университетов. – Самара: Изд-во «Универс-групп», 2006. – С. 25.

5 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. –М., 1991. – 223 с.

6 Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. –М.: Высшая школа,1986.

7 Горбатова Т. Н., Кудряшова А. В., Рыбушкина С. В. Коммуникативно-деятельностный подход в процессе обучения иностранному языку в условиях неязыкового вуза // Молодой ученый. - 2015.- №10. - С. 1139-1141.

8 Бадмаев Б.Ц. Методика преподавания психологии. Учебное пособие для вузов/- М.:Гуманитар.изд.центр ВЛАДОС, 2004, с.45

9 Махмутов М.И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории. – М.:Педагогика, 1975.-368с.

10 Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М. «Педагогика», 1972. – С. 95

11 Горбатова Т. Н., Кудряшова А. В., Рыбушкина С. В. Метод проектов как средство формирования коммуникативной мобильности студентов при обучении иностранному языку // Молодой ученый. - 2015.- №6. – С. 582-584.

12 Золотова М.В., Демина О.А. О некоторых моментах использования метода кейсов в обучении иностранному языку // Теория и практика общественного развития. - 2015. - №4. – С. 133-136.

13 Ульянова О. С., Казанцева Г. С. Использование метода проектов в обучении английскому языку (на примере Томского политехнического университета) // Молодой ученый. - 2011. - №4. Т.2. - С. 138-140 .

14 Базарова А. А. Особенности применения метода учебной дискуссии на занятиях по иностранному языку в вузе // Теория и практика образования в современном мире: материалы Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). - СПб.: Реноме, 2012. - С. 306-308.

15 Абзалова С.А. Нелюбина Е.А. Интерактивные методы обучения иностранным языкам в неязыковом вузе / Экономические проблемы и педагогические основы высшего технического образования. – С. 257-260.

А.Ж. Ахметова[1], Л.Е. Дальбергенова[2], П. Коста[3]

Шетел тілін оқытудың дәстүрлі және дәстүрлі емес әдістері.

[1,2] Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Жұмыста шет тілін оқытудың дәстүрлі емес әдістерін оқып үйрену, студенттердің танымдық үдерісін күшейту және коммуникативтік қарым-қатынас дағдыларын дамыту. Шет тілдерін оқытудың тиімді құралы ретінде оқытудың дәстүрлі әдістерін, олардың даму тарихын, проблемалық оқыту әдістерін қарастырамыз. Мәселеге негізделген оқыту әдісі - бұл адамға бағытталған Өз мүдделері мен қажеттіліктері бар адамға көңіл бөлінеді. Әдістер қарқынды оқытуға негізделген, ол тікелей байланыс пен сөйлесу тілін дамытуды көздейді. Проблемалық оқыту, оның ішінде жобалар мен істер әдісі, пікірталастар, пікірсайыстар, рөлдік ойындар, жеке тұлғаның интеллектуалды дамуына, студенттердің әлеуетті мүмкіндіктерін арттыруға ықпал етеді, студенттік автономия деңгейін арттырады. Мақалада дәстүрлі және дәстүрлі емес коммуникациялық әдістердің тиімділігіне салыстырмалы талдау жасалып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды.

A. Ahmetova[1], L. Dalbergenova[2], P. Kosta[3]

Traditional and non-traditional methods of teaching a foreign language.

[1,2] Sh.UalikhanovKokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The paper focuses on the study of non-traditional methods of teaching a foreign language, aimed at enhancing the cognitive process of students and the development of communication skills. We consider the traditional teaching methods, the history of their development, methods of problem-based learning as an effective means of teaching foreign languages. Methods of problem-based learning are personality-oriented, because the focus is on the individual with his own interests and needs. The methods are based on intensive training, which involves live communication and the development of spoken language. Problem-based learning, including the method of projects and cases, discussions, debates, role-playing games, contributes to the intellectual development of the individual, enhancing the potential abilities of students, increases the level of student autonomy. The article provides a comparative analysis of the effectiveness of traditional and non-traditional communication methods, identifying their advantages and disadvantages.

УДК 811.111: 378.147

G.T. Aubakirova[1], M.Sadirbekova[2]

[1] candidate of Philology, Professor of the Department of Foreign and Russian Languages, Karaganda Economic University, Karaganda, The Republic of Kazakhstan, gulbanu@bk.ru

[2] graduate student, Karaganda Economic University, Karaganda, The Republic of Kazakhstan, 30_dream@bk.ru

THE USE OF ROLE GAMES IN THE PROCESS OF FORMING SOCIAL-CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS

This article is devoted to the formation of socio-cultural and communicative competence of students, which is one of the aspects of the activity of a foreign language teacher. There are four components that show the content of socio-cultural competence. Socio-cultural competence is considered as a component of communicative competence. And the process of communication is a special kind of human activity aimed at establishing and maintaining communication and used to transmit information between people. The unit of communication is a certain kind of action, the so — called speech acts: statement, request, question, apology, gratitude, etc .the most natural are oral forms of communication, namely, listening and speaking, manifested most often in a dialogical form. Notes. that the purposeful inclusion of elements of role communication in the educational process allows to bring educational communication closer to the natural process of interaction of specific individuals.

Keywords*: socio - cultural competence; communicative competence; foreign culture; speech communication; role plays; speech activity; speech etiquette; skills and habits.*

INTRODUCTION

Now in practice of education the method of projects which successfully solves not only educational, but also educational tasks is actively applied.

The method of projects gives the chance to students actively to prove in the system of the public relations, promotes formation at them a new social position, allows gaining skills of planning and the organization of the activity, to open and realize creative abilities, to develop identity of the personality.

In relation to educational occupation of a foreign language, the project is the complex of the actions which are coming to the end with creation of a creative product specially organized by the teacher and independently carried out by pupils.

Inclusion in educational process of this kind of the project as – role-playing game helps the teacher to resolve issues of development of an initiative and independence of students, promotes strengthening of motivation of studying of English.

Role-playing game sets as the purpose development of adequate use of English taking into account national and cultural specifics of speech behavior of British in the vital situations of communication.

As national and cultural specifics it is understood: historically caused types of a way of life, cultural customs, representations, etc., i.e. the fact that this society does and thinks.

It is known that the national and cultural specifics are the cornerstone of the standard rules and norms of social communication, expressing certain parties of realization of moral culture of society.

The set of rules and norms makes the emotional and psychological field of the address which has a great influence both on psychological state communicating, and on the nature of their speech behavior. It is established that ignoring of national and cultural specifics usually causes misunderstanding and, as a rule, leads to communication process violation. Therefore in mastering abilities communications in English is considered as process of familiarizing of trainees with cultural features of speech behavior of British.

Respectively, the purpose to teach, on the one hand, understanding of specifics of speech behavior of British in various situations of communication, and with another – to provide trainees with the speech formulas (at the level of automatism) allowing to carry out more successfully communication in English.

These purposes are answered to the linguistic studies texts put into operation, the system of exercises, educational movies about the English-speaking countries. Texts are taken from various sources: books on linguistic studies, sociolinguistics, and the handbooks on colloquial English published in Great Britain, etc.

MAIN PART

Work on preparation for role-playing game consists from introductions, lessons with the list of the speech formulas characteristic of concrete situations of communication in English, and the additional list of words and phrases of communicative character.

Each lesson is devoted to a certain subject which maintenance reveals in the usual and behavioral text of a lesson.

Each lesson is devoted to a certain subject which maintenance reveals the visual behavioral text of a lesson.

The text contains information which purpose to supply the trainee with certain information on national specifics of speech behavior of British in a concrete situation of communication. Speech formulas are stylistically differentiated. In some cases, when their use is possible in any situations, a stylistic dung is not given. The formulation of the task preceding the text focuses the student on use of this or that type of reading.

After the text the exercises aimed at check of the understanding read and also formation of abilities of speaking on text material follow. These exercises are connected with interpretation and assessment of the contents read. The system of exercises of each lesson included the micro dialogues reflecting implementation in the speech of that information which was described in the text. Each dialogue is preceded by the task intended as for check of understanding of its contents, and sense, and value of the communicative modality used in it, a cliché and speech etiquette, and other speech formulas.

Question-answer exercises are focused on drawing attention of the speech formulas of communication trained to specifics of situational and adequate use for expression of certain communicative intentions.

After this the type of exercises uses the tasks aimed at judgment of speech formulas and their activation in the speech.

The last, final stage is the situational and role playing exercises aimed at the development in the trained abilities of adequate use of English in the vital situations taking into account national and cultural specifics of speech behavior of British. Considering an important role of intonation in speech communication, in some lessons a number of the most expressional speech formulas which intonation can present certain difficulties, contains a marking of the main tones.

The lists of colloquial formulas are additional material which can be used with success for creation on occupations of the situations realizing natural speech communication.

Development of socio - cultural competence plays a special role in the modern world where international tension where are of great importance patriotic and international education are quite often fueled. It is necessary to teach the younger generation to be kind, tolerant, to respect other people, to live in the world and friendship with all people. When the person knows, appreciates and respects culture, customs, traditions, languages of other countries and the people when he can be proud to introduce culture and traditions of the people or the region where he lives, about any hostility, the competition or superiority out of the question. The socio - cultural competence assumes readiness and ability to live and interact in the modern multicultural world. For achievement of this purpose training in a foreign language gives great opportunities.

The socio - cultural competence (English socio - cultural competence) is a set of knowledge of the country of the learned language, the national cultural features of social and speech behavior

of native speakers and ability to use such knowledge in the course of communication, conforming to customs, rules of conduct, norms of etiquette, social conditions and stereotypes of behavior of native speakers. The socio - cultural competence is a part of communicative competence, being its component [1,35].

There are four components represent the content of socio - cultural competence, namely:

a) socio - cultural knowledge (data on the country of the learned language, cultural wealth and cultural traditions, features of national mentality);

b) experience of communication (choice of acceptable style of communication, right interpretation of the phenomena of foreign-language culture);

c) the personal relation to the facts of foreign-language culture (including ability to overcome and resolve the socio - cultural conflicts at communication);

d) possession of language methods of application (the correct use of socially marked language units in the speech in various spheres of cross-cultural communication, susceptibility to similarity and differences between the native and foreign-language socio - cultural phenomena).

It is possible to speak about presence or absence at learning language of abilities to cross-cultural communication. The absence or insufficient formation of socio - cultural competence is the cause of errors of socio - cultural character and, as a result of such mistakes, a miscommunication, i.e. violation of the course of foreign-language communication [2,106].

Formation of socio - cultural competence assumes socio - cultural adaptation, i.e. integration of the personality into new culture, and is inseparably linked with main objectives of education: practical, developing and educational. The educational task is most significant as formation in the modern young man of sense of patriotism and feeling of internationalism depends on the solution of this task. Learning a foreign language, we form the culture of the world in consciousness of the person. We study and we compare the language phenomena, customs, traditions, art, a way of life of the people.

The socio - cultural competence is considered as a component of communicative competence. And process of communication is a special sort of the human activity directed to establishment and maintenance of communication and used for information transfer between people. Unit of communication are a certain sort of action, so-called speech acts: statement, request, question, apology, gratitude, etc. Oral types of communication are the most natural, namely the hearing and speaking which are shown most often in a dialogical form.

The success of speech communication depends on the following factors:

• existence of desire to come into contact, i.e. to realize the arisen speech intention;

• ability to realize the speech intentions giving the chance to come into contact and relationship with other people, to inform and convince them, to influence their knowledge and abilities, to prove and reason, express the emotional relation to the transferred facts, etc.;

• possession of a sufficient stock of professionally necessary lexicon, speech samples necessary for commission of "verbal procedures": to begin, to continue, to complete dialogue, to intercept an initiative, to change a topic of conversation, etc. and also to learn correctly to behave during communication with the partner. An important component of speech abilities in the course of communication are avtomatizm of use of formulas of speech etiquette is the typical tactics of communication characteristic of daily and professional spheres of communication, and stereotypic speech formulas expressing various communicative intentions in communication process. At the same time it is important to mean also rules of speech behavior which are connected with the unwritten laws of situational application of language units which were established in each society.

These factors make essence of communicative competence, i.e. existence of abilities to correlate language means to tasks and conditions of communication, to consider the relations between communicants, to organize speech communication taking into account social norms of behavior and communicative expediency of a statement. It is possible to stir up speech activity of students through use of the situational caused training in language by means of communicatively focused exercises to which also role-playing games belong.

Role-playing game is one of forms of the organization of the speech activity used in the educational purposes. Organized speech communication of pupils according to cast between them and a game plot is the cornerstone of role-playing game. The term "game" in various languages corresponds to concepts about a joke and laughter, ease and pleasure and indicates communication of this process with positive emotions. Top of evolution of game activity is subject or role-playing game, on terminology

According to M.F.Stronin a game is especially organized occupation demanding tension emotional and intellectual forces 5. A game always assumes decision-making — how to arrive what to tell? Desire to resolve these issues aggravates cogitative activity of players. And as the student at the same time speaks a foreign language, it is possible to speak about ample opportunities of application of role-playing games at a learning of foreign languages.

Role-playing game in educational process, in particular in development of socio - cultural competence is how important? It is possible to claim that role-playing game has huge value for formation of this competence of students. In the course of carrying out role-playing games there is a close and active connection of abilities of students with socio - cultural reality of the learned language with direct participation of the teacher, use of textbooks and also other tutorials. Enhanced action of students in the course of carrying out role-playing game is provided with use of technical means. At the present stage students widely apply the Power Point program and the system of remote displaying in time of the performance that does this process more fascinating and creative for communicants and also more attractive and evident for listeners. Besides, for creation of role situations on the basis of which games will be organized and held descriptions of situations, instructions and that is very important, quite long and thorough language training which is carried out in the course of performance of exercises some of which have role character are used.

The role-playing game constructed by such principle stimulates speech activity of students, promoting formation of stronger skills. But the situation of role communication can be an incentive to development of the spontaneous creative speech only in case it is the dynamic, but not static, connected with the decision certain problems and communicative tasks. Participants of a game have to be put in such conditions under which they need to find out the social, emotional and informative parties interpersonal relationships.. The method uniting an educational situation with real communication is based on high motivation of communication [3,71].

Role-playing games perform a number of functions which are implemented in the course of communication:

1) being model of interpersonal communication, role-playing game causes the need for communication in a foreign language, and in this sense it carries out motivational function;

2) role-playing game performs the training function, thanks to the fact that role-playing game is a training game as it substantially defines the choice of language means, contributes to the development of speech skills and abilities, allows to model communication of students in various speech situations. Role-playing game represents exercise for mastering skills and abilities of the dialogical speech in the conditions of interpersonal communication;

3) role-playing game performs the focusing function. Role-playing game forms at students ability to play a role of other person, to see itself from a position of the partner in communication. It focuses pupils on planning of own speech behavior and behavior of the interlocutor, develops ability to control the acts, to give an objective assessment to acts of others. Therefore, role-playing game can be regarded as the most exact model of communication; it assumes imitation of reality in its most essential lines. Important the fact that in role-playing games the speech and nonverbal behavior of partners intertwines closely. Therefore it is possible to call role-playing game a peculiar form of imitating modeling of conditions of future professional activity during which implementation students develop, and then improve professionally - the focused abilities.

For successful execution of roles it is necessary to consider the next moments:

- situational caused choice of language designs taking into account socio - cultural specifics of communication, namely — formulas of speech etiquette (a greeting, the address, gratitude, farewell, etc.);

- possession of the international models expressing emotions that impersonation looked is realistic;
- obligatory understanding of the purpose of role-playing game and its contents to express it as is possible more authentically [4,88].

CONCLUSION

In conclusion it is necessary to emphasize that purposeful inclusion in educational process of elements of role communication allows to bring closer educational communication to natural process of interaction of specific persons. Role-playing game learns to be sensitive to the social use of a foreign language. A good interlocutor often is not the one who uses structures better, and the one who can distinguish most accurately a situation in which there are partners, to consider that information which is already known (from a situation, experience) and to choose those linguistic means which will be most effective for obshcheniya8. Great advantage of role-playing games is that practically all school hours in this activity of pupils are allowed for speech practice, at the same time not only speaking, but also listening is most active since it has to understand and remember a remark of the partner, correlate it to the content of role-playing game, define as far as it corresponds to a situation and a problem of communication and, at last, it is correct to react to a remark, using the language / speech means corresponding to this role. Here only some most important aspects of value of role-playing games in the course of formation of socio - cultural competence. Of course, this problem is many-sided and demands further studying and discussion.

And it would be desirable to finish a conversation on role-playing games with an old Chinese proverb: "Tell me and I'll forget, teach me and I'll remember, involve me and I'll learn."

REFERENCES:

1 Livingstone, Carol. Role playing in language learning/Carol Livingstone. – M.: The higher school, 2008.- 46 p.

2 Formanovskaya, N.I. Speech etiquette / N.I. Formanovskaya, S.V. Shevtsova. – M.: The higher school, 2011. – 145 p.

3 Bagramyants, N.L. Modern theories and methods of training in foreign languages / N.L. Bagramyants. – M.: Examination, 2016.- 86 p.

4 Larina, M. V. The role-playing game as means of an intensification of training in group communication / M.V. Larina. – 2015.-106 p.

Г.Т. Аубакирова[1], М.Садирбекова[2]

Қалыптастыру кезінде ролдік ойындарды қолдану

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақала білім алушылардың әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға арналған. Әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің мазмұнын көрсететін төрт құрамдас бөліктер ұсынылған. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік коммуникативтік құзыреттіліктің компоненті ретінде қарастырылады. Ал коммуникация процесінің өзі-бұл байланыс орнату мен қолдауға бағытталған және адамдар арасында ақпарат беру үшін пайдаланылатын адам қызметінің ерекше түрі. Қарым — қатынастың ауызша түрлері, атап айтқанда-диалогтық формада жиі көрініс беретін тыңдау және сөйлеу байқалады. Оқу процесінде рөлдік қарым-қатынас элементтерін мақсатты түрде енгізу, оқу коммуникациясын нақты тұлғалардың өзара іс-қимылының табиғи процесіне жақындатуға мүмкіндік береді.

Г.Т. Аубакирова[1], М.Садирбекова[2]

Использование ролевых игр в процессе формирования социокультурной компетенции обучающихся

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза,

г.Караганда, Республика Казахстан,

Данная статья посвящена формированию социокультурной и коммуникативной компетенции обучающихся, являющейся одной из сторон деятельности преподавателя иностранного языка. Представлены четыре составляющие, которые показывают содержание социокультурной компетенции. Рассматривается социокультурная компетенция как компонент коммуникативной компетенции. А сам процесс коммуникации – это особый род человеческой деятельности, направленной на установление и поддержание связи и используемой для передачи информации между людьми. Единицей коммуникации являются определенного рода действия, так называемые речевые акты: утверждение, просьба, вопрос, извинение, благодарность и т.п. Наиболее естественными являются устные виды общения, а именно — слушание и говорение, проявляющиеся чаще всего в диалогической форме . Отмечается. что целенаправленное включение в учебный процесс элементов ролевого общения позволяет приблизить учебную коммуникацию к естественному процессу взаимодействия конкретных личностей.

УДК 801.4

А.А. Беляев[1], Е.Ю. Нежинская[2], Е.В. Степаненко[3]

[1]м.ф.н., преподаватель, Кокшетауский высший медицинский колледж, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: poet_belaev@mail.ru

[2]м.г.н., преподаватель, Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: elenysika89@mail.ru

[3]м.п.н., старший преподаватель, Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: aalleennka@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИЯЗЫЧНОЙ ЛИЧНОСТИ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА (ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В КОКШЕТАУСКОМ ВЫСШЕМ МЕДИЦИНСКОМ КОЛЛЕДЖЕ)

В статье рассматриваются проблемы полиязычного образования. Полиязычное образование в Республике Казахстан является важнейшей стратегией и одним из главных направлений развития государства. Авторы рассматривают природу полиязычного образования, причины, обусловившие его актуализацию в Республике Казахстан, проблемы функционирования языков в контексте развития современной языковой личности. Подчеркиваются приоритеты языкового образования и принципы формирования языковой личности в полиязычной образовательной среде Казахстана. Делается вывод, что в условиях развития новой государственности такого многонационального социума, как Республика Казахстан, вопросы формирования языковой личности приобретают особую актуальность. Современная языковая ситуация в Казахстане позволяет говорить о триединстве языков как о существенном факторе укрепления общественного согласия. Трехъязычная компетенция представляет собой не просто владение тремя языками. Это владение лингвистическими знаниями, умением выявлять лингвистические организации различных языков, понимание функционирования языка, речевых действий.

Ключевые слова: полиязычие, полиязычнаая личность, компетенция, компетентностный подход, лингвокультурология.

ВВЕДЕНИЕ

Интеграция Казахстана в мировой образовательный процесс привела к необходимости модернизации системы среднего, послесреднего и высшего образования. На основе анализа ведущих тенденций мирового развития в сфере языкового образования в Республике происходит процесс широкомасштабного внедрения полиязычного образования для подготовки конкурентоспособных кадров, обладающих высокой языковой и межкультурной компетенцией.

Формирование полиязычного образования опирается на целый ряд государственных нормативно-правовых основополагающих документов: Закон «О языках в Республике Казахстан», Концепция языковой политики Республики Казахстан, культурный проект «Триединство языков», Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 гг. и др. [1, 10]

В широком смысле, современное полиязычное образование – это процесс воспитания полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к изучаемым языкам и культурам.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Полиязычный человек – это не только человек, который может говорить и понимать иностранную речь, но и умеющий в различных ситуациях общения пользоваться иностранными языками.

В ежегодном Послании Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева говорится: «Молодежь Казахстана, состоявшегося государства, должна стать полиязычной, поскольку знание языков предполагает формирование нового казахстанского патриотизма и открытие новых возможностей для молодого поколения». [2]

Для эффективной разработки стратегии и тактики реализации идей полиязычия в рамках новой парадигмы образования необходим системно-целостный подход, который предполагает целенаправленный, организуемый, триединый процесс обучения, воспитания, развития индивида как полиязыковой личности.

В основе теоретико-методологических положений полиязычного образования реализуются:

– компетентностный подход к содержанию образования, направленный, прежде всего, на творческое добывание знаний, необходимых на развитие профессиональной компетентности обучаемых;

– культурологический подход, предполагающий формирование поликультурной личности в многонациональном пространстве Казахстана;

– личностно-ориентированный подход, основанный на принятии ценности и индивидуальности каждого человека;

– аксиологический подход, отражающий аксиологические реалии иноязычной и родной культуры, таких как история, национальный характер, достижения в различных сферах изучаемых культур. [3, 42]

В Кокшетауском высшем медицинском колледже преподавание дисциплины «Профессиональный русский язык» включает все вышеуказанные подходы.

Хотелось бы остановиться на компетентностном подходе в преподавании профессионального русского языка будущим медицинским работникам в группах с казахским языком обучения.

Компетентностный подход ориентирован на такой результат образования, который предусматривает не только сумму усвоенной информации, а способность будущего выпускника действовать в различных профессиональных и жизненных ситуациях. Под компетенцией понимается совокупность тех знаний и умений, которые формируются в процессе обучения языку и способствуют овладению им.

Изучение дисциплины «Профессиональный русский язык» в Кокшетауском высшем медицинском колледже направлено на формирование следующих компетенций:

– базовых компетенций: расширение общего и профессионального кругозора обучающихся; повышение потребности в получении знаний и применение их в изучении специальных дисциплин; выработку способности к личной самореализации; воспитание ответственности за действия в профессиональной деятельности; освоение системы знаний для самообразования и последующего применения в изучении общепрофессиональных и специальных дисциплин;

– профессиональных компетенций: критическое осмысление информации профессиональной направленности; умение анализировать специальные тексты в разрезе заданий; освоение способов познавательной, коммуникативной, практической деятельности для общения на профессиональном уровне; способность и готовность реализовать этические и деонтологические аспекты врачебной деятельности в общении с коллегами, средним и младшим медицинским персоналом, взрослым населением и подростками, их родителями и родственниками;

– специальных компетенций: реализацию полученных знаний и умений в профессиональной сфере; владение основными видами публичных выступлений (дискуссия, монолог, полемика); следование этическим нормам русского языка и правилам ведения диалога. [4, 21]

Научить русскому языку – значит сформировать лингвистическую, языковую, коммуникативную компетенции.

Языковая компетенция – способность студентов употреблять слова, их формы, синтаксические структуры в соответствии с нормами литературного языка.

Лингвистическая компетенция предполагает более глубокое осмысление устной и письменной речи, ее законов, правил, структуры; умение анализировать и классифицировать языковые явления; это умение владеть разными видами речевой деятельности (монолог, диалог, чтение, письмо), корректно применяя системные знания иноязычного языкового кода для целей коммуникации.

Обучая студентов профессиональному русскому языку на основе программы Государственного стандарта Министерства образования и науки Республики Казахстан, в Кокшетауском высшем медицинском колледже ставится цель – формирование у будущих медиков коммуникативной компетенции – способности решать лингвистическими средствами реальные коммуникативные задачи в конкретных речевых ситуациях научной сферы, формирование межкультурно-коммуникативной компетенции студентов в процессе образования. [5, 58]

Преподавание профессионального русского языка ведется в Кокшетауском высшем медицинском колледже не только на русском и казахском языках, но и на английском. Учебный материал преподаватели дают в сопоставительном аспекте: грамматика одного языка сопоставляется с двумя другими. При чтении профессиональных текстов лексика студентами изучается на трех языках. Манипуляции, проводимые в симуляционных кабинетах при интегрированных занятиях, сопровождаются переводом на английский язык. По окончании курса студенты свободно владеют медицинской терминологией в объеме одной тысячи трехсот (1300) учебных лексических единиц общего и терминологического характера на трех языках, знают базовую медицинскую и фармацевтическую терминологию на русском, казахском и английском языках.

На занятиях активно используются лингвистические учебные пособия. Одно из них – «Медицинский язык для студентов прикладного бакалавриата по специальности «Сестринское дело» на трех языках, разработанное преподавателями колледжа.

Результаты изучения дисциплины «Профессиональный русский язык» направлены на формирование компетенций, позволяющих свободно общаться в профессиональной среде, сознательно использовать знания в конкретных ситуациях.

Формирование и развитие полиязычной и поликультурной личности на занятиях профессионального русского языка понимается как воспитание студента, ориентированного через свою культуру и язык на другие, т. е. заинтересованного в изучении русского языка и других мировых языков, в частности английского.

В условиях казахстанского полилингвизма обучение профессиональному русскому языку должно осуществляться с учетом приобщения будущих медиков к универсальным, глобальным ценностям, формирования у студентов умений общаться и взаимодействовать с представителями соседних культур в мировом пространстве. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед преподавателями вопрос обучения языкам и повышения уровня языковой подготовки студентов.

ВЫВОДЫ

Конечная роль обучения языку – обусловлена той ролью, которую он играет в жизни каждого человека и всего общества, являясь важнейшим средством общения и познания окружающего мира. Студенты нуждаются в русском языке и как в средстве получения знаний, современной информации, и как в средстве повышения своего профессионального общения с пациентами и со специалистами при осуществлении совместной научной деятельности. Русский язык в казахской аудитории играет большую роль не только в подготовке квалифицированных специалистов, но и в воспитании их духовного и нравственного развития. Обучение русскому языку активизирует формирование коммуникативной компетенции, воспитывает языковую личность, способную к профессионально-деловой межкультурной коммуникации, стремящуюся к саморазвитию и самообразованию, умеющую творчески мыслить. [6, 12]

Считаем, что компетентностный подход в обучении как реальное требование времени является одним из путей решения этой задачи, и главным в воспитании полиязычной личности.

Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном отношении положение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 гг.

2 Tengrinews.kz.

3 Буланкина Н. Е. Методологические основы гуманизации полиязыкового образовательного пространства. – Новосибирск: ИРОС РАО, 2004.

4 Быстрова Е. А. Коммуникативная методика в преподавании русского языка. Русский язык и литература. – 2000 г. № 1, С. 21-22.

5 Павленко В. К. Коммуникативная компетентность как основной результат обучения. Русский язык и литература в казахской школе. – 2007 г., № 8.

6 Мурина Л. А. Проблема формирования коммуникативной компетенции. Русский язык и литература. – 2001 г. № 1, С. 10-14.

А.А. Беляев[1], Е.Ю. Нежинская[2], Е.В.Степаненко[3]

Құзыреттілік тәсіл негізінде көптілді тұлғаны қалыптастыру (Көкшетау жоғары медициналық колледжінде Кәсіби орыс тілін оқыту тәжірибесінен)

[1] Көкшетау жоғары медициналық колледжі
Көкшетау қ., Қазақстан
[2,3] А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті

Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада көптілді білім беру мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасында көптілді білім беру мемлекет дамуының басты бағыттарының бірі және маңызды тұжырымдама болып табылады. Авторлар көптілді білім берудің табиғатын, оның Қазақстан Республикасында өзектілігін, қазіргі тілдік тұлғаны дамыту контекстіндегі тілдердің қызмет ету мәселелерін қарастырады. Қазақстанның көптілді білім беру ортасында тілдік тұлғаны қалыптастыру қағидалары мен тілдік білім берудің басымдықтары аталған өтіледі. Қазақстан Республикасы сияқты көпұлтты социумның жаңа мемлекеттілігін дамыту жағдайында тілдік тұлғаны қалыптастыру мәселелері ерекше өзектілікке ие болады деген қорытынды жасалады. Қазақстандағы қазіргі тіл жағдайы қоғамдық келісімді нығайтудың маңызды факторы ретінде Тілдердің үштұғырлығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Үш тілді құзыреттілік тек үш тілді меңгеру ғана емес, бұл лингвистикалық білімді, әртүрлі тілдердің лингвистикалық ұйымдарын анықтай білуді, тілдің қолданылуын, сөйлеу әрекеттерін түсінуді меңгеру болып табылады.

A. Belyayev [1], Ye. Nezhinskaya[2], Ye. Stepanenko [3]

Formation of a multilingual personality based on the competence approach (from the experience of teaching professional Russian language at the Kokshetau Higher Medical College)

[1] Kokshetau Higher Medical College
Kokshetau, Kazakhstan
[2,3] Abay Myrzakhmetov Kokshetau University
Kokshetau, Kazakhstan

The article deals with the problems of multilingual education. Multilingual education in the Republic of Kazakhstan is the most important strategy and one of the main directions of development of the state. The authors consider the nature of multilingual education, the reasons for its actualization in the Republic of Kazakhstan, problems of the functioning of languages in the context of the development of modern language personality. It emphasizes the priorities of language education and the principles of the formation of the language personality in the multilingual educational environment of Kazakhstan. It is concluded that in the conditions of the development of a new statehood of such a multinational society as the Republic of Kazakhstan, the issues of the formation of a linguistic personality are of particular relevance. The modern language situation in Kazakhstan allows us to speak of the trinity of languages as a significant factor in strengthening social harmony. Trilingual competence is not just a command of by three languages. This is the possession of linguistic knowledge, the ability to identify the linguistic organizations of various languages, understanding of the functioning of the language, speech actions.

УДК 801.41

A.T. Duisenbina,[1] G.K. Zhunussova[2]

[1]Candidate of Philological Sciences, Sh.UalikhanovKokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: duisenbina_a@mail.ru

[2]Master student,Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: zhunussova.gulzhanar@mail.ru

PODCASTSING AS A TOOL FOR IMPROVING LISTENING COMPREHENSION

The article deals with the problem of teaching listening as one of the main goals of teaching a foreign language, along with reading, speaking and writing. The authors suggest the possibility of using podcasting as an interactive means of ensuring the quality of teaching a foreign language due to its authenticity, accessibility, versatility and relevance to individual characteristics. The article

defines podcast, analyzes its advantages, possibilities of such social service from the point of view of development of listening competence, defines requirements to audio texts. It is also noted that this tool improves not only listening and speaking skills, but also increases the motivation of students and skills of independent work, develops ICT competence and cognitive activity. In addition, the authors present the criteria for assessing the level of formation of foreign-language communication competence of students.

Key words: listening comprehension; foreign language teaching; a podcast; a level of understanding of the text.

INTRODUCTION

Listening comprehension is a receptive type of speech activity; semantic perception of oral communication. It consists of simultaneous perception of the language form and understanding of the content of the statement. When teaching a foreign language, the ultimate goal is to develop auditory skills that do not dissociate form and content [1].

Listening comprehension should be one of the objectives of foreign language teaching, along with reading, speaking and writing, and should be a constant interrelation with them. Systematic teaching should be respected, and students should be encouraged to work independently.

The correct selection and use of sources of information largely determine the effectiveness of the auditory training process. Training should be provided on appropriate material that takes into account the communicative goals of this receptive speech activity. Authentic texts are appropriate for these purposes.

MAIN PART

In the context of the informatization of linguistic education, the regular use of new information and communication technologies in foreign language teaching is of particular importance. Such technologies may include, for example, electronic textbooks and manuals demonstrated with the help of a computer and a multimedia projector, interactive whiteboard, electronic encyclopedias and reference books, simulators and testing programs, distance learning and virtual modeling systems, web quests, teleconferences, educational resources of the Internet and others, as well as podcasts.

There are many definitions of podcast. The Collins Dictionary defines ‘podcast’ as an audio file similar to a radio broadcast, that can be downloaded and listened to on a computer or MP3 player [2].

There are definitions of other sources, for example, a Russian professor, Doctor of Pedagogical Sciences Sysoev P. B. defines ‘podcast’ as an audio or video recording made by any person and available for listening in the global network [3].

Social service of podcasts allows to listen, view, create and distribute audio and video recordings. Being regularly updated analogues of radio programs, podcasts include relevant news from different spheres of public life, which allows us to speak about their informational and pedagogical function, under the condition of the authority of the site that provides podcasts. Being a relatively new technology for teaching foreign language, podcasts are a technology that will definitely make the process of learning more interesting and effective and, ultimately, will contribute to the improvement of the new quality of foreign language professional training in the context of the implementation of third generation standards [4].

Podcasts can contain not only audio but also video files. These files can be downloaded to syndicates via a web connection or connected online to a computer or mobile device. In some cases, podcast servers offer developed speech receptive exercises and text-based understanding tests to reinforce the material they have heard. In addition, the availability of podcast scripts is very valuable. The learner can listen to or view the content of the podcast at any time convenient for him or her, independently adjusting the speed and frequency of listening (viewing).

The learner focuses on his or her individual sensory perception of the world, depending on the dominant senses. The basics of neurolinguistic programming (NLP) allowed us to identify the algorithm of ‘visual’ and ‘audio’ activity, which triggers the processes of thinking, memory and

imagination. It is not always possible to take into account the differences between visual and auditory types of information perception in the class: the podcast allows to solve this problem. The use of podcasts helps to diversify the learning process and make the lesson more dynamic.

Another advantage of using podcasts is the implementation of the requirement of differentiated instruction. It is not a secret that in one parallel or even in one class there are often students at different levels of foreign language proficiency. T.A. Kashurikova [5], A.S. Sukhanova [6], E.Y. Malushko [7] note that podcasts provide an opportunity to approach the organization of such type of speech activity as listening in a new way by creating an illusory natural language environment, which is associated with the diversity of speakers voicing podcasts. There is an active development of the ability to identify different voices, taking into account the peculiarities of timbre, diction, loudness, and speaking speed.

According to O.V. Halturina, podcasts have the following advantages in comparison with other types of technical means of education:

- they are relevant, modern and authentic;
- they contain real situations for the development of oral speech;
- have an emotional impact by stimulating spontaneous speech;
- provide significantly more information per unit of time through visual and auditory channels [8].

On the basis of the above we come to the conclusion that work with podcasts should be focused on further real communicative use. The variety of topics and genres of podcasts (news, sports, interviews, radio shows, etc.) allows to ensure the variability of learning content not only in listening but also in speaking. According to P.V. Sysoyev, students develop the following speaking skills when working with podcasts:

- to pass on the purpose of communication;
- to describe the main participants of the message;
- to describe the main content of what has been heard / seen;
- to transmit the requested/selected information;
- to transmit basic facts and arguments according to the questions;
- to characterize characters of fiction, theatre, cinema, etc;
- to express and argue his point of view on the issue under discussion;
- to draw conclusions;
- to evaluate the information received [9].

A.S. Sukhanova distinguishes the following types of podcasts:

1) educational - specially prepared for those studying the language;
2) non-educational - engaged by a teacher for educational purposes [6].

In the process of selecting an educational podcast, according to E.Y. Malushko, the following criteria should be used:

- authenticity of selected Internet materials;
- the thematic relevance of materials to the curriculum;
- updateability of Internet materials;
- compliance with the interests and capabilities of the students;
- orientation of podcast materials towards real communicative use;
- quality of recording (clarity of diction, expressiveness of tone, natural pace of speech) [7]

The dynamic nature of podcasting, i.e. the periodicity, or seriality, of programs, the simplicity of the free subscription procedure are extremely attractive to both authors and listeners, which in turn stimulates the substantial diversity of existing podcasts.

The assessment of the level of development of foreign-language communicative competence of experimental and control groups is based on the modernized research by the authors. It seems reasonable to present the criteria for assessment of the level of formation of foreign-language communicative competence of students based on the methodology of M. V. Verbitskaya, K. S. Mahmuryan, N. N. Trubaneva [10].

Table 1

Criteria for evaluating the level of foreign language communication competence of students when working with podcasts

Auditory comprehension	
Mark	Criteria
5	has no difficulty listening to podcasts at a natural pace
4	understands only common statements in the text of the podcast
3	understands only the main content of the podcast text when it is slow or based on the script
2	can only recognize simple words and basic phrases if they are slow or based on a script
Speaking	
Mark	Criteria
5	can build a statement on his own
4	can only build and communicate its message to others with the help of leading questions or catchphrases
3	can build and communicate his thoughts to others, but only on a certain topic (about himself, about family, about everyday topics)
2	can only use single phrases and simple sentences to convey its message to others

The level of foreign language communication competence of high school students, according to the methodology of M. V. Verbitskaya, K. S. Mahmuryan, N. N. Trubaneva, is determined taking into account the two final scores of indicators by the formula: LFCC = (L + S): 2, where:

LFCC - level of foreign language communication competence.

L - final score for the auditory comprehension.

S - final score for speaking.

The appropriate level of foreign language communication competence was "assigned" to the student according to the following diagnostic tools:

The advanced level - from 4.5 to 5 points;

The threshold level - from 3, 5 to 4 points;

Low level - from 3 to 2, 5 points.

CONCLUSION

Based on the analysis of the theoretical base, it was revealed that podcast can be used not only as a didactic material for receptive tasks, but also for the development of speaking, training and control of prepared and unprepared speech of students.

Taking all the above into account, it is legitimate to say that podcasts can increase motivation to learn, develop ICT competence and cognitive activity. The use of podcasting technology opens up a wide range of opportunities for students to overcome the language barrier by engaging in an authentic language environment. We assume that the use of podcasts in foreign language teaching will make the learning process more interesting and effective, and we plan to further test the developed set of exercises.

REFERENCES:

1 Щукин, А. Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика [Текст]: учебное пособие для преподавателей и студентов / А. Н.Щукин. –3-е изд. – М. : Филоматис, 2007. – 480 с

2 Collins. Электронный словарь [Электронный ресурс] URL: https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/podcast (дата обращения: 25.12.2018).

3 Сысоев П.В. Подкасты в обучении иностранному языку / П.В. Сысоев // Язык и культура. - 2014. - 2(26). - С. 189-201

4 Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранному языку на основе новых информационно-коммуникационных Интернет-технологий. — М.: Глосса-Пресс: Феникс, 2009. — 182 с.

5 Кашурникова Т. А. Использование технологии подкастинга в современном обучении. https://nsportal.ru/kashurnikova-tatvana-anatolevna.

6 Суханова А. С. Подкасты в обучении аудированию /А.С. Суханова // Проблемы и перспективы развития образования: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2016 г.). - Краснодар, 2016. - С. 73-75.

7 Малушко Е. Ю. Критерии отбора подкастов для формирования иноязычной аудитивной компетенции у студентов вузов / Е. Ю. Малушко // Научные проблемы гуманитарных исследований. - Выпуск № 6. - 2011. - С. 146-152.

8 Халтурина О. В. Использование видеоподкастов для оптимизации процесса обучения иностранным языкам / О.В. Халтурина // Молодой ученый. - 2012. - №6. - С. 453-456. - https://moluch.ru.

9 Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Технологии Веб 2.0: Социальный сервис подкастов в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. №2 (26), 2014, – 189-201с.

10 Вербицкая М. В. Новые государственные стандарты школьного образования по иностранному языку: учебное пособие / М. В. Вербицкая, К. С. Махмурян, Н. Н. Трубанева. - Москва, 2004. - 75 с.

А.Т. Дуйсенбина [1], Г.К. Жунусова [2]

Шет тілін оқытудағы тыңдау дағдыларын қалыптастыру үшін аутентикалық подкасттарды пайдалану

[1,2] Ш. Уәлихановатындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау, Қазақстан

Мақала оқуды, сөйлеуді, жазуды қоса алғанда, шет тілін үйренудің басты мақсаттарының бірі ретінде тыңдауды үйрету мәселесін қарастырады.Авторлар подкастингті шынайы, қолжетімділігі, әмбебаптығы және жеке сипаттамаларына сәйкестігі себебінен шет тілін оқыту сапасын қамтамасыз етудің құралы ретінде қолдану мүмкіндігін ұсынды. Мақала подкастты анықтайды, оның артықшылықтарын талдайды, шет тілін меңгеру құзыреттілігін дамыту тұрғысынан мұндай әлеуметтік қызметтердің мүмкіндіктері аудио мәтіндерге қойылатын талаптарды анықтайды. Бұл құрал тек тыңдау дағдларын ғана емес, АКТ құзыреттілігін және танымдық белсенділігін дамытады. Бұдан басқа, авторлар студенттердің шет тілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру деңгейін бағалау критерийлерін ұсынды.

Дуйсенбина А.Т.[1], Жунусова Г.К.[2]

Применение аутентичных подкастов для формирования навыков аудирования при обучении иностранному языку

[1,2]Кокшетауский государственный университет им Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

В статье рассматривается проблема обучения аудированию как одна из главных целей обучения иностранному языку, наряду с чтением, говорением, письмом. Авторами предложена возможность использования подкастинга как интерактивного средства обеспечения качества преподавания иностранного языка благодаря его аутентичности, доступности, многофункциональности ,соответствию индивидуальным особенностям. В статье дается определение подкаста, анализируются его преимущества, возможности такого социального сервиса с точки зрения развития иноязычной аудитивной компетенции, обозначены требования к аудиотекстам. Также отмечается, что данное средство улучшает не только навыки аудирования, но и говорения, а также повышает мотивацию

обучающихся и навыки самостоятельной работы, развивает ИКТ - компетенцию и познавательную активность. Кроме того, авторами представлены критерии оценивания уровня сформированности иноязычной коммуникативной компетенции обучающихся.

UDK 372.881.1

Ye.V. Yemelyanova[1], A.S. Sarsenbayeva[2]
[1,2] KAZGUU University named after M.S. Narikbayev, Astana, Kazakhsran, ye_yemelyanova@kazguu.kz, a_sarsenbayeva@kazguu.kz

PRACTICAL EXPERIENCE OF TEACHING ACADEMIC READING FOR THE FIRST-YEAR STUDENTS AT KAZGUU UNIVERSITY

The article presents the difference between the superficial and in-depth approach to academic reading. An attempt was made to talk about existing practice, which allowed solving problems with the reading of academic texts among first-year students in the framework of the discipline English for academic purposes. The techniques and activities presented in the article are aimed at stimulating and developing students' academic reading skills.

Keywords: academic reading, first-year students, English for academic purposes.

INTRODUCTION

Modern requirements for teaching English for Academic Purposes universities include the development of academic skills. Kazakhstan's participation in the Bologna process, the adaptation of the European education system contributes to the fact that a foreign language is becoming not only a mandatory component of education but also a tool for acquiring knowledge. Thus, the development of academic skills allows students to master the language of the specialty, freely navigate the academic environment and, as a result, successfully implement further professional communication in English.

Mastering the skill of academic reading is one of the goals of teaching students at KAZGUU University named after M.S. Narikbayev. On the one hand, in modern society, reading is one of the most important means of obtaining information, a channel for adequate inclusion in the global information field. On the other hand, the course "English for Academic Purposes" (further EAP) involves the study of a vast array of original texts (informative and scientific), the study of highly specialized and scientific vocabulary characteristic of research in the field of the chosen specialty, writing final qualification work in English. The solution of these problems requires the formation and enhancing further reading strategies and students' academic reading skills. The purpose of this teaching practice paper is to discuss popular in external EAP researchers' practices, and KAZGUU resources aimed at motivating students to read more academic texts instead of general ones. The central principle of this article is that if teachers involve the first-year students in the how to implement existing reading strategies in reading academic papers in the frames of theirs significant courses, students will not only enhance their reading skill but the vocabulary of a future professional sphere.

1. Variety of academic reading approaches

Learning EAP involves students in a world of academic terminology, specialty-specific vocabulary, developing his critical thinking, writing and analysis making skills developing a familiarity with how to be, think, write, and see the world of these experts in the discipline. Thus, Erickson, B. L., Peters, C. B. and Strommer, D. W. (2006) suppose "Reading academic texts published by these experts in the discipline allows students to immerse themselves in the culture of

the discipline and facilitates the study of its conventions, discourse, skills, and knowledge" [1]. However, this is only possible if students are genuinely suited to the reading process.

In European practice, a surface approach to reading academic texts is one of those approaches of bold acceptance of the academic information in a text. Students who use this kind approach sometimes stuck with the information, concluding it as isolated and unreal to the facts. As a result, it leads to the superficial understanding of the information and deprivation of the main idea of the text information during the class or exam. In contrast, an in-depth reading approach is an associated approach where the reader analyzes, synthesizes, solves problems and thinks in meta-cognitive ways, agrees on what the author means and builds his new judgments based on the main idea of the text. In this approach, according to Bowden, J, and Marton, F. (2000), the student focuses on the message of the author, on the main idea and the arguments he attempts to present, therefore, on the structure of the argument. The reader establishes a connection with the ideas and principles he has already known and uses this understanding to preserve the inverse problem in new contexts. It is evident that superficial readers focus only on the text information, while deep readers prefer to look through the main idea and author's stance [2].

The current plethora of studies shows that most first-year students use a superficial approach as a strategic one in reading academic texts further learning their specific purposes disciple [3]. This phenomenon may occur because some teachers use teacher-centered methods of teaching, presenting their lectures in different texts, inducing students to accept the facts and numbers as were set by them, excepting students' judgments [4].

Reading an academic text does not suppose just searching for the information in the given text, but also working with the details of this information in the text itself, as this process involves the reader to think simultaneously with the author and be ready to discuss the central value and given knowledge [5].

Although this process can be used when the reader uses the categorical analysis, specifically to the academic subject, overall, we can say that working with the academic text together with its meaning analysis involves as non-disciplinary as particular strategies.

Experienced readers can easily use and apply both mentioned categories intuitively, despite the first-year students who ignore these categories of analysis. It means that professors should teach not only common analytical tools but specific to their discipline values and strategies that assist reading and further learning in the frames of the discipline [6].

2. Categories analysis

Standard categories analysis involves an understanding of the purpose of academic text; context, author's thesis; deconstruct assumptions, evaluation of the author's stance, and the consequences of the author's thoughts.

Gibbs, G. (1999) mentions that an experienced reader's approaches to the academic reading texts are entirely different and require to understand ideas about actions, analyze them and use in their further research. Being just the beginners in EAP, the first-year students should be explained the purpose and cause they read such specific texts. At this stage, it is beneficial to involve detailed guidelines with true and false questions to any reading assignment in the course. Such reading guides help students to look through the text quickly, navigate and focus their attention on specific details of each assignment. Revision of such tasks at the end of the class is also crucial. The practice shows that if the instructors omit the explanation of the reading assignments, the students lose the sense of reading as they do not understand why they should do it, what for they need it and what they should further do with the received information from the text

Understanding the tasks helps students to be involved in the context and realize the background that is presented by the author. To understand and make a more in-depth analysis of any given text, students should know more about the author, as they should know the authors' paradigms and philosophy in the fields of the discipline.

Students also need to be taught to identify the author's theses, the important statements, and arguments concerning the issues that interest him. To do this, students should try to realize the

author's intentions and think of whether the author tries to present his concept or he used an existing theoretical background. Students should be taught how to determine the positions of the author according to the vocabulary he uses. As there is a vocabulary that means a strong or weak position, or in contrast, demonstrate the author's hesitation on a different point of views. Thus the exercise on determining the purpose of each paragraph, underlining the author's conclusion in it, helps the first-year students to understand the idea[7].

Finally, it is of importance to manage students to ratiocinate about the arguments and conclusion suggested by the author. It would be a good idea to suggest students look through the links in paragraphs, determine counter-arguments, link them to the other topics discussed in a class, and correlate them with their own experience. If you read the article about fishing in a bank sphere, where the author describes various measures how to prevent it, you may lead the student to the idea how not only prevent it but also how to punish for such an activity. However, each disciple has its specific strategies that should be taught along with the general ones.

3. Constructive alignment

John Biggs (1999) in his article "What a student does: learning for in-depth learning" offers coherent teaching to promote an in-depth approach to reading and learning. He intends that there is maximum consistency throughout the system. Moreover, the scientist conceptualizes constructive alignment as "a fully criteria-based system, where goals determine what we should teach, how we should teach it; and how we could know how well students learned this." The world practice presents two basics for the constructive alignment, where the teacher uses the parallel between outcomes and learning activities in reading assignments; and students build their meaning from what they are doing [8]. Thus, in planning such a course, teachers should unite the goals and outcomes to encourage students to manage students into the deeper academic reading and learning by the use of higher-order cognitive and metacognitive skills to realize not only the context but also present the values [9].

Both teaching and learning activities in the frames of EAP should promote a broad approach to managing a reading process. Thus, for example, if the instructor offers the ready information and does not offer an additional one, students will read about another philosophy and rely only on the teacher's explanations and notes given from the lectures.

Despite the importance of objectives, teaching, and learning, the assessment also plays an essential and functional role and influence student's opinion and decision making [9,10]. The first year students are like clay that can be easily directed and stimulated by the teacher for learning through extra curriculum activities, clues, and assignments. These activities should measure how to enhance and use students' high-order cognitive skills in reading academic texts and understands the academic language of specific disciples in the frames of their major [11].

4. KAZGUU practice in teaching academic reading

Since 2016 KAZGUU University included EAP (6 KZ credits) as an elective course in addition to the core Foreign language (6 KZ credits). During the first year, students are developed with academic skills including reading skills (see Table 1).

Table 1 – The program of ESL teaching during the 1st year

	Course name	KZ credits	Type	Semester
	Foreign language	6	Core	1
	English for Academic Purposes	6	Elective	2
	Total	12		One year

Thus in the frames of English for Academic course, the teachers of English language Department appealed to the set of student-oriented activities and events to help the first-year

students know more about the reading strategies and implement them in their further deep academic reading.

One of the examples is an activity "Academic Rush," where students are divided into the teams; get a task that involves the running to the library, then to the classroom, then to the computer lab and back to the classroom. Each stop suggests a task or a problem involve the academic reading of the texts and giving the answers that serve as further clues. For example, each group has to find a book connected to the topic of the task, summarize the introduction of the first page and explain it. The other group should summarize and explain the quotation of the author, find it in a book and suggest their view based on the author's arguments to that quotation.

In the computer lab, they need to text a report and explain their paradigm with their own words. The team that comes to the first, reports and pass all the tasks successfully, is the winner while those who were the last should explain the difficulties and participate in a discussion.

One more game that is actively used, for example for “International Law” students is "We are the smart" game, where teams should read some articles and books in order to understand a given topic. In tours, the teacher presents different author’s ideas and asks students to present their vision on the presented background. While presenting their opinion for the rest of the class, students evaluate, compare and summarize the information from the books.

More traditional activities include the use of two-journal journals, concept maps and reading magazines.

A journal with two entries is a task in which students take notes in a column. In another column, they write about their reaction or attitude. These records usually include questions, comments, and arguments that are discussed in a class later. Thus, Mills in his practice suggests using double journals because they help the teacher to start a discussion, evaluate arguments in the classroom in groups [12].

“Concept mapping” is the method that is actively used among the students of “Economics” students. While reading the academic text students realize their understanding in graphs and underline the parallel among the concepts and ideas.

Through "Concept mapping," they develop a correlation, share the experience of the author and their own. The concept mapping helps students understand their learning and contribute “learn how to learn” approach.

Students are also offered to organize reading vlogs where they share their comments on a particular topic and give values. In these interactive charts, they can comfortably discuss questions, argue and find together additional examples on the topic. Some teachers of the department prefer to use more academic magazines, where they ask problem/solution questions, make students work in details on the information [13].

All of these actions encourage students to use higher-order cognitive skills for processing academic texts, while at the same time they motivate students to read texts.

CONCLUSIONS

The experience in teaching undergraduates on academic reading presented in this paper concludes that most undergraduate students actively use a surface approach in reading academic texts. In general, KAZGUU experience approves this phenomenon by focusing on students’ attitudes, activities, and skills. The experience shows that if the teacher designs and involves active academic reading in his course, that encourages students to use their higher-order cognitive skills to determine the judgment from the text, the result is that students tend to take an in-depth approach to read and to learn.

REFERENCE

1. Erickson, B. L., Peters, C. B. & Strommer, D. W. (2006). Teaching First-Year College Students. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

2. Bowden, J & Marton, F. (2000). The University of Learning. London: Kogan Page.

3. Biggs, John (1999). What the Student Does: teaching for enhanced learning. Higher Education Research & Development, 18 (1).

4. Wendling, B. (2008). Why is there Always Time for Their Facebook but not my Textbook? Oklahoma Higher Education Teaching and Learning Conference, April 9-11.

5. Marton, F. & Saljo, R. (1976). On Qualitative Differences in Learning I and II –Outcome and Process. British Journal of Educational Psychology.

6. Bain, K. (2004). What the Best College Teachers Do. Cambridge, MA: Harvard University Press.

7. Gibbs, G. (1999), Using Assessment Change the Way Students Learn, chapter 4 in S. Brown and A. Glasner (eds) (1999), Assessment Matters in Higher Education, Society for Research into Higher Education and Open University Press, Buckingham, UK.

8. Biggs, John (1999). What the Student Does: teaching for enhanced learning. Higher Education Research & Development, 18(1).

9. Herteis, E. (2007). Content Conundrums. PAIDEIA: Teaching and Learning at Mount Allison University, 3(1).

10. Forsaith, D. (2001). Introducing Assessment-Based Learning to a Commerce Topic. Flinders University, Research Papers Series.

11. Knapper, C. (1995).Understanding student learning: Implications for instructional practice. Teaching Improvement Practices. Bolton, MA: Anker Publishing.

12. Millis, B.J. (2008). Using Classroom Assessment Techniques (CATs) to Promote Student Learning. Oklahoma Higher Education Teaching and Learning Conference, April 9-11.

13. Erickson, B. L., Peters, C. B. & Strummer, D. W. (2006). Teaching First-Year College Students. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Мақалада академиялық мәтіндерді үстіртін және тереңдеп оқудың айырмашылығы көрсетілген. Мақала авторы бірінші курс студенттері арасындағы Академиялық мақсаттағы ағылшын тілі пәні бойынша мәтіндерді оқудағы қиындықтарды шешуге жол ашқан тәжірибемен бөлісуге тырысқан. Мақалада ұсынылған әлістемелер мен шаралар студенттердің академиялық оқу қабілетін шыңдауға және шабыттандыруға бағытталған.

В статье представлена разница между поверхностным и глубоким подходом к академическому чтению. Была предпринята попытка рассказать об имеющейся практике, которая позволила решить проблемы с чтением академических текстов среди студентов первого курса в рамках дисциплины Английский для академических целей. Методики и мероприятия, представленные в статье, направлены на стимулирование и развитие у студентов навыков академического чтения.

UDC 378.147:800

B.B. Zhakhina

doctor of pedagogy sciences, professor of Kokshetau State University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, bzhaxina@mail.ru

DEVELOPMENTAL LEARNING AS A METHODOLOGICAL BASIS OF FORMING FUNCTIONAL LITERACY

The present article is devoted to the investigation of forming functional literacy of the Kazakh language in the context of updated education. The significance of the learning principles are identified in teaching to acquire the norms of the Kazakh language and use communicative skills as a form of functional literacy. Furthermore, above mentioned learning principles proved its

effectiveness in formation of functional literate person who has general and specific competences necessary for communication and social interaction.

Key words: updated content of education, functional literacy, communicative activity, functionally literate person

Changes in the social and political life of Kazakhstan also contribute to the education system. Researchers believe that learning process is not aimed at engaging a person in social creativity, reading activity, and forming self-study skills that eventually lead to functional illiteracy in all walks of life.

In this regard the President noted in his annual Address that education should not be limited to teaching, but rather to adapt to the process of social adaptation [1].

A national functional literacy plan was developed to demonstrate the way to solve this socially significant problem [2].

It aims at adapting students to specific activities through the development of specific literacy. This environment may be the basis for a radical change in the paradigm of secondary education. This means a transition from a traditional school model to a rational model, and then to a phenomenal model. The national plan also provides the way to build functional literacy.

According to the first condition of the National Plan, it was necessary to change the method of teaching. In this regard, updated content has been developed to enhance the functional literacy of people.

Functional literacy is an ability to apply gained knowledge through all taught subjects at school so that people can actively participate in social, cultural, political and economic activities that meet modern requirements. The main qualitative guidelines here are activity, creative thinking, the ability to make decisions, choose the right profession and lifelong learning skills.

Consequently, functional literacy can be gained through developmental learning.

The main factor in the development of students' cognitive interest is the lack of knowledge and skills, as well as the inability to adjust the educational process, which allows them to develop mental functions of a student. Creativity develops only due to student's thinking and practical implementation. The lessons designed to teach to think are called developing lessons.

During developmental learning it is essential to give students a chance to master their mental skills. A distinctive feature of developmental learning is special relationship between a teacher and a student. In such lessons a teacher is not just an instructor, observer or appraiser, but a facilitator of all cognitive acts in all teams in the classroom. Only such learning contributes to the creative development of human intelligence.

Through learning the system aims at fostering sense of freedom, developing personal skills, the ability to seek information independently, the ability to make decisions and life-learning skills.

Then the main task of developmental learning is not to limit students' resources by providing them with specific knowledge and set of skills gained at the process of learning school subjects. As practice has shown, the traditional system of education that is being practiced in the modern school, which educates people who stick to their dogmatic thinking, who unwilling to do more than to follow instructions and orders, cannot be a functionally competent person.

Developmental learning has brought many changes into traditional learning.

The concept of developmental learning was first introduced and suggested by academician L.V. Zankov. Although, initially this system was supported by educators, but later due to some reasons it didn't get further development and enhancement, and in 1990s it was restarted again.

Research carried out on the issues of developmental learning has brought a lot of changes in traditional learning.

D.B. Elkonin and V.V. Davydov created the system of developmental learning where the aim achievement directly depends on students' activity.

The theory of L.S. Vygotsky was forwarded by Dr. Elkonin and his creative team. In this research a child was considered as a self-modifying subject. The group of authors has also

developed curricula, textbooks, and methodological manuals following their systems, so teachers started to put into practice the techniques of developmental learning [4,64-68].

In this regard, the methods of this system target to organize, support and maintain learning activity of students. Comparison of traditional education with this system is the basis for the following conclusion: the core of traditional methods of the lesson contains such indivisible terms as illustration of an example, interpretation, monitoring, and evaluation.

First a teacher explains in detail the content of the lesson, and then it is followed by exercises. Later to identify the level of knowledge acquired by students the teacher starts examining and evaluating. Certainly, the work can be done in different ways. The advantages of traditional learning should not be denied as well.

The main focus of developmental learning is maintaining self-directed study and research skills of a person. The content of updated education consists of the following parts:

1. Specific learning objectives
2. Cooperating in finding the ways and solutions
3. Confirmation of the validity of the decision.

D.B. Elkonin and V.V. Davydov defined these three components as the main components in the system of developmental learning. There are no ready-made samples when a student sets learning goals. Comprehending learning objectives is achieved by discussions and accumulation. The teacher's role in developmental learning is to become an organizer and facilitator in the classroom.

In traditional learning the teacher fulfills a role of an instructor while introducing new material. This means that students become participants in the previously planned lesson activities. Traditionally, the roles of participants in the educational process are defined as "managers and performers."

The main aim of their activity is to make students goal-oriented, and the performers are instructed to follow a teacher. Solving the problem in this way contradicts the goals of the education system.

The system of developmental learning designed by L.V. Zankov has differences in comparison to the traditional system of learning, and these differences are reflected in learning objectives, didactic principles, methods of teaching, organization of the teaching process, new teacher productivity indicators and teacher-student relationships.

L.V. Zankov aims to develop the overall development of the child. General development includes developing awareness, intelligence, will, emotions, thinking, and practical skills.

The great Kazakh writer Abai was the first to express such a viewpoint. In his seventeenth wise word he wrote that mind and consciousness are formed with labor. This fact proves that this issue was raised in our national psychology and philosophy in past centuries.

Moreover, the scientist L.V. Zankov apart from traditional learning points out the following didactic principles:

1. Principle of higher complexity-based learning.

This principle completely contradicts the principles in traditional pedagogy. Well-known principles in traditional learning such as incremental increase in difficulty and explaining from real to abstract things are considered to be outdated, so this principle claims that it is important to teach students first abstract and then simple notions.

L.V. Zankov emphasizes the fact that the content of traditional pedagogy lies in the fact that the content is easily accessible according to the age peculiarities of a child, and this proves that this definition is incorrect. When taking into account the child's age peculiarities in the learning process, it is also necessary to bear in mind that while developmental learning students enhance their abilities that will lead to thinking from abstract to simple.

2. Principle of leading role of theoretical knowledge.

This principle aims to teach students to master skills of making conclusions through observations, research and using laws of life.

The pedagogical and psychological research, conducted since the early 1970s, proved that primary school students using empirical thinking can be shifted by theoretical thinking. It was found that student's intellect is better developed through teaching not only the external properties of substances and phenomena, but also their internal relations and laws [5, 64-68].

In fact, there is no new method in the system of learning of L.V. Zankov. Formal methods are used to adapt to the new situation.

The questions in developmental learning system are designed to develop problem solving and reasoning. The student learns to respond to such questions reflecting his personal point of view. The usage of visual aids and other methods are complicated according to new goals. Developmental learning focuses on analyzing new teaching materials, as analyzing means collective search, and while searching for information the level of students' intelligence is determined.

In this regard, in recent years much attention has been paid to the developmental learning. It begins with a comment by L.S. Vygotsky "Learning is accompanied by development."

There are two systems associated with the developmental learning in the education system. They are the system of L. V. Zankov and the system of D. V. Elkonin and V. V. Davydov.

V.V. Davydov proposes to consider the principle of developmental learning as an integral system [6]. Its structure consists of learning activity, learning objectives, tasks and teaching methods. Learning activities refer to learning processes (concept comprehension), mastering learning skills, monitoring, the rate of material acquisition, and perceptive activities refer to skills and abilities.

The system of developmental learning designed by the scientist L.V. Zankov can be called a system of accelerated, dynamic, all-round development of personality [5].

Cognitive interest is the main focus of learning activities in the system of developmental learning designed by L.V. Zankov. The idea of consistency requires the coordination of methodological approaches.

I.S. Yakimanskaya welcomes the idea of involving the students in various activities in the developmental learning. She offers to use various didactic games and teaching methods designed for enhancing discussion skills and thinking, imagination, memory and speaking skills. [7,15].

According to the scientist, the lessons remains to be the key element in the process of education in developmental learning, but according to the system of

L. V. Zankov its function and form of organization changes significantly.

Its permanent qualities are as follows:

The purpose of the lesson is not only to acquire the new material, knowledge, skills, but also mastering other personal qualities. For example,

- classroom activities are based on student self-thinking
- teacher-student collaboration
- The teacher's task is to create a problem situation; various forms and methods of organizing learning activities that reveal students' personal qualities are used
- The lesson plan is developed and discussed with students
- creating special conditions and environment for increasing students' interest in work
- Students are encouraged to learn to use different approaches to avoid mistakes in order to avoid misunderstandings
- didactic materials used at the lesson will be used to help the student to choose the most significant form of learning content
- the final result along with the students' overall activity is evaluated
- To support students' desire to find a unique way to complete assignments, to compare it with the methods of other students and to help to select the most effective way of learning.

The features of the lesson are as follows:

- ❖ pay attention to the specification of language tasks that make students think, reason, and plan

- ❖ to create condition for the creative thinking, problem solving independently while doing tasks at the lessons
- ❖ teacher prepare the tasks that require students' self-thinking and analyzing skills that will enable them to do their home tasks without teacher's aid
- ❖ To create pedagogical situations, increase students' activity, foster independence and assist in discovering natural talents.

The general goal of the lesson of the Kazakh language and organizational resources of the learning system are defined by the topic, content and personal aim. By focusing on the students' potential abilities, the teacher must be aware of the effective methods used in previous teaching, the psychological characteristics of the process, and be aware of how well the student understands his/her actions.

L.V. Zankov suggests the following indications for the overall development of a child:

- ✓ Observation is the basis for the development of many important mental functions
- ✓ mental abilities, to analyze, generalize, abstract, generalize
- ✓ practical activity, the ability to create material objects [5, 49-58] .

The scientist Lordkipanidze demonstrates the principles that are based on his own system, such as higher complexity-based learning, the leading role of theoretical knowledge, the rapid development of learning material, and conscious student learning in the learning process [8,22].

Researcher view reflects the idea that the teacher needs systematic, focused work for the overall development of the individual student and all students in the class, including low-performance students.

The main purpose of this system is to educate the child developing his or her sense of freedom, decision-making and self-study skills. Taking into account the individuality of students a teacher must be able to vary approaches of work while fostering personal values. The most relevant and distinctive principle of developmental learning is the principle of higher complexity-based learning.

According to this principle when studying the unit "Lexicology" in the Kazakh language, the subject matter of the chapter and its difference from other linguistic chapters, the content of systematic linguistic topics, theory must be given to determine how students understand, analyze and synthesize materials. Traditional pedagogy has the principles such as learning from simple to complex and learning from real to abstract notions. The authors of a developmental learning on the contrary, support the idea of leading a person's thinking from the simple to the abstract notions.

To achieve the goals of these principles, solving complex tasks in teaching the Kazakh language is also very effective.

According to this principle of a developmental learning, students should be able to apply their theoretical knowledge, separate words, phraseological units, proverbs in different topics, and other types of work. One of the basic principles of developing functional literacy in the Kazakh language is problem-based learning. Mikhmutov states "The organization of the educational process is based on a problem-based learning, and the solving learning problems systematically is a distinctive feature of this kind of learning" [9, 265].

Since the developmental learning is focused on the all-round development of the individual, enhancing the cognitive abilities and intellectual development of personality, and problem-based learning deals with solving these problems systematically, that proves that development learning and problem-based learning has common aims. Developmental learning contributes to the quality of education providing students with extensive information. For example, when studying the lexicology of the Kazakh language, it is crucial to enhance and develop intelligence of an individual by delivering and mastering theoretical knowledge with the deep content of the topic. Using different lexical topics in developmental learning students get the opportunity to uncover their intellectual abilities, to expand his world view, to use the most effective theoretical knowledge in practice.

At the lessons students' logical thinking cannot be developed separately. All other components are involved, and all the procedure is focused on the aim of the lesson which makes systematic and meaningful lessons.

Moreover, functional literacy can be achieved through interactive methods.

Developmental learning include the following interactive methods:

1) Brainstorming aims at making students get acquainted with the basic idea of a particular subject on the basis of the heuristic method, and to express his opinion.

Students are required to be active participants, to make a brief summary using critical thinking;

2) Discussion aims at making research on a particular topic and holding discussion and finding a solution.

In order to participate in the discussions students are required to be able to collect materials, to give full answers to the questions and draw conclusions.

3) Group work aims at conducting a group research on a specific language topic and receive in-depth knowledge using cooperation technique with immense involvement in each student.

The students are required to be able to divide into teams voluntarily and take part in summarizing, analyzing and concluding the definitions and rules within certain time, where each student understands his aim and function.

4) Exercising method aims at forming and developing the student's understanding and knowledge of a linguistic subject.

The students are required to be able to make presentations based on theoretical knowledge based on the results of a particular idea and a particular language topic within a certain period of time.

The importance of the forming functional literacy based at the lessons of lexicology in the Kazakh language within developmental learning is as follows:

1. Disclosure of the inner secrets of the language and the recognition that this is a “living” phenomenon that will enable student to study on their own.

2. Teaching language skills through developmental learning is not only focused on teaching to express ideas, but it also covers the issues of teaching how to use expressive means, how to interpret the author's intension, to master the ability of using stylistic devices, improve the language culture and develop business prospects. It also deals with enriching students’ intellect by revealing the spiritual abilities of an individual, forming morality and a healthy lifestyle habits, and creating conditions for further development.

4. Development of aesthetic education and unlock creativity.

The aim of developmental learning is teaching the particular subject, language material, by delivering in-depth theoretical and practical knowledge, developing reading, speaking and writing skills and developing intelligence taking into account the development of students’ individual potential and using differentiated approach and individual work.

REFERENCES

1 President of the Republic of Kazakhstan - President of the Republic of Kazakhstan Address of the President of Kazakhstan to the people of Kazakhstan “Socio-economic modernization is the main vector of development of Kazakhstan” (January 27, 2012). - Astana, 2012.

2 The National Action Plan for the Development of Functional Literacy of Schoolchildren for 2012-2016 / Approved by Decree No. 832 of 06.06.

3 Elkonin D.B. Selected pedagogical works. - Moscow: Pedagogy, 1989. - 560 p.

4 Vygotsky L.S. Selected psychological studies. - M., 1956. - 264 h. 5. Zankov L. V. Principles of an experimental didactic system. Selected pedagogical works. - Moscow, 1990.

5 Zankov L.V. Principles of an experimental didactic system. Selected pedagogical works. - Moscow, 1990.

6 Davydov V.V. The theory of developmental learning. - Moscow: Pedagogy, 1986. - 240 p.

7 Lordkipanidze D.O. Principles, organization and teaching methods. –Moscow: Uchpedgiz, 1957. - 169 p.

8 Makhmutov M.I. Problem-based learning. The main issues of the theory. –Moscow: Pedagogy, 1975. - 157 p.

Б.Б. Жахина

Дамыта оқыту – функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың әдіснамалық негізі

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада қазақ тілі пәні бойынша жаңартылған білім мазмұнына сай оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мәселесі сөз болады. Соған сай дамыта оқыту технологиясының жеке тұлғаның қалыптасқан теориялық білімін коммуникативтік қарым-қатынаста сауатты қолдана білуді үйретуде тиімділігі айқындалады. Жалпы және пәндік құзыреттіліктерді меңгерген тұлғаның әлеуметтік бейімделуінің, функционалдық сауаттылығының қалыптасу барысындағы аталған теорияның білім беру жүйесіндегі басымдық рөлі көрсетіледі.

Б.Б.Жахина

Развивающее обучение – методологическая основа в формировании функциональной грамотности

Кокшетауский государственный университета им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

В статье рассматривается проблема формирования функциональной граммотности по казахскому языку учащегося в рамках обновленного содержания образования. Определена значимость технологии развивающего обучения личности умению граммотного применения теории казахского языка в виде коммуникативных действий. Показана превалирующая роль теории в данной системе образования, эффективность применения данных принципов обучения при формировании социально адаптированной, функционально грамотной личности, владеющей общими и предметными компетенциям.

УДК 378.1.541

А.М. Жиеналина[1], Г.Ж.Искакова[2]

[1]магистр педагогических наук, преподаватель кафедры русской филологии и библиотечного дела, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: zhienalina_am@mail.ru

[2]магистр педагогики и психологии, старший преподаватель кафедры казахской филологии, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: g.ristina@mail.ru

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АДАПТИРОВАННОГО ТЕКСТА

В данной статье дается объяснение понятия адаптированный текст. Проводится сопоставление языка художественных текстов и их адаптированных версий с целью выявления способов преодоления барьеров понимания художественного текста. Описывается структурно-семантическая характеристика адаптированного текста. Были показаны способы упрощения художественного текста и методы сохранения авторского стиля и художественного замысла.

Ключевые слова: адаптированный текст, понимание, способы адаптации, адаптация, интерпретация, дигестирование, структура, семантика

ВВЕДЕНИЕ

В мировом сообществе конкурентоспособность играет немаловажную роль. Современный специалист – высокопрофессиональная личность, способная творчески мыслить, принимать нестандартные решения и нести за них ответственность. И поэтому те знания, которые получает обучающийся в образовательном учреждении должны обеспечить конкурентоспособность будущих специалистов на современном рынке. В связи с этим, важно рассмотреть внедрение инновационных моделей и технологий в обучение как основного стратегического направления развития системы образования. Но реформирование образования – это не только освоение технических процессов, но и углубление содержания образования, применение эффективных методов его обучения обучающемуся, содержание предлагаемых учебных пособий и материалов. Для повышения качества современного образования, должны быть использованы более эффективные методы, которые приведут к конкурентоспособности личности обучающегося.

На занятиях изучения русского языка как неродного, большое внимание уделяется текстам. Умению творчески мыслить, креативно подходить к решению того или иного вопроса, принимать нестандартные решения – задачи, которые ставит перед собой учитель проведя работу с текстами обучающимися. Тексты, представленные для анализа обучающимся, разных стилей. Тексты художественного плана, а особенно русских классиков, представляют сложность при чтении на уроках русского языка как неродного. Многие диалектизмы, устаревшие слова являются трудными для восприятия всей картины обучающимися. И поэтому возникла идея использовать на занятиях адаптированные тексты. Тексты, которые прошли лингвистическую обработку и подобраны в зависимости от языкового уровня владения языком студентом. Эта идея не новая. Уже несколько десятилетий адаптированные тексты используются на занятиях по изучению английского языка. Идея упрощать тексты, предназначенные для обучения способам извлечения информации из иноязычных текстов, появилась в 1930-х гг. Одним из методистов, работавших над данной проблемой, был Ч. Огден, который создал так называемый Basic English, в основе которого было лексическое упрощение. Что касается Дж. Пальмера и А. Хорнби, то они создавали тексты «плато» на базе лексического минимума, состоявшего из 1000 слов. Далее идея упрощения текстов была продолжена М. Уэстом, которому принадлежит разработка методики составления книг для чтения с использованием ограниченного количества лексических единиц и системы уровней сложности. М. Уэст ограничивал лексический минимум в пределах 1000, 1500, 2000 и 3000 слов [1,4].

В 1967 г. А.А. Вейзе продолжил исследования в этой области, разработав анализ единиц и методы адаптации, а также уровни адаптации [1,4].

В ряде работ конца 1980-х г.г. (Т. Л. Черезова, М. Ю. Терехова) для обозначения процесса адаптации стал использоваться термин дигестирование. Под дигестированием понимают любую обработку текста с целью облегчения его восприятия читателем. Дигестированием может быть сокращение, адаптация на уровне предложения или пересказ.

Адаптирование текстов требует большого мастерства, глубокого проникновения в содержание, его переосмысления и изложения в соответствии с картиной мира и языковой средой целевой аудитории.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

При обучении русскому языку, как неродному, большую сложность в понимании текста представляет не содержание, а способ выражения мысли: синтаксические конструкции, редко употребляемые слова, фразеологизмы, длина текста и т.д. Поэтому преподаватель старается подобрать такие тексты, которые будут понятны аудитории. Текст может адаптироваться как и для широкого круга читателей, так и для **более** ограниченного

круга читателей (адаптация текстов для читателей с определенным уровнем владения языком). Адаптированный текст нацелен, прежде всего, на объяснение важных ключевых моментов в тексте. При адаптировании для незнакомых адресату реалий подбираются эквиваленты, распространенные в его культурной среде. Если информация слишком детализированная и одна форма должна быть основана на специальных научных знаниях, то она не будет восприниматься неспециалистом. Вместо того, чтобы что-то объяснять, сложные и длинные определения могут ставить неподготовленного читателя в тупик. Как и большинство зарубежных методистов (Вейзе А.А., Носонович Е.В., Г.Улддоусон и др.), мы считаем, что при адаптации текстом необходимо исходить из уровня владения обучающимися русского языка как неродного языка. Адаптация специализированных профессиональных текстов, в отличие от художественной литературы, представляет собой скорее объяснения процессов, чем утверждение фактов. При многочисленных объяснениях адаптированный специализированный текст увеличивается в объеме, а не сокращается. Это можно увидеть в многочисленных адаптированных художественных книгах.

Различают количественный и качественный методы адаптации текстов. В нашей работе мы придерживаемся и того и другого метода. Количественный метод адаптации заключается в удалении, сокращении несущественных, второстепенных предложений, словосочетаний в тексте для того, чтобы основная идея текста стала более понятной. Под качественной адаптацией понимают преобразование текста на лексическом, синтаксическом и грамматическом уровнях. Для достаточного уровня понимания текстов в зависимости от целей чтения допустимо минимальное «отстояние факторов, характеризующих читателя и факторов, относящихся к тексту» [1,10].

Иными словами, текст должен соответствовать уровню языковой подготовки читающего и быть ему посилен. Говоря о доступности языка текста, методисты обычно отдельно выделяют вопрос о допустимом количестве незнакомой лексики. В. А. Кондратьева установила, что скорость чтения иноязычного текста уменьшается по мере появления в нем незнакомых слов. Но и малое количество незнакомых слов не способствует увеличению скорости чтения, т.к. читатель их редко встречает и медленно усваивает. Это обусловлено тем, что при редкой повторяемости слов не происходит их непроизвольного запоминания. Так, например, Фрумкина Р.М. считает пределом 25-30% незнакомых слов в иноязычном тексте. Больший процент незнакомой лексики нарушает процесс понимания и превращает чтение в утомительную дешифровку. Эксперименты, проведенные З. И. Клычниковой, показали, что наличие в тексте до 30% незнакомой лексики не препятствует пониманию общей идеи, 10% незнакомых слов позволяет понять общее содержание текста, а при 5% читающий понимает и второстепенную информацию. Опираясь на эти данные, при подборе и адаптации текстов, предназначенных для формирования умений изучающего чтения, мы можем оставить примерно 5% незнакомых лексических единиц, о значении которых обучающийся может догадаться, зная правила словообразования, опираясь на сходство со словом родного языка или семантизировать на основе контекстуальной догадки, а также заменить незнакомые лексические единицы на синонимы. 10% незнакомой лексики допустимы в текстах, предназначенных для формирования умений ознакомительного чтения, и 20% - в текстах для просмотрового чтения. При оценке грамматической трудности текста мы учитываем соотношение простых и сложных предложений, а также конструкций, которые не являются частотными или стандартными, или у которых нет аналогов в родном языке [1,8].

Текст как единица языка и единица обучения является предметом изучения методистов, лингвистов и психологов. Анализ лингвистической и методической литературы, посвященной проблеме текста, позволяет сделать вывод, что у исследователей нет единой точки зрения на то, что понимать под термином «текст». Проанализировав ряд научных исследований, мы увидели, что одного конкретного определение термина «текста» в лингвистике нет. Ряд лингвистов под текстом понимают только письменное речевое произведение, «актуализированный образец письменной речи» [1, 6].

В нашей статье мы придерживаемся определения текста, данное И.Р. Гальпериным, который определяет текст как продукт письменного варианта языка, а не фиксацию устной речи [2, с.67].

Одним из наиболее эффективных способов методической обработки текстов, по нашему мнению, является адаптация. Адаптированный текст- это «облегчённый текст литературно-художественных и других произведений, приспособленный для малоподготовленных читателей или детей; применяется чаще при изучении иностранного языка» [3, с.12].

Под адаптацией текста понимается сокращение и упрощение текста для изучения иностранного языка слабо подготовленными читателями.

Вопрос адаптации художественных текстов на иностранном языке неоднократно рассматривался в области методики преподавания иностранных языков, но он также заслуживает пристального внимания лингвистов, поскольку лингвистические методы могут способствовать разработке новых принципов адаптации литературы. Все исследователи сходятся во мнении об определении адаптации, но акценты делаются на вычленении разных видов адаптации. В связи с этим рассматривались такие виды адаптации, как лингвистическая, нелингвистическая [4], прагматическая [8], культурная [5] и др. Под лингвистической адаптацией подразумевается упрощение текста через лексические замены или грамматические трансформации. Нелингвистическая адаптация связана с изменением объема текста, сокращением тематических линий, упрощением содержания. Прагматическая адаптация стремится уровнять прагматический эффект оригинального текста, сокращением тематических линий, упрощением содержания. Прагматическая адаптация стремится уровнять прагматический эффект оригинального текста и перевода. Культурная адаптация направлена на экспликацию лингвокультурологической информации, которая может быть незнакома потенциальному читателю. Разные виды адаптации связаны с разными видами информации, которая может содержаться в тексте. В процессе толкования интерпретатор решает сложную проблему: с одной стороны, ему необходимо адаптировать текст, а с другой стороны, он должен максимально сохранить смысл исходного текста. Как правило, сложность представляет объем текста на иностранном языке, синтаксические конструкции, лексика и культурологическая информация [1,22].

Процесс понимания текста связан с интерпретацией, т.е. объяснением непонятого и уяснением каких-то моментов для себя. Интерпретация не равняется пониманию, она не всегда бывает точной: можно интерпретировать то, что совершенно не понимаешь, но в процессе интерпретации можно достичь понимания. Понимание зависит от осознанности всех факторов, вносящих свою лепту в понимание, а также от направленности установки читателя на понимание. Ведущую роль среди всех факторов понимания можно отдать субъектам коммуникации, и прежде всего получателю сообщения как активному участнику, который предпринимает действия, направленные на понимание. Интерпретация сообщения должна проводиться с учетом всех факторов ситуации коммуникации в комплексе, включая широкий спектр фоновых знаний как дополнительную информацию.

При адаптировании текста используются простые предложения вместо сложноподчинённых с целью понимания их синтаксической структуры обучающимися, имеющими низкий уровень языковых знаний. Это основывается на научных данных об объеме оперативной памяти. Связь между словами можно осознать, если связываемые слова одновременно удерживаются в памяти, следовательно, нужно стремиться к тому, чтобы самостоятельные предложения не превышали 9 слов (самостоятельными мы условно считаем простые, главное и придаточное предложения в составе сложноподчинённого, отдельные части сложносочинённого предложения) [4,151].

С помощью сопоставления адаптированного текста и оригинального текста. Можно выявить некоторые частные способы упрощения текстов и их влияние на последующие

трансформации смысла, которые сделали бы текст более понятным, а также способы сохранения стиля автора в адаптированном тексте. Под адаптированным текстом в данной работе мы понимаем лексически и грамматически упрощенную интепретацию текста на иностранном языке.

В качестве эксперимента, нами был предложен отрывок из произведения А.И.Куприна «Гранатовый браслет» студентам, обучающихся на казахском языке. Студенты должны были указать слова, которые являются трудными для их восприятия. В результате мы выделили черным шрифтом те слова, которые оказались наиболее трудными для студентов (не знают лексического значения, впервые слышат, не могут определить лексическое значение слова по контексту и т.д.).

А.И. Куприн Гранатовый браслет

Обитатели *пригородного морского курорта — большей частью греки и евреи, — жизнелюбивые и* ***мнительные,*** *как все южане, — поспешно перебирались в город. По* ***размякшему*** *шоссе без конца тянулись* ***ломовые дроги****, перегруженные всяческими домашними вещами:* ***тюфяками****, диванами, сундуками, стульями, умывальниками, самоварами. Жалко, и грустно, и противно было глядеть сквозь* ***мутную кисею*** *дождя на этот жалкий* ***скарб****, казавшийся таким изношенным, грязным и нищенским; на горничных и* ***кухарок****, сидевших на верху* ***воза*** *на мокром* ***брезенте*** *с какими-то утюгами,* ***жестянками*** *и корзинками в руках, на* ***запотевших,*** *обессилевших лошадей, которые то и дело останавливались, дрожа коленями, дымясь и часто нося боками, на сипло ругавшихся* ***дрогалей****, закутанных от дождя в* ***рогожи****.*

Далее, тем же студентам предложили уже адаптированный текст, где произошла замена трудных в восприятии слов словами –синонимами или были даны лексические значения слов. В этом случае студентам было уже легче понять содержание текста.

А.И. Куприн Гранатовый браслет

Жители *пригородного морского курорта — большей частью греки и евреи, — жизнелюбивые и* ***недоверчивые,*** *как все южане, — поспешно перебирались в город. По размытому шоссе без конца тянулись* ***тяжелые повозки****, перегруженные всяческими домашними вещами:* ***матрацы,*** *диванами, сундуками, стульями, умывальниками, самоварами. Жалко, и грустно, и противно было глядеть сквозь частые грязные капли дождя на этот жалкий* ***скарб (домашние вещи),*** *казавшийся таким изношенным, грязным и нищенским; на горничных и* ***поваров****, сидевших на верху* ***телеги*** *на мокром* ***брезенте (плотная водонепроницаемая ткань)*** *с какими-то утюгами,* ***жестянками (жесть – вид металла)*** *и корзинками в руках, на* ***мокрых,*** *обессилевших лошадей, которые то и дело останавливались, дрожа коленями, дымясь и часто нося боками, на сипло ругавшихся дрогалей* ***(управляющий телегой),*** *закутанных от дождя в* ***грубую ткань.***

Таким образом, представленный текст в обработанном варианте намного понятнее неподготовленному студенту. Все способы упрощения текста при адаптации, описанные в данной работе, призваны помочь обучающимся понять содержание этого текста, при этом стиль автора и художественная идея текста в определенной степени стираются при адаптации. Для сохранения смыслов оригинального текста необходимо учитывать его жанр и его дискурсивные характеристики, выявить текстообразующие концепты, подобрать такие элементы стиля автора, которые соответствовали бы уровню владения русским языком как неродным обучающимися.

ВЫВОДЫ

Адаптация текстов способствует дифференциации и индивидуализации обучения. Проведенное нами исследование показало, что благодаря адаптации учебного текстового материала повышается эффективность формирования языковых навыков и развития речевых умений обучающих, а также их познавательная активность и мотивация к изучению языков.

При адаптации создается такой текст, который ориентирован на определенного адресата, его знания в той области, к которому относится текст, его языковую,

лингвистическую, культурологическую компетенцию, психофизиологические особенности. Этот текст называют адаптированным текстом. Адаптация текста может касаться как формы сообщения (плана выражения), так и плана содержания, в зависимости от того, что представляет собой сложность для понимания читателем этого текста. Так, если в тексте-источнике описывается реалия, которая незнакома читателю другой культуры, то эта реалия может заменяться на ту, что существует в культуре языка носителя. Человек, проживший всю жизнь в тропической стране, может не понять сравнение «белый, как снег», если никогда не видел снег. При адаптации текста в его культуру можно подобрать другое сравнение, например, использовав выражение «белый, как сахар».

Можно адаптировать книги на русском языке с учетом уровня языковых знаний обучающегося, ограничивая словарный состав текста, его грамматические конструкции и длину текста. В методике преподавания иностранных языков четко установлены уровни владения иностранными языками, издательства адаптированной литературы приняли нормы определения сложности текста для обучающихся с разной подготовкой. Они регулируют использование грамматических конструкций, количество слов, использованных в этом тексте, длину текста. Такие же правила можно установить и при адаптировании текстов на русском языке. Обучающимся будут понятны тексты и студент, прочитав один адаптированный текст и заинтересовавший этой книгой, может со временем прочитать ее в оригинале.

Адаптированный текст отличается от текста-оригинала. Это отличие выражается в изменении объема текста, по сравнению с текстом-источником (это может быть как сокращение текста, так и его приращение), замена словесных рядов высшего уровня на словесные ряды лексико-фразеологического и грамматического уровня (т.е. среднего уровня). Это выражается в упрощении синтаксических конструкций. Использование более общих грамматических конструкций ведет к стиранию художественных деталей и нивелированию смысла.

В процессе адаптации художественного текста композиция претерпевает значительные изменения на уровне формы и содержания. Эти изменения затрагивают содержательно-фактуальную информацию, которая сильно сжимается. Эти изменения также влияют на содержательно-концептуальную и подтекстовую информацию. Некоторая часть этой информации эксплицируется, вследствие чего стираются художественные детали и художественная идея.

Адаптированная версия может вызывать интерес обучающегося за счет сохранившегося замысла, но образ текста в адаптированной версии теряет свою многоплановость. Тем не менее сокращенная адаптированная версия художественного произведения позволяет адресату проследить динамику развития событий, облегчает чтение и доставляет удовольствие от чтения.

Итак, адаптированный текст функционирует в условиях, которые прагматически отличаются от условий создания текста-источника. В зависимости от помех, которые возникают при коммуникации текста-источника, используются различные виды адаптации, в результате которых создаются более эффективные в данной ситуации адаптированные тексты.

Адаптация текста направлена на создание более эффективного текста с точки зрения прагматики, что может найти практическое применение в разных сферах жизнедеятельности человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Серова Т.С. Психологические и лингводидактические аспекты обучения профессионально-ориентированному иноязычному чтению в вузе. – Свердловск: изд-во Уральского ун-та, 1988, с.60.

2 Гальперин И.Р. О понятии «текст»//Лингвистика текста: Материалы научной конференции. URL: http://yandex.ru/search/touch/ (дата обращения: 15.04.2016)

3 Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. М., Педагогический терминологический словарь //Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. – М., Большая Российская энциклопедия, 2002, – 528 с.

4 Брыгина, А. В. Лингвистические принципы адаптирования художественного текста дис. … канд. филол. наук. М., 2004. 200 с.

5 Комиссаров, В. Н. Современное переводоведение. – М. : ЭТС, 2001. – 424 с.

6 Дьякова, А. А. Критерии комплексного сопоставительного анализа исходного и адаптированного текстов // Актуальные проблемы лингводидактики и лингвистики : сущность, концепции, перспективы. – Т. 2. – Волгоград : Парадигма, 2010. – С. 80–85.

7 Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. – М., Просвещение, 1983, 207 с.

8 Кондратьева В.А. Оптимизация усвоения лексики иностранного языка. – М.: Высш.шк., 1974, 120 с.

А.М. Жиеналина[1], Г.Ж.Искакова[2]

Бейімделінген мәтіннің құрылымы және семантикалық сипаттамалары

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетауқ., Қазақстан

Бұл мақалада бейімделген мәтін түсінігі түсіндіріледі. Көркем мәтінді түсінудегі кедергілерді жеңу жолдарын анықтау үшін көркем мәтіндердің тілін және олардың бейімделген нұсқаларын салыстыру жүргізіледі. Бейімделген мәтіннің құрылымдық-семантикалық сипаттамасы сипатталған. Авторлық стиль мен көркемдік ниетті сақтаудың көркем мәтінін және әдістерін жеңілдету жолдары көрсетілді.

A.M. Zhienalina [1], G.Zh Iskakova [2].

Structural and semantic characteristics of adapted text

Sh.UalikhanovKokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

This article explains the concept of adapted text. A comparison is made of the language of artistic texts and their adapted versions in order to identify ways of overcoming the barriers to understanding an artistic text. The structural-semantic characteristic of the adapted text is described. Ways to simplify the artistic text and methods of preserving the author's style and artistic intention were shown.

ӘОЖ 378.1.147

Г.Ж. Искакова[1], А.М. Жиеналина[2]

[1] Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, п.п.ғ.м., аға оқытушы, e-mail: g.ristina@mail.ru

[2] Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, п.ғ.м.,e-mail: zhienalina_am@mail.ru

БЕЙІМДЕЛГЕН КӨРКЕМ МӘТІН: МӘТІНДІ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада тілді үйренуде әдебиеттің алатын орны, көркем әдебиет тілі, тілдік дағдылары төмен оқырмандардың көркем мәтінді түсіну қиындықтары, мәтінді түсінудің бір жолы ретінде бейімделген мәтін ұсынылатыны, көркем мәтінді бейімдеу түрлері жайлы айтылады. Бейімделген көркем мәтін – түпнұсқа мәтінінен алынған нұсқа, оның

түпнұсқа мәтіннен бірнеше ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Бейімделген көркем мәтін және түпнұсқалық көркем мәтіннің ұқсастығы, негізінен тақырыптың, сюжеттік негіздің, мазмұнның бірлігімен анықталады, ал айырмашылықтары мәтін көлемі мен тілдік ресімдеу тәсілдеріне қатысты болады. Көркем мәтінді бейімдеу тәсілдерін зерттеу тіл үйренушілердің көркем әдебиетті түсініп оқуға септігін тигізері хақ.

Кілт сөздер: көркем әдебиет, көркем әдебиет тілі, тіл үйренуші, бейімделген мәтін, екінші мәтін, интертекстуалдылық, тілдік дағды.

КІРІСПЕ

Еліміздің егемендік алуымен байланысты әлеуметтік–экономикалық салаларымыздың барлық жақтарында жаппай өзгерістер, жаңа бастамалар, серпінді қадамдар жасалып жатыр. Білімнің мазмұны ғылымдардың өзара байланысы, өндіріс пен қоғамдық дамудың жаңару барысына тікелей ықпал жасайды.

Біздің біліміміз әлемдік қауымдастықта бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуі керек. Білім беру жүйесін дамытудың негізгі стратегиялық бағыты ретінде оқытуға инновациялық модельдер мен технологияларды енгізуді қарастыру, әрине, маңызды. Алайда білім беруді реформалау дегеніміз – тек техникалық үдерісті игеруден ғана тұрмайды, ол білім мазмұнының тереңдетілуінен, оны білім алушыға оқытуда тиімді әдістерді қолданудан, ұсынып отырған оқу құралдарыңыз бен материалдарыңыздың мазмұнынан тұрады. Сол себепті ұсынылып отырған зерттеу жұмысы қазіргі білім сапасын арттыру мәселесінен туып отырған қажеттілікке негізделеді.

Еліміздің өз тәуелділігіне қол жеткізіп, саяси-әлеуметтік және экономикалық дамудың жаңа кезеңіне қадам басқан уақытта терең білім, сауатты ұрпақ тәрбиелеу – негізгі міндеттердің бірі. Әлемдік саяси аренада Қазақстан Республикасының өзіндік салмағын пайымдау оның ұлттық білім жүйесінің жоғары дәрежеде дамуымен байланысты. Егемендіктің тұғыры тұрақталып, мемлекеттің іргесін нығайту және қазіргі уақыттағы жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті, тұтастықты сақтау, ұлттық сананың сарқылмауы, тіл мен ділдің баянды болуы үшін мектеп қабырғасында елжандылық тәрбие идеяларының санасына дарытуда әдебиеттің алатын орны ерекше.

Әдебиетті оқыту – ғылым саласымен тығыз байланысқан. Себебі, ғылымның қай саласын алсаңыз да, теориялық және қолданбалы практикасы мәндес болады деп білсек, әдебиетті оқыту арқылы оқушыға көркем шығарманы оқытуды қалыптастыру әрі теориялық, әрі қолданбалы жүйесін бірлікте қарастырып, әрі оның өнер екендігін де ескерген жөн. Өйткені игерілуге тиісті ұғым, сөздің мәні, айтылмақ ой-түсінік оқырманға әсер етерліктей болса, ол тиісті деңгейде көңіл толқытып, тереңірек ойланады. Сондай-ақ, әсер санаға ерекше ықпал етеді. Әсердің нәтижесі бір жағынан тұлғаны әрекетке итермелесе, екінші жағынан пәнге деген қызығушылықты арттырып, көркем шығарманы оқуға талпындырады.

Әдебиет – сөз өнері. Барлық сөзді тізе берсең әңгіме, жыр шықпайды. Адам жүрегі тербетіп, ақыл таразылап, тіл кестелеп айтқан сөз орнында тұрса ғана әдебиет деген өнер пайда болады. Ғылыми тұжырымда әдебиет «адамтану құралы», ал әдебиет пәні «адам тәрбиелеу құралы», – делінген [1]. Өйткені, ғылыми педагогикалық ұстаным бойынша әдебиет пәні философиялық, педагогикалық, негізінен ұлттық ізгілікті, психологиялық, тұғырламалық мәдени-рухани көзқарастарға құрылса, құндылықтарға құрылған. Әдебиетті оқу арқылы оқырман бойына ұлттық таным, ұлттық рухани гуманистік сананы қалыптастырады. Сонымен қатар, қазақ тілінің қолдану аясын кеңейту, қазақ тілінің қатысымдық, эстетикалық және этикалық қызметін меңгеруін қамтамасыз ету, оқыту үрдісі арқылы ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту, қазақ әдебиеті шығармаларын аудармасыз қазақ тілінде оқу, түсіну, баяндап айту деңгейіне жету, Қазақстандық патриотизм идеяларын болашақ қоғам иелерінің санасына дарыту да әдебиеттің еншісіне кіреді.

Орыс мектептеріндегі «Қазақ әдебиеті» пәнін оқыту – айрықша көңіл бөлуді қажет ететіндігі еліміздің ертеңгі болашағына деген үлкен міндеттен туындап отырғаны бәрімізге

мәлім. Оқушыларға әдебиеттің құдіретін, оның адам баласы жаратылғаннан бері бірге жасасып келе жатқандығын, мәңгілік жаңарып, жасарып отыратын үрдіс екенін айтып, түсіндіре отырып, сол әдебиетті жасаушылар, ақын-жазушылар туралы, олардың көркем шығармалары жайында айтуымыз керек. «Көркем шығарма - әдебиеттің құндылығы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру» - деген болатын әдебиет зерттеуші – ғалым, белгілі жазушы, ұлағатты ұстаз Қажым Жұмалиев[2]. Оқушы әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдау керек. Бұл – оңай үрдіс емес. Қабылдау деген сіз бере салғанды ол ала қоятын зат емес. Ол – оқушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние. Қандай жақсы көркем шығарма болмасын оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жай күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса бәрі бос сөз. Оқушыдағы осы сезімді ояту – мұғалімнің қолында, яғни, оқушыға әдеби білім беру, әдеби, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс-тәсілдерді орнымен қолдану қажет.

Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім-болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін сұрыптай отырып пайдалануы керек. Оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек.

«Қазақ әдебиеті» пәні бойынша орыс сыныптарында қандай шығарма оқыту қажет екені оқулықтарда, бағдарламаларда айқын берілген. Алайда оларды қалай оқыту керек, оны мұғалімнің еншісіне қалдырған.

Бұл мәселенің мектеп оқушыларына ғана қатысты деп айта алмаймыз. Кез келген тіл үйренуші өзінің тілдік білімін жетілдіру үшін міндетті түрде көркем әдебиет, газет-журналдар оқып, ондағы материалды өз бетінше түсіне алу керек.

Әр шығарманың авторы болады, ал автордың өзіндік тілі, оқиғаны баяндау тәсілі, суреттеуде қолданылатын көркемдік әдістері бар, яғни әр жазушының өзінің жазу стилі болады.

Әдетте, «жазушы тілі» дегенде, ең алдымен, ойға оралатыны да, іздейтініміз де – оның суреттеу шеберлігі, көркемдік әдістері. Бұл – заңды да. Өйткені көркем әдебиет – сөз өнері. Ал өнер шеберлікті қалайды. Бұл – баршаға аян ақиқат. М.Әуезов осы заңдылықты: «Күндегі құлаққа сіңген тозыңқы сөзден жазушының қаша сөйлейтіні болады. Әдейі өзінің тілін тақ-тұқ қана тіл етпей, шеберлік көрік іздегісі келеді. Кенеулі ойды да көрікті, әсерлі етіп айтпаққа талпынады... Жазушының көркем әдебиеттегі тілі тек жабайы, жұпыны ұғымның тілі болып қоя алмайды. Ұғым, түсінікпен қатар, ой мен сезімге де бірдей әсер етерлік айшықты тілмен әсем сөйлеу шарт», – деп анықтап береді. Өзіне де, өзгеге де осындай шарт қойған жазушының 20-жылдардағы повесть-әңгімелерінен бастап, «Абай жолы» эпопеясының тілі – шын мәнінде «ой мен сезімге бірдей әсер етерлік» айшықты да әсем тіл екендігі зерттеуші түгіл, қарапайым жай оқырманға да жақсы сезіледі. Әсіресе төлтума тіліндегі «Абай жолының» ғажайып тартымдылығы, сүйсіндірер қасиеті – тілінің поэтикалық феноменінде [3, 8].

Әрине, әр жазушы өз шығармасын қазақ тілінің бар байлығын қолданып, қазақ оқырманына арнап жазады. Ендеше, қазақ халқының сүйіп оқыған жазушыларының туындыларын қазіргі ұрпаққа, көпұлтты еліміздің мемлекеттік тілді жетік үйренгісі келетін өзге ұлт өкілдеріне қалай оқытамыз деген сауал туады.

Осы тұста бейімделген мәтін жайлы айтқымыз келеді. Бейімделген мәтін (адаптированный текст) – (лат. adaptare бейімделу) болжамдағы оқырмандардың жасын, мамандығын және тілдік дайындық деңгейін ескере отырып, жеңілдетілген баспа мәтіні – деп Шет тілдерінің жаңа сөздігі анықтама береді [4, 58].

Бейімделген көркем мәтін – түпнұсқа мәтінінен алынған нұсқа, оның түпнұсқа мәтіннен бірнеше ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Бейімделген көркем мәтін және түпнұсқалық көркем мәтіннің ұқсастығы, негізінен тақырыптың, сюжеттік негіздің, мазмұнның бірлігімен анықталады, ал айырмашылықтары мәтін көлемі мен тілдік ресімдеу тәсілдеріне қатысты болады. Бейімделген көркем мәтін оқу процесінде ғана емес, басқа да әр түрлі мақсаттарға арналуы мүмкін. Бейімделген көркем мәтін театр сценарийінің, киносценарийдің, теле- және радиоверсияның нұсқасы ретінде де пайдаланыла алады.

Көркем әдебиет – халықтың рухани мәдениетінің көрінісі, құндылығын уақыт өткен сайын жоғалтпайтын білімнің эмоциялық және интеллектуалдық көзі. Сондықтан көркем әдебиет мәтіндері әр түрлі мамандықтағы, әр түрлі ұлт, әр түрлі жастағы адамдардың қызығушылығын арттырады және көркем шығармалардың мәтіні ұлтаралық қарым-қатынастың әмбебап құралдарының бірі болып табылады.

Бейімделген коммуникативтік сәтті мәтінді жасау – күрделі, кешенді міндет және оның сәтті болуы үшін оқырманның жасын, әлеуметтік, ұлттық сипаттамаларын, оның тілдік құзыреттілік деңгейін және т. б. ескеру қажет.

Бір аудиторияға арналған мәтіндер басқа аудиторияға өзекті болмауы мүмкін. Егер шетелдік тіл үйренушілерге көркем шығарманы оқу қажеттілігі туындаған жағдайда, бастапқы мәтін-түпнұсқа осы адресаттың коммуникативтік мүмкіндіктерін ескере отырып, өзгертілуі тиіс, яғни мәтін лингвистикалық бейімделуі тиіс.

Біздің ойымызша, мәтіндерді әдістемелік өңдеудің ең тиімді тәсілдерінің бірі бейімдеу болып табылады. Мәтінді түсініп оқу мәселесін дәстүрлі түрде хабар жіберуші, тілдік код, хабар және хабар алушыны қамтитын коммуникативтік жағдай (жазбаша қарым-қатынас) тұрғысынан талдауға болады. Егер хабарлама қабылдау үшін тым қиын болса, хабарламаны алушы интерпретатордың көмегіне жүгіне алады және бұл жағдайда коммуникативтік схема басқа түрге ие болады: хабарламаны жіберуші – 1 – мәтін – интерпретатор – 2-мәтін – хабарламаны алушы.

Мұндай кесте бойынша вербалды да, вербалды емес те хабарламаларды түсіндіруді жүзеге асыруға болады.

Интерпретатордың алдында оқырман тұлғасының кейбір ерекшеліктерін ескере отырып, көркем мәтінді бейімдеу міндеті тұрады: кейде оның жасын (балаларға арналған кітаптарды бейімдеу кезінде), мүдделерін (мамандандырылған әдебиетті бейімдеу кезінде) және т. б. назарға алу қажет.

Көркем мәтіндерді бейімдеу мәселесі шет тілдерін оқытуда қолданылып келеді, алайда қазір бұл мәселеге лингвистер ерекше көңіл бөлген жөн деп есептейміз. Барлық зерттеушілер мәтінді бейімдеу терминіне бірдей анықтама бергенімен, бейімдеудің түрлерін ажыратуға келгенде пікірлері тоғыса бермейді. Негізінен, ғалымдар бейімделудің мына түрлерін атап көрсетеді: лингвистикалық, лингвистикалық емес, прагматикалық, мәдени және т. б.

Лингвистикалық бейімделу деп лексикалық алмастыру немесе грамматикалық трансформация арқылы мәтінді жеңілдету түсініледі.

Лингвистикалық емес бейімделу мәтін көлемінің өзгеруіне, тақырыптық сызықтардың қысқаруына, мазмұнның жеңілдетілуіне байланысты. Прагматикалық бейімделу түпнұсқа мәтін мен аударманың прагматикалық әсерін теңестіруге ұмтылады.

Мәдени бейімделу лингвомәдениеттану ақпаратының экспликациясына бағытталған, ол әлеуетті оқырманға беймәлім болуы мүмкін.

Түсіндіру барысында интерпретатор күрделі мәселені шешеді: бір жағынан ол мәтінді бейімдеу қажет, ал екінші жағынан ол бастапқы мәтіннің мағынасын барынша сақтау керек. Ғалымдардың пікірінше, шет тіліндегі мәтінді бейімдеуде мәтіннің көлемін, синтаксистік құрылымдарды, лексика мен белгілі бір елдің мәдени ақпаратын дұрыс бере алу қиынға соғады. Сол себепті, интерпретатор мәтінді бейімдеу амалдарын жетік білуі тиіс.

Мәтінді бейімдеу барысында интерпретатор оқырмандардың тілдік дағдыларын ескере отырып, мәтіндегі синтаксистік құрылымды түсіндіру мақсатында күрделі сөйлемдердің

орнына жай сөйлемдерді пайдаланады. Бұл жедел жады көлемі туралы ғылыми деректерге негізделеді. Жекелеген сөз тіркестері оқырманның жадында сақталуы үшін сөйлемдер 9 сөзден аспауы керек [5, 98].

Мысалы, мектеп бағдарламасынан Бейімбет Майлин «Шұғаның белгісі» хикаятын алалық, Б.Майлиннің шығармашылығына шолу жасауға және «Шұғаның белгісі» хикаятына 1 сағат беріледі. Берілген шығарманың төмендегі үзіндісін оқу барысында В1В2 деңгейін игерген тіл үйренуші Шұға деген қыз бар екенін ғана түсінгенін айтты.

Шығармадан үзінді:

Бала күнімізде анау көрінген төбенің басында талай асық ойнап едік... ол да бір дәурен... ия... бұл ауылдың күзге қарай қонатын жері, жазғытұрғы августқа дейін отыратын жайлауымыз, бұл кел де Шұғаның белгісі атанды, бұрын «Тарғыл өгіз сойған» деуші едік. Үлкен көл, маңайы толған шорқынды су...ол уақытта жердің берекесі қандай. Өзіміздің ел қаншама... оның үстіне ту Сырдан келіп жаппастар да қонады... кейінгі кезде ғана жаппас келуін қойды ғой. Біздің Беркімбай дейтін жақын ағаларымыз болады. Бұрын бай еді, болыстыққа таласамын деумен-ақ малын құртып алды. Осы күні кедей. Сол Беркімбайдың әкесінің нағашысы - жаппас Есімбек дейтін болды. Өзі бай еді, жаппастың алды деуге боларлық. Беркімбайға арқа сүйеп, Есімбек сол «Өгіз сойғанның» ең шұрайлы жеріне қонушы еді.Өзі де жомарт, қонақпаз еді. Елге жағымды болып тұрды. Мал мен басы бірдей, құдай тілегін берген бір адам: ортан қолдай төрт ұлы болды - шетінен қасқыр. Сол төрт ұлдың ортасында бұландап ескен Шұға дейтін қызы болды. Шұға десе Шұға. Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті-ақ еді... ақ құба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы, үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. Жеңілдік дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, бір түрлі паң еді-ау, шіркін... Бұл күнде ондай қыз қайда. Ажары тәуірлеу біреу болса, соны көтере алмайтынын да білмейсің, ешкіге құсап шошандап жүргені. Заман бұзылған ғой... иә...

Ұсынылатын бейімделген мәтін:

Кішкентай кезімізде анау төбеде асық ойнайтынбыз. Ол бір қызық кез еді. Ауылымыз август айына дейін жайлауға қонатын. Қазір бұл жердің атауы – «Шұғаның белгісі», бұрын «Тарғыл өгіз сойған» деп аталған. Жайлауда үлкен көл, маңайы толған су, жері құнарлы болатын. Біздің Беркімбай деген жақын ағамыз болады. Бұрын бай еді, қазір болыстыққа таласып, малын жоғалтты. Қазір кедей. Сол Беркімбайдың әкесінің нағашысы – Есімбек, руы – жаппас. Есімбек бай ауқатты болды. Есімбектің қолдауымен Беркімбай жайлаудың ең жақсы жеріне көшетін. Өзі де жомарт, қонаққа барғанды ұнататын. Еліне беделді болды. Төрт өжет, батыл ұлы бар Беркімбай әрқашан жолы болатын, әрқашан құдай қолдайтын адам еді. Сол төрт ұлдың арасында ерке өскен Шұға дейтін қыз болды. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. Сөзлеген сөзі, жүрісі ерекше қыз. Қазір ондай қыздар азайды. Заманның өзгергені ғой...

Берілген үзіндіде бейімделудің мәдени, лингистикалық, лингвистикалық емес түрлері қолданылды. Яғни лексикалық алмастыру, грамматикалық трансформация арқылы мәтін тіл үйренушінің деңгейіне қарай жеңілдетілді, соған сәйкес мәтін көлемі өзгерді. Оқырманға беймәлім ру атауына түсінік беріліп кетті. Аталған тілдік деңгейдегі білім алушы, яғни В1В2 деңгейін игерген білім алушы көркем мәтінді толық түсінгенін айтты. Бейімделген мәтінде көптеген сөздер жиі қолданылатын сөздермен алмастырылды, сөйлемнің құрылысы өзге аудиторияға сай етіп құрылды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бейімделген мәтін адам қызметінің көптеген коммуникативтік салаларымен байланысты. Біріншіден, екінші тілді оқыту үшін міндетті түрде білім алушылардың мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін ескере отырып жасалуы керек. Бейімделген әдеби мәтіндерді оқитын тіл үйренуші жаңа кітаптармен және шет тіл мәдениетімен танысып қана қоймай, сонымен қатар білім беру функциясын да орындайды. Мұндай мәтіндер белгілі грамматикалық құрылымдар мен лексикалық бірліктерді дұрыс қолдану, қажетті білім беру

материалдарын есте сақтауға көмектеседі. Яғни, бейімделген мәтінді оқыған кезде табиғи білім беру ортасы құрылады.

Екіншіден, бейімделген ғылыми және оқу мәтіндері адресатқа, оның мүмкіндіктеріне, қажеттіліктеріне және мүдделеріне нақты назар аударады. Тіл үйренушілердің, мектеп оқушыларының тиісті түрде қабылдай алатын ақпараттың көлемін түзеді. Бұл мәтіндердің әдіснамалық құндылығы оларды білім беру ортасының ажырамас бөлігі ретінде қолдануға болады.Үшіншіден, ақпараттық компонент нысанындағы деңгейде де, мазмұн деңгейінде де түсіністік күрделілігін жою үшін бейімделіп, жастар арасында танымал бола алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. http://ifreestore.net/1332/
2. Білімдегі жаңалықтар. Республикалық ақпаратты-әдістемелік журнал. №1 (53), 2016
3. Сыздықова Рәбиға Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014, 285 б.
4. Захаренко Е. Н., Комарова Л. Н., Нечаева И.В. Новый словарь иностранных слов: свыше 25 000 слов и словосочетаний. – М.:ООО ИФ «Азбуковник», 2008. – 1040 с. – 3-е изд., испр. и доп.
5. Первухина С.В. Виды адаптации текста//Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – 2014. – 178 с.

Г.Ж. Искакова[1], А.М. Жиеналина[2]

Адаптированный художественный текст: способы интерпретации текста

[1,2] Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан

В данной статье проводится сопоставление языка художественных текстов и их адаптированных версий с целью выявления способов преодоления барьеров понимания художественного текста. Были показаны способы упрощения художественного текста и методы сохранения авторского стиля и художественного замысла.

G.Iskakova[1], A.Zhenalina[2]

Adapted literary text: ways of text interpretation

[1,2] Sh. Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

This article compares the language of literary texts and their adapted versions in order to identify ways to overcome the barriers of understanding the literary text. The ways of simplification of the literary text and methods of preservation of author's style and artistic intention were shown.

ӘӨЖ: 612.312.3'37.032(045)

Г.А. Кукенова[1], А.М. Муратбекова[2]

[1]ф.ғ.к., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: 0102bsgk@mail.ru

[2] ф.ғ.к.., доцент, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы

КӨПТІЛДІЛІК – ЗАМАНАУИ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ

Мақалада көптілді білім беру жағдайында көпмәдениетті заманауи тұлға қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Бұл күрделі тапсырманы іске асыру өмірлік процестерді тудыратын өте маңызды мәселе болып табылады. Мақалада көптілді тұлға мен көпмәдениетті тұлға ұғымдары берілген. Бұл категорияны анықтаудың маңыздылығы

тілдік білім беруде көпмәдениетті тілдік тұлғаны қалыптастыру проблемаларының өзектілігімен түсіндіріледі. Жаһандану жағдайында бәсекеге қабілетті және тілдік мәдениетті меңгерген жаңа білім беру моделін құру қажеттілігі атап өтіледі. Көпмәдениетті тілдік тұлға мәдениаралық коммуникацияның барлық деңгейлерінде: жаһандық, этносаралық және тұлғааралық көпмәдени ортада дамитын тілдік тұлға ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: жаһандану, көптілділік, көпмәдениетті тұлға, көпұлтты, көпмәдениетті орта, көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыру, көптілді құзыреттілік

Қазіргі жаһанданған, ақпараттың қарқынмен дамыған заманында болып жатқан өзгерістер еліміздің білім беру жүйесіне де тың ізденістерді енгізіп отыр. Мәдениет пен білім беру саласындағы әлемнің жаһануы бүгінгі күні елдер мен халықтардың қарқынды жақындасуымен, олардың өзара әрекеттесуі және өзара әсерінің арттуы арқылы сипатталады. Мұндай жағдайда білім беруді модернизациялау, оның ішінде тілдік білім беруді жаңарту мәселесі ерекше маңызға ие.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамыту Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру, оны жаңғырту стратегиясы бірқатар жалпы қағидаттарды ұстануды көздейді, солардың бірі - қазіргі қоғамда білімнің басты рөл атқаратынын мойындау, сондықтан оның нәтижесінің сапалы болуына жауапкершілікті бірнеше есе арттырады. Өз азаматтарына сапалы және заманауи білім алуға лайықты жағдай жасай алатын мемлекет қана дамыған елдердің қатарына қосыла алатыны белгілі. Білім беру жүйесін жаңғырту дәуірінде көптілді білім беруге ерекше көңіл бөлінеді. Көптілді білім беру тілдік білім мен іскерлікте, тілдік және сөйлеу қызметінде жүзеге асырылған адамзаттың әлеуметтік маңызы бар тәжірибесінің "фрагменті" ретінде бірнеше тілді бір мезгілде меңгеру негізінде көптілді тұлға ретінде индивидты оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың мақсатты, ұйымдастырылған, нормаланатын үш тұғырлы процесі болып табылады[1].

Көптілді тұлға деп өз ана тілінен басқа шет тілдерін түсініп, сол тілде сөйлеп, әр түрлі сөйлеу жағдайларында еркін қолдана алатын адамды атауға болады. Шет тілін үйрену тұлғаның толық білім алғандығын білдірмейді. Оқытылатын шетел тілінде басқа оқу пәндері, мысалы, тіл әдебиеті, елтану және т. б. пәндер оқытылған жағдайда көптілді білім беру туралы айтуға болады. Тілді білу - бұл тілді тек практикалық жағынан ғана меңгеру емес, сонымен қатар оқытылатын тіл елінің мәдениетіне баулу, осы тіл әлемінің тілдік бейнесін игеру. Әлем бейнесі әрбір тілде ерекше көрініс табады және тілдік тұлға осыған сәйкес сөйлеу мазмұнын ұйымдастырады. Әлем бейнесі туралы түсінік, ең алдымен, адамның әлем туралы түсінігін зерделеуге негізделген[2].

Көптілді тұлға – бұл бірнеше тілдің белсенді тасымалдаушысы, ол: тілдік тұлға – индивидке бір мезгілде бірнеше тілде сөйлеуді іске асыруға мүмкіндік беретін психофизиологиялық қасиеттер жиынтығы; коммуникативтік тұлға – әртүрлі лингвосоциум өкілдерімен қарым-қатынас құралы ретінде бірнеше тілді пайдалануға деген қабілеті және вербалды мінез-құлыққа тән қасиеттер жиынтығы; сөздік тұлға – бірнеше тілдің лексикалық жүйесінде интеграцияланған идеологиялық көзқарастарының, құндылық бағдарларының, мінез-құлық тәжірибесінің жиынтығы[1].

Көптілді тұлға – бұл көп мәдениетті тұлға. Көпмәдениетті тұлға дегеніміз – біріншіден, жан-жақты дамыған тұлға. Екіншіден, көпмәдениетті тұлға әртүрлі халықтардың мәдениетін танып-білетін қастерлейтін тұлға. «Көпмәдени тұлға» дегенді лингвистикалық санасы дамыған жеке тұлға деп түсінеміз[1]. Көптілді тұлғаны қалыптастыру – көпмәдениетті білім беру кеңістігін дамытудың негізгі бағыттарының бірі. Көпмәдениетті білім берудің мақсаты – көпұлтты және көпмәдениетті ортада әр түрлі ұлт, діни наным-сенім өкілдерімен бейбітшілік пен келісімде өмір сүруге қабілетті адамды қалыптастыру болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы көпмәдениетті білім беру бүгінгі таңда орта – арнайы және жоғары білім беру жүйесіндегі басты бағыттардың бірі. Қазақстандағы көпұлтты, көп

ғасырлық тарихы бар тілдік ахуал қазіргі уақытта тілдік қарым-қатынасқа түсе алатын тұлғаны қалыптастыруға негізгі әдістемелік қағидаттар мен тәсілдерді әзірлеуді қажет етеді.

Қазақстандағы білім беру реформаларының жалпы мақсаты білім беру жүйесін жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға бейімдеу болып табылады. 2007 жылы «Тілдердің үштұғырлығы» ұлттық-мәдени жобасы мемлекеттік деңгейде қабылданды, оның мақсаты - қазақ тілін әлемдік деңгейге көтеру және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерін тең және толыққанды оқыту және қолдану үшін барлық қажетті жағдайларды жасау. Онда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: «...қазіргі заманғы қазақстандық үшін үш тілді білу – әркімнің дербес табыстығының міндетті шарты... Сондықтан 2020 жылға қарай ағылшын тілін меңгерген халықтың үлесі кемінде 20 пайызды құрауы тиіс. Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұл қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі - ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі –жаһандық экономикаға табысты кірігу тілі"[3].

Қазақстандықтар үшін Тілдердің үштұғырлығы идеясы аса маңызды, өйткені мемлекет Басшысы жаһандық әлемге белсенді түрде араласатын қоғамның өмірлік қажеттілігін шешу ретінде, уақыт сынына жауап ретінде тұжырымдады[3]. Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа кірігуі бүгінгі таңда қарапайым шындықты ұғыну мен іске асыруға байланысты: басым тілдерді меңгеру арқылы жаңа білімді игере алатын адамдар үшін ғана әлем ашық болып табылады. Елбасының бастамасымен біздің мемлекет білім берудегі көптілділік тұжырымдамасын жүзеге асыруға кірісті, сондықтан көптілділік Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға қызмет етеді. Отандық білім берудің маңызды стратегиялық міндеті, бір жағынан, ең үздік қазақстандық білім беру дәстүрлерін сақтау, екінші жағынан, мектеп түлектерін халықаралық біліктілік қасиеттерімен қамтамасыз ету, олардың лингвистикалық санасын дамыту, яғни оның негізінде — мемлекеттік, орыс және шет тілдерін меңгерту мәселесі тұр.

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы білім туралы заңнамасына сәйкес меншік нысанына қарамастан барлық білім беру ұйымдары білім берудің тиісті деңгейіндегі мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес білім алушылардың қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде білуін, ал орыс тілі мен бір шет тілін үйренуін қамтамасыз етуі тиіс[4]. Қазіргі уақытта тілдерді білу ғылым, техника, экономика, сауда, спорт, туризм, халықаралық ынтымақтастық сияқты адами қызмет салаларында маңызды рөл атқарады. Тілдік білім беру қызметі көптілді тұлғаны қалыптастыру және дамыту үдерісіндегі маңызды кезең, негізгі құндылықтар мен өмірлік қағидаттарды қалыптастыру кезеңі болып табылады.

Тарихи тұрғыдан біздің мемлекет әртүрлі этностардың, мәдениеттер мен діндердің қауымдастығы ретінде қалыптасты. Елде болып жатқан өзгерістер – саяси, экономикалық, әлеуметтік – этностардың ұлттық санасының өсуіне алып келді. Сонымен қатар, әлемдік қоғамдастыққа тән этникааралық қабаттасу, халықтардың жекелену үрдістері көбінесе ұлттық төзбеушілік пен ымырасыздықты туындатады. Сондықтан мемлекеттің беріктігін сақтау үшін республиканы мекендеген барлық халықтар мен мәдениеттердің мүдделерін ескеру қажет.

Көпмәдениетті білім беру – білім алушылардың басқа мәдениеттер, дәстүрлер, өмір салты, халықтардың рухани құндылықтары туралы білімді меңгеруіне ықпал ететін қазіргі заманғы білім берудің маңызды бөлігі; жастарды басқа мәдениетке құрмет көрсету рухында тәрбиелеу және болашақ ұрпақтың этникалық бірегейлігін арттыруға ықпал етуі мүмкін. З.А.Малькованың пікірінше, "жаһандану білім беру алдында жастарды көпмәдениетті орта жағдайында өмірге дайындаудың күрделі міндетін ұсынады. Жастарды түрлі ұлттар, нәсілдер, діни наным-сенім адамдарымен қарым-қатынас жасауға, түрлі мәдениеттердің өзіндік ерекшелігін түсінуге және бағалауға, оны төзімділік пен діни төзімділік рухында тәрбиелеуге үйрету маңызды" [5]. Сол себепті көпэтникалық орта жағдайында рухани-адамгершілік, еркін, төзімді, азаматтық белсенді, жоғары зияткерлік және көпмәдениетті тұлғаны тәрбиелеу мәселесі бірінші дәрежелі мәнге ие болады.

Қазіргі заманғы қоғамда қазақ, орыс және шет тілдерін меңгеру адамның жеке және кәсіби қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мұның бәрі, тұтастай алғанда, бірнеше тілде іс жүзінде және кәсіби түрде сөйлейтін көптеген азаматтардың қажеттілігін тудырады және соған қарамастан, қоғамда және кәсіби деңгейде беделді ұстанымға ие болудың нақты мүмкіндіктері бар.

«Көптілділікті» қалыптастыру – біздің уақыттағы басым саяси және экономикалық шындықтар тұрғысынан өте күрделі және ұзақ процесс. Көптілді құзыреттілік – бірнеше шетел тілдерін меңгеру ғана емес. Көптілді құзыреттілік – бұл лингвистикалық білім жүйесін меңгеру, әртүрлі тілдерді лингвистикалық ұйымда анықтай білу, тілдің қолданылу механизмдерін және сөйлеу әрекетінің алгоритмдерін түсіну, метакогнитивті стратегияларды және дамыған танымдық қабілеттілікті меңгеру [5].

Білім беру жүйесінде әртүрлі этномәдени құндылықтарды тасымалдаушылармен ынтымақтастыққа келетін осындай көпмәдениетті тілдік тұлғаны қалыптастыруға жағдай жасау қажет. Бұған төменде көрсетілген жағдайлар жатады:

- Тұлғаның жаһандық сананың құрамдас бөлігі ретіндегі этникалық сана-сезімін қалыптастыруға, басқа этностық қауымдастықтар мен олардың мәдениеттерінің өкілдеріне қатысты тұйық, тар ұлттық ойлаудың, теріс көзқарастар мен стереотиптердің қауіптерін қалыптастыруға бағытталған мәдени жағдайлар. Осы мәдениеттану білімі полимәдениетті ойлауды қалыптастыру үшін негіз болып табылады.
- Қоғамның көпмәдениеттілік идеяларын және көпмәдениетті ұлтаралық қарым-қатынас этикасын ескеретін, адамзаттың нақты этноұлттық формасындағы мәдени тәжірибесін көрсететін этикалық жағдайлар.
- Көпмәдениетті көптілді ортаның шарттары, яғни оқытылып отырған халықтардың қалыптасқан салт-дәстүрлерімен, олардың мерекелерімен, фольклорымен, әдеби шығармаларымен таныстырады. Жаңа білімді тарату барысында туған мәдениетін шетел тілдерімен салғастыру және салыстыру жүргізіледі, бұл студенттерге өз елінің мәдениетін жақсы білуге көмектеседі.
- Туған елдің, Ресейдің және шетел мәдениеттеріне қызығушылықты белсенді түрде қалыптастыруға бағытталған танымдық жағдайлар. Білім беруде Ресей және әлемдік мәдениеттермен диалектикалық бірліктегі туған елдің мәдениетінің өзіндік ерекшелігі мен бірегейлігі көрінуі тиіс. Көпұлтты когнитивті қызығушылықты қалыптастыру студенттерді ұлттық сәйкестікті қамтамасыз ете отырып, өркениеттік білім мен құндылықтарға енгізу мәселесін шешуге тікелей байланысты.
- Жеке тұлғаның дамуы мен өркениеттің өрлеуі үшін мәдени әралуандылықтың маңыздылығын түсінуге және қабылдауға, мәдени плюрализммен байланысқан адамгершілік көзқарастар мен бағалаудың қалыптасуына және оларды тұрақты наным-сенімге және сындарлы адамгершілік мінез-құлықтың дағдыларына айналдыруға бағытталған рефлексивті жағдайлар.
- Көпмәдениетті ойлау және гуманитарлық сауаттылық оң рефлексияның болуына жағдай жасайды, адамды әлем азаматы етіп қалыптастырады, толеранттылықты, гуманистік емес ойлауға және ксенофобияға қарсы тұратын гуманистік құндылықтар мен бағдарлардың көрінуіне мүмкіндік береді [6].

Көптілді білім беру бағдарламасы жаһандану жағдайында бәсекеге қабілетті және тіл мәдениетін білетін ұрпақтың қалыптасуына ықпал ететін жаңа білім беру моделін құруды қарастырады. Бәсекеге қабілетті тұлғаға концептуалды талаптардың бірі - көптілділік, кең лингвистикалық сана. Ел Президенті өз сөздерінде "Тілдердің үштұғырлығы" мәдени жобасын жүзеге асыруды жеделдету, мемлекеттік тілдің әлеуметтік және коммуникативтік функцияларын кеңейту және күшейту қажеттігін айтып бірнеше рет тапсырма берді.

Бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауға бағытталған көптілді білім беруді үш тілде оқытудың инновациялық технологияларын оқу үдерісіне енгізу жолымен жүзеге асыру С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінде жүзеге асырылады, онда 2012

жылы көптілді білім беру бағдарламасы қабылданды. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білу жастарға әлемдік нарықта ғылым мен жаңа технологияларды игеруге, этникалық, қазақстандық және әлемдік мәдениеттерге баулу негізінде сындарлы ынтымақтастыққа дүниетанымдық ұстанымды қалыптастыруға жағдай жасайды. Қазіргі уақытта университеттің негізгі бағыттарының бірі көптілділікті дамыту болып табылады. 2012 жылдың қыркүйек айынан бастап С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінде бір уақытта үш тілде (қазақ, ағылшын және орыс) 5 бакалавр және 3 магистрлік білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру жолымен еліміздің агроөнеркәсіптік кешені үшін көптілді кадрларды даярлауға кірісті.

"Тілдердің үштұғырлығы" бағдарламасының мақсаты: қазақ, орыс және ағылшын тілдерін қатар меңгеру негізінде тілдік құзыреттілікке ие, халықаралық білім беру кеңістігінде жылжымалы және мәдениетаралық қарым-қатынасқа қабілетті, еңбек нарығында тілдік құзыреттілікке ие ауылшаруашылық мамандықтары бойынша жоғары білікті, бәсекеге қабілетті мамандарды дайындауға бағытталған көптілді білім беру. Осыған байланысты университетте мамандықтар бойынша бакалавриат, магистратура және докторантура студенттерін үздіксіз көп деңгейлі кезең-кезеңмен көптілді даярлауды құруға бағытталған көптілді білім беруді дамытудың стратегиясы мен бағдарламасы (2012-2016 жж.) әзірленді. – "биотехнология", "экология", "аграрлық техника және технология", "сәулет", "радиотехника, электроника және телекоммуникация", "есеп және аудит" мамандықтары бойынша көптілді топтар құрылды, білім алушылар контингенті анықталды, олардың біліміне мониторинг жүргізілді, шетелде оқу және жұмыс тәжірибесі бар ғылыми дәрежесі бар оқытушылардың білікті кадрлары тартылды, базалық және бейінді пәндер бойынша сабақ жүргізетін оқытушылардың тілдік құзыреттілігі анықталды. 2015-2016 оқу жылынан бастап магистратураның барлық мамандықтары және докторантурасы толығымен көптілді білім беру жүйесіне ауысты. Бакалавриаттың, магистратураның және докторантураның көптілді топтарында оқыту сапасын мониторингілеу мақсатында факультеттермен бірлесіп жыл сайын білім алушылар мен оқытушыларға әлеуметтік сауалнама өткізіледі. Сондай-ақ, жыл сайын университетте көптілді білім беруге тартылған оқытушылар, ғылыми қызметкерлер, магистранттардың тілдік дайындықты арттыру үшін ағылшын тілінде курстар ұйымдастырылады.

"Тілдердің үштұғырлығы" бағдарламасын жүзеге асыру аясында Қазақ агротехникалық университеті білім алушылар мен профессорлық-оқытушылық құрам арасында үш тілді оқытуды кезең-кезеңмен дамытуды, атап айтқанда кәсіби терминологияны ескере отырып, мемлекеттік және ағылшын тілдерін оқытуды көздейді.

Университеттің осы бағыттағы міндеттері:

- мемлекеттік және шет тілдерінде сабақ жүргізу үшін профессор-оқытушылар құрамын тарту;
- шет тілін оқытуға арналған педагогикалық кадрларды оқу-әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету;
- Университет базасында отандық және Батыс мамандарының қатысуымен қарқынды кәсіби-лингвистикалық курстар ұйымдастыру.
- шет тілін меңгеру деңгейін жетілдіру үшін 1-3 курс студенттерінің тілдік дайындықтарын үздіксіз жүзеге асыру;
- «Болашақ» бағдарламасы бойынша, сондай-ақ шетелдік серіктес жоғары оқу орындарында тілдік дайындықты ұйымдастыру.

Қазақстандағы қазіргі тіл жағдайы қоғамдық келісімді нығайтудың маңызды факторы ретінде Тілдердің үштұғырлығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Мәдениет пен тілдің көптүрлілігі, олардың қатар өмір сүруі біздің еліміздің сөзсіз артықшылығы болып табылады, ал жүргізіліп жатқан тіл саясаты барлық этностардың тілдік құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді, сондай-ақ қарым-қатынас жасау, білім алу, шығармашылық қажеттіліктерді іске асыру үшін тілді еркін таңдауға мүмкіндік береді. Қазақстан қоғамы

үшін үш тілді дамытудың позитивтілігі бірыңғай саяси, идеологиялық, мәдени платформа жағдайында мүмкін болады.

Көпұлтты және көпмәдени ортада белсенді және тиімді өмір сүруге қабілетті, басқа мәдениеттерді құрметтеуге, бейбітшілік пен келісімде өмір сүруге дайын, бәсекеге қабілетті маманды, коммуникабельді позитивті тұлғаны қалыптастыру үшін көпмәдени және көптілді білім беру қажет. Көптілділік – бұл инновациялық әлемге есік ашудың мүмкіндігі, ұлттар, елдер, адамдар арасындағы келісім мен өзара қарым-қатынасты нығайтатын үлкен артықшылық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Жетписбаева Б.А. Теоретико-методологические основы полиязычного образования Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук Республика Казахстан.- Караганда, 2009.

2 Чан Динь Лам Полиязычное образование – важнейшая стратегия развития казахстана // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 7.

3 Назарбаев Н.А. - Послание Президента народу Казахстана // Новый Казахстан в новом мире.- 2007.

4 Концепция развития системы образования РК.

5 Малькова, З.А. Разорванное образовательное пространство [Текст] / З.А., Малькова // Педагогика. - 1999. - №5. - С. 103.

6 Корякина А.А. О поликультурной языковой личности // Интернет-журнал «Мир науки» 2016, Том 4, номер 6 http://mir-nauki.com.

Г.А. Кукенова[1], А.М. Муратбекова[2]

Полиязычие – основа формирования современной поликультурной личности

Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина
г.Нур-султан, Республика Казахстан

В статье рассматривается вопрос формирования поликультурной современной личности в условиях полиязычного образования. Реализация этого сложного задания является очень важной проблемой, вызывающей жизненные процессы. В статье раскрыты понятия полиязычной личности и поликультурной личности. Значимость определения этой категории объясняется актуальностью проблем формирования поликультурной языковой личности в языковом образовании. Подчеркивается необходимость создания новой образовательной модели, способствующей формированию конкурентоспособного и владеющего языковой культурой поколения в условиях глобализации. Поликультурная языковая личность рассматривается как языковая личность, развивающаяся на всех уровнях межкультурной коммуникации: глобальной, межэтнической и межличностной поликультурной среде.

G.A.Kukenova[1], A.M. Muratbekova[2]

Polylingualism is the basis for the formation of a modern polycultural personality

Kazakh Agrotechnical University named after Saken Seifullin
Nur-sultan, Republic of Kazakhstan

The article deals with the formation of a multicultural linguistic personality in the conditions of multilingual education. The implementation of this complex task is a very important problem that causes life processes. The article reveals the concepts of multilingual personality and multicultural personality. The significance of the definition of this category is explained by the relevance of the problems of formation of a multicultural linguistic personality in language education. The author emphasizes the need to create a new educational model that promotes the formation of a competitive and proficient language culture of the generation in the context of globalization. A multicultural linguistic personality is considered as a linguistic personality developing at all levels of intercultural communication: global, interethnic and interpersonal multicultural environment.

УДК 372.881.111

М.Е. Курманова[1], Л.Е.Дальбергенова[2]

[1]докторант 1 курса специальности 6D011900 «Иностранный язык: два иностранных языка», Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: maral_kurmanova@mail.ru

[2]доктор PhD, доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: ljasatdal@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА ЗАНЯТИЯХ ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

На современном этапе языковая интерференция представляется одним из главных объектов исследований, проводимых в лингвистике. В данной статье рассматриваются вопросы интерференции на примере изучения немецкого языка носителями родного казахского. Причины отклонений от норм в немецкой речи объясняются тем, что говорящие на родном казахском языке, пользуясь иностранным языком, постоянно «заставляют» себя отклоняться от привычных норм родного языка. Нормы родной языковой системы в сознании обучающегося постоянно побеждают «чужие» нормы. Это приводит к массовым ошибкам в неродной речи. Интерференция проявляется в том, что студенты подменяют понятия, образы и картины инокультурного пространства своими собственными. Следовательно, предупреждение явления интерференция составляет одну из главных задач при обучении иностранным языкам.

Ключевые слова: интерференция, отклонения, иностранный язык, билингвизм, полиязычие, межкультурная коммуникация.

ВВЕДЕНИЕ

Казахстан, как полиязычное пространство, создает все условия для свободного развития языков всех этносов, проживающих на территории республики.

В этой связи основным направлением новейшей языковой политики является формирование полиязычия, при котором подчеркивается важность сохранения родного, этнического языка и необходимость овладения иностранными языками в целях профессиональной и межкультурной коммуникации [1].

Актуальность данной темы в сегодняшнем Казахстане определяется тем, что в стране повысился интерес к изучению иностранных языков, изменилось отношение к изучению культур других народов. Граждане Казахстана, приобщаясь к мировой культуре через прямое овладение иностранными языками, испытывают на себе влияние языковой интерференции, которая нежелательна в межкультурной коммуникации при установлении контактов отечественными предпринимателями, фирмами и организациями с зарубежными партнерами в различных сферах деятельности человека.

При этом особую актуальность приобретают вопросы, связанные с повышением эффективности процесса обучения иностранным языкам, учитывающего влияние родного языка билингва. При изучении иностранных языков родной язык оказывает влияние на изучаемые языки, т.е. изучая иностранный язык, мы непременно сталкиваемся с явлением языковой интерференции.

В лингвистическую науку термин «интерференция» ввели представители Пражского лингвистического кружка.

Интерференция (от лат. interferens, inter - между собой, ferio - касаюсь, ударяю) – взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковых контактах, либо при индивидуальном освоении неродного языка [2].

Наибольшую известность получило определение интерференции, данное У. Вайнрайхом, где под интерференцией он понимает отрицательный результат

взаимодействия языков, что проявляется в виде нарушений норм изучаемого языка в процессе использования его билингвом [3].

На современном этапе языковая интерференция представляется одним из главных объектов исследований, проводимых в лингвистике, в частности, в теории языковых контактов, а также в рамках билингвологии. Активное рассмотрение языковой интерференции началось с середины XX в. и продолжается по настоящее время. Были разработаны теоретические положения, составляющие основу данного феномена (исследовательские подходы, определения, классификации, причины возникновения и т.д.).

В современной методике преподавания иностранному языку существуют различные трактовки термина интерференция.

Анализ исследований, посвященных изучению явления «интерференция» показывает, что существует два подхода к рассмотрению данного понятия.

Такие ученые-лингвисты как У.Вайнрайх (1979), В.Н. Комиссаров (1989), В.В. Алимов (2009), Н.Б. Мечковская (2000), Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова (1976) под «интерференцией» понимают отрицательный перенос особенностей как с родного языка на изучаемый, так и с иностранного на родной.

Второе направление включает в себя ряд исследований (Э. Хауген [1972], М. Джусупов [1991], Е.М. Верещагин [1967], Е.М. Ахунзянов [1978]), где понятие «интерференция» рассматривается как и процесс, и результат взаимодействия языковых систем в речи билингва, одна из которых является доминирующей, воздействующей на вторичную, приобретенную языковую систему. Результат взаимодействия контактирующих систем может выражаться в виде отдельных отклонений, нарушений.

Следовательно, второй подход представляется более широким и подходящим, т.к. языковая интерференция на неродном языке – это двусторонний процесс, в котором ошибки в речи на изучаемом языке являются результатом отрицательного влияния особенностей как родного языка, так и изучаемого.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В процессе изучения неродного языка возникает так называемый интерязык, в котором действуют законы как родного, так и иностранного языков [4]. Этот интерязык и есть тот мост, посредством которого учащиеся изучают иностранный язык. Контактирование родного и изучаемого языков приводит к явлению «интерференция», которая возможна на всех уровнях языка.

Значительным вкладом в теорию взаимодействия языков явились труды М.М. Копыленко, А.Е. Карлинского, З.К. Ахметжановой, М.К. Исаева, А.И. Рабинович, К.М. Байбульсиновой, в которых исследование фонетической интерференции проводилось на материале взаимодействия казахского и русского, казахского и немецкого, казахского и английского языков.

Под фонетической интерференцией понимают неправильное произнесение звуков и звукосочетаний неродного языка (в целом или в определенной позиции в слове), замена их звуками родного языка [5].

На фонетическом уровне интерференция связана с различными отклонениями от произносительных норм. Примеры фонетической интерференции можно услышать фактически на каждом практическом занятии иностранного языка. Прежде всего, это смена места ударения в некоторых иностранных словах под влиянием казахского языка.

Например, носитель казахского языка, изучая немецкий, может произносить в немецких словах зубные *[t], [d], [l], [n]* вместо альвеолярных, т.е. так, как это свойственно казахскому языку; или вместо увулярного *[r]* учащийся может произносить в немецких словах казахское *[р]*.[6]

Санигурская М.Г., Arnold R.H., Delattre P. понимают под фонологической интерференцией явления взаимодействия фонетических систем контактирующих языков в речи, проявляющиеся в произносительном акценте.

Например, сложности при произнесении гласных *[y: y],* вокализированного *[r],* аффриката *[pf]* [7].

Сходство в области грамматических форм взаимодействующих языков (за исключением близкородственных) довольно редкое и нетипичное явление, но билингв постоянно подвергает их идентификации. И чем больше различие между системами языков, чем больше в каждом из них присущих только ему форм и моделей, тем больше потенциальная область интерференции. Грамматическая интерференция возникает тогда, когда правила расстановки, согласования, выбора или обязательного изменения грамматических единиц, входящих в систему Я1 применяются к примерно таким же цепочкам элементов Я2 [8].

К главным задачам обучения иностранному языку в языковом вузе относится также овладение иноязычной лексикой в речи. Известно, что степень лексической правильности иноязычной речи является одним из основных показателей уровня владения им.

Однако практика преподавания иностранных языков, а также данные методических исследований (Абдигалиев С. А., Гальперин Г.А., Зимняя И.А., Фоломкина С.К., Ю.Багана, Блажевич, Ю.С.) свидетельствуют о том, что овладение иноязычной лексикой осложняется интерферирующим влиянием родного языка.

Лексическая интерференция определяется как заимствование лексем чужого языка при двуязычии, которое выражается либо в перенесении фонемной последовательности из одного языка в другой, либо в сдвигах в структуре значения лексемы родного языка, либо в образованиях, скалькированных по модели иностранных слов [9].

На семантическом уровне интерференция проявляется на уровне значений слов. Она связана с тем, что известные говорящему явления отражены в иностранном языке иначе, чем в родном:

Например: казахское *«аул»* и немецкое *«Dorf»* обозначают небольшое поселение за пределами города, но жизненные устои, условия и образ жизни в Казахстане и Германии в таких поселениях немного отличается.

К таким лексическим парам можно отнести: *әкім-Bürgermeister, бай-Gutscher, тон(шуба)-Mantel, саукеле-Mütze, тұлпар-Gaul, қалым-Preis (der Brautpreis), айран-Joghurt.* При переводе таких лексем могут понадобиться примечания переводчика [6].

Помимо особого языкового мышления, что формально чаще всего ведет к интерференции на лексико-семантическом уровне, необходимо принимать во внимание и типологические различия грамматического строя, а в частности, синтаксическую сторону, контактируемых языков. Соответственно, возникают отклонения от закономерностей сочетаемостных свойств синтаксических единиц. Так, И.Н. Григорьев определяет синтаксическую интерференцию как «типичные отклонения от нормы словосочетаемости, выражающиеся в непроизвольном искажении смысловой структуры синтаксических единиц под влиянием ассоциативных связей родного языка» [10].

Следовательно, интерферирующее влияние языков на разных этапах очевидно. Усвоение неродного языка как в естественных, так и в искусственных условиях не проходит независимо от тех знаний, умений и навыков, которыми обладает каждый человек с детства, в области родного языка. Напротив, в этом случае наблюдаются определенные процессы взаимодействия уже усвоенного и усваиваемого языков, которые осуществляются не хаотично, а на основе определенных закономерностей, суть которых заключается в использовании прежнего языкового опыта при изучении и употреблении второго языка.

В предлагаемой статье явление интерференции рассматривается на примере изучения немецкого языка носителями родного казахского. В качестве реципиентов выступили студенты Северо-Казахстанского государственного университета имени М. Козыбаева специальности «Иностранный язык: два иностранных языка» (группы с казахским языком обучения).

Наблюдения, сделанные на занятиях по немецкому языку, констатируют, что причина неслучайных ошибок в высказываниях на иностранном языке зачастую объясняется взаимовлиянием языковых элементов и правил двух языковых систем. Причины отклонений от норм в немецкой речи объясняются тем, что говорящие на родном казахском языке, пользуясь иностранным языком, постоянно «заставляют» себя отклоняться от привычных норм родного языка. Нормы же родного языка настолько устойчивы в их сознании, что когда студенты строят немецкие предложения, они пытаются «выровнить» различия между немецким языком и родным, как бы достигнуть сходства между элементами родного и изучаемого языков.

Главным источником интерференции выступают расхождения в системах взаимодействующих языков: в фонемном составе, в грамматических и лексических категориях и способах их выражения, в стилистическом строе языка и т.д. Основные отклонения от норм языка на фонетическом, лексико-семантическом и грамматическом уровнях связаны с типологическими различиями иностранного и родного языков, с особенностями влияния родного языка. Эти отклонения могут быть также обусловлены степенью владения вторым (иностранным) языком, а также отсутствием естественной речевой среды изучаемого немецкого языка.

Нормы родной языковой системы в сознании обучающегося постоянно побеждают «чужие» нормы, о чем свидетельствуют массовые ошибки в неродной речи. Причем эти нарушения норм второго языка не стихийны, не хаотичны, они носят явно направленный характер уподобления нормам родного языка. Наблюдения, сделанные на занятиях по немецкому языку у студентов 2 курса специальности «Иностранный язык: два иностранных языка», позволили выявить следующие виды интерференций.

Зачастую студенты-филологи делают ошибки на фонологическом, грамматическом, лексическом, синтаксическом, лингвокультурном уровнях.

На фонологическом уровне происходит недоразличение фонем другого языка. Недоразличение происходит потому, что в казахском языке различие между подобными звуками не являются фонологически существенным.

Например, в казахском языке разные виды открытого и закрытого [е] являются вариантами одной фонемы. Студенты могут не дифференцировать (т.е. не улавливать разницы на слух и произносить одинаково) немецкие *Bären (медведи)* и *Beeren (ягоды).* Фонологическая интерференция – более серьезный недостаток, чем фонетическая, т.к. мешает узнаванию слов и может препятствовать пониманию.

Интерферирующие явления возникают и при несовпадении грамматических структур в изучаемом и родном языках.

Например, отсутствие категории рода в казахском языке приводит к трудностям в определении рода в немецком языке: Таким образом, предложение *«Ол дәрігер.»* в зависимости от рода предмета выраженного подлежащим *«Ол»* на немецкий язык будет переводиться как «*Sie*» или «*Er*». В итоге предложение *«Ол дәрігер.»* студенты переводят как «*Sie ist Ärztin.*» или «*Er ist Arzt.*».

Большую трудность учащиеся испытывают при определении рода неодушевленных предметов.

Например, в предложении *«Менің кітабым үстелдің үстінде жатыр.»* словосочетание *«менің кітабым»* переводят «*meines Buch*», вместо «*mein Buch*» (т.к. существительное das Buch среднего рода). И в итоге получают следующее «*Meines Buch liegt auf dem Tisch*» вместо «*Mein Buch liegt auf dem Tisch*».

Интерференция на лексико-семантическом уровне проявляется на уровне значений слов. Известные учащемуся языковые явления имеют иное коннотативное значение, нежели в родном языке.

Так, например, в казахском языке слово *«Асель»* обозначает имя девушки, а в немецком «*Assel*» это зоологическое понятие, которое означает *«равноногие или изопоры».*

Хотя казахский язык и считается языком с твердо фиксированным расположением слов в предложении, все же в некоторых случаях падежные окончания играют главную роль.

Например, предложения *«Мұғалім оқушыны оқытты»* или *«Оқушыны мұғалім оқытты»* в казахском языке идентичны, а в немецком же предложении подобные перестановки ведут к кардинальному изменению содержания и смысла:

Der Lehrer lehrt die Kinder. – Учитель учит детей.

Die Kinder lehren den Lehrer. – Дети учат учителя.

Многие обучающиеся немецкому языку строят немецкие предложения по образцу модели родного языка, что особенно выражено при построении вопросительных предложений.

Сен Петропавлдансың ба? – Du aus Petropawl? вместо ***Bist*** *du aus Petropawl?*

Следовательно, порядок слов в предложении немецкого языка имеет большее значение, чем порядок слов в предложении казахского языка. Благодаря богатству морфологических форм связи между членами предложения казахский язык отличается относительной подвижностью словоформ, следовательно, в плане синтаксической связи отличается большей вариативностью. В связи с тем, что в немецком языке система словоизменительных форм не является столь развитой, как в казахском, расположение элементов в предложении является важнейшим средством синтаксической связи.

На лингвострановедческом уровне интерференции может происходить ошибочное осмысление фоновой лексики. Дело в том, что за каждым словом в сознании говорящего на языке народа стоит определённый образ.

Например: в немецком языке *«der erste Stock» - «первый этаж»* вместо *«второй»,* когда в казахском значение *«первый этаж» - «бірінші қабат»* и является первым этажом.

Таким образом, при изучении иностранного языка необходимо овладение не только словом, но и типизированным образом в национальном сознании народа - носителя языка и культуры. В противном случае происходит перенос понятий одного языка на понятия другого.

В течение последних десятилетий вопросы межкультурной коммуникации заняли довольно большое место в работе отечественных лингвистов и, поэтому, актуальным представляется разработка вопросов культурологической интерференции.

На лингвокультурном уровне интерференция вызвана не самой системой языка, а культурой, которую данный язык отображает. Интерференция появляется тогда, когда хотя бы один из участников коммуникации воспринимает похожие реалии, явления, нормы поведения в другой культуре через призму усвоенной им модели миропонимания [6].

Так, например, в культуре казахского народа к родителям, к старшим родственникам принято обращаться уважительно, на *«Сіз (Вы – Sie)»,* в то время как в Германии вежливая форма обращения употребляется в основном по отношению к малознакомым людям, коллегам, партнерам по бизнесу, и редко встречается между членами одной семьи.

Лингвокультурная интерференция возникает в процессе обучения межкультурному общению в языковом вузе, когда в процессе обучения ИЯ используются аутентичные материалы, являющиеся важным и доступным источником культурологической информации и позволяющие осуществлять непосредственный контакт с иноязычной культурой. Интерференция проявляется в том, что студенты подменяют понятия, образы и картины инокультурного пространства своими собственными. Подобное явление имеет место на фонологическом, лексико-семантическом, фразеологическом, текстовом уровнях. В этой связи процесс обучения иностранному языку должен быть направлен на формирование у студентов-лингвистов умения практически пользоваться изучаемым языком в различных социально-детерминированных ситуациях, на адекватное восприятие иной картины мира, носителя иного языкового «образа мира» с особенностями его «когнитивного действия» [11].

ВЫВОДЫ

Владение речевыми навыками родного языка может, с одной стороны, облегчить процесс усвоения иностранного языка, а, с другой стороны, спровоцировать возникновение ошибок в иноязычной речи. Особенно это характерно для начальной ступени обучения. Поскольку иноязычные знания и навыки студентов еще далеки от совершенства, «опора» на родной язык в той или иной степени неизбежна.

Соответственно, появляется новая цель обучения иностранным языкам в контексте новой парадигмы иноязычного образования, влияющая на личность обучающегося, его готовности, способности и личные качества, которые позволяют ему осуществлять разные виды речемыслительной деятельности в условиях социального взаимодействия с представителями других лингвоэтносоциумов и их культурой.

Учащийся всегда может научиться воспроизводить с абсолютной точностью некоторый ряд моделей немецкого языка, отнюдь не овладев этим языком как целой порождающей системой, не приобретя способности производить бесконечное количество правильных комбинаций элементов этого языка. Речевое поведение разных двуязычных носителей очень различно. Одни овладевают несколькими иностранными языками так же хорошо, как своим родным, и интерференция у них оказывается незначительной. Другие владеют вторым языком значительно слабее, чем родным, и в их речи постоянно наблюдается сильная интерференция. Одни легко переключаются с одного языка на другой в зависимости от ситуации, другие делают это с большим трудом. Один и тот же человек может повести себя совершенно по-разному в разных ситуациях двуязычия. Некоторые учащиеся понимают, что допускают ошибки, но не знают, как правильно выразиться. А это приводит к утрате интереса. Поэтому предупреждение ошибок и объяснение ошибок на фоне усвоения языковых средств есть верный путь к продуктивному двуязычию. Чем свободнее владеют учащиеся родным языком, тем меньше ощущаются явления интерференции в их речи.

Поскольку интерференция является закономерным и поэтому прогнозируемым явлением, ее предупреждение составляет одну из главных задач при обучении иностранным языкам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 «Стратегия «Казахстан – 2050»: Один народ – одна страна – одна судьба», 24 апреля 2013 года

2 Лингвистический энциклопедический словарь. 2012.

3 Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, 1979. 264 с.

4 Cook V. Second Language Learning and Language Teaching. – London, 1996. - 240 p.

5 Языковые контакты: краткий словарь. М.: Наука. В.М. Панькин, А.В. Филиппов. 2011.

6 Ахметова А.А. Интерференция при изучении немецкого языка как иностранного носителями казахского языка как родного. Материалы VI международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум – 2014». М. 2014

7 Санигурская М.Г. О проблемах фонологической интерференции в ситуации многоязычия (на материале русского, немецкого и английского языков). Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2014. № 8 (38): в 2-х ч. Ч. II. С. 143-146.

8 Поликарпу В.М. Явления грамматической интерференции при обучении русскому языку киприотов: Дис. канд. фил. наук. М., 1974. – 165 с.

9 Жлуктенко Ю.О. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев // Педагогика. -1998. № 3. - С. 74-80.

10 Григорьев И.Н. Литературный билингвизм В. Набокова: Синтаксическая интерференция в англоязычных произведениях писателя: автореферат дис. кандидата филологических наук. – Пермь, 2005. - 35 с.

11 Папикян А.В. Формирование компенсаторной компетенции как средства упреждения и преодоления социокультурной интерференции: автореферат дис. канд. пед. наук. Пятигорск, 2011. – 198 с.

М.Е. Курманова[1], Л.Е.Дальбергенова [2]

Неміс тілі сабағындағы қазақ тілі интерференциясының мәселелері

[1,2] Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Қазіргі кезеңде тілдік араласу лингвистика саласында жүргізілетін зерттеудің басты нысандарының бірі болып көрінеді. Бұл мақалада неміс тілін ана тілінде сөйлейтіндерден үйрену үлгісіне кедергі келтіретін мәселелер қарастырылады. Қазақ тілін шет тілі арқылы үнемі ана тілін әдеттегі нормаларынан ауытқу өзін «мәжбүр» фактісі байланысты неміс тілінде нормадан ауытқу себептері. Оқушының ойында ана тілінің жүйесі нормалары үнемі «бөтен» нормаларды ұтып алады. Бұл ана тілінде сөйлемдегі жаппай қателерге алып келеді. кедергілер студенттер өз кеңістігінде өзге мәдени тұжырымдамасы, суреттерді және суреттерді алмастыруға фактісі көрінеді. Сондықтан, араласу құбылыстың алдын алу шет тілдерін оқытуда негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

M. Kurmanova[1], L. Dalbergenova [2]

Interference problems of the Kazakh language in the German language classes

[1,2] Sh. Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau city, Kazakhstan

At the present stage, language interference seems to be one of the main objects of research conducted in linguistics. This article discusses the issues of interference on the example of learning German from native Kazakh speakers. The reasons for deviations from the norms in German speech are explained by the fact that the speakers of the native Kazakh language, using a foreign language, constantly «force» themselves to deviate from the usual norms of the native language. The native language system norms in the learner's mind are constantly winning «alien» norms. This leads to massive errors in non-native speech. The interference is manifested in the fact that students substitute concepts, images and pictures of a multicultural space with their own. Consequently, the prevention of interference phenomenon is one of the main tasks in teaching foreign languages.

УДК 81`36.37

Ш.Қ. Құрманбаева[1], Б.К. Шагирбаева[2]

[1]педагогика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, e-mail: shynar.kapantaikyzy@gmail.com

[2]PhD докторант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: b_shagirbaeva73@mail.ru

ЖАҢА ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ – ТІЛДІҢ ИММУНДЫҚ ТЕТІКТЕРІН ЖАҢҒЫРТУШЫ ҚҰНДЫЛЫҚ

Мақалада латыннегізді жаңа қазақ жазуына көшу кезеңінде маңызды орын алатын емле ережелерін үйрету мәселелері қарастырылады. Жаңа емлені үйретуде педагог-тілші қауымға артылар міндеттер жайлы баяндалады. Жаңа графиканы оқытуда оқылым, жазылым дағдыларын дамытудың қажеттілігі айқындалады. Жаңа қазақ жазуын тілдің иммундық тетіктерін жаңғыртушы күш ретінде қарастыра отырып оқытудың маңызы айқындалады.

Тірек сөздер: жазу, латыннегізді, емле, үйрету, әдістеме, жаңғыру.

КІРІСПЕ

Жазу – белгілі бір әріптердің жиынтығы ғана емес, ұлттың өзіндік болмысын танытатын таңбалар жүйесі, сол ұлттың тарихы, мәдениетінің таңбаланған жәдігері. Әр халықтың рухани, мәдени өсуін, ғылымы мен білімінің, барлық саладағы даму деңгейін көрсететін маңызы зор әлеуметтік-мәдени құбылыс. Жазу арқылы өткен мен бүгінгі және болашақ өміріміз жалғастық табады. Ол – ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін алтын көпір. Ал, жазудың өзгертілуі сол халықтың қоғамдық өмірінің барлық саласына, рухани әлемі мен мәдени деңгейіне, тіпті, әлеуметтік психологиясына әсер етеді.

Латын әліпбиіне көшу туралы мәселе Қазақстан Тәуелсіздік алған жылдардан бермен қарай көтеріліп, халық арасында кеңінен айтылып, әр алуан жұмыстар жүргізіліп келеді. 2006 жылы Елбасы Н.Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес. Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеп, нақты ұсыныстармен шығуы тиіс. Әлбетте, біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін зерделеп алуымыз керек», - деген болатын [1].

Елімізде басталып кеткен жазу реформасы әлеуметтік санада үлкен өзгерістер тудыруда. Латын графикасына көшудің маңыздылығы мен қажеттілігін бүгінгі күнде егемен Қазақстанның кез келген саналы азаматы жақсы түсінеді. Бүгінгі күнде жаңа жазуға көшудің кезеңдік жоспарына сәйкес жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері жасалды [2]. Енді сол ережелерді алдымен тілші мамандарға оқыту мәселесі қолға алынуы қажет.

Латын графикасына көшу үдерісінде ең алдымен білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырайды. Бірінші кезекте латын әліпбиі негізіндегі жаңа жазу мен емле ережелерін жалпы көпшілікке меңгерту қажеттілігі ортаға шығады. Балабақшаларда, мектептерде, орта арнаулы, жоғары оқу орындарында, жалпы оқу үрдерісінде жаңа жазу мен оның емлесін үйрететін мамандар мен тиімді әдістемелік жүйенің қажеттігі туындайды. Өйткені жаңа әліпби негізіндегі қазақ жазуының жаңа емле ережелерін меңгертудің тиімді әдістемесі тілдің иммундық тетіктерін жаңғыртып, қайта іске қосуға үлес қосатыны сөзсіз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақтың латын әрпіне көшуі бүкіл ұлттың оқу-жазуды қайтадан үйренуін талап етеді. Үлкенді-кішілі барлығымыз жаңа жазуды қолдануды әліпбиге қайта-қайта жалтақтап қарап, буындап жазып, ежелеп оқудан бастаймыз. Балабақша, мектеп, орта арнаулы және жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісіне жаңа жазу біртіндеп, арнайы бағдарламалар бойынша кезең-кезеңімен енгізілетін болғандықтан, балалар, оқушылар мен студенттердің жаңа жазуға бейімделуі айтарлықтай ауыртпалықсыз жүзеге асатын болады. Әрі оқу үдерісінің қызу ортасында жүрген,латын графикасымен бұрыннан таныс оқушы-студент қауымбұл өзгерістерді кезекті оқу жүктемесі, міндетті меңгерілуі тиіс ақпарат ауқымы деп жеңіл қабылдап, еркін игеріп кететін болады. Дұрыс түсіндіріліп, дұрыс үйретілген жағдайда, заманауи жаңаша ойлауға бейім жастарымыз жастық жігер-күштің арқасында аз-ақ уақыттың ішінде меңгеріп алары шүбәсіз.

Ал міндетті оқу кезеңін артқа тастаған ересек қоғам өкілдері үшін жаңа әліпбимен оқып, сауатты жазуды меңгеріп кету біршама уақытты, ынта-жігерді қажет етеді. Кириллицаға негізделген қазіргі қазақ жазуын тұтас сурет күйінде қабылдап, көзбен қармап көріп, жылдам оқып жүрген адам бір күнде қайтадан жаңа әріптерді дыбыстап, ежіктеп оқу деңгейінен бастайды. Қайтадан автоматты түрде оқу деңгейіне жеткенше бірталай жаттығу мен уақыт қажет болады. Жаңа жазумен барынша көп шұғылдану ғана адамның графикалық ойлау дағдысының қалыптасуына мүмкіндік береді.

Латын графикасына көшу үдерісінде ең алдымен білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырайды. Бірінші кезекте латын әліпбиі негізіндегі жаңа жазу мен емле ережелерін жалпы көпшілікке меңгерту қажеттілігі ортаға шығады. Балабақшаларда,

мектептерде, орта арнаулы, жоғары оқу орындарында, арнай курстарда – жалпы оқу үрдерісінде жаңа қазақ жазуы мен емлесін үйрететін мамандар қажеттігі туындайды. Бұл үшін ең алдымен осы жаңа графика негізінде оқу-жазуды үйрететін педагог мамандардың білімін жетілдіру маңыздылығы айқындалады.

Латын қарпі негізіндегі жаңа қазақ әліпбиін халықтың барлық санатына аз уақыт аралығында үлкен қарқынмен, сапалы түрде меңгерту ісі педагог мамандарға үлкен жауапкершілік жүктейді. Еліміздегі әрбір педагог маман бұл істің маңыздылығын терең түсініп, қазақ жазуындағы тың өзгерістерді алдымен өзі меңгеруге ұмтылуы қажеттігін алға тартатын шешуші сәт – осы кез. Латын әліпбиіне көшудің кезеңдік жоспарына сәйкес үстіміздегі жылы елімізде педагог қызметкерлерге арналған латын қарпі негізіндегі жаңа қазақ емлесін меңгерту курстары ашыла бастады.

Латын графикасына көшу үдерісінде сонымен қатар мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелердің қызметшілеріне қойылатын талап еселеніп, ісқағаздарын жазбаша жүргізу жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырайды. Бірінші кезекте латын әліпбиі негізіндегі жаңа жазу мен емле ережелерін жүйелі меңгеріп, мемлекеттік маңызы бар құжаттар айналымын сауатты жүргізу қажеттілігі туындайды. Қоғам өмірінде үлкен рөл атқаратынісқағаздарының сауатты, дұрыс жазылуының саяси, тарихи, экономикалық тұрғыдан маңызы зор екені белгілі. Бұл салада да тек әліпбиді ғана меңгеріп алу жеткіліксіз, мамандыққа қатысты көптеген терминдердің жазылуындағы өзгерістерді де дұрыс түсініп, жазуда сауатты қолдану қажеттігі туындайды. Кеңестік кезеңдегі «Өмір бойы азық боларлықтай білім беру» деген оқу мақсатының үлгісі бүгінде «Өмір бойы оқып үйрену» үлгісіне ауысқан[3]. Сондықтан күн сайын толассыз ауысып жатқан ақпараттар ағымы әрбір маманның білімін үнемі жетілдіріп отыруын талап етеді.

Латын әліпбиіне негізделген жаңа қазақ жазуы негізінен білім беру жүйесінде ғана арнайы оқытылатынын ескерсек, қоғамдағы білім ошақтарына қамтылмаған топ – жеке тұлғалар мен ересектердің жаңа жазу негізіндегі оқу-жазу сауаттылығын көтеру мәселесінің өзектілігі айқындала түседі.Қазіргі Қазақстан қоғамының ауқымды бөлігін білім беру жүйесіне тартылмаған, орта, жоғары оқу орындарын тәмамдап, қызмет атқарып жүрген немесе зейнеткерлік жасынан жеткен ересек қауым құрайтыны белгілі.Айталық, ертеңгі күні жаңа әліпби барлық салаға ене бастаған кезде адамдардың ақпараттық ашықтық пен тұрақтылық, қандай да бір әлеуметтік топтың құрамына жату, өзін-өзі жүзеге асыру тәрізді заңды қажеттіліктері туындай бастайды. Жаңа жазуды бір адамдар меңгермей қалған болса, олар өзін қоғамнан шет сезіне бастайды. Бұл олардың психикасына, денсаулығына кері әсер ететін болады. Олай болса, қоғамымыздағы ересектер қауымына жаңа қазақ жазуын меңгертуді дереу қолға алып, жүйелі түрде ұйымдастыру – мемлекеттік маңызы бар үлкен міндет болмақ.

Бүгінгі қоғамда тек өзін-өзі үнемі дамытуға, жаңа білімді қабылдауға бейім, қоғамдағы өзгерістерге ашық дара тұлғалар ғана бәсекелестікке қабілетті бола алады және тек солар ғана бәсекелестікке қабілетті өзгеше қоғам үлгісін құра алады. Сондықтан қоғамымыздың әрбір мүшесінің латын әліпбиі негізіндегі жаңа қазақ жазуы мен емле ережелерін меңгеру қажеттілігі олардың жеке бас өмір сапасын арттыру қажеттілігімен астасады.Еліміздегі әрбір азаматтың өмір бойы білімін жетілдіруге толық құқығы бар. Ерікті адам тұлғасының даму үдерісі бүкіл өмір бойы тоқталмайды. Осыған сәйкес оның ақыл-ой, парасаты кемелденіп, өмір сүру белсенділігі, болашаққа деген үміті арта түседі. Олай болса, жаңа жазудың әлеуметтік маңызы мен мәнін жете түсінген қоғамның әрбір мүшесі жазу реформасына өз жекебас мүддесі тұрғысынан қарай отырып, жаңа жазуды сауатты меңгеріп, қолдану арқылы қазақ тілінің жаһандық деңгейде дамуына елеулі үлес қосатынын сезінуі тиіс.

Жаңа жазу емлесін меңгерту мәселесі тиісті дәрежеде шешілмеген жағдайда мынау цифрлық қоғамда жаңа жазуды сауатты қолданып жүрген адамдар мен әлі меңгермеген қауымның арасында ақпараттық түсініспеушілік кеңістігі пайда болуы мүмкін. Сол себепті қоғамның барлық санаттарындағы тұлғалардың жаңа әліпбиді меңгеруіне жағдай жасау мемлекеттік деңгейде қамтамасыз етілетін болады.Бүгінде жаңа жазу емлесін меңгертудің

әдістемесін дамыту, қажетті оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету ісі қолға алынуда. Жақында ғана Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Тіл саясаты комитетінің Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми практикалық орталығы жаңа емле ережелерін ересектерге, жаппай көпшілікке түсіндіретін, меңгертетін, оқытатын білікті тренер мамандарды даярлауға арналған «Жаңа емле» атты оқу-әдістемелік құралын баспадан шығарды[4].

Жаңа жазуды меңгеру барысында әрбір адамның алдында ең алдымен барынша жылдам әрі сауатты жазу және қарқынды оқу дағдысын қалыптастыру қажеттілігі туындайтыны ескеріле отырып, оқу-әдістемелік құралға енгізілген жаңа емлеге сәйкес түзілген тапсырмалар жүйесі жазылым және оқылым дағдыларын меңгертуді көздейді. Жазылым тапсырмалары қолдағды қалыптастыра отырып, емле ережелерін меңгертуге бағытталса, оқылым тапсырмалары көздағды қалыптастыру арқылы қармап оқуға баулиды. Сонымен қатар оқылым тапсырмалары орфоэпия заңдылықтарын меңгертуді негізге ала құрылды. Оның себебі, кеңестік кезеңде жазылуы бойынша оқудың нәтижесінде ауызша тілдің сазы бұзылып, дұрыс айту нормалары – орфоэпия заңдылықтары сақталмайтын болды. Бұл кемшілік қарапайым жастар тілінде ғана емес, сөзді өз кәсібінің құралы етіп жүрген арнайы мамандық иелері тілінің өзінде жаппай кездесе бастады. Журналистер, дикторлар, әншілер тілін былай қойғанда, қазақ тілі мен әдебиеті мамандарының өзі сөз ырғағын бұзып сөйлейтін болды. Бұл тіліміздің басты ерекшелігі – үндестік заңына, сол арқылы тілімізге төніп келе жатқан үлкен қауіп болатын. Жаңа жазуымыз тіліміздіңосы ішкі гармониясы мен әсемдігін қалпына келтіруге қызмет ететіні көңіл қуантады.Жаңа жазуды үйрететін әрбір оқытушы маман осы мәселені ескеріп, орфоэпияға сәйкес дұрыс оқытуды қолға алар болса, тіліміз де, өзіміз де рухани жаңғырамыз сөзсіз. Оқу-әдістемелік құрал мазмұны емле ережелерінің тарауларына сәйкес құрылып, жаттығулар жүйесі осы ережелерді меңгертуге арналды. Тапсырмалар жүйесі таным әрекетінің деңгейлеріне сай өз ішінде емле ережесінің ғылыми негіздерін білу, түсіну деңгейіндегі жаттығулары (есте сақтаңыз, анықтаңыз, астын сызыңыз, көшіріңіз, мән беріңіз, табыңыз, т.б.); қолдану мен талдау деңгейіндегі жаттығулар (жаңа қазақ жазуымен жазыңыз, орнына қойыңыз, бағандарға бөліңіз, топтастырыңыз, қатесін түзетіңіз, дұрыстығын тексеріңіз, талдау жасаңыз, талқылаңыз, түсіндіріңіз, себебін айтыңыз, т.б.) және жинақтау, бағалау деңгейіндегі жаттығулардан (жалғастырыңыз, құраңыз, құрастырыңыз, уәжділігін дәлелдеңіз, т.б.) тұрады.

Қазіргі күні ақпараттың орасан зор көлемін игеру мүмкін емес. «Білім = ақпарат» формуласы бүгінгі күні ескірген, білім ақпарат емес. Білім игеру процесі – қайталау емес, ал сабақ – тексеру емес. Адамзат тарихы «Үйрету мүмкін емес, үйрену ғана ықтимал» деген қағиданың ақиқаттылығын дәлелдеп отыр. Бұрынырақта білім берудің басты қағидасы «Үйрету!» болса, бүгінгі күні басты идея «Үйрену!», тіпті «Үйренуге үйрену!» ұстанымына айналған. Сондықтан емле ережелерін оқушылар түсініксіз, ауыр, жаттап алуды қажет ететін, миға салмақ салатын ақпараттар ағымы ғана деп емес, ойланып, жүрегінен өткізу арқылы терең сезінуге болатын, ішкі түйсікпен анықтауға болатын аса құнды мәліметтер деп қабылдауына қол жеткізу керек. Оны не үшін білу қажет, бұл ақпаратты дұрыс түсініп, біліп алу менің өміріме қандай өзгерістер әкеледі деген сұраққа жауап іздету керек. Ұстаздың басты мақсаты – шәкіртіне білімді өздігімен игеру амалдары мен тәсілдерін үйретіп, оның өзіндік түсінік қалыптастыруына тиімді жағдай жасап, бағыт-бағдар сілтеу. Сол кезде ғана әр шәкірт өзіндік түсінік қалыптастыра алады, осылайша қазақ тілінің теңдесі жоқ ерекшелігін айқындайды, соған иланады. Бұл сезім оның тілінің болашағына деген сенімін арттырады. Ал тілінің болашағын әрбір адам мемлекетінің болашағымен, сәйкесінше, өзінің болашағымен байланыстыратыны белгілі.

Оқу үдерісінің нәтижелі болуы оқытушы қолданатын әдіске ғана байланысты емес. Басқаша айтсақ, қазіргі күнде сәнге айналған әдіс-тәсіл, технологияларды үйіп-төгіп қолданса да, ешқандай нәтижеге қол жеткізе алмауы мүмкін. Өйткені оқытудың нәтижелілігіне ең алдымен ұсынылатын материалдың беделі әсер етеді. Оқытушы ұсынатын тілдік материалын өзі дұрыс түсінбей, соған байланысты өзі де аса ұнатпайтын болса, ол

оқушысына да оны жеткізе алмайды. Оқушы ұстазына иланып, көзсіз соңынан еруі үшін оқу материалы үлкен махаббатпен ұсынылуы керек. Қазіргідей тарихи кезеңде бізге өзі тілін шексіз сүйетін, оның әрбір ерекшелігін таңғалдырып, тамсандырып түсіндіретін ұстаздар керек. Әрбір емле ережесінің себебін, негізін дұрыс түсіндіретіндей өзінің тілдік интуициясы, орфографиялық қырағылығы жоғары маман болу үшін ең алдымен оқытушы маман өзініңтеориялық білімін тереңдетуі керек. Осы мақсатта «Тіл-қазына» орталығы шығарған оқу-әдістемелік құралда жаңа емле ережелерінің әрбір тақырыбына қатысты қысқа да нұсқа, түсінікті теориялық материал берілген. Теориялық материалды ұсынғандар – емле ережелерін құрастырған тілші-ғалымдар.

Сонымен қатар, жаңа әліпби емле ережелеріндегі бірқатар өзгерістергекейбір тілші мамандардың өзінде түсініспеушілік туындап отырғаны да жасырын емес. Кез келген уақытта қоғамдағы жаңа реформаларға қарсы шығатын адамдар тобы болады. Оның себебін адамның дағдылы әрекеттерден арылғысы, жан рақаты аумағынан шыққысы келмеуімен түсіндіруге болады. Жаңа деп ұсынылып отырған жүйені зерттеп, танымай, ерекшеліктерін ажыратпай, тек қана жаман жақтарын санамалау – пессимист адамға тән қасиет.

Бұл жағдайда әрбір тілші маманның жүрегіне жақын келген Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» мақаласында айтылған: «Қанымызға сіңген көптеген дағдылар мен таптаурын болған қасаң қағидаларды өзгертпейінше, біздің толыққанды жаңғыруымыз мүмкін емес. ...Сананың ашық болуы, басқалардың ең озық жетістіктерін қабылдай білу, бұл – табыстың кілті, әрі ашық зерденің басты көрсеткіштерінің бірі», - деген сөздерін басшылыққа алуымыз керек деп санаймын [5].

Айталық, жалпы түркі халықтарының латын графикасындағы әліпбиге көшу кезеңінде және емле әзірлеу барысында қиындық тудырған басты мәселелердің бірі – кірме (шеттілдік) сөздердің жазылуы оқыту барысында да көптеген сұрақтар туындатуда. Тіпті кейбір тілші мамандардың өзі жіңішкелік (ь) белгісін алып тастауға, «әп-әдемі» сөздердің қазақи үлгіде айтылып, жазылатынына қарсы пікір білдіруде. Кирил әліпбиіне негізделген қазіргі қазақ жазуында орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты кеңестік тоталитарлық саясаттың салдарынан санамызда қалыптасқан теріс стереотиптер оңайлықпен жойыла қоймайды. Оған уақыт керек, үйретуге мықты білім мен білік, әдіс керек. Көп жағдайда осы біз жабысып жүрген сол «әдемі» сөздердің өзі орыс тіліне де басқа шет тілдерден енгенін, орыстар оларға жіңішкелік (ь) белгісін қосып, өз тілдеріне бейімдеп алғанын, түпнұсқа тілінде ол сөздер мүлдем басқа екенін, тіпті қазіргі біздің жаңа емледегі нұсқамызға жақын екенін біле бермейміз.

Мысалы, «альбом» сөзі ағылшын тілінде (album) – «албұм» деп айтылса, «ателье» сөзі француз тілінде (atelier) – «әтөли» деп айтылады. Швед астрономы А.Селсиустың (Anders *Celsius)* құрметіне аталған температураны өлшеу шкаласының атауы «цельсий» сөзі «селсиус» деп айтылады. Алкоголь – арабша «الكحل, al-kuħl», ағылшынша «alcohol» сөзі «алкахол» деп айтылады. Сонда біздің «қия алмай» жүргеніміз қандай сөздер болғаны? Орыс тіліндегі жіңішкелік белгісі қосылған қате нұсқасын емес, түпнұсқа тілдердегі айтылуына жақын етіп өз тіліміздегі нұсқасын қолдануымыз керек емес пе! Міне, оқыту барысында осындай уәждерді келтіре отырып, дәлелдей көрсету арқылы тілдік сананы жаңғыртуымыз қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім деген – тек дағды мен білік қана емес, сонымен бірге адами қасиет. Абайдың «Адам бол!» деген басты өмірлік қағидасы да соны меңзейді. Сондықтан «қоғамға қызмет жасау үшін білім беру» мақсаты бірінші кезекте тұруы керек. Қытайдың ғұламасы Конфуций ұстаз қызметінің маңызы туралы: *«Егер адамдарды жеті жыл бойы жақсы адам оқытса, оларды шайқасқа жіберуге болады»,* - деген екен. Олай болса, жаңа жазу емлесін меңгертуге арналған әрбір сабағымыз құлдық санадан арылып, тіліміздің иммундық тетіктерін оятуға, рухын көтеруге, қасиетін танытып, беделін арттыруға бағытталуы тиіс. Өзіміз сүйіп оқытсақ, біз оқытқан шәкірттер де ертеңгі күні ана тіліміздің жанашыры болары, мәртебесін асқақтатары анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ
1 Назарбаев Н.Ә. Тіл тағдыры - ел тағдыры // Ана тілі. – 2006. - № 46 (831). – 1-2-б.
2 «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» жобасы. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018.
3 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. - 263 бет.
4 Жаңа емле. Оқу-әдістемелік құрал. – Құрастырғандар: ф.ғ.д., профессор Қ.Күдеринова, т.б. - Астана, 2019. – 134 б.
5 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар. Рухани жаңғыру» атты мақаласы // Егемен Қазақстан,№70 (29051). 12 сәуір, сәрсенбі 2017 жыл.

Ш.К. Курманбаева[1], Б.К. Шагирбаева[2]

Новое казахское письмо – ценность, модернизирующая иммунные механизмы языка

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
[2]Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан

В статье рассматриваются вопросы обучения правилам правописания, которые важны при переходе на новый казахский алфавит, основанный на латинскую графику. Определяются обязанности, которые возлагаются на учителей-языковедов при обучении новым орфографическим правилам. Отмечается необходимость развития навыков чтения и письма в обучении новой графике. Важность обучения определяется тем, что новая казахская письменность рассматривается как обновляющая сила языковых иммунных механизмов.

Sh. Kurmanbayeva[1], B. Shagirbaeva[2]

New Kazakh letter - value, upgrading the immune mechanisms of the language

[1]L.N. Gumilev Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
[2]Sh.Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

This article is considered the questions of the teaching of the right, which is necessary during the transition to the new Kazakh alphabet, based on the Latin graphics. Differentiated relationships that are accustomed to the newer oriferous laws of language teachers. There is a need to develop reading and writing skills in teaching new graphics. The importance of teaching is determined by the fact that the new Kazakh law is regarded as renewing the immune mechanisms of language.

УДК 378.147:075.8

М.Ш. Нурпеисова
старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, mira1905@mail.ru

ПРАКТИКА ВНЕДРЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ДЛЯ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ « БИБЛИОТЕЧНОЕ ДЕЛО»

В статье рассматривается опыт внедрения интерактивных методов обучения в практику преподавания дисциплины «Библиотечное обслуживание» на специальности

«Библиотечное дело». Автор дает в качестве иллюстрации интерактивной деятельности одну из ее форм , называемую «Круглый стол».

Ключевые слова: интерактивная форма обучения, круглый стол, дискуссия, методика клиники, методика «лабиринта», методика эстафеты.

ВВЕДЕНИЕ

Программная статья Главы государства «Рухани Жаңғыру» ориентирована на возрождение духовных ценностей прежде всего казахского народа. В эпоху глобализации одним из важнейших факторов современного образования является формирование у нынешнего поколения исторического сознания.

На сегодняшний день несомненными ценностями профессионально — педагогической деятельности становятся не трансляция преподавателем знаний, не жесткие педагогические требования к обучающемуся, а сотрудничество и диалог между преподавателем и студентом, опора на индивидуальный жизненный опыт и отношение к студенту как к самостоятельному субъекту в историческом процессе. Это требует внедрения новых методологических подходов в педагогическую практику и интенсивного обновления методической базы. Для решения этих задач преподаватель должен иметь достаточно-высокий уровень научно-теоретической подготовки, навыки интеллектуальной деятельности, хорошо представлять современные концепции в области образования и закономерности образовательного процесса.[1 .Ч. 1. - С. 122-123.]

Внедрение интерактивных форм обучения – одно из важнейших направлений совершенствования подготовки студентов в современном вузе. В процессе обучения необходимо обращать внимание в первую очередь на те методы, которые заставляют студента идентифицировать себя с учебным материалом, и тем самым включаться в изучаемую ситуацию, побуждаться к активным действиям и переживать состояние успеха.

Обучение, опирающееся на использование интерактивных методов, позволяет включить в процесс познания всех студентов без исключения. Совместная деятельность означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад. В ходе работы студенты обмениваются знаниями и идеями. Организуются индивидуальная, парная и групповая работа, используются ролевые игры, работа и анализируются различные источники информации. Интерактивные методы основаны на принципах взаимодействия активности обучаемых, опоре на групповой опыт и обязательной обратной связи. Они способствуют созданию такой среды образовательного общения, которая характеризуется открытостью, взаимодействием участников, равенством их аргументов, накоплением совместного знания, возможностью взаимной оценки и контроля.

Приведем одну из форм интерактивного обучения, используемого в нашей практической деятельности .

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Круглый стол – это метод активного обучения, одна из организационных форм познавательной деятельности учащихся, позволяющая закрепить полученные ранее знания, восполнить недостающую информацию, сформировать умения решать проблемы, укрепить позиции, научить культуре ведения дискуссии. Характерной чертой «круглого стола» является сочетание тематической дискуссии с групповой консультацией.

Основной целью проведения «круглого стола» является выработка у учащихся профессиональных умений излагать мысли, аргументировать свои соображения, обосновывать предлагаемые решения и отстаивать свои убеждения. При этом происходит закрепление информации и самостоятельной работы с дополнительным материалом, а также выявление проблем и вопросов для обсуждения.

Важной задачей при организации «круглого стола» является:

- обсуждение в ходе дискуссии одной-двух проблемных, острых ситуаций по данной теме;

- иллюстрация мнений, положений с использованием различных наглядных материалов (схемы, диаграммы, графики, аудио-, видеозаписи, фото-, кинодокументы);

При проведении «круглого стола» необходимо учитывать некоторые особенности:

а) нужно, чтобы он был действительно круглым, т.е. процесс коммуникации, общения, происходил «глаза в глаза». Принцип «круглого стола» (не случайно он принят на переговорах), т.е. расположение участников лицом друг к другу, а не в затылок, как на обычном занятии, в целом приводит к возрастанию активности, увеличению числа высказываний, возможности личного включения каждого учащегося в обсуждение, повышает мотивацию учащихся, включает невербальные средства общения, такие как мимика, жесты, эмоциональные проявления.

б) преподаватель также располагался в общем кругу, как равноправный член группы, что создает менее формальную обстановку по сравнению с общепринятой, где он сидит отдельно от студентов они обращены к нему лицом.

«Круглый стол» целесообразно организовать следующим образом:

1) Преподавателем формулируются (рекомендуется привлекать и самих студентов) вопросы, обсуждение которых позволит всесторонне рассмотреть проблему;

2) Вопросы распределяются по подгруппам и раздаются участникам для целенаправленной подготовки;

3) Для освещения специфических вопросов могут быть приглашены специалисты (юрист, социолог, психолог);

Основную часть «круглого стола» по любой тематике составляют дискуссия . [2 .№ 4. - С. 19-26]

Дискуссия (от лат. discussio — исследование, рассмотрение) — это всестороннее обсуждение спорного вопроса в публичном собрании, в частной беседе, споре. Другими словами, дискуссия заключается в коллективном обсуждении какого-либо вопроса, проблемы или сопоставлении информации, идей, мнений, предложений. Цели проведения дискуссии могут быть очень разнообразными: обучение, тренинг, диагностика, преобразование, изменение установок, стимулирование творчества и др.

1. Подготовка занятия. При организации дискуссии в учебном процессе обычно ставятся сразу несколько учебных целей, как чисто познавательных, так и коммуникативных. При этом цели дискуссии, конечно, тесно связаны с ее темой. Если тема обширна, содержит большой объем информации, в результате дискуссии могут быть достигнуты только такие цели, как сбор и упорядочение информации, поиск альтернатив, их теоретическая интерпретация и методологическое обоснование. Если тема дискуссии узкая, то дискуссия может закончиться принятием решения.

Для того чтобы организовать дискуссию и обмен информацией в полном смысле этого слова, чтобы «круглый стол» не превратился в мини-лекцию, монолог преподавателя, занятие необходимо тщательно подготовить. Для этого организатор «круглого стола» должен:

- заранее подготовить вопросы, которые можно было бы ставить на обсуждение по выводу дискуссии, чтобы не дать ей погаснуть;
- не допускать ухода за рамки обсуждаемой проблемы;
- обеспечить широкое вовлечение в разговор как можно большего количества студентов, а лучше — всех;
- не торопиться самому отвечать на вопросы, касающиеся материала «круглого стола»: такие вопросы следует переадресовывать аудитории;
- следить за тем, чтобы объектом критики являлось мнение, а не участник, выразивший его.

В проведении дискуссии используются различные организационные методики.

Методика «вопрос – ответ». Данная методика – это разновидность простого собеседования; отличие состоит в том, что применяется определённая форма постановки вопросов для собеседования с участниками дискуссии-диалога.

Процедура «Обсуждение вполголоса». Данная методика предполагает проведение закрытой дискуссии в микрогруппах, после чего проводится общая дискуссия, в ходе которой мнение своей микрогруппы докладывает ее лидер и это мнение обсуждается всеми участниками.

Методика клиники. При использовании «методики клиники» каждый из участников разрабатывает свой вариант решения, предварительно представив на открытое обсуждение свой «диагноз» поставленной проблемной ситуации, затем это решение оценивается как руководителем, так и специально выделенной для этой цели группой экспертов по балльной шкале либо по заранее принятой системе «принимается – не принимается».

Методика «лабиринта». Этот вид дискуссии иначе называют методом последовательного обсуждения, он представляет собой своеобразную шаговую процедуру, в которой каждый последующий шаг делается другим участником. Обсуждению здесь подлежат все решения, даже неверные (тупиковые).

Методика эстафеты. Каждый заканчивающий выступление участник может передать слово тому, кому считает нужным.

Эффективность проведения дискуссии зависит от таких факторов, как:

- подготовка (информированность и компетентность) студента по предложенной проблеме;
- семантическое однообразие (все термины, дефиниции, понятия и т.д. должны быть одинаково поняты всеми учащимися);
- корректность поведения участников;
- умение преподавателя проводить дискуссию.

2. Вступление. На первой стадии студенты адаптируются к проблеме и друг к другу, т.е. в это время вырабатывается определенная установка на решение поставленной проблемы. При этом перед преподавателем (организатором дискуссии) ставятся следующие задачи:

- сформулировать проблему и цели дискуссии. Для этого надо объяснить, что обсуждается, что должно дать обсуждение.
- провести знакомство участников (если группа в таком составе собирается впервые). Создать необходимую мотивацию, т.е. изложить проблему, показать ее значимость, выявить в ней нерешенные и противоречивые вопросы, определить ожидаемый результат (решение).
- установить регламент дискуссии, а точнее, регламент выступлений.
- сформулировать правила ведения дискуссии, основное из которых — *выступить должен каждый.* Кроме того, необходимо: внимательно выслушивать выступающего, не перебивать, аргументировано подтверждать свою позицию, не повторяться, не допускать личной конфронтации, сохранять беспристрастность, не оценивать выступающих, не выслушав до конца и не поняв позицию.
- создать доброжелательную атмосферу, а также положительный эмоциональный фон. Здесь преподавателю могут помочь персонифицированные обращения к студентам, динамичное ведение беседы, использование мимики и жестов, и, конечно, улыбки. Следует помнить, что основой любого активного метода обучения является *бесконфликтность.*

3. Основная часть. Вторая стадия — стадия оценки — обычно предполагает ситуацию сопоставления, конфронтации и даже конфликта идей, который в случае, неумелого руководства дискуссией может перерасти в конфликт личностей. На этой стадии перед преподавателем (организатором «круглого стола») ставятся следующие задачи:

- начать обмен мнениями, что предполагает предоставление слова конкретным участникам. Преподавателю не рекомендуется брать слово первым.
- собрать максимум мнений, идей, предложений.

- Выступая со своим мнением, каждый может сразу внести свои предложения, а может сначала просто выступить, а позже сформулировать свои предложения.
- не уходить от темы, что требует некоторой твердости организатора, а иногда даже авторитарности. Следует тактично останавливать отклоняющихся, направляя их в заданное «русло».

4. Выводы (рефлексия). Третья стадия — стадия рефлексии — предполагает выработку определенных единых или компромиссных мнений, позиций, решений. На этом этапе осуществляется контролирующая функция занятия. Задачи, которые должен решить преподаватель, можно сформулировать следующим образом:

- проанализировать и оценить проведенную дискуссию, подвести итоги, результаты. Для этого надо сопоставить сформулированную в начале дискуссии цель с полученными результатами, сделать выводы, вынести решения, оценить результаты, выявить их положительные и отрицательные стороны.
- помочь участникам дискуссии прийти к согласованному мнению, чего можно достичь путем внимательного выслушивания различных толкований, поиска общих тенденций для принятия решений.
- принять групповое решение совместно с участниками. При этом следует подчеркнуть важность разнообразных позиций и подходов.
- в заключительном слове подвести группу к конструктивным выводам, имеющим познавательное и практическое значение.

При проведении «круглого стола» в форме дискуссии студенты воспринимают не только высказанные идеи, новую информацию, мнения, но и носителей этих идей и мнений, и, прежде всего преподавателя. Поэтому целесообразно конкретизировать основные качества и умения, которыми организатор должен обладать в процессе проведения «круглого стола»:

- высокий профессионализм, хорошее знание материала в рамках учебной программы;
- речевая культура и, в частности, свободное и грамотное владение профессиональной терминологией;
- коммуникабельность, а точнее — коммуникативные умения, позволяющие преподавателю найти подход к каждому студенту, заинтересованно и внимательно выслушать каждого, быть естественным, найти необходимые методы воздействия на учащихся, проявить требовательность, соблюдая при этом педагогический такт;

Составной частью любой дискуссии является процедура вопросов и ответов. Умело поставленный вопрос (каков вопрос, таков и ответ) позволяет получить дополнительную информацию, уточнить позиции выступающего и тем самым определить дальнейшую тактику проведения «круглого стола».

В дискуссии предпочтительнее использовать простые вопросы, так как они не несут в себе двусмысленности, на них легко дать ясный и точный ответ. Если студент задает сложные вопросы, целесообразно попросить его разделить свой вопрос на несколько простых. [3.С.153-156]

«Круглый стол» помогает вести студентов к обобщению, развивать самостоятельность их мысли, учиться выделить главное в учебном материале, развить речь и многое другое. Как показывает практика, использование активных методов в вузовском обучении является необходимым условием для подготовки высококвалифицированных специалистов и приводит к положительным результатам: они позволяют формировать знания, умения и навыки студентов путем вовлечения их в активную учебно-познавательную деятельность, учебная информация переходит в личностное знание студентов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, Интерактивное обучение – это специальная форма организации познавательной деятельности, которая подразумевает достижения вполне конкретной и прогнозируемой цели. Она состоит в создании комфортных условий обучения, при которых

студент чувствует свою успешность, свою интеллектуальную состоятельность, что делает продуктивным сам процесс обучения, получает знания и навыки , которые станут базой для его дальнейшей деятельности.

Другими словами, интерактивное обучение – это, прежде всего, диалоговое обучение, в ходе которого осуществляется взаимодействие между студентом и преподавателем, между самими студентами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Добрынина Т.Н. Интерактивные формы обучения в процессе социализации студентов педагогического вуза // Социализация молодежи в условиях развития современного образования. – Новосибирск : НГПУ, 2004. - Ч. 1. – 142 с.

2 Зайцева О.С. Интерактивные формы и методы обучения интернет-технологиям в вузе // Вестн. Тобольской гос. социал.-пед. акад. им. Д.И. Менделеева. – 2012. – № 4. – 35 с.

3 Бородина В.А. Библиотечное обслуживание:Учебно-методическое пособие. – М.: Либерея, 2004. – 168 с.

М.Ш. Нурпеисова

Кітапхана ісі мамандығы бағыты бойынша білім алушыларға оқытудың интерактивті түрлерін енгізу тәжірибесі

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада «Кітапхана ісі» мамандығында жүргізілетін «Кітапханалық қызмет көрсету» пәнін өткізу барысында интерактивті әдістерді енгізу тәжірибесі туралы баяндалған. Автор интерактивті қызмет көрсетудің мысалы ретінде «Дөңгелек үстел» атты түрін ұсынады.

М.Ш. Нурпеисова

The practice of implementation of interactive forms of teaching on the speciality “Librarianship”

Kokshetau State University named after S.Ualikhanov,
Kokshetau, Kazakhstan

This article considers the experience of introduction of interactive methods of teaching in teaching the discipline «Library services» on the speciality «Librarianship». One of the forms of interactive teaching, called “Roundtable», is given by the author as an illustration of this interactive experience.

УДК 378.1. 147: 801.5

N. Nemchenko[1], A.Kairova[2], D. Ryspaeva[3]

[1] Candidate of Philological Sciences, docent of Kokshetau State University named after S.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: nnemchenko@inbox.ru

[2] 2 nd year master student, Kokshetau State University named after S.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: a.kairova2406@mail.ru

[3] Candidate of Philological Sciences, docent of Kokshetau State University named after S.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: goldensunrise@mail.ru

GRAMMAR LABORATORY WORK AS MEANS OF INDIVIDUAL LANGUAGE ACQUISITION

This article discusses the relevance and importance of English grammar laboratory works. Nowadays laboratory work as a method of learning is largely explorative in nature, and in this

sense is highly appreciated in didactics. The article also describes the system of laboratory works for individual language acquisition by students. Every stage of this system is described. The presented system of laboratory exercises can serve as an example of students' individual activities to develop language communicative skills for home assignments or in off and online classes in distance education. The main characteristics of designed educational manual containing a set of exercises built on this model are presented. The examples of exercises of the educational manual are given.

Keywords: laboratory work, English grammar, individual language acquisition, teaching method, system of laboratory work, Dublin Descriptors.

INTRODUCTION

Laboratory work is a method of teaching in which students under the guidance of a teacher and according to a pre-planned plan perform certain practical tasks and in the process they perceive and comprehend new educational material, consolidate the previously acquired knowledge.

Laboratory work as a method of learning is largely explorative in nature, and in this sense is highly appreciated in didactics. This is an individual work that awakens in students a deep interest in the surrounding nature, the desire to comprehend, to study the surrounding phenomena, to apply the acquired knowledge to the solution of both practical and theoretical problems. [1]

Thus, the purpose of using this method while teaching English is to present, consolidate the studied language material and enhance interest in the subject.

MAIN PART

Laboratory work is considered to be one of the most important components of the entire educational process, without which training will be incomplete and insufficient. Therefore, laboratory work is an integral part of the process of obtaining any scientific knowledge. Laboratory work combines a test of knowledge and gaining vast experience in the necessary theme. It is important to have theoretical knowledge in order to begin to carry out laboratory work. [2]

English grammar laboratory works can be carried out both in online and offline classes. They are widely used for distance learning.

English grammar laboratory works have a clear structure and are built on a specific model. Methodists identify different models of construction of laboratory work. This article deals with a type of individual grammar laboratory work based on the system of traditionally accepted model according to the Dublin descriptors in teaching, including teaching English.

In this model exercises are formed on 5 main learning outcomes:

1. Knowledge and understanding
2. Application of knowledge and understanding
3. Formation of judgments
4. Communicative abilities
5. Skills of learning or learning ability

Some methodists identify three main stages in the formation of grammar skills in productive speech:

1) familiarization and initial consolidation
2) training
3) application

Another model is also presented in laboratory works when obtaining the required grammar skills students go through a number of stages:

1) the perception of the model;
2) model imitation (action by analogy);
3) substitution (increases the ability to reproduce a grammar structure on the basis of analogy);
4) transformation;

5) reproduction;

6) combination (transfer of the model to another model). The last two stages are transitional from skill to skill.

All the above mentioned models have something in common with each other. The last mentioned model seems to be the most accurate and clear.

Laboratory work based on these models has a variety of exercises: question and answer, exercises to change the grammar forms of verbs, to complete sentences and dialogues, to paraphrase, to create their own small dialogues, stories, exercises - discussion of problem situations, etc. The main purpose of laboratory work is to promote the assimilation of students of the nature of grammatical phenomena, mastering practical skills and their use.

The subject of attention in this article is the constructions of the group of oblique moods associated with the expression of the desirable action or the condition assumption: Subjunctive II, The Conditional mood, The Suppositional mood, Subjunctive I.

Before students are offered exercises to train the subject of mood in communication they are given some important information on this grammar category - mood is a grammatical category which shows the attitude of the speaker to the action expressed by the verb from the point of view of reality. There are three moods in English: the Indicative mood, the Imperative mood, the Oblique mood. The Indicative Mood shows that the action or state expressed by the verb is true to fact. *E.g. We came home late.* The Imperative Mood expresses a command or a request. *E.g. Don't come home late!* The Oblique Mood shows that the action or state expressed by the verb is imaginary, desirable or not true to fact. *E.g. If only I could go home! If he had come home early he would have met her!*

There are four forms of the Oblique moods in English:

1) Subjunctive II (Present and Past)

2) The Conditional mood (Present and Past)

3) The Suppositional mood (Present and Past)

4) Subjunctive I (only one form). [3]

The theoretical introduction into training this grammar category should be short and contain the major facts.

In accordance with the studied exercise systems, it is assumed that laboratory work is to include the following types of exercises :

Exercises on the perception of the model, that is, on the knowledge and understanding of the grammar rule that deals with the grammar form :

Ex. 1. Fill in the appropriate form of the verb in brackets.

1. I don’t think I can ever trust him again. If only he (not to tell) me a lie.
2. Jim is not at all hard-working. Oh, if he (to be) not so lazy.
3. Jill didn’t see a doctor when she felt bad and her illness turned out to be serious. If only she (to see) the doctor in good time.

Ex.2. Complete the sentences with the words in brackets:

1.Jim doesn't study hard. If he *(study)* harder, he *(get)* better marks. 2. The weather isn't nice today. I *(take)* a walk if the weather *(be) fine.* 3. We want to buy a house, but houses are expensive we *(buy)* a house if we *(have)* enough money. 4. If money *(grow)* on trees, all of us *(be)* rich. 5. If I *(be)* you, I *(tell)* Brian the truth. 6. I wish I (have) a digital camera. If I *(have)* a camera, I *(take)* pictures of the sunset tonight.

The following stage are exercises imitating the model (action by analogy), that is, the application of knowledge and understanding:

Ex.1 . Complete the sentences in these short conversations. Begin each sentence with "If only/oh, if..."

A. : Julia likes her new dress, doesn't she?
B. : Oh, yes she does. (can show it) If only she could show it to someone.
A. : Don't you think Linda is very talkative?
B. You are right. (not talk so much)
A. : I've never imagined the bookstore is so far from my house.
B. : Yes, I know. (be within a walking distance)
A. : You've failed your exam, haven't you?
B. : Such a pity! (not miss classes)

Ex. 2. Complete the following sentences.

1. It takes me a lot of time to get to the University. I wish ...
2. If you had followed your friend's advice ...
3. They would have met us at the airport if ...
4. We have been waiting for John to come for half an hour already. It's high time .
5. She dropped her eyes as if she ...
6. He would have never taken that dangerous job if ...
7. If you promise not to tell Mother, I ...

Stage 3 includes exercises substituting different grammar forms (to increase the ability to produce new phrases on the basis of analogy), that is, exercises to form judgments:

Ex.1. Paraphrase the following statements using the Suppositional Mood. Translate the paraphrased sentences into Russian.

Pattern
1. She refused to do it. How strange!
It is strange that she should have refused to do it.
2. She's fond of music. It's only natural. She has a good ear for music.
It *is only natural* that she should be fond of music. She has a good ear for music.
1. He has left already. How strange! He is usually here at this time. 2. So this is what she thought. It's very strange. 3. She strongly objects to your plan. Isn't it annoying? 4. Nobody saw the child on the beach. It's rather curious. 5. So they have succeeded at last. It's highly doubtful. 6. She's ill in bed. Isn't it a pity? Just when we want her so badly!

Ex. 2. Change the form of the verb in the following sentences to refer the action to the present or future.
Pattern:
If only he had guessed the truth. - If only he guessed the truth.
1. If only you had liked the child! 2. If only the wind had not been so violent!
3. If only they had not broken their promise! 4. If only we had managed to attract their attention! 5. Oh, if he had not been so delicate! 6. Oh, if she had seen a doctor when it was still time!

Transformation and production, that is, the student's communication skills:

Ex. 1. Complete these conversations in a logical way by using either "would rather" or "had better".

1. A.: Shall we walk across the bridge or take a taxi?
A.……:
B.……
2. A.: We don't have to use the underpass; let's cross the street at the zebra.
:
3. A.: Let's eat out. Where would you rather go: to the pizza hut or burger king?
B. …….

Ex. 2. Comment on the following statements expressing astonishment, disbelief, disapproval (give several variants in each case).

Pattern
1. The tickets are sold out.
a) *What a pity* the tickets should be sold out!
b) *Isn't it strange* that the tickets should be sold out?
c) *It was impossible* that the tickets should be sold out.
d) *Rather odd* that the tickets should be sold out.

1. She refused the invitation. 2. She's very fond of the child. 3. It is very cold for June. 4. It rained heavily throughout the week-end. 5. They did not come to any agreement. 6. She did not ask anyone to help her with the luggage.

The final stage of exercises combines transferring a model to another model in the new conditions of communication, that is, learning skills or ability to learn:

Ex. 1. Make up a story by combining the sentences and making unreal.

Pattern: *If David hadn't got an invitation he wouldn't have gone to the party. If he... .*

I. 1. David got an invitation. 2. He went to the party. 3. David drank too much.
1. He got drunk. 5. David drove dangerously. 6. He had an accident. 7. David was seriously injured. 8. He had to be taken to hospital.

II. 1. Lucy saw the advertisement. 2. She went for an interview. 3. Lucy got the job. 4. She met Alan. 5. He asked her out. 6. They fell in love with each other.
1. Alan proposed to her. 8. They got married.

Ex. 2. Make wishes based on the given situations. Try to think of as many possible wishes as you can for each situation.

E.g.: -You're hungry. What do you wish?
Response: -1 wish I'd eaten breakfast.
-1 wish I had a candy bar.
-1 wish I could go to (name of a place) and get a hamburger.
-1 wish I weren't in class right now.
-1 wish I didn't have to go to another class after this one.
-1 wish the classroom were a restaurant and I had a steak in front of me instead of my grammar book.

1. You're tired. 2. The weather is... today. 3. You live in (kind of residence).
3. You don't have many talents. 5. This is a nice classroom but... 6. You're very busy. You have a lot of things to do today. 7. Things about yourself and your life that you would like to change. 8. There are many problems in today's world.

Ex. 3. Choose one of these characteristics to make true statements about yourself. Your true characteristics can be negative or affirmative. Then imagine how your life would be different if you didn't have these characteristics.

E.g.: I am a bit lazy. If I were not lazy I would be the best student in my group.

Hard-working, patient, married, a millionaire, a movie star, know how to cook, have a lot of free time.

CONCLUSION

The presented system of laboratory exercises can serve as an example of students' individual activities to develop language communicative skills for home assignments or in off and online classes in distance education.

REFERENCES

1. Pedagogy of the school in a nutshell: a Textbook for students of pedagogical universities / V. V. Voronov.- Moscow: Pedagogical society, 2000.

2. Pedagogy: Textbook for students of pedagogical educational institutions / Pidkasistyj P. I., V. V. Krayevsky, A. F. Minaev. - Moscow: Education, 2004.

3. A Grammar of the English Language. Manual for students of pedagogical institutes / V. L. Kaushanskaya, R. L. Kovner, O. N. Kozhevnikova, E. V. Prokofieva. – Moscow: Iris-press, 2008.

Н.Ф. Немченко[1], А.А. Каирова[2], Д.С. Рыспаева[3]

Грамматика бойынша лабораториялық жұмыстар тілді жеке меңгеру құралы.

[1,2, 3] Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Қазіргі таңда лабороториялық жұмыстар зерттеушілік мінездемеге сай келеді сол себепті дидактикада жоғары бағаланады. Бұл мақалада ағылшын тілінің грамматикасы бойынша лабороториялық жұмыстың маңыздылығы мен актуалдылығы қарастырылады және студенттердің тілді жеке меңгеруі үшін арнайы лабороториялық жұмыстар жүйесі сипатталған. Жүйенің әр кезеңі көрсетілген. Қашықтықта оқыту жүйесінде яғни үй жұмысы, аудиториядан тыс немесе онлайн сабақтарда, лабораториялық жаттығулар студенттердің тілдік коммуникативтік дағдысын жетілдіру бойынша үлгі бола алады. Сонымен қатар бұл мақалада, құрастырылған оқу құралының жүйесі бойынша жаттығулардың мінездемесі берілген. Оқу құралының жаттығулар үлгісі бар.

Н.Ф. Немченко[1], А.А. Каирова[2], Д.С. Рыспаева[3]

Лабораторные работы по грамматике как средство индивидуального овладения языком.

[1,2,3] Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
г.Кокшетау, Казахстан

В настоящее время лабораторная работа как метод обучения носит во многом исследовательский характер, и в этом смысле высоко ценится в дидактике. В данной статье рассматривается актуальность и важность лабораторных работ по грамматике английского языка, а также описана система лабораторных работ для индивидуального овладения языком студентами. Показана каждая стадия данной системы. Представленная система лабораторных занятий может служить примером индивидуальной деятельности студентов по развитию языковых коммуникативных навыков для выполнения домашних заданий или на внеаудиторных и онлайн-занятиях в дистанционном образовании. В статье также представлены основные характеристики разработанного учебного пособия, содержащего комплекс упражнений, построенных на основе данной системы. Приведены примеры упражнений учебного пособия.

УДК 81`25

Ф.И. Смаилова [1], Г.Н. Досжанова [2]

[1]кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Языки» Казахской академии транспорта и коммуникации им. М.Тынышпаева, Алматы, Казахстан

[2]старший преподаватель кафедры «Языки» Казахской академии транспорта и коммуникации им. М.Тынышпаева, Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РОЛЕВЫХ ИГР В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

В данной статье рассматриваются основные методы использования ролевых игр на занятиях иностранного языка. Ролевая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового материала, закрепления и развития творческих способностей, а также для формирования общеучебных умений. Она дает возможность учащимся понять и изучить учебный материал с различных позиций. В процессе исследования выявлены преимущества и недостатки использования ролевой игры при обучении иностранному языку.

Ключевые слова. Ролевая игра, процесс обучения, воспитательная функция, общеучебные умения, коммуникация, языковой материал, дидактическая ценность.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время знание иностранных языков - это не только атрибут культурного развития человека, но и условие его успешной деятельности в самых различных сферах производства. Педагоги постоянно ищут резервы повышения уровня качества и эффективности обучения иностранному языку. Одним из этих резервов, бесспорно, можно считать ролевую игру, которая является эффективным средством создания коммуникативной направленности уроков иностранного языка.

К ролевой игре методика преподавания идет уже давно. Упражнения типа «читайте по ролям», «инсценируйте диалог» занимают прочное место в арсенале методических приемов, так как в процессе драматизации происходит более полное осознание смысла текста и одновременно происходит более полное осознание смысла текста и одновременно более глубокое восприятие языкового материала. Однако в драматизации присутствуют лишь некоторые возможности ролевой игры. В настоящее время идея использования ролевого поведения получила подкрепление со стороны теории, которая получила названия «теория ролей», разработанной социологами и социопсихологами [1, с.23]. Сторонники этой теории считают, что связь личности с окружающей средой проявляется в том, что личность исполняет несколько ролей: например, в семье – роль родителя, вне семьи – роль учителя, врача и так далее. Эти роли в обществе определяют речевое\неречевое поведение человека. От человека в роли родителя ожидают, что он будет принимать участие в воспитании детей, от него же в роли врача – что он будет заботиться о здоровье пациента и так далее.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Ролевая игра – это речевая, игровая и учебная деятельности одновременно. С точки зрения учащихся, ролевая игра – это игровая деятельность, в процессе которой они выступают в разных ролях. Учебный характер игры ими часто не осознается. С позиций учителя ролевую игру можно рассматривать как форму обучения диалогическому общению. Для учителя цель игры – формирование и развитие речевых навыков и умений учащихся. Ролевая игра управляема, её учебный характер чётко осознаётся учителем.

Ролевая игра строится на межличностных отношениях, которые реализуются в процессе общения. Являясь моделью межличностного общения, ролевая игра вызывает потребность в общении, стимулирует интерес к участию в общении на иностранном языке, и в этом смысле она выполняет мотивационно-побудительную функцию [2, с. 55].

Ролевую игру можно отнести к обучающим играм, поскольку она в значительной степени определяет выбор языков средств, способствует развитию речевых навыков и умений, позволяет моделировать общение учащихся в различных речевых ситуациях. Другими словами, ролевая игра представляет собой упражнение для овладения навыками и умениями в условиях межличностного общения. В этом плане ролевая игра обеспечивает обучающую функцию. В ролевых играх воспитываются сознательная дисциплина, трудолюбие, взаимопомощь, активность, готовность включаться в разные виды деятельности, самостоятельность, умение отстоять свою точку зрения, проявит инициативу, найти оптимальное решение в определенных условиях, то есть можно говорить о воспитательной функции ролевой игры.

Ролевая игра формирует у обучающихся способность сыграть роль другого человека, увидеть себя с позиции партнера по общению. Она ориентирует учащихся на планирование собственного речевого поведения и поведения собеседника, развивает умение контролировать свои поступки, давать объективную оценку поступкам других. Следовательно, ролевая игра выполняет в процессе обучения ориентирующую функцию.

Ролевая игра дает учащимся возможность выйти за рамки своего контекста деятельности и расширить его. Тем самым реализует компенсаторную функцию.

Таким образом, ролевая игра выполняет в учебном процессе по иностранному языку следующие функции: мотивационно - побудительную, воспитательную, ориентирующую и компенсаторную. Успешность обучения во многом зависит от того, как реализуются эти функции в учебном процессе [3, с. 67].

Ролевая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового материала, закрепления и развития творческих способностей, а также для формирования общеучебных умений. Она дает возможность учащимся понять и изучить учебный материал с различных позиций. Социальная значимость ролевых игр в том, что в процессе решения определенных задач активизируются не только знания, но и развиваются коллективные формы общения, в том числе и коммуникативная компетенция.

Виды ролевых игр можно представить в следующей таблицей:

Таблица 1 – Виды ролевых игр

ВИДЫ РОЛЕВЫХ ИГР	СВОЙСТВА РОЛЕВЫХ ИГР
1. Контролируемая	Участники получают необходимые реплики
2. Умеренно контролируемая	Учащиеся получают общее описание сюжета и описание
3. Свободная	Учащиеся получают обстоятельства общения
4. Эпизодическая	Разыгрывается отдельный эпизод
5. Длительная	В течение длительного периода разыгрывается серия эпизодов (например, из жизни класса)

Контролируемая ролевая игра является более простым видом и может быть построена на основе диалога или текста. В первом случае учащиеся знакомятся с базовым диалогом и отрабатывают его. Затем совместно с учителем они обсуждают содержание диалога, прорабатывают нормы речевого лексикона и необходимую лексику. После этого учащимся предлагается составить свой вариант диалога, опираясь на базовый и используя написанные на доске опоры (опоры можно заранее заготовить на карточках и раздать учащимся). Новый диалог может быть похож на базовый, но в нем необходимо использовать другое наполнение, другую форму вопросов и ответов, диалог этот может быть короче или длиннее

базового. Кроме того, по мере необходимости учитель может давать инструкции по ходу ролевой игры.

Вторым видом контролируемой игры является ролевая игра на основе текста. В этом случае после знакомства с текстом учитель может предложить одному из учеников сыграть роль какого-либо персонажа из текста, а другим ученикам – взять у него интервью. Причем ученики-репортеры могут задавать не только те вопросы, ответы на которые есть в тексте, но и любые другие, их интересующие, а ученик, исполняющий роль персонажа, может проявить свою фантазию при ответе на эти вопросы. Как и в первом случае, учитель может давать инструкции, помогая учащимся по ходу ролевой игры.

Более сложной является умеренно контролируемая ролевая игра, в которой участники получают общее описание сюжета и описание своих ролей. Проблема заключается в том, что особенности ролевого поведения известны только самому исполнителю. Остальным участникам важно догадаться, какой линии поведения следует их партнер, и принять соответствующее решение о собственной реакции.

Наиболее сложными являются свободная и длительная ролевые игры, открывающие простор для инициативы и творчества.

Что касается свободной ролевой игры, то при ее проведении сами учащиеся должны решить, какую лексику им использовать, как будет развиваться действие. Учитель только называет тему ролевой игры, а затем просит учащихся составить различные ситуации, затрагивающие различные аспекты данной темы. Также учитель может разделить класс на группы и предложить каждой группе выбрать тот аспект предлагаемой темы, который им наиболее близок. При этом, если потребуется, он помогает учащимся в распределении ролей и в обсуждении того, что необходимо сказать по выбранной ситуации, или оказывает какую-то другую помощь.

Творческое ролевое общение требует развития социальных умений. Поэтому ролевые игры на уроках иностранного языка нередко включают в себя элементы социального тренинга (упражнений в общении). Приведем примеры подобных заданий:

· line-up (учащиеся стараются как можно быстрее выстроиться в ряд в соответствии с предложенными признаками);

· rounds (участник «круга» произносят каждый свое слово таким образом, чтобы образуемое предложение звучало так плавно, как если бы его произносил один ученик);

· strip-story (каждый ученик получает свою фразу и старается быстрее занять соответствующее место в «рассказе»);

· smile (учащиеся подходят друг к другу и с обязательной улыбкой обмениваются репликами);

· flower (ученики дарят друг другу цветок, произнося при этом: «Я дарю тебе цветок, потому что ты хороший друг и т.п.», то есть учащиеся говорят друг другу приятные слова);

· contacts (ученики подходят друг к другу и начинают беседу);

· reflection (ученики пытаются представить, что о них думают другие школьники);

· listening (ученики слушаю друг друга и кивают в знак согласия или несогласия);

· politeness (ученики обращаются друг к другу с вежливыми просьбами);

· respect(ученики говорят о своем уважении друг к другу, подкрепляя высказывания примерами);

· concessions (школьники учатся уступать друг другу в споре);

· gratitude (работая вместе, ученики выражают друг другу благодарность за оказанную помощь);

· conflict (ученики учатся правильно реагировать на «эмоциональную фразу» партнера).

К перечисленным заданиям можно добавить и еще много других, но все они должны быть направлены на формирование у учащихся необходимых социальных умений [4, с. 12].

По сравнению с устойчивым и четко обозначенным набором структурных компонентов временные параметры ролевой игры довольно подвижны. Это особенно характерно для периода подготовки ролевой игры. Исходя из продолжительности подготовительного

периода ролевой игры (от 3-4 минут до 10-12 минут) различают «малую игру» и «большую игру».

Подготовка и проведение малой ролевой игры реализуется на одном занятии по иностранному языку. Вместе с тем некоторая часть малых ролевых игр обеспечивает подготовку больших ролевых игр.

В процессе исследования выявлены преимущества и недостатки использования ролевой игры при обучении иностранному языку.

Преимущества использования ролевой игры:

1) максимальная активность обучаемых. Все учащиеся принимают участие в игре, тесно взаимодействуя между собой, что способствует созданию благоприятного климата в межличностных отношениях между учащимися и учителем: коллективная творческая деятельность;

2) речевые партнеры определяются в игре не только по желанию преподавателя, но и произвольно;

3) учащиеся имеют возможность меняться ролями, что позволяет использовать языковой материал в более полном объеме, совершенствовать навыки и умения в общении на языке;

4) на уроке царит атмосфера интереса и дисциплины: умственная и физическая активность; сосредоточенность и интерес.

Недостатки использования ролевой игры:

1) до сих пор не существует разработанных комплексов упражнений, которые бы четко определяли:

- целевое назначение игр;
- их количество и качество;

2) использование ролевой игры в процессе обучения иностранному языку нецеленаправленно и бессистемно;

3) игра используется в основном как развлекательный момент на уроке.

Вышеизложенное подчеркивает сложность и многогранность рассматриваемой проблемы, ее актуальность.

Теперь перейдем к краткому рассмотрению периодов подготовки, проведения и подведения итогов отдельной ролевой игры, ориентируясь при этом на традиционное распределение учебного (языкового и речевого) материала по темам – тематическое планирование.

Н. Д. Гальскова и Н. И. Гез [5, с. 41] отмечают, что ролевая игра предполагает наличие трех этапов:

1) подготовки;

2) проведения игры;

3) контроля.

Непосредственная подготовка к большой ролевой игре начинается на первом же занятии по новой разговорной теме. Если ролевые игры проводятся регулярно и учащиеся к ним привыкли, то в начале новой темы они сами выясняют у учителя перспективы проведения новой ролевой игры («А мы будем играть дальше?»). Если инициативу в этом случае проявляет учитель, то ученики, как правило, живо откликаются на его предложение «играть дальше». При этом учителю на первом же занятии целесообразно раскрыть содержание новой учебной темы, чтобы показать учащимся саму возможность проведения ролевой игры по теме. Тем самым учитель создает ориентировочную основу для возможных сюжетов ролевой игры. Но при этом следует давать учащимся возможность самим проявить инициативу и творческие способности в разработке сюжета игры, определении набора ролей, выявлении необходимого реквизита.

На следующем занятии по теме учителю предстоит оценить предлагаемые учащимися сюжеты ролевой игры и вместе с ребятами определить общую коммуникативную ситуацию ролевой игры.

Важно, чтобы при определении места, времени и других предлагаемых обстоятельств ролевой игры, они соответствовали реальной действительности и были значимы для учащихся. Лучшей гарантией соблюдения этих условий ролевой игры является максимальный учет мнений и пожеланий учащихся, вовлечение их в разработку хода ролевой игры. Тут же определяется необходимый набор ролей. Как известно, отбор и распределение ролей определяются целями и содержанием игры, а также индивидуально-психологическими особенностями учащихся и уровнем их языковой подготовки.

Именно поэтому распределение ролей является ответственной педагогической задачей. Знание мотивов, интересов, индивидуальных отношений учащихся позволит учителю предложить им те роли, которые в наибольшей степени соответствуют особенностям их личности. При подборе ролей важно учитывать не только интересы учащихся, но и своеобразие темперамента. На начальном этапе ролевого общения целесообразно дать учащимся роли, наиболее полно соответствующие их темпераменту. Преодолевать застенчивость, робость можно лишь тогда, когда учащийся уже привык к ролевому общению, обрел уверенность в себе. Важную роль при распределении ролей играет учет социально-психологических характеристик учащихся, под которыми понимается статус учащегося в группе. Поэтому учитель должен сознательно управлять этим статусом, выдвигая то одного, то другого учащегося на лидерские позиции в ходе организации игры. Целесообразно время от времени давать ученикам, занимающим в жизненной практике положение ведомых, роли главных героев, а лидерам коллектива поручать роли персонажей, находящихся в зависимом положении (младший брат, сестра). Особенно тщательно отбираются роли для учащихся, не пользующихся авторитетом в коллективе. Такие ребята должны получить роли положительных, личностей, имеющих влияние и популярность по сюжету игры.

После того, как в самом общем виде определены:

а) сюжет игры;

б) общая коммуникация и

в) набор ролей, необходимо наметить ход игры.

Это очень ответственный момент периода коллективной подготовки ролевой игры, от которого во многом зависит эффективность индивидуальной подготовки каждого ученика к предстоящей ролевой игре, да и само проведение ролевой игры.

Очень полезным оказывается использование простейшей схемы ролевой игры.

Таблица 2 – Схема ролевой игры

	А	Б	В	Г	Д	Е
1		+				
2			+			
3	+					
4				+		
5						+
6						
7					+	
8				+		
9	+					

Пояснение к таблице 1: слева направо обозначены все участники ролевой игры (А, Б, В, Д, Е и так далее), а сверху вниз – этапы ролевой игры. На отдельном этапе ролевой игры ведущая роль принадлежит одному из участников игры. Вместе с тем главное действие на отдельном этапе могут, конечно, определять и два - три персонажа, но для более четкой организации ролевой игры лучше всего выделить одну стержневую роль, на которую будут ориентироваться все участники ролевой игры. При этом, исходя из сюжета ролевой игры, за

каждым этапом закрепляется ведущая, стержневая роль, которая фиксируется на схеме каждым участником игры. Из схемы 1 хорошо видно, как по ходу игры инициатива переходит поэтапно от одного персонажа к другому. Эта схема наглядно отражает общий ход ролевой игры и является надежным ориентиром не только для всех участников, но и для организаторов ролевой игры.

Учащиеся довольно быстро привыкают к тому, что для успешного участия в ролевой игре необходимо, во-первых, хорошо знать последовательность этапов ролевой игры и, во-вторых, разработать свою роль, определить свои собственные коммуникативные задачи и поэтапно реализовывать их в соответствии со своей ролью наличной коммуникативной ситуацией. При таком способе планирования и реализации предстоящей ролевой игры общий ход ее сохраняется и в том случае, если кто-то из участников игры оказывается не в состоянии решать свои коммуникативные задачи на одном или даже нескольких этапах. Конечно, исполнители центральных ролей несут повышенную ответственность за успешный ход игры на соответствующих этапах, а иногда за судьбу всей ролевой игры.

После того, как определен общий ход ролевой игры, начинается период индивидуальной работы каждого ученика над своей ролью. Следует отметить, что работа над ролью у разных учащихся протекает по-разному. Можно использовать индивидуальную, парную и групповую формы подготовки. Все они имеют самостоятельную дидактическую ценность, позволяют связать воедино классную и внеклассную, учебную и воспитательную работу.

Существует множество типов упражнений для подготовки ролевой игры. Учитель может выбрать наиболее подходящее для своего класса в зависимости от учеников:

1. Для неуверенных в себе учеников можно использовать «разогревающие» упражнения пантомимического характера для того, чтобы ученики могли чувствовать себя уверенно в кругу своих сверстников. Это могут быть упражнения типа:

- представьте, что вы гуляете по очень глубокому снегу;
- покажите классу, как вы пытаетесь поднять тяжелые гири;
- покажите, как бы вы почистили зубы утром без зубной щетки.

2. Можно предложить задания в форме шарад с использованием пантомимы, мимики:

- покажите, что вы чувствуете, когда вы видите большую собаку, бегущую к вам;
- вы обнаружили, что кто-то вырвал несколько листов из вашего учебника.

По завершении упражнений учитель может попросить учащихся подготовить небольшой рассказ, отражающий их чувства и реакцию в подобных ситуациях.

Можно усложнить ситуации, которые помогут развить спонтанность и выразительность в поведении. Учитель дает инструкцию поэтапно, по мере развития действия. Ученик должен выполнить их без остановки. Например: вы вешаете картину на стену. Вам нравится картина, вы нашли хорошее место, для того, чтобы ее повесить, и довольны тем, как она украсит комнату. Вы берете молоток и гвозди и начинаете заколачивать гвоздь. Вы поранили палец.

Кроме того, в ходе подготовки к ролевой игре учащиеся с удовольствием составляют и инсценируют короткие диалоги и разрешают проблемные ситуации.

Другими словами, использование ролевой игры как коммуникативного упражнения стимулирует использование других коммуникативно-направленных упражнений, особенно игрового плана.

За день-два до проведения ролевой игры учителю целесообразно индивидуально побеседовать с учениками, ответственными за соответствующие этапы игры, чтобы убедиться в их психологической и коммуникативной готовности играть ведущую роль на «своих» этапах.

Что касается видов ролевых игр, то их можно условно разделить на две основные группы [6, с.18]:

- контролируемая ролевая игра;
- свободная ролевая игра.

Контролируемая ролевая игра является более простым видом, может быть построена на основе диалога или текста. В первом случае учащиеся знакомятся с базовым диалогом и отрабатывают его. Затем совместно с учителем они обсуждают содержание диалога и необходимую лексику. После этого учащимся предлагается составить свой вариант диалога, опираясь на базовый и используя написанные на доске опоры. Новый диалог может быть похож на базовый, но в нем необходимо использовать другое наполнение, другую форму вопросов, ответов, диалог этот может быть длиннее или короче базового. Кроме того, учитель может давать по мере необходимости инструкции по ходу ролевой игры.

ВЫВОДЫ

В результате исследования, мы приходим к выводу о том, что:

- использование на уроках по иностранному языку игровых технологий, в частности ролевых игр, является важным методом для стимулирования мотивации учебно-познавательной деятельности школьников;

- нами в данной работе опытным путём (опираясь на результаты педагогической практики) была доказана методологическая ценность применения ролевых игр на уроках иностранного языка, заключающаяся в том, что участие в игре формирует у ребенка ряд психических новообразований. Это воображение и сознание, которые позволяют ему переносить свойства одних вещей на другие; формирование характера человеческих отношений, которые придают определенное значение тому или иному действию отдельного человека. У него возникает осмысленная ориентация в собственных переживаниях, ребенок стремится обобщить их. На основе всего этого у него могут быть сформированы навыки культурного поведения, что позволяет ему эффективно включаться в коллективную и индивидуальную деятельность;

Таким образом, нами на практике была доказана эффективность применения игровых технологий на занятиях по иностранному языку для стимулирования мотивации учебно-познавательной деятельности школьников.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Соловова Е. В. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций / Е. В. Соловова – М.: Просвещение, 2005. – 239 с.

2 Аникеева Н. П. Воспитание игрой /Н. П.Аникеева – М.:Просвещение, 1987.– 144 с.

3 Степанова Е. Л. Игра как средство развития интереса к изучаемому языку / Е. Л. Степанова // ИЯШ. – 2004. - №2. – С. 66-68.

4 Филатов В. М. Ролевые игры на занятиях по иностранному языку в начальных классах школы / В. М. Филатов // Класс, 1995. - №4 – С. 12-15.

5 Гальскова Н. Д., Гез, Н. И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика/Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 336 с.

6 Семенова Т. В., Семенова, М. В. Ролевые игры в обучении иностранным языкам / Т. В. Семенова, М. В. Семенова // ИЯШ. – 2005. - №1. – С. 16-18.

Ф.И. Смаилова [1], Г.Н. Досжанова [2]

Шет тілдерін оқыту үдерісінде рөлдік ойындарды қолдану

[1,2] М. Тынышпаев атындағы көлік және коммуникация академиясы, Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада шет тілі сабағындағы рөлдік ойындардың негізгі әдістерін талқылайды. Рөлдік ойын жаңа материалды меңгерудің, шығармашылық қабілеттерін шоғырландыру мен дамытудың, сондай-ақ жалпы білім беру дағдыларын қалыптастырудың күрделі міндеттерін шешу үшін қолданылады. Оқу материалдарын әртүрлі көзқарастардан түсінуге және оқуға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында шет тілін оқытуда рөлдік ойындардың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды.

F.I. Smailova [1]., G.N. Doszhanova [2]

The use of role games in the teaching process foreign languages

[1,2] Kazakh Academy of Transport and Communication named after M. Tynyshpayev, Almaty, Kazakhstan

This article discusses the main methods of using role-playing games in foreign language classes. Role-playing game is used to solve complex problems of assimilation of new material, consolidation and development of creative abilities, as well as for the formation of General educational skills. It gives students the opportunity to understand and learn the academic material from various angles. The study identified the advantages and disadvantages of using role-playing games in teaching a foreign language.

ӘОЖ 371.01

Е.Б. Тяжина[1], А.Т. Бақытов[2]

[1]ф.ғ.к., аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: helene_32@mail.ru

[2]ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: bakitov77aitkali@mail.ru

ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН КӘСІБИ-БАҒДАРЛЫ ОҚЫТУҒА ҚОЙЫЛАТЫН ҚАЗІРГІ ТАЛАПТАР

Заманауи білім берудің алдында жаңа жоғары білікті және бәсекеге қабілетті маманды дамыту мен тәрбиелеу үшін жағдай жасауға байланысты міндеттер тұр. Жалпы әлемдік мәдени үдерістің толыққанды қатысушысы болу үшін, қазіргі жастардың әлеуметтік және кәсіптік ортасына ауыртпалықсыз ықпалдасуы үшін кәсіби шет тілін білу қажет. Кәсіби шетел тілін еркін меңгеру қоғамдық және ұлттық сана-сезімді дамытудың маңызды факторы болып табылады.

Түйін сөздер: кәсіби қызмет, заманауи білім беру, кәсіби бағытталған тіл, тілдік білім беруді дамыту

Қазіргі жағдайда шет тілінде қарым-қатынас бакалаврдың болашақ кәсіби қызметінің маңызды компоненті болып табылады, бұл техникалық университетте "Шет тілі" пәнін оқытудың маңыздылығын анықтайды.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Қоғамның және экономиканың индустриялық-инновациялық даму сұраныстарына сәйкес техникалық және кәсіптік білім жүйесін жаңғырту, әлемдік білім беру кеңістігіне бірігу; еңбек нарығының, еліміздің индустриялық-инновациялық даму міндеттері мен жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу; өмір бойы білім алу жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету. Жоғары білім республика экономикасының барлық салалары үшін құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби даярлауды қамтамасыз етуде, ғылым мен өндірісті біріктіруде маңызды рөл атқарады» деген міндеттер алға тартылады [1].

Жоғары білім беру саясаты республика экономикасының барлық салалары үшін білікті және бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби даярлау жағдайларымен қамтамасыз ету, жоғары мектептің зияткерлік әлеуетін және практикалық-бағытталған қызметін күшейту, оны ғылыммен және өндіріспен біріктіру, халықаралық білім беру стандарттарына сәйкестендіру қажеттілігімен анықталады.

Тілдік білім берудің қазіргі заманғы жүйесін дамыту экономикалық, саяси, әлеуметтік-мәдени үдерістермен айқындалады. Олардың жаһандану сипаты шет тілін оқытудың кәсіби-бағытталған жүйесін пайдалануға ықпал етеді.

Жаңа уақыт, жаңа шарттар жалпы әдіснаманы, сондай-ақ шет тілін оқытудың нақты әдістері мен тәсілдерін дереу және түпкілікті қайта қарауды талап етеді.

Жоғары білімнің мемлекеттік білім беру стандарты шетел тілін үйренуде кәсіби ерекшелікті, оның бакалаврдың болашақ кәсіби қызметінің міндеттерін жүзеге асыруға бағытталуын есепке алуды талап етеді.

Техникалық университетте шет тілін оқытуға кәсіби-бағдарлы көзқарас бакалаврларда кәсіби ойлаудың ерекшеліктерін ескере отырып, нақты кәсіби, іскерлік, ғылыми салаларда өзге тілді қарым-қатынас жасау қабілетін қалыптастыруды көздейді.

Білім беру жағдайын талдау көрсеткендей, мемлекеттік деңгейдегі ұсынымдар мен әлеуметтік тапсырыс білім алушылардың кәсіби мүдделерін ескермей ұйымдастырылған шетел тілін оқытудың дәстүрлі педагогикалық практикасына қайшы келеді. Сондықтан педагогикалық қызметтің өзгеруі заңды болып табылады және шет тілін оқытудың сапалы жаңа кәсіби-бағдарлы жүйесіне қажеттілік туындайды.

Кәсіби-бағытталған оқыту студенттердің болашақ мамандық немесе мамандық ерекшеліктерімен талап етілетін шет тілін үйренуге деген сұраныстарын үйретуге негізделген. Ол кәсіптік-бағытталған шет тілін меңгеруді білім алушылардың жеке қасиеттерін дамытумен, оқытылатын тіл елінің мәдениетін білумен және кәсіби және лингвистикалық білімге негізделген арнайы дағдыларды меңгерумен ұштастыруды көздейді.

Біздің ойымызша, «Кәсіби-бағытталған шет тілін» екінші, үшінші курстардан бастап оқыту орынды болмақ. Себебі осы кезеңнен бастап студенттердің таңдаған мамандығы бойынша дәріс ала бастауына байланысты шет тілінде берілген техникалық әдебиеттер барынша түсінікті және толық меңгеруге мүмкіншілік туындайды. Түп нұсқада берілген шет тіліндегі мәліметті барынша толық және тыңғылықты түсініп, техникалық терминологияны оңай меңгеруге болады.

Шет тілін кәсіби-бағдарлы оқыту қазіргі уақытта білім беруді жаңартудағы басым бағыт болып табылады. Шет тілін үйрену мемлекет тарапынан міндетті қолдау табатыны сөзсіз. "Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік және басқа да тілдердің барлығы мемлекеттің қорғауында болады. Мемлекеттік органдар осы тілдердің қолданылуы мен дамуы үшін қажетті жағдайлар жасайды " [2; 7б].

Қазіргі қазақстандық ЖОО-ның өкімет қолдауының негізінде шетелдік серіктестерімен стратегиялық ынтымақтастықтары даму үстінде. Осы орайда әлемдік қоғамдастықтың әлеуметтік-экономикалық және мәдени-саяси өмірінің өсіп келе жатқан жаһандану жағдайында қазақстандық білім берудің ғылыми парадигмасы да өзгереді. Бүгінгі күні іс жүзінде қолданылатын кешенді дағдыларды, шеберлік пен білімді қалыптастыруға бағытталған білім беру процесінің құзыреттілік бағдары неғұрлым өзекті болып отыр. Қазіргі қоғамның тұлғаның үйлесімді дамуына қажеттілігі білім беру жүйесіне жаңа талаптар қояды. Қазіргі білім берудің міндеті - өз бетінше білім көк жиегін "ашуға" қабілетті азаматтарды тәрбиелеу, таңдау жағдайында дұрыс шешім таба алатын ақпарат ағымында жылдам бағдар беру. Бұл міндетті жүзеге асыру ЖОО студенттерін дайындауға сапалы жаңа көзқарасты талап етеді,- деп есептейді П. Ж. Жұмабаева [3].

Шетел тілін меңгеру негізінде дағдыларды қалыптастырудың механикалық процесі бар. В. Риверс айтқандай, "Тілді оқытудың ең жақсы жолы туралы қандай да бір шешім қабылдағанға дейін тіл деген не екенін анықтау (қарастыру) жақсы болар еді" [4, 23б.].

Гумбольдт бойынша әр тілдің өзінің "ішкі формасы", "халық рухының өзіндік ерекшелігімен" негізделген өзіндік құрылымы бар [5, 158б.]. В. Гумбольдттің бейнелі анықтамасы бойынша, «Тіл – ұлттың жаны, онда бүкіл "ұлттық сипат" бейнеленген». Әлеуметтік-тарихи өнім бола отырып, тілді осы тілде сөйлейтін әр түрлі ұрпақ арасында да жүзеге асырады. Тіл өзінің табиғаты бойынша дискретті жүйе, ал шетел тілін оқыту

әдістемесі оқыту үрдісінде оқытушы қолданатын оқыту бірлігін бөлуді көздейді. Мұндай бірлік сөз екендігі анық.

Шет тілін оқытудың негізгі мақсаттары:

1.Студенттердің коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру және дамыту

- тіл, сөйлеу және әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту, шет тілінде мәдениетаралық қарым-қатынас нормаларын оқыту.

- ресми және бейресми қарым-қатынас жағдайында шет тілінде ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін дамыту.

2.Оқушылардың әлеуметтік-мәдени дамуы (ана тілі мен өз мәдениеті мен шет тілдерін және басқа халықтардың мәдениетін оқыту, мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында өз елі мен мәдениетін ұсыну қабілетін дамыту).

3.Тілді оқытудың бір сатыдан екінші сатыға жылжуына қарай өзінің коммуникативтік дамуын өзін-өзі бақылау стратегиясымен таныстыру, бұл оларға тілді үйренуде өз міндеттерін қоюға және жетуге мүмкіндік береді.

4.Студенттердің басқа мәдениеттер мен халықтарға деген құрметін, іскерлік ынтымақтастық пен өзара іс-қимылға, жалпыадамзаттық мәселелерді бірлесіп шешуге дайындығын қалыптастыру.

5.Басқа шет тілдерін үйренуде жастардың өздігінен білім алу әлеуетін дамыту және заманауи көптілді және көпмәдениетті әлемнің көптүрлілігін дамыту.

6.Тілдер мен мәдениетті бірге оқыту процесінде оқушылардың зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Тілді оқыту мүмкіндіктерін түсіндіру үшін оның қарым-қатынас құралы ретіндегі сипаттамасы маңызды болып табылады. Бұл сипаттама тілдің (сөйлеудің) коммуникативтік қызметін жүзеге асырады. Тіл адам қарым-қатынасының маңызды құралы болып табылатыны жалпыға мәлім Оқу қызметінің табыстылығы психологиялық және педагогикалық тәртіптің көптеген факторларына, нақты әлеуметтік – психологиялық және әлеуметтік-педагогикалық факторларға байланысты екені белгілі. Оқу іс-әрекетінің табыстылығына және мотивация күшіне және оның құрылымына әсер етеді [6, 185б.].

Тілді оқуға қызығушылықты арттыру – шет тілдерін оқыту әдістемесінің бір көкейтесті мәселелерінің бірі болып табылады. Танымдық қызығушылықтың, тілге деген сүйіспеншіліктің пайда болуының жалпы шарттарына тілді үйренудің жеткілікті уәждемесін қамтамасыз ету жатады.

Шет тілін және шет тілді мәдениетті меңгеруді ынталандыру мәдениетаралық қарым-қатынастың тұлғалық-маңызды уәждемесін өзектендіру есебінен қамтамасыз етіледі. Мотивациялық компонент қажет, өйткені оқуға деген ынтасыз оқу мүмкін емес. Мотивацияның дамуы, оның сипатының өзгеруі оқушының өз қызметіне тұлғалық-мағыналық көзқарасын білдіреді.

Тілдерді оқытудың қазіргі заманғы әдістемесі осы үрдістің жоғарыда көрсетілген ерекшелігін ескереді, психологияның деректеріне сүйенеді. Кез келген оқыту мақсатқа жету жолында білім алушы үшін қандай жағдайлар жасалатынына байланысты одан әрі және одан да аз табысты болуы мүмкін. Жас ұрпақтың санасын қалыптастыруда, оның мәдениетіне сіңуде маңызды рөл атқаратын дәстүрлі гуманитарлық пәндер арасында құндылықтар шкаласын, мәдениеттерді салыстыру және диалог арқылы өскелең ұрпақтың ментальды-дүниетанымдық ұстанымдарын қалыптастыру үшін неғұрлым қолайлы жағдай жасайтын шет тілін алады.

Тілді меңгеру барысында адам тілдік дағдыларды меңгеріп қана қоймай, тәрбиеленеді. Сондықтан тілді оқыту барлық тәрбие үрдісінің өзегін құрауы және адам тұлғасын тіл құралдарымен қалыптастыруға бағытталуы тиіс,- деп тұжырымдайды О. Ф. Больнов [7].

Бүгінгі таңда тілдерді білу әр түрлі және жан-жақты ақпарат алуға, интернетті пайдалануға, іскерлік байланыстар жасауға, тиімді шарттар жасауға, Қазақстанды қызметтің кез келген саласында әлемдік аренада лайықты танытуға көмектеседі.

Тілді меңгеру тіл туралы белгілі бір білім сомасын меңгеруді білдірмейді, коммуникативтік қызметті меңгеруді білдіреді. Оқу үдерісінің коммуникативтік бағыты қазіргі заманғы әдістемелік ғылымның басты беталысы болып табылады және бұл екінші тілді оқыту процесінің жетекші принципі белсенді коммуникация қағидаты болып табылады. Оқу үдерісінің тілдік бағыты - бұл оқу процесінің негізіне алынған тактикалық қағида, ол лексикалық, грамматикалық және фонетикалық дағдылар сөйлеу дағдыларымен және коммуникативтік дағдылармен қатар қалыптасатын оқытудың жолын көздейді. Бұл білім алушыларды тікелей қарым-қатынас актісіне қосуға мүмкіндік береді.

Оқытушының басты міндеті - сабақтың барлық кезеңдерінде білім алушының барынша ой белсенділігін қамтамасыз ету. Білім алушылар оқытушының ұсынған мысалдары мен жетекші сұрақтарының көмегімен қандай да бір ережелерді өздері шығаруы тиіс. Осылайша, ереже жақсы есте қалады,өйткені оқушылар қорытындыға логикалық тұрғыда келді.

Адамзат қоғамында шет тілдерін оқу қажеттілігі туындағаннан бері , осы мақсатқа қол жеткізудің тиімді жолдарын іздеу міндетіде алдынғы қатарға шықты. Қазіргі уақытта бұл мәселе жаһандық сипатқа ие болды. Қазіргі заманғы әдістемені коммуникативтік категориядан тыс елестете алмайтын Е. И. Пассовтың пікірінше, коммуникативтік әдіс оқыту процесі коммуникацияның нақты процесінің үлгісі болып табылатындығына негізделген. Бұл ұқсастық немесе адекваттылық екі әдістемелік маңызды факторға негізделген – оқыту процесінде шынайы қарым-қатынас құбылыстарын көшіру және қарым-қатынасты оқыту нәтижесі тәуелді мотивацияның болуы [8, 81 б.].

Болашақ маманның кәсіби бағытын қалыптастыру құралы ретінде тілге ерекше көңіл аударатын Н.Д. Гальскова кәсіби бағытталған тілдік материалды оқу кезінде студенттің арнайы білім алуға ұмтылысы мен тілді меңгерудің табыстылығы арасындағы екі жақты байланыс орнатылғанын атап өтті [9, 4б.]. Оның пікірінше, шет тілі техникалық университетте кәсіби және әлеуметтік бағдардың тиімді құралы болып табылады. Н.Д. Гальскова болашақ маманның кәсіби бағыттылығын қалыптастыру үшін бірқатар педагогикалық жағдайларды анықтайды:

- шет тілді сөйлеу қызметінің мақсаттарын нақты тұжырымдау;
– осы қызметтің әлеуметтік және кәсіби бағыты;
- жеке міндеттерді шешу кезінде оқушылардың қанағаттануы;
- білім алушылардың жеке тапсырмаларды шешуге шығармашылықпен келуді қалыптастыру;
- оқу ұжымындағы қолайлы психологиялық климат [9, 4б.].

«Шет тілі» пәнін оқыту белгілі бір ерекшелікке ие, ол тіл құралы және оқыту мақсаты болып табылады. Шет тілін оқыту ерекше сипатқа ие, өйткені ол қоршаған әлем туралы ойларды қалыптастыру құралы болып табылады. Техникалық университетте бакалавриатты шет тіліне оқытудың кәсіптік бағдарлы жүйесінің міндеті шет тілін үйренуге пәндік сипат беру, яғни одан әрі кәсіби қызметте талап етілетін білімнің мазмұнын толтыру болып табылады. Осы тұрғыда жоғарыда аталған талаптарды шетел тілдерін кәсіби-бағдарлы оқытуда тиімді қолдану қажеттілігін алға тартады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығы. – Астана, 2010.

2 Қазақстан Республикасындағы тіл туралы 1997 ж. 11 шілдедегі № 151-I Қазақстан Республикасының Заңы 2008.21.11

3 Жумабаева П.Ж. Проблемы персонификации и социализации личности в современных условиях.// Білім-Образование. - 2007. - №2. - С.112.

4 Rivers W.M. The psychologist and the Foreign Language Teacher. – Chicago, London: The University of Chicago Press, 1969.

5 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. - 400 с.

6.Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры. - Высшее образование в XXI веке: подходы и практические меры / СГУ. - М., 1999. - 36 с.

7. Больнов О.Ф. Философия экзистенциализма. - СПб.: Издательство «Лань», 1999. - 222 с.

8. Пассов Е.И. Коммуникативной метод обучения иностранному говорению. М.: Просвещение, 2004. - 278с.

9. Гальскова, Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика [Текст]: учеб. пособие / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. – М.: Академия, 2004. – 336 с.

Е.Б.Тяжина[1], А.Т.Бакитов[2]

Современные требования к профессионально-ориентированному обучению иностранным языкам

[1]Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина г.Нурс-Султан, Казахстан

[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби. г.Алматы, Казахстан

Перед современным образованием стоят задачи, связанные с созданием условий для развития и воспитания нового высококвалифицированного и конкурентоспособного специалиста. Для того чтобы стать полноправными участниками общемирового культурного процесса, безболезненно интегрироваться в социальную и профессиональную среду современной молодежи необходимо владение профессиональным иностранным языком. Свободное владение профессиональным иностранным языком становится важным фактором развития общественного и национального самосознания.

Y.Tyazhina [1]., A. Bakitov[2]

Current requirements for professionally-oriented teaching of foreign languages

[1]S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University , Nur-Sultan, Kazakhstan

[2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Modern education faces the challenges of creating conditions for the development and education of a new highly qualified and competitive specialist. In order to become full participants in the global cultural process, it is necessary to be proficient in a professional foreign language to integrate painlessly into the social and professional environment of today's youth. Fluency in a professional foreign language becomes an important factor in the development of social and national consciousness.

УДК 378.147

Г.М. Хаирова[1], Н.А. Жунусова[2], Ж.Ж. Шаймаганбетова[3]

[1]*кандидат филологических наук, доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан,* e-mail: g.khairova@mail.ru@gmail.com

[2] *старший преподаватель КарГУ им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан,* e-mail: zhneylya@mail.ru

[3] *магистр гуманитарных наук, преподаватель КарГУ им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан, e-mail:* zhanara.76_76@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ КАК ОДНО ИЗ СРЕДСТВ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Целью данной статьи является описание методов активного обучения. С учетом специфики обучения в высшей школе, исследуется активное обучение как средство развития познавательной деятельности студентов. Авторами статьи доказывается мысль о том,

что использование преподавателями активных методов в вузовском процессе обучения способствует преодолению стереотипов в обучении, выработке новых подходов к профессиональным ситуациям, развитию творческих способностей студентов.

Ключевые слова: методы обучения, программированное обучение, проблемное обучение, интерактивное обучение, дискуссия.

Роль образования на современном этапе развития Казахстана определяется задачами и требованиями динамично развивающегося современного общества. В образовании сегодня провозглашается принцип вариативности, который дает возможность образовательным учреждениям выбирать и конструировать педагогический процесс по любой модели. Обеспечение качественной подготовки специалистов во многом зависит от эффективности учебного процесса. Будущему специалисту необходимо не только обладать глубокими и гибкими профессиональными знаниями и умениями, но и развитыми профессиональными и социальными качествами и характеристиками. Иными словами, существующий уровень развития производства ориентирует современного специалиста на необходимость овладения профессиональными умениями на уровне профессиональных компетенций. Профессиональные компетенции позволяют специалисту-профессионалу быть адаптивным к изменяющимся условиям на рынке труда, представляют возможность к самореализации в разнообразных сферах профессиональной деятельности.

И поэтому главной задачей на сегодняшний день становится не передача студентам определенного багажа знаний, а оказание воздействия на образ мышления и подход к явлениям. Образовательное учреждение должно ориентироваться в широком спектре современных инновационных технологических моделей. В опоре на инновационные технологии целенаправленно организуемая профессиональная подготовка способствует развитию познавательной деятельности, самостоятельности, творческой активности, продуктивного мышления студентов, что является крайне востребованным в развитом индустриальном обществе. Сегодня современные педагогические технологии акцентируют педагога на умения конструировать не только урок, но и создавать особую педагогическую среду, в которой возможна реализация активных методов обучения.

С развитием научно-технического прогресса, увеличивается объем информации, обязательной для усвоения. Информация быстро устаревает и нуждается в постоянном обновлении. Отсюда следует, что обучение, которое ориентировано главным образом на запоминание и сохранение материала в памяти, уже только отчасти сможет удовлетворять современным требованиям.

Значит, выступает проблема формирования таких качеств мышления, которые позволяли бы студенту самостоятельно усваивать постоянный поток новой информации, развитие таких способностей, которые, сохранившись и после завершения образования, обеспечивали человеку возможность не отставать от ускоряющегося научно-технического прогресса. Нужны новые методы и подходы в обучении, которые могли научить студентов учиться, т.е. самостоятельно находить и усваивать нужную информацию. Роль преподавателя направлять и подводить итог проделанной работе студента, указывать на ошибки в процессе выполнения заданий.

Активными методами обучения называют такие методы, которые побуждают к активной мыслительной и практической деятельности в процессе овладения учебным материалом. Они предполагают погрузиться обучающимся в контролируемое общение, включиться в реальные события. При этом создаются условия, в которых учащиеся вынуждены оперировать понятиями разного масштаба, включаться в решение проблемы информационного разного уровня. Активные методы помогают создать такую образовательную среду, в которой возможно достижение понимания проблемы.

Грамотное использование педагогом разнообразных активных педагогических методов позволяет сделать учебный процесс обучения не только

интересным для студентов, но и результативным. Возрастает уровень познавательной активности, усваиваемые знания носят гибкий характер, развивается критическое мышление и формируется способность к принятию творческих нестандартных решений.

С точки зрения педагогики, методы активного обучения как средство развития познавательной активности студентов можно разделить на три группы методов, наиболее интересных для использования в целях управления формированием мышления. Эти методы программированного обучения, проблемного обучения, интерактивного (коммуникативного) обучения.

Программированное обучение. Название происходит от заимствованного из словаря электронно-вычислительной техники термина «программа», обозначающего систему последовательных действий (операций), выполнение которых ведет к заранее запланированному результату. Основная цель программированного обучения – улучшение управления учебным процессом.

Проблемное обучение. Исследованием этого метода обучения занимаются многие ученые – дидакты, психологи, педагоги – новаторы и т.д. Проблемное обучение — это форма организации умственного процесса при приобретении знаний путем решения проблем. От других видов обучения отличает организация обучения путем самостоятельного добывания знаний в процессе учебных проблем, развития творческого мышления и познавательной активности учащихся. Важным этапом является создание проблемной ситуации, представляющей собой ощущение мыслительного затруднения. Учебная проблема, которая вводится в момент возникновения проблемной ситуации, должна быть достаточно трудной, но посильной для учащихся.

Преимущество проблемного обучения: самостоятельное добывание знаний путем собственной творческой деятельности, высокий интерес к учебному труду, развитие продуктивного мышления, прочные и действенные результаты обучения.

Интерактивное обучение – обучение, которое основано на психологии человеческих взаимоотношений и взаимодействий. В деятельности преподавателя центральное место занимает не отдельный учащийся как индивид, а группа взаимодействующих учащихся, которые, обсуждая вопросы, спорят и соглашаются между собой, стимулируют и активизируют друг друга. При применении интерактивных методов сильнее всего действует на интеллектуальную активность дух соревнования, соперничества, состязательности, который проявляется, когда, люди коллективно ищут истину.

Во время такого занятия от преподавателя требуется гораздо больше активности творчества, чем тогда, когда оно проходит пассивно, в форме пересказа вычитанных в книгах или давно известных истин. Интерактивные методы будут иметь наибольший эффект, не только обучающий, но и воспитательный, когда преподаватель будет влиять на обсуждение не только высказываний научно аргументированной точки зрения, но и выражением своего личного отношения к проблеме, своей мировоззренческой и нравственной позиции. Формы участия преподавателя в дискуссии студентов могут быть самыми разнообразными, но ни в коем случае не навязыванием своего мнения. Лучше всего это делать путем тонко рассчитанного управления ходом дискуссии, через постановку проблемных вопросов, требующих продуктивного мышления, творческого поиска истины. Преподаватель высказывает свою точку зрения лишь в порядке извлечения выводов из высказываний студентов и аргументированного опровержения ошибочных суждений. Его позиция может совпадать с мнениями студентов, поскольку они появились в результате наводящих вопросов преподавателя. Такими приемами можно не просто направлять содержательную, интеллектуально познавательную сторону обсуждения теоретических вопросов, но и конструировать совместную продуктивную деятельность, тем самым влияя на учебную деятельность в учебно-воспитательную.

К методам интерактивного обучения могут быть отнесены следующие: эвристическая беседа, метод дискуссии, мозговая атака, метод круглого стола, метод деловой игры,

конкурсы практических работ с их обсуждением и некоторые другие, применяемые отдельными – энтузиастами активных методов обучения.

Эвристическая беседа. Метод получил название от восходящего к Сократу методу обучения «эвристика» (нахожу, открываю, отыскиваю). По своей психологической природе эвристическая беседа – это коллективное мышление или беседа как поиск ответа на проблему. Поэтому в педагогике это метод принято считать методом проблемного обучения.

Дискуссия как метод обучения стала применяться в последние годы. Когда была провозглашена гласность, и были сняты запреты на плюрализм мнений не только по вопросам житейским, но и по проблемам теорий, политики, идеологии.

Метод дискуссии представляет собой специально запрограммированное свободное обсуждение теоретических вопросов учебной программы, которые обычно начинаются с постановки вопроса.

Метод дискуссии используется в групповых формах занятий, на семинарах – практикумах, собеседованиях по обсуждению итогов выполнения заданий, на практических и лабораторных занятиях, когда студентам нужно высказываться. Иногда практикуются и лекции – дискуссии, когда лектор по ходу изложения материала обращается к аудитории с отдельными вопросами, требующими коротких и быстрых ответов. Дискуссия в полном смысле на лекции развернуться не может, но дискуссионный вопрос, вызвавший сразу несколько разных ответов из аудитории, уже создает психологическую атмосферу коллективного размышления и готовности внимательно слушать рассуждение лектора, отвечающего на дискуссионный вопрос.

Метод «мозговой атаки» как метод обучения еще не успел прижиться в практике вузовского преподавания. Само название метода родилось в системе управления, а также в сфере научных исследований. Он широко применяется в экономической управленческой деятельности. Суть этого метода заключается в поиске ответа специалистов на сложную проблему посредством интенсивных высказываний всевозможных приходящих в голову идей, догадок, предположений. «Золотое правило» мозговой атаки – ничего из произнесенного участниками разговора не подвергать сомнению, не критиковать, а обеспечить полную свободу высказывания любых идей. Такая психологическая свобода позволяет вести себя раскованно.

Метод «круглого стола» был заимствован педагогикой из области политики и науки. «Круглые столы» организуются обычно для обсуждения какой – нибудь проблемы представителями разных политических и научных направлений. В обучении метод «круглого стола» используется для повышения эффективности усвоения теоретических проблем путем рассмотрения в разных научных аспектах, с участием специалистов разного профиля и т.д.

Метод «деловой игры». Первоначально появился не в системе образования, а в практической сфере управления. Сейчас деловые игры применяются в самых различных областях практики: в исследовательской работе, в процессе проективных разработок, при коллективной выработке решений и в военном деле.

В вузовской подготовке специалистов разного профиля деловая игра применяется чаще всего для обучения управленческой деятельности. Суть метода деловой игры как метода обучения заключается в учебном моделировании ситуации той деятельности, которой предстоит обучить учащихся, чтобы на моделях, а не реальных объектах учить будущих специалистов выполнять соответствующие профессиональные функции.

Активные методы обучения предполагают использование такой системы методов, которая направлена главным образом, не на изложение преподавателем готовых знаний и их воспроизведение, а на самостоятельное овладение студентами знаний в процессе активной познавательной деятельности.

Методы активного обучения могут использоваться на различных этапах учебного процесса:

1 этап – первичное овладение знаниями. Это могут быть проблемная лекция, эвристическая беседа, учебная дискуссия и т.д.

2 этап – контроль знаний (закрепление), могут быть использованы такие методы как коллективная мыслительная деятельность, тестирование и т.д.

3 этап – формирование профессиональных умений, навыков на основе знаний и развитие творческих способностей, возможно использование моделированного обучения, игровые и неигровые методы.

Суть активных методов обучения, направленных на формирование умений и навыков, состоит в том, чтобы обеспечить выполнение студентами тех задач в процессе решения, которых они самостоятельно овладевают умениями и навыками.

В настоящее время в процессе обучения активно используют неимитационные методы, такие как лекции, семинары, дискуссии, коллективную мыслительную деятельность.

Наиболее разработанной является такая форма обучения как лекция. В СПО часто используют лекции – дискуссии, лекции-беседы, лекции с разбором конкретных ситуаций, проблемная лекция, лекции - визуализации лекции вдвоем, лекции - пресс-конференция. Каждая из форм имеет свои положительные и отрицательные стороны.

С помощью проблемной лекции обеспечивается достижение трех основных дидактических целей:

1.усвоение студентами теоретических знаний;

2.развитие теоретического мышления;

3.формирование познавательного интереса к содержанию учебного предмета и профессиональной мотивации будущего специалиста.

При этом, успешность лекции во многом зависит от эффективности взаимодействия преподавателя и студентов.

Проблемная лекция имеет место при возникновении проблемной ситуация после обнаружения противоречий в исходных данных учебной проблемы. Для проблемного изложения отбираются важнейшие разделы курса, которые составляют основное концептуальное содержание учебной дисциплины, являются наиболее важными для будущей профессиональной деятельности и наиболее сложными для усвоения студентами. Подготовка лекции-визуализации преподавателем состоит в том, чтобы изменить, переконструировать учебную информацию по теме лекционного занятия в визуальную форму для представления студентам через технические средства обучения или вручную (схемы, рисунки, чертежи и т.п.). К этой работе могут привлекаться и студенты, у которых в связи с этим будут формироваться соответствующие умения, развиваться высокий уровень активности, воспитываться личностное отношение к содержанию обучения. Основная трудность лекции-визуализации состоит в выборе и подготовке системы средств наглядности, дидактически обоснованной подготовке процесса ее чтения с учетом психофизиологических особенностей студентов и уровня их знаний.

Лекция-беседа, или «диалог с аудиторией», является наиболее распространенной и сравнительно простой формой активного вовлечения студентов в учебный процесс. Эффективность лекции-беседы в условия группового обучения снижается из-за того, что не всегда удается каждого студента вовлечь в двусторонний обмен мнениями. В первую очередь это связано с недостатком времени, даже если группа малочисленна. В то же время групповая беседа позволяет расширить круг мнений сторон, привлечь коллективный опыт и знания, что имеет большое значение в активизации мышления студентов.

В основе учебного процесса должно лежать овладение способами приобретения знаний, а не просто их усвоение. Содержание учебных программ должно быть направлено на обучение методике добывания знаний с использованием всех имеющихся средств. Одним из методов включения студентов в процессы проектирования, конструирования, моделирования и исследования является проектная деятельность.

Проект является большой самостоятельной частью подготовки конкурентоспособного специалиста и имеет своей целью - систематизацию, закрепление и углубление теоретических и практических знаний по предметам, применение этих знаний при решении

конкретных научных, научно-методических задач и задач, стоящих перед современной школой.

Проектная деятельность позволяет совершенствовать формы и методы самостоятельной работы, овладение методикой научно-исследовательской деятельности и выработку навыков письменного изложения и оформления получаемых результатов, помогает определить степень подготовленности выпускника к профессиональной творческой деятельности в школе.

Участвуя в проектной деятельности, студенты демонстрируют знание и владение основными исследовательскими методами (сбор и обработка данных, научное объяснение полученных результатов, видение и выдвижение новых проблем). Студенты учатся выдвигать гипотезы, владеть компьютерной грамотностью для введения и редактирования информации, учатся работать с аудиовизуальной и мультимедиатехникой. Студенты интегрируют ранее полученные знания по разным учебным дисциплинам для решения познавательных задач. В процессе работы преподаватель не преподносит готовое знание, которое передается студентам, не объясняет и не демонстрирует студентам правильный способ действия, которым они могли бы овладеть путем прямого подражания. Преподаватель не показывает наивысших достижений, наилучших результатов, эталонных образцов, к которым студенты могли бы стремиться, хотя такой ракурс тоже очень важен. Необходимое знание и правильные ответы на поставленные вопросы студенту нужно добывать собственными силами - именно этому и надлежит учиться в первую очередь. Студенты должны учиться использовать все возможные источники информации: справочники, газеты, журналы, учебную и художественную литературу, информационные ресурсы сети Интернет. Лучший способ такого учения - заняться разработкой и осуществлением того или иного учебного проекта, нацеленного на поиск решения заключенной в задании проблемы.

Работа по выполнению проектов позволяет значительно активизировать работу по самообразованию. Известно, что самообразование является важнейшим средством формирования качеств человека. Для самообразования характерно наличие активных познавательных потребностей и интересов, побуждение личности к их удовлетворению, проявление высокой степени сознательности и организованности. Выполнение проектов - процесс творческий, самообразование в значительной степени приближает учащихся к творчеству, т.е. проектная деятельность стимулирует процесс самообразования, самообразование стимулирует творчество.

Выполнение в процессе обучения творческих проектов, наряду с формированием у студентов технических знаний, умений и навыков, можно рассматривать как один из важнейших методов воспитания, то есть процесса формирования общественно значимых моральных качеств, черт характера, навыков и привычек поведения.

Другой имитационный метод в образовании - кейс-стади - берёт своё начало в двадцатых годах прошлого века. В современной педагогике он может быть назван методом анализа конкретных ситуаций. Суть метода довольно проста: для организации обучения используются описания конкретных ситуаций (от английского «case» - случай). Студентам предлагают осмыслить реальную жизненную ситуацию, описание которой одновременно отражает не только какую-либо практическую проблему, но и актуализирует определенный комплекс знаний, который необходимо усвоить при разрешении данной проблемы. При этом сама проблема не имеет однозначных решений.

Будучи интерактивным методом обучения, он завоевывает позитивное отношение со стороны студентов, которые видят в нем возможность проявить инициативу, почувствовать самостоятельность в освоении теоретических положений и овладении практическими навыками. Не менее важно и то, что анализ ситуаций довольно сильно воздействует на профессионализацию студентов, способствует их взрослению, формирует интерес и позитивную мотивацию к учебе.

Кейс-метод выступает как образ мышления преподавателя, его особая парадигма, позволяющая по-иному думать и действовать, развить творческий потенциал. Этому способствует и широкая демократизация и модернизация учебного процесса, раскрепощение преподавателей, формирование у них прогрессивного стиля мышления, этики и мотивации педагогической деятельности.

Действия в кейсе либо даются в описании, и тогда требуется их осмыслить (последствия, эффективность), либо они должны быть предложены в качестве способа разрешения проблемы. Но в любом случае выработка модели практического действия представляется эффективным средством формирования профессиональных качеств обучаемых.

Основными понятиями, используемыми в кейс-методе, являются понятия «ситуация» и «анализ», а также производное от них – «анализ ситуации». Термин «ситуация» содержит в себе несколько смысловых контекстов и может пониматься как некое состояние, которое содержит в себе определённые противоречия и характеризуется высокой степенью нестабильности. Ситуация как правило имеет потенциал к изменению, и эти изменения зависят от деятельности людей, участвующих в ситуации. Ситуация открыта для вхождения и влияния людей, а действия людей связаны с реализацией их целей и интересов в этой ситуации. Ситуации «появляются» в таких социальных системах, где нет жёсткой детерминации поведения, где действует множество сил, имеет место конкуренция и борьба между ними. Вот почему, метод анализа ситуаций практически не может выживать в закрытых, авторитарных системах, где деятельность определена и авторитарно управляема, где нет места плюрализму решений, выбору и самоопределению людей – участников ситуации.

Преподаватель в своей профессиональной деятельности использует ту классификацию и группу методов, которые наиболее полно помогают осуществлению тех дидактических задач, которые он ставит перед занятием. И активные методы обучения являются одним из наиболее эффективных средств вовлечения студентов в учебно-познавательную деятельность. Таким образом, особенности активных методов обучения заключаются в решении психологических проблем в коллективе, высоком уровне мыслительной (интеллектуальной), аналитической деятельности студентов. К тому же практическая деятельность способствует более прочному усвоению знаний. Повышает интерес к занятию, что сопряжено с положительными эмоциями и идет эмоционально-интеллектуальный отклик на обучение. Наблюдается высокий уровень мотивации, самоуправления. Общение происходит на деловой основе. Развиваются творческие и коммуникативные способности. Обычно активные методы обучения применяются в комплексе с традиционными методами. Активные методы охватывают все виды аудиторных занятий со студентами.

Для совершенствования и активизации учебного процесса в высшей школе большое значение имеет учет особенностей вузовского обучения, которое требует перестройки у студентов стереотипов учебной работы, сложившейся в школе и вооружение новыми умениями и навыками учебно-познавательной деятельности.

С развитием научно-технического прогресса, увеличивается объем информации, обязательной для усвоения. Установлено, что информация быстро устаревает и нуждается в обновлении. Отсюда вытекает следующее, что обучение, которое ориентировано главным образом на запоминание и сохранение материала в памяти, уже только отчасти сможет удовлетворять современным требованиям. Значит, выступает проблема формирования таких качеств мышления, которые позволили бы студенту самостоятельно усваивать постоянно возобновляющуюся информацию, развитие таких способностей, которые, сохранившись и после завершения образования, обеспечивали человеку возможность не отставать от ускоряющегося научно-технического прогресса.

Из этого можно сказать, что нужны новые методы и подходы в обучении, которые могли научить студентов учиться, т.е. самостоятельно находить и усваивать нужную информацию. Ведь, то, что усвоено самостоятельно, методом проб и ошибок усваивается

лучше. Активные методы обучения создают условия для формирования и закрепления профессиональных знаний, умений и навыков у студентов вуза. Они оказывают большое влияние на подготовку студентов к будущей профессиональной деятельности. Вооружают студентов основными знаниями, необходимыми специалисту в его квалификации, формируют профессиональные умения и навыки, т.к. для практики необходима теория, а для теории практика.

Все рассмотренные выше методы предполагают активную самостоятельную познавательную деятельность студентов, направленную на решение поставленной проблемы, учебного задания и т.д. Они помогают формировать опыт поиска решений в нестандартных, разнообразных ситуаций. Позволяют студентам по настоящему «прожить» учебный процесс, научить студента думать, оценивать, принимать решение и нести ответственность, а также работать в постоянно меняющихся условиях. Результатом применения активных методов обучения является увеличение опыта творческой деятельности, готовность к практической активной деятельности, умение моделировать и принимать профессиональные решения.

Использование преподавателями активных методов в вузовском процессе обучения способствует преодолению стереотипов в обучении, выработке новых подходов к профессиональным ситуациям, развитию творческих способностей студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Абрамова Г.А., Степанович В.А. Деловые игры: теория и организация. – Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – С.30 - 106.

2 Барнс Л.Б., Кристенсен К.Р., Хансен Э.Дж. Преподавание и метод конкретных ситуаций: Пер. с англ. / Под ред. А.И. Наумова. – М., 2000. – 501 с.

3 Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: Контекстный подход: Метод. пособие. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 127 - 130.

4 Мынбаева А.К, З.М. Садвакасов. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать, Алматы, 2007.

5 Педагогические технологии. Ростов: Издательский центр «Март», 2002.

6 Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. - С. 63 -77.

Г.М. Хаирова[1], Н.А. Жүнісова [2], Ж.Ж. Шаймаганбетова [3]

Оқу үрдісінің тиімділігін арттыру құралы ретінде белсенді оқыту әдістерін қолдану

КарГУ им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан

Осы мақаланың мақсаты оқытудың белсенді әдістерін сипаттау болып табылады. назарға жоғары мектепте оқыту ерекшелігін ескере отырып, студенттердің танымдық белсенділігін дамыту құралы ретінде белсенді оқыту оқыды. Авторлар жоғары оқу мұғалімдердің белсенді әдістерін қолдану білім беру саласындағы стереотиптерді жеңуге көмектеседі деген идеяны, кәсіби жағдайларда жаңа тәсілдерін, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту дәлелдеді.

G.M. Hairova [1], N.A. Zhunusova [2], Zh.Zh. Shaymaganbetova [2]

The use of aktive learning methods as a means of improving the efficiency of the educational process

Karaganda State University of the name of E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

The purpose of this article is to describe active learning methods. Taking into account the specificity of training in high school, studied active learning as a means of development of informative activity of students. The authors proved the idea that the use of active methods of teachers in higher learning helps to overcome stereotypes in education, new approaches to professional situations, the development of creative abilities of students.

ӘОЖ 378.1.147

Б.К. Шагирбаева

PhD докторант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: b_shagirbaeva73@mail.ru

ОҚУ МЕН ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫ БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада оқу мен тәрбие үдерісінде оқушы бойында ұлттық құндылықтар жүйесін қалыптастырудың мәселелері айқындалады. Жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының ұлттық және рухани-адамгершілік құндылықтарды басшылыққа алып жасалғаны жайлы баяндалады. Ұлттық құндылықтарды меңгертуді қарастыра отырып білім алушылардың бойында ұлттық сана-сезім мен отаншылдық қасиеттерді сіңірген, елінің тағдыры үшін жауапкершілігі жоғары тұлғаны тәрбиелеу мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: оқу, тәрбие, ұлттық құндылықтар, оқу бағдарламасы, әдістеме,жаңғыру, үрдіс.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес білім беру зайырлы, азаматтық және ұлттық құндылықтардың адам өмірі мен денсаулығының, жеке адамның еркін дамуы, адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, жеке адамның білімдарлығын ынталандыру және дарындылығын дамыту мемлекеттік саясаттың негізгі қағидасы. Демек, жалпы білім беру жүйесі алдында ұлттық сана-сезім мен отаншылдықтың дамуының жоғары деңгейіндегі, инновациялық экономика жағдайында табысты еңбек ететін, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, елінің тағдыры үшін жауапкершілік сезімі бар қоғамның әлеуметтік белсенді мүшелерін тәрбиелеу міндеті тұр.

«2018-2019 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хатта мұғалімдерге көмек ретінде оқу процесін ұйымдастырудың қазіргі заманғы тәсілдері, әдістеріне сипаттама ұсынған. Солардың бірі – «Құндылықтарға бағытталған тәсіл».

Құндылыққа бағытталған оқу процесі білім алушының бойында жалпыадамзаттық, ұлттық және тұлғалық құндылықтар жүйесін қалыптастырады.

Құндылықты бағдарлау – тұлғаның өз әрекетінде жекелеген құндылықтарды (құндылыққа бағдарлану қабілеттілігі) бағдар ретінде таңдап алу қабілеттілігі (қасиеті), сондай-ақ оларды өзінің жеке әлеуметтік маңызды құндылықтары ретінде сезіне және қабылдау қабілеттілігі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Құндылықтарды іске асыру құндылықтардан шығатын талаптарға сай болу және күнделікті өмірді сол талаптарға бағындыру. Құндылықтардың мәні бір қоғамның сәтті әрекет етуі үшін қажетті ережелерді, дағдыларды, өмір салтын, мінез-құлық мәнерін қалыптастыруда көрінеді.

Жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы ұлттық және халықаралық тәжірибелердің ең үздік үлгілерін басшылыққа алып жасалған.

Дәл бүгінгі таңда жаһандану дәуірінің ұлттық құндылықтарға төндіріп тұрған қаупі үнемі қаперде болуы ескеріліп, бүкіл ұлттық құндылықтардың ұйытқысы қазақ тілін оқытуда басшылыққа алынған тенденциялар, оларды жүзеге асыру жолдары мен тірек қағидалары мыналар:

1) қазақ тілін оқытуды мемлекеттің даму стратегиясымен бірлікте қарау;

2) тілді оқытуды белгілі бір пәндік дағдыларға емес, білім алушының тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағыттау;

3) тілдік білім мен біліктерді XXI ғасыр адамының бойында сөйлеу және ойлау мәдениетін және адамгершілік мәдениетті қатар дамытуға, қарым-қатынас мәдениетін бейімдеп, құзіреттіліктер қалыптастыруға бұру;

4) тілді ұлт болашағының мәдени иммунитетін қалыптастырудың тетігі ретінде оқыту. Тілге деген жауапкершілік пен патриотизмді тәрбиелеуге жаңа прагматикалық көзқарас тұрғысынан келу, тілді оқытудың құндылықтық бағдарын сабақ барысында күшейту[1].

Шын мәнінде, оқушылардың құндылық бағдарын қалыптастыру озық әрі көп жұмысты қажет етеді. Орта буынға келген оқушының әлеуметтік ортасы, отбасы, балабақша, орта буында әсер еткен жағдайларға қатысты азды-көпті құндылық бағдары болады. Көп жағдайда ол сапалы білім алу, мектепті нәтижелі аяқтау, жоғары орнына тапсыру, спортта немесе өнер саласында жетістіктерге жету, ата-ана үмітін ақтау сияқты сипатта болады. Бірақ қоғам талабы бұл мәселелермен шектелуді аз санайды. Өйткені жаһандану кезеңінде ұлттық құндылықты басым ұстайтын мықты рухани діңгек, сенімді рухани байлық қажет.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде құрастырылған оқулықтардың мәтіндерінде интернет желісінен алынған материалдардың берілуі қоғамдық резонанс тудырған болатын. Себебі оқулық пәнді оқытуда оқушының дүниетанымдық, елтанымдық, патриоттық, антропологиялық, аксиологиялық әлеуетін дамытуға жағдай жасайтын құрал.

Осы ретте, жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде құрастырылған 6 сынып оқушыларына арналған Т.Н.Ермекова, Ж.К.Отарбекова, Г.Б. Тоқтыбаева авторлығымен жарық көрген «Қазақ тілі» пәні оқулығының мәтіндерін алып, аксиолингвистикалық талдау жасай отырып, қазіргі мәтіндерінде кездесетін ұлттық және отбасылық құндылықтарды қарастырған жөн.

Аталған оқулық 208 беттен, 10 бөлімнен тұрады. II-бөлім ұлттық және отбасылық құндылықтарды танытуға арналған кішігірім тақырыпшалардан тұрады. Олар: «*Ұлттық құндылықтар бастауы», «Туған жер – тұғырым», «Тіл – халық қазынасы», «Қазақтың сал-дәстүрі – ұлттық құндылығы», «Туған тарихың – түп тамырың», «Ұшқан ұя», «Әке – тірегің, ана – жүрегің» және «Ұл – ұлт болашағы, қыз – ұлт намысы*» [2].

Әр тақырыпқа сәйкес қысқа мәтіндер берілген. Тақырыптық жағынан қарастыратын болсақ, оқулықтың мазмұнының өзі адамзат үшін маңызды құнды тақырыптар аясында құрастырылған.

Оқулықтың мәтіндік-ақпараттық мазмұнына талдау жасай келе, авторлар өзіміздің ұлттық сипатымыз бен ерекшеліктерімізді айшықтайтын және ұлтымыздың тарихынан, мәдениетінен рухани нәр алатындай ұлттық құндылықтарды таңдауды әрі оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес ұғынықты етіп етіп баяндауды үнемі ескеріп отыратындығын байқаймыз.

Мысалы: «Рухы биік, парасаты мол ата-бабаларымыздың арқасында қазақ ұлты көп нәрсеге ие болған. Олар мыналар: асты-үсті байлыққа толы ұлан-байтақ жер; ең әдемі, біртұтас бай тіл; ежелгі ұлттық әліпби. (Күлтегін жазбалары); табиғатпен және қоғаммен үйлесімді өмір сүруге бағыттайтын қазақтың ежелгі салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптарымен үндескен ислам діні. Сонымен қатар қазақты қазақ еткен – атаға, руға топтасу негізінде құрылған шежірелік жүйесі. Ұлттық құндылық дегеніміз – рухани байлық, ұлттық салт-дәстүр, ұлттық мақсат-мүдделер. Сондықтан оны көздің қарашығындай сақтау-бәріміздің парызымыз.(«Мәдениет» журналы»)[2,21-б.]; «Менің ұғым-түйсігімде қазақ тілі құдды қазақтың осынау кеңпейіл, мейірбан дарқан даласы сияқты ғажайып ұшан-теңіз бай, шешен де көркем тіл... (Г. Бельгер)[2,25-б.]; Қазақтардың тілі әуезді де әсем, шебер де шешен. Әсіресе сөз сайысына келгенде олардың алғырлығы мен өткірлігі, тапқырлығы таңғалдырады (В.Радлов)[2,26-б.]; «Дәстүр дегеніміз – халық пен қоғамдық ұйымдардың мінез-құлқы, іс-әрекеттерінің рухани негізі. Дәстүр – тарих

барысында қалыптасып,ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыратын әдет-ғұрып, салт-сана, қоғамдық тәртіп, заң, мұрат пен игілік, мінез-құлық қалыптары. Дәстүр адамдардың өмірлік қарекетін реттеудің маңызды факторы болып қызмет етіп, тәрбие негізі болып табылады» (Қазақ энциклопедиясы)[2,27-б.]; «Ұлтты рухтандырып, оның ішкі-сыртқы келбетін көрсететін сипаттарының бірі – дәстүр. Ол да тіл сияқты ұлттың қанында, жанында, рухында жүретін, ұлт үшін аса қажетті, қасиетті нәрсе.Ұлтты рухтандырып, оның ішкі-сыртқы келбетін көрсететін сипаттарының бірі – дәстүр. (М. Арын)[2,28-б.]; «Жастардың бүгінгі міндеті – оқу, білім, тәрбие жұмтары. Сондықтан жастардың жалпы назары мектепке аударылуы керек (Ғ.Мұратбаев)[2,30-б.]; «Ата-анасын ардақ тұту, өзінің перзенттік парызын бір сәтке де есінен шығармау – жас ұрпақтың адамшылығының белгісі. Қазақы отбасында ата-ана – шаңырақтың шамшырағы, отбасының ұйытқысы»[2,33-б.]; «Ата-бабамыз ұл баланы ел қорғайтын ер, батыр, би, ақын, ұлттың намысты азаматы ретінде әділдікке, қайсарлыққа, кешірімді болуға, өнерге, білімге, салт-дәстүрімізді сақтауға тәрбиелеген. Ал қыз – өмірдің гүлң, барлық адамзаттың қадірлеп, аялайтын асыл аруы. Қыз баланы қазақта кішкентайынан мәпелеп, аялап, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай өсірген. Нәзіктік пен инабаттылықты әрбір қыздың бойына сіңіріп өсірген.(Қазақ газеттерінен);Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қырандай күшті қанатты мен жастарға сенемін! М. Жұмабаев» [2, 35-б.].

Білім берудегі аксиологиялық (құндылықтық) бағытта жас ұрпаққа ұлттық, жалпыадамзаттық құндылықтарды меңгерту, адамгершілік құндылықтар негізінде адам тұлғасын жетілдіру, оның әлеуметік қатынастарға икемделу мәселелері мағызды мәселе.

6-сынып оқулығында берілген мәтіндері негізінде оқушылардың құндылық бағдарын қалыптастыратын жетекші сұрақтар мен тапсырмалар беріліп, ол оқытудың жаңа әдіс-тәсілдері арқылы іске асады. Мысалы: 1. Қазаққа тән ұлттық құндылық дегенді қалай түсінесіңдер? «Көздің қарашығындай сақтау» дегенді қалай түсінесіңдер? Өз жерлеріңе деген сүйіспеншілікті қалай білдірер едіңдер? 2.«Герольд Бельгер – ұлт жанашыры» тақырыбында эссе жазыңдар. 3.«Егемен елдің ұрпақтары қандай болуы керек?» тақырыбына сұхбаттасыңдар. 4.«Мюнстенберг» әдісімен жылдам оқи отырып, сөздердің астын сызып, шыққан сөздерге үш мысалдан келтіріңдер. 5.«Мен қандай боламын?» тақырыбына сипаттамалық эссе (сөз саны-100)жазыңдар. 6.«Болжау» стратегиясымен өсиет сөзді жалғастырып, диалог құрыңдар. 7. Жоғарыда берілген өсиеттерді негізге алып, қыз бала туралы «Бес тармақ» тәсілімен «Бесжолды өлең» құрастырыңдар. 8. Сабақта өткен тақырып бойынша сыныптасыңа «Конверттегі сұрақ» дайындаңдар. 9. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәтінді түсіндірме (комментарий) жасау арқылы оқып, «Тамаша идеялар», «Кластер», «Ақпаратты сүзіп алу» әдістерімен түсіндіріп, ой бөлісіңдер.

Әр баланың ішкі қабілеттіліктері, мүмкіншіліктері, жас және дербес ерекшеліктері, жеке бір қайталанбас әлем ретінде қабылданады. Тәрбиелеу және оқыту барысында әр баланың тұлғасын дамытуға арналған қолайлы жағдайлар, оқушының өзін-өзі іске асыра алуына көмектесетін әдіс-тәсілдер қолданылуы кажет.

Осындай үлкен міндет алдында тұрған кезде елдің ұлтжанды азаматын тәрбиелеймін деген кез келген ұстаз әлемдік және ұлттық негізде жеке тұлғаны дамыту үшін барлық жағдайларды жасап, нақты нәтижелерге жұмыс істеуі қажет.

6-сынып «Қазақ тілі» (Жолшаева М., Отарбаева Ғ., Нұрманова Г. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық) оқулығында «Ұлттық және отбасылық құндылықтар» бөліміне «*Отбасы – тәрбие мектебі» және «Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет»* атты айдарлар арнайды [3].

«Отбасы – тәрбие мектебі» тақырыбы айдарында ұлы тұлғаларымыз Абай Құнанбаев, Рабиға Сыздықова, Әбдуәли Қайдар және Бауыржан Момышұлын таныстыру мақсатындағы мәтіндер мен тапсырмалар бар. *Мысалы: «Азамат мүшелінің алды осы» деп Б.Момышұлы қай жасты атап көрсеткен»[3, 30-б.]; «Тілші ғалымдар Р.Сыздық пен Ә.Қайдардың еңбектері туралы ақпарат жинаңдар»[3, 34-б.]; «Абайдың оқудан оралуы, Зере әженің*

бесік жыры және Әбіштің елге оралуы» мәтіндерін негізге ала отырып,Абайға мінездеме жазыңдар[3, 38-б.]; «Ә.Қайдардың «Халық даналығы» кітабынан отбасындағы тәрбиеге қатысты бес мақал-мәтелді таңдап алып, мағынасын ашып жазыңдар[3, 39-б.];

Оқу мәтіндерінде кездесетін *«қазірет», фатиха, көшелі, үлкен үй, құт қону, бақыт тілеу, ана құшағы, жүрек жұтқан, тәлім-тәрбие, көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра, көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың, төрелік сұрау, көненің көзі, билік айту, үлкенге жүгіну, жол қысқарту»* т.б. көнерген сөздер, тұрақты сөз тіркестері, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, метафоралар мен теңеулер аксиологиялық стратегияларды айқындауға қызмет етеді. Ұлттық құндылығымызды тұрмысымызда, халықтың рухани өмірі, танымы, болмысы тұрғысынан бағамдауда, оқушылардың бойында, мінез-құлқы мен іс-әрекеттерінде көрініс беруін мақсат етеміз.

Ұлтты рухтандырып, оның ішкі-сыртқы келбетін көрсететін сипаттарының бірі – дәстүр. Ол да тіл сияқты ұлттың қанында, жанында, рухында жүретін, ұлт үшін аса қажетті, қасиетті нәрсе. Оқулықтың өн бойынан ұлттық және отбасылық құндылықтарды таныту мағынасы айқын көрініс табады.

Б. Әрінова, Г. Раева, Г. Кәрімова, Л. Жұмекеновалардың авторлығымен дайындалған 6-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығында «ұлттық және отбасылық құндылықтар» бөліміне *«Ұлттық құндылықтар – ел қазынасы», «Ана тілім – айбыным», «Ел тарихы – ұлттық құндылық», «Отбасылық құндылықтар»* тақырыптары айшықталады [4].

Оқулықта оқушылардың меңгерген ұғым түсініктерін сыни тұрғыдан бағалауға, құндылық қатынасын білдіруге жетелейтін жұмыс түрлері қарастырылған. Ұлттық құндылықтар туралы жан-жақты мәлімет беру және сол құндылықтарға сәйкес қажеттіліктерді туғызу жолдары қарастырылған. *Мысалы, Күләш Ахметованың «Қазақстаным» өлеңін қарасөзге айналдырып жаз. «Тіл-ұлттық құндылық» тақырыбында ойынды жинақтап, монолог құрастырып айтып бер. Тәуелсіздік күніне арналған құттықтау хат жаз. Мақалдарды пайдаланып жинақы мәтін жаз.Туып-өскен жеріңді, ата-бабаларыңның мекенін көркейту үшін не істер едің? Жауабыңды өмірлік жағдаяттармен байланыстыр.М.Шахановтың «Төрт ана» өлеңінің толық нұсқасын тауып,өлеңдегі құндылықты білдіретін ұғымдарға өз анықтамаңды ұсын. «Ұлттық тіл – халық тарихының куәгері, деректі көзі, ұлттық руханияттың ажырамас бір бөлігі» деген сөйлемді негізге ала отырып, тілдің құндылық екенін дәлелде. «Ұлттық құндылықтар» тақырыбына мына сөйлемдерді (Отанға қызмет ету – біздің парызымыз; Елін, жерін сүйетін адамды патриот деп атайды; Ана тілін ардақтайық!; Туған тарих – өткеннің белгісі; Салт-дәстүр – ұлттық құндылықтардың бірі) қолданып, жинақы мәтін құра[4,26-44-б.];*

Оқулық мәтіндері мен тапсырмалары арқылы кез келген білім алушы ұлттық құндылықтарымызды барынша бойына сіңіріп, эстетикалық сезімі артып, адамгершілік қасиеттері жоғарылайды. Олардың әлеуметтік-мәдени құзіреттілігі қалыптасып, өз ойын көркемдеп, жинақтап жеткізе білетін, сөздің астарлы мағынасы мен көркем ой үзінділерін түсіне біліп, оны сөйлеу барысында қолдана алатын тұлға қалыптастыруға көмектеседі.

Педагог-ғалым Т.М.Әбдікәрім:«Өзінің ұлттық құндылығын түсінбеген оқушы, ғаламдық құндылықты бажайлай алмайтынын түсіндіру артық демекпіз. Патриоттық сезімде тәрбиелеудің бірден-бір мүмкіндігі – төл оқулықтар. Сол себепті құрастыратын мәтіннің алғашқы теориялық субстанциясы, тірегі – ұлттық мүддені танитын теорияны табу, соның негінде оқулық құрау. Таным теориясының алғашқы шарты – мәтіндердің уағызға бағытталуынан гөрі оқушылардың ойлауын қалыптастыратын жұмысқа қызықтыруында»,-деп оқулық мәтіндерінің мазмұны мен мәніне жоғары талап қояды[5]. Олай болса, оқулықтың мақсаты – ұлттық мүддені көздеу, елжандылықты дарыту, білімді ұлттық негізде меңгеріп, оны ғаламдық деңгейге ұштастыру.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқушыларға қазіргі заманға сай сапалы білім берумен қатар дарынды, сауатты, парасатты, жан-жақты дамыған, ой-өрісі кең, әлемдік, ұлттық, отбасылық тәрбие

құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі таңдағы маңызды міндеттердің бірі.

Әдіскер ғалым Ш.Қ. Құрманбаева: «...жас жеткіншектің тұла бойына жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды сіңіру әрбір тәрбие, сынып сағаты, пәндік сабақтар арқылы, орталықтар мен үйірмелердің атқарған әрбір іс-шарасы арқылы ұдайы, жүйелі түрде жүргізіліп отыруы шарт»,- деген пікір білдіреді [6].

Еліміздің келешегі – жас ұрпақ ұлттық сана-сезімі оянған, адамгершілігі және рухани ойлау дәрежесі жоғары, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, салауатты, жоғары патриоттық санасы, өз елі үшін мақтаныш сезімі қалыптасқан азаматты тәрбиелеуіміз тиіс. Өйткені, ата-бабамыздың сан мыңдаған жылдар бойы асыл арманы болып келген «Мәңгілік Ел» болу идеясын жүзеге асырушы, ол, әрине жас ұрпақ.

Сол себепті, біліммен бірге жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастырған дені сау, рухы биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер ұрпақты тәрбиелеу мақсат етіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1 2018-2019 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 368 б.

2 Ермекова Т.Н., Отарбекова Ж.К., Тоқтыбаева Г.Б. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2018. – 208 б.

3 Жолшаева М., Отарбаева Ғ., Нұрманова Г. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018. – 202 б.

4 Әрінова Б., Раева Г., Кәрімова Г., Жұмекенова Л. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Ата-мұра, 2018. – 236 б.

5 Әбдікәрім Т.М. Білім және тәрбие берудің негізі – оқулық.//Тіл білімі.-Астана, 2008.- 110-115-б.

6 Курманбаева Ш.К. Ұрпақ тәрбиесі – ұлт болашағы // «Қазіргі заманғы қоғам дамуы аясында жастарға рухани-адамгершілік тәрбие беру» атты ҚР Тәуелсіздігінің 25-жылдығына арналған халықаралық сырттай ғылыми тәжірибелік конференция материалдары. –Өскемен, 2017. – 131-135б.

Б.К. Шагирбаева

Способы формирования национальных ценностей в процессе обучения и воспитания ученика

Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан

В статье определены вопросы формирования системы национальных ценностей в процессе обучения и воспитания. Стандартная учебная программа для обновленного контента основана на национальных и духовных ценностях. С учетом изучения национальных ценностей будут изучаться вопросы воспитания высокообразованных людей, обладающих чувством национального самосознания и патриотизма, ответственных за судьбу своей страны.

B. Shagirbaeva

Ways of formation of national values in the process of teaching and education learning

Sh.UalikhanovKokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

The article defines the issues of formation of national values system in the process of education and upbringing. The standard curriculum for updated content is based on national and spiritual values. Considering the study of national value the students will consider the issues of education of a person responsible for national fate and national consciousness and patriotism.